

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Драган М. Поповић

**ПРОМЕНЕ У ПОЛИТИЦИ ИСТОРИЈЕ И
КУЛТУРИ СЕЋАЊА У ЕВРОПИ
- СЛУЧАЈ СРБИЈА 1980 – 1990.**

докторска дисертација

Београд, 2024.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Dragan M. Popović

**CHANGES IN THE HISTORY POLITICS AND
THE MEMORY CULTURE IN EUROPE
- THE SERBIAN CASE 1980 – 1990**

doctoral dissertation

Belgrade, 2024

МЕНТОРКА

Проф. др Радина Вучетић, редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду

ЧЛАНИЦЕ И ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Дубравка Стојановић, редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду

Проф. др Ивана Спасић, редовна професорка Филозофског факултета Универзитета у Београду

Prof. dr Florian Bieber, Center for Southeast European Studies, University of Graz

Др Олга Манојловић Пинтар, виша научна саветница, Институт за новију историју Србије

Др Немања Радоњић, доцент Филозофског факултета Универзитета у Београду

Датум одбране: _____

ПРОМЕНЕ У ПОЛИТИЦИ ИСТОРИЈЕ И КУЛТУРИ СЕЋАЊА У ЕВРОПИ СЛУЧАЈ СРБИЈА 1980 – 1990.

Сажетак

У раду се истражује промена у култури сећања и политици историје у Европи од 1980. до 1990. на примеру Србије. У току ове деценије дошло је до тектонских промена у начину како су грађани Србије (и Југославије) памтили сопствену прошлост. Ове промене узроковане су деловањем националистичке идеологије, тј. њој одговарајуће политике историје кроз метод историјског ревизионизма. Основни циљ рада је да испита разлоге промена у култури сећања, начин на који су извођене, кључне актере који су у томе учествовали и коначно, резултате промена у култури сећања. Методологија рада се састоји од комбинације класичног историографског метода, затим компаративног метода и методологије мултидисциплинарних научних области какве су студије национализма и студије сећања.

У раду се доказује да је култура сећања у Србији мењана кроз коришћење методе циљаног ревизионизма од стране заступника националистичке идеологије и њихових савезника у ауторитарној власти у Србији након 1987. године. Ово савезништво, како показујемо у раду, било је кључно за победу идеологије национализма. Рад истражује измене културе сећања кроз измене односа према кључним елементима дотадашњег колективног памћења – држави, оснивачком миту (Народноослободилачкој борби) и нацији, укључујући и промене начина како су људи памтили далеку прошлост, Први и Други светски рат, период Титове власти, као и односе са другим нацијама у Југославији. Промене у култури сећања нису биле ни лаке нити су прошле без отпора, пошто је претходно колективно памћење било веома живо и дубоко укоренењено међу људима. Један од резултата промена у култури сећања било је и пристајање грађана на рат за територије 1990-их у који су их повели ауторитарна власта и националистичка идеологија.

Кључне речи: култура сећања, колективно памћење, историјски ревизионизам, национализам, Србија, Југославија, 1980-е.

Научна област: Историја.

Ужа научна област: Општа савремена историја.

УДК: 316.75:94(497.11)"1980/1990"(043.3)
316.647:316.7(497.1)"1980/1990"(043.3)

CHANGES IN THE HISTORY POLITICS AND THE MEMORY CULTURE IN EUROPE THE CASE OF SERBIA 1980-1990.

Abstract

The paper examines the change in the memory culture and the history politics in Europe from 1980 to 1990 using the case of Serbia. During this decade, there were tectonic changes in the way the citizens of Serbia (and Yugoslavia) remembered their past. These changes were caused by the action of the nationalist ideology and its history politics through the method of historical revisionism. The main goal of the paper is to examine the reasons for the changes in the memory culture, the way they were carried out, the key actors who participated in it, and finally, the results of these changes. The methodology of the work consists of a combination of the classic historiographical method, then the comparative method and the methodology of multidisciplinary scientific fields such as studies of nationalism and memory studies.

The paper proves that the memory culture in Serbia was changed through the use of the method of targeted revisionism by representatives of the nationalist ideology and their allies in the authoritarian government in Serbia after 1987. This alliance, as we show in the paper, was crucial for the victory of the ideology of nationalism. The paper explores the changes in the memory culture through the changes in the relationship towards the key elements of the previous collective memory - the state, the founding myth (National Liberation Struggle) and the nation, including changes in the way people remembered the distant past, the First and Second World Wars, the period of Tito's rule, as well as relationships with other nations in Yugoslavia. Changes in the memory culture were neither easy nor did they pass without resistance, since the previous collective memory was very alive and deeply rooted among people. One of the results of the changes in the memory culture was the consent of the citizens to the war for the territories in the 1990s, into which they were led by the authoritarian government and nationalist ideology.

Keywords: memory culture, collective memory, historical revisionism, nationalism, Serbia, Yugoslavia, 1980s.

Scientific field: History.

Scientific subfield: Contemporary history.

UDC: 316.75:94(497.11)"1980/1990"(043.3)
316.647:316.7(497.1)"1980/1990"(043.3)

САДРЖАЈ

Предговор

Предмет истраживања	1
Извори и литература	5
Методологија истраживања	8

Увод – теоријски оквир

• Култура сећања и политике историје	12
Појам културе сећања и колективног памћења	12
Заједнице сећања и политика историје	18
• Национализам и историјски ревизионизам	23
Нација и национализам	23
Појам историјског ревизионизма	27
Историјски ревизионизам у Западној Европи	33
Историјски ревизионизам у Источној Европи	38

1. Слика Југославије 1980-1990. и владајућа култура сећања	44
1.1. Између прописаног и запамћеног - култура сећања у СФРЈ	44
1.1.1. Народноослободилачка борба – оснивачки мит СФРЈ	46
1.1.2. Братство и јединство – основа културе сећања у СФРЈ	50
1.2. Криза система - политички и економски развој СРФЈ 1980-их	56
1.2.1. Политички систем Југославије 1980-их – после Тита, <i>титићи</i>	58
1.2.2. Економска криза 1980-их у Југославији – плодно тло за национализам	65
1.2.3. Спољна политика Југославије 1980-их – мала земља са великим утицајем ..	68
1.3. Наговештај слободе - друштво и култура у СФРЈ 1980-их	73
1.3.1. <i>Bell eroque</i> - југословенско друштво 1980-их	75
1.3.2. Између популизма и постмодернизма – књижевност 1980-их	79
1.3.3. <i>Je li било кнежевине вечере</i> – позориште 1980-их	83
1.3.4. Лабудова песма - филм 1980-их	87
1.3.5. <i>Игра рокенрол цела Југославија</i> – музика 1980-их	92
2. Актери сећања	97
2.1. Партија као актер сећања	98
2.1.1. Милошевићев поход на српску партију	98
2.1.2. Милошевићев поход на покрајине	104
2.1.3. Милошевићев поход на Југославију	109
2.2. Интелектуалци као актери сећања 1980-их	114
2.2.1. Интелектуална опозиција као актер сећања у Србији 1980-их	114
2.2.2. Националистичка опозиција у заградају власти	122
2.2.3. Интелектуална алтернатива – отпор новој култури сећања	127
2.3. Остали актери сећања 1980-их	133
2.3.1. Цивилно друштво као актер сећања	133
2.3.2. Верске заједнице у Југославији као актери сећања	137
2.3.3. Југословенска народа армија и СУБНОР као актери сећања	143

3. Разградња државе – однос према Југославији	148
3.1. Измишљање традиције – ревизионистички наратив о Србији пре Југославије	150
3.1.1. Срби народ најстарији	150
3.1.2. „Ослободилачки ратови Србије” – откривање славне прошлости	155
3.1.3. Витешки Срби и незахвална браћа	162
3.2. Југославија по мери Србије – ревизионистички наратив о Краљевини Југославији	166
3.2.1. Југославија и југословенство у очима српског национализма	166
3.2.2. Заједно против Југославије по мери Срба – развој мита о сарадњи комуниста и усташа	171
3.2.3. Завера Коминтерне против Срба	176
3.3. „Слаба Србија, јака Југославија” – ревизионистички наратив о социјалистичкој Југославији	179
3.3.1. Авнојевске границе – опсесивна тема историјског ревизионизма	179
3.3.2. Сукоб са ИБ-ом као маска за уништење Срба и Србије	185
3.3.3. „Златиборе, реци Тари, да Крцуна уби Стари” – антисрпска коалиција на челу Југославије	189
3.4. Победа ревизионистичког наратива о Југославији	196
4. Деконструкција оснивачког мита – однос према Народноослободилачкој борби	199
4.1. Производња непријатеља - ревизионистички наратив о партизанима	199
4.1.1. „Носим капу са три рога и ратујем против Бога” – партизани као злочинци	201
4.1.2. Србија плаћа „данак у крви” – партизани као казнена експедиција	206
4.1.3. Србија 1944 – партизани као окупатори	211
4.2. Братоубилачки рат - ревизионистички наратив о српском антифашизму	216
4.2.1. „Српска загробна армија” – национализација Другог светског рата	216
4.2.2. „Да не беше проклетог Черчила, Србија би краљевина била” – измишљање четничког антифашизма	222
4.2.3. Николај, Недић, Љотић – трагичне фигуре у вртлогу историје	230
4.3. „Друже Тито, тебе Срби лажу” – ревизионистички наратив о партизанском вођи	235
4.3.1. Тито – симбол	235
4.3.2. Тито - белосветски вагабунд	238
4.3.3. Тито – злочинац	242
4.4. Победа ревизионистичког наратива о Народноослободилачкој борби	248
5. Буђење нације – однос према другима	251
5.1. „Геноцидни“ народ – ревизионистички наратив о Хрватима	254
5.1.1. Историјски развој ревизионистичког наратива о Хрватима	254
5.1.2. Геноцид – кључни појам ревизионистичког наратива о Хрватима	259
5.1.3. Јасеновац и друга стратишта – места сећања нове политике историје	265
5.1.4. СФРЈ – држава по мери Хрвата	272
5.2. Уљез у колевци – ревизионистички наратив о Албанцима	275
5.2.1. Историјски развој ревизионистичког наратива о Албанцима	275
5.2.2. Косовске миграције у ревизионистичком наративу	280

5.2.3. „Европски црвенокожи“ - дехуманизација Албанаца у ревизионистичком наративу	285
5.2.4. Југословенска држава и Албанци у ревизионистичком наративу	292
Закључак	298
Извори и литература	306
Списак скраћеница	357
Биографија	360

ПРЕДГОВОР

Предмет истраживања

Култура сећања, као однос друштва према сопственој прошлости, може друштву у великој мери одредити садашњост и будућност. У сваком друштву ову културу пре свега карактерише доминантно колективно памћење, као скуп одабраних догађаја из историје важних за утемељење заједнице и њен опстанак. У оквиру културе сећања постоје, наравно, и друга сећања, алтернативна, па чак и против-сећања која су у перманентном рату сећања и која такође на свој начин одређују садашњост и будућност. Током осамдесетих година XX века дошло је до тектонских промена у владајућој култури сећања у Србији, што је био резултат удруженог деловања носилаца националистичке идеологије – актера сећања попут цркве и дела интелигенције и са друге стране Савеза комуниста Србије (СКС), претходно преузетог од стране ауторитарног лидера. Управо та промена је централни предмет истраживања чији резултати се презентују у овом раду.

Главна питања на која рад покушава да пружи одговор су ко, како и зашто. Одговор на питање ко је мењао културу сећања (али и ко се томе супротстављао) пружа нам увид у актере сећања и њихово деловање током пресудне деценије у којој се изменило готово све у шта су грађани Југославије и посебно Србије веровали. Анализираћемо методе које су коришћене у рушењу старе и инаугурисању нове доминантне културе сећања кроз одговор на питање како је мењана култура сећања. Овај одговор укључује комплексне поступке различитих актера, примену ревизионистичких метода да би се формулисала нова политика историје, укључујући и циљани ревизионизам који је омогућавао утилитарне изборе мета у оквиру колективног памћења, као и употребу разноврсних инструмената да би се она промовисала и учврстила међу грађанима. На крају, рад ће пробати да одговори и на питање зашто је мењана култура сећања у Србији. Одговор ће се тражити кроз испитивање поступака свих заинтересованих актера, кроз анализу историјских догађаја из посматране деценије, као и кроз последице које су наступиле након промене културе сећања.

Нема дилеме да је култура сећања мењана упорним и интензивним радом многих актера сећања. Војин Димитријевић је констатовао: „...напори да се историјско сећање измени, да се њиме манипулише, били су код нас и у нашем окружењу толико упадљиви и на њих је потрошено толико труда и средстава да је то свакоме ко је свесно живео морало да боде очи и засмета”.¹ Специфичне заједнице сећања и институције попут Српске православне цркве, националистичке дијаспоре или националистичке опозиције режиму формулисале су нове наративе са јасном сврхом – да идеју нације ставе на прво место друштвеног живота и да том специфичном идентитету обезбеде апсолутни примат приликом формулисања јавних политика. Ово колективно памћење, формирано од стране националиста, све време је живело у социјалистичкој Југославији, али је било на маргини, потиснуто доминантном културом сећања изграђеном на принципима антифашистичке народноослободилачке борбе и братства-јединства као темеља федеративне Југославије. Штавише, иако је партијска стега у појединим периодима попуштала и репресија слабила, а самим тим и алтернативна сећања постајала легитимнија у јавности, доминантна

¹ *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, prir. Vojin Dimitrijević, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 7.

култура сећања све време је била неприкосновена, показујући да су њене основне вредности дубоко укорене у друштву. Националистичка идеологија постајала је 1980-их све популарнија, пре свега користећи се свеопштом економском, политичком и моралном кризом, али није могла да победи. Одлучујући преокрет наступио је када је ауторитарна струја у српској партији, предвођена Слободаном Милошевићем, препознала националистичку идеологију као идеалног савезника за успостављање неограничене личне власти над што већом територијом. У исто време, националисти су у Милошевићу препознали новог Вођу, фигуру која је оваквој идеологији неопходна, јер успостављањем ауторитарног система елиминише све друге наративе и омогућава нацији да постане једино мерило вредности у друштву.

И у Југославији, како ћемо показати у делу рада који описује културу сећања у Социјалистичкој федеративној републици Југославији (СФРЈ), национализам је увек био присутан. Од многих околности је зависило у којој мери је он избијао на површину, како се манифестовао, шта су били конкретни захтеви. Марко Грдешић који је прилежно истраживао српски популизам крајем 1980-их написао је да национализам, као идеологија која је претходно била сузбијана, може да уђе у јавну сферу само ако то дозволе чувари те сфере али и додао: „Ипак, хоће ли се нова идеологија примити, не зависи само од њих. Дотична идеологија мора да погоди жицу културном репертоару који ту већ постоји”.² У овом раду показаћемо како је национализам постепено преузимао институције, на првом месту верске, научне и културне, а затим и „срца и душе” људи и како је градио своју политику историје чија централна метода је био историјски ревизионизам – идеолошка злоупотреба догађаја из прошлости. Кључни елементи нове културе сећања, сада удружено промовисани од некадашње националистичке опозиције и ауторитарне власти, служили су да учврсте примат националног осећања и да националистичку идеологију представе као једину погодну у конкретном историјском тренутку, обележеном великим променама како у Европи и свету, тако и у Југославији и Србији.

Главне поруке те политике биле су да је српска нација угрожена, како од стране околних нација, тако и државним уређењем социјалистичке Југославије и принципима на којима је држава заснована, попут равноправности народа и њихових република. Да би већина становника поверовала у ове тврдње, тј. да би почела да се осећа угрожено и да се окупља око нације и вође, колективно памћење друштва морало је да буде срушено, а ново инсталирано. Ново колективно памћење наметало се организованом политиком историје која се служила методама историјског ревизионизма. Историјско знање мењано је до непрепознатљивости, а инаугурисани су ревизионистички наративи који су служили учвршћењу национализма. По тим наративима Срби су постали жртве суседних народа, жртве великих сила, жртве Југославије, жртве издајника у сопственим редовима, жртве саме историје. Догађаји из прошлости представљени су као вечни усуд судбине која се циклично понавља у форми историје и наноси Србима зло и неправду. А 1980-их се у Југославији водила непрекидна „борба за интерпретацију прошлости” и, како констатује Божо Репе, толики број књига, чланака, текстова, часописа, округлих столова, телевизијских и радијских дебата о историјским догађајима „није објављен ни у једној деценији пре, па можда ни у свим претходним деценијама заједно”.³ Овога пута, захваљујући националистичкој идеологији и новом вођи нације, српски народ не само да је био спреман, већ

² Grdešić, Marko, „Serbia's Anti-Bureaucratic Revolution as Manipulation? A Cultural Alternative to the Elite-Centric Approach”, *Comparative Studies in Society and History*, 58, 3 (July 2016), 784.

³ Repe, Božo, „Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala: institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti”, *Zgodovina za vse*, 3, 1 (1996), 74.

је и превентивно ударио на своје наводне непријатеље, уплашен историјом која само што се није поновила, како су ревизионистички наративи говорили.

Околности у Европи, па и свету, ишле су такође на руку националистима. Ратови сећања стално су померали клатно са једне на другу страну. Последице Другог светског рата биле су још увек живе деценијама након његовог краја. За разлику од генерација Немаца које су рат доживеле и чиниле све да га забораве, нова, шездесетосмашка генерација, опет је вратила на површину потискивано питање одговорности како за злочине, посебно Холокауст, тако и за ћутање о њима. Теодор Адорно у свом познатом раду из 1959. лансирао је термин који је касније у енглеској литератури постао познат под називом *dealing with the past* (суочавање са прошлошћу) означавајући тиме потребу трауматизованог немачког друштва да се стално суочава са сопственом прошлошћу у циљу јачања демократске државе и изградње поновног моралног консензуса њених грађана.⁴ Осећање кривице, али и концепт кривичне, политичке и моралне одговорности, где је сваки Немац могао да се препозна, теоријски је још 1946. године формулисао Карл Јасперс, а неуспех послератне државе да са таквим осећањима изађе на крај условио је њихову експлозију у јавности током 1960-их.⁵

Са друге стране, као што ћемо у раду показати, ревизионистички наратив покушавао је да се супростави оваквој политици историје и да одбрани националистички концепт и „светост“ нације бришући и релативизујући злочине из прошлости. Овај рат око интерпретације Другог светског рата, а посебно Холокауста, беснео је током 1980-их, али је и увелико прешао границе Немачке, тако да ниједна западноевропска земља није остала поштеђена. Источна Европа такође је 1980-их доживела почетак великих промена, а овде су се наративи о прошлости дотицали како односа према Другом светском рату (посебно колаборације са нацистима и учешћа у Холокаусту) тако и односа према комунизму који је у том тренутку још увек био реалност. Све ово је утицало на Југославију и Србију. Тенденције историјског ревизионизма и уопште политике историје како у Западној, тако и у Источној Европи независно да ли су већ биле на делу или су се тек помаљале, показивале су обрасце српским националистима, пре свега критичкој интелигенцији, али и онима у партији који су за таква решења били заинтересовани. У раду ће бити приказани многи ревизионистички наративи који су практично копирани из других држава, као и они који су утицали на развој домаће политике историје у оквиру идеологије национализма.

Југословенско социјалистичко уређење, са све својим посебностима у виду самоуправног социјализма, представља оквир за поменуте појаве и стога јесте важно и за тему овог рада. Специфичност југословенског уређења узроковала је да Југославија постане значајна и у међународним односима, али и као предмет проучавања. Идеолошка конфузија, тј. јасан отклон од црно-беле поделе света на капитализам и социјализам који је југословенско друштво демонстрирало рушила је и сам концепт идеално-типских категорија у друштвеном уређењу држава. И након распада земље ове специфичности остале су важна тема за изучавање, о чему сведочи и велики број дела у последње време у којима се сагледавају различити елементе југословенског социјализма, па се чак у њима траже могућа решења за актуелну кризу

⁴ Adorno, Teodor, „Šta znači ‘rad na prošlosti’“, *Reč*, 57 (2000), 49 – 57.

⁵ Jaspers, Karl, *Pitanje krivice*, Beograd: Samizdat B92, 1999.

неолибералне идеологије.⁶ У време великих промена у Европи током 1980-их и југословенско уређење било је предмет жестоких критика и оспоравања, али и узрок незадовољства грађана, који су и у систему видели узрок за све тежи економски и социјални положај. Националисти су користили овакву ситуацију свеопштег незадовољства и жестоке критике система, о чему ће бити речи у раду, али противљење друштвеној својини или уплитању државе у економију није била битна карактеристика националистичке идеологија и могла се срести готово подједнако и код националиста и код присталица других, продемократских идеологија.

Актери сећања који су стварали и промовисали ревизионистичке наративе из прошлости су извучили оно што им је било потребно за стварање нове културе сећања користећи методолошки оквир политике историје. Користили су се и већ формираним наративима (или бар њиховим обрисима) у политичкој, антикомунистичкој емиграцији, као и богатим фондусом сачуваних контра-сећања у оквирима класичних носилаца националистичке идеологије – цркве и дела интелектуалне елите. Посебно вредна основа за изградњу нове културе сећања била је вернакуларно сећање локалних заједница (па чак и породично сећање) које се није уклапало у званично промовисано колективно памћење. У питању су биле заједнице код којих је остао жив ресентиман због губитака из Другог светског рата, осећања пораза или осећања неправде. Таквом осећању у доброј мери кумовала је неспретна политика историје социјалистичке Југославије која је пречесто наметала званично колективно памћење као једино дозвољено, а служила се и репресијом да сузбије контра-сећања. Ауторитарно политичко уређење у земљи у дијалогу и плурализму видело је непријатеља, чиме је и себи, али и земљи, секло грану на којој је седела. Хронолошки, рад покрива период од 1980. до 1990. година. За почетну годину узета је година смрти Јосипа Броза Тита након које наступају сасвим нове околности у вођењу унутрашње политике у Југославији. Нестанком неприкосновеног арбитра, сви друштвени сукоби, укључујући и оне најважније између републичких, покрајинских и националних елита, морали су да се решавају мукотрпним договарањем и усаглашавањем, уз свест да нема никога да пресече када дође до застоја. Ово је у великој мери утицало на развој националистичке идеологије и на бољу рецепцију њене политике историје. Завршна година истраживања је 1990, када су одржани вишестраначки избори у свим југословенским републикама и када је званично демонтиран политички систем на ком је почивала социјалистичка Југославија. То је истовремено и последња мирнодопска година пред југословенске ратове 1991 – 2001.

Просторно – географски, рад се генерално фокусира на Србију, али је Србија у то време била део Југославије, тако да се не може повући одсечна граница између ње и других југословенских република. Југославија је била јединствени културни простор, а разлике које су постојале у јавним политикама, актери сећања користили су како би лакше и уз мање ризика промовисали своје идеје. И велики део места сећања важних за српски национализам налази се ван подручја Србије, па је и то условило повремено шире подручје истраживања. Европски

⁶ Видети, на пример, зборнике: *Dobrodošli u pustinju postsocijalizma*, ur. Srećko Horvat i Igor Štikš, Zagreb: Fraktura, 2015; *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016; *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia (Post)Socialism and Its Other*, eds. Dijana Jelača et al, Cham: Palgrave Macmillan, 2017; *Kontinuiteti i inovacije - Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 26-28. rujna 2019*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović, Zagreb/Pula: Srednja Europa/Sveučilište Jurja Dobrile, 2021, или монографије: Jakovljević, Branislav, *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945 - 91*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016; Suvin, Darko, *Splendour, Misery, and Possibilities. An X-Ray of Socialist Yugoslavia*, Leiden/Boston: Brill, 2016.

контекст узима се у обзир приликом анализе компаративних искустава деловања историјског ревизионизма у Западној и Источној Европи и његових рефлексја у Србији и Југославији. Због својих специфичности, Србија (и Југославија) је представљена у раду као занимљив амалгам различитих утицаја ревизионистичких струјања у Западној и Источној Европи, те као један од важних примера ратова сећања који су 1980-их беснели на целом континенту.

Извори и литература

Тема рада, сама по себи комплексна и широко обухватајућа, диктирала је и избор извора и литературе. Захваљујући протоку времена, данас је доступна архивска грађа за период 1980-их. Захваљујући огромном интересовању за оно што се догађало у овој деценији, као врста предигре за трагичне 1990-е, велики број извора већ је објављен и анализиран у литератури. Тиме је и аутору олакшано истраживање, јер је грађа лакше доступна и већ делимично научно обрађена. Посебно се ово односи на теме које су 1980-их биле доминантне у расправама на различитим партијским и државним телима, попут теме Косова или сукоба унутар српске партије. Поред објављених извора, у раду су коришћени и необјављени, из фондова кључних партијских институција (Централни комитет Савеза комуниста Југославије – ЦК СКЈ, Председништво СФРЈ, Централни комитет Савеза комуниста Србије – ЦК СКС, Социјалистички савез радног народа Србије – ССРН Србије, Градски комитет Савез комуниста Београда – ГК СКБ) Архива Југославије, Државног архива Србије и Историјског архива Београда. Уз помоћ извора посебно је сагледана промена односа партије према култури сећања током кључног периода успостављања савезништва са националистима, од 1988. до 1990. године.

Неизоставан извор приликом истраживања била је и штампа. Штампани медији у раду су двоструко третирани. Анализирани су као важан инструмент и актер у рату сећања, због огромне улоге коју су имали за промоцију нових и рушење старих наратива. У партијској држави, какве су Србија и Југославија биле у то време, штампа је имала још важнију улогу у креирању јавног мњења, јер је често била контролисана и уједињена у заједничком фронту са властима на производњи доминантних наратива. Медији су тако били више инструмент него актер, а напори власти за преваспитавање становништва драстично су били олакшани. Наравно, ово никада није било апсолутно нити је све штампа све време била само инструмент. Неки од листова, у зависности од развоја друштвено-политичке ситуације у земљи, успевали су да буду мање или више аутономни актери, да промовишу алтернативна решења и наративе или да доводе у питање оно што власт заговара, служећи се професионализмом уредника и новинара. У другој половини посматране деценије, најтиражнији листови, али и јавна телевизија у Србији (приватних тада није било, већ само *Радио телевизија Београд* – РТБ, уз телевизијске станице других република и покрајина), постали су важни извођачи радова за Слободана Милошевића, помажући прво његово успостављање чврсте контроле над српском партијом, а затим и пратећи га у походу на покрајине, друге републике и на крају на целу Југославију.

Управо истраживање штампаних медија показало је који механизми су том приликом коришћени, како су избор тема и начин пласирања били усклађени са државном политиком и у каквој су вези били поступци партијски контролисаних медија, ново савезништво партије и националистичке идеологије и промена културе сећања у Србији. Треба истаћи и да су штампани медији 1980-их били неупоредиво утицајнији него данас, да су излазили у данас незамисливим тиражима (неки од њих мерили су се и у стотинама хиљада) и да су људима, у доба без интернета,

били поред ТВ-а и радија једини извор информација. У раду је коришћен велики број штампаних медија, дневних и периодичних издања, укључујући како најпопуларније дневне новине и утицајне магацине, тако и мање тиражна, али ипак за истраживање важна, специјализована омладинска, књижевна, црквена и друга издања. У мери у којој је то било потребно коришћени су и штампани медији из других југословенских република. Телевизијска архива коришћена је пре свега кроз документарне филмове који садрже велики број снимака ТВ програма из тог времена, а делом и кроз сачуване снимке доступне на интернету или у скромном интернет архиву *Радио телевизије Србије* (РТС).

Култура сећања природно се манифестује преко културних производа, посебно оних који припадају популарној култури и стижу до већег броја људи. И рат сећања током 1980-их у Србији и Југославији водио се кроз културу кроз коју су се изражавали и они који су штитили постојећу, али и они који су инаугурисали и промовисали нову културу сећања. Стога смо у раду истражили и велики број културних производа 1980-их, од књижевности и позоришта, преко филма, па све до музике. Преко анализе најчитанијих дела, посећених позоришних представа, најгледанијих филмова и тиражних песама може се утврдити кретање у култури сећања, али и детектовати активности културних радника као важних актера сећања. И рецепција различитих ангажованих дела у јавности, понашање и оцене критике, филмске, позоришне, музичке и књижевне награде, укључујући и реакције јавности на њих, све су то важни елементи који употпуњују слику о турбулентним догађањима унутар културе сећања у Србији (и Југославији) 1980-их. Криза и распад Југославије, посебно крвави ратови 1991 – 2001. довели су до огромног интересовања у целом свету како за сам овај период, тако и за доба које му је непосредно претходило (а које је предмет овог рада). То је условило да се кризом у Југославији баве многи – од научника (и то у бројним дисциплинама), публициста, политичара, аналитичара, па до новинара и авантуриста. Број радова је толики да ниједан истраживач не може студиозно да их проучи.⁷ Мане хиперпродукције су јасне и не треба их посебно истицати – од већ поменутог немогућства да се све обради, па до очекиваног утицаја на квалитет написаног. Са друге стране, постоје и предности. Проблем крвавог распада Југославије обрађен је из готово свих могућих углова.⁸ Неки аутори уложили су напор да дају преглед постојеће грађе (колико је то уопште било могуће) што у великој мери олакшава изучавање ове теме.⁹ Многи научници стекли су светску славу храбрим и

⁷ Кетрин Бејкер је у свом раду из 2015. сортирала по темама дотадашњу литературу на енглеском језику о распаду Југославије, издвојивши 424 рада (чланци, прилози и монографије) и додавши кратка објашњења (пар речи) о појединим радовима, видети: Baker, Catherine, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, London: Palgrave, 2015, 141 – 164.

⁸ Чак је и грађа која анализира литературу о југословенској кризи и различите углове из којих се она сагледавала прилично богата, видети, на пример: Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb/Beograd: Prometej/Samizdat B92, 2003, 23 – 102; Ramet, Sabrina, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005; Ramet, Sabrina, „The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame,” *Südosteuropa*, 55 (2007), 26 – 69; Dragović-Soso, Jasna, „Why did Yugoslavia Disintegrate? an Overview of Contending Explanations”, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 1 – 39; Vladislavljević, Nebojša, „Does Scholarly Literature on the Breakup of Yugoslavia Travel Well?”, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al., Farnham: Ashgate, 2014, 67 – 79. Од зборника који се баве дијалогом у оквиру научне јавности о различитим аспектима распада и ратова у Југославији видети: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010; *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama – kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur. Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.

⁹ Потреба за оваквим синтезама појавила се врло рано, тако да су неке од најквалитетнијих настале већ током 1990-их година, видети, на пример: Gow, James, „After the Flood: Literature on the Context, Causes, and Course of the Yugoslav

важним искорацима у друштвеним и хуманистичким наукама бавећи се управо југословенским темама.¹⁰ Стога се и овај рад ослања добрим делом на њихове резултате, на оно до чега су дошли током истраживања, на изворе које су већ обрадили и објавили и на закључке који су прошли потврду у вишеструким критичким анализама других колега и колегиница широм света. Приликом обраде новинарске и публицистичке литературе посебно је вођено рачуна о научној провери наведеног, о примени историографске (и друге научне) методологије на изворе који су тамо коришћени и уопште о скрупулозном разматрању свега што је аутору било доступно као објављена литература о темама важним за овај рад.

Аутобиографије, различите врста сећања и мемоара, незаобилазан су извор за тему којом се овај рад бави. Посебно су честе у преломним друштвеним тренуцима, што крај 1980-их јесте не само за Југославију, већ и за читав свет. Ретки су актери југословенске кризе који нису оставили записе о сопственим поступцима или своје погледе на прошле догађаје.¹¹ Сећање, па ни ово лично и крајње индивидуално, никад није ослобођено друштвеног контекста, већ, како констатује Тодор Куљић „сећање на себе је процес прераде искуства и конститутивни део стварања идентитета, увек између реконструкције и репродукције”.¹² Аутобиографска дела третирају се у раду уз дужан опрез, према правилима историографске методе, уз унакрсну проверу са другим изворима и уз сагледавање контекста и када су писана и када су објављивана. Посебно је њихово проучавање драгоцено из угла културе сећања, јер нам често такви записи пружају увид у то како се та култура гради, шта се узима, а шта избегава са историјске трпезе и због чега су поједини догађаји или личности битни за колективно памћење заједнице.

Слична је ситуација и са усменим сведочењима актера датим кроз интервје које је спровео сам аутор. У овом раду усмени интервју јесу пре свега коришћени у сврху расветљавања атмосфере током 1980-их у Југославији, посебно приликом важних догађаја, где су актери сведочили о сопственим осећањима и о сопственој перцепцији тадашњег преовлађујућег „духа времена”. Интервјуи су притом увек двосмеран процес, разговор два равноправна саговорника кроз који се долази до нових сазнања, кристалишу се и проверавају хипотезе и допуњава се постојећи сет извора и сазнања.¹³ Као и код биографија, и овде се усмена сведочења јављају у двоструком виду – и као извор, али и као предмет историјског проучавања. Сведочења актера (у комбинацији са другим изворима) дају нам драгоцени увид у то како су они формирали и

War-Reflections and Refractions,” *Slavonic and East European Review*, 75, 3 (July 1997), 446 – 484; Stokes, Gale et al., „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession”, *Slavic Review*, 55, 1 (spring 1996), 136 – 160 или одмах након тог периода, видети: Jović, Dejan, „The Disintegration of Yugoslavia: a Critical Review of Explanatory Approaches”, *European Journal of Social Theory*, 4, 1 (2001), 101 – 120; Manojlović Pintar, Olga, „Balkanski rašomon – pregled literature na engleskom jeziku o raspadu bivše Jugoslavije”, u: Kuljić, Todor i dr., *Balkanski rašomon – istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 61 – 83.

¹⁰ Нажалост, много су више странци посветили пажњу научном проучавању Југославије него сами Југословени, што је делом резултат и феномена који проучава постколонијална друштвена теорија, а што Ивана Спасић прецизно описује: „у међународној подели научног рада и даљесу теорија и изумевање новог резервисани за метрополу, а колоније су осуђене на статус резервоара сирових података и поља за тестирање иновација из метрополе”, Spasić, Ivana, „Lociranost znanja: Novije kritike slepih mrlja društvene teorije“, u: *Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson*, ur. Sanja Čopić i Zorana Antonijević, Beograd: IKSI, 2021, 101.

¹¹ Делимичан преглед најцитиранијих мемоара изашлих током 1990-их видети у: Ramet, Sabrina, „Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War”, *Slavic Review*, 61, 3 (autumn 2002), 558 – 580.

¹² Kuljić, Todor, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53.

¹³ О предностима оваквог, релационог приступа у интервјуима у друштвеним наукама видети: Fujii, Lee Ann, *Interviewing in Social Science Research - A Relational Approach*, London/New York: Routledge, 2018.

селектовали своја сећања, због чега су нека запамтили или заборавили и како је „друштвени оквир памћења” утицао на њих.¹⁴

Методологија истраживања

Главни метод истраживања је историографски. То практично значи да се у раду прикупљају и анализирају историјски извори и извлаче одговарајући закључци путем научне анализе. Када је у питању методологија овог рада, она у великој мери рефлектује велике промене у методологији историјске науке настале у последњим деценијама XX века. Историчари, социолози, антрополози, лингвисти, историчари уметности и други научници окренули су се култури као оквиру за проучавање друштва. У оквиру културе пажња се посвећивала појавама које су деценијама биле на маргини, укључујући ту и свакодневни живот људи, социјалну историју, развој и међусобне односе групних идентитета и идентитетских политика итд. Историја је почела да објашњава прошлост и кроз угао гледања маргинализованих друштвених група, што је увело плурализам у сагледавање важних историјских догађаја. Значајни процеси у друштву све чешће су се сагледавали кроз анализу симбола, дискурса и језичких пракси, пре него кроз друштвене структуре и класе.¹⁵

Промена се није односила само на историографију, већ и на улогу историчара. Некада најозбиљнији национални радници, утемељивачи идеологије национализма и произвођачи корисних наратива за опстанак државе-нације, историчари су у двадесетом веку открили сасвим нове друштвене улоге, овог пута повезане са професионалном етиком и универзалним вредностима које су, нарочито након Другог светског рата, постале доминантан оквир за све хуманистичке науке. У оквиру нове парадигме, једна од озбиљнијих расправа тичала се односа историје и вредности, тј. аполитичности или активизма историчара. Посебно је ову расправу распирио постмодернизам својим одбацивањем истине као концепта и увођењем широког простора за деловање историјског ревизионизма. Расправе о принципу аполитичности и објективности (које укључују и важне методолошке теме попут значаја временске дистанце према објекту проучавања) неминовно се укрштају са расправама о односу колективног памћења и историје, о чему ће бити речи у наставку рада.

Конзервативнији историчари видели су у *memory boom*-у опасност за историографију. Са друге стране, многи су у комбинацији културног обрта и цветања нових области попут студија сећања, студија рода или студија национализма видели управо прилику да се историјска наука, ојачана новим методама, повезана са блиским дисциплинама и усмерена на живот човека много више него на пројекат изградње славне националне прошлости, врати у великом стилу на јавну и научну сцену. Инсистирање на аполитичности послужило је као оружје у борби против оваквих тенденција, а посебно жива расправа развила се током 1990-их.¹⁶ Јирген Кока је с правом упозораво да инсистирање на „аполитичности“ историје врло често на мала врата уводи управо

¹⁴ Понекад, како истиче Јосип Глаурдић након више од 40 урађених интервјуа, начин на који актери памте догађаје, тачно или погрешно, најбољи је увид у догађај који се истражује, Glaurdić, Josip, „Yugoslavia’s Dissolution: Between the Scylla of Facts and the Charybdis of Interpretation”, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al., Farnham: Ashgate, 2014, 31.

¹⁵ Bonnell, Victoria E. and Hunt, Lynn, „Introduction”, in: *Beyond the Cultural Turn - New Directions in the Study of Society and Culture*, eds. Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt, Berkeley/LA: University of California Press, 1999, 8.

¹⁶ Видети, на пример, зборник: *Historians and Social Values*, eds. Joep Leerssen and Ann Rigney, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000.

политизацију пре свега кроз одбацивање наслеђа просветитељства и заузимање става преко привидно објективне научне релативизације.¹⁷

Како то најчешће бива, неутралност према базичним хуманистичким вредностима управо је заузимање става, и то оног против тих вредности. Владимир Петровић је то на овај начин изложио: „Историја која се зарад научности разводи од свести о нужности поштованја људских права ризикује развод од свог хуманистичког опредељења и остаје заробљена у аутархичности или цинизму”.¹⁸ Овај рад је посвећен изучавању промене у култури сећања која је настала активним деловањем различитих актера сећања, укључујући и историчаре. Ревизионистички наративи, у чијој изградњи је понекада учествовала и домаћа историографија, морају се сагледати и у вредносном оквиру, јер им је сврха била да униште управо вредности на којима је почивало тадашње друштво и успоставе примат сасвим другог вредносног система – оног заснованог на националној искључивости и супротстављеног универзалним хуманистичким вредностима попут слободе и једнакости. Стога је важно одмах на почетку истаћи да аутор овог рада не верује у могућност вредносно неутралне науке, те стога и методологија истраживања укључује јасно вредносно одређење и према наведеним вредностима као наслеђу просветитељства и према њиховом антиподу у виду национализма и његових идеолошких изведеница попут фашизма и нацизма.¹⁹

Са друге стране, веома је важно нагласити да нису сви актери сећања подједнако одговорни, нити су неупитно имали лоше намере. У различитим деловима рада, трудили смо се да прикажемо моћ националистичке идеологије, која се ослонила с једне стране на освајање срца и душа људи нуђењем лаких решења у тешким временима, а са друге на међународни и домаћи поредак који је од нације већ створио вредност која се ретко преиспитује. У сложеној заједници каква је била Југославија, и у историјском тренутку у ком су се спојиле економска, политичка и друштвена криза, још лакше је било прихватити бар неке делове ревизионистичког наратива као логичне или бар корисне у датом тренутку. Неки од тих делова рушили су ауторитарни политички систем, други су представљали манифестацију плурализма и слободе говора која се тешко освајала након деценија ауторитарне контроле јавне речи, трећи су деловали бенигно, па су просто усвајани без много размишљања. Чак и људи који су већину свог јавног живота провели борећи се против национализма били су у неким тренуцима савезници ревизиониста или чак актери који су ширили ревизионистичке наративе у појединим областима (посебно је то било видљиво када је у питању однос према Албанцима, где су многи јавни радници имали много „тврђи” став него у другим темама, о чему ће бити речи у одговарајућем делу рада). Зато је важно поступке свих актера просуђивати у оквиру историјског контекста у ком су деловали и без упрошћених сврставања у таборе или насилног гурања у идеолошке и вредносне фиоке.

У раду је у значајној мери заступљен компаративни метод, посебно приликом изучавања историјског ревизионизма као специфичне методе нове политике историје, како у Западној, тако и у Источној Европи. Компаративни метод је третиран у складу са променама у историографији које су га прошириле и тематски и просторно. У склопу културног обрта и компарација се све више односи не само на процесе, институције и структуре, већ и на упоређивање симбола,

¹⁷ Кока, Јирген, *О историјској науци*, Београд: СКЗ, 1994, 31.

¹⁸ Petrović, Vladimir, „Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti“, *Hereticus*, 7, 1-2 (2009), 32.

¹⁹ Како је говорио Борхес, нацизам је „злоћудни тумор већег, распрострањенијег зла: национализма“, Ljosa, Mario Vargas, *Pola veka sa Borhesom*, Београд: Laguna, 2021, 85.

културних пракси, вредности и значења.²⁰ Култура сећања се може разумети само оваквим, сложеним приступом компаративном искуству, које укључује процесе и структуре, али без сумње мора да укључи и елементе културе у сваком од посматраних друштава. Такође се изменио просторни фокус, па више није у питању само поређење међу некада неприкосновеним националним државама, већ се оквир истраживања померио у оба смера – и ка мањим заједницама унутар једне државе и ка наднационалном простору.²¹ Обе ове методолошке карактеристике компаративне историје заступљене су у раду, пошто историјски ревизионизам и елементи националистичке политике историје са једне стране превазилазе границе држава и јављају се као наднационалне особености, а са друге стране се врло често користе вернакуларним сећањем различитих друштвених заједница које се не поклапају са државним границама.

Ужи методолошки оквир истраживања представља култура сећања, посебна научна област настала проучавањем комплексног односа друштва према сопственој прошлости. Култура сећања је сама по себи интердисциплинарна и захтева тесну сарадњу друштвених и хуманистичких наука. Филозоф Џефри Блуштајн, анализирајући филозофске основе колективног памћења, позвао је на стварање савеза који би ујединио „с једне стране, различите дисциплине друштвених наука које доприносе проучавању сећања и, с друге стране, грану филозофије која проучава природу група и групно деловање” и додајући да би у том савезу сваки учесник имао шта да научи од оног другог.²² Колективно памћење, као главни предмет проучавања у култури сећања, „настаје у друштвеној интеракцији, обликовано је политичким околностима, под утицајем је различитих културних традиција и омогућено развојем медијских технологија”.²³ Астрид Ерл је констатовала да у претходних неколико деценија готово ниједна тема „није надахнула тако подстицајан и продуктиван интердисциплинарни дијалог, дијалог који такође брише границе између хуманистичких и природних наука”.²⁴ Ово не значи да је створена супертеорија о култури сећања која би у потпуности избрисала границе научних дисциплина, већ само указује на потребу тесне сарадње између наука и спремност на позајмљивање од других и прихватање научних резултата насталих у оквиру других наука, иако се као основни и преовлађујући увек користи метод науке из које се посматра цео проблем (што је у овом раду историјска наука).²⁵

Помоћни методолошки оквир представљају студије национализма, још једна интердисциплинарна област настала као последица појачаног интересовања за нације и национализам крајем XX века. Промене у култури сећања које су предмет овог рада настале су под дејством националистичке идеологије. Национализам се током социјалистичке Југославије појављивао повремено, али је био потискиван комбинацијом едукативних и репресивних мера. Ипак, као ни било где на планети, ни овде национализам није нестао. Чуван је у алтернативним сећањима делова заједнице, али и у важним сегментима друштва попут верских заједница,

²⁰ Kocka, Jürgen and Haupt, Heinz-Gerhard, „Comparison and Beyond – Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History”, in: *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives*, eds. Heinz-Gerhard Haupt and Jürgen Kocka, New York/Oxford: Berghahn Books, 2009, 1 – 30.

²¹ Roksandić, Drago, „Komparativna historija – izazovi i mogućnosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga, 2004, 15.

²² Blustein, Jeffrey, „Bridging the gap between the social science and the social ontology of collective memory”, *Memory Studies*, 15, 4 (2022), 747.

²³ Bond, Lucy et al., „Introduction: Memory on the Move” in: *Memory unbound: tracing the dynamics of memory studies*, eds. Lucy Bond et al., New York: Berghahn Books, 2017, 18.

²⁴ Erll, Astrid, *Memory in Culture*, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 2011, 94.

²⁵ Дobar преглед различитих приступа научних дисциплина студијама сећања, укључујући историју, друге друштвене науке, психологију, историју уметности и науку о књижевности, видети у: *исто*, 38 – 94.

културних институција и дела политичких и медијских структура. Начин на који је заузимао sve већи простor у друштву погођеном кризом, а посебно савез са властима у Србији и коначно преузимање готово свих позиција моћи у друштву мора да се изучава и уз помоћ студија национализма. Оне нам дају алат за проучавање како саме идеологије и њене жилавости и привлачности, тако и техника које се користе за успостављање доминације и освајања „срца и душе људи”, укључујући ту и историјски ревизионизам и његове наративе.

Иако у раду претеже историографски метод, неретко се користи и методологија других наука, али и резултати до којих су ове науке дошле. Немогуће је чак и замислити анализу друштвеног оквира у ком је настајала и мењала се култура сећања без социолошког метода и богатог истраживачког опуса социолога (посебно то важи за проучавање и разумевање друштвене структуре и друштвених група). Како је Павле Миленковић приметио, историја и социологија последњих деценија деле предмет истраживања – друштво, затим амбицију – глобални поглед на то друштво, али све више и методе и технике које историографија узима из корпуса друштвених наука „распршујући предрасуде о себи као ’приповедачици’ која, осим што препричава догађаје, није у стању да ’загребе испод површине’“.²⁶ У раду су посебно коришћени резултати бројних истраживања које су о периоду који разматрамо спровели како београдски и загребачки, тако и социолози из иностранства. Веома су вредна била социолошка истраживања кључних осећања грађана и њихове реакције на свеопшту кризу друштва и државе.

Национализам, као покретачку идеологију нове културе сећања, опет, немогуће је било проучавати без антрополошког (и етнолошког) научног инструментарија, а још мање је било могуће разумети рецепцију национализма и начине на које се манифестовао (али и како је касније био коришћен од стране власти) без већ урађених веома квалитетних студија домаћих и иностраних антрополога/етнолога. За разумевање и објашњење индивидуалних одлука појединаца када је у питању прихватање ревизионистичких наратива и нове културе сећања користили смо теорију друштвених репрезентација. Она се у социјалној психологији употребљава да објасни како репрезентације историје и историјских појава и догађаја, искоришћене кроз одговарајућу политику историје, омогућавају појединцу да разуме свет око себе и повеже се са колективом у садашњости.²⁷ Приликом истраживања медија као актера сећања коришћен је методолошки оквир теорије медијатизације која омогућава изучавање друштвене промене настале деловањем медија и посматра медиј не само као преносиоца поруке, већ као активног чиниоца у процесима трансформације друштва, политике и културе.²⁸ У случају Србије, као што ћемо показати, медији су били важан инструмент политике историје путем ког су се преносиле информације и поруке, али и актер који је учествовао у борби за власт и у рату сећања који је беснео у српском и југословенском друштву крајем 1980-их.

²⁶ Milenković, Pavle, *Škola Anala – ogledi o sociološkoj istoriografiji*, Novi Sad: Stylos, 2004, 155.

²⁷ За основе теорије друштвених репрезентација видети: Moscovici, Serge, *Social representations: Explorations in social psychology*, Cambridge: Polity Press, 2000. За примену ове теорије на историју и колективно памћење видети: De Saint-Laurent, Constance, *Social Thinking and History - A Sociocultural Psychological Perspective on Representations of the Past*, Milton Park/New York: Routledge, 2021.

²⁸ *Mediatization of Communication*, ed. Knut Lundby, Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2014; Hjarvard, Stig, „Mediatization of Society – A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change“, *Nordicom Review*, 29, 2 (2008), 105 – 134.

УВОД – ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

КУЛТУРА СЕЋАЊА И ПОЛИТИКА ИСТОРИЈЕ

Појам културе сећања и колективног памћења

Култура сећања као појам има двоструко значење. С једне стране, то је организовани однос заједнице према колективном памћењу, начин на који се то памћење конструише и користи, укључујући и борбу конкурентских сећања у једном друштву, покушаје успостављања хегемоног друштвеног памћења и алтернативна сећања која постоје у оквиру делова друштва.²⁹ Са друге стране, у питању је мултидисциплинарна научна област која ово памћење проучава, примењујући веома разноврсне методолошке приступе и теоријске оквире.³⁰ Колективно памћење је начин на који заједница (друштво или неки његов део) памти догађаје из сопствене историје. У питању је активан процес прераде заједничког сећања на важне моменте из историје који укључује и циљани заборав, подједнако важно средство за остварење циљева у оквиру културе сећања.³¹ Кроз тај процес, прошлост се реконструише уз коришћење знања из садашњости, а неретко се и цео план реконструкције унапред осмишљава.³² Колективно памћење је, притом, широк појам који у себи садржи велики број различитих мнемоничких производа и пракси. Џефри Олик добро примећује да ова ширина омогућава комбинацију индивидуалних и колективних сећања, тј. брисање чврсте разлике између ова два појма.³³

Бил Нивен примећује да се и аутори који покушавају да оспоре термин колективно памћење (или бар да га не користе) ипак крећу у истом методолошком оквиру, не доводећи суштински у питање постојање колективног памћења.³⁴ Јан Асман је за сећање које сеже у даљу прошлост, у доба које живи чланови заједнице не памте, сковао назив културно сећање, да би га одвојио од сећања које је још увек живо, тзв. комуникацијско сећање.³⁵ По њему, културно сећање јесте у правом смислу оно што Албваш назива колективним памћењем и оно је институционализовано и сачувано у форми прича, песама, ритуала, симбола. Културно сећање, за своју актуелизацију захтева „извесне прилике где се заједница окупља заједно због прославе”.³⁶ Иако методолошки интересантна, ни ова Асманова типологија не оспорава суштину, а она је садржана управо у зависности било каквог сећања (па чак и оног које он назива комуникацијско)

²⁹ Иако потпуно свесни теоријске могућности прављења разлике између термина памћење и сећање, у овом раду ћемо их користити као синониме због њихове блискости у српском језику и због врло мале употребне вредности ове разлике у аналитичком смислу. За објашњење могућих разлика између два појма видети, на пример: Kuljić, Todor, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja, 2006, 8 – 9; Winter, Jay, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven/London: Yale University Press, 2006.

³⁰ Conway, Brian, „New Directions in the Sociology of Collective Memory and Commemoration”, *Sociology Compass*, 4, 7 (2010), 442.

³¹ Заборављање је процес који увек иде уз памћење и има своју историју, културне праксе и употребну вредност у оквиру културе сећања, видети о овоме у: Vajnrh, Harald, *Leta – umetnost i kritika zaborava*, Beograd: Fabrika knjiga, 2008.

³² Halbwach, Maurice, *The Collective Memory*, New York: Harper Colophon Books, 1980, 69.

³³ Olick, Jeffrey K., „From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products”, in: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2008, 158.

³⁴ Niven, Bill, „Review Article – On the Use of ‘Collective Memory’”, *German History*, 26, 3 (2008), 427 – 436.

³⁵ Assmann, Jan, „Communicative and Cultural Memory”, in: *Cultural Memory Studies*, 110 – 111.

³⁶ Исто, 112.

од постојећег друштвеног оквира. Стога у овом раду користимо термин колективно памћење за све начине на које заједница памти своју прошлост, као сасвим довољан и притом методолошки јасан термин за тему којом се рад бави.³⁷

Сваки чин индивидуалног памћења неизоставно пролази кроз филтер постављен од стране социјално-културолошког окружења. Шта памтимо, како памтимо (али и шта заборављамо) условљено је делимично социјалним окружењем, очекивањима заједнице, културним обрасцима друштва. Ниједна ситуација коју упамтимо није потпуно издвојена из друштвеног контекста, нити је иједна особа која памти (или заборавља) острво без икаквих социјалних контаката и без уплива сопственог окружења на одлуке шта и како ће упамтити. Ово окружење Морис Албваш назива оквирима друштвеног памћења. По њему, друштво се труди да избрише из појединачног сећања или из колективног памћења међусобно антагонизираних друштвених група оно што их раздваја и што самим тим представља опасност за конституисање друштвеног јединства.³⁸ Хомогени наротив колективног памћења јавља се тако као нека врста друштвене потребе. Притом, друштво поново прерађује своје колективно памћење у новим историјским околностима тежећи да га усклади „са променљивим условима своје равнотеже“.³⁹ Памћење и историја нису одвојене структуре и ни у једном тренутку у прошлости памћење се не јавља као „спонтано и органско“.⁴⁰

За разлику од индивидуалног сећања, у колективном не постоје никаква потиснута сећања, нити несвесно одакле би се та сећања појавила. Једноставно, свако колективно памћење постоји док се одржава кроз оно што Ивона Ирвин-Зарецка зове „информативна база сећања“ – комеморације, прославе, споменици, музеји, публикације и друго.⁴¹ Оно што Ирвин-Зарецка означава „информативном базом сећања“, у теорији је постало познато под именом места сећања (*lieux de memoire*). У питању је славна конструкција коју је смислио француски историчар Пјер Нора. Он је овим изразом означио отеловљену меморију, места у којима се задржава осећај континуитета заједнице и након што запамћено престане да буде део свакодневног окружења (*milieux de memoire*).⁴² Места сећања имају три аспекта – материјални, симболички и функционални и они увек коегзистирају. То могу бити споменици, музеји, архиви, прославе, комеморације, свечаности, државни и национални симболи, документи, па чак и појединци, у међувремену претворени у места сећања. Места сећања везана су за важне историјске догађаје, имају симболичку снагу и друштвено-мобилизаторски потенцијал.⁴³ Ови догађаји практично се уписују у простор и време кроз места памћења. Како наводи Ђуро Шушњић, „у њима се

³⁷ Алеида Асман развила је даље ову типологију, означавајући комуникацијско сећање као друштвено и делећи културно на културно и политичко, видети више о томе у: Assmann, Aleida, „Memory, individual and collective”, in: *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin and Charles Tilly, Oxford: Oxford University Press, 2006, 210 – 224.

³⁸ Albvaš, Moris, *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2013, 310.

³⁹ Тодор Куљић наводи да „интеграција друштва зависи од вештине ненасилног наметања хомогене слике прошлости“, Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, 2006, 17.

⁴⁰ Bourke, Joanna, „Introduction ‘Remembering’ War,” *Journal of Contemporary History*, 39, 4 (2004), 485.

⁴¹ Irwin-Zarecka, Iwona, *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*, New Brunswick: Transaction Books, 1994, 195.

⁴² *Realms of Memory, The Construction of the French Past I Conflicts and Divisions*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1996, 1, 14.

⁴³ Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: XX vek, 2011, 281.

кристалише заједничко искуство, понекад за векове”.⁴⁴ Важност места сећања је управо у томе што су у питању места „на којима историјски континуитет истрајава у свом постојању”.⁴⁵

Памћење је подвргнуто истом механизму као и сви други „менталитетски“ процеси – хегемонистичкој борби између центара друштвене моћи.⁴⁶ По речима Брајана Конвеја, три су главне карактеристике колективног памћења. Прва је да оно није власништво појединаца, већ друштвених група. Друга је да се ради о томе шта људи мисле да се десило у историји, а не о томе шта се стварно десило. Ово значи да се бирају догађаји који улазе у колективно памћење, што неизоставно значи и да се неки други свесно и намерно заборављају. Најзад, треће карактеристика је да је колективно памћење веза запамћене прошлости са садашњошћу и замишљеном будућношћу.⁴⁷ Свако друштво поседује колективно памћење, „складиште искустава из којих се црпе осећање идентитета и смера кретања”.⁴⁸ Ово памћење је веома селективно. Друштва (прецизније, они који имају моћ у друштву) из богатог резервоара прошлих дела (и недела) бирају оно што ће упамтити, тј. што је корисно за учвршћење заједнице и за изградњу осећаја припадности. У том смислу неки су догађаји природно важнији од других, због порука које носе.⁴⁹ Прерада прошлости, измена колективног памћења и интервенције у културу сећања производи су свесног ангажовања владајућих друштвених група (или бар оних које поседују део друштвене моћи, а које не морају нужно бити владајуће) и део су „сложеног процеса историјско-идеолошког правдања нових поредака и конструкције колективних идентитета”, јер, како каже Тодор Куљић, „борба око виђења прошлости јесте борба око садашњице”.⁵⁰

Циљ борбе супротстављених колективних памћења често је наметање друштву хомогених историјских наратива, прича о прошлости које имају врло јасну утилитарну функцију и служе учвршћењу заједнице. Што је друштво ауторитарније и што је свест о заједници рањивија, то су јачи напори за изградњом ауторитарног хегемоничког памћења. Елите које управљају друштвом, укључујући политику, науку, културу и медије, намећу ову, окамењену верзију прошлости не само као највероватнију или најприближнију истини, већ као једину могућу и званично заштићену као пожељну. Хегемонија доминирајућих друштвених група заснива се управо на наметању преовлађујуће слике стварности, која неизоставно укључује и пожељну слику прошлости. Успоставља се наратив који се намеће као универзалан, а сви алтернативни облици се делегитимишу.⁵¹ Оспоравање хомогеног наратива доводи у озбиљан проблем све који се на тако нешто одлуче, укључујући и оптужбе за издају и рушење јединства заједнице.⁵² То доводи до значајног ограничења простора за јавну дебату у друштву и последично до даљег јачања ауторитарних тенденција.

⁴⁴ Šušnjić, Đuro, „Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje”, u: *Sećanje i zaborav*, prir. Zorica Kuburić i Pavle Milenković, Novi Sad: CEIR i Filozofski fakultet, 2016, 26.

⁴⁵ Martinoli, Ana, „Staro Sajmište – istorijsko sećanje i virtuelno promišljanje budućnosti“, *Zbornik radova FDU*, 21 (2012), 419.

⁴⁶ Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, Beograd: XX vek, 2010, 29.

⁴⁷ Conway, Brian, „New Directions in the Sociology of Collective Memory and Commemoration”, 442.

⁴⁸ Тош, Џон, *У трагању за историјом*, Београд: Clio, 2008, 34.

⁴⁹ Stojanović, Dubravka, *Populism The Serbian Way*, Belgrade: Peščanik, 2017, 141.

⁵⁰ Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 51.

⁵¹ Molden, Berthold, „Resistant pasts versus mnemonic hegemony: On the power relations of collective memory”, *Memory Studies*, 9, 2 (2016), 126.

⁵² Subotić, Jelena, „Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans”, *Slavic Review*, 72, 2 (Summer 2013), 308 – 309.

Са друге стране, хегемони наративи воде ка стварању алтернативних верзија колективног памћења које не комуницирају са званичном верзијом (захваљујући непостојању канала комуникације). Тако створене алтернативне верзије прошлости, засноване на против-меморији (*counter-memories*) претварају се у против-историје (*counter-histories*), директно се супротстављајући доминантном наративу.⁵³ Оне су могуће захваљујући томе што постоје групе чија се колективна памћења не уклапају у преовлађујући наратив.⁵⁴ Све ово води у рат сећања, па и у рат између различитих верзија историје. Стога се у тренутку рушења ауторитарних режима све потиснуте верзије појављују у јавности, док се њихови промотери и наратори јављају као активни учесници рата сећања, те долази до својеврсне „провале историје”.⁵⁵ Повратак жестоких дебата, иако доноси и бројне опасности (о којима, уосталом, говоримо и у овом раду), сасвим сигурно је неопходан (иако не и довољан) корак у смеру ослобођења и науке, али и културе сећања од ауторитарних тенденција.⁵⁶

Полемишући са тезом да је у нашем добу, посебно након 11. септембра 2001, дошло до засићења меморијом и истраживањем прошлости и да се, сходно томе, треба окренути садашњости и будућности, Астрид Ерл наводи да је управо сада важно да разумемо како људи формирају своје ставове и навике кроз процес колективног памћења.⁵⁷ Силијан Мекгратан цитира колумнисту *Irish Times*-а, Финтана О Тула који је 2011. написао: „Ми у Ирској знамо сувише добро да се јавни историјски наративи могу претворити у племенске митове. Али одговор на то није у мање, већ у више историје. Када људе одсечете од сопствене историје, резултат неће бити кидање везе са сопственом прошлошћу. Глад за том везом само ће бити нахраћена различитим врстама сирових и често опасних бесмислица”.⁵⁸

Колективно памћење повезано је и са онтолошком сигурношћу заједнице. Онтолошка сигурност је концепт у студијама безбедности који је створен као контраст реалистичким теоријама (и појмовима попут сигурносне дилеме) и који уводи питање идентитета и континуитета „биографије државе“ у центар међународних односа. Онтолошка сигурност поздравља осећање грађана једне заједнице, попут државе, да постоји континуитет у њеном постојању („сопству“), као и јасна свест о одговорима на кључна питања постојања у односу на себе и на окружење и која чак може да иде на штрб физичке безбедности државе – када усред онтолошке несигурности држава повлачи ирационалне потезе и угрожава сама себе.⁵⁹ Колективно памћење чини политичку биографију државе смисленом, продуцирајући наративе који осигуравају идентитет заједнице и стога је кључно за онтолошку сигурност. Оно помаже

⁵³ Zerubavel, Yael, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago/London: University of Chicago Press, 1995, 10.

⁵⁴ Medina, Jose, „Toward a Foucaultian epistemology of resistance: Counter-memory, epistemic friction, and Guerrilla pluralism”, *Foucault Studies*, 12 (2011), 12.

⁵⁵ Недељник *НИН* употребио је овај термин 1983. године да означи догађања у југословенској јавности након таласа публицистичких и историографских радова о недавној прошлости тих година, видети: Теодор Анђелић, „Провала историје”, *НИН*, 10. јул 1983, 28 – 30; Теодор Анђелић, „Нова лица прошлости”, *НИН*, 7. август 1983, 28 – 29.

⁵⁶ Концизан преглед силовитог враћања историографских дебата на јавну сцену након пада ауторитарних режима видети у: Black, Jeremy, „Contesting the Past”, *History*, 93, 2 (2008), 224 – 254.

⁵⁷ Erll, Astrid, „Travelling Memory”, *Parallax*, 17, 4 (2011), 9.

⁵⁸ McGrattan, Cillian, *Memory, Politics and Identity. Haunted by History*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, 172 – 173.

⁵⁹ Више о онтолошкој сигурности, као и о критици концепта видети у: Peoples, Columba and Vaughan-Williams, Nick, *Critical Security Studies – an Introduction*, Milton Park: Routledge, 2021, 66 – 79.

заједници да се оријентише у историјском времену, дајући одговоре на питања „одакле долазимо и кроз шта смо прошли”.⁶⁰ На основу ове комбинације колективног памћења и онтолошке сигурности, Катрин Бахлајтнер је дефинисала појам темпоралне сигурности, где „манифестујући се у форми политичке стратегије, идентитета, понашања државе и националних вредности, колективно памћење води државе кроз време у међународним односима”.⁶¹ Сукоби око кључних наратива колективног памћења представљају изазов за заједницу, неку врсту кризе која изазива онтолошку несигурност. Посебно је осетљиво сећање на трауме из прошлости или на недела сопствене заједнице. Те се трауме, по речима Алеиде Асман, памте углавном из три позиције: победника који је победио зло, онога ко је херојски пружио отпор злу или жртве која је трпела зло, док су сви други евентуални наративи предмет колективног заборављавања.⁶² Плурализам у култури сећања, посебно изазови упућени овим, болним и самим тим важним тачкама колективног памћења, могу да изазову озбиљну друштвену кризу и отпор доминантних друштвених група, посебно у нестабилним временима попут транзиција, промена дуготрајних режима или промена у структури држава (укључујући распада федерација или стварање нових држава).⁶³

Многи аутори упозоравали су на преклапања између сећања различитих група, посебно када је у питању памћење трауматичних догађаја попут ратова и страдања, указујући на међусобне утицаје у овој, својеврсној „арени комеморација“, где се сећања мотивисана различитим потребама и интересима прожимају, сукобљавају, надопуњују и где је крајњи исход неизвестан, упркос номинално преовлађујућој моћи државе да утиче на формирање колективног памћења.⁶⁴ Чак ни најдубља психолошка осећања, попут туге или жалости не могу да произведу сећања која су потпуно одвојена од друштвеног контекста и која нису бар делом обојена већ постојећим оквиром сећања и изграђеним друштвеним наративима. Све су ово важна упозорења која говоре о комплексности колективног памћења и о његовим употребама у различитим друштвено-политичким околностима и од стране различитих друштвених група, али и о сталном сусрету свих ових елемената у једном друштву. Свако друштво, па и оно изложено тоталитарним политичким тенденцијама, јесте плурално и то се неминовно одсликава на развој колективног памћења и дејство политике историје. Ово не значи да све политике историје имају исту снагу и да производе једнаке ефекте (као што немају све ни исте циљеве), нити су све друштвене групе једнако моћне (па им треба посветити једнаку пажњу). Истраживања ће увек бити више посвећена оној групи која је доминантна и која је у стању да остатку друштва на овај или онај начин наметне своје виђење историје, али ће увек у том процесу бити важно истражити и како реагују (било да се супротстављају или привидно пристају на послушност или стварно усвајају неке елементе историјског сећања које се намеће) друге друштвене групе, укључујући и грађане заједнице о којој се ради.

Од самог почетка, аутори који су се бавили односом историје и колективног памћења видели су у овом односу одређену тензију, па чак и непријатељство. Још је Ернст Ренан у свом

⁶⁰ Berenskoetter, Felix, „Parameters of a national biography”, *European Journal of International Relations*, 20, 1 (2014), 262 – 288.

⁶¹ Bachleitner, Kathrin, *Collective Memory in International Relations*, Oxford: Oxford University Press, 2021, 12.

⁶² Assmann, Aleida, „Transnational memories”, *European review*, 22, 4 (2014), 553.

⁶³ Subotić, Jelena, „Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe”, *European Security*, 27, 3 (2018), 298 – 299.

⁶⁴ Ashplant, Timothy G. et al., „The Politics of War Memory and Commemoration – contexts, structures and dynamics”, in: *The Politics of War Memory and Commemoration*, eds. Timothy G. Ashplant et al., London/New York: Routledge, 2000, 3 – 85.

пионирском раду устврдио да ова два појма не само да су различита, већ и стоје у тензији један према другом. Он је упозоравао да заједничко памћење, као један од два главна чиниоца сваке нације (други је Ренан називао дух нације) почива на заборава, па и на „историјским заблудама“, а „напредак историјских студија често је опасност за нацију”.⁶⁵ Питер Берк је такође упозоравао да постоје бар два добра разлога због којих су историчари забринути када је реч о памћењу. Један разлог је потреба да се историјски обраде сећања на важне догађаје, посебно у светлу све веће присутности усмене историје. Други разлог је управо само колективно памћење као феномен – потреба да се историјски обради начин на који се то памћење формира, али и користи (оно што ћемо у даљем раду дефинисати као политика историје, а што Берк зове „друштвена историја памћења”).⁶⁶ И Жак Ле Гоф је меморију посматрао као живи извор, тј. „сирови материјал за историчара”, наглашавајући да ове две категорије не треба мешати, јер колико год била предмет злоупотребе, историјска наука ипак мора да буде објективна и посвећена трагању за „историјском истином”.⁶⁷

Заједничко, колективно памћење сваке групе, а поготову тако важне као што је нација, подразумева прећутну сагласност око митова (нарочито оснивачких митова). Алеида Асман дефинише мит као форму у којој се прошлост види очима идентитета, тј. као „афективно усвајање властите повести”.⁶⁸ Сваки ударац на мит, на усаглашено колективно памћење и традицију која га преноси са генерације на генерацију, види се као ударац на саму нацију. Наука, укључујући и историјску науку, не може себи да дозволи овакву врсту ограничења. Истине које се не смеју пропитивати не да не постоје у научној методологији, већ су есенцијално супротстављене базичним правилима научног размишљања и научног закључивања. Берк упоређује историчаре са старим енглеским занимањем *remembrancer*, што је врста утеривача дугова. За разлику од Херодота који историчаре сматра чуварима сећања, Берк их посматра као чуваре незгодних чињеница, „костура у ормару друштвеног памћења”.⁶⁹ У оквиру селективног бележења важних догађаја или периода, једно од најважнијих места сећања постаје званични календар празника и других важних датума. Кроз календар можемо лако видети шта је једно друштво одлучило да је вредно памћења из историје и шта су основе колективног памћења, бар оног које се промовише као званично.⁷⁰

Пјер Нора је још оштрије супроставио колективно памћење и историју. Памћење има магијске и афективне особине које га чине апсолутним и нераздвојно везаним за садашњост. Са друге стране, историја је неизбежно критички настројена, она уместо да петрификује идеализовану слику прошлости (што хегемону колективно памћење константно ради), преиспитује је и на крају разара.⁷¹ Астрид Ерл, са друге стране, пледира да се остави по страни ова јалова расправа која иначе редовно доводи до ћорсокака. Историја, у смислу догађаја и историјских чињеница, увек је подложна интервенцији памћења и само је питање начина на који памтимо одређене историјске догађаје. Тако није исто када се историја памти у оквиру мита,

⁶⁵ Ренан, Ернест, *Шта је нација?*, Београд: Српска национална омладина, 1907, 11.

⁶⁶ Burke, Peter, *Varieties in Cultural History*, Ithaca: Cornell University Press, 1997, 46.

⁶⁷ Le Goff, Jacques, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 1992, xi.

⁶⁸ Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, 44.

⁶⁹ Burke, Peter, „Историја као друштвено памћење”, *Reč*, 56, 2 (1999), 92.

⁷⁰ Zerubavel, Eviatar, „Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory”, in: *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection (Politics, History, and Culture)*, ed. Jeffrey K. Olick, Durham/London: Duke University Press, 2003, 336.

⁷¹ Nora, Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, 26 (spring 1989), 8 – 9.

религијског памћења, породичног или генерацијског памћења, политичке историје, трауме и слично. Ерл наглашава да се на овај начин не одузима нимало важности историјској науци, штавише, по њеним речима „историјски метод је развијен као најуређенији и најпоузданији начин реконструкције прошлости (иако су његове специфичне операције оправдано критиковане од стране Фукоа и других, и може бити допуњен другим начинима)”⁷². И Џоана Бурк констатује да, и поред несумњиве повезаности, нико не говори о томе да су историја и памћење једне те исто, појашњавајући: „Они раде по другачијим правилима, као другачији жанрови”.⁷³ По Куљићу, њихов однос је „сложен и вишеструко посредован” и треба ту везу истраживати посебно у сваком појединачном случају.⁷⁴ Са друге стране, нема сумње да је *memory boom* изазвао озбиљне промене у историјској науци. Уводећи категорију „историјских рана“ које не зацељују већ се путем колективног памћења транспонују стално у садашњост, студије сећања су пореметиле и сам концепт историјске објективности, јер су му одузеле класичан састојак – историјску дистанцу.⁷⁵

Колективно памћење има још једну важну карактеристику која га одваја од историје. Како су бројни истраживачи приметили, оно тежи да буде аисторијско, да одриче себи припадност историји, већ да се непрестано позива на континуитет и инсистира на својој присутности у садашњости.⁷⁶ Ово је у вези са Конвејевом трећом карактеристиком колективног памћења – вези запамћене прошлости са садашњошћу и будућношћу, коју смо већ поменули. Бербер Бевернаж такође констатује тенденцију професионалних историчара да историји приступају као нечему што припада прошлости (он овај процес назива историцизација) и да спречавају „како тиранију прошлости над садашњошћу, тако и тоталитарну доминацију садашњости над прошлошћу и будућношћу”.⁷⁷ Управо ће прелазак појединих српских историчара у редове агената (нове) културе сећања током 1980-их припремити терен за брисање разлике између чињеница и закључака изведених историографским методом и елемената новоуспостављене (и државно потпомогнуте) политике историје, а самим тим и брисање разлика између прошлости, садашњости и будућности, о чему ће бити реч у одговарајућим деловима рада.

Заједнице сећања и политика историје

Свака друштвена група представља својеврсну заједницу сећања. Без колективног памћења група не би могла да успостави и очува сопствени идентитет. У оквиру једног друштва природно постоје различите заједнице сећања, самим тим што постоје различите друштвене групе. Све оне имају разлоге и могућности да утичу на начин како се друштво односи према прошлости, како употребљава историјске догађаје или представе настале на основу тих догађаја и како користи ову методологију за развој пожељне културе сећања. Ови начини називају се у теорији политика историје или политика сећања и означавају „свако друштвено деловање које се у основи темељи на историјским референцама и/или покушава утицати на интерпретацију и репрезентацију историје”.⁷⁸ Политике историје показују нам како се „конструира јавна слика

⁷² Erll, Astrid, „Cultural Memory Studies: An Introduction“, in: *Cultural Memory Studies*, 7.

⁷³ Bourke, Joanna, „Introduction: Remembering War,” 485.

⁷⁴ Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, 124.

⁷⁵ Lorenz, Chris, „Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past”, in: *Performing the Past – Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans et al., Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 84 – 85.

⁷⁶ Novick, Peter, *The Holocaust in American Life*, Boston: Houghton Mifflin, 1999, 4.

⁷⁷ Bevernage, Berber, „Transitional Justice and Historiography: Challenges, Dilemmas and Possibilities”, *Macquarie Law Journal*, 13 (2014), 16.

⁷⁸ Molden, Berthold, „Resistant pasts versus mnemonic hegemony”, 134.

повијести и идентитета у неком друштву, и то не само законодавном и судбеном праксом него и кроз јавне дискурсе и друштвене обреде”.⁷⁹ Термин је настао у немачкој теорији током *Historikerstreit* (сукоб историчара током 1980-их о чему ће више речи бити у наставку овог поглавља), прво као погрдан, да би потом постао легитимна истраживачка област. За разлику од немачких научника који су за различите употребе прошлости смислили неколико назива и пробали да их раздвоје, англосаксонска теорија није била толико осетљива на разлике и мање-више третира као синониме називе попут политике историје, политике сећања и политике прошлости.⁸⁰

Политика историје је организован начин како се друштвена група односи према сопственој прошлости, како је користи, шта из ње извлачи, а шта препушта забраву, а све у циљу остварења колективних интереса. Најјача и најјорганизованија оваква група је сама држава, тј. управљачка структура у држави која има интерес да сопствене циљеве оствари кроз инсталирање и коришћење одговарајуће политике историје. Позивајући се на немачког теоретичара Михаела Мертеса, Тодор Куљић означава историјску политику (како он зове политику историје) као јавно позивање на прошлост које утиче на садашњицу тако што је „легитимише, мобилише, политизује, скандализује и оптужује”.⁸¹ Начин и обим коришћења политике историје у сврху задовољења актуелних политичких циљева зависи од друштвеног уређења, од конкретног политичко-историјског тренутка, од распореда моћи у друштву, од изграђености институција (укључујући и не-државне актере попут независних медија или цивилног друштва) и од бројних других фактора. Ипак, циљ је увек исти – учвршћење идеолошких премиса на којима почива поредак који политику историје употребљава, укључујући и легитимацију власти и владајућег поретка. Жак Ле Гоф тврдио је да „овладати памћењем и забравом представља једну од великих преокупација класа, група, индивидуа које су доминирале, али и настављају да владају историјским друштвима”.⁸²

Ђуро Шушњић истиче државу и цркву „од којих прва има монопол на принуду, а друга монопол на догму” као моћне актере политике историје и као традиционално заинтересоване за коришћење памћења и заборава ради „политичких и идеолошких циљева данашњице”.⁸³ И Џејмс Верч закључује да савремене државе немају правих такмаца када су у питању ресурси и моћ којима располажу за креирање преовлађујуће културе сећања, иако свакако констатује да нису једини актери у овом послу.⁸⁴ Управо је политика историје основни инструмент који власт користи за успостављање пожељне културе сећања. Политика историје једна је од бројних државних политика, попут политике образовања, здравствене или пореске политике. Све државе је користе, без обзира на друштвено уређење, али се у демократским државама о политици историје води дијалог, присутна је аргументација различитих друштвених група и идеолошких праваца, иако је обично овај дијалог много жешћи и ирационалнији, јер се ради о темама везаним

⁷⁹ Kasapović, Mirjana, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 3 (2019), 943.

⁸⁰ Đurašković, Stevo, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2013, PhD Thesis, 35 – 36.

⁸¹ Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 50.

⁸² Le Goff, Žak, „Pamćenje“, in: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sladeček i dr., Beograd: Zavod za udžbenike, 2015, 112.

⁸³ Šušnjić, Đuro, „Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje”, 25.

⁸⁴ Wertsch, James V., *Voices of Collective Remembering*, New York: Cambridge University Press, 2002, 10.

за идентитетска питања заједнице.⁸⁵ И друге групе које имају друштвену моћ користе политику историје „да охрабре погледе на прошлост који служе њиховим властитим циљевима” узимајући селективно слике прошлости и прилагођавајући их да служе садашњости.⁸⁶ Како констатује Милан Суботић, „степен доминације официјелног ‘режима памћења’ сразмеран је степену ауторитарности власти”.⁸⁷

Све идеологије користе политику историје за сопствену легитимацију и остварење циљева којима теже. Ипак, национализам се издваја по својој чврстој вези са културом сећања и врло фреквентним коришћењем политике историје за изградњу нације и националне државе. По речима Ентонија Смита, памћење је кључно за идентитет – „без памћења нема идентитета, а без идентитета нема нације”, додајући: „идентификација с прошлошћу кључ је стварања нације, јер само ‘сећањем на прошлост’ може настати колективни идентитет”.⁸⁸ Дејан Јовић наглашава да питање колективног памћења и заборав није важно само за историчаре и антропологе већ да постаје једно од кључних питања колективних идентитета који су „конструирани, развијени и сачувани кроз митове и селективна сећања, као и кроз ‘колективни заборав’ одређених (политички мање прикладних) догађаја, раздобља и личности”.⁸⁹ Цитира том приликом Јан-Вернера Милера који каже да је веза између колективног памћења и националног идентитета „међусобно конституирајућа”.⁹⁰ По Џону Гилису, колективно памћење одржава осећај заједништва које је кључно за опстанак нације.⁹¹ Колективно памћење формира се дуго, учешћем различитих фактора, од усменог предања и генерацијске меморије, па до деловања масовних медија, елита, државне манипулације и популарне културе. За групу, колективно памћење (посебно сећање на историјске трауме) је срж националног идентитета. Промена главних наратива у оквиру колективног памћења није могућа ни брзо нити на силу, јер би то група схватила као напад на сопствени идентитет.⁹² Као што ћемо у раду показати, управо ово је био разлог што промене културе сећања у Србији 1980-их нису биле ни брзе ни лаке, нити је победа новог, националистичког наратива била неизбежна.

Заједничка сећања омогућавају везу између припадника заједнице. Без тих сећања, као што смо већ навели, тешко је конструисати заједничко искуство заједнице. Конертон наводи као пример међугенерациску комуникацију, тј. различита колективна сећања различитих генерација, као деле исто време и простор.⁹³ Генерације нису само демографске, већ су и социолошке

⁸⁵ Najbar-Agičić, Magdalena, „Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje”, u: *Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje*, прир. Magdalena Najbar-Agičić, Zagreb: Srednja Europa, 2018, 9 – 10.

⁸⁶ Berger, Stefan and Niven, Bill, „Introduction”, in: *Writing the History of Memory*, eds. Stefan Berger and Bill Niven, London: Bloomsbury Academic, 2014, 7.

⁸⁷ Subotić, Milan, *Napred, u prošlost – studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Beograd: Fabrika knjiga, 2019, 12.

⁸⁸ Smith, Anthony, D., „Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism”, *Nations and Nationalism*, 2, 3 (1996), 383.

⁸⁹ Jović, Dejan, „‘Official memories’ in post-authoritarianism: An analytical framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 2 (2004), 97.

⁹⁰ *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Muller, New York: Cambridge University Press, 2002, 3.

⁹¹ Gillis, John, R., „Memory and Identity: The History of Relationship”, in: *Commemoration: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis, Princeton: Princeton University Press, 1994, 3.

⁹² Wang, Zheng, *Memory Politics, Identity and Conflict. Historical Memory as a Variable*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018, 32.

⁹³ Konerton, Pol, *Kako društva pamte*, Beograd: Samizdat B92, 2002, 12.

категорије, управо захваљујући колективном сећању коју поседују и које настаје на основу заједничког искуства припадника једне генерације, а самим тим су и специфичне заједнице сећања. Куљић наводи да генерације постоје само „ако део рођених у истом периоду дели заједничко искуство”. Стога није примарно само време рођења да би настала генерација која дели заједничко сећање, већ управо заједничко гледање на главна историјска збивања. Као и свака друга група, и ова прерађује искуства, обрађујући га у складу са потребама садашњости или у складу са преовлађујућим мишљењем у друштву у ком се генерацијско колективно сећање формира. „Генерације памте селективно, као и све друге друштвене групе” како би рекао Куљић.⁹⁴

Један од начина за вертикални пренос историјског сећања, са генерације на генерацију, јесу и народне песме. Овај метод заступљен је у оним срединама које се традиционално мање ослањају на писану реч и где су историјске околности условиле да се оно што је важно за заједницу – чува кроз ову врсту усмене традиције. На простору целе Југославије ово је била важна и присутна метода током векова проведених под владавином различитих страних империја. Стављање порука у римоване стихове био је ефикасан начин да се речено боље упамти и лакше пренесе. Маја Бркљачић истиче да је народна песма била нека врста консензуса оног који пева и оних који је слушају и даље преносе. Наиме, оно што не би одговарало групи није могло ни да заживи, па је заједница била та која је усмеравала народне певаче у ком правцу да иду и шта је довољно вредно да се памти кроз песму. Бркљачић закључује да ово значи да можемо „реконструисати популарно схватање различитих догађаја кроз које је група прошла и сматрала их довољно вредним да се ставе у риму”. Тржиште гусларских песама још увек је постојало током 1980-их, без обзира на масовно описмењавање и широку доступност ефикаснијих средстава преношења порука.⁹⁵ Ова појава може се двоструко читати. Са једне стране, јасно је да је дошло до раста популарности епске поезије, чему је узрок пре свега тада актуелна ситуација на Косову. Косово је централна тачка српске јуначке поезије и мит о Косову је централна тема песама које је Вук Караџић прикупио током своје потраге за народним стваралаштвом у XIX веку.⁹⁶ Косово је, опет, централна тема Антибирокуратске (АБ) револуције и налази се у самом срцу Милошевићевог похода на власт и мобилизације маса, као што ћемо видети у наставку рада. Са друге стране, епска поезија, за разлику од других, модернијих форми поезије, ствара јасан линк између хероја о којима је та врста стваралаштва некада певала и новог, модерног хероја који уједињује Србе. Тако се појављују нови десетерачки стихови, овај пут посвећени новом вођи – Милошевићу.⁹⁷

Ипак, најважније средство за успостављање и очување пожељне културе сећања остају медији. Дигиталну револуцију у комуникацијама Алеида Асман препознаје као један од разлога за популарност културе сећања и студија сећања.⁹⁸ Медији омогућавају да се догађаји из прошлости транспонују у садашњост, право у сећања људи. При том, људи памте управо медијску презентацију одређеног догађаја, сећају се онако како су им медији пренели конкретан догађај. Сећања, како колективног, тако и индивидуалног, и нема без медија. Медији су посредник између индивидуалног и колективног памћења, они доносе у свет представе које чине памћење сваке заједнице. Астрид Ерл је чак устврдила да медији јесу памћење, упозоравајући притом да

⁹⁴ Kuljić, Todor, *Sociologija generacije*, Beograd: Čigoja, 2009, 337.

⁹⁵ Brkljačić, Maja, „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito’s Yugoslavia”, in: *Ideologies and National Identities – The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds. John Lampe and Mark Mazower, Budapest: CEU Press, 2004, 183 – 187.

⁹⁶ Стефановић Караџић, Вук, *Српске народне пјесме II*, Београд: Просвета, 1988.

⁹⁷ Čolović, Ivan, *Bordel ratnika – folklor, politika i rat*, Beograd: XX vek, četvrto izdanje, 2007, 35;

⁹⁸ Assmann, Aleida, „Memory, individual and collective”, 211.

медијско преношење наратива свакако није вредносно неутрално, већ се заснива на избору онога што ће се пренети, онога што неће, али и начина на који ће се неке ствари пренети и медијски објаснити.⁹⁹ Медији су у периоду који овде посматрамо одиграли једну од најзначајнијих улога, пре свега као инструменти политике историје, креатори и преносиоци главних ревизионистичких наратива, али мањим делом и као самостални актери који су у појединим ситуацијама утицали на развој културе сећања на веома различите начине. О свему овоме биће доста речи у одговарајућим поглављима рада.

Важна манифестација културе сећања постала је након 1989. носталгија, емотивни однос према прошлим догађајима, који у неким ситуацијама може политички да се искористи.¹⁰⁰ Како то често бива, најједноставније дефиниције казују много више од оних комплекснијих. Таква је и позната дефиниција носталгије коју је дао амерички новинар Херб Коен, а Фред Дејвис је цитирао у својој књизи: „Носталгија је сећање из ког је одстрањен бол”.¹⁰¹ Стога је носталгија и нека врста селективног сећања на прошлост, саставни део различитих политика историје у једном друштву.¹⁰² Она је комплекснија појава од просте емоције према ономе што се не може вратити, али се такође не може третирати као политички уобличена жеља за повратком неке нестале земље или система, па тако ни југоносталгија не може да се чита у кључу политичке тежње за обновом Југославије. Као и други методи политике историје, и носталгија се уклапа у европске трендове носталгије, а посебно су видљиве сличности (наравно, и разлике) са носталгијом за некадашњим социјалистичким поретком у Источној Европи.¹⁰³ Југоносталгија, као врста селективног сећања, дели ову формалну заједничку особину са историјским ревизионизмом. Ипак, ове две методе политике историје у свему другом се драстично разликују, али највише у циљевима – док је југоносталгија резервисана за појединце који или беже из сурове стварности у идеализовану слику прошлости, или користе носталгију према бившој држави као вид отпора доминантном друштвеном систему и његовим вредностима, историјски ревизионизам је организована техника манипулације у оквиру идеологије национализма.¹⁰⁴ То потврђују и практични резултати – док југоносталгију ниједна политичка опција за сада не употребљава нити јој даје било какву политички релевантну агенду, историјски ревизионизам је доминантан метод моделовања културе сећања у готово свим државама наследницама бивше Југославије, са врло јасном тежњом да постане хомогени и званично санкционисан поглед на прошлост.¹⁰⁵

⁹⁹ Erll, Astrid, *Memory in Culture*, 113 – 116.

¹⁰⁰ О носталгији као културолошкој и политичкој појави видети више у: Boym, Svetlana, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001; Nadkarni, Maya and Shevchenko, Olga, „The Politics of Nostalgia – A Case for Comparative Analysis of Post-socialist Practices”, *Ab Imperio: Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2 (2004), 487 – 519.

¹⁰¹ Davis, Fred, *Yearning for Yesterday – a Sociology of Nostalgia*, New York: The Free Press, 1979, 37.

¹⁰² Luthar, Breda and Pušnik, Maruša, „The Lure of Utopia – Socialist Everyday Spaces”, in: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, eds. Breda Luthar and Maruša Pušnik, Washington D.C: New Academia Publishing, 2010, 17 – 18.

¹⁰³ Boyer, Dominic, „From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania”, in: *Post-Communist Nostalgia*, eds. Maria Todorova and Zsuzsa Gille, New York: Berghahn Books, 2010, 17 – 28.

¹⁰⁴ О циљевима и вредносним основама југоносталгије видети: Velikonja, Mitja, „When Times were Worse, the People were Better - The Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia”, in: *Nostalgia on the Move*, eds. Mirjana Slavković and Marija Đorgović, Beograd: The Museum of Yugoslavia, 2017, 7 – 13.

¹⁰⁵ Ово нипошто не значи да је носталгија аполитична и да нема одређену снагу када је у питању сукоб различитих историјских наратива у оквиру културе сећања у једном друштву, видети више о томе у: Popović, Milica, *Post-Yugoslav memories as a resistance strategy and the political significance of Yugonostalgia*, Paris/Ljubljana: Sciences Po/Univerza v Ljubljani, 2021, PhD Thesis.

Са друге стране, треба узети у обзир и за каквом тачно Југославијом људи жале, тј. комплексност појма југоносталгије испод чије површине се крију многи противречни ставови, како је показало истраживање Тамаре Петровић Трифуновић и Иване Спасић међу студентима друштвених наука у Београду 2019.¹⁰⁶ Ови резултати делом су обликовани и национализацијом југословенске идеје (тј. њеним пражњењем од претходно доминантних садржаја попут братства и јединства) као једном од кључних техника историјског ревизионизма о чему ћемо говорити у наредним поглављима. Наравно, треба имати у виду и да је за лош имиџ југоносталгије у појединим деловима бивше земље добрим делом одговоран и режим Слободана Милошевића који је злоупотребио наклоност становништва према југословенској идеји за сопствене циљеве или, речима Дубравке Угрешић: „Укравши име Југославије и надјенувши га Србији и Црној Гори, једноставном манипулацијом имена, дакле, Милошевић је конфисцирао симболички терен могућег заједништва, тако и југоносталгије“.¹⁰⁷

НАЦИОНАЛИЗАМ И ИСТОРИЈСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ

Нација и национализам

Свет у коме живимо јесте свет националних држава. По речима Вилијама Ралфа Ингеа нација је „друштво уједињено обманом о свом пореклу и заједничком мржњом према својим суседима“¹⁰⁸ док је Карл Дојч само мало модификовао ову дефиницију одређујући нацију као „групу људи уједињену заједничком грешком о сопственом пореклу и заједничким презиром према својим суседима“.¹⁰⁹ Измаштано порекло, као емотивни, културни елемент који ствара представу о заједништву утканом кроз време и непријатељ у односу на кога се одређујемо као заједница, јесу два елемента која се врло често срећу код нација. Чињеница да су припадници нације уверени да припадају истој заједници иако се никада неће срести, навела је Бенедикта Андерсона да креира термин замишљена заједница (*imagined community*) који је стекао светску славу.¹¹⁰ За њега, таква заједница мора бити суверена и ограничена. Од бројних дефиниција национализма и даље је најпознатија она Ернста Гелнера по којој је национализам политичко начело које тврди да етничке и политичке границе једне заједнице треба да буду истоветне.¹¹¹ И други аутори препознали су честу тежњу национализма ка територији и омеђавању онога што сматра да му припада: „Поред свега другог што може бити, национализам је увек борба за контролу земље; штагод све нација била, она није ништа друго него начин конструкције и интерпретације друштвеног простора“.¹¹²

Као и друге друштвене појаве и национализам може да варира од случаја до случаја и од доба до доба. Одавно је уочено да је у питању веома адаптабилна идеологија која се прилагођава

¹⁰⁶ Petrović Trifunović, Tamara i Spasić, Ivana, „Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti i iskrivljenja“, u: *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović, Zagreb/Pula: Srednja Europa/Sveučilište Jurja Dobrile, 2021, 227 – 250.

¹⁰⁷ Ugrešić, Dubravka, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Beograd: Fabrika knjiga, 2008, 321.

¹⁰⁸ Inge, William Ralph, *The End of an Age and Other Essays*, London: Macmillan Company, 1948, 127.

¹⁰⁹ Deutsch, Karl, *Nationalism and Its Alternatives*, New York: Alfred A. Knopf, 1969, 3.

¹¹⁰ Anderson, Benedikt, *Nacija, zamišljena zajednica*, Beograd: Plato, 1998, 17.

¹¹¹ Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998, 21.

¹¹² Williams, Collin and Smith, Anthony D., „The National Construction of Social Space,” *Progress in Human Geography*, 7, 4 (1983), 502.

својим реципијентима на терену.¹¹³ Посебно је логично велико варирање код идеологије која је практично свеprisутна, па и владајућа у великом броју данашњих држава. Национализам је дуго био игнорисан и многи који су се бавили друштвено-хуманистичким наукама упадљиво су избегавали да се баве овом идеологијом. Бенедикт Андерсон поставио је с тим у вези занимљиво питање: „с обзиром на оно што се данас чини огромном улогом коју је национализам одиграо током два столећа светске политике, зашто је толико темељних мислилаца модерности – Маркс, Ниче, Вебер, Диркем, Бењамин, Фројд, Леви-Строс, Кејнз, Грамши, Фуко – о томе имало тако мало рећи?“¹¹⁴ Студије национализма доживљавају свој процват током осамдесетих и деведесетих година XX века. Милан Суботић наводи да се у литератури о национализму 1983. година означава као *Annus mirabilis*¹¹⁵ јер су те године објављене три књиге које су удариле темељ готово свим каснијим дискусијама и новим теоријама о нацији и национализму: *Нације и национализам* Ернеста Гелнера, Андерсонова *Замишљена заједница* и зборник *Измишљање традиције* који су уредили Ерик Хобсбаум и Теренс Рејндер.¹¹⁶ Како Кетрин Вердери закључује: „Током 1980-их и 1990-их научна индустрија изграђена око појмова нације и национализма постаја је толико широка и мултидисциплинарна да је парирала свим другим савременим фокусима интелектуалне продукције“.¹¹⁷

Национализам је, пре свега, пријемчива идеологија која пада на плодно тло натопљено страховима, неизвесношћу и потрагом за брзим и лаким решењима животних проблема. Настала је у доба великих грађанских револуција, у директном судару са империјама и другим облицима личне власти и позивала се на владавину народа, као супротност постојећем поретку. Донела је самим тим специфично обећање правде за људе, да у заједници коју ће добровољно створити (на националном принципу) неће бит повлашћених, нити ће ико, бар не формално, имати већа права од других чланова заједнице. Национализам је био врста лаичке религије, оне која је „у другој половини XIX и у следећем веку била најраширенија, са својом способношћу да се комбинује с најразличитијим идеологијама, институцијама и режимима, све их подређујући примату сакрализоване нације као врховног ентитета.“¹¹⁸ По Смитовим речима, нација се ослања на друге врсте колективних идентитета (као што су класни, верски или етнички), па се самим тим и национализам често комбинује са другим идеологијама.¹¹⁹ У овом раду, када је реч о идентитетској терминологији, етничко је синоним за национално, пошто и иначе лабаве тврдње о потреби раздвајања ова два термина и формулисања засебних аналитичких појмова (присутне пре свега у антропологији) на Балкану и међу народима о којима је овде реч немају много смисла.¹²⁰ У исто време, национализам потискује друге идентитете као „искована и уска идеологија која вреднује националну више него било коју другу припадност“.¹²¹

¹¹³ Malešević, Siniša, *Grounded Nationalism - A Sociological Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 15.

¹¹⁴ Anderson, Benedict, „Introduction“, in: *Mapping the Nation*, ed. Gopal Balakrishnan, London: Verso, 1996, 1.

¹¹⁵ Латински израз који означава чудесну или фантастичну годину у којој се деси неколико важних ствари за једну област. Тако је 1905. позната као *Annus mirabilis* физике, као година у којој је Алберт Ајнштајн објавио чак четири важна чланка у овој науци (*Annus Mirabilis Papers*).

¹¹⁶ Subotić, Milan, *Na drugi pogled – Prilog studijama nacionalizma*, Beograd: IFDT/Filip Višnjić, 2007, 45, f. 1.

¹¹⁷ Verdery, Katherine, „Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?“, in: *Mapping the Nation*, 226.

¹¹⁸ Đentile, Emilio, *Religije politike. Između demokratije i totalitarizma*, Beograd: XX vek, 2009, 88.

¹¹⁹ Smit, Antoni D., *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 1998, 30.

¹²⁰ За антрополошки поглед на ову тему, са аргументацијом за раздвајање етнитетета и нације, видети: Eriksen, Tomas Hilan, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd: XX vek, 2004.

¹²¹ Bieber, Florian, *Debating Nationalism - The Global Spread of Nations*, London/New York: Bloomsbury Academic, 2020, 10.

Преиспитивање идеологије захтева одређене ресурсе које човек треба да уложи. То, наравно, значи да треба да му је довољно стало да би уложио сопствене ограничене ресурсе, попут времена или материјалних ресурса (куповина књига, претплате за часописе и слично). Што је идеологија ближа обичном човеку, што се више ослања на популизам, то ју је захтевније преиспитати, тј. ресурси које човек треба да уложи у преиспитивање су већи. Данило Киш је написао: „Национализам је идеологија баналности. Национализам је, уз то, не само по етимолошком значењу, још последња идеологија и демагогија која се обраћа *народу*”.¹²² Бенедикт Андерсон је указивао на парадокс који је збуњивао теоретичаре, а који се састојао од огромне политичке моћи национализма и истовременог филозофског сиромаштва – „за разлику од већине других *изама*, национализам није никада успио произвести велике мислиоце: он нема *Hobbesa*, *Tocquevillea*, *Marxa* или *Webbera*”.¹²³

Прихватање национализма, за разлику од његовог преиспитивања, не захтева никакво посебно ангажовање, никакав напор духа, нити улагање сопствених ресурса. Он располаже једноставним, лаким тврдњама, пријемчивим за свачије ухо. Ово, наравно, не значи да је национализам неозбиљна идеологија без правог утемељења, нити да се не заснива на искреном уверењу људи да припадају неком колективу и да то има посебно значање за њихов живот. Малешевић с правом критикује 200 година теоријског промишљања национализма као нечег неозбиљног, слабог, и закључује да „у социолошком смислу, национализам је супер густа идеологија, метаидеолошка доктрина, која продире у свакодневне интеракције људских бића и као таква такође обликује како модерни појединци виде себе и делују у свом социјалном окружењу”.¹²⁴

Национализам има природног савезника у националној држави. Он је идеологија која је послужила за легитимацију новог поретка заснованог на националним државама.¹²⁵ Мајкл Билиг наглашава да је „национализам идеологија која је довела до тога да се на свет нација почело гледати као на природан свет – као да уопште не би могао постојати свет без нација”.¹²⁶ Уверење да је национална држава једини могући оквир проучавања стварности постало је доминантно у свим друштвених наукама, стварајући тзв. методолошки национализам.¹²⁷ Ернст Гелнер је духовито тврдио да се од човека данас очекује да има нацију, као што се очекује да има нос или два увета, а да је супротно стање углавном последица неке несреће.¹²⁸ Организациона структура пресудна је за успех националистичке идеологије. Колико год идеолошка уверења и пријемчивост рецепијената играли своју улогу, на крају су управо организације (међу којима је најважнија, иако не једина, национална држава) те које обезбеђују неопходну инфраструктуру за успех националистичке идеологије.¹²⁹ Овај савез државе и националистичке идеологије често води ка слому и озбиљним последицама у животима људи који се налазе у домету предметног национализма. Српски случај с краја 1980-их, који ћемо детаљно обрадити у овом раду, један је од примера таквог несрећног савезништва са трагичним последицама.

¹²² Kiš, Danilo, *Čas anatomije*, Beograd: Prosveta, 2005, 27.

¹²³ Anderson, Benedikt, *Nacija, zamišljena zajednica*, 16 – 17.

¹²⁴ Malešević, Siniša, *Grounded Nationalism - A Sociological Analysis*, 4.

¹²⁵ Велер, Ханс-Улрих, *Национализам. Историја-форме-последнице*, Нови Сад: Светови, 2002, 15.

¹²⁶ Bilig, Majkl, *Banalni nacionalizam*, Beograd: XX vek, 2009, 74.

¹²⁷ Wimmer, Andreas and Schiller, Nina Glick, „Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences”, *Global Networks*, 2, 4 (2002), 301 – 334.

¹²⁸ Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, 26.

¹²⁹ Malešević, Siniša, *Grounded Nationalism*, 10 – 11.

Националисти од 19. века, па све до данас, воде тешку и упорну борбу да „национализују“ што више људи, тј. да своје замишљене заједнице прошире, не само територијално, већ и персонално.¹³⁰ Ово је могуће и дешава се редовно, јер нација није природна нити вечита категорија људског постојања. Припадником нације се постаје, некада слободним избором, некада присилом, некада сплетом различитих околности. Националисти, као јавни радници за своје циљеве, труде се све време да убеду што већи број људи како припадају баш тој, „нашој“ нацији. Они то никада не раде позивањем на слободан избор и стварањем некаквог слободног тржишта нација на ком свако може да изабере ону која му се више свиђа. Напротив, то раде привидно апсурдним позивањем на припадности нацији (баш њиховој, наравно) као на природно својство сваког човека, при чему се поставља логично питање – зашто се уопште толико труде да неког убеду у нешто што би требало да буде природно. Ова појава национализације, као друштвено диригованог процеса, која у потпуности побија било какву природну утемељеност националног идентитета, није нова и бројни истраживачи су је одавно приметили и истражили.

Историјских примера национализације становништва, посебно након стварања националних држава, има широм света. Класично дело је *Peasants into French*, Јудина Вебера, које врло убедљиво показује да је француска држава морала да уложи велики напор да од сељака направи Французе крајем XIX века.¹³¹ Алехандро Квируга показао је врло јасно како је текао процес национализације Шпанаца током ауторитарног режима Прима де Ривере од 1923. до 1930. и како је то водило ка Франку и његовој профашистичкој диктатури.¹³² Национализам, како ћемо демонстрирати током читавог овог рада, никада није имао проблем да делује у комунистичким државама, које су га врло радо користиле кад год су оцењивале да им је то корисно, тако да је Совјетски савез врло рано започео национализацију сопственог становништва и спроводио је врло ефикасно.¹³³ Након пада комунизма, посебно након распада СССР-а, Роџерс Брубејкер констатовао је стварање „национализујућих држава”, у којима већинска нација покушава додатно да национализује аспекте друштвеног живота, јер доживљава своју државу као „недовољно националну” због наслеђа комунизма.¹³⁴ Како констатује Брубејкер: „са националистичке тачке гледишта, државе су организационе љуштуре које морају да се испуне националним садржајем тако што ће становништво, територију, културу и политичку заједницу довести у међусобно садејство који означава потпуно остварену националну државу”.¹³⁵

Национализам преживљава и опстаје, између осталог и захваљујући класичној особини људске психологије која чини тешким улазак у туђе ципеле. Да би разумео поступке другог, да

¹³⁰ Мос је први ову појаву назвао „национализација маса“ још 1975, види: Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Ithaca: Cornell University Press, 1991.

¹³¹ Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976.

¹³² Quiroga, Alejandro, *Making Spaniards - Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923-30*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.

¹³³ О овој политици Совјетског Савеза види, на пример: Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001 или Hirsch, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005.

¹³⁴ Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 9

¹³⁵ Brubaker, Rogers, „Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states”, *Ethnic and Racial Studies*, 34, 11 (2011), 1786.

би сагледао сву комплексност туђих дела (и недеља), човек би морао да уђе у ципеле тог другог. То значи да би морао да схвати мотиве, страсти, идеале, контекст у коме други живи, информације које добија (или које су му ускраћене), наративе којима је изложен од различитих група које их стварају у оквиру једног друштва. Морао би да разуме туђу историју, усмена предања, митове, религијске норме по којима живи, политику која управља тим друштвом и/или државом. Све у свему, улазак у туђе ципеле захтева напор духа и интелекта, инвестирање времена (некад и других ресурса), а све у циљу деконструкције опште-прихваћених „истина” сопствене заједнице. Није разложно очекивати да много људи приступи оваквом послу. Зато је национализам у огромној предности. Сабрина Рамет закључила је да су југословенских народи престали да се разумеју, јер су „престали да разумеју вредности и бриге оних других”.¹³⁶

Српски национализам није изузетак у погледу главних карактеристика ове идеологије. Природно, те се карактеристике некада појављују у облику специфичном за групу или време у ком се појављују, или се појављују у различитим комбинацијама (готово никада нису све карактеристике подједнако заступљене). Форма у којој се појављује конкретни национализам и главни елементи који га чине зависе највише од везивног ткива које стоји на располагању свештеницима ове лаичке религије. Код неких нација, као код српске, религија је важан састојак национализма, док је код других (најчешће код оних где не постоји само једна религија) тај елемент свесно потиснут. Стога је 1980-их дошло до мобилизације свих снага које су традиционални промотери националистичке идеологије – цркве, дела интелигенције и дела културне јавности. Ипак, и поред свеprisутности националног осећања и напора уложених од стране поменутих актера, како ћемо показати у даљем раду, национализам није имао довољно снаге да завлада у Србији све док га као савезника у процесу успостављања ауторитарне власти није препознао Милошевићев режим.

Појам историјског ревизионизма

Борба око терминологије никада није мотивисана само методолошким разлозима или потребом за чистоћом употребљених појмова. Посебно је то видљиво код ревизионизма. Због блискости са ревизијом (као критичким преиспитивањем) историје, једним од стандардних методолошких поступака у историјској науци, овај појам је лако довести у питање. Многи историчари и теоретичари покушали су да нађу одговарајуће дефиниције и да изврше прецизно раздвајање критичког сагледавања нових или постојећих историјских извора (што укључује и ревизију закључака насталих на таквом чињеничном основу) од злоупотребе историје у идеолошке и политичке сврхе. Често је лако препознати шта је једно, а шта друго, и смислено је разликовати их, али није тако лако дефинисати их (што свакако није нов проблем у науци, нити је везан само за овај термин).¹³⁷ Па ипак, бројни покушаји да се ова два метода раздвоје несумњиво говоре у прилог таквој потреби. Потреба за дефинисањем историјског ревизионизма као идеолошки мотивисане прераде историјског знања, или, како га је дефинисао Тодор Куљић „прераду прошлости ношену јасним или прикривеним намерама правдања ужих националних или политичких циљева”,¹³⁸ посебно је дошла до изражаја након што се показао врло присутним као

¹³⁶ Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder: Westview Press, 1996, 38.

¹³⁷ Petrović, Vladimir, „From Revisionism to ‘Revisionism’”, in: *Past in the Making: Recent History and Historical Revisionism*, ed. Michal Kopecek, Budapest: CEU Press, 2008, 18.

¹³⁸ Kuljić, Todor, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“, u: Kuljić, Todor i dr., *Balkanski rašomon – istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 9.

метод политика историје, посебно оних које су служиле утемељењу националистичке идеологије и уопште јачању идентитетских политика различитих политичких и друштвених покрета у свету. Наравно, термин је често био и још увек је предмет оспоравања у историографији, мада упада у очи да га најчешће доводе у питање историчари или други научници (и публицисти) који управо покушавају да прераде историјска сазнања полазећи са идеолошких позиција национализма.

У америчкој историографији ревизионизам има сасвим друго значење и употребљава се у неутралном смислу, као метода. Са друге стране, у кључним европским историографијама, попут немачке, аустријске, француске, шпанске, италијанске или свих источноевропских, појам се претежно употребљава управо у смислу како смо га у старту дефинисали. Бригит Бајлер-Галанда у свом познатом раду о ревизионизму у Немачкој и Аустрији, овај појам дефинише као „свако преправљање историје са циљем оправдавања или декриминализације национал-социјализма у личне или политичке сврхе“.¹³⁹ Она констатује да је сваки европски ревизионизам неизоставно повезан са радикалном десницом, чак и када аутор није радикални десничар. Хрватски историчар Бранимир Јанковић с правом констатује како је нама (он говори о Хрватској, али закључак свакако вреди за целу бившу Југославију) европско искуство и европски приступ много ближи, пре свега јер делимо заједничко искуство Другог светског рата, Холокауста и других злочина, што су најчешће мете историјског ревизионизма.¹⁴⁰ Ђовани Катини указује на различит третман овог термина током историје, али констатује да се у обичном говору усталило пежоративно значење које га повезује са политичком злоупотребом историјских догађаја представљених без научних темеља.¹⁴¹ Доменико Лосурдо изјаву да свако историјско истраживање подразумева ревизију назива таутолошком, те самим тим бесмисленом и у свом раду уместо ревизије за такав, научно уобичајен поступак, користи речи реинтерпретација и поновно читање (*reinterpretation and rereading*).¹⁴²

Покушај изједначавања ревизионизма са ревизијом историје Оливера Милосављевић назива намерном заменом теза „која служи да замагли суштину савременог историјског ревизионизма који без зазора измишља, или, 'академским' језиком речено, 'замишља' прошлост по мери нових дневних идеолошких потреба“.¹⁴³ Аутори који су се усредсредили на борбу са негаторима Холокауста инсистирали су на речи негационизам, одвајајући тако само негацију најкрупнијег злочина у историји човечанства од свега осталог.¹⁴⁴ Иако има методолошког оправдања да се негационизам издвоји и посебно изучава, то не решава проблем других облика идеолошке злоупотребе историјских извора. Као што ћемо у овом раду показати, ревизионисти у Србији (као и у свим другим државама Европе) нису само негирали већ утврђено историјско

¹³⁹ Bailer-Galanda, Brigitte, „Revisionism in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine“, in: *Anti-Semitism and Xenophobia in Germany after Unification*, eds. Hermann Kurthen et al., New York/Oxford: Oxford University Press, 1997, 174.

¹⁴⁰ Janković, Branimir, „Kolumna 'javna povijest' – javni prijevori o povijesnom revizionizmu i reviziji povijesti“, *Historiografija.hr*, 12. мај 2021, доступно на <https://historiografija.hr/?p=26227>, последњи пут посећено 20. децембра 2023.

¹⁴¹ Cattini, Giovanni, „Historical revisionism. The reinterpretation of history in contemporary political debate“, *Transfer: Journal of Contemporary Culture*, 6 (2011), 30.

¹⁴² Losurdo, Domenico, *War and Revolution - Rethinking the Twentieth Century*, London/New York: Verso, 2015, 28.

¹⁴³ Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma 1 – Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933 – 1941*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010, 8.

¹⁴⁴ Више о негационизму и његовим методама видети у: Vidal-Naquet, Pierre, *Assassins of Memory. Essays on the Denial of the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 1992; Lipstadt, Deborah, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, New York: Free Press, 1992.

знање, већ су и стварали нове нарative, било измишљајући изворе, било изводећи лажне и тенденциозне закључке из постојећих доказа. Дакле, за оно о чему се ради у овој, јасно одређеној и веома присутној (и то на светском нивоу) методи политике историје – коришћењу селективних или чак измишљених извора и извођењу идеолошки обојених судова из таквог скупа доказа – свакако нам је потребан посебан назив. Ми смо се одлучили за термин историјски ревизионизам због његове јасноће у европском (а посебно у источноевропском) контексту ком припада и Србија.

Дерек Пенслар назива ревизионизам „протејском речи“, у смислу способности честог прилагођавања и мењања значења, али је најчешће повезана са великим контроверзама у историји, обично са оним догађајима који се сматрају важним или трауматичним у животу једне нације.¹⁴⁵ По речима Миливоја Бешлина „историјски ревизионизам је важан, чак конститутивни и утемељујући аспект националистичког утицаја у историографији”.¹⁴⁶ Борба за интерпретацију прошлости, за верзију историје која може политички да се искористи за мобилизацију маса, за распаљивање емоција или за изазивање страха који тера „под један барјак“, неизоставан је састојак националистичке идеологије. Готово је немогуће замислити национализам без примене одговарајуће политике историје која укључује историјски ревизионизам. Свака земља има специфичне облике ревизионизма, већ у складу са потребама националиста да одређене догађаје (или личности) из историје сместе или избришу из колективне меморије. Ипак, неки од праваца деловања историјског ревизионизма могу се пронаћи у већини држава Европе. Међу њима је свакако брисање црних мрља прошлости, најчешће у виду националистичких и фашистичких покрета и насиља које су они, без изузетка, примењивали према различитим противницима (Јеврејима, националним мањинама, комунистима...).

Други важан правац који се може наћи готово у свим државама је изградња култа нације као жртве. Готово да нема ревизионистичког покрета који не тежи да своју нацију представи жртвом (ако не доминантном, оно бар равноправном са другим жртвама, чиме се релативизују и злочини направљени од стране сопствених сународника). Прибављање ореола жртве за сопствену нацију има вишеструку корист за националисте. Прво, на унутрашњем плану долази до збијања редова. Припадници нације се константно бомбардују причама о жртвама које је нација поднела, о злочинима који су против ње почињени, о суровости непријатеља и о континуитету мржње других према нашој нацији. На овај начин постиже се стварање колективне психозе где су људи бесни због нанете неправде, траже освету или бар очекују да им се опет нанесе зло, тако да морају да се заштите (дакле, да прихвате националистичке заштитнике и дају им у руке сопствени суверенитет). Друго, нација-жртва аутоматски постаје имуна на било какво суочавање са сопственим злочинима. Жртва није насилник, а и када јесте, за то постоје логична оправдања (јер је жртва). Овако националисти граде хегемони нарative о сопственој невиности и пружају припадницима нације својеврсну заштиту од оптужби за злочине. Треће, нација-жртва има сва права да следећи пут прва нападне, да крене у тзв. превентивни рат. Историјско искуство жртве даје јој не само право, већ и својеврсну обавезу да заштити нова покољења, да спречи да и они постану жртве (јер, подсетимо, непријатељ је то у континуитету, његова мржња је вечна и он увек тражи прилику да поново нанесе зло нашој нацији).

¹⁴⁵ Penslar, Derek Jonathan, „Innovation and Revisionism in Israeli Historiography”, *History and Memory*, 7, 1, (Spring - Summer 1995), 133 – 134.

¹⁴⁶ Bešlin, Milivoje, „Simbiotička veza istoriografije i nacionalizma u postsocijalističkoj Srbiji”, u: *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi*, ur. Amir Duranović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019, 79.

У већини европских држава, политика историје која се користила идеолошки мотивисаном ревизијом историје (дакле, оним што у овом раду називамо историјски ревизионизам) била је примењивана деценијама после Другог светског рата и служила је да избели или да прикрије тамне мрље прошлости, пре свега учешће у Холокаусту и сарадњу са Хитлеровом Немачком. Изазови упућени оваквој политици историје (и њеним носиоцима у виду владајућих елита) од стране нових друштвених покрета током 1960-их и 1970-их довели су до контрареакције и распламсали борбу за историјско памћење европских нација. У државама у којима је национализам имао жестоког противника у комунизму, заједнички тренд састојао се од разградње антифашизма као појма и његовог коначног одбацивања као друштвене вредности. Ово се постизало кроз изједначавање фашизма и комунизма преко теорије два тоталитаризма познатије као антитоталитарна парадигма. У питању је теоријска поставка која у исту раван ставља два система, на основу њихове супротстављености либералној демократији. Теорија је настала из радова Хане Арент, а теоријски је заокружена кроз дело америчког конзервативног политиколога Збигњева Бжежинског и немачког политичког теоретичара, такође конзервативца, Карла Јоахима Фридриха.¹⁴⁷ Коришћена је пре свега у хладноратовској борби против Источног блока, „у функцији истицања абнормалности непријатељске државе“.¹⁴⁸

Политички спектар XX века Андреј Митровић је поделио на три основна типа политичког система – парламентарну демократију, диктатуру пролетаријата и тоталитарну државу које су праћене међусобно супротстављеним политичким облицима – либерализмом, комунизмом и ауторитарним национализмом.¹⁴⁹ Антитоталитарна парадигма је овај спектар сводила на либерализам против осталих, наступајући из позиције учесника у хладном рату на његовој западној страни и тиме је служила практичној, дневној политици, али не и науци, понајмање историографији. Како уочава Енцо Траверсо, појам тоталитаризма је „играо улогу генеричког антибиотика који лечи тело либералне демократије: стигматизирајући своје тоталитарне непријатеље, Запад се ослобођао одговорности за сопствене облике империјалног насиља и угњетавања“.¹⁵⁰

Антитоталитарна парадигма лежала је у темељу многих западноевропских поредака насталих на слому фашизма. Хелмут Дубил писао је да ова парадигма има „готово статус државне идеологије“ у Немачкој, и да се Основни закон (немачки Устав из 1949) називао „живом теоријом тоталитаризма“.¹⁵¹ Управо ће релативизација фашизма (а самим тим и националиста који су иза фашизма стајали) довести до огромне популарности ове теорије код националиста широм Европе. Готово да није било примера да антитоталитарна парадигма није на крају послужила искључиво као обрачун са комунизмом, док је фашизам временом постајао мање зло. Најзначајнији ревизионисти у Западној Европи, попут Франсоа Фиреа, Ернста Нолтеа или Ренца Де Феличеа били су жестоки заговорници антитоталитарне парадигме.¹⁵² Резолуције које су на таласу

¹⁴⁷ Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, 1998, 313 – 487; Friedrich, Carl Joachim and Brzezinski, Zbigniew K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge: Harvard University Press, 1956.

¹⁴⁸ Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 379.

¹⁴⁹ Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих – политичка историја великих држава Европе 1919 – 1939*, Београд: Завод за уџбенике, 2012, 95 – 96.

¹⁵⁰ Traverso, Enzo, „Totalitarianism between History and Theory“, *History and Theory*, 55 (December 2017), 116.

¹⁵¹ Dubil, Helmut, *Niko nije oslobođen istorije – nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*, Beograd: Samizdat B92, 2002, 153.

¹⁵² Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 378.

историјског ревизионизма и вулгарног антикомунизма нових источноевропских режима донели Савет Европе и Европски парламент током 1990-их и 2000-их о осуди тоталитарних режима, без изнимке се читају као осуда комунистичког режима и тако се и обележавају у државама Источне Европе.¹⁵³ И најважнија места сећања створена ради јавне промоције ове парадигме, попут *Музеја жртва геноцида у Вилњусу* или *Куће терора у Будимпешти*, иако су званично посвећена жртвама обе идеологије, фашизма и комунизма, нескривено стављају акценат на социјалистичку прошлост и посвећена су њеној осуди.¹⁵⁴

Проучавајући овако дефинисан историјски ревизионизам у Југославији, уочава се да је циљано брисао заједничку прошлост југословенских народа и прекидао везе са југословенским наслеђем.¹⁵⁵ Идеја наднационалне државе, продукта договора сродних, а ипак различитих народа, договорног оквира који у исто време обезбеђује синергетски позитиван ефекат и штити националне, регионалне, културне и све друге посебности од хегемоније највеће нације, све то заједно било је и остало примарна мета свих, али посебно српског ревизионизма којим се овај рад бави. Милан Ристовић, говорећи о историографијама насталим на развалинама Југославије јетко примећује да се „читалац суочава са тирадама о мукама сваког појединачног национа, посебно у југословенској тамници народа“.¹⁵⁶ Жарко Пуховски је такође примећивао да свака национална група у Југославији верује „да је највећа жртва комунистичког система и да је ривалска група управо добитник“.¹⁵⁷

Овакав сентимент и начин размишљања (укључујући и научно закључивање) власти су спремно преузимале за сопствене потребе. Ђорђе Станковић је констатовао, говорећи пре свега о историјској и другим друштвених и хуманистичким наукама, да антинаучност у Србија добија „право легитимности уколико је од користи у технологији владања“.¹⁵⁸ Жестоко критикујући (добрим делом с правом) историографију социјалистичке Југославије као високо идеологизовану и подложну политичком утицају, ревизионистички историчари писали су дела која су била „идеолошки ригиднија и политизованија него она из 1960-их, 1970-их или 1980-их“.¹⁵⁹ Ревизионистички историчари писали су историју, али пре свега своју сопствену, „остављајући будућим историчарима написмено доказе о свом раду, својој идеологији и свом интелектуалном и професионалном поштењу“.¹⁶⁰

¹⁵³ У питању су Резолуција Савета Европе 1096 о мерама за демонтажање наслеђа бивших комунистичких тоталитарних система из 1996. године, затим Резолуција Савета Европе 1481 о потреби за међународном осудом злочина тоталитарних комунистичких режима из 2006, те Декларација Европског парламента о проглашењу 23. августа за Европски дан сећања на жртве стаљинизма и нацизма из 2008. и Резолуција Европског парламента од 2. априла 2009. године о европској савести и тоталитаризму, сви документи доступни на српском у: *Stigma totalitarizma – antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice*, ur. Milivoj Bešlin i Vojislav Martinov, Novi Sad: AKO, 2014, 15 – 26.

¹⁵⁴ Manojlović Pintar, Olga, „Muzeji komunizma: nostalgija, banalizacija, kriminalizacija socijalističke prošlosti“, u: *Stigma totalitarizma – antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice*, 131.

¹⁵⁵ Pavašević Trošt, Tamara and David, Lea, „Renationalizing Memory in the Post-Yugoslav Region“, *Journal of Genocide Research*, 24, 2 (2022), 228.

¹⁵⁶ Ристовић, Милан, „Које припада историја Југославије?“, *Годишњак за друштвену историју*, 20, 1 (2013), 134.

¹⁵⁷ Puhovski, Žarko, „Hate silence“, in: *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, 2000, 42.

¹⁵⁸ Станковић, Ђорђе, *Неузвесна прошлост Србије*, Нови Сад: Прометеј, 2014, 82.

¹⁵⁹ Axboe, Nielsen, Christian, „Serbian Historiography after 1991“, *Contemporary European History*, 29 (2020), 96.

¹⁶⁰ Milosavljević, Olivera, „Ponavljači na barikadama kolaboracije“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, Novi Sad: AKO, 2012, 171.

Код ревизионизма, све је подређено циљу – јачању националистичке идеологије и митологизацији њених кључних предмета обожавања – пре свега нације. Стога је и све дозвољено, јер је битна једино крајња корист. Историјски ревизионизам практично „представља једну политичку утилитаризацију историјског бављења прошлосту и налаза који су из њега произашли”.¹⁶¹ У складу са тим, можемо за потребе овог рада идентификовати пет основних метода историјског ревизионизма:

1. *Извлачење тенденциозних закључака из постојећих доказа.* Тумачење доказа и њихово стављање у контекст, како би се извели одговарајући научни закључци и провериле постављене хипотезе јесте стандардан поступак сваке науке. То је класична ревизија научних резултата, легитиман поступак који се редовно примењује и због ког наука стално напредује. Ревизионисти, онако како смо их дефинисали у овом раду, имају другачије намере. Њихови закључци треба да оправдају идеолошко становиште и стога су изразито тенденциозни.
2. *Представљање тврдњи (често без јасног извора или из врло сумњивог) као черстих научних чињеница или општепознатог знања које не треба ни доказивати.* На овај начин, дубиозни закључци ревизиониста бране се наводним општепознатим знањем и заснивају се на нечему што се проглашава већ доказаном научном чињеницом. Са друге стране, ревизионисти се ослобађају потребе да било шта доказују или преиспитују, пошто полазе од оваквих „неупитних истина”.
3. *Занемаривање доказа и историјских извора који не иду у прилог ревизионистичком наративу.* Селективно коришћење извора је добро позната метода, не само ревизиониста, већ и свих лоших научних радника. Ово је повезано са једном од најопаснијих и најраширенијих појава у научном свету – тражења извора како би се поткрепили унапред зацртани ставови аутора и игнорисање свих оних који би те ставове оспорили.
4. *Фалсификовање и измишљање доказа.* Историјски ревизионисти не либе се да фалсификују или просто измисле доказе, када је то неопходно, јер, како смо већ истакли, у њиховој идеологији циљ оправдава средство. Посебну подврсту овог метода чини дорада приче, када нема довољно историјских извора. Историчар Сима Ћирковић упозоравао је да историчар „не може присвајати слободе романописца, мора умети да призна немоћ када извора нема и да са својим читаоцима подели недоумице и несигурности”.¹⁶²
5. *Позивање ревизиониста једних на друге.* Ревизионисти, у недостатку правих извора, често се позивају на своје колеге, поготову ако су у питању историчари или других научници од угледа, јер се њихове тврдње ређе проверавају (такозвани *инцестуозни извори*¹⁶³). На овај начин постиже се двоструки ефекат. Под један, ревизионистичке тврдње изгледају озбиљније, јер имају неки извор на који се позивају. Под два, ствара се шум у науци, јер се

¹⁶¹ Bešlin, Milivoj, „Četnički pokret Draže Mihailovića – Najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji”, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić i dr., Novi Sad: AKO, 2013, 85.

¹⁶² Светосавска беседа Симе Ћирковића из 1990. године, цитирано према: *Sima M. Ćirković – Živeti sa istorijom*, прир. Vlastimir Đokić, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2020, 186.

¹⁶³ Shermer, Michael and Grobman, Alex, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 2009, 251.

убацује велики број извора који један другог цитирају у круг и тиме стварају лажну слику о учесталости и широкој прихватљивости наведеног закључка. Овде ревизионисти, како ћемо показати у раду, користе и метод да једну тврдњу пребацују из публицистике или штампе у науку, а затим да је враћају из науке у публицистику и медије представљајући је као релевантну и научно потврђену чињеницу.

Историјски ревизионизам у Западној Европи

Током 1980-их у готово свим државама Западне Европе долази до јаких ревизионистичких тенденција, паралелно са скретањем политичких и интелектуалних елита у десно. Историјска наука осетила је ово кроз повратак националној историји након што се 1960-их и 1970-их чинило да су тенденције окретања ка друштвеној и културној историји однеле потпуну превагу. Тренд реоткривања националне историје јавља се свуда, али посебно у највећим западноевропским земљама – Немачкој, Италији, Француској, Шпанији и Великој Британији. Суштина је била да се пронађу периоди историје који би могли да послуже као темељ за изградњу новог националног поноса и да се они негативни потисну у заборав (као на пример национал-социјализам у Немачкој) или да се изврши реевалуација (као у случају италијанског фашизма).¹⁶⁴ Како су бројни истраживачи показали, прерада историје и редефиниција колективних, пре свега националних идентитета, никако нису били специфичност само Источне Европе након великих промена 1989 – 1991.¹⁶⁵ Иако се клатно померало у различите стране, борба између две политике историје – националистичке (која се ослањала на метод историјског ревизионизма) и критичке (која се ослањала на критичко преиспитавање прошлости) никада није престајала.

Ревизионизам у Немачкој јавио се практично одмах након Другог светског рата. У прво време, главни заступници били су бивши припадници национал-социјалистичког режима који су покушавали да нађу оправдања за злочине или бар да пажњу преусмере на злочине савезника против Немаца.¹⁶⁶ Ова тактика стварања жртве од сопствене нације присутна је од првих ревизионистичких напора, па све до данас. Важан елемент ревизионизма у овом периоду је и покушај да се скине одговорност са Немачке за рат, па чак и да се цео рат прикаже као рат Немачке и „светског Јеврејства“. Први талас ревизионизма трајао је оквирно до 1970-их, када се јавља нова генерација ревизиониста. Био је то и одговор на радикалну промену односа нове, шездесетосмашке генерације према прошлости и на успостављање новог друштвеног консензуса који је у први план стављао Холокауст као централну тему Другог светског рата у Немачкој. Овај консензус видео се и кроз политичко померање друштва у лево, па тако од 1969. до 1982. Немачком владају социјалдемократи, а њихову владавину симболички отвара гест Вилија Бранта, немачког канцелара који је 1970. у Варшави спонтано клекао пред спомеником устанку Јевреја у Варшавском гетоу 1943. године.¹⁶⁷

Фронтови успостављени 1970-их судариће се пуном жестином 1986. у Немачкој када избија велика расправа међу немачким историчарима (и другим научницима и јавним

¹⁶⁴ Berger, Stefan, „Writing National Histories in Europe: Reflections on the Pasts, Presents, and Futures of a Tradition“, in: *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, eds. Konrad H. Jarausch and Thomas Lindenberger, New York: Berghahn Books, 2007, 64.

¹⁶⁵ Kattago, Siobhan, *Memory and Representation in Contemporary Europe. The Persistence of the Past*, Farnham: Ashgate, 2012, 89.

¹⁶⁶ Bailer-Galanda, Brigitte, „Revisionism in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine“, 175 – 177.

¹⁶⁷ Herf, Jeffrey, *Divided Memory: The Nazi Past in Two Germanys*, Cambridge: Harvard University Press, 1997, 345.

личностима) позната под називом *Historikerstreit* (свађа историчара). Расправу Николај Копосов оцењује као „централни догађај неоконзервативне револуције осамдесетих“ у којој је ревизионистичка струја имала пуну подршку конзервативне Колове владе.¹⁶⁸ Колико је та дебата била важна и колико је далеко превазишла оквире историографије, говори и податак да је немачко министарство спољних послова послало детаљну документацију о дебати, уз пратеће писмо које објашњава спорна питања, свим дипломатским представништвима Немачке још у новембру 1986.¹⁶⁹ Само у првој фази *Historikerstreit*-а, до јануара 1987¹⁷⁰, забележено је 136 чланака, писаних од готово свих који су било шта значили у немачкој (не само) историографији.¹⁷¹ Дебату је отворио угледни историчар Ернст Нолте који је у чланку за *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 6. јуна 1986, позвао на ослобађање Немачке од притиска наслеђа Трећег рајха и од сталног правдања за недела из прошлости, формулисавши притом тезе које ће одјекнути широм Европе – пре свих ону о национал-социјализму као реакцији на болшевизам и о Хитлеровим поступцима као о превентивном рату којим се Немачка штитила од комунизма, као и о посебности Холокауста само у техничком смислу (гасне коморе).¹⁷² По његовим речима, национал-социјализам је „прошлост која не пролази“, која је стално присутна у садашњости као бабарога и која држи мач егзекутора над садашњошћу.¹⁷³ У одговору ревизионистима, објављеном у часопису *Die Zeit*¹⁷⁴, Хабермас је оштрим тоном раскринкао ревизионистичке напоре Нолтеа и његових истомишљеника истичући да је у питању намерна конструкција дугог историјског ланца насиља, како би се у њему готово неприметно утопили нацистички злочини. Он ревизионистичке напоре сагледава у оквиру обнављања националне свести, приписујући Нолтеу да то ради кроз негирање јединствености нацистичких злочина који постају „у најмању руку разумљиви као одговор на (и даље постојећу) болшевичку претњу уништењем“ и свођењем Аушвица на техничку иновацију и одговор на „’азијатску претњу’ непријатеља који и даље стоји пред нашим вратима“.¹⁷⁵

Националистичкој идеологији било је неопходно да реafirмише појам нације, озбиљно угрожен национал-социјализмом и посебно националну прошлост (као важан елемент нације). Као и у другим земљама, историјски ревизионизам био је омиљени метод за селективну производњу новог колективног памћења, оног које би немачку историју сагледало као континуитет и у исто време избрисало тамне мрље прошлости. Међутим, у Немачкој је, због јединствености Хитлерових злочина (посебно Холокауста) и због антифашизма као темеља бонске републике, било много теже инсталирати овакву политику историје. Штавише, Немачка

¹⁶⁸ Kroposov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 79.

¹⁶⁹ Piper, Ernst, „Afterword to the Historikerstreit“, in: *Forever in the Shadow of Hitler? Original documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 273 – 274.

¹⁷⁰ У јануару 1987. одржани су савезни избори, последњи пред уједињење две Немачке, и тада је наступила пауза у расправи, што такође доста говори о вези ове расправе и развоја политичке ситуације у Немачкој.

¹⁷¹ Eley, Geoff, „Nazism, Politics and the Image of the Past - Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987“, *Past & Present*, 121 (1988), 171 - 208, 177.

¹⁷² Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 149.

¹⁷³ Nolte, Ernst, „The Past that will not Pass: A Speech that could be Written but not Delivered“, in: *Forever in the Shadow of Hitler?*, 18.

¹⁷⁴ И немачка штампа, иначе подељена по идеолошким линијама, заузела је супростављене позиције, па је конзервативни ФАЗ био на страни ревизиониста, а либерални *Die Zeit* и левичарски *Frankfurter Rundschau* на страни њихових противника.

¹⁷⁵ Habermas, Jürgen, „A Kind of Settlement of Damages: The Apologetic Tendencies in German History Writing“, in: *Forever in the Shadow of Hitler?*, 41.

је била водећа земља света када је у питању примена супротне политике – суочавања са прошлошћу, укључујући и процес денацификације као најоштрију меру из корпуса правног и политичког обрачуна са ауторитарном прошлошћу, познатог под називом транзициона правда. Расправа је стога захватила широке слојеве јавног мњења и ускоро је постала тема број један у много ширим круговима од историјских.¹⁷⁶ Још једна важна тема била је стално присутна међу немачким ревизионистима – судбина Немаца прогнаних из источноевропских држава крајем Другог светског рата и након њега (Немци овај догађај зову *Vertreibung*, што у преводу значи изгон). Неколико милиона Немаца исељено је из Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније и Југославије (па чак 150,000 и из Аустрије) у таласима који су трајали од 1939. па све до 1949. године. Посебно је интензивно било исељавање након рата, мотивисано улогом коју је немачка мањина имала у Хитлеровим освајањима.¹⁷⁷

Овај догађај произвео је разумљиву колективну трауму међу исељенима и њиховим потомцима и формирао посебно колективно памћење од стране директно погођених. Њихова траума коришћена је од стране немачких националиста све време после рата, али посебно интензивно током 1990-их и 2000-их година. Наиме, поред већ стандардног ревизионистичког арсенала изједначавања фашистичких и комунистичких злочина и подсећања на патње Немаца у Другом светском рату као заборављене и потиснуте у односу на Холокауст, ревизионисти су такође препознали и потенцијал ове трагедије за нову врсту нивелисања и бељења сопствене прошлости. Идеја није била само да се обележи страдање жртава и да им се на тај начин ода почаст, већ и да се ово питање представи као европско, да се доведе у везу са другим етничким чишћењима и уопште злочинима (укључујући ту и нацистичке) и да се онда сви заједно представе као „европске девијације“ XX века.¹⁷⁸ Тиме би Холокауст и уопште злочини фашизма изгубили своју посебност и постали би тек један од бројних злочина које су Европљани чинили једни другима.

И код ове теме примећује се да је стратегија иста – најважније је затрпати нацистичке злочине (а посебно Холокауст) другим злочинима и на тај начин их „нормализовати“ (то је суштина познате реченице „сви су чинили злочине“ која се врло често може чути када треба некако оправдати злочине учињене у име сопствене нације).¹⁷⁹ У напорима групе која се бори за обележавање *Vertreibung-a* Бил Нивен је препознао још неке важне карактеристике. Прво, преувеличава се број жртава, посебно људи који су убијени или умрли због последица протеривања. Друго, сви пресељени приказују се као жртве етничког чишћења, без улажења у конкретне случајеве, у посебан контекст који је постојао и у различитим државама и у различитим периодима, да не помињемо чињеницу да је велики део Немаца преселио сам Хитлеров режим.¹⁸⁰ Ови елементи су важни јер се могу препознати у ревизионистичким напорима у другим државама,

¹⁷⁶ За сумаран приказ ставова главних учесника у расправи видети: Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 148 - 159.

¹⁷⁷ Hahn, Eva and Henning Hahn, Hans, „'The Holocaustizing the Transfer-Discourse' – Historical Revisionism or New Wine in Old Bottles“, in: *Past in the Making*, 42.

¹⁷⁸ Hahn, Eva and Henning Hahn, Hans, „'The Holocaustizing the Transfer-Discourse'“, 48 – 49.

¹⁷⁹ Уосталом, први који је изложио идеју „нивелисања“ Холокауста избацивањем Немаца из Источне Европе је нацистички идеолог и министар за окупиране источне територије током Другог светског рата, Алфред Розенберг, у мемоарима писаним 1946. док је чекао извршење смртне казне на коју је осуђен у Нирнбергу, Rosenberg, Alfred, *Memoirs*, Ghent: Skull Press Ebook Publications, 2013, 51.

¹⁸⁰ Niven, Bill, „Reactive Memory: The Holocaust and the Flight and Expulsion of Germans“, in: *Memory and Postwar Memorials Confronting the Violence of the Past*, eds. Marc Silberman and Florence Vatan, New York: Palgrave Macmillan, 2013, 65.

па и у Србији, како ћемо показати на одговарајућим местима у овом раду. Обе технике, и преувеличавање броја жртава и редукционизам (тј. посматрање ван историјског контекста) биле су веома значајне у деловању српских ревизиониста.

У Француској је талас ревизионизма наступио крајем 1970-их, након периода када је генерација шездесетосмаша отворила болна питања из прошлости и урушила деголистичку политику ћутања о колаборацији током Другог светског рата и учешћу вишијевског режима у Холокаусту. Одговор је дошао пре свега преко исповести функционера вишијевског режима који су почели да негирају Холокауст. Врхунац је достигао лидер екстремно десног Националног фронта, Жан-Мари Ле Пен својом изјавом из 1987. да су гасне коморе „тек један детаљ у историји Другог светског рата“ и да су ионако предмет спора међу историчарима.¹⁸¹ Националисти су били у офанзиви, али то не значи да није било отпора. Штавише, управо 1987. је изашло једно од највећих дела француске и светске историографије – *Виши синдром* историчара Анрија Русоа у ком се детаљно приказује борба сећања на Други светски рат у Француској, укључујући и деголистички мит, његово стварање и каснија разградња.¹⁸² Пјер Нора је својим капиталним делом – седмотомним зборником о култури сећања у Француској, објављиваним од 1984. до 1992. под називом *Mesta sećanja (Les Lieux de memoire)* реактуелизовао теорије Мориса Албваша о колективном памћењу и поставио темељ за *memory boom*, детаљно сецирајући француску нацију и републику, симболе које их утемељују и колективно памћење које се одржава преко места сећања.¹⁸³

Већ од 1970-их и у Италији се помаља ревизионистички покрет, чији је циљ да уруши дотадашњи консензус о антифашизму и борби против Мусолинијевог режима, као темељима Прве републике. Познати историчар Ренцо де Феличе профилисао се као један од водећих историчара фашизма, али и као лидер ревизионистичког покрета. Његова биографија Мусолинија у осам томова више је личила на споменик фашистичком диктатору, него на критичку евалуацију. Иако се заклањао иза непристрасности и принципа избегавања осуде у историографији, де Феличи се ипак није либио да критикује све друге актере, од Хитлера, преко Черчила, до италијанског краља у време Другог светског рата, Виторија Емануела III, све осим самог Мусолинија.¹⁸⁴ Главне теме ревизионистичког наратива у Италији биле су оспоравање отпора фашизму као посебно релевантног за италијанску историју, оштро раздвајање национал-социјализма и фашизма, изједначавање фашизма и антифашизма, романтизација Мусолинија и слично.¹⁸⁵ Важне теме биле су и оптуживање италијанских партизана да су акцијама против нациста изазивали одмазду и тиме доводили цивиле у опасност, као и третирање Мусолинијеве марионетске Социјалне Републике Италије (познатије као *Република Сало*) као одраза реал-политике и заштите Италије од комунизма. И овде су очигледни универзални домети историјског

¹⁸¹ Rousso, Henry, „The Political and Cultural Roots of Negationism in France”, *South Central Review*, 23, 1 (Spring 2006), 77 – 78.

¹⁸² Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

¹⁸³ Превод на енглески дела Нориног волуминозног рада објављен је од 1996. до 1998. године: *Realms of Memory I; Realms of Memory, The Construction of the French Past II Traditions*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1997; *Realms of Memory, The Construction of the French Past III Symbols*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1998.

¹⁸⁴ Mack Smith, Denis, „Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography”, *Modern Italy*, 5, 2 (2000), 210.

¹⁸⁵ Levy, Carl, „Historians and the ‘First Republic’”, in: *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., London: Routledge, 1999, 265 – 266; Cattini, Giovanni, „Historical revisionism”, 31.

ревизионизма, пошто ћемо ове тезе, од речи до речи, наћи и у наративу српских ревизиониста, као што ћемо показати у даљем раду.

Аустријска Друга република, успостављена 1945. након слома нацизма, почивала је на консензусу о себи као колективној жртви Хитлеровог режима.¹⁸⁶ Ово је омогућило висок ниво интеграције нациста у аустријске структуре, али и колективну амнезију у којој се питања одговорности Аустријанаца за злочине фашизма нису постављала. Политика историје заснована на циљаном забораву и потискивању одговорности за злочине, а посебно за Холокауст, омогућила је и јачање других облика историјског ревизионизма. Као и у Немачкој, и овде се током 1970-их успоставила јака ревизионистичка струја која је онда током 1980-их водила ратове за јавно мњење и за колективно памћење аустријског друштва. Ове се тенденције могу свести на два кључна правца – један је оспоравање одговорности Хитлера и Трећег рајха за избијање рата, а други је негирање Холокауста или бар неких његових карактеристика (попут постојања намере или посебних начина убијања као што су гасне коморе).¹⁸⁷ Први озбиљнији ударац оваквом наративу дошао је 1986. када је отворена *афера Валдхајм* која је отворила питање учешћа Аустријанаца у злочинима Трећег рајха.¹⁸⁸

Рат сећања који смо управо описали утицао је неминовно на државне политике готово свих земаља. Колективно памћење суштински је део идентитета сваке групе, а посебно нације, те је и борба за тумачење прошлости од посебног значаја за сваку државу. Како се рат 1980-их распламсавао, државе су смишљале све радикалније начине за одбрану тешко успостављеног друштвеног консензуса око важних тема из прошлости. Након што је постао централно место паневропске меморије, друштвени консензус о Холокаусту био је посебно брањена тема (али и посебно нападана од стране ревизиониста).¹⁸⁹ У Немачкој и Аустрији негатори Холокауста могли су још од краја Другог светског рата да одговарају по основу забране говора мржње, али се то ретко дешавало. Са другим таласом ревизионизма, посебно са све јачим негационизмом, социјал-демократске власти покренуле су почетком 1980-их иницијативу да се негирање Холокауста забрани посебним законом. Након бројних ублажавања и уступака, закон је коначно усвојила конзервативна влада Хелмута Кола 1985. те је тако настао први класичан закон о сећању (*memory law*).¹⁹⁰ Већ следеће године закон о сећању на Холокауст усвојио је и Израел, а 1990. то је учинила Француска кроз тзв. *Gayssot* закон који је био много оштрији од немачког и изазвао огромне полемике у овој земљи.¹⁹¹

До данас је око 30 европских земаља усвојило посебне законске акте којим се санкционише негирање Холокауста (самостално или у комбинацији са забраном негирања и других геноцида) што сведочи о тренду јуристичке одбране историјске истине о овом злочину, док су ван Европе

¹⁸⁶ Niederacher, Sonja, „The Myth of Austria as Nazi Victim, the Emigrants and the Discipline of Exile Studies”, *Austrian studies*, 11 (2003), 14 – 32.

¹⁸⁷ Bailer-Galanda, Brigitte, „Revisionism in Germany and Austria”, 179 – 180.

¹⁸⁸ Валдхајм је био Генерални секретар УН и кандидат за председника Аустрије када су 1986. објављени подаци да је као официр Вермахта учествовао у војним операцијама на Балкану током који су почињени масовни злочини. Више о целој афери Валдхајм и жестокој дебати коју је изазвала видети у: Mitten, Richard, *The Politics of the Antisemitic Prejudice - The Waldheim Phenomenon in Austria*, Boulder: Westview Press, 1992.

¹⁸⁹ Како је то формулисала Емануела Фронза, негирањем Холокауста „негира се етичко-политички универзум рођен након Другог светског рата“, Fronza, Emanuela, „The Punishment of Negationism: The Difficult Dialogue between Law and Memory“, *Vermont Law Review*, 30, 3 (2006), 625.

¹⁹⁰ Kopolov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars*, 76 – 78.

¹⁹¹ Исто, 82 – 87.

то учинили само Израел и Руанда.¹⁹² Међутим, појава *memory laws* није стала код Холокауста, већ се наставило са даљим законодавним интервенцијама у историјско сећање, усвајањем посебних закона који су налагали како мора да се третирају различити догађаји из историје попут колонијалне политике, турског геноцида над Јерменима или злочина комунистичких режима. Ово је изазвало огроман отпор, пре свега историчара, који су позвали државе да се уздрже од прописивања историјских истина и да оставе историчарима да се тиме баве.¹⁹³ Борба против закона о сећању или за њихово ограничење на ужу област (тамо где штите реално постојећи друштвени интерес попут забране говора мржње) део је много шире борбе за слободу изражавања, а преко ње и за саму суштину демократског друштвеног поретка.¹⁹⁴

И сама чињеница да је колективно памћење од толике важности да су га државе браниле законима, али и еволуција ове одбране која се одигравала управо 1980-их, у деценији која је предмет нашег интересовања, чини ову тему важном и за Србију и тему нашег рада. Уосталом, треба имати у виду да је у Југославији у то време важила специфична законска регулатива о сећању из категорије оних који регулишу сећање на историјске личности.¹⁹⁵ Са друге стране, јачање репресивности и коришћење правних инструмената како би се штитио доминантан наратив о прошлости у Југославији и потпуни пораз овакве политике, укључујући и њен само привидно парадоксалан контрапродуктивни ефекат помоћи ревизионистичком наративу, добар су извор за анализу и извођење закључака о овој теми у много ширем оквиру од југословенског.

Историјски ревизионизам у Источној Европи

Источну Европу, као политички појам, повезује искуство комунистичке владавине у периоду након Другог светског рата, па све до 1989. године. Наравно, нису све земље постале комунистичке у истом тренутку, ни на исти начин. Такође, свака од ових држава имала је своје специфичности, покушаје да сама креира сопствени пут у комунизам (донекле слично југословенском примеру из 1948) или покушаје да се ослободи челичног стиска СССР-а. Ипак, заједничке околности у којима су деловале све ове државе у посматраном периоду учиниле су их довољно повезаним да буду предмет посматрања као један геополитички појам. Политике историје које су постале доминанте у државама Источне Европе крајем 1980-их, у великој мери су се ослањале на технику историјског ревизионизма. Аналитичари колективног сећања уочили су да је измена колективног памћења Другог светског рата у Источној Европи започела још средином 1980-их, много пре пада Берлинског зида, те да је тако бар делимично претходила великој револуцији 1989. године.¹⁹⁶ Разлике у политичком развоју, укључујући ауторитарну комунистичку владавину у Источној Европи, условиле су и разлике између режима сећања на два

¹⁹² Исто, 8.

¹⁹³ Посебно је активно удружење француских историчара *Либертé поур л'Хистоире*, о овоме и другим иницијативама историчара против закона о сећању видети у: Korosov, Nikolay, „Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past”, *European papers*, 5, 1 (2020), 107 – 117.

¹⁹⁴ О слободи изражавања, важности и ограничењима, видети: *Vodič za član 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima – Sloboda izražavanja*, Strasbourg: European Court for Human Rights, 2020. Расправу о легитимности и легалности закона о сећању из угла међународног права видети у: De Baets, Antoon, „Laws Governing the Historian’s Free Expression”, in: *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, eds. Berber Bevernage and Nico Wouters, London: Palgrave Macmillan, 2018, 53 – 62.

¹⁹⁵ У питању је била заштита Јосипа Броза Тита кроз законе из 1977. и 1984. године о којима ће још бити речи у наставку рада.

¹⁹⁶ Fogu, Claudio and Kansteiner, Wulf, „The Politics of Memory and the Poetics of History”, in: *The Politics of Memory in Postwar Europe*, eds. Richard Ned Lebow et al., London: Duke University Press, 2006, 295.

политичка пола континента. То је добрим делом засновано на различитом односу који према Холокаусту као централној теми колективног памћења Другог светског рата имају западне и источне државе, где нема сумње да је у Немачкој или Француској Холокауст апсолутно доминантна тема, за разлику од Источне Европе.¹⁹⁷

Разлика у третирању Холокауста након 1960-их, навела је Магдалену Валигорску да закључи како је гвоздена завеса делила „не само политичке системе већ и културе сећања“.¹⁹⁸ Ипак, делује методолошки неоправдано повлачити оваку одсечну линију раздвајања и проглашавати је гвозденим завесом културе сећања. Прво, ни Запад ни Исток, ни изблиза нису били хомогени унутар себе када је у питању изградња доминантне културе сећања. Друго, неке сличности унутар сваког од блокова јесу постојале и њих је важно детектовати и објаснити (и у овом раду посебно разматрамо ревизионизам у западним и источним државама, управо због методолошке јасноће), али такође се не може сметнути с ума ни међусобни утицај ревизионистичких струјања са Запада на Исток и обрнуто, као ни заједнички ревизионистички наративи које су делили и једни од других преписивали (од оспоравања антифашизма и лансирања антитоталитарне парадигме, преко негирања или релативизовања колаборације са нацистима, па до избегавања суочавања са сопственим злочинима). Чини се да ове сличности не дозвољавају да се граница повуче толико строго, али и да компаративна анализа и откривање заједничких образаца историјских ревизионизама на Истоку и Западу нуди много богатију материју за изучавање феномена и за формулисање одрживих хипотеза.¹⁹⁹

Једна од карактеристика која одваја Источну од Западне Европе је двоструки циљ источноевропског ревизионизма. И Источна Европа је имала своју мрачну прошлост, фашистичке или профашистичке владе које су сарађивале са Хитлером, своје колаборационисте и злочинце, као и значајно учешће у Холокаусту. Слично Западној Европи, ови догађаји били су потиснути из званичног, државно санкционисаног колективног памћења, али су остајали да живе у паралелним сећањима која су се одржала унутар заједница. Када се крајем 1980-их, заједно са системом урушило и званично сећање, требало је управљати новим процесом селекције унутар конкурентских колективних памћења. За разлику од Запада, Исток је морао да се суочи и са полувековним наслеђем комунистичке власти. Опресивни источноевропски режими, одговорни за бројна кршења људских права, у националистичкој митологији постали су страно ткиво. Сви греси прошлости тако су лоцирани изван заједнице, у „увезеним“ идеологијама попут комунизма

¹⁹⁷ За ово постоје логична објашњења, заснована пре свега на различитом историјском искуству ових држава, укључујући и искуство Другог светског рата на њиховим територијама. Међу бројном литературом о третману Холокауста у Источној Европи након пада комунизма видети: *Clashes in European Memory – The Case of Communist Repression and the Holocaust*, eds. Muriel Blaive et al., Innsbruck: Studienverlag, 2011; *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013; *Memory and Change in Europe – Eastern Perspectives*, eds. Małgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak, New York/Oxford: Berghahn Books, 2016.

¹⁹⁸ Waligórska, Magdalena, „Remembering the Holocaust on the fault lines of East and West-European memorial cultures: the new memorial complex in Traststianets, Belarus”, *Holocaust Studies*, 24, 3 (2018), 330.

¹⁹⁹ Расправа о сличностима и разликама међу културама сећања на Западу и Истоку превазилази задатак овог рада, али за основне информације видети, на пример: Stone, Dan, „Memory Wars in the ‘New Europe’”, in: *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone, Oxford: Oxford University Press, 2012, 714 – 732; Wydra, Harald, „Dynamics of Generational Memories – Understanding the East and West Divide”, in: *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*, eds. Eric Langenbacher et al., New York/Oxford: Berghahn Books, 2012, 14 – 38; Assmann, Aleida, „Europe’s Divided Memory”, in: *Memory and Theory in Eastern Europe*, eds. Uilleam Blacker et al., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, 25 – 43; Mälksoo, Maria, „Memory Must Be Defended”, *Security Dialogue*, 46, 3 (2015), 221 – 237.

и пре тога фашизма, док се сопствена нација „окупљала као мнемоничка заједница на темељу приказа себе као жртве”.²⁰⁰

Два ревизионистичка наратива – антикомунистички и националистички, спајали су се у новом гледању на колаборационистичке покрете током Другог светског рата. Националистички покрети, савезници Хитлеровог режима, вољни саучесници у Холокаусту и одговорни за бројне злочине, сада су постајали борци против комунизма и патриоте.²⁰¹ Била је то логична последица трагања за историјским наслеђем које не само да није повезано, већ је и супротстављено комунизму. У Источној Европи није било много либерално-демократских узора из прве половине XX века, већ су већина бораца против комунизма били фашисти или бар њихови врло блиски сарадници са конзервативног пола политичке сцене.²⁰² Комунистичке власти врло су доследно спроводиле политику изједначавања свих жртава Хитлеровог режима, без посебног истицања Холокауста, посебно у прве две деценије након Другог светског рата, али и након тога. Чак и у Аушвицу, данас јасном и недвосмисленом симболу Холокауста, први меморијални натпис одмах након Другог светског рата није помињао Јевреје, већ је гласио: „Четири милиона људи овде је мучено и убијено од стране нацистичких убица од 1940. до 1945”.²⁰³ У првом плану био је антифашизам и херојство бораца Црвене армије, на шта није смела да падне сенка ниједног другог страдања, па ни Холокауста (као што смо видели, слично је било и у Западној Европи до 1960-их). Јеврејске жртве у Совјетском Савезу означаване су као совјетске или просто цивилне жртве све до 1980-их, а слична ситуација је била и у другим комунистичким земљама које су херојски наратив одржавале дуже него већина држава Западне Европе.²⁰⁴

Осим прећуткивања Холокауста, ревизионистичка политика служила се и налажењем оправдања за овај злочин. У ту сврху је у појединим источноевропским земљама (посебно у бившим републикама СССР-а, Пољској и Мађарској) почео да се користи термин јудеокомунизам где су Јевреји из статуса жртве пребачени у статус починиоца, тј, два „страна ткива“ у националним државама – Јевреји и комунизам доведени су у непосредну везу.²⁰⁵ И *Кућа терора* у Будимпешти наглашава управо ову теорију – комунисти су били углавном Јевреји који су се вратили на тенковима Црвене армије и завели терор у Мађарској. У овом музеју, једном од најрепрезентативнијих примера промоције антитоталитарне парадигме, нацистима су посвећене две од 27 соба.²⁰⁶ Остале су посвећене периоду комунистичке владавине у Мађарској до 1989. године. Не само што се фашистички злочини једва виде у целој поставци, већ су и стављени у контекст двоструке окупације Мађарске, где су Мађари тек невинне жртве, а починиоци су мали број нациста, који су касније пресвукли униформе и постали комунисти, те заједно са Јеврејима

²⁰⁰ Koleva, Daniela, *Memory Archipelago of the Communist Past - Public Narratives and Personal Recollections*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022, 41.

²⁰¹ Apor, Péter and Rouso, Henry, „Pasts”, in: *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918. Writing History Backwards*, eds. Martin Conway et al., London/New York: Bloomsbury, 2019, 183.

²⁰² Stone, Dan, *The Holocaust, Fascism, and Memory – Essays in the History of Ideas*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, 175.

²⁰³ Young, James, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press, 1993, 141.

²⁰⁴ Kopolov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars*, 142 – 144.

²⁰⁵ *Bringing the Dark Past to Light*, 7 – 8.

²⁰⁶ Детаљан опис и анализу Куће терора видети у: Rev, Istvan, „The Terror of the House”, in: *(Re)Visualizing National History: Museums and National Identities in Europe in the New Millennium*, ed. Robin Ostow, Toronto: University of Toronto Press, 2008, 47 – 89. На основу посете Кући терора 2013. године, аутор овог рада у потпуности дели импресије и закључке Иштвана Рева.

терорисали Мађаре.²⁰⁷ Острашћеност музејске поставке и пратећег текстуалног материјала у *Кући терора* иде дотле да је мађарско друштво у периоду комунизма представљено као „вегетирајуће друштво лишено права на школовање, становање, путовање и професионално признање“.²⁰⁸ И у румунским музејима комунизам је приказан као страна, окупаторска идеологија, усмерена пре свега на уништење румунске нације и православне цркве у Румунији, а музеолошки одговор на то био је гурање дотадашњих артефаката у подруме музеја и њихово симболичко „сахрањивање“.²⁰⁹ Како констатује Петер Апор, циљ оваквих музеја је да прикажу комунизам као огромну несрећу, узроковану спољу, без икакве кривице домаћег становништва и ван могућности отпора, тако да „историја комунизма у тим музејима добива митске квалитете као катастрофа, несрећа која остаје изван граница људских (националних) могућности“.²¹⁰

Стварање хероја од фашистичких лидера и војсковођа била је важна карактеристика историјског ревизионизма. На овај начин, националне вође претваране су из симбола срамоте у симбол поноса нације и успостављан је историјски континуитет великих националних вођа пре и после периода комунизма, а заједничка карактеристика им је управо била борба за националну ствар. У готово свим државама Источне Европе, како смо већ представили, комунисти су такође флртовали са национализмом и селективно га користили за учвршћење сопствене ауторитарне власти. Румунска прошлост озбиљно је оптерећена антисемитизмом који је бујао у међуратним годинама и масовним злочинима над Јеврејима које су починили румунски фашисти. У покушају да се избегле ове тамне мрље румунски ревизионизам прибегао је приписивању свих злочина Холокауста Немцима, па и Мађарима у Трансилванији.²¹¹ Са овом праксом почео је комунистички диктатор Николае Чаушеску који је својом политиком делимично рехабилитовао фашистичког вођу из периода 1940 – 1944, маршала Јона Антонескуа.²¹² Додуше, рехабилитација је била селективна и односила се пре свега на борбу Антонескуа да одбрани територије које су сматране румунским, а које су током 1940-их окупиране од стране СССР-а и Хортијеве Мађарске, а не на његову антикомунистичку активност. Антонеску је циљано ослобађан одговорности за Холокауст и представљан у контрасту према мађарском диктатору Хортију и његовој антисемитској политици, али и према Гвозденој гарди, фашистичкој парамилитарној организацији у Румунији којој је приписана сва одговорност за истребљење Јевреја.²¹³

Управо се на традицију Чаушескуове политике историје ослонила нова, националистичка политика након 1989. сконцентрисана на рехабилитацију Анонтескуа, не само политичку, већ и судску. Чак су и неки историчари који су били жестоки промотери рехабилитације били

²⁰⁷ Исто, 69 – 70.

²⁰⁸ Hwang, Brianne, *Constructing the Communist Other: A Comparative Study of Museum Representations of Communism*, Budapest: CEU, 2009. MA Thesis, 60.

²⁰⁹ Bădică, Simina, „Life and Death of the Communist Object in Post-Communist Romanian Museums“, in: *Occupation and Communism in Eastern European Museums – Re-Visualizing the Recent Past*, eds. Constantin Iordachi and Peter Apor, London: Bloomsbury Academic, 2021, 181 – 200.

²¹⁰ Apor, Péter, „Eurocommunism: Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier and Bo Stråth, New York: Berghahn, 2010, 236.

²¹¹ Shafir, Michael, „Denying the Shoah in Post-Communist Eastern Europe“, in: *Holocaust Denial - The Politics of Perfidy*, ed. Robert Solomon Wistrich, Jerusalem/Berlin: The Hebrew University Magnes Press/De Gruyter, 2012, 32.

²¹² Више о Антонескуу видети у: Deletant, Dennis, *Hitler's Forgotten Ally – Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940 – 44*, New York: Palgrave Macmillan, 2006.

²¹³ Cioflanca, Adrian, „Grammar of Exculpation in Communist Historiography: Distortion of the History of the Holocaust under Ceausescu“, *Romanian Journal of Political Sciences*, 4, 2 (2004), 40 – 42.

својевремено врло блиски сарадници Чаушескуовог режима.²¹⁴ Док је политичка рехабилитација успела у великом делу јавности, па су чак и многе улице назване по Антонескуу, а подигнуте су му и бисте, судска рехабилитација спречена је пре свега кроз огроман притисак са стране.²¹⁵ У Украјини, алтернативно историјско сећање на Организацију украјинских националиста и њену устаничку војску која је сарађивала са Немцима током Другог светског рата и убила велики број Јевреја и Пољака (као и Украјинаца комуниста) било је присутно код дијаспоре и код ветерана ове армије.²¹⁶ У време Горбачова ово сећање, грађено на наративу да су националисти и њихов вођа Степан Бандера народни хероји који су пружали отпор комунистима и борили се за независну Украјину, појавило се у јавности, али није успело да се наметне као доминантно. Ипак, нове украјинске власти, нарочито након 1994. године флертовале су са оба наратива, покушавајући да извуку политичку корист из подељене културе сећања у украјинском друштву.²¹⁷ Ово је водило ка релативизацији и борбе против фашизма и Холокауста што ће доћи до изражаја када власт касније, у 2000-им, преузму националисти и у потпуности инаугуришу наратив о Бандери као хероју. Подигнут му је велики број споменика, по њему су назване бројне улице и тргови, а 2010. је од стране председника Виктора Јушченка проглашен херојем домовине.²¹⁸

Ни највећу земљу Источне Европе, Русију, није заобишао тренд историјског ревизионизма, али је он овде имао нешто другачије мете и форму, у складу са специфичном улогом Русије, како у Совјетском савезу, тако и у целој Источној Европи. Овде је борба Црвене армије у Другом светском рату природно имала сасвим други значај за политику историје него међу нацијама које су себе сматрале окупираним од стране те исте Црвене армије. Мит о Другом светском рату као отаџбинском рату, једном од темеља Совјетског Савеза (и данас Путинове Русије), настао је тек крајем 1960-их, под Леонидом Брежњевим. Док је Стаљин спречавао да се рат хероизује, бојећи се политичког утицаја славних генерала, његов наследник Никита Хрушчов инсистирао је на Стаљиновим грешкама, што је опет спречавало глорификацију победе у Другом светском рату.²¹⁹ Када је почела да се круни подршка грађана и систему, али и самој држави крајем 1980-их, целокупна Брежњевљева политика историје дошла је такође под удар. Са једне стране, оспоравале су је елите народа који су хтели да изађу из СССР-а, како либералне, тако и националистичке, што је доводило до мешања регуларног преиспитивања историјских догми и историјског ревизионизма. У овој смеши, растући национализми, снажно ношени историјским страхом од руске државе (како царске, тако и комунистичке), играли су на карту ревизионизма и стварали своје политике историје. У тим политикама, као и у неким другим државама Источне Европе, сви борци против комунизма и против онога што је сада виђено као совјетска окупација, постали су национални хероји. Овај наратив захтевао је брисањем тамних мрља, укључујући бројне злочине које су националисти починили током Другог светског рата, сарадњу са нацистима, као и учешће у Холокаусту.

²¹⁴ Bogdan, Chiriac, *The 'Retrial' of Marshal Ion Antonescu in Post-Communist Romanian Historiography*, Budapest: CEU, 2008, MA Thesis, 51 – 56.

²¹⁵ *Исто*, 58 – 59.

²¹⁶ О злочинима Бандериних јединица видети у: Berkhoff, Karel, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*, Cambridge: Belknap Press, 2008; Himka, John-Paul, „The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd”, *Canadian Slavonic Papers*, 53, 2-4 (2011), 209 – 243.

²¹⁷ Yurchuk, Yuliya, „Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN–UPA Memory Politics and Nation Building in Ukraine (1991–2016)”, in: *War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus*, eds. Julie Fedor et al., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, 113 – 118.

²¹⁸ *Исто*, 121 – 124.

²¹⁹ Kopysov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars*, 134.

Са друге стране, и у самој Русији политика историје постала је моћно средство у борби за власт. Још у време Горбачова, у последњим годинама комунистичког режима, почела је демонстрација званичног колективног памћења Другог светског рата и целог наратива о непогрешивости и моралној супериорности Црвене армије и совјетског руководства.²²⁰ Конгрес народних депутата (парламент) је већ крајем 1989. обелоданио тајне делове споразума Рибентроп-Молотов из августа 1939. којим су дељене сфере утицаја у Европи (укључујући поделу Пољске) усвајајући и резолуцију којом је такво понашање осуђено.²²¹ Горбачов је такође осудио масакр над пољским војницима и официрима у Катинској шуми 1940. године, а власт руског председника Бориса Јељцина је Пољској 1991. послала документа о овом злочину, што је у великој мери утицало на преиспитивање мита о Црвеној армији и њеној славној историјској улози.²²² Чак и одговорност за сам почетак рата и Стаљинове намере према Хитлеру дошле су у питању под притиском новог наратива који је оспоравао готово све што је до тада била неприкосновена историјска истина.²²³

Јељцинов либерални режим је готово у потпуности занемарио политику историје, ослањајући се на економске реформе и подршку Запада. Ово ће се ускоро показати једном од већих грешака тог режима, када су националисти (и комунисти, који су, слично као и у време Брежњева, заступали такође националистичку идеологију) кренули да намећу своју политику историје, уз рестаурацију мита о Другом светском рату и одбацивања свих до тада откривених чињеница о грешкама у Стаљиновом вођењу рата и о злочинима Црвене армије.²²⁴ Коначно, долазак Владимира Путина на власт у Русији, 31. децембра 1999. године, означио је потпуни раскид са Јељциновом ером и велики повратак националистичке идеологије на јавну сцену Русије, у чему је политика историје, овај пут потпуно подређена националистичкој и великодржавној агенди Путиновог режима, одиграла велику улогу.²²⁵ По систему спојених судова, ово ће ојачало ревизионистичке наративе у другим бившим совјетским републикама, које су сада могле својих грађанима да прикажу претњу Русије као стварну и релевантну и увело свет у нову фазу непријатељства великих сила, укључујући и њену за сада најозбиљнију манифестацију – рат у Украјини као последицу војне агресије Путиновог режима на ту земљу 2022.²²⁶

²²⁰ Критика званичног наратива била је необично оштра и изненађујућа за становнике СССР-а. Наравно, ово није означавало одбацивање антифашизма, нити било какво оправдавање Хитлерових поступака, већ је у питању била измена у до тада неприкосновеном митском наративу о непогрешивости Црвене армије у току Другог светског рата, са посебним акцентом на Стаљинове грешке у командовању и почињене злочине, видети више о овоме у: Wolfe, Thomas C., „Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War”, in: *The Politics of Memory in Postwar Europe*, eds. Richard Ned Lebow et al., London: Duke University Press, 2006, 247 – 283.

²²¹ Kopusov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars*, 217.

²²² О злочину у Катинској шуми, његовом прикривању и каснијем откривању видети више у: Sanford, George, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory*, London/New York: Routledge, 2005.

²²³ Tumarkin, Nina, *The Living and the Dead - The Rise and fall of the Cult of WWII in Russia*, New York: Basic Books, 1994.

²²⁴ Kopusov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars*, 218 – 220.

²²⁵ О политици историје Путиновог режима, укључујући и добар преглед литературе, видети: *исто*, 238 – 299.

²²⁶ Специјална интернет страница ББЦ-а о рату у Украјини, <https://www.bbc.com/news/world-60525350>, последњи пут посећена 20. децембра 2023.

1. СЛИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1980-1990. И ВЛАДАЈУЋА КУЛТУРА СЕЋАЊА

1.1. Између прописаног и запамћеног - култура сећања у СФРЈ

Друга, социјалистичка, авнојевска, или Титова Југославија настала је у борби партизанских јединица под командом Комунистичке партије Југославије против сила Осовине и њихових савезника током Другог светског рата. Популарна песма овако је то описивала: *Јуначка те борба родила, радничка те рука створила.*²²⁷ Самоуправни социјализам и централна улога радника и сељака (и „поштене интелигенције“²²⁸) долазили су касније, када се држава изграђивала. Али није било никаквог спора да је рођена у херојским борбама партизана, тј. да је НОБ родно место државе. Ова реалност створила је од НОБ-а оно што је данас у науци познато под термином „оснивачки мит“.²²⁹ Оснивачки митови се иначе не доводе у питање, јер, логично, довело би се у питање и оно што се на њима темељи, дакле сама држава или нација. Овај рад, између осталог, показује да су за ову узрочно-последичну везу између рушења оснивачког мита и рушења државе знали и они којима је такав исход био пожељан и да су на томе врло предано радили током 1980-их.

Из партизанске борбе, као њен директан резултат, настала је нова Југославија – заједница равноправних народа и њихових република. Равноправност (у југословенским условима познатија под термином братство-јединство) је други најважнији елемент културе сећања у социјалистичкој Југославији, поред партизанске борбе, и покрива две доказано проблематичне области које су у прошлости имале огроман утицај на развој друштва и држава на подручју Југославије. У питању су однос према држави и однос према нацији. Области су међусобно тесно испреплетане и зависе једна од друге. Своде се на међунационалне односе и на начин уређења територијално-политичких заједница у условима деловања различитих идеологија, укључујући и национализам. Култура сећања изграђена још током Другог светског рата и широко промовисана, а у појединим деловима и законски штићена од стране социјалистичког режима, почивала је дакле на јасним темељима. Прво, најважнија вредност државе је НОБ и он се ни по коју цену не доводи у питање, укључујући и многобројне ратне епизоде претворене у историјске лекције које су још у формативним годинама људи морали да уче готово напамет. Друго, Југославија је заједница равноправних народа и њихових република. Ниједна република није важнија од друге, нити има право да управља другима и себе проглашава Пијемонтом или историјски заслужнијом од било које друге.

На изградњу културе сећања неминовно су утицале и историјске околности током којих се процес одвијао. Социјалистичка Југославија тај је процес започела током самог рата, изграђујући нове органе власти паралелно са оружаном борбом, а затим и непосредно након рата, у потпуно

²²⁷ Ладарице, *Југославија*, ПГП-РТБ, 1980, <https://www.youtube.com/watch?v=DAra0xx2WIY>, последњи пут посећено 20. децембра 2023.

²²⁸ За разлику од радника и сељака чије се поштење претпостављало у складу основама марксистичке теорије о улози класа у друштвеним односима, интелигенција је своје поштење морала да доказује, па је тако настала популарна социјалистичка фраза „радници, сељаци и поштена интелигенција“, Polić, Milan, „Radnici, seljaci i poštena inteligencija“, *Filozofske sveske*, 25, 1 (2005) 183 – 187.

²²⁹ Рат је посебно делотворан као оснивачки мит, јер укључује жртве уграђене у темељ државе и пружа плодно тло за формулисање моћних симбола и места сећања која ће чувати национално јединство кроз доминантно колективно памћење нације. Видети добар пример формирања оснивачког мита у Хрватској на основу рата 1991 – 1995. у: Jović, Dejan, *Rat i mit – politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb: Fraktura, 2017.

другачијем свету, обележеном последицама управо завршеног конфликта, највећег у људској историји, оштрим сукобима Истока и Запада, новим претњама попут нуклеарног оружја као и драстичним друштвеним променама широм света. И сама Југославија суочавала се са чињеницом да је постала гранична земља у сукобу Истока и Запада, што је условило бројне кризе, укључујући и дугогодишњи спор око граница са Италијом²³⁰ и активно учешће у грађанском рату у Грчкој.²³¹ Компликовани односи са СССР-ом и источним блоком трајали су још од рата, па затим свих послератних година, док се на крају нису 1948. претворили у сукоб за који се сваког тренутка очекивало да прерасте у отворени рат. Отпор који је у земљи пружан успостављању нове, социјалистичке власти, био је не само политички, већ делом и оружани. Одметничке банде биле су присутне широм земље, водећи и даље борбу из Другог светског рата, а то се у појединим крајевима, попут Косова, претворило у прави оружани устанак.²³² У таквој ситуацији, ванредној по свим параметрима, нове власти градиле су нову државу и њој прилагођену културу сећања. Била је то комбинација репресивних мера и убеђивања, али ни једне ни друге нису пролазиле глатко нити су постизале циљеве какве је власт очекивала.²³³ Прошлост је морала да се пропусти кроз нове филтере, да се селектују одговарајући делови који ће се уклопити у нову културу сећања, али и они који ће бити заборављени, како то уосталом и функционише са колективним памћењем. Јосип Броз је неувијено позивао да се историјско сећање преради и да се памти „све што је позитивно у прошлости наших народа“, а да „све оно негативно, оно чиме наши народи не могу да се поносе, буде предато забораву“.²³⁴

Свакодневне борбе сећања на различитим теренима и уз учешће бројних актера допринеле су формирању специфичне културе сећања у СФРЈ која је имала своју државно санкционисану верзију, али и бројне друге варијанте, како у оквиру вернакуларне културе, тако и у оквиру самог званично промовисаног колективног памћења. Кључни елементи – оснивачки мит и главни принцип – нису званично довођени у питање, и штићени су што репресијом, што коришћењем других средстава, али је о њиховом садржају трајала непрестана расправа која је омогућавала преживљавање алтернативних сећања у јавности, укључујући и оно базирано на идеологији национализма. Рушење овако постављене културе сећања водило је до рушења и саме државе и све стране су биле свесне важности рата сећања. У даљем раду показаћемо да је култура сећања у СФРЈ била много више од вештачки наметнуте и државно санкционисане велике лажи која је лако напукла и срушила се 1980-их. Нити је у питању била хомогена култура сећања, нити је била базирана на лажи, а понајмање је лако напукла. Штавише, заступници националистичке идеологије, архи-непријатеља југословенске државе, морали су да уложе огромне напоре,

²³⁰ Тршћанска криза, територијални и дипломатски сукоб Југославије и Италије на крају Другог светског рата око Трста и околине, бојила је не само југословенско-италијанске, већ и односе између Југославије и целог Запада, видети више у: Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943 – 1947*, Beograd: INIS, 2012.

²³¹ О грађанском рату у Грчкој видети више у: Close, David H., *The Origins of the Greek Civil War*, New York/London: Longman, 1995, а о утицајима тог рата на Југославију видети: Ристовић, Милан, *Експеримент Буљкес – Грчка утонија у Југославију 1945 – 1949*, Нови Сад: Платонеум, 2007.

²³² Више о побуни на Косову видети у делу рада који се бави односом према Албанцима, 279.

²³³ О напорима власти да изгради нов систем и ново друштво у Југославији након 1945. видети: Lilly, Carol S., *Power and Persuasion Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder: Westview Press, 2001; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 III*, Beograd: Nolit, 1988, 120 – 195; Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу: 1945 – 1950*, Подгорица: ЦАНУ, 1998; Митровић, Момчило, *Изгубљене илузије – прилози за друштвену историју Србије 1944 – 1952*, Београд: ИНИС, 1997; Prekić, Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica: Matica Crnogorska, 2020.

²³⁴ Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945 – 1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012, 133.

ангажују велики број актера и на крају да уђу у савезништво са најмоћнијом државно-партијском структуром у земљи да би ту културу и саму државу срушили.

1.1.1. Народноослободилачка борба – оснивачки мит СФРЈ

Историчар Мате Токић у својој докторској дисертацији констатује да се мало која држава у Европи толико ослањала на неки рат као свој оснивачки мит и легитимацијски основ као социјалистичка Југославија на Народноослободилачки рат (НОР).²³⁵ На снагу легитимацијске основе утицала је и њена јака историјска утемељености. Партизани нису морали да измишљају свој хероизам и допринос Југославије борби против фашизма. Синиша Малешевић констатује да је „темељ овог кохезивног наратива чврсто утемељен на опипљивом историјском догађају: за разлику од већине других источноевропских држава након Другог светског рата, комунистичка Југославија је била самоослобођена земља”, додајући: „Чињеница да је нацистичку и фашистичку окупацију победио организовани свејугословенски комунистички партизански покрет отпора предвођен Титом учврстила је структуру заједничког наратива“.²³⁶ Партизанска борба била је циљано представљања као светиња у коју се није смело дирати. Бројни разлози стајали су иза такве политике. На првом месту, јасна је била потреба нове државе (и новог друштвеног поретка) да се легитимише, а за то је био неопходан чврст оснивачки мит. При том, тај мит садржао је у себи проливену крв, дакле плаћену највећу могућу цену за стварање државе. Такву државу је теже оспорити, јер оспоравање неминовно вуче за собом и осећај да вређате жртве уткане у саме темеље државе. Не треба потценити ни страх у врху државе и партије од отварања тема из Другог светског рата. Бројни злочини које су југословенски народи починили једни над другима били су претешко бreme за нову државу и она их је стога покопала дубоко у пећине усмених предања и породичних историја. Званично, искоришћен је наратив (заснован на неспорној историјској истини, јер такви су наративи најчвршћи материјал за изградњу митова) о вишенационалним, партизанским јединицама које се бескомпромисно супротстављају окупатору и његовим слугама (у које су сврстане све друге наоружане формације).

Новоустпостављени органи власти још у току рата врло су озбиљно схватили промоцију нових елемената културе сећања, а посебно изградњу наратива о партизанској борби као темељу нове државе. Први преглед историје НОБ-а у оквиру просветног одељења Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ) настао је већ крајем 1944. или почетком 1945. и представљао је елементе партизанске борбе (укључујући устанак као дисциплиновану и планирану акцију организовану од стране КПЈ, затим седам непријатељских офанзива, Титово неприкосновено вођство и слично) на начин какав ће и касније доминирати и постати апсолутно правило у извођењу школске наставе. Како примећује Сњежана Корен, овакви су приручници више служили наставницима да се „правилно оријентирају”, него самим ученицима.²³⁷ Још један разлог не би требало занемарити приликом разматрања узрока политике историје нове Југославије када је реч о партизанској борби. Ту су политику формулисали људи који су се борили у партизанским јединицама. Њихова борба била је неспорно тешка, на тренутке

²³⁵ Tokić, Mate, *Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia 1945-1991*, Ann Arbour: University of Pennsylvania, 2007, PhD Thesis, 1.

²³⁶ Malešević, Siniša, *Identity as Ideology – Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York: Palgrave Macmillan, 2006, 170.

²³⁷ Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 314 – 315.

готово немогућа. Многи су изгубили породицу, пријатеље, људе до којих им је било стало.²³⁸ Сведочења о страховитим патњама и епским жртвовањима бројна су и врло аутентична. Управо људи који су такве муке и изазове преживели, сада су одлучивали о томе како ће се гледати на њихову борбу и како ће будуће генерације о томе учити.

Као што смо навели, изградња заједничког сећања није била лак посао у тим историјским условима. Са једне стране стајала је партија која је покушавала да наметне доминантно сећање које ће послужити као легитимацијска основа новог друштвеног уређења. Са друге стране, потребе различитих заједница да очувају своје сопствено сећање, нису могле тек тако да се потисну. И у овој области дошла је до изражаја комплексности југословенског случаја, која је значајно доприносила различитим решењима и праксама у односу на остатак Источне Европе. Поред снажног покрета отпора који друге земље нису имале у том обиму, Југославија је имала и грађански рат, много крвавији (и са много више учесника) него у другим европским државама. Зато је и култура сећања неминовно била слојевитија и подложна утицајима великог броја актера сећања, често са супротстављеним интересима и агендама. И само федерално уређење земље утицало је на стварање различитих колективних сећања и борбу међу њима за позиције сопствених република и покрајина. Хајке Карге је уверљиво показала да је у југословенском случају у питању била међусобна интеракција и утицај различитих актера сећања, на различитим нивоима од федералног до локалног, и да је стога сувише поједностављено и самим тим нетачно говорити о једној, јединој партијски наметнутој култури сећања и о њој супротстављеним алтернативним сећањима.²³⁹

У послератном периоду у култури сећања је доминирао херојски наратив и поред огромних цивилних жртава, укључујући и Холокауст, што није била југословенска специфичност.²⁴⁰ Како су бројни истраживачи приметили, превласт херојског наратива и сећања на партизанске победе нису никада значили да се о цивилним жртвама није уопште говорило у друштву. Око практично сваког важног места сећања и интерпретације онога што се ту догодило вођене су својеврсне „мнемоничке битке”.²⁴¹ Како запажа Теа Синдбек: „Док је ова стратегија очигледно олакшала реконструкцију и стабилизацију државе под комунистичком влашћу, такође је онемогућила да се испитају и осуде радикалне националистичке политике и праксе из доба рата у Југославији”.²⁴² У првим уџбеницима након Другог светског рата, у иначе врло опширно обрађиваној теми партизанске борбе, злочинима над цивилним становништвом посвећено је врло мало простора. У хрватском уџбенику историје из 1955. логори, укључујући Јасеновац помињу се тек у једној реченици, док се у српским уџбеницима Јасеновац први пут помиње тек 1960, такође у само једној реченици. У уџбенику који се у Србији користио 1950-их злочини Немаца над становништвом у Србији, са посебним освртом на стрељање у Крагујевцу, представљени су у посебној лекцији, на две стране, за разлику од злочина домаћих формација које су представљене у једном поглављу.²⁴³

²³⁸ Председник АВНОЈ-а и први председник Скупштине ослобођене Југославије, Иван Рибар, изгубио је у рату супругу и оба сина. Овакви губици нису били реткост међу људима који су стварали нову државу.

²³⁹ Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek, 2014, 17 – 21.

²⁴⁰ Subotić, Jelena, *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*, Ithaca: Cornell University Press, 2019, 111

²⁴¹ Zerubavel, Eviatar, „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past,” *Qualitative Sociology*, 19, 3 (1996), 283 – 300.

²⁴² Sindbæk, Tea, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past – from 1945 to 2002*, Aarhus: Aarhus University Press, 2012, 44.

²⁴³ Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 344 – 345.

Породице цивилних жртава никада се нису помириле са праксом која је њихове патње стављала у други план и притисак „одоздо” на званичну политику историје био је константан, иако не увек једнако ефикасан. Јеврејске заједнице широм земље, затим Савез јеврејских општина (као верска организација), па и појединци, ангажовали су се одмах након рата да обележе важна места страдања, често на сопствену иницијативу и од сопствених средстава. Била је то јасна манифестација партикуларног колективног памћења једне важне заједнице сећања, мада су и ови догађаји уклапани у званичну културу сећања.²⁴⁴ Нису Јевреји били једина заједница која је након рата чувала сећање на своје жртве, паралелно са званичним државно санкционисаним сећањем. Од остатака логора Јасеновац већ 1950-их створено неформално место ходочашћа које су посећивали пре свега чланови породица убијених у том логору, али не само они. Локалне партијске и борачке организације су у Јасеновцу већ 1952. године основале Иницијативни одбор за подизање споменика жртавама фашизма на месту логора и обратиле су се како загребачким, тако и савезним властима у Београду.²⁴⁵ Ова иницијатива затекла је и Загреб и Београд, који су сада морали да се носе са врло осетљивим питањем. На састанку хрватског Савеза бораца из 1964. предочено је да је Јасеновац 1956. посетило око 700 људи, док је 1963. та бројка износила 10,000 уз напомену да је то била „тиха демонстрација и то је могао видјети сватко тко је био тамо”.²⁴⁶ Коначно је 1960. расписан затворени конкурс, а онда је 1969. коначно отворен прво споменик, дело архитекте Богдана Богдановића, а затим и спомен-подручје Јасеновац, са музејом који је имао сталну поставку и кустосе.²⁴⁷

И у Босни и Херцеговини јављало се незадовољство званичном политиком историје. Високи босански и југословенски функционер и председник југословенске владе 1970-их, Џемал Биједић, отворио је питање обележавања јама из Другог светског рата на Мостарском саветовању 1966. године, што је било прилично неуобичајено за тако високе партијске функционере. Коментаришући материјал припремљен за саветовање, где се помиње да су људи незадовољни јер су многа места страдања Срба од стране усташа обележена, док није такав случај са јамама у које су четници бацали Хрвате и Муслимане, Биједић је то додатно поткрепљивао помињући јаму Берковићи у коју је бачено „неколико стотина муслиманске дјеце, жена и старца“ и објашњавајући да „до данас та јама није преуређена него и данас стоји онако како је затечена последије ослобођења”.²⁴⁸ Гер Дејзингс, описујући стање у сребреничком крају након Другог светског рата, констатовао је да су се споменици дизали „жртвама фашистичког терора”.²⁴⁹ Ови споменици били су готово искључиво на местима где су усташе убијале Србе, на њима постоје спискови жртава (на основу имена види се да су Срби), али се нигде не помиње ко су извршиоци. Како Дејзингс исправљено закључује: „приступ комуниста да редукују комплексност Другог светског рата на једноставан сукоб између фашиста и партизана оставио је и код Срба и код Муслимана осећај да није задовољена правда”.²⁵⁰

²⁴⁴ Стипић, Давор, *Однос према Холокаусту у Југославији (1945 – 1991)*, Београд: Филозофски факултет, 2021, докторска дисертација, 120 – 121.

²⁴⁵ Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, 2014, 196 – 200.

²⁴⁶ *Исто*, 211.

²⁴⁷ Званична интернет страница спомен подручја Јасеновац, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5083>, последњи пут посећена 20. децембра 2023.

²⁴⁸ Kamberović, Husnija, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina”, *Prilozi*, 38 (2009), 182.

²⁴⁹ Duijzings, Ger, *History and Reminders in East Bosnia – Srebrenica a 'safe' area*, Amsterdam: NIOD, 2002, 47.

²⁵⁰ *Исто*, 48.

Поред карактеризације жртава (где су сви били просто жртве фашизма) и број жртава је био важна карика у култури сећања коју је нова држава градила и штитила. Репарациона комисија владе ФНРЈ формирана је одмах након ослобођења и у рекордном року изашла је са првом грубом проценом од 1,7 милиона жртава Другог светског рата у Југославији. Југословенским властима била је потребна што већа бројка, а да ипак има извесно утемељење. Стога овај број постаје од тог тренутка практично званичан и узима се као коначан број страдалих. Суштински разлог показала је сама репарациона комисија у свом извештају када је нагласила да је број југословенских жртава „далеко већи од броја жртава било које савезничке земље, осим СССР-а и Пољске“.²⁵¹ Репарациона комисија владе ФНРЈ затражила је 1947. од Савезног завода за статистику да утврди људске губитке у Другом светском рату статистичко-документацијском методом. Из Завода је изашла бројка од 1.700.000 жртава, али је Владета Вучковић, млади математичар ком је поверен задатак да то уради, сведочио да је он израчунао демографске губитке, а не жртве.²⁵² Попис жртава урађен је тек 1964, скоро 20 година након рата када је већ и временска дистанца представљала озбиљно ограничење. Овај попис имао је и других методолошких мањкавости (највећа је свакако била та што није пописивао погинуле квислинге нити жртве злочина чији починиоци су били партизани). Па ипак, то је једини поименични попис и он је на крају обухватио скоро 600.000 пописаних жртава. Савезна пописна комисија, у предговору извештају о попису који је штампан само за интерну употребу, навела је да је њихова процена да су пописали између 56 и 59 одсто стварних жртава.²⁵³ Број од око 1.000.000 жртава рата, до ког се дође ако се прихвати процена пописне комисије, уклапа се у резултате два истраживања која су, независно један од другог, спровели српски и хрватски статистичари Богољуб Кочовић и Владимир Жерјавић дошавши до бројева нешто већих од милион.²⁵⁴

Страшне последице деловања различитих националистичких покрета на територији Југославије током Другог светског рата нису могле да буду избрисане гумицом. Милиони људи који су градили нову Југославију били су у исто време људи који су изгубили неког, претрпели физичку или психичку повреду или били протерани из својих места. У великом броју случајева то су им урадили припадници неке од националистичких формација југословенских народа. Одабрана тактика ћутања или прецизније – непотенцирања националности како жртава, тако и злочинаца ишла је уз своје, лако предвидиве последице. Потиснути делови историје остали су да живе у породичним предањима, на сеоским окупљањима, па чак и у структурама на локалном нивоу као верзије вернакуларног сећања. Агенти сећања били су сувише бројни и није било ни говора о некаквој унисонности која ће у потпуности избрисати конкурентске историјске наративе. Чак и у годинама најтврђег југословенског социјализма од 1945. до 1948. године, култура сећања није била „уклесана у камену“ и различити наративи успевали су да преживе, па чак и да се манифестују на местима сећања. Управо ће неки од ових наратива бити инструментализовани и оживљени током 1980-их, прво од црквене и интелектуалне елите, а затим и преузети од партије у Србији крајем те деценије и широко дисеминирани међу грађанима путем званичних медија.

²⁵¹ *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941 - 1945*, Beograd: Reparaciona komisija pri vladi FNRJ, 1945, 4 – 5.

²⁵² Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb: Globus, 1992, 16.

²⁵³ Bogosavljević, Srđan, „Nerasvetljeni genocid“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prired. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 165 – 167.

²⁵⁴ Разлике међу њиховим проценама биле су углавном у броју страдалих по нацијама, па је код Кочовића нижи број страдалих Срба и Муслимана, а код Жерјавића Хрвата и Црногораца, видети: Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*; Kočović, Bogoljub, *Sahrana jednog mita - žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Beograd: Otkrovenje, treće izdanje, 2005.

Званична верзија колективног памћења, брижљиво грађена и будно чувана четири деценије, није била у стању да издржи такав фронтални удар најмоћнијих актера сећања, од цркве и делова културне и интелектуалне јавности, па до саме српске партије и њој подређених медија и институција.

1.1.2. Братство и јединство – основа културе сећања у СФРЈ

Борба партизана против окупатора током Другог светског рата, осим што је била најдоследнија и потпуно бескомпромисна од почетка до краја рата, издвајала се још по нечему од свих других наоружаних покрета у земљи. Партизански покрет био је једини стварно вишенационални покрет, који се у готово немогућим условима трудио да спречи међусобна убијања и осветничке акције припадника различитих југословенских народа и тиме на делу показивао на којим темељима ће настати будућа Југославија.²⁵⁵ Потпуна равноправност југословенских народа и њихово добровољно опредељење²⁵⁶ да се укључе у заједничку државу дошло је посебно до изражаја приликом другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ – највише политичко тело партизанске власти) 1943. године у Јајцу, када су формално ударени темељи нове државе.²⁵⁷ Од самог почетка, иако суочени са врло неизвесним развојем како ратне, тако и друштвено-политичке ситуације у земљи, комунисти су неуморно и доследно инсистирали на овом начелу. Како примећује Драго Роксандић, братство и јединство је створено „у тренутку када је мало тко вјеровао да ће југославенска заједница икада више бити обновљена на било који начин”.²⁵⁸

У документима АВНОЈ-а и органа власти на нивоу историјских покрајина инсистирало се управо на братству југословенских народа искованом у борби и на њиховом јединству, што је довело и до лингвистичког креирања синтагме „братство и јединство“ као једноставнијег облика изражавања суштине међунационалних односа у новој држави.²⁵⁹ Јосип Броз Тито употребио је ову кованицу у децембру 1942. у контексту борбе југословенских народа за сопствено национално ослобођење и самоопредељење које ће водити ка братској заједници у будућној југословенској заједници, истичући посебно да би НОБ била: „само једна фраза, па чак и превара, када она не би имала осим опште југословенског смисла и национални смисао за сваки народ посебице, тј. када

²⁵⁵ Спречити осветничке акције није било ни мало лако, штавише, било је скопчано са највишим ризицима, јер су често цивиле од осветника партизани морали да бране и оружјем, видети на пример случај Кулен Вакуфа из септембра 1941. у: Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila – Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.

²⁵⁶ Наравно, добровољност, као и опредељивање треба узети у ондашњем политичко-војном контексту где су се у име сопствених народа изјашњавали они који су се пушком и храброшћу изборили за такву улогу – представници партизанског покрета у свакој од република, видети више о револуционарном националном самоопредељењу у: Bing, Albert, „Tito(ism) and National Self-Determination”, in: *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory - Volume Two, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*, eds. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, New York: Palgrave Macmillan, 2016, 85 – 89.

²⁵⁷ Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу 29 – 30. новембра 1943 у: *AVNOJ i revolucija – tematska zbirka dokumenata 1941 – 1945*, прир. Slobodan Nešović i Branko Petranović, Beograd: Narodna knjiga, 1983, 445 – 455.

²⁵⁸ Roksandić, Drago, „'Bratstvo i jedinstvo' u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919–1945. godine” у: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, прир. Olga Manojlović Pintar, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 39.

²⁵⁹ Видети различите прогласе земаљских антифашистичких већа југословенских покрајина у *AVNOJ i revolucija – tematska zbirka dokumenata 1941 – 1945*, 400 – 436.

она не би значила осим ослобођења Југославије у исто вријеме ослобођење Хрвата, Словенаца, Срба, Македонаца, Арнаута, муслимана итд.²⁶⁰

И пре тога јасно је било да ће политика братства и јединства бити окосница партизанског покрета. Први ратни проглас Централног комитета КПЈ од 15. априла 1941. завршавао се речима: „Живјели братство и слога народа Југославије у борби за слободу и националну независност“.²⁶¹ Ова синтагма постала је камен темељац будуће државе и најважнији елемент званично санкционисане културе сећања у Југославији. Она се, поред програмских докумената са заседања АВНОЈ-а, налази и у Декларацији Привремене владе ДФЈ од 9. марта 1945.²⁶² Сам Јосип Броз, у посети ослобођеном Загребу 21. маја 1945. издвојио је братство и јединство као другу најважнију победу извојевану у рату, одмах после истеривања непријатеља.²⁶³ Како је оцењивао Јанко Плетерски, ова синтагма је у себи садржала потпуно признање равноправности југословенских народа, укључујући и њихово право на самоопредељење након победе у рату.²⁶⁴ Мирко Тепавац оцењивао је да није у питању празна демагогија, већ „нова нада за становништво које је пролазило катарзу“ после бројних злочина у Другом светском рату.²⁶⁵

Изградња нове културе сећања је посао ком су комунисти приступили врло темељно и уз коришћење свих расположивих ресурса у друштву, посебно важних агената колективног памћења попут књижевника и других уметника. Јосип Броз Тито је 19. новембра 1946. године примио књижевнике који су учествовали на првом конгресу књижевника Југославије.²⁶⁶ Он је том приликом истакао историјски значај конгреса јер су књижевници из свих делова земље јединствени и послао им је две главне поруке. Прва је да се историја пише и кроз литературу, те их је стога позивао да дају „књижевне документе о ономе што се збива, иначе би наш рад у данашњици био неправилно оцијењен у будућности“. Друга порука је било директно позивање књижевника да помогну настојања руководства да учврсте братство-јединство као доминантну друштвену матрицу – „Хтео сам да вам укажем на још једну ствар, веома важну у литератури. То је истицање братства и јединства наших народа. Гдје год је то погодно, треба га подвући и то никад неће бити сувишно. То има врло велику важност и то је апсолутно потребно у сваком погледу“.²⁶⁷

Имајући у виду искуство прве Југославије, коју су многи посматрали као државу насталу на српским жртвама и залагањем пре свега Срба, комунистичком руководству је било изузетно стало да нову државу сви њени народи доживе као своју. Инсистирало се упорно на подједнаком доприносу свих, наравно, у складу са могућностима. Тако је Тито у говору у Младеновцу 18. јуна

²⁶⁰ Broz Tito, Josip, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe“, u: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1*, prir. Branko Petranović i Momčilo Zečević, Beograd: Prosveta, 1987, 745.

²⁶¹ „Prvi ratni proglas СК КПЈ narodima Jugoslavije“, iz 15. aprila 1941, *Jugoslavija 1918 – 1988 – tematska zbirka dokumenata*, prir. Branko Petranović i Momčilo Zečević, Beograd: Rad, 1988, 490.

²⁶² *Jugoslavija 1918 – 1988 – tematska zbirka dokumenata*, 582 - 583.

²⁶³ Лајбеншпергер, Ненад, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945 – 1980)*, Београд: Филозофски факултет, 2019, докторска дисертација, 310.

²⁶⁴ Pleterski, Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd: Komunist, 1985, 383.

²⁶⁵ Tepavac, Mirko, „Tito: 1945 – 1980“, in: *Burn this house, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, eds. Jasminka Udovički and James Ridgeway, Durham/London: Duke University Press, 2000, 65.

²⁶⁶ Присуствовали су сви књижевници који су нешто значили у Југославији у том тренутку, од Андрића и Крлеже, преко Зоговића, Самоковлије, Селишкара до Куленовића, Вељка Петровића и Десанке Максимовић.

²⁶⁷ Николић, Коста, *Тито говори што народ мисли – култ Јосипа Броза Тита 1944 - 1949*, Београд: Службени лист Србије и Црне Горе, 2006, 160.

1945. наводио да су Срби дали највише жртава, али и додао да је „сваки народ дао максимум који је могао дати“.²⁶⁸ Примери појединих народних хероја из редова националних мањина посебно су истицани и преко њих је грађена повезаност тих заједница са Југославијом.²⁶⁹ Може се закључити да је Тито био потпуно свестан да Југославија може да постоји једино на темељима равноправности народа и њихових република. Ипак, стари сукоби међусобно супротстављених национализама нису могли тек тако да нестану. Основно питање државног уређења остало је - централизам или федерализам. Преко овог питања преламала су се готово сва друга идентитетска питања у држави. Унитаристи, за чијег је неформалног вођу сматран други човек у држави, потпредседник Југославије и шеф моћне тајне службе – Удбе (Управа државне безбедности), Александар Ранковић, држали су већину позиција моћи у периоду након рата, пре свега због специфичности развоја и међународног положаја послератне Југославије. Српски национализам лако и радо се уклапао у централистичке тенденције. Како је дефинисао Марко Никезић, председник СКС од 1969. до 1972: „српски национализам би се у тај унитаризам сместио као код своје куће, без обзира са ког бисмо краја почели. Јер, српски национализам има тенденцију да се претежно у том виду манифестује због низа реалних околности, од којих су неке субјективне, но већином су објективне. Има, вероватно, унитариста и бирократа и у другим нацијама који би прихватили и српски национализам. Али, сви српски националисти би у датом моменту прихватили унитаризам“.²⁷⁰

Централизам је почео да пуца након сукоба са Информбироом 1948. и напуштања стаљинистичких основа уређења државе. Југословенски трећи пут, између капиталистичког Запада и комунистичког Истока, подразумевао је проналажење специфичних решења за готово сваку област друштвеног, политичког и економског живота. Демократизација, као вид директног супротстављања Стаљиновом систему, обухватила је све области друштва. Кардељ је у говору поводом пријема у Словеначку академију наука и уметности у децембру 1949. означио формалан раскид са централистичком и државно диригованом културом, позивајући на омогућавање аутономије стваралаштву и култури у односу на државу.²⁷¹ Овај говор врло рано је идентификовао Кардеља као лидера реформистичке и либералније струје у оквиру партије. Изложба коју је 1951. одржао сликар Петар Лубарда представљала је такав продор у сликарству и раскид са соцреалистичком уметношћу.²⁷² Мирослав Крлежа одржао је уводни говор на трећем конгресу Савеза књижевника Југославије 1952. у Љубљани који се у литератури једнодушно означава као

²⁶⁸ Лајбеншпергер, Ненад, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945 – 1980)*, 316.

²⁶⁹ Карактеристичан је у том погледу пример Рамиза Садикова, партизанског борца албанске националности који је био један од најпопуларнијих партизанских хероја. Он не само да је испуњавао функцију да повезује Албанце са НОБ-ом, већ и важну функцију промоције братства и јединства Срба и Албанаца (стрељан је заједно са Србином Бором Вукмировићем и у смрт су отишли загрљени) – види: Nikolić, Miodrag, *Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku - Vesnici kosovskih svitanja*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1974.

²⁷⁰ Nikezić, Marko, Iz izlaganja na sastanku sa rukovodstvom SK Hrvatske, 23. mart 1972, u: *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, prir. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 285. Колико је тачна и далековида била ова изјава, сведочи и случај најпознатијег хрватског унитаристе из доба Маспока, Милоша Жанка, који је 1990. године ушао у Милошевићеву партију, М. Пешић, „Пришао сам СПС јер сам за социјализам”, *Политика*, 24. октобар 1990, 11. О самом случају Жанко видети у: Blečić, Mihailo i Dolenc, Ivica, *Slučaj Žanko*, Beograd: izdanje autora, 1986.

²⁷¹ Bošković, Dušan, *Stanovišta u sporu – Stanovišta i sporovi o slobodni duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950 – 1960*, Beograd: SSO Srbije, 1981, 3 – 5.

²⁷² Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, 232 – 233.

прекретница и одрицање од Стаљиновог модела уређења културе у књижевности.²⁷³ Радина Вучетић уочила је да долази до пробоја у култури на три плана – „политичком (Едвард Кадељ и трећи пленум ЦК СКЈ), стваралачком (изложба Петра Лубарде) и теоријско-естетичком (реферат Мирослава Крлеже)“, као и да су они доживљени као синхронизовани што им је дало додатну снагу.²⁷⁴

Како је Филис Оти запазила још 1965, питање националног јединства било је најважније за Југославију, додајући: „Највећи тест Титовог успеха није да ли ће комунистички систем преживети, већ да ли је направио стабилну и јединствену Југославију која може преживети у будућности”.²⁷⁵ Осми конгрес СКЈ, одржан у децембру 1964. године означио је нову етапу у развоју политичких односа унутар Југославије, а самим тим и у развоју саме државе. Поред постављања темеља за крупне друштвене, политичке и економске реформе, Конгрес ће остати упамћен и по отварању националног питања.²⁷⁶ Како констатује Латинка Перовић: „Први пут, после рата, на једном партијском конгресу национални односи су постављени тако широко”.²⁷⁷ Био је то својеврстан знак да је сазрело време за отворенију јавну дискусију овом високо осетљивом питању. Врхунац борбе две струје унутар партије (и државе) одиграо се на 4. пленуму ЦК СКЈ, тзв. Брионском пленуму 1966. Под оптужбом да је организовао прислушкивање највиших руководилаца, укључујући и самог Јосипа Броза Тита, смењен је Александар Ранковић, као и руководства савезне полиције и Удбе.²⁷⁸ Обрачун са Ранковићем и његовом струјом представљан је званично као обрачун са централизмом и етатизмом, али је то неминовно водило и ка српском национализму. Мико Трипало, лидер младих, либералнијих снага у хрватској партији, написао је да је Ранковић „постајао, не увијек својом кривицом, заставом конзервативно-бирокупатских снага и великосрпских гледања на уређење Југославије”.²⁷⁹

Сва питања која су могла да се читају у кључу националних односа (а то практично значи већина питања друштвеног, политичког и културног живота) отворена су током 1960-их година. Након језичког сукоба, следиле су сукоби око економске политике, пре свега политике инвестирања који су такође у центар пажње ставили уређење државе и питање националних односа. Сукоб федералиста и централиста преламао се кроз борбу око тога ко доноси економске мере и ко је надлежан за спровођење заједничких инвестиција. Како је Антон Вратуша дефинисао 1971: „сваки проблем економског развоја има политичку конотацију. Хтели-не хтели, то се такође посматра (понекад и примарно) из угла једнакости нација које сачињавају државу. Ово снажно политички боји дискусије о развоју, ценама, порезима и сличним чисто економским стварима”.²⁸⁰ Денисон Русинов чак је изнео тврдњу да су управо економске реформе и сукоб око расподеле

²⁷³ Докнић, Бранка, *Културна политика Југославије 1946 – 1963*, Београд: Службени гласник, 2013, 92; Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952*, Београд: Rad, 1988, 256 – 257; Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, 228 и извори у фусноти 943.

²⁷⁴ Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Београд: Clio, 2016, 75.

²⁷⁵ Auty, Phyllis, *Yugoslavia*, London: Thames & Hudson, 1965, 218.

²⁷⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 - 1988 III*, 352 – 353.

²⁷⁷ Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Сарајево: Svjetlost, 1991, 31.

²⁷⁸ *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, прир. Jovan P. Popović, Београд: Архив Југославије, 1999.

²⁷⁹ Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb: Globus, 1990, 71.

²⁸⁰ Vratuša, Anton, „Југославија, 1971“, *Foreign Affairs*, 50, 1 (Oct., 1971), 153.

ресурса којима се управљало са централног нивоа, отвориле национално питање у Југославији 1960-их.²⁸¹

Масовни покрет у Хрватској (*Маспок*) или *Хрватско прољеће*, био је врхунац националног организовања у Југославији крајем 1960-их и почетком 1970-их. Хрватске културне, научне и политичке институције на челу са Савком Дабчевић-Кучар и Миком Трипалом организовано су кренуле у широку акцију промовисања веће самосталности република и развлашћивања федерације. У томе су нашли два моћна савезника – део интелигенције окупљен пре свега око *Матице Хрватске* и студенте на хрватским универзитетима. Ове две групе биле су много више националистички оријентисане од хрватског политичког руководства и ускоро је национални занос преплавио читаву земљу.²⁸² Партијски функционери мислили су да могу искористити националисте као привремене савезнике у борби против централизма, како је високи хрватски функционер Јуре Билић и признао на једној од седница ЦК СКХ.²⁸³ Еуфорија која је брзо завладала Хрватском, манифестовала се на сваком кораку, од истицања хрватских застава у свим приликама, преко рада великог броја научних и културних институција, као и њихових часописа, па све до спорта.²⁸⁴ На крају се Тито сурово обрачунао са Хрватским прољећем у децембру 1971, уз масовна отпуштања, избацивања из партије, али и хапшења.²⁸⁵

У Србији национализам такође тих година избија у први план интелектуалних, научних и партијских расправа. Председник српске партије, Марко Никезић, жалио се да га често питају мора ли баш стално да се расправља о национализму, и одговарао да је борба против национализма кључна за заједницу, јер се „све прелама кроз то питање, прелама се заправо целина друштвених односа и политике“.²⁸⁶ Прослава 600 година Крушевца 1971. искоришћена је да се окупи националистичка интелигенција (у одбору за прославу централна личност био је Добрица Ћосић) и да се обнови интересовање за средњовековну српску државу. Тих година, како констатује Савез комуниста Србије, долази до „фаворизивања дела која оживљују дух светосавља, косовски мит, једном речју српску феудалну културу као узорно духовно оличење српске нације, па и српске државе“, а јављају се и бројне манифестације „баналног национализма“, попут именовања производа називима *Цар Лазар*, *Царица Милица*, *Књаз Милош*, *Карађорђе*, *Топлица Милан...*²⁸⁷ На партијским форумима са забринутошћу се већ од 1965. говори о експлозији кафанског национализма, а лист *Политика* објављује извештај из кафане где се по седам-осам пута заредом пева *Тамо далеко*, затим *Нико нема што Србин имаде*, да би се врхунац достигао са корачницом *Марш на Дрину*.²⁸⁸

²⁸¹ Rusinow, Dennison, “Reopening of the ‘National Question’ in the 1960s”, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia’s disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 132 – 133.

²⁸² Perić, Ivan, *Ideje „masovnog pokreta” u Hrvatskoj*, Zagreb: Centar za aktualni politički studij, 1974, 121 – 158.

²⁸³ Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga*, 319.

²⁸⁴ Видети бројне примере у: Kesar, Jovan i dr., *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Beograd: Književne novine, 1990; Jakovina, Tvrtko, „Mozaik hrvatskoga reformskog pokreta“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2012, 385 – 427; Klasić, Hrvoje, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb: Srednja Europa, 2006; Bilić, Jure, *’71 – koja je to godina*, Zagreb: CIP, 1990; Dragosavac, Dušan, *Zbivanja i svjedočenja*, Zagreb: Globus, 1985.

²⁸⁵ Новинске извештаје о хапшењима и казнама видети у: Kesar, Jovan i dr., *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, 987 – 1014.

²⁸⁶ Nikezić, Marko, Sastanak u Skupštini SR Srbije 5. i 6. jula 1972, u: *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, 113.

²⁸⁷ Vučetić, Radina, *Monopol na istini*, 131.

²⁸⁸ Вучетић, Радина, “Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника”, *Годишњак за друштвену историју*, 23, 1 (2016), 71.

Српско руководство на челу са Никезићем покушавало је управо тих година да изгради потпуно нову политику, засновану на окретању Србије самој себи, у смислу унутрашњих политичких, друштвених и економских реформи. Они су били жестоки непријатељи национализма, пре свега јер су га добро разумели и обрачунавали су се са самом сржи те идеологије. Никезић је био јасан: „Нас мора да интересује да је југословенски централизам доживљен ван Србије као стање односа засновано на српској хегемонији. Србија је од тога имала само штете“.²⁸⁹ Посебно је далековидо Никезић видео могуће савезништво националиста и чланова Савеза комуниста уочавајући да „постоји једна државотворна традиција код српских националиста – бити уз државу и уз државну партију ипак је за њих најсигурнији начин. Јер, кад се помешају карте, онда је питање ко води“.²⁹⁰ Најмаркантнија фигура српске националистичке идеологије, Добрица Ћосић, оценио је да Никезић „никада није разумео егзистенцијални проблем српског народа“, и дао сумарну оцену њихових личних односа, која на свој начин говори о Никезићевим животним опредељењима: „Никезић и ја, у овом малом београдском свету, нисмо постали ни другови, ни пријатељи. ...Ми смо се просто мимоишли, остали у међусобном нераздевању и неслагању, па ни на једном јавном послу нисмо били сарадници“.²⁹¹

Конзервативци, чак и када су били (формално или суштински) против национализма, лако су упадали у замку да им очување сопствене моћи и аутократског система буде толико важно да зарад њега ступе у савез са српским националистима. На финалном састанку са Титом у октобру 1972, српско руководство било је принуђено да поднесе оставке. Мијалко Тодоровић је у јулу 1972. на седници српског руководства и савезних функционера из Србије упозоравао: „изгледа као да се по Србији сеје неки ветар, а бојим се сви ћемо да жањемо буру, цела Југославија и то једну буру тешку и разорну по југословенско социјалистичко друштво и самоуправљање – конзервативну, великосрпску...“²⁹² У интервјуу *Vjesniku* 8. октобра 1972, непосредно пред смену српског либералног руководства, Јосип Броз Тито изговорио је реченицу „са демократијом смо ишли у превелику ширину“ која је симболички означила крај полета из 1960-их.²⁹³ Управо су 1970-е деценија када се, како закључује Мари-Жанин Чалић, поставља курс ка неповратном пропадању не само социјалистичког система, већ и саме југословенске државе.²⁹⁴ Врх партије преломио је коначно на другу страну, гушећи демократске тенденције и враћајући партијску контролу над друштвом и државом, укључујући и репресивне мере против противника режима. Не без аргумената, многи ће ову одлуку видети као највећу пропуштену шансу за другачију будућност Југославије и њених грађана.²⁹⁵ У тренутку када се земља суочила са комбинованом политичком, економском и друштвеном кризом крајем 1970-их и почетком 1980-их, до тада

²⁸⁹ Nikezić, Marko, “Izlaganje na sednici proširenog aktiva Beogradskog univerziteta, 9. decembar 1970, u: *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, 202.

²⁹⁰ Nikezić, Marko, Reč na sastanku sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembar 1970, u: *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, 194.

²⁹¹ Đukić, Slavoljub, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd: Filip Višnjić, 1990, 158 – 159.

²⁹² Bešlin, Milivoj, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968 – 1972 – između ‘revolucionarnog kursa’ i reformskih težnji*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, doktorska disertacija, 687.

²⁹³ Intervju Josipa Broza Tita, *Vjesnik*, 8. oktobar 1972, u: *Jugoslavija 1918 – 1988*, 1160.

²⁹⁴ Calic, Marie-Janine, „The Beginning of the End – The 1970s as a Historical Turning Point in Yugoslavia”, in: *The Crises of Socialist Modernity – the Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, eds. Marie-Janine Calic et al., Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 86.

²⁹⁵ Видети више о оцени овог преломног момента са посебним освртом на Србију у: Bešlin, Milivoj, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji – knjiga 1*, Novi Sad/Beograd: Akademska knjiga/IFDT, 2022.

неприкосновеног арбитра Тита, због поменутих чистки, наследили су другоразредни и трећеразредни политичари који нису могли да се изборе са тежином проблема.²⁹⁶ Како је Марко Никезић и прогнозирао, ускоро су се карте промешале и националисти су почели да воде државну и националну политику.

1.2. Криза система – политички и економски развој СФРЈ 1980-их

Година 1980. у којој су умрли Жан-Пол Сартр, Алфред Хичкок, Џон Ленон и Јосип Броз Тито, као да је тиме најавила крупне промене у деценији коју је отворила. Крај 1970-их историчар Дуко Хелема назвао је зором новог света.²⁹⁷ Неолиберализам, данас готово унисоно омражена етикета међу интелектуалцима широм света, ступио је на сцену управо 1980-их. Нафтне кризе током 1970-их, посебно она из 1979. довеле су до потпуног урушавања дотада неприкосновене кејнзијанске економије.²⁹⁸ Током 1970-их, посебно како су се ближиле крају, теоретичари су уочавали масован раст неповерења грађана у владе и њихову могућност да утичу на друштво. Државе благостања све више су остајале без подршке својих грађана који су тражили ефикаснија решења за нарастајуће проблеме попут инфлације и незапослености. Џонатан Дејвис је 1980-е назвао прелазним годинама у којима се развијају процеси започети 1970-их, а који ће бити довршени тек почетком 1990-их, те је стога апеловао да се говори о „дугим 1980-им“, периоду од 1979. до 1991.²⁹⁹ Било је то доба жестоког антикомунизма у САД предвођеног председником Роналдом Реганом (изабран 1980) праћеног поштреном реториком (СССР је званично називан „империја зла“), а у стопу су га пратили британска премијерка Маргарет Тачер (изабрана 1979) и папа Јован Павле II (ступио на место поглавара католичке цркве 1978).

Интелектуални миље такође је кренуо драстично да се мења од краја 1970-их. Марксизам, доминантна идеологија интелектуалаца у готово свим западноевропским државама (осим Велике Британије) изгубио је на својој привлачности и повукао се пред налетом обновљених либералних и конзервативних идеја. Теоретичари као симболички крај доминације марксизма у интелектуалном свету наводе објављивање Солжењициновог *Архипелага Гулаг* на француском у децембру 1973.³⁰⁰ Француска је доживела обнову либералне мисли и пораз марксистичке идеологије међу интелектуалцима и то много драстичније него у другим државама.³⁰¹ Залет који су и на интелектуалном и на практичном, спољнополитичким, војном и економском плану ухватиле западне демократије резултирао је до краја 1980-их друштвено-политичким променама на готово свим меридијанима. Ауторитарни и недемократски режими рушили су се од Чилеа и Аргентине, преко Јужне Африке, до Источне Европе и Јужне Кореје.³⁰² Долазак Михаила Горбачова на чело Совјетског Савеза 1985. године означио је велику прекретницу у светској

²⁹⁶ Irvine, Jill, „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia”, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 168 – 169.

²⁹⁷ Hellema, Ducco, *The Global 1970s – Radicalism, Reform and Crises*, London/New York: Routledge 2019, 191.

²⁹⁸ Више о нафтним кризама и њиховом утицају на Хладни рат видети у: Painter, David S., „Oil and geopolitics: the oil crises of the 1970s and the Cold War”, *Historical Social Research*, 39, 4 (2014), 186 – 208.

²⁹⁹ Davis, Jonathan, *The Global 1980s – People, Power and Profit*, New York/London: Routledge, 2019, 1.

³⁰⁰ О значају ове књиге и фами која ју је пратила сведочи и чињеница да је у либералној Југославији, у којој су редовно објављивана бројна антисталинистичка дела, *Архипелаг Гулаг* објављен на српскохрватском тек 1988, Solženjicin, Aleksandar, *Arhipelag Gulag 1-3*, Beograd: Rad, 1988.

³⁰¹ Lilla, Marc, „The Other Velvet Revolution: Continental Liberalism and its Discontents”, *Daedalus*, 123 (1994), 129 – 157.

³⁰² Видети више о свим овим случајевима демократизације у: *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes Volume II – Country Studies*, ed. Neil J. Kritz, Washington D.C: USIP, 1995.

политици, мада нико није могао да наслути дубину и брзину промена.³⁰³ Велико финале био је пад Берлинског зида у новембру 1989. чиме је симболично означен крај комунистичких режима у Источној Европи, али и омогућено уједињење Западне и Источне Немачке у новембру 1990.³⁰⁴ На крају поменутих дугих осамдесетих, 1991. године, расформирани су Варшавски пакт и Савез за узајамну економску помоћ, два кључна инструмента комунистичког блока у Хладном рату.³⁰⁵ Коначно, те године и сам Совјетски савез се распао и свих 15 република постале су независне.³⁰⁶

И Југославија је драматично ушла у девету деценију XX века. Смрт Јосипа Броза Тита, доживотног председника, маршала, троструког народног хероја, вође Народноослободилачке борбе народа Југославије у Другом светском рату и доживотног лидера Савеза комуниста Југославије, 4. маја 1980, један је од оних догађаја које је немогуће преценити. Иако је и објективно то био један од најважнијих момената у историји социјалистичке Југославије, субјективни осећај грађана Југославије додатно је доприносио тежини тренутка.³⁰⁷ Многи су били свесни (или су бар подсвесно осећали) да је нестао један од симбола државе и неко ко је пречицом (тј. чврстом руком ауторитарног лидера) решавао проблеме сложене и компликоване државе. Сама поставка ствари где о држави и судбини грађана одлучује супериоран појединац који зна више и боље, не дозвољава могућност да постоји још неко такав. Стога је разумљив и страх грађана када вођа нестане, али и јачање тог страха када се са њим упореде његови наследници.³⁰⁸ У Југославији, све је унапред било припремљено да не дође ни до каквог вакума или проблема након Титове смрти. По Уставу из 1974. државу је наставило да води осмочлано председништво, колективни орган састављен од делегираних представника република и покрајина који су се смењивали на месту председника на годишњем нивоу.³⁰⁹ Политичари који су наследили Тита били су бледи партијски апаратчици, или су бар тако изгледали југословенској јавности. Ен Лејн описује да је председништво након Титове смрти прелазило „од једног до другог неинспиративног и слабо познатог политичара“.³¹⁰

У овом потпоглављу детаљно ћемо објаснити политичку климу која је владала 1980-их, начин на који су доношене одлуке и како је то изгледало грађанима. Све су то битне околности које су утицале на курс и на интензитет промена у култури сећања, пре свега на могућности српске партије да сачува свој доминантни положај преузимајући арсенал оруђа (посебно политику историје) од нове идеологије – национализма. Није само политичка ситуација та која је утицала на промене у култури сећања. Земља је од краја 1970-их била у економском и социјалној кризи која се само продубљивала и укрштала са политичком и друштвеном кризом. Људи су брзо сиромашили, а политичари нису деловали као неко ко је способан да реши нагомилане проблеме.

³⁰³ Више о његовој политици и последицама по Совјетски Савез видети у: Brown, Archie, *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2007.

³⁰⁴ О изградњи, значају и паду Берлинског зида, видети више у: Taylor, Frederick, *The Berlin Wall, August 13, 1961 - November 9, 1989*, New York: HarperCollins, 2007.

³⁰⁵ Kramer, Mark, „The Demise of the Soviet Bloc”, in: *The End and the Beginning. The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, eds. Vladimir Tismaneanu and Bogdan C. Iacob, Budapest/New York: CEU Press, 2012, 245 – 249.

³⁰⁶ Walker, Edward W., *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2003.

³⁰⁷ Као илустрацију односа Југословена према Титу и осећања након његове смрти видети изузетну збирку фотографија Горанке Матић из тог доба: Матић, Горанка, *Dani bola i ponosa*, Beograd: Vreme knjige, 1995.

³⁰⁸ Двоструко осећање грађана – оданост вољеном вођи и страх након његове смрти видело се и у масовном учлањивању у Савез комуниста током 1980. године, како пре, тако и након Титове смрт, види: Singleton, Frederick, *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 280.

³⁰⁹ *Устав СФРЈ*, Службени лист СФРЈ 9/1974, члан 321, члан 327.

³¹⁰ Lane, Ann, *Yugoslavia – When Ideals Collide*, New York: Palgrave Macmillan, 2004, 155.

Економски осиромашено друштво природан је плен националиста, те није чудо што је и у Југославији национализам растао постојано током ове деценије, купујући поверење људи обећањем лаких и брзих решења. Франке Вилмер је духовито упоредила југословенску ситуацију из 1980-их када друштво доживљава истовремено и економски и политички слом са појединцем који би у истој недељи доживео банкрот и развод брака, закључујући да у таквим ситуацијама разлику која води друштво у насиље (у односу на она друштва која такав сценарио избегну) чини „само правремена појава вођа вољних и способних да се ангажују и искористе емоционалну рањивост обичних људи чији је психички живот уздрман друштвеним кризама“.³¹¹ Земља је пролазила кроз вишеструку транзицију након смрти неприкосновеног владара и то је подразумевало велико прилагођавање свих друштвених актера, а све то у доба великих светских политичких и економских криза због којих се чинило да се читав свет ломи и мења, а са њим и Југославија.

1.2.1. Политички систем Југославије 1980-их – после Тита, *тимићу*

Криза у Југославији 1980-их захватила је сва поља друштвеног живота, манифестујући се, између осталог, и као уставна, политичка и друштвена криза, те је и за (још увек) моћну партијску структуру постало убрзо немогуће да је игнорише. Самоуправни социјализам нашао се у кризи у свим својим елементима. Уставно уређење успостављено 1974. било је веома компликовано и погодновало је бирократизацији сваког сегмента јавне управе. Избори за заступнике у представничка тела организовани су по делегатском систему, тј. нису били непосредни, што је допринело да се готово потпуно изгуби веза између бирача и посланика који је требало да заступају њихове интересе и последично доводило до ширења осећаја немоћи међу грађанима.³¹² Ова ситуација додатно је продубљивала неповерење грађана у политичаре и државне структуре и од политичке елите чинила издвојену групу са којом се ретко ко у земљи идентификовао.³¹³

Познати хрватски социолог, Јосип Жупанов, устврдио је још 1979. да се земља налази у кризи, развијајући ту тезу касније у неколико својих чланака.³¹⁴ Он је кризу дефинисао као резултат супротстављености замишљеног (нормативно-институционални оквир) и стварног стања (природни друштвени токови, како то дефинише Жупанов).³¹⁵ Још један загребачки научник, политиколог Јован Мирић, изазвао је велику пажњу објављивањем књиге *Систем и криза* 1984. године.³¹⁶ Мирић је предлагао бројна решења која су суштински ишла ка демонтажу Устава из 1974. који је он видео као узрок проблема. И други научници ангажовали су се током ове деценије да анализирају елементе који су довели до кризе и да предложе решења. Распон тих решења био је широк, али није било сумње да је у Југославији израсла озбиљна генерација политиколога, социолога и економиста која је промишљала друштвену стварност и

³¹¹ Wilmer, Franke, *The Social Construction of Man, the State, and War – Identity, Conflict, and Violence in the Former Yugoslavia*, New York/London: Routledge, 2002, 152.

³¹² Goati, Vladimir, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Zagreb: Naprijed, 1989, 45.

³¹³ И социолошка истраживања током 1980-их показивала су да су грађани из године у годину све више перципирани немоћ својих изабраних делегата и самоуправних тела у предузећима, док су у исто време оцењивали да расте моћ највиших државних и партијских функционера, Dević, Ana, „What nationalism has buried – Yugoslav social scientists on the crises, grassroots powerlessness and Yugoslavism“, in: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016, 25 - 26.

³¹⁴ Ови чланци сабрани су у књизи: Županov, Josip, *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus, 1983.

³¹⁵ Županov, Josip, „Teze o društvenoj krizi“, *Revija za sociologiju*, 9, 3-4 (1979), 40 - 45.

³¹⁶ Mirić, Jovan, *Sistem i kriza*, Zagreb: Cekade, 1984.

која је, мада опрезно и са пуном свешћу за тежину написане речи, пропитивала и саме темеље друштвеног и државног уређења.³¹⁷ Како је 1989. примећивао Марјан Корошић „зnanствени радници не живе у кулама бјелокосним” и нису седели скрштених руку.³¹⁸

Свест да је систем у озбиљној кризи, званично сазрела (или призната) почетком 1980-их, довела је до, како каже Сабрина Рамет „запањујуће широког распона реформских предлога“.³¹⁹ Јован Мирић је констатовао: „Кад се друштво суочи с кризом, оно се обично враћа својим темељима: пропитује и преиспитује своје изворне принципе“.³²⁰ Предлози су ишли у смеру развлашћивања Савеза комуниста (Бранко Хорват је чак предлагао укидање свих партија, укључујући СК), затим успостављања ССРН-а као посебне партије, или бар јачања његове позиције, већег укључивања некомуниста у руководство ССРН-а и слично.³²¹ Како је навео један од бољих познавалаца југословенског система насталог након 1974, Стивен Бург, процес доношења одлука у Југославији захтевао је „високо компетентно вођство у центру, способно да посредује међу супротстављеним регионалним интересима и у исто време да формулише и спроводи заједничку политику“.³²² Слично је средином 1980-их резонувао други одличан познавалац (и пријатељ) Југославије, Денисон Русинов, тврдећи да је за опстанак Југославије неопходно да „институције и елите, и саме великим делом дефинисане сталним покушајима да одговоре на национално питање, покажу способност да смире обнављајуће конфликте између партикуларно-националних и пан-југословенских интереса у променљивом и све тежем економском и политичком окружењу код куће и у иностранству“.³²³ Популизам, као метод заснован пре свега на једноставним решењима, посебно је погубан за овакве државе. А популистичких решења тих година није недостајало за разлику од компетентног вођства.³²⁴

Савез комуниста Југославије био је једина легална партија, али није никада био монолитан нити идеолошки јединствен. Велике разлике између чланова Савеза постојале су у односу на готово сваки од значајнијих друштвених проблема, од економског правца („техноменадери“ vs. етатисти), идентитетских питања (федерација vs. унитаризам, улога нација, однос према религији, језику, писму...), унутрашње политике (улога СКЈ, улога ССРН, начин рада са медијима, младима, однос према војсци и полицији), спољне политике (ослањање на Запад или Исток, улога Покрета несврстаних, однос према анти-колонијалним покретима), културе (модернисти vs. конзервативци; забране и ограничења или већа слобода) до сваке друге друштвене области. Ове

³¹⁷ Неке од важнијих књига које су се врло аналитички бавиле различитим аспектима југословенске кризе, поред већ помињаних Жупанова и Мирића, биле су и: Bolčić, Silvano, *Razvoj i kriza jugoslovenskog društva u sociološkoj perspektivi*, Beograd: Studentski izdavački centar, 1984; Goldstein, Slavko, *Prijedlog 85 – Glas iz privrede*, Zagreb: Scientia Yugoslavica, 1985; Horvat, Branko, *Jugoslavensko društvo u krizi – kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Zagreb: Globus, 1985; Jerovšek, Janez i dr., *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb: Globus, 1986; Todorović, Mijalko, *Političko biće društvene krize*, Zagreb: Scientia Yugoslavica, 1986; *Kriza jugoslovenskog ekonomskog sistema – uzroci i perspektive*, ур. Иван Максимовић, Београд: САНУ, 1986; Pjanić, Zoran, *Anatomija krize*, Beograd: Ekonomika, 1987.

³¹⁸ Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Zagreb: Naprijed, 1989, 25.

³¹⁹ Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel*, 13.

³²⁰ Mirić, Jovan, *Sistem i kriza*, 15.

³²¹ Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel*, 13 – 14; Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 312.

³²² Burg, Steven L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, Princeton: Princeton University Press, 1983, 347.

³²³ Rusinow, Dennison, „Nationality Policies and 'National Question'”, in: *Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro Ramet, Boulder: Westview Press, 1985, 133.

³²⁴ И у самој партији тога су били свесни, па је, на пример, Стане Доланц 1983. на партијском састанку упозоравао да „онај ко би данас понудио ред, дисциплину и чврсту руку добио би добар део становништва на своју страну“, АЈ, фонд 507, ф. 397, 46. седница Председништва ЦК СКЈ, 30. септембар 1983, неауторизоване магнетофонске белешке.

разлике често су врло страствено расправљане, а ставови брањени, наравно, до линије која није смела да се пређе. Где је та линија зависило је и од временског тренутка у ком се расправа води, али и од средине у којој се води. Нису све средине у сваком периоду исто реаговале на већи плурализам унутар СКЈ. Иако је била партија-хегемон, СКЈ није спречавао ни људе ван партије да се укључују у јавне расправе и да износе ставове (опет, у оквиру дефинисаних друштвених и политичких граница). Партија је била „нека врста коалиције осам партијских републичко-покрајинских форума” која је имала само једну институцију која није била предмет договарања – доживотног председника партије Јосипа Броза Тита.³²⁵ Та је институција, као што знамо, нестала 1980. и осам фактички независних партија морали су да се прилагођавају новим околностима.³²⁶

Српска политика ушла је у 1980-е још увек неопорављена од огромне чистке спроведене након пада либералног руководства 1972. године. Овај удар није почистио само врхове партије, већ се ишло и у дубину, како кроз партијске организације, тако и кроз институције и привредне субјекте, што је оставило пустош у кадровском смислу.³²⁷ На сцену су враћене присталице тврде линије, генерација из Другог светског рата и политичари који нису са одобравањем гледали на реформе и демократизацију. Ово није био случај само у Србији, већ јасан општејугословенски тренд. У анализи састава Централног комитета СКЈ од 1950-их до 1970-их, Ленард Коен и статистички доказује огромну разлику између два састава ЦК, изабраних на 9. и 10. конгресу, 1969. и 1974. године. Док је ЦК из 1969. био врхунац реформистичких напора, састављен огромним делом од нових, младих и образованих кадрова, 1974. наступа промена. У ЦК улазе, како Коен каже „партизани, професионалци и пролетери“. Дуплиран је проценат војних лица (и то искључиво партизана из рата), уместо дотадашњих техно-менаџера убачени су тзв. црвени стручњаци (*red professionals*) - партији одани припадници техничке интелигенције, а по први пут је у ЦК ушао и огроман број радника. Ово је утицало и на образовни профил ЦК, са много већом заступљеношћу људи без факултета (1969. је 87% ЦК имало факултет, што је био рекорд када је у питању састав овог тела).³²⁸

Ипак, већ површно праћење унутрашње динамике у партији и држави показује да је власт и даље била далеко од монолитне. Гањон констатује да је српска партија након 1972. била дубоко подељена и поприште бројних оштрих сукоба и полемика, укључујући и врло радикалне предлоге за реформу државе и партије, али и извор неких од најконзервативнијих становишта у земљи.³²⁹ Иако не треба занемарити међуљудске односе и сукобе засноване на личним анимозитетима и запамћеним неправдама, нема спора да су постојале и озбиљне концепцијске разлике око већине актуелних питања. Три кључне личности раних 1980-их били су стари партијски кадрови и људи који су водили Србију већ деценијама (и који су заједно подржали Тита у рушењу либералног

³²⁵ Todorović, Mijalko, *Političko biće društvene krize*, 212 – 213.

³²⁶ Председништво СФРЈ увело је институцију редовних састанака са представницима република и покрајина, по речима Лазара Мојсова, као одговор „на одсуство форме која је постојала раније – одлазака код Тита“, АЈ, фонд 803, ф. 450, састанак Председништва СФРЈ са представницима Словеније, 14. април 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

³²⁷ Видети неке од примера обрачуна са менаџерима у: Грујић, Раде, *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колектива у Србији*, Београд: Привредни преглед, 1989.

³²⁸ Cohen, J. Lenard, „Partisans, Professionals, and Proletarians: Elite Change in Yugoslavia, 1952-78”, *Canadian Slavonic Papers*, 21, 4 (1979), 446 – 478.

³²⁹ Gagnon, Valere Philip, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca/London: Cornell University Press, 2004, 61 – 65.

руководства 1972) – Петар Стамболић, Драгослав Дража Марковић и Милош Минић.³³⁰ Милош Минић био је одан авнојевским принципима и бранио је право република на већу самосталност, а такође је био популаран и у покрајинима због својих врло јасних антinationалистичких и антиунитаристичких ставова.³³¹ С друге стране, Стамболић и Марковић важили су за људе незадовољне положајем Србије и нису били у добрим односима са покрајинским руководством. Посебно је на мети био Дража Марковић, често оптуживан за српски национализам.³³²

Већ 16. јануара 1975, одмах након усвајања Устава СФРЈ, председништво СР Србије покренуло је иницијативу да се размотре питања уставног положаја Србије и њених покрајина „са посебним освртом на остваривање функција од интереса за Републику као целину“.³³³ Радна група направљена у ту сврху произвела је 1977. извештај за Председништво који је остао необјављен све до 1990, али је свакако био предмет интензивних разговора и шпекулација. Материјал је, по боји корица, остао познат као *Плава књига* и везује се пре свега за Дражу Марковића, тадашњег председника Председништва Србије.³³⁴ *Плава књига* идентификовала је неке од проблема попут великих овлашћења покрајина и недефинисаног статуса онога што је колоквијано било познато као ужа Србија.³³⁵ У тачки 5 Плаве књиге наводи се да је Србија, као и друге Републике у односу на друге народе, између осталог и национална држава српског народа и да слабљење њеног јединства отвара „питање да ли и српски народ, равноправно са другим народима Југославије остварује своје историјско право на националну државу у оквиру југословенске федерације која почива на принципу националног самоопредељења“.³³⁶ *Плава књига* остала је дуго предмет спотицања у највишим савезним форумима. Представници других република, а посебно представници покрајина, отварају су, када год је за то било прилике, фронт против Стамболића и Марковића и њихове политике. Високи војвођански функционер, Душан Поповић, оценио је у интерном материјалу припремљеном 1977. као одговор на Плаву књигу да је она „први документ донет у једном нашем високом политичком форуму који је дијаметрално супротан одлукама

³³⁰ Њихови лични односи били су доста лоши (упркос или баш због дугогодишњих предатних пријатељстава и међусобних кумстава) и ту су се концептуалне разлике јасно преламале са личним сукобима. Новинар Славољуб Ђукић сведочи да се 1982. препричавала следећа анегдота о Милошу Минићу: „Пре рата се Милош борио против Петра (Карађорђевића), у рату против Драже (Михаиловића), а после рата и против Петра (Стамболића) и против Драже (Марковића) – Ђукић, Славољуб, *Како се догодио вођа: борба за власт у Србији после Јосипа Броза*, Београд: Филип Вишњић, 1992, 26.

³³¹ У ревизионистичкој историографији овако је описан: „Да би се одржао на власти, једини излаз је налазио на југословенском простору, као 'аутентични Југословен', што је често подразумевало уступке на рачун Србије“, Nikolić, Kosta, „Како је Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), 10. И ово објашњење говори много о томе како су ревизионисти видели Југославију и југословенско опредељење.

³³² Раиф Диздаревић је сведочио да је Дража Марковић имао репутацију „националистички обојеног политичара из Србије“ и да је био „често носилац великосрпских тенденција“, Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Сарајево: ОКО, 1999, 91. У питању је свакако била посебна личност која се није либила да улази у сукобе са разним људима и чији ставови јесу припадали конзервативном спектру политичке и друштвене мисли, често блиском идеологији национализма, мада ће на крају остати познат као један од првих и најжешћих противника Милошевића и његове политике. О погледима Марковића на сва важнија дешавања 1970-их и 1980-их видети његове мемоаре: Marković, Dragoslav, *Život i politika I – II*, Београд: Rad, 1987/88.

³³³ Đekić, Mirko, *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*, Београд: Beseda, 1990, 123.

³³⁴ По Марковићевић речима, радну групу чинили су тадашњи врхунски научници попут Радослава Ратковића, Најдана Пашића, Павла Николића и др., *исто*, 114.

³³⁵ Ужа Србија, подручје Србије ван покрајина, (убрзо је постало познато под скраћеницом УЖАС) није имало никакву посебну управу нити је било засебна територијално-правна целина. На њему су се спроводиле одлуке Републике које нису могле бити донете без сагласности покрајина, док ужа Србија на доношење одлука у покрајинама није могла да утиче, те су њени грађани *de facto* доведени у неравноправан положај.

³³⁶ Đekić, Mirko, *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*, 172.

десетог конгреса СКЈ и Уставу СФРЈ, према суштинским тековинама револуције и курсу социјалистичког самоуправљања“, и упозоравао да ће овакви ставови „брзо довести у кризу целу Југославију“.³³⁷

До промене у јавној политици дошло је након демонстрација Албанаца на Косову 1981. Побуна албанских студената, касније и представника других друштвених слојева (и отворено тражење статуса републике за Косово) била је рукавица бачена у лице новом руководству, мање од годину дана након Титове смрти. Још увек у грчу да се покажу као достојни наследници великог вође, политички руководиоци у Југославији на демонстрације су реаговали веома оштро, уз употребу војске и примену крајње силе. Цео покрет Албанаца назвали су контрареволуцијом и тако фокус померили са националних на идеолошка питања.³³⁸ Ово је отворило простор српском руководству да актуелизује проблематичан однос између републике и њених покрајина. Овога пута отпор је био доста слабији и захтеви руководства Србије дочекани су као легитимни и очекивани. Дража Марковић је у говору на 18. Седници ЦК СКС у децембру 1981. можда и најбоље изложио шта се променило у односу на 1977. (када је настала *Плава књига*), па се сада слободно говорило о проблему јединства Србије. Он је наводио три околности – прво, дошло је до значајне демократизације, па више нема могућности „да се о овим и другим значајним питањима не расправља отворено, демократски и аргументовано“; друго – постигнуто је јединство српског руководства које 1977. није постојало и треће – сада је постојало „искуство контрареволуционарних догађаја на Косову“.³³⁹ Цео говор Драже Марковић показује врло јако осећање незадовољства положајем Србије и уопште српског народа. Он је, између осталог, констатовао да не могу српски комунисти „вечито носити грех великосрпске хегемонистичке буржоазије“.³⁴⁰ Сукоб међу српским комунистима, али и са другим партијским руководством, посебно са војвођанским, наставили су се и следећих година, али само у оквиру партијских састанака.³⁴¹

Једна од важнијих околности када је у питању политички развој Југославије средином 1980-их била је смена генерација. У готово свим републикама на сцену су ступили нови људи, млади, модернији, амбициознији. Они су неминовно улазили у сукоб са старом екипом, посебно због затечених околности да су стару генерацију представљали конзервативни кадрови, преостали након чистки либерала почетком 1970-их. Анализа Ленарда Коена показује да је само 24 одсто чланова ЦК изабраних на конгресу 1986. било из партизанских редова, док је таквих у саставу ЦК изабраном на конгресу 1982. било чак 58 одсто.³⁴² Председништво ЦК СКЈ било је свесно радикалности промена које је доносила ова ситуација и тражило је начин да заобиђе законске прописе по којима су, речима члана тог тела Видоја Жарковића, до маја 1985. у пензију одлазили

³³⁷ Бјелица, Слободан, „Плава књига и њена рецепција 1977. године“, *Токови историје*, 2 (2016), 54.

³³⁸ Mertus, Julie, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley: University of California Press, 1999, 32.

³³⁹ 18. седница ЦК СКС, Београд: *Комунист*, 1982, 181 – 182.

³⁴⁰ Исто, 180. Ова реченица има посебну тежину у контексту будућих догађаја када ће бити готово ритуално изрицана од стране српских националиста (наравно, без позивања на Марковића), а посебно ће важну улогу имати у политици Слободана Милошевића, о чему ће више речи бити у наставку рада.

³⁴¹ За политички бурну прву половину 1980-их видети: Селинић, Слободан, *Србија 1980 – 1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд: ИНИС, 2021, а за сукобе са војвођанским руководством током тих година видети и: Бјелица, Слободан, „Војвођанска аутономија - кризно жариште социјалистичке Југославије“, *Култура полиса*, XV (2018), 73 – 80.

³⁴² Cohen, Lenard J., *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville: Mosaic Press, 1989, 423.

„сви кадрови који су и дана учествовали у револуцији“.³⁴³ Смени генерација допринела је и чињеница да су у првој половини осамдесетих, након Кардеља (1979) и Тита (1980) умрли и многи други важни актери старе, партизанске генерације (њихов утицај је био присутан у јавности без обзира да ли су у међувремену отишли са власти или не), као што су Стеван Дороњски (1981), Јован Веселинов (1982), Владимир Бакарић (1983), Родољуб Чолаковић (1983), Авдо Хумо (1983), Александар Ранковић (1983), Добривоје Радосављевић (1984), Благоје Нешковић (1984), Иван Крајачић (1986) или Коста Нађ (1986), али и важна имена културне и јавне сцене попут Мирослава Крлеже (1981), Едварда Коцбека (1981), Меше Селимовића (1982), Бранка Ћопића (1984), Марка Ристића (1984), Мирослава Мике Антића (1986) или Александра Вуча (1985).

Преломна година за генерацијску промену била је 1986. када се се одржали партијски конгреси у свим републикама и покрајинама, као припрема за конгес СКЈ исте године.³⁴⁴ У Словенији стару гарду политичара предвођену учесницима НОБ-а Францом Попитом и Сергејем Крајгером заменила је екипа на челу са новим председником ЦК, Миланом Кучаном. У Хрватској се по први пут за два места у председништву ЦК СКЈ бирало између четири кандидата. На опште изненађење, стари комунисти (и партизани) Милка Планинц и Јуре Билић изгубили су трку од младих комуниста, Стипе Шувара и Ивице Рачана.³⁴⁵ У овај тренд уклапа се и Србија, где се, поред Ивана Стамболића, појавила и његова десна рука, Слободан Милошевић, док је на Косову председник партије 1986, уместо партизанског борца Кољ Широке, постао млади лидер Азем Власи.³⁴⁶

Иван Стамболић, као најистакнутији представник нове, младе струје српских комуниста, изабран је 1984. године за председника српске партије. Овај избор никога није изненадио, јер се знало да је Стамболића подржавају и млади и већина старе струје (сви, осим Драже Марковића).³⁴⁷ По његовој жељи, на чело београдске партије долази Слободан Милошевић, блиски пријатељ из студентских дана и из предузећа „Техногас“.³⁴⁸ Овако је почео успон човека који ће обележити крај XX века, не само у Србији и Југославији. Технологија освајања и очувања власти Слободана Милошевића помно је проучавана од стране различитих и домаћи и страних аналитичара, публициста, новинара и научника. Готово сви се слажу да је његова вештина манипулације и техника политичке борбе била изванредна. На самом почетку стекао је симпатије тзв. старе генерације, коју је освојио својим револуционарним наступима, кратким реченицама пуним одсечних порука и позивањем на Тита и готово заборављене идеале. Како оцењује Стамболић, у њему су видели себе у младим годинама.³⁴⁹ Са друге стране, ускоро је постао један од лидера

³⁴³ АЈ, фонд 507, ф. 420, 93. седница Председништва ЦК СКЈ, 15. октобар 1984, неауторизоване магнетофонске белешке.

³⁴⁴ Мада је и 1984. важна, узевши у обзир редовну смену председништва СФРЈ у које, уместо партизана попут Владимира Бакарића, Фадила Хоце, Петра Стамболића или Лазара Колишевског, долазе људи од којих нико није био на значајној функцији у партизанима, види: Jović, Dejan, „Osma sjednica – uzroci, značaj, interpretacije“, u: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987 – 2007. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007.*, ur. Momčilo Pavlović i dr., Beograd: ISI, 2008, 39.

³⁴⁵ *Исто*, 43 – 44.

³⁴⁶ Милошевић и Кучан рођени су 1941, Ивица Рачан 1943, Иван Стамболић и Стипе Шувар 1936, а Азем Власи 1948.

³⁴⁷ Ђукић, Славољуб, *Како се догодио вођа*, 87.

³⁴⁸ *Исто*, 75. Драгослав Марковић је на затвореној проширеној седници председништва ЦК СКС 1986. резигнирано примећивао да Београдом круже крилатице: „више вреди једна година у ’Техногасу’ него четири у народноослободилачкој борби“ и „Техногас – за Србију спас“, Đekić, Mirko, *Upotreba Srbije*, 344.

³⁴⁹ Stambolić, Ivan, *Put u bespuće*, Beograd: Radio B92, 1995, 147.

борбе за уставне промене и један од реторички најоштријих говорника против постојећег стања у земљи (посебно против положаја аутономних покрајина и нејединства Србије).

Први запаженији наступ Милошевић је имао на 18. седници ЦК СКС одржаној 23. и 24. новембра 1984. На овој седници формулисано је 38 теза српског руководства за реформу партије. Међу њима биле су и оне које су позивале на спајање раздробљених („оуризованих“) предузећа, на јачање положаја савезних институција, на делимичну демократизацију (више кандидата за сваку позицију), али су најважније без сумње биле тезе које су захтевале промене у односима Србије и покрајина.³⁵⁰ Оне су биле и централна тема пратеће дискусије и до њих је руководство највише држало.³⁵¹ Милошевић је овом приликом послао у јавност важне поруке попут оне да се Србија мора ослободити „комплекса унитаризма“: „Српским комунистима се неоправдано, а дуго, намеће комплекс унитаризма и осећање кривице за понашање српске буржоазије у прошлости, иако се зна да је у том погледу српска буржоазија имала подршку читаве буржоазије“.³⁵² И сама реторика одударала је од дотадашњег тона, па је у полемици са Маријом Мишколци Звекић из Војводине, између осталог рекао: „Ако се нама прети да ћемо покретањем ових питања ући у политичку кризу – онда нека уђемо, јер то је разлаз на питању: јединство или сепаратизам... Ако политика дезинтеграције и сепаратизма не сиђе са сцене, ово друштво нема перспективу, оно мора да се распадне“.³⁵³

Још један детаљ сведочи о важности ове седнице. Мирјана Марковић у својим дневницима на једном месту говори о догађајима из средине 1980-их и о уском кругу у чијем је центру стајала управо она, а који је започео борбу „да се са српског народа скине комплекс“ и да се „рехабилитује српска ствар“.³⁵⁴ Она том приликом дефинише управо новембар 1984. (дакле време одржавања 18. седнице) као почетак „праведне и лепе борбе за афирмацију свих интереса српског народа у Југославији“. По суду Мирјане Марковић, српски народ је увек водио више рачуна да не угрози друге, мање народе, али је у томе претерао и то: „избегавањем да истакне било који интерес као национални, устручавајући се да помене своју историју да не би поједини догађаји из прошлости иритирали друге народе у заједници која је настала највећим доприносом српског народа, бришући полако из памћења националне симболе јер би они могли асоцирати на ту прошлости...“³⁵⁵

³⁵⁰ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 318 – 319.

³⁵¹ За разлику од захтева да се смањи надлежност покрајина, на захтеве за демократизацију се брзо заборавило, већ мање од две године касније када је Слободан Милошевић био једини кандидат за председника ЦК СКС.

³⁵² Колико је ова порука била важна сведочи и чињеница да ју је сам Милошевић издвојио као наслов овог говора - „Српски народ нема разлога за осећање кривице због понашања српске буржоазије у прошлости“ - у својој књизи: Милошевић, Слободан, *Године расплета*, Београд: БИГЗ, 1989, 34.

³⁵³ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 320

³⁵⁴ Ова група, окупуена пре свега око Универзитетског комитета Савеза комуниста на Београдском универзитету, јесте играла огромну политичку улогу у успону Милошевића на власт, у обрачуна са противницима, у лансирању и вођењу стаљинистичких кампања и уопште у радикализацији политичке и друштвене сцене. Припадали су јој, поред Мирјане Марковић и људи попут Милоша Алексића, Снежане Алексић, Јагоша Пурића, Зорана Годоровића Кундака, Слободанке Груден, Небојше Маљковића, Владимира Штамбука, Данила Ж. Марковића и других. Већином ће од ове групе настати касније Југословенска левица – партија која је добрим делом 1990-их владала Србијом у тесном савезу са Социјалистичком партијом Србије и Српском радикалном странком. Више о утицају Мирјане Марковић и њене групе на политику Србије крајем XX века видети у: Đukić, Slavoljub, *On, Ona i Mi*, Beograd: Radio B92, 1997.

³⁵⁵ Marković, Mirjana, *Noć i dan – Dnevnik (decembar 1992 – juli 1994)*, Beograd: BMG, 1995, 163 – 164.

Таква је била политичка поставка у тренутку када је Слободан Милошевић одлучио да крене у поход на власт, прво у српској партији, затим у покрајинама, Црној Гори, а онда и у целој Југославији. Земља је била растрзана бројним кризама, у вртлогу великих светских промена, суочена са огромним страхом грађана за будућност и без изграђених демократских институција укључујући и недостатак развијеног јавног мњења заснованог на култури дијалога које би могло да амортизује сукобе. Политичка и друштвена сцена биле су систематски разаране и на крају недовољно моћне да понуде кредибилну алтернативу национализму као најпријемчивијој, али и најпромовисанијој идеологији, бар од тренутка када је стекао моћне партијске покровитеље у Србији. Симболички круг деценије, отворен Титовом смрћу, затворио се када је 16. маја 1990. умро Алија Сиротановић, рудар из Брезе (БиХ) који је 1949. оборио светски рекорд у копању угља и постао икона земље у којој је његова, радничка класа, требало да буде владајућа.³⁵⁶ Домовина га је надживела једва годину дана.

1.2.2. Економска криза 1980-их у Југославији – плодно тло за национализам

Од раскида са Стаљином 1948, Југославија се трудила да избегне и да нађе решења која ће јој омогућити не само да преживи, већ и да се развија. Излаз је пронађен у посебном, југословенском путу у социјализам, који је комбиновао социјалистичко друштвено уређење са тржишном привредом, уз кључну улогу система самоуправљања. Овај економски (и друштвени) систем заснивао се на идеји да радници треба сами да управљају сопственим радним колективима, тј. да су средства за производњу друштвена – заједничка својина, а да се одлуке о пословању доносе уз максимално учешће запослених (радничка демократија).³⁵⁷ Денисон Русинов духовито је назвао југословенски систем *laissez-faire* социјализам.³⁵⁸ Раст југословенске економије био је импресиван током периода након Другог светског рата, тако да је БДП до 1947. до 1981. порастао чак пет пута, растући по стопи од око 6 процената током 1960-их и 1970-их, једној од највиших у Европи.³⁵⁹ Јак инвестициони циклус, који је великим делом био одговоран за висок раст, одржаван је током 1970-их јефтиним кредитима на светском тржишту. Након прве нафтне кризе, 1973, југословенска власт пропустила је да реагује и да се припреми за будуће ударе, наставивши да се ослања на јефтине међународне кредите, као и на развој индустрије који је великим делом зависио од цене енергената на светском тржишту. Светска економска криза, позната као друга нафтна криза, наступила је 1979. године, још јача него претходна и подигла спољни дуг Југославије са 14 милиона долара 1979. на 18 милиона долара 1980.³⁶⁰ Мере које су предузимане за смањење дуга и за обесхрабривање увоза биле су праћене експанзивном монетарном политиком (штампањем све безвреднијих динара), а све то заједно је стварало зачарани круг инфлације (уз јака инфлаторна очекивања грађана и привреде која су додатно подстицала инфлацију). До 1989. инфлација се претворила у хиперинфлацију и достигла је 2600 одсто на годишњем нивоу.³⁶¹

³⁵⁶ Zoran Majdin, „Alija Sirotnanović“, *Vreme*, 5. мај 2011, доступно на: <https://www.vreme.com/vreme/alija-sirotnanovic/>, последњи пут посећено 20. децембра 2023.

³⁵⁷ Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb: Globus, 1983, 197 – 218.

³⁵⁸ Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment, 1948 – 1974*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1978, 231.

³⁵⁹ Uvalić, Milica, *The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia*, Berlin: DoC Research Institute, 2018, 34.

³⁶⁰ Uvalić, Milica, *Investment and Property Rights in Yugoslavia. The Long Transition to a Market Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 10 – 11.

³⁶¹ *Yugoslavia – a Country Study*, ed. Glenn E. Curtis, Washington D.C.: US Government Printing Office, 1990, 123.

Суочена са огромном економском (и не само економском) кризом, власт је у почетку реаговала затварањем очију.³⁶² Одбијала је да признају да је земља у кризи, а научнике који су на то упозоравали (попут Јосипа Жупанова) подсмешљиво су називали „кризолози”.³⁶³ Тек на јесен 1981. коначно је признато да ситуација захтева реакцију савезног врха (иако се реч криза и даље упорно избегавала). Основана је комисија на челу са чланом, а касније и председником председништва СФРЈ, Сергејем Крајгером (позната као Крајгерова комисија) која је консултовала више од 300 политичара и научника. Резултати њеног рада, под именом *Дугорочни програм економске стабилизације* (ДПЕС) представљани су сукцесивно и објављени у 4 књиге током 1982. и 1983. године.³⁶⁴ Општи утисак стручне (али и опште) јавности био је да је комисија поступала веома опрезно и конзервативно иако је стање захтевало хитре и радикалне мере. Комисија је упорно избегавала да доведе у питање основне поставке економског и социјалног система, укључујући и Закон о удруженом раду, свеопшту атомизацију привредних субјеката и свакако, самоуправљање као идеолошки недодирљив концепт.³⁶⁵ Као и у политичкој сфери, и у економији су се јављали бројни предлози шта и како треба реформисати. Најважнија поља сукобљавања била су предлози око јачања савезне државе које би угрозило постигнути ниво суверенитета република.³⁶⁶

Разлике у развоју између појединих делова Југославије, не само што су биле огромне, већ су се временом повећавале, доприносећи незадовољству и оних који су заостајали и оних који су издвајали средства за сиромашније. Невен Борак је сликовито описао ситуацију из 1985, на основу БДП-а по глави становника: „Косово, најнеразвијенији део Југославије био је на нивоу Пакистана. Најразвијенија Словенија могла је да се пореди са Шпанијом и Новим Зеландом. Хрватска и Војводина су се приближавале Грчком и Португалији. Босна и Херцеговина и Македонија су се поредиле са Тајландом и Мексиком, а Србија са Турском”.³⁶⁷ Како закључује Сузан Вудворд, једина која је јасно била за рецентрализацију и јачање федералне власти била је Србија. Јачање федералне државе за Србију је представљало могућност да обезбеди себи подршку федералних фондова, али у исто време да поврати економски суверенитет над покрајинама и да новац из Фонда солидарности за Косово иде преко Србије. Тако су и економски разлози подржали опредељење српских власти да се залажу за уставне промене и већу централизацију Југославије.

ДПЕС је добрим делом био условљен склапањем договора са кредиторима, пре свега са ММФ-ом и Светском банком, али и са конзорцијумом приватних инвеститора који су следили политику ових међународних организација. Југословенске власти биле су принуђене на тешке преговоре са обе групе кредитора, како би добили додатне зајмове од ММФ-а (1981 и 1984), али и закључили велики свеобухватни пакет помоћи од 6,5 милијарди долара 1983. године.³⁶⁸ Примена мера штедњи довело до дефицита многих производа попут нафте, кафе, чоколаде,

³⁶² Ramet, Pedro, „Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia“, in: *Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro Ramet, Boulder/London: Westview Press, 1985, 5 – 6.

³⁶³ Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita 1980 - 1985*, Zagreb: Globus, 1986, 53.

³⁶⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 III*, 53.

³⁶⁵ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 245 – 250.

³⁶⁶ Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945 - 1990*, Princeton: Princeton University Press, 1995, 355 – 356.

³⁶⁷ Borak, Neven, „Economic Background to National Conflicts in Yugoslavia“, in: *Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe*, eds. Alice Teichova et al., Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 312 – 313.

³⁶⁸ Детаљније о овим преговорима и о одобреним зајмовима и кредитима Југославији у првој половини 1980-их види: Dyker, David, *Yugoslavia – Socialism, Development and Debt*, New York: Routledge, 2011, 228 – 232.

детерцента. Дефицит је у појединим случајевима решаван рестрикцијама, па су се Југословени већ 1979. суочили са планским рестрикцијама струје, а уведено је исте године и пар-непар правило за приватни саобраћај (једним данима возили су само возачи са парним бројевима таблица, а другим са непарним) како би се рационализовала употреба бензина, што је пракса која ће се наставити и током кулминације кризе почетком 1980-их.³⁶⁹

У априлу 1988. потписан је нови *stand-by* аранжман са ММФ-ом, уз нове мере штедње, ограничење јавне потрошње (укључујући замрзавање плата и пензија) и даљу либерализацију промета робе и услуга (такозвана „шок терапија“). У периоду 1988/89. измењени су Устав СФРЈ (39 амандмана је усвојено) и бројни закони и других прописи како би се либерализовала економија, ослободило тржиште за приватну иницијативу и подстакло развој малих и средњих предузећа.³⁷⁰ Странцима је омогућено да буду власници предузећа, а драстично је либерализована и процедура банкрота. У правни систем су по први пут уведене акције, а формирано је и тржиште капитала.³⁷¹ Савезна влада Анте Марковића изашла је у децембру 1989. године са целовитим пакетом економских мера, најрадикалнијим до тада, који је садржавао по први пут и приватизацију друштвене својине. Иако није цео прихваћен у савезној скупштини, овај програм је ипак за врло кратко време донео много веће резултате него што се ико надао. Уведен је конвертибилни динар (везан за немачку марку у односу 7:1), инфлација је до априла 1990. спуштена на нулу, дошло је до процвата нових предузећа (око 45,000 новооснованих фирми у првој половини 1990), а започета је и приватизација уз поделу акција запосленима. Наравно, ово је било праћено и затварањем нерентабилних фирми, отпуштањем вишкова, поштравањем монетарне политике и драстичним сузбијањем кредитне масе, али и временски ограниченим замрзавањем плата и пензија.³⁷²

Југословенске власти морале су на сопственом примеру да науче лекцију о међусобној повезаности међународних финансијских и политичких институција.³⁷³ У другој половини 1980-их, неолиберализам, у форми реганизма и тачеризма, суверено је владао планетом и није постојао начин да се одбију захтеви чувара овог поретка – ММФ-а и Светске банке. Судови о томе колико су ове мере биле добре, разликују се драстично, што је логично у идеолошки подељеном свету. Левичарски економисти и аналитичари склони су да ММФ-у и целој политици штедње који је наметнуо Југославији током 1980-их припишу катастрофалан утицај на прилике у земљи, па и озбиљну улогу у каснијем распаду Југославије.³⁷⁴ Са друге стране, либералнији научници и публицисти верују да је озбиљна криза југословенске економија узрокована унутрашњим проблемима и неефикасношћу система и да су је кредитори само обелоданили, покушавши

³⁶⁹ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 227 – 228.

³⁷⁰ У новембру 1988. су усвојени амандмани на савезни Устав, што је омогућило и све друге законске реформе, Одлука о проглашењу амандмана на Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, 70/1988 и 71/1988 – испр.

³⁷¹ Uvalić, Milica, *The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia*, 42 – 45.

³⁷² Dinkić, Mladen, *Ekonomija destrukcije – velika pljačka naroda*, Beograd: Stubovi kulture, 1997, 53 – 59. Видети детаљне резултате реформи до половине 1990. године у експозеу о „Програму економске реформе и мера за његову реализацију“ који је Анте Марковић поднео савезној скупштини 29. јуна 1990, *Savezno izvršno veće, Program daljih reformi jugoslavenskog društva – Vreme promena*, Beograd: Sekretarijat za informacije, 1990.

³⁷³ По сведочењу члана председништва ЦК СКЈ, Мике Шпиљка, притисак на приватне кредиторе да прихвате да рефинансирају југословенски дуг долазио је пре свега од америчке администрације, уз активно учешће југословенске дипломатије на том пољу, АЈ, фонд 507, ф. 395, 41. седница Председништва ЦК СКЈ, 30. јун 1983, неауторизоване магнетофонске белешке.

³⁷⁴ Најозбиљније дело које заступа овај став и даље је Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment*.

притом да помогну Југославији (а самим тим и себи – да добију свој новац назад) да пређе на тржишну економију, што је био једини начин да се економски проблеми реше.³⁷⁵ Овај рад нема амбицију да улази у сложена питања оцене југословенског самоуправног социјализма или оцене сарадње Југославије и међународних финансијских институција током 1980-их. Оно што је важно је да је економска ситуација свакако била врло нестабилна, да је незадовољство Југословена сопственим економским положајем било огромно и да је то без сумње био један од фактора који су утицали и на политичка опредељења укључујући масовније прихватање једноставних решења које је нудио национализам.

Национално питање добијало је на снази како се криза у Југославији развијала. Иза тога су стајали и управо представљени објективни разлози, али, како ћемо показати у даљем току овог рада, и поступци власти која је овај сет идентитетских питања вешто подгревала и користила за сопствене потребе. Економска криза у Европи, након нафтних шокова из 1970-их, проузроковала је и озбиљне поремећаје на тржишту радне снаге и довела до укидања великог броја радних места која су попуњавали југословенски радници „на привременом раду у иностранству”, како се та категорија људи званично звала у Југославији. Велики број њих морао је да се врати у земљу, што је довело до додатног притиска на социјално-економску ситуацију, али и на политичке односе међу републикама које су се сукобиле око миграционе политике и начина економске интеграције повратника (још један сукоб на релацији богата Словенија – сиромашни југ).³⁷⁶ Добар познавалац југословенских прилика, Фредерик Синглетон, упозоравао је 1983. да је Југославија само формално јединствено тржиште, јер га деле баријере у главама људи, засноване на националним осећањима и историјским сећањима додајући: „Маркс је упозоравао да ниједна нација не може да заборави своју историју, али Југословени би бар морали да науче да изађу на крај са њом“.³⁷⁷ Они који су инсистирали на економском развоју, на реформама и стављању бољег живота људи у први план, били су у подређеном положају у односу на оне који су промовисали националне циљеве и инсистирали на угрожености нације. Томе у прилог иде и чињеница да су крвави сукоби наступили упркос значајним економским резултатима владе Анте Марковића, који нису били само макроекономски, већ их је осетила већина грађана Југославије. Тадашњи дописник *Vanity Fair* из Београда луцидно је приметио како се чинило „да су практично сви, пре него што је убијање започело, управо завршили своје нове куће или купили нови ауто“.³⁷⁸

1.2.3. Спољна политика Југославије 1980-их – мала земља са великим утицајем

Титов одлазак у љубљанску болницу, 4. јануара 1980, догодио се у тренутку када су у свету одвијали бројни непредвидиви процеси који су у великој мери утицали на глобалну равнотежу сила и на нову фазу Хладног рата која је наступила. Све кризе које су одједном букнуле у различитим деловима света, од свргавања диктатора Сомозе у Никарагви, преко иранске револуције, а онда и сукоба са Ираком, па до преврата и на крају совјетске војне интервенције у Авганистану 25. децембра 1979. одвијале су се у несврстаним земљама и биле су значајне за

³⁷⁵ Видети, на пример, Dyker, David, *Yugoslavia – Socialism, Development and Debt* ili Lydall, Harold, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

³⁷⁶ Bernard, Sara, *Deutsch Marks in the Head, Shovel in the Hands and Yugoslavia in the Heart – The Gastarbeiter Return to Yugoslavia (1965 - 1991)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019, 108 – 141.

³⁷⁷ Singleton, Frederick B., „Economic Grievances and Cultural Nationalism”, *The World Today*, 39, 7/8 (July - August 1983), 290.

³⁷⁸ Bennett, Christopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and Consequences*, New York: New York University Press, 1995, 1.

Југославију. Ипак, војна интервенција Совјета у Авганистану се издвајала као посебно опасна по светски мир, али и по независност Југославије. Била је то прва директна војна интервенција СССР-а у земљи која је несврстана, а не чланица Варшавског пакта. Паралеле са Југославијом саме су се наметале, а томе је у великој мери доприносила неизвесност због Титовог здравственог стања. Није ова опасност препозната само у Југославији, већ и у свим светским престоницама. О Југославији се те године расправљало на самиту НАТО-а, где је заменик државног секретара САД-а, Ворен Кристофер упозорио на опасност да Совјети крену у дестабилизацију Југославије. ЦИА и тајне службе свих родова војске САД добиле су у јануару 1980. налог да ураде ванредне обавештајне процене прилика у Југославији, где је такође изражена бојазан да може доћи до совјетске интервенције, посебно ако се пренос власти са Тита на осмочлано председништво не изведе глатко.³⁷⁹

Југославија је била значајан актер успостављања најважнијег инструмента за осигурање безбедности и сарадње у Европи током Хладног рата – Конференције за безбедност и сарадњу у Европи (КЕБС). Ова конференција била је први паневропски политички скуп који је окупио све европске земље осим Албаније (35 држава). Преговори у оквиру КЕБС трајали су од 1973. до 1975. када је у Хелсинкију потписан Хелсиншки акт – документ о сарадњи и безбедности у Европи који је садржао три програмске целине („корпе“) – безбедност и сарадњу, затим сарадњу у области привреде, науке и заштите животне средине и на крају питања људских права.³⁸⁰ Југославија је предводила групу неутралних и несврстаних земаља које су имале огромну улогу у преговарању и коначном закључивању Хелсиншког акта. Између осталог, на инсистирање Југославије у Хелсиншки акт су ушла права националних мањина, а управо због великог доприноса целој иницијативи Београд је добио прилику да буде домаћин првог састанка КЕБС 1977. године.³⁸¹ Додатно, Југославија је искористила прилику и лансирала нови, неформални савез између европских несврстаних (поред Југославије, били су то још Кипар и Малта) и неутралних држава (Шведска, Финска, Швајцарска, Аустрија, Лихтенштајн и Сан Марино) који је посредовао између два блока и залагао се искрено и подједнако за све три корпе (док је Исток инсистирао на разоружању, Запад је инсистирао на трећој корпи – људским правима).³⁸² Ово је био подстицај и продубљењу сарадње са организацијом ЕФТА, чији чланови су управо биле поменуте неутралне државе попут Швајцарске, Аустрије, Шведске, Финске и Лихтенштајна. Односи са ЕФТА-ом развијали су се континуирано још од оснивања ове организације 1960, када је тадашњи југословенски министар спољних послова Коча Поповић обавестио британског амбасадора у Београду да Југославија разматра могућност „неке врсте асоцијације са ЕФТА-ом“.³⁸³

Иако већ у озбиљној друштвеној и економској кризи, Југославија је свој велики углед у међународној заједници потврдила и кад је на министарском састанку Покрета несврстаних у

³⁷⁹ Jakovina, Tvrтко, „Sovjetska intervencija u Afganistanu i Titova smrt“, *Historijski zbornik*, 60 (2007), 302.

³⁸⁰ Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act, Helsinki 1975, <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>, последњи пут посећено 20. децембра 2023.

³⁸¹ Ово је било посебно важно југословенској делегацији, која је успела да наметне да у принцип о људским правима уђу и права националних мањина, практично се борећи сама против свих осталих, видети: Aćimović, Ljubivoje, *Svet i jugoslovenska kriza*, Beograd: Helsinški odbor za zaštitu ljudskih prava u Srbiji, 2001, 38 – 39.

³⁸² Jakovina, Tvrтко, „The Evolution of Yugoslav Non-alignment – How Yugoslavia Abandoned its Opposition to Neutrality“, in: *Notions of Neutralities*, eds. Pascal Lottaz and Herbert R. Reginbogin, Lanham: Lexington Books, 2019, 252 – 253.

³⁸³ Detaljno o odnosima sa ovom organizacijom videti u: Broad, Matthew, „Deepening Ties but Unfulfilled Hopes: The EFTA Dimension of Western Europe’s Relations with Tito’s Yugoslavia“, *The International History Review*, 44, 3 (2022), 595 – 612.

септембру 1988, одлучено да Југославија буде домаћин самита ове организације 1989. Био је то пре свега резултат напорног рада министарства спољних послова Југославије и министра Будимира Лончара, чак и против воље савезног председништва које је у несврстанима видело само баласт, а у организацији самита једино трошкове.³⁸⁴ Несврстаност је била један од важних стубова политике социјалистичке Југославије, иако је крајем 1980-их почела оштро да се критикује.³⁸⁵ Као један од симбола и социјализма и Југославије, несврстаност је постала легитимна мета националиста широм земље. Најрадикалнији су били словеначки националисти који су у несврстаности видели препреку за припајање Европи и који су сматрали да њихова држава не припада сиромашном Трећем свету, већ богатом, капиталистичком Западу. Иако веома успешна, са огромним бројем гостију и са поновним враћањем Југославије у центар светских збивања, девета конференција Покрета несврстаних у Београду од 4. до 7. септембра 1989. протекла је у покушају организатора да се одбране од оваквих напада и да представе несврстаност и европске интеграције компатибилним.³⁸⁶

Специфична позиција Југославије на светској сцени, свакако је утицала и на њене односе са најважнијом европском организацијом – Европском заједницом која ће 1993. прерасти у Европску унију.³⁸⁷ Сарадња се интензивирала током друге половине 1970-их, да би 2. априла 1980. у Београду свечано био потписан трећи у низу споразума о сарадњи, само овога пута је сарадња обухватала све, не само економске односе и уговор је био без временског ограничења. Након посете председника Европске комисије Жака Делора Југославији 1987. потписани су нови споразуми којима се сарадња проширивала (потписана су још четири финансијска и трговинска протокола), а 1988. Југославија се укључила у програм за научну и техничку сарадњу *EURECA*.³⁸⁸ У Југославији се, посебно у периоду 1988/89, развила бурна дебата о европским интеграцијама и њиховом односу према политици несврставања. Проевропску страну предводила је Словенија која је тражила да се земља укључи у европске интеграције.³⁸⁹ Другу страну предводила је власт Слободана Милошевића у Србији која је још увек оптирала за неутралност према европским интеграцијама.³⁹⁰

Ситуација се драстично променила након пада Берлинског зида и промена у готово свим источноевропским земљама, од којих су неке попут Пољске и Мађарске већ почеле да закључују споразуме са ЕЗ. Југословенска савезна влада тада мења политику и у децембру 1989. Анте Марковић и Будимир Лончар званично су исказали жељу да Југославија постане придружена чланица Европске заједнице. Ово ће одлуком југословенске скупштине из јануара 1990. постати

³⁸⁴ Jakovina, Tvrtko, *Budimir Lončar – od Preka do vrha svijeta*, Beograd: Službeni glasnik, 2021, 439 – 444.

³⁸⁵ Више о покрету и идејама које су иза њега стајале видети у: Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju – od ideje do pokreta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2019.

³⁸⁶ Radonjić, Nemanja, *Slika Afrike u Jugoslaviji*, Beograd: INIS, 2023, 128 – 130.

³⁸⁷ О историјату ЕУ види: Dinan, Dezmon, *Sve bliža unija – uvod u evropsku integraciju*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.

³⁸⁸ Banchev, Biser, „Serbia and the European Community Before 1989 – History Forgotten”, *Études Balkaniques*, 55, 2 (2019), 218 – 219.

³⁸⁹ Видети, на пример, јасне разлике у погледу европских интеграција испољене на састанку председништва СФРЈ и словеначких руководиоца у априлу 1988, посебно дискусију председника словеначког ССРН, Ложе Смолета, АЈ, фонд 803, ф. 450, састанак Председништва СФРЈ са представницима Словеније, 14. април 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

³⁹⁰ Видети, на пример, уводно излагање високог српског функционера Добривоја Видића на 10. седници ЦК СКС 14. априла 1988. у ком је критиковао приближавање Западној Европи и посебно парољу „више Европе, а мање несврставања“, АС, Ђ2, к. 507, Добривоје Видић, „Актуелна питања борбе за мир и развој“, 15 – 16.

и званична политика државе.³⁹¹ Цела 1990. година протекла је у интензивним преговорима о европским интеграцијама Југославије. Ипак, српска партија и даље је била врло уздржана према европским интеграцијама. Учесници јавне расправе о програмском документу Савеза комуниста Србије на пролеће 1990. који ће постати темељ за новоформирану Социјалистичку партију Србије, врло јасно су износили свој евроскептицизам. Представници више хиљада локалних организација ССРН-а у општинама и предузећима широм Србије противили су се „трци у Европу“ и упозоравали да се однос са Европом мора успоставити „на основу равноправности и достојанства“. У анализи јавне расправе стајала је и следећа реченица: „Одбија се да се ради ступања у Европу одрекнемо социјализма и упозорава се на повезаност ЕЕЗ и НАТО“.³⁹²

Овакав став српских власти био је у складу са врло специфичном атмосфером која је циљано стварана у јавности током тектонских промена у Европи и свету у то време. Година 1989. означена је од научника као година која се у Југославији „није догодила“.³⁹³ Револуције у Источној Европи у српској штампи дочекане су са нескривеном подршком и третиране као наставак српске револуције. Новинари и политичари утркивали су се да јавности представе како се широм комунистичког света дешава оно што је Србија (и Југославија) већ доживела кроз антибијрократску револуцију. О паду Берлинског зида је извештавано доста, али судећи по штампи, Југославија није била део те приче нити је тај догађај могао да остави било какве реперкусије на ситуацију у земљи.³⁹⁴ Прилози у *Политикиним* „Одјецима и реаговањима“ славили су Нови Сад и Титоград као „преседан од крајњег значаја за Европу и читав социјалистички свет: и за Берлин, Лајпциг, Будимпешту, Пекинг“.³⁹⁵ Члан ЦК СКС, професор Правног факултета Дејан Поповић, у марту 1990. је указивао да је СКС „прва комунистичка партија у свету, која се знатно пре него што су почеле велике промене у Источној Европи, определила за радикалан друштвени заокрет“.³⁹⁶ Тако је српска власт вешто блокирала демократски талас представљајући масовни национални покрет у Србији као пандан овом процесу у Источној Европи.

Чинило се да су, упркос наведеним отпорима Милошевићеве власти, и Југославија и ЕЗ имале врло изражену жељу да дође до прикључења Југославије заједници европских народа. Штавише, ЕЗ је врло јасно и почетком 1991. заступала став да Југославија треба да буде примљена у чланство, наглашавајући да „уједињена и демократска Југославије има боље шансе да се integriше у нову Европу“ и упорно се држећи политике подршке јединственој Југославији, уз врло одлучно одбацивање захтева Словеније и Хрватске за признањем независности.³⁹⁷ У децембру 1990. одобрен је зајам као помоћ Југославији у износу од 730 милиона екија, што је и

³⁹¹ Декларација Скупштине Југославије о даљњем укључивању СФР Југославије у интеграцијске процесе у Европи од 25. јануара 1990, *Службени лист СФРЈ*, 50/1990.

³⁹² АС, Б2, к. 514, Анализа расправе о предлогу „Основна опредељења СКС као партије која се бори за демократски социјализам“ - 1. јун 1990.

³⁹³ Jović, Dejan, „1989: godina koja nam se nije dogodila“, *Politička misao*, доступно на: <http://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila>, последњи пут посећено 20. јула 2023.

³⁹⁴ Milojević, Ana i Ugrinić, Aleksandra, „The Iron Curtain in the Memory of the Serbian Newsprint Media“, in: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript, 2012, 244.

³⁹⁵ Čolović, Ivan, „Sve je počelo u Srbiji?“, u: *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, Beograd: XX vek, 2009, 41 – 43.

³⁹⁶ АС, Б2, к. 513, Излагање Дејана Поповића на 4. седници ЦК СКС од 13. марта 1990.

³⁹⁷ О ставовима ЕЗ и земаља чланица према Југославији 1991. видети у: Irwin, Zachary, T., „Yugoslavia’s Relations with European States“, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 376 – 378.

практично показивало подршку коју ЕЗ даје југословенској савезној влади и њеној политици.³⁹⁸ Пошто је незванични предуслов за приступање ЕЗ било учлањење у Савет Европе (СЕ), Југославија је већ у фебруару 1990. поднела званичан захтев да се придружи овој организацији, али су догађаји у земљи спречили да се о овом захтеву уопште разговара.³⁹⁹ Почетком 1989. Југославија је, заједно са СССР-ом, Пољском и Мађарском, добила посебан статус специјалног госта (практично право учествовања у свим активностима ПССЕ без права гласа), а као посебно признање Југославији, по први пут један комитет ПССЕ – Комитет за економска питања – одржао је редовно заседање у социјалистичкој земљи – у Београду од 22. до 24. маја 1989.⁴⁰⁰

Речи које је на лето 1991. изговорио председник Савета за спољне послове Европске заједнице и луксембуршки министар спољних послова, Жак Пос, ушле су у историју. Он је том приликом рекао: „Ово је час Европе, а не час Американаца. . . . Ако један проблем Европљани могу да реше, онда је то југословенски проблем. Ово је европска држава и не зависи од Американаца или било кога другог.”⁴⁰¹ Захваљујући свему што се након овога десило, изјава се и данас цитира као једна од политички најпромашенијих у историји међународних односа. Па ипак, она добро осликава односе тадашњих европских челника према југословенском проблему. На таласу победе у Хладном рату, али и растућег осећања јединства међу Европљанима и наде у будућност, Европска заједница потценила је деструктивни потенцијал југословенске кризе и последице које ће имати, не само по Југославију, већ и по цео континент. Са друге стране, САД, које су деценијама обликовале политику Запада према Југославији, опет због Хладног рата и другачијег односа са Европом, препустиле су у потпуности иницијативу Европској заједници Амерички државни секретар Џејмс Бејкер, након посете Београду у јуну 1991. наводно је интерно изјавио да Американци немају страну на коју би се кладили у југословенском сукобу (*we got no dog in this fight*).⁴⁰²

Иако су се српски националисти трудили да представе постојање велике завере против Срба и Србије, чињеница је да нико од релевантних међународних актера није прижељкивао, а камоли активно радио на рушењу Југославије, све до 1991. Тек од лета те године, када су почели озбиљни оружани сукоби, поједине земље попут Немачке почеле су да заговарају признавање Словеније и Хрватске и оштрији однос према званичном Београду.⁴⁰³ Све до краја 1991. Немачка није успела да убеди остале у Европској заједници да признају ове две републике, а САД су се томе опирале чак до маја 1992.⁴⁰⁴ Како тачно примећује Јосип Глаурдић, консензус у међународној заједници да Југославију треба очувати нестао је тек када су се на телевизијским

³⁹⁸ Исто, 373.

³⁹⁹ Миликић, Ратомир, *Југославија и Савет Европе 1980 – 2003 – Југославија и Парламентарна скупштина Савета Европе од Титове смрти до нове државе*, Београд: Службени гласник/Институт за савремену историју, 2012, 97.

⁴⁰⁰ Исто, 79 – 81.

⁴⁰¹ Glaurdić, Josip, *The Hour of Europe - Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, New Haven/London: Yale University Press, 2011, 1.

⁴⁰² Hutchings, Robert L., *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997, 312.

⁴⁰³ Сличан закључак извела је и међународна група научника која је анализирала ово питање у оквиру иницијативе *Суочавање са југословенским контроверзама*: Klemenčič, Matjaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989 – 1997“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010, 152 – 196.

⁴⁰⁴ Pribičević, Branko, „Relations with the Superpowers“, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 342 – 343.

екранима појавиле слике избеглица и бомбардованих градова.⁴⁰⁵ А у том тренутку више није било ни важно како се ко поставља према судбини Југославије, јер Југославија је већ фактички била срушена.

1.3. Наговештај слободе - друштво и култура у СФРЈ 1980-их

Девету деценију XX века обележили су видео-рекордери, видео-спотови, видео-игрице. Све што је било повезано са видео-технолозијом, новим прозором у свет и изразом до тада невиђеног ширења забаве у домове свих људи, експлодирало је 1980-их својом популарношћу. Из биоскопа, концертних дворана и играоница, забава се селила у домове (пре свега у богатијим државама), мењајући тако не само индустрију забаве и економију, већ и навике људи, односе у породици и ближој заједници и све елементе свакодневног живота. Телевизори су били све јефтинији и постали су неизоставни део домаћинства, не само на богатом Западу, већ широм планете. На ово се надовезала и масовна продукција садржаја примерених управо тзв. обичним људима, без разлике у образовању или социјалној позицији. Биле су то сапунице, нова телевизијска форма која ће експлодирати 1980-их и на свој начин утицати на свакодневицу, као и на друге аспекте културе живљења.⁴⁰⁶ Културни хладни рат био је саставни део политичког Хладног рата и многи му приписују огромну улогу у коначном слому комунизма. Како пише Радина Вучетић, САД је у овом рату нудила „дез и рокенрол, холивудску продукцију, апстрактни експресионизам и поп-арт, авангардно позориште, кока-колу и производе масовне потрошње, користећи их и као хладноратовско оружје”.⁴⁰⁷ Символи победе након 1989. постали су *Pepsi*, *McDonalds*, *Barbie* и *Playboy* у Москви, Варшави, Прагу или Будимпешти, много пре него демократија, слобода медија или владавина права. Од 1948. и разлаза са Стаљином (и што је још важније, са стаљинизмом), Југославија је била део светских процеса и не само да их је пратила, већ је и активно учествовала у многим од њих.⁴⁰⁸

Југословенска култура свој врхунац доживела је управо 1980-их када је била „потпуно синхрона са глобалним уметничким трендовима”.⁴⁰⁹ Ненад Макуљевић описује да у „уметничким центрима попут Загреба, Београда, Сарајева или Љубљане, стасавају генерације младих уметника који у складу са захтевима свога времена редефинишу појмове уметничког стваралаштва”.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Glaurdić, Josip, *The Hour of Europe - Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, 305.

⁴⁰⁶ Деценију су обележиле пре свега сапунице *Далас* и *Династија* које су постигли до тада невиђену популарност широм света, па и у Југославији. О утицају сапуница на исход Хладног рата, а посредно и о важности културног рата, сведоче бројне приче из искуства грађана Источног блока, на пример о Румунији: Nick Gillespie and Matt Welch, „How ‘Dallas’ won the Cold War”, *Washington Post*, 27 April 2008, <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/04/25/AR2008042503103.html>, последњи пут посећено 20. децембра 2023, или о Естонији: Holden, Stephen Holden, „J. R. Ewing Shot Down Communism in Estonia”, *The New York Times*, 11 November 2010, <https://www.nytimes.com/2010/11/12/movies/12disco.html>, последњи пут посећено 20. децембра 2023.

⁴⁰⁷ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, 16.

⁴⁰⁸ О овом специфичном положају Југославије након 1948. и свим противречностима које су га пратиле постоји бројна литература, на пример видети: Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948 – 1963)*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2002; Марковић, Предраг Ј., *Београд између Истока и Запада 1948 – 1955*, Београд: Службени лист СРЈ, 1996; Перишић, Миодраг, *Од Стаљина ка Сартру – формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945 – 1958*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008; Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment*.

⁴⁰⁹ Makuljević, Nenad, „Ideološki i društveni konteksti umetnosti i kulture“, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980 – 1991*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 803.

⁴¹⁰ Исто.

Осамдесете године XX века су несумњиво противречно доба, повезано са врло различитим асоцијацијама. Био је то период, између осталог, интензивног повезивања са светом и афирмације државе кроз успехе и резултате које су остваривали њени представници у спорту, култури, па и привреди. Такође је, како примећује Олга Манојловић Пинтар, управо у овој деценији у самој Југославији дошло до „снажног повезивања у сфери културе и уметности и креирања густе мреже југословенских урбаних средина”.⁴¹¹ Поп културу у Југославији 1980-их, посебно на релацији Београд – Загреб, рок критичар Анте Перковић назвао је седмом републиком, и дефинисао је као „наднационалну, трансграничну и неограничену”.⁴¹² Покретљивост Југословена (посебно младих) била је све већа, а самим тим је и свет са свим својим трендовима био све ближи. Подаци показују да се број путовања Југословена у иностранство повећао са 20.013.000 1987. на 36.290.000 1990. године.⁴¹³

Александар С. Јанковић назива 1980-е југословенском *belle époque* описујући је као последњу декаду „која је ‘имала срце’, које се исказало глобалним покултурним револтом против себичлука, бирократије, неспособности и хипокризије пропадајућег социјалистичког система”. Ову атмосферу приписује пре свега новом таласу, покрету у култури који је настао крајем 1970-их и трајао тек неколико првих година током 1980-их, али је оставио огроман траг на целу ту деценију.⁴¹⁴ Друштвена и културна сцена у земљи биле су од великог значаја за изградњу старе и изградњу нове културе сећања. Начин на који друштво памти прошлост у свој својој комплексности реализује се у конкретном друштвеном окружењу, у околностима које у великој мери диктирају границе и досега културе сећања. На рецептивност нове политике историје, посебно када она нуди радикална решења која се косе са дотадашњим начином памћења и коришћења историје, утичу неизоставно осећања грађана који су циљна група те политике. Култура, у ширем смислу, представља „сложен систем вредности и норми, начина понашања и опажања, оријентисања, затим стицања и организовања знања и искуства”. Култура другим речима, као свеобухватни систем, у потпуности омеђује живот појединца и условљава његова размишљања, поступке и уверења.⁴¹⁵ Стога је она неизоставни оквир и за формирање, пласирање, али и рецепцију политике историје и учвршћења културе сећања у сваком друштву.

У овом делу рада испитаћемо детаљно какав је био друштвени и културни оквир у Југославији 1980-их, са посебним нагласком на Србију, каква су осећања доминирала међу људима, и како су водеће културне области (оне које су највише утицале на свакодневни живот и на прихватање или одбацивање старих и нових наратива) изгледале у овој преломној деценији. Књижевност, позориште, филм и музика су били током ове деценије најпопуларнија поља културног живота у којима су се развијали оквири за продирање нових, ревизионистичких наратива или пак за одбрану постојећих. Ако је нешто заједничко за сваку од ових области, то је комплексност мреже симбола који су постојали и остављали траг у њима, али и њихова недвосмислена укорененост у постојећој култури сећања (што није искључивало постојање

⁴¹¹ Манојловић Пинтар, Олга, *Последња битка – Шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 27.

⁴¹² Perković, Ante, *Sedma republika – pop kultura u YU raspadu*, Beograd/Zagreb: Službeni glasnik/Novi Liber, 2011, 21.

⁴¹³ Spaskovska, Ljubica, *The Last Yugoslav Generation. The Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism*, Manchester: Manchester University Press, 2017, 26.

⁴¹⁴ Janković, Aleksandar S., „(De)mistifikacija sećanja i identiteta – popkulturni tekstovi 2010/2011“, *Zbornik radova FDU*, 21 (2012), 386 – 387.

⁴¹⁵ Rot, Klaus, *Od socijalizma do Evropske Unije: ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: XX vek, 2012, 11 – 12.

конкурентских колективних памћења). Та је комплексност и укорененост условљавала актере нове политике историје да се много више потруде како би срушили дотадашњу културу сећања и створили нову, засновану на ревизионистичким наративима и на идеолошким симболима национализма. Насупрот популарном уверењу да је национализам лако завладао, и у овом делу рада показатељемо колики напор је био потребан националним радницима, па чак и касније њиховим покровитељима у партији и држави, да сломе стару културу сећања базирану на колективном памћењу генерација Југословена и дубоко сраслу са свакодневним културним животом Србије и Југославије.

1.3.1. *Bell epoch* - југословенско друштво 1980-их

Крута партијска пропаганда деценијама је инсистирала на линеарном развоју југословенског друштва и на сталном прогресу на путу у социјализам. Било какво назадовање није долазило у обзир. Очекивања људи грађена су на вишедеценијским унисоним порукама политичке и државне елите да је циљ друштвена једнакост и брисање класних разлика. Југословенски комунисти никада нису формално одустали од овог циља и све време су га пропагирани. У исто време, тржишне реформе које су спровођене готово непрекидно од почетка 1950-их логично су водиле ка економској неједнакости и издвајању оних који су били способнији, више улагали или су бар били ближи местима одлучивања и на други начин повлашћени. Бројне социјалне побуне, почевши од студентских демонстрација 1968. управо су циљале ову неједнакост проглашавајући је за издају принципа револуције и одступање од зацртаног пута. Југословенски социолози нису се слагали у погледу оцене да ли је Југославија класно или бескласно друштво, али су без изузетка издвајали (а многи од њих и детаљно проучавали) друштвене слојеве попут вишег управљачког, затим средњег слоја ком су припадале професије са евидентним угледом у друштву и на крају слоја радника и сељака.⁴¹⁶

Како год назвали друштвене групе настале на основу економских и социјалних подела, чињеница је да су, посебно од 1960-их, социјални расцепи у друштву постојали и да су се рефлектовали и на идеолошка и политичка опредељивања људи. Мари-Жанин Чалић указивала је да је поменути средњи слој, састављен од образоване елите, техничке интелигенције и бирократа, свесно одвајао себе од нижих слојева, не само по приходима, већ и животним стилем.⁴¹⁷ Током 1970-их и 1980-их наставило се одвајање менаџерске класе која је зарађивала све више и могла себи да приушти материјална добра која су упадала у очи онима који су очекивали да сви имају подједнако (аутомобили, викендице, производи из увоза...). Научници су током 1980-их детектовали пораст неједнакости у свакој сфери живота – од приступа образовању⁴¹⁸, приступа руководећим положајима⁴¹⁹, па до економског развоја⁴²⁰ и становања⁴²¹. У политици становања је

⁴¹⁶ Archer, Rory et al., „Bringing Class Back In – an Introduction”, in: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016, 7 – 8.

⁴¹⁷ Calic, Marie-Janine, „The Beginning of the End – The 1970s as a Historical Turning Point in Yugoslavia”, 69.

⁴¹⁸ Džuverović, Branislav, „Društvene nejednakosti u obrazovanju”, u: *Srbija krajem osamdesetih*, ed. Mihailo V. Popović i dr., Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1991, 313 – 348.

⁴¹⁹ Goati, Vladimir, „Distribution of Power in the Yugoslav Communist League”, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 163 – 175.

⁴²⁰ Bolčić, Silvano, „Class interests and post-war economic development in Yugoslavia”, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 31 – 41.

⁴²¹ Vujović, Sreten, „Društvene nejednakost u stanovanju”, u: *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*, Mihailo V. Popović i dr., Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1987, 79 - 120.

овај проблем посебно постао видљив, па је држава покушавала да га реши административним мерама и кампањама попут оне „имаш кућу, врати стан“.⁴²² Очекивано, административна борба против неједнакости није давала никакве резултате. Сретен Вујовић, разматрајући пораст неједнакости у области становања, закључио је да није у питању никаква бирократска грешка већ „неопходни конститутивни елемент самог система“.⁴²³ Незадовољство резултатима државних мера у борби против неједнакости постајало је све веће и грађани су све отвореније критиковали оно што су видели као „однарођену бирократију“.⁴²⁴

Југославију су током 1980-их потресали бројни раднички штрајкови. Број штрајкова кретао се од од 247 штрајкова (са 13,507 учесника) у 1980. до чак 1,851 штрајка у 1988. са укључених 386,123 радника.⁴²⁵ По броју штрајкова Југославија је била у самом европском врху.⁴²⁶ Како запажају аутори који су се тиме бавили, штрајкови су ретко били усмерени ка менаџменту предузећа. Радници су штрајковали изласком на улице, демонстрирајући пред локалним политичким и државним институцијама и тражећи подршку и решење за своје проблеме од политичких структура. Ово је било потпуно у складу са изграђеним очекивањима да је држава та која је одговорна за расподелу добити и за економско благостање. Тржишни принципи не само да нису били нешто са чиме би се радници лако помирили, већ су у томе имали и јасну подршку политичких елита које су слале поруке о важности одржавања једнакости по цену развоја, чак и када су номинално спроводили економске реформе. Социјални популизам био је 1980-их на врхунцу и људи су од државе очекивали да интервенише и да их некако заштити. Традиционално јако присуство социјалног популизма било је одличан додатак националистичком популизму када се овај размахнуо крајем 1980-их и кренуо на „спор, али упоран марш кроз институције“.⁴²⁷

Иван Шибер је 1985. писао о елементима друштвене стварности који стварају плодно тло за развој национализма. По њему, то су немогућност да се остваре потребе (не само на личном, већ и на нивоу заједнице), стање дубоке кризе и застоја у друштву и осећај бесперспективности, тј. одсуства изгледне боље будућности у којој би се из такве кризе изашло. На нивоу појединца ови елементи стварају фрустрацију, „осећај незадовољства, напетости и несигурности с обзиром на властити положај“. Управо то користи национализам нудећи појединцу четири важна психолошка садржаја: сигурност, перспективу, налажење кривца и осећај важности и величине.⁴²⁸ Истраживања показују да током 1980-их долази до раста националистичких осећања, посебно на самом крају ове деценије. Ипак, тај раст ниједног тренутка није претворио национализам у доминантну појаву у Југославији, нити је мерење социјалне дистанце показивало резултате који би се очекивали у земљи оптерећеној међунационалним сукобима. Истраживачи који су у току

⁴²² Archer, Rory, „Имаш кућу, врати стан - Housing inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 20, 3 (2013), 119 – 139.

⁴²³ Vujović, Sreten, „Social Inequality and Dwelling“, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 254.

⁴²⁴ У популарној сарајевској хумористичкој емисији Топ листа надреалиста, акција *Имаш кућу, врати стан* представљена је 1984. кроз скеч под називом: *Имаш кућу, имаш стан, имаш викендицу, имаш шатор, врати шатор!*, видети: Топ листа надреалиста, сезона 1, епизода 3, 1984, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=8Z4rXAOGVCI>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴²⁵ Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988 – 2013*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2013, 13.

⁴²⁶ Musić, Goran, „Yugoslavia: Workers’ State Management as Paradigm“, in: *Ours to Master and to Own: Workers’ Control from the Commune to the Present*, eds. Immanuel Ness and Dario Azzellini, Chicago: Haymarket books, 2011, 128.

⁴²⁷ Pavković, Aleksandar, *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in Balkans, second edition*, New York: Palgrave Macmillan, 2000, 100.

⁴²⁸ Šiber, Ivan, „Psiholozijski aspekti međunacionalnih odnosa“, *Politička misao*, 22, 1-2 (1985), 83 – 85.

или након југословенских ратова 1990-их покушали да у предратном искуству људи нађу разлог за рат, наишли су на потпуно супротне резултате. Ентони Обершал је 1998. интервјуисао већи број менаџера бивших социјалистичких фирми, различитих националности, о ситуацији на послу пре рата. Нико од њих није се сетио ниједне ексцесне ситуације на националној основи међу радницима пре самог избијања рата.⁴²⁹

У истраживању које је обухватило само младе у Србији (без покрајина) и које је рађено крајем 1986. Драгомир Пантић је установио да се етничка дистанца повећала према Албанцима и Муслиманима, и то у одговору на питање о прихватљивости припадника ових нација за брак.⁴³⁰ Занимљиво је да су од других југословенских народа, Србима за брачне односе, после Црногораца најприхватљивији били Словенци (52 одсто младих Срба их је прихватало као брачне партнере), што говори да је анимозитет према овом народу створен тек касније, када га је ширила партија и држава преко својих медија.⁴³¹ Бора Кузмановић такође сведочи да је током 1980-их Филозофски факултет у Београду урадио неколико мањих истраживања на различитим местима у Србији и да ни према коме није утврђена значајнија етничка дистанца, осим према Албанцима. По њему, преокрет наступа тек 1990. године када дистанца према другима постаје доминантна међу већином популације у Србији.⁴³² У последњем предратом истраживању у Хрватској, 1989, већина учесника испољавала је неслагање са ставом да свака нација мора имати своју државу, а вредности етноцентризма (у истраживању је дефинисан као искључиви национализам) су биле врло ниске, чак се и смањило број људи који прихватају етноцентризам у периоду од 1984. до 1989, са 21 на 14 одсто.⁴³³

Резултати истраживања међу омладином 1980-их показивали су врло јако пројугословенско осећање код већине. Ово осећање смањивало се у периоду између 1986. и 1989. када су рађена бар делимично упоредива истраживања међу југословенском омладином, што је потпуно очекивано имајући у виду националистичку хистерију распаљивану у медијима на пролеће 1989. када је истраживање рађено. Ипак, и даље је већина у свим републикама осим у Словенији као најважнију припадност наводила југословенску, па тек онда припадност сопственој републици. Посебно је занимљив резултат који је показао да су млади Срби из Војводине, Хрватске и Босне и Херцеговине имали мању дистанцу према другима од Срба из тзв. уже Србије, а исто је важило и за младе Хрвате из БиХ који су имали мању дистанцу према другима од вршњака Хрвата из Хрватске.⁴³⁴ Истраживање из средине 1990, рађено на целој популацији, дало је сличне резултате, али је додатно показало да док је 85 одсто Југословена односе на локалном нивоу оцењивало као добре или задовољавајуће, у исто време је међунационалне односе на нивоу федерације чак 87 одсто људи оцењивало као лоше или веома лоше.⁴³⁵ Јасно је да су политички сукоби између република и покрајина били генератор

⁴²⁹ Oberschall, Anthony, "The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia", *Ethnic and Racial Studies*, 23, 6 (2000), 988.

⁴³⁰ Pantić, Dragomir, *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, Beograd: SSO Srbije, 1987, 95.

⁴³¹ Исто, 64.

⁴³² Kuzmanović, Bora, „Socijalna distanca prema pojedinim nacijama“, u: *Razaranje društva – jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, prir. Mladen Lazić, Beograd: Filip Višnjić, 1994, 232.

⁴³³ Dugandžija, Nikola, "Domet nacionalne zaokupljenosti", u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, ur. Štefica Bahtijarević i Mladen Lazić, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1991, 117.

⁴³⁴ Baćević, Ljiljana, „Nacionalna svest omladine“, u: Srećko Mihailović i dr., *Deca krize – omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1990, 169, 155.

⁴³⁵ Pantić, Dragomir, „Nacionalna distanca građana Jugoslavije“, u: Baćević, Ljiljana i dr., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1991, 180 – 181.

национализма и да се ова идеологија ширила ка локалном нивоу помоћу проблема произвођених на савезном или републичким нивоима, релативно далеко од самих грађана.

Истражујући улогу осећања у политичким променама у Источној Европи (укључујући и Југославију), Роџер Петерсен је као посебно важне емоције препознао страх, мржњу, ресентиман и бес, од којих је свака могла да постане катализатор за деловање појединца, у зависности од околности и окружења. Свака од ових емоција може да се третира као процес који управља индивидуалним акцијама у одговору на неку жељу или бригу, па тако: „Страх припрема појединца да одговори на бриге о безбедности; Мржња припрема појединца да поступи на основу историјских траума; Огорченост припрема појединца да се позабави разликама између сопственог статуса и тежње ка самопоштовањем. Бес, насупрот томе, представља емоцију која често тера појединца ка самодеструктивним акцијама.”⁴³⁶ Једно од осећања које помињу сви који су истраживали овај период, или који су га проживели, свакако је страх. Моћ страха одавно је уочена и описана у литератури, укључујући и политиколошку која је испитивала како страх производи „антидемократске осећаје и исходе“, укључујући и пројектовање сопствених страхова на друге „као мржњу према странцима или националистички понос“.⁴³⁷

Страх је у Југославији систематски ширен међу грађанима и представљао је врло моћно средство да људи почну да се плаше једни од других. Мајкл Игњатијеф пластично објашњава овај страх: „Једном када се југославенска комунистичка држава почела делити на националне саставке, кључно питање постало је убрзо: хоће ли ме локални хрватски полицајац заштитити ако сам Србин? Хоћу ли задржати посао у фабрици сапуна ако је мој нови шеф Србин или Муслиман?”⁴³⁸ Поруке емитоване са водећих медија (посебно након 1988) непрестано су стварале атмосферу неизвесности у којој је људима остало да одлуче да ли ће се припремити за обрачун са онима који хоће да их униште или ће изабрати да не чине ништа. Поставити пред људе овако озбиљну егзистенцијалну дилему, где од погрешне одлуке може да зависи безбедност породице, укључујући и децу, ставило је већину до тада нормалних и обичних грађана у ванредно стање и принудило их да размишљају у ономе што Обершал назива „кризни оквир”.⁴³⁹ У овом оквиру одлуке се не доносе више само на рационалном, већ и на емоционалном нивоу, јер су у једначину укључени базична безбедност људи и њихових породица.

Друго важно осећање било је апатија, произашла великим делом из осећања беспомоћности. Ово осећање било је распрострањено пре свега међу младима. Генерација која је стасавала 1980-их одрастала је и своје ставове формирала у доба кризе, не само политичке и економске, већ дубоке системске и моралне кризе која је довела у питање све на чему је почивао социјалистички морал.⁴⁴⁰ Омладину је и економска и социјална криза погађала више него друге слојеве становништва. По званичним подацима, 1984. три четвртине незапослених било је млађе од 30 године, док је у исто време било више од пола милиона студената, чија перспектива за

⁴³⁶ Petersen, Roger, D., *Understanding Ethnic Violence. Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 19.

⁴³⁷ Podunavac, Milan i dr., *Politika i strah*, Zagreb: Politička kultura, 2008, 34. Од класичних дела видети посебно есеј Франца Нојмана из 1950-их о утицају страха на прихватање недемократских режима од стране грађана: Neumann, Franz, „Strah i politika“, u: Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed, 1992, 227 – 255.

⁴³⁸ Ignatieff, Michael, *Blood and Belonging – Journey into the New Nationalism*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1993, 42.

⁴³⁹ Obershall, Anthony, “The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia”, 989.

⁴⁴⁰ Županov, Josip, *Marginalije o društvenoj krizi*, 60.

запошљавање је била све мрачнија.⁴⁴¹ Велико истраживање из 1988. показало је драстичан раст осећања аномије (у диркемовском смислу тог појма који у социологији означава одсуство друштвених норми и вредности и својеврсну вредносну конфузију) код младих, па је у односу на 24% оних у Србији који су то осећање испољавали 1979, крајем осамдесетих забележено чак 75% аномичних младих (уз 22% који су аномију испољавали у јаком облику).⁴⁴² Доминација страха и апатије међу људима без сумње је доприносила лакшем продору национализма. И осећање неправде, као важан чинилац свеукупног незадовољства грађана сопственом државом, додатно је етнизиковано (свака неправда сада се читала у националном кључу) и плански распиривано.⁴⁴³ У овом раду биће показано како је историјски ревизионизам коришћен у ову сврху и како је на крају успео да постигне да се људи плаше једни других и да прихвате националистичке „заштитнике“ као неминовност.

1.3.2. Између популизма и постмодернизма – књижевност 1980-их

Није ни нова ни непозната чињеница да је књижевност у сваком друштву првоосумњичена за развој национализма. Дајана Турковић констатовала је да је књижевност 1980-их у Србији генерално оцењена као националистичка и да је ова етикета залепљена великом броју дела.⁴⁴⁴ То је било очекивано из перспективе 1990-их када су се судови доносили под непосредним утисцима заиста девастирајућих последица српског национализма. Ипак, анализа књижевних догађања тог времена показује нам да није све било тако црно-бело. Васа Павковић писао је 1987. да у српској прози, за разлику од поезије, доминира средња генерација писаца – Данило Киш, Борислав Пекић, Мирко Ковач, Милорад Павић, Бранимир Ћосић, Видосав Стевановић, Александар Тишма уз све значајнију улогу младе генерације „у којој се истичу Басара, Албахари, Петковић, Н. Митровић, Пиштало и неки други аутори”.⁴⁴⁵ Националистичка дела јесу била присутнија у књижевности него у другим уметностима или пак областима друштвеног живота, али као што се види из Павковићевог списка, осим Павића, ту није било представника националистичког таласа. Турковић је тим поводом закључила: „Мање нестабилна политичка и културна клима могла је лако пребродити националистички тон неколико белетристичких дела”.⁴⁴⁶ У тих неколико дела готово сваки хроничар сврстава свето тројство националистичке књижевности 1980-их: *Нож* Вука Драшковића⁴⁴⁷, *Грешник* Добрице Ћосића⁴⁴⁸ и *Књигу о Милутину* Данка Поповића⁴⁴⁹.

Књига о Милутину се издваја као неприкосновени симбол популистичког таласа у српској књижевности. Писана простим језиком, из првог лица једине, књига представља политички манифест и споменик Србима као народу-жртви. Књига је писана „да би се њоме нешто казало, и

⁴⁴¹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Clio, 2013, 346.

⁴⁴² Pantić, Dragomir, „Vrednosti mladih u vreme krize: anomična generacija“, u: Srećko Mihailović i dr., *Deca krize – omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, 176 – 177.

⁴⁴³ Неправда коју су на крају сви у Југославији почели да осећају као мач уперен баш у њихову етничку заједницу врло је моћно погонско гориво национализма, видети више о томе у: Gligorov, Vladimir, *Zašto se zemlje raspadaju? Slučaj Jugoslavija*, Београд: Peščanik 2014, 67 – 73.

⁴⁴⁴ Turković, Dajana, *History And Popular Culture In Yugoslavia 1945 – 1990*, Montreal: McGill University, 2006, MA thesis, 69.

⁴⁴⁵ Васа Павковић, „Белешке о савременој српској поезији”, *Књижевност*, 85, 7-8 (јул-август 1987), 1219.

⁴⁴⁶ Turković, Dajana, *History And Popular Culture In Yugoslavia 1945 – 1990*, 70.

⁴⁴⁷ Драшковић, Вук, *Нож*, Београд: Српска реч, 2000.

⁴⁴⁸ Ћосић, Добрица, *Грешник*, Београд: БИГЗ, 1985.

⁴⁴⁹ Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, Београд: Књижевне новине, 1986.

то јасно и гласно, чак прејако, управо програмски интонирано”.⁴⁵⁰ Сељак Милутин Остојић, главни јунак романа, из затвора у социјалистичкој Југославији (где је завршио као кулак) описује судбину српског народа од Првог светског рата, преко међуратног периода, Другог светског рата, па до комунистичке владавине. Готово свака реченица романа део је неког од утилитарних ревизионистичких наратива о недавној историји. Главна порука је да су Срби жртве историје и свих са којима су икада ступили у контакт – од суседних народа до великих сила. Писац и не скрива да покушава да напише неку врсту уџбеника историје, што се посебно види у фуснотама у којима као напомена аутора стоје објашњења за велики број историјских догађаја и личности.⁴⁵¹ Роман је представљао импресиван зборник ревизионистичких порука које су чиниле кичму националистичке политике историје и које ће на овај начин доћи до најшире могуће читалачке публике.⁴⁵² Како примећује Мирко Ђорђевић, искази из ове књиге ушли су, попут стихова Горског вијенца, „у колоквијалну лексику” и „укомпоновани у идеолошки смишљено планирану иконографију” новог српског популизма с краја 1980-их.⁴⁵³

И поред несумњивог успеха Поповићеве и још неких сличних књига, стање у књижевности је крајем 1980-их било много комплексније. На пример, када се узме 1987, година доласка Милошевића на власт, али и време када су националисти међу књижевницима већ писали своја дела без страха од санкција, могу да се уоче двосмислени трендови. Жири Нинове награде доделио је то престижно признање за 1987. годину Воји Чолановићу за књигу *Зебња на расклапање*.⁴⁵⁴ У ужем избору били су још и *Холограми страха* Славенке Дракулић, *Оквир за мржњу* Ивана Аралице, *Повратак у туђину* Бранка Летића и *Траг кочења* Јудите Шалго.⁴⁵⁵ Најтиражнија књига те године била је Кишова *Гробница за Бориса Давидовича*, а за њом *Тестамент* Видосава Стевановића, добитник Нинове награде 1986.⁴⁵⁶ Те године Светислав Басара објавио је *Фаму о бициклистима*, роман који је по неподељеном суду критике један од најбољих икада написаних на српском језику.⁴⁵⁷ Андрићеву награду 1987. добио је Филип Давид за збирку прича *Принц ватре*.⁴⁵⁸ Седмојулску награду, највеће републичко признање у то време, добио је Данило Киш, коме су те године изашла и изабрана дела у седам књига.⁴⁵⁹ Националне теме (а посебно промоција национализма) биле су далеко од садржаја поменутих књига, као и од

⁴⁵⁰ Ђорђевић, Mirko, „Književnost populističkog talasa“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, прир. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 402.

⁴⁵¹ Овај публицистички поступак у једном књижевном делу навео је Драгана Жунића да постави питање да ли је *Књига о Милутину* уопште роман, Žunić, Dragan, *Nacionalizam i književnosti – srpska književnost 1985 – 1995*, Budapest: Open Society Institute, 1999, 90.

⁴⁵² Књига о Милутину је без конкуренције најчитанија књига 1980-их, само 1986. године штампана је у тиражу од 186.000 примерака што је рекорд за српско издаваштво. Укупно је имала више од 40 издања и продата је у преко пола милиона примерака, видети податке у: K.D., “Pedeseto izvođenje monodrame ‘Knjiga o Milutinu’”, *Danas*, 3. jun 2022, доступно на: <https://www.danas.rs/kultura/pedeseto-izvodjenje-monodrame-knjiga-o-milutinu/>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁵³ Ђорђевић, Mirko, „Književnost populističkog talasa“, 417.

⁴⁵⁴ Чолановић, Воја, *Зебња на расклапање*, Београд: Просвета, 1987.

⁴⁵⁵ Подаци о Ниновој награди 1987. године, доступно на: <http://www.nin.co.rs/pages/roman.php?id=27768>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁵⁶ Žunić, Dragan, *Nacionalizam i književnosti*, 82.

⁴⁵⁷ Basara, Svetislav, *Fama o biciklistima*, Beograd: Dereta, 1987.

⁴⁵⁸ Добитници Андрићеве награде, званична веб страница Задужбине Иве Андрића, <https://www.ivoandric.org.rs/latinica/andri%C4%87eva-nagrada/109-andri%C4%87eva-nagrada>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁴⁵⁹ Поповић, Радован, *Српски књижевни зверињак. Књижевни живот Србије 1944 - 2000*, Београд: Службени гласник, 2011, 572.

већине поменутих аутора, што ће и време које је следило показати. Наравно, и даље су биле врло популарне националистичке и популистичке књиге Добрице Ћосића и Данка Поповића објављене претходних година.

Писац Милорад Павић објавио је 1984. роман *Хазарски речник* и постигао огроман успех и у земљи и у иностранству.⁴⁶⁰ Књига је добила Нинову награду за ту годину, врло брзо је објављена на енглеском језику, где је доживела врло позитивне критике, а до сада је преведена на више од 30 светских језика.⁴⁶¹ Књига се сматра једним од најуспелијих израза постмодерне у Југославији. Написана је у облику романа – енциклопедије који се може читати са различитих места, а да се не изгуби нит приче. Тема књиге је изгубљено кавкаско племе Хазари којем се губи сваки траг негде у 10. веку. У књизи, три највеће монотеистичке религије (хришћанство, ислам и јудаизам) воде борбу да Хазаре преведу у своју веру и цео заплет се заснива на питању ко је на крају у томе успео (ако је ико). Роман је различито тумачен у тренутку када је објављен и након што су у Југославији букнули ратови. Ендру Вахтел у роману ишчитава Павићеву деконструкцију Југославије, тј. промовисање идеје да је заједнички живот на југословенским просторима немогућ, али и упозорење на асимилацију Срба у Југославији.⁴⁶²

Нема сумње да је роман, посебно како су националне теме постајале све актуелније и како је наратив историјског ревизионизма заузимао све доминантније место у јавном простору, био читан на другачији начин. Све више се у њему препознавала судбина Срба као народа који наводно нестаје. И сам Павић убацио је у своје дело бројне референце на ситуацију у Југославију. У хазарској држави већину чине Хазари, али су они ипак дискриминисани, потлачени, искоришћавани. Држава је подељена на округе од којих само један носи хазарско име, док је, на пример, на северу „измишљен цео један нов народ који се одрекао хазарског имена, па свој хазарски језик и свој округ другачије назива“.⁴⁶³ У држави су окрузи представљени равноправно, а не по принципу један човек – један глас, опет, наравно, на штету Хазара. Хазари су најбројнији међу ратницима, али се заповедничка места деле по кључу. Хазари скривају своје порекло, језик, веру и обичаје, а „већ само избегавање имена Хазар овде значи препоруку и омогућава да се на двору начини први корак“.⁴⁶⁴ Хазари бране државу, а остали „вуку свака на своју страну, ка својим матицама“.⁴⁶⁵ Све су ово поруке које су постале популарне у годинама након објављивања *Хазарског речника*, и то управо међу ревизионистима којима ће се придружити и сам Павић. Несумњиво висока уметничка вредност овог дела тако је под налетом национализма пала у други план и постало је важно једино како се поруке романа читају кроз филтере актуелне политике историје крајем 1980-их, тако да су грађани, међу митским Хазарима, без већих проблема почели да препознају Србе.

Као и у другим областима живота, од 1988. мењао се постепено и тренд који је владао у књижевности. Историјски ревизионизам заузимао је све већи простор и користио је своју омиљену платформу – књижевност – за промовисање нових наратива. Овога пута имао је подршку

⁴⁶⁰ Павић, Милорад, *Хазарски речник – роман лексикон у 100.000 речи*, Београд: Просвета, 1985.

⁴⁶¹ Списак превода доступан на званичном сајту *Хазарског речника*: <https://www.khazars.com/dela-milorada-pavica/prevodi-dela-milorada-pavica>, последњи пут посећен 21. децембра 2023.

⁴⁶² Wachtel, Andrew, „Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavic's Literary Demolition of Yugoslavia”, *The Slavic and East European Journal*, 41, 4 (Winter 1997), 639.

⁴⁶³ Павић, Милорад, *Хазарски речник*, 141.

⁴⁶⁴ Исто, 142.

⁴⁶⁵ Исто, 143.

и званичних структура, тако да су се канали промоције значајно проширили. Књижевне награде често (мада не увек) показују преовлађујуће друштвене токове, као и кретања унутар доминантних уметничких кругова. Нинову награду за 1988. добила је Дубравка Угрешић за *Форсирање романа реке*, али следеће, 1989, ситуација се мења када на чело жирија долази Борислав Михајловић Михиз. Награду те године добија роман *Вазнесење* Војислава Лубарде, класично дело популистичко-пропагандног таласа о добрим, на праштање спремним Србима и њиховим злим, увек непријатељским и на злочин спремним комшијама (у конкретном случају Муслиманима) које се, додуше с мањом литерарном вредношћу, наставља на тренд Добрице Ћосића.⁴⁶⁶ Доделу је пратио и скандал након што је члан жирија Гојко Тешић саопштио да га је звао потпредседник САНУ Антоније Исаковић и сугерисао да треба да гласа за Лубарду, као и да је председник жирија Михиз већ имао унапред спремљено образложење за награђени роман.⁴⁶⁷ Награду „Меша Селимовић”, установљену 1988. од стране *Вечерњих новости* и Удружења издавача и књижара Србије, те године су поделили Милорад Павић за *Унутрашњу страну ветра* и Дубравка Угрешић за *Форсирање романа реке*. Следеће две године, међутим, награду су добила два класична ревизионистичка романа, *Тимор Мортис* Слободана Селенића 1989. и *Лагум* Светлане Велмар Јанковић 1990.⁴⁶⁸

Награде писцима који промовишу нову идеологију добијале су додатно на значају јер их је пратила медијска промоција непримерена за „обичне” књижевне награде. Најзначајнију црногорску књижевну награду – Његошеву – коју је додељивао југословенски жири сваке треће године, 1990. је добио Добрица Ћосић за трилогију *Време зла* (романи *Верник*, *Грешник* и *Отпадник*), ауторов покушај књижевног обрачуна са социјализмом и Југославијом.⁴⁶⁹ Провладина штампа вест о добитнику награде објавила је на насловним странама, посвећујући данима целе странице Ћосићевом излагању, како на конференцији за штампу пре примања награде, тако и током самог примања.⁴⁷⁰ Ћосићеве поруке биле су у потпуности у складу са новом културом сећања, па се у њима говори о томе како је српски народ опкољен мржњом са свих страна и како је данас у најтежем положају заједно са руским, јерменским и јеврејским народом, затим о Његошу као моралном идеологу српства, о косовском питању као пресудном и како је са предајом Косова почела и предаја Његоша, о животу у Југославији као о времену зла, итд.⁴⁷¹

Овај талас параисторијске литературе Ћосића, Поповића, Драшковића, Лубарде и других, пратио је и значајан отпор писаца постмодерне који су врло свесно подривали историјску истину и уопште идеју о могућности учења из историје и где, за разлику од Павићевог примера, није било места различитим тумачењима. Јасмина Лукић указује на капитално дело Борислава Пекића, *Златно руно*, које је писано од 1978. до 1986. године и које прати цинцарску трговачку породицу Њаго (касније Његован) кроз неколико векова.⁴⁷² Управо ово дело она наводи као водећи пример

⁴⁶⁶ Лубарда, Војислав, *Вазнесење*, Горњи Милановац: Дечије новине, 1990.

⁴⁶⁷ Љуба Стојић, „Жири под притиском?“, *НИН*, 4. март 1990, 19 – 20.

⁴⁶⁸ Интернет страница *Вечерњих новости* о награди Меша Селимовић: <https://www.novosti.rs/stranica/5/akcije-i-nagrade>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁴⁶⁹ Ћосић, Добрица, *Грешник*; Ћосић, Добрица, *Отпадник*, Београд: БИГЗ, 1986; Ћосић, Добрица, *Верник*, Београд: БИГЗ, 1990.

⁴⁷⁰ Видети, на пример: Авдо Мујчиновић, „Награда Ћосићу“, *Политика експрес*, 7. септембар 1990, 1; „Његошева награда Добрици Ћосићу“, *Вечерње новости*, 7. септембар 1990, 1; В.Ж.Ј, „Радује се и душа Његошева“, *Политика експрес*, 7. септембар 1990, 3; В. Јоксимовић, „Стихија нам прети“, *Политика експрес*, 27. октобар 1990, 5; Горан Ракочевић, „Идеја праведног друштва није угашена“, *Политика*, 27. октобар 1990, 6.

⁴⁷¹ Горан Ракочевић, „Са предајом Косова почела је и предаја Његоша“, *Политика*, 29. октобар 1990, 10.

⁴⁷² Pečić, Borislav, *Zlatno runo 1-7*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.

постмодернистичке разградње великих историјских наратива и уопште деконструкцију саме идеје о могућности ослањања на велике националне историјске приче какве су тих година постајале популарне.⁴⁷³ На овом трагу и други писци су касних 1980-их и раних 1990-их правити свесне отклоне од класичне, реалистичке историјске литературе, попут Давида Албахарија, Драгана Великића или Радослава Петковића. Нису сви исто вредновали напоре постмодерниста да деконструју историјске наративе, па је тако професор универзитета Мирољуб Јоковић писао да Пекићева породица нема великих идеала осим како да се сачува, што је, по професору, лако објашњиво: „у питању су јунаци другог етноса, друге културе, друге националне психологије, друге психологије”.⁴⁷⁴ Националисти су књижевност посматрали као инструмент промоције сопствене идеологије, вреднујући је искључиво по том критеријуму.

1.3.3. *Je li bilo kneževe večere – позориште 1980-их*

Осим књижевности, друга област културе редовно оптуживана за промоцију национализма било је позориште. Нису ретки аналитичари који су оцењивали да су националисти доминирали културним животом у Србији крајем 1980-их, управо апострофирајући позориште уз књижевност. У томе су се често позивали на Ивана Стамболића, бившег председника Србије.⁴⁷⁵ Стамболић је изнео опажање да се политичка борба водила и на културној сцени, паралелно са политичким форумима и овако то аргументовао: „Ево, преносим из штампе шта се истовремено играло у београдским позориштима у време Осме седнице: *Пропаст царства српскога, Солунци говоре, Убише књаза, Колубарска битка, Протини мемоари, Тајна црне руке, Ој, Србијо, нигде лада нема, Сеоба Србаља, Сентандрејска рапсодија...* Тако је и у новинама, и на изложбама, предавањима, фељтонима, романима – свуда”.⁴⁷⁶ Иван Стамболић био је под утиском чињенице да га је поразила политика која је упрегла у своја кола идеологију национализма и очекивано је да су му сећања накнадно обојена овом чињеницом. Нема сумње да је атмосфера коју су непосредни актери осећали била јасно обојена јаким националним сентиментом и да су људи који су директно учествовали у свему овоме били под утиском да је национализам свуда око њих, да доминира јавном, културном и медијском сценом.⁴⁷⁷ И нема сумње, као што ће овај рад показати, да је национализам био врло присутан и да је своје идеје промовисао углавном преко културне, религијске и делом медијске сцене.

О утицају колективног памћења на меморију појединца и на то како он памти догађаје, научници би требало да воде посебно рачуна. Зато је мемоаристика (па и публицистика) врло склизак терен за употребу као историјски извор, као што смо објаснили у предговору рада. Видимо то и на овом примеру. Од наведених представа огромна већина уопште није била на репертоарима током Осме седнице. *Убише књаза* је представа која се у Народном позоришту

⁴⁷³ Lukić, Jasmina, „Recent historical novels and historiographic metafiction in the Balkans” in: *History of the Literary Cultures of EastCentral Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries. Vol. 1*, eds. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004, 480 – 493.

⁴⁷⁴ Мирољуб Јоковић, „Перспектива Златног руна“, *Књижевност*, 85, 7-8 (јул-август 1987), 1136.

⁴⁷⁵ Видети, на пример, оцену Дејана Јовића о доминацији националиста културним животом Србије 1987, где се управо позвао на Стамболића, Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 370.

⁴⁷⁶ Stambolić, Ivan, *Put u bespuće*, 156.

⁴⁷⁷ *Интервју са Љубинком Трговчевић*, 4. фебруар 2021, архива аутора.

играла у сезони 1982/83⁴⁷⁸; *Propast carstva srpskoga* se davala u Ateljeu 212 u sezoni 1984/85⁴⁷⁹; *Тајна Црне руке* је мјузикл Пурише Ђорђевића и Љубише Ристића који се у продукцији КППГ-а (Казалиште, Позорште, Гледалишче, Театар) играо 1983/1984⁴⁸⁰; *Ој, Срби'о нигде лада нема* је представа Љубомира Муција Драшкића која је играна у Атељеу 212 од 1977. до 1982⁴⁸¹; *Сеоба Србаља*, редитељке Цисане Мурусидзе, играла се 1983. године у Народном позоришту⁴⁸² као и *Сентандрејска ратсодија* Милоша Лазина у Београдском драмском позоришту (БДП)⁴⁸³. Стамболићеве рече биле су уствари парафраза изјаве глумца Љубе Тадића који је у марту 1984, онда када се неколико ових представа јесте играло, набројао те комаде и оценио „да смо заошијали у нешто што у толикој мери није потребно”.⁴⁸⁴ У Народном позоришту (додуше, на земунској сцени, не на централној) једна представа 1987, *Косовска хроника* у режији Цисане Мурусидзе по текстовима новинара Рајка Ђурђевића, јесте спадала у националистичку матрицу (иако је Стамболић уопште не наводи).⁴⁸⁵ *Колубарска битка* и *Солунци говоре* јесу се и 1987. године изводили, као и претходних, али далеко од тога да се на основу две представе може окарактерисати доминантан културни ток београдске позоришне сцене.

Каква је ситуација стварно била 1987, говоре нам селекција и награде на најзначајнијим фестивалима. На 32. Стеријиним позорју, одржаном у мају 1987. из Београда је учествовала представа Југословенског драмског позоришта (ЈДП) *Родољупци* у режији Дејана Мијача (проглашена најбољом представом и од стране жирија и од стране округлог стола критике), док је из Новог Сада учествовала представа Српског народног позоришта *Свети Георгије убива аждаху* у режији Егона Савина (награда за драмски текст додељена је те године Душану Ковачевићу за овај текст).⁴⁸⁶ Награду *Политикиног* жирија за најбољу режију на Битефу, у новембру 1987. добио је 26-годишњи Харис Пашовић за представу *Буђење пролећа* немачког драмског писца Франка Ведекинда.⁴⁸⁷ Представа је била модерно дело о адолесценцији, одрастању и генерацијској борби, без икаквих националистичких натруха. Од 1988, када партија мења страну, делимично се мењају и тенденције које утичу на репертоаре београдских позоришта.

⁴⁷⁸ Интернет театрографска база података Музеја позоришних уметности: <http://teatroslov.mpus.org.rs/digitalizacija.php?tabela=predstave&idOdrednice=2934&idZbirka=6>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁷⁹ Интернет архива Атељеа 212: <https://arhiva.atelje212.rs/predstave/>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁸⁰ Интернет театрографска база података Музеја позоришних уметности: <http://teatroslov.mpus.org.rs/publikacije/853.pdf>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁸¹ Он-лине архива Атељеа 212: <https://arhiva.atelje212.rs/predstave/>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁸² Представа је постављена поводом 150 година рођења Ђуре Јакшића (у питању је његов текст), али није остала упамћена по дOMETИМА, већ по инциденту који је направио сценограф представе, сликар Милић од Мачве, који је након представе у згради Народног позоришта продавао своју публикацију „Сораби“ у којој је доказивао да су Срби аутохтони народ на Балкану и да се никад нису доселили, М. Радошевић, „Сеобе Срба по 'имагинативној науци““, *Политика*, 14. јануар 1983.

⁴⁸³ Интернет театрографска база података Музеја позоришних уметности: <http://teatroslov.mpus.org.rs/predstave.php?id=3688>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁸⁴ Сава Даутовић, „Једна велика мода“, интервју са Љубом Тадићем, *Политика*, 3. март 1984, 10 – 11. Тадићева изјава веома је одјекнула у том тренутку, па је као важну издваја и стручна служба председништва ЦК СКЈ у материјалу о писању штампе припремљеном за седницу председништва, видети: АЈ, ф. 411, 73. седница Председништва ЦК СКЈ, 24. април 1984, „Информација о неким карактеристичним написима и реаговањима на њих у новије време“, 22 – 23.

⁴⁸⁵ Нубаџ, Ђелјко, „Хроника 'Kosovske hronike'“, есеј прочитан на 12. Међународном симпозијуму позоришних критичара и театролога у Новом Саду, 2006, доступно на: <https://www.zeljkohubac.com/radovi/teatrosloski-esaji/71-hronika-qkosovske-hronikeq%20%C5%BDeljko>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁸⁶ Интернет страница Позорја: <https://pozorje.org.rs/1987-32-jugoslovenske-pozorisne-igre-nagrade/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁴⁸⁷ Авдо Мујчиновић, „Сурово пробуђено пролеће“, *Политика експрес*, 28-30. новембар 1987.

Број представа са националном тематиком расте, али мотиви за то нису тако једнозначни. Андреј Инкрет, словеначки театролог и позоришни критичар, писао је поводом трендова у српским позориштима 1990. године да су се београдски писци претворили у предузетнике, да су схватили „да људи не воле комунисте и воле да виде кад их неко сматра лудацима”.⁴⁸⁸

Југословенско драмско позориште, једну од ретких институција која и данас има реч југословенско у свом имену, водио је од 1985. Јован Тирилов. Поред старијих, проверених редитеља, попут неприкосновеног Мијача (који је убедљиво најплоднији редитељ тог времена у ЈДП-у), Тирилов је простор давао читавој плејади млађих редитеља који су управо тих година изашли на сцену. Између осталих, били су то Егон Савин, Никита Миливојевић, Радослав Миленковић, Горчин Стојановић и други.⁴⁸⁹ Звезда сезоне 1988. у ЈДП била је представа *Баал* у режији Едуарда Милера, по оригиналном тексту Бертолда Брехта, адаптираном од стране Ненада Прокића (освојила је те године велики број награда на сарајевском фестивалу МЕС).⁴⁹⁰ Подједнако важна била је Мијачева представа *Ружење народа у два дела* по тексту Слободана Селенића. Ово дело јесте се бавило послератном прошлосту и улазило у терен превредновања историје, додуше на врло опрезан и високо професионалан начин.⁴⁹¹

Следећу, 1989. обележава представа *Дозивање птица*, редитеља Хариса Пашовића, експеримент са невербалним позориштем који уноси неопходно освежење у рад ЈДП-а. Дубравка Кнежевић поздравља ову представу као преседан „у поплави узводних и низводних косова, сумњиво шићарцијских оживљавања ближе нам и даље јуначке прошлости”.⁴⁹² У „години Косова” оваква је реакција била разумљива, али говори и о трендовима који се баш у то време мењају. Опет, са друге стране, ЈДП остаје веран својој традицији да на позорницу изводи историју, па је Дејан Мијач режирао *Ваљевску болницу*, по Ћосићевом *Времену смрти*. Иако се логично наметало поређење са *Колубарском битком* из 1983. и са националним трансом које је она изазивала код публике, ова представа ипак није имала пуно заједничког (осим истог књижевног дела по којем је рађена) са својом претходницом, посебно не национални занос.⁴⁹³ Никита Миливојевић те године је врло успешно дебитовао са представом *Жак или покорност*, по тексту Ежена Јонескуа, у преводу Милована Данојлића)⁴⁹⁴, а Горчин Стојановић са делом Људмиле Разумовске *Драга Јелена Сергејевна*⁴⁹⁵.

⁴⁸⁸ Инкретов текст први пут је објављен у часопису *Наши разгледи* 8. јуна 1990, овде се цитира превод објављен у: Andrej Inkret, „Sveti Sava“, *Teatron – časopis za pozorišnu umetnost*, 118 (2002), 18.

⁴⁸⁹ На челу ЈДП-а Тирилов је био 14 година, све до 1999. што га чини једним од најдугочевнијих управника, Miliivojević-Mađarev, Marina, *Biti u pozorištu - rediteljski stilovi u Jugoslovenskom dramskom pozorištu: Dejan Mijač, Slobodan Unkovski i Dušan Jovanović*, Beograd: JDP, 2008, 37 – 38.

⁴⁹⁰ Интернет страница са историјатом ЈДП-а: <https://www.jdp.rs/sr/istorijat/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023. Видети и: Дејан Пенчић-Пољански, „Врхунски резултат”, *Политика експрес*, 20. април 1988.

⁴⁹¹ Текст Слободана Селенића награђен је 1988. на Стеријином позорју. За различите доживљаје овог комада видети занимљиву критику у загребачком *Данасу* познатог критичара Далибора Форетића: Dalibor Foretić, „Strah i surovost“, *Danas*, 19. januar 1988. и са друге стране текст Душке Јованић у *Практичној жени*: Duška Jovanić, „Kњaz sa mehurićima“, *Praktična žena*, 6. februar 1988.

⁴⁹² Видети врло занимљиву критику представе (и тадашњих позоришних токова) у: Dubravka Knežević, „Dozivanje teatra“, *NON*, 16. april 1989.

⁴⁹³ Више о ове две представе видети у делу рада који се бави Првим светским ратом, 161.

⁴⁹⁴ Владан Радосављевић, „Јонеско уз пасуљ“, *Политика експрес*, 5. мај 1989.

⁴⁹⁵ Феликс Пашић, „Бунт и бес“, *Вечерње новости*, 21. новембра 1989.

Звездара театар, чији управник 1990. постаје Милорад Вучелић (пре тога је био уметнички директор) у јавности је означен као „позоришна машина за ревизију историје”.⁴⁹⁶ Ову ознаку театар је стекао пре свега због познате представе *Ђенерал Недић* из 1992, по тексту Синише Ковачевића, која је била класичан пример историјског ревизионизма кроз представљање нацистичког квислинга као борца за спас Срба.⁴⁹⁷ Међутим, ситуација 1992. била је ипак драстично различита у односу на крај 1980-их. Звездара театар јесте важила за изразито политичко позориште, које је проблематизовало актуелну ситуација стављајући на репертоар савремена дела домаћих писаца. Нека од тих дела била су у сагласју са трендом 1980-их, о ком смо већ говорили, где су проблеми изношени кроз уметничку критику стварности, без вулгарног историјског ревизионизма. Такве су биле, на пример, изузетно добро прихваћене и популарне представе Звездара театра попут *Оригинал фалсификата* редитеља Славенка Салетовића по тексту Радета Радовановића из 1989⁴⁹⁸ или *Професионалац* Душана Ковачевића (и писац и редитељ) и *Кус Петлић* Бранка Плеше по тексту Александра Поповића, обе из 1990⁴⁹⁹. У Звездара театру током 1988. и 1989. била је изузетно популарна и представа Бранислава Мићуновића *Хамлет у Мрдуши Доњој* по тексту Ива Брешана.⁵⁰⁰ Наравно, било је и представа које су покушавале да се прикључе тренду кроз површно и вулгаризовано блаћење комунистичког времена, али оне су трајале свега неколико извођења, као на пример представа *Звезда на челу народа* редитеља Владимира Лазића, по тексту Милице Новковић из 1989.⁵⁰¹ Као и већина других културних институција, и ово позориште се укључило у талас националног романтизма, везаног за прославу 600 година Косовске битке. Као резултат, настала је 1989. представа *Сан косовске ноћи* у режији Петра Божовића, такође врло кратког трајања.⁵⁰²

Београдско драмско позориште налазило се у сталним превирањима крајем 1980-их и почетком 1990-их, суочавајући се са сменама менаџмента, штрајковима и финансијским проблемима. Ипак, период 1989-1990. обележила је уметничка директорка Борка Павићевић и њени амбициозни подухвати попут поновног стављања (после 34 године) на репертоар *Мачке на усвијаном лименом крову*, класичног дела Тенесија Вилијамса, овога пута у режији Љиљане Тодоровић⁵⁰³ или футуристичког комада Лазара Стојановића *Кармен 2000*, извученог из Бизеове

⁴⁹⁶ „Vučelić, Milorad“, *Beton*, 4. septembar 2007, <http://www.elektrobeton.net/bulevar-zvezda/vucelic-milorad/>, последњи пут посећено 21. децембра 2023.

⁴⁹⁷ Ivan Medenica „Srpske i druge drame“, *Teatron – časopis za pozorišnu umetnost*, 119 - 120 (2002), 14 – 15.

⁴⁹⁸ Интернет страница Звездара театра: <https://zvezdarateatar.rs/predstave/original-falsifikata/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁴⁹⁹ Интернет страница Звездара театра: <https://zvezdarateatar.rs/predstave/profesionalac/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023. Обе представе биле су одабране за Стеријино позорје 1990. Представа *Професионалац* играла се 12 година и постала је заштитни знак Звездара театра, а обележила ју је, пре свега, маестарална глума Данила Бате Стојковића. Након његове смрти, 2002, велика сцена овог позоришта добила је име по њему.

⁵⁰⁰ Интернет страница Звездара театра: <https://zvezdarateatar.rs/predstave/hamlet-u-mrdusi-donjoj/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁵⁰¹ Интернет страница Звездара театра: <https://zvezdarateatar.rs/predstave/zvezda-na-celu-naroda/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023. Видети и критику познатог позоришног критичара Милутина Мишића о овој представи: Милутин Мишић, „Потамнела звезда“, *Борба*, 24. новембар 1989.

⁵⁰² Интернет страница Звездара театра: <https://zvezdarateatar.rs/predstave/san-kosovske-noci/>, последњи пут посећена 21. децембра 2023.

⁵⁰³ М. Радошевић, „Меги – тајна 'крне' и 'беле' мачке“, *Политика*, 20. мај 1990.

опере Кармен⁵⁰⁴, оба из 1990. Народно позориште углавном је наставило са извођењем класичних дела. Чак и када је било прилике да се она доведу у везу са актуелним тренутком, она је пропуштана.⁵⁰⁵ Мали, али врло неуспешни излети чињени су ка театарском пропитивању историје, пре свега у драми *Апис*, коју је 1988. режирао Дејан Мијач, а написао тадашњи директор Дrame у Народном позоришту, Миодраг Илић.⁵⁰⁶ Једна представа из тог доба остала је запамћена као отворено супротстављање националистичком таласу. У Народном позоришту, Вида Огњеновић је 1990. режирала представу *Је ли било кнежеве вечере* која је критички разматрала српску митологију везану за Косово.⁵⁰⁷ Критичарка Славица Вучковић писала је да је ова представа била „права катарза за онај урбани слој гледалаца који се пред надолазећим лудилом све више хватао за ваздух” и уточниште где је човек могао слободно да се насмеје „митским творевинама српске епике, без страха да ће га неки новокомпоновани ‘патриота’ попреко погледати.”⁵⁰⁸

Национализам је, како смо већ представили, неизоставно повезан са популизмом. То подразумева врло јаку и гласну рецепцију у јавности националистичких тема и догађаја важних за развој и промоцију те идеологије. Он наступа снажно, уз прасак, дижући ларму како би на тај начин демонстрирао своје присуство и показао снагу.⁵⁰⁹ Национализам је тих година рачунао и на одређени степен субверзивности (контролисане и некажњиве, па самим тим и без ризика по учеснике) што му је давало додатну популарности. То су разлози због којих су представе са националном тематиком изазиваје више пажње од других, независно од својих уметничких квалитета. О њима се причало, прво због друштвеног значаја који превазилази ‘обично’ позориште и уметност, а друго због много шире публике коју су, природно, привлачиле. На овакве представе људи су долазили да искажу свој политички став, протест или другу јавну манифестацију, тако да, поред редовне театарске публике, присутна је била много шира јавност. Стога не треба да чуди да је и мањи број националистички набијених културних догађаја изазивао огромну пажњу јавности и стварао утисак да је управо национализам главни ток културе. Националистички оријентисана култура није била ни близу да буде доминантни културни модел до 1988. Након што је власт променила сопствену идеологију и пригрлила национализам, и култура је постати знатно рецептивнија за ове теме, али чак ни на врхунцу националног покрета у Србији, крајем девете и почетком десете деценије XX века, тешко би опстала оцена да је национализам доминирао културним токовима у Србији.

1.3.4. Лабудова песма – филм 1980-их

Филм је у Југославији увек био моћно средство за преношење порука, али и за праћење ситуације у друштву. Прослављени редитељ Александар Петровић, тврдио је да је филм као

⁵⁰⁴ Представа није имала велики уметнички домет, али јесте померала ствари напред у позоришном животу, видети у том смислу критике: Александар Милосављевић, „Тријумф политике“, *Дневник*, 25. март 1990; Јован Тирилов, „Стојановић 1990“, *Старт*, 31. март 1990.

⁵⁰⁵ Види, на пример, критику Нушићевог комада *Покојник*, у режији Павла Минчића из 1988: Авдо Мујчиновић, „Пропуштена шанса“, *Политика експрес*, 21. новембар 1988, или комада Артура Милера, *Вештице из Салема*, у режији Александра Лукача из 1990: Владан Радосављевић, „Ход по површини“, *Политика експрес*, 26. јун 1990.

⁵⁰⁶ Милутин Мишић, „Завера у фељтону“, *Борба*, 8. март 1988, 8.

⁵⁰⁷ Огњеновић, Вида, *Меланхоличне драме*, Београд: СКЗ, 1991, 5 – 106.

⁵⁰⁸ Slavica Vučković, „Trauma i katarza u srpskom pozorištu“, *Republika*, 316-317 (septembar 2003).

⁵⁰⁹ Синиша Малешевић наводи да вербална агресија и бучност сведоче о слабости, пре него о снази дотичног национализма, што се свакако поклапа са налетом национализма 1980-их у Србији, када се тек борио да преузме институције јавне власти – Malešević, Siniša, *Grounded Nationalism*, 279.

сеизмограф и да се кроз развој филмске уметности у Југославији могу читати сви потреси у друштву и подземна померања.⁵¹⁰ Режим је улагао много енергије (али и финансијских средстава) да задржи утилитарну функцију филмске уметности и да настави са преношењем пожељних порука. Филм је самим тим увек био моћно оружје за изградњу и очување колективног памћења југословенског друштва.⁵¹¹ Но, као и у другим областима живота, и овде је брзо дошло до плурализације у оквиру колективног памћења и филмови су, уместо изградње, почели да служе критичком преиспитивању, па на крају и разградњи доминантне културе сећања. Као златно доба југословенског филма узимају се 1960-е које је обележио светски познат и признат тзв. црни талас (име које су му дали критичари, али које је преживело и променило своју почетну негативну конотацију) југословенске кинематографије. Овај талас био је надахнут модерним европским тенденцијама тог времена (попут француског новог таласа или италијанског неореализма) и сведочио је о таласу либерализације који је заплуснуо југословенско друштво те деценије, али и о уклопљености Југославије и њене уметности у актуелне европске и светске трендове. Црни талас сузбијен је репресијом почетком 1970-их, у процесу рестаљинизације након Титовог обрачуна са либералним руководством широм Југославије.⁵¹² То је довело до значајног пада квалитета југословенског филма, посебно у периоду 1973 – 1977. који теоретичар Данијел Гулдинг назива „најнижом тачком југословенског играног филма”.⁵¹³

Ипак, већ крајем 1970-их појављују се редитељи који ће због заједничке карактеристике да су се школовали у Прагу, добити назив прашка школа.⁵¹⁴ Била су то углавном редитељи рођени 1940-их, попут Срђана Карановића, Горана Марковића, Лордана Зафрановића, Горана Паскаљевића и Рајка Грлића, али ће им се касније придружити и нешто млађи Емир Кустурица, такође прашки ђак. И неки од редитеља црног таласа вратили су се на сцену 1980-их, и то са пуно успеха, попут Живојина Павловића са филмом *Задах тела* (златна Арена на Пулском фестивалу 1983)⁵¹⁵, Милоша Радивојевића са филмом *Живети као сав нормалан свет*⁵¹⁶ или Крсте Папића са важним филмом *Живот са стрицем*⁵¹⁷. Филм у овој деценији развијао се у готово свим смеровима, гранајући се по жанровима и задовољавајући потребе сваког дела популације. За разлику од 1960-их, више није било манифестних филмова, нити јасне припадности покретима и школама. Редитељи који нису сврставани ни у једну групацију постизали су такође велике успехе, попут Слободана Шијана чија четири филма су обележила не само почетак деценије (снимљени су од 1980. до 1984.), већ и каснији период (посебно је интересантно да су у питању међусобно

⁵¹⁰ Sudar, Vlastimir, *A Portrait of the Artist as a Political Dissident: The Life and Work of Aleksandar Petrović*, Chicago: University of Chicago Press, 2013, 20.

⁵¹¹ Борба за интерпретацију прошлости путем филма видела се и кроз копродукције како са западним земљама, тако и са СССР-ом, чији развој је верно пратио друштвено-политичке промене у Југославији, видети: Милорадовић, Горан, „Целулоидни мост: две супротстављене интерпретације Другог светског рата у Југославији на играном филму (1941-1991)“, у: *Мост у књижевности, историји и кинематографији*, ур. Александра Вранеш, Вишеград: Андрићев институт, 2017, 83 – 109.

⁵¹² Један од црноталасних редитеља, Лазар Стојановић, био је једини редитељ у Југославији који је због свог уметничког рада добио казну затвора, видети детаљно о овом веома важном случају у: Vučetić, Radina, *Monopol na istinu*, 352 – 374.

⁵¹³ Goulding, Daniel J, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945 - 2001 – oslobođeni film*, Zagreb: V.B.Z, 2004, 149.

⁵¹⁴ Они сами бунили су се против овог назива, указујући с правом да никад нису заједно наступали, нити писали било какве манифесте, па самим тим нису никаква школа, види интервју Срђана Карановића из 2001: Slobodan Kostić, „Ne pripadamo istoj fioci“, *Vreme*, 11. januar 2001.

⁵¹⁵ *Задах тела* (1983), р. Живојин Павловић.

⁵¹⁶ *Живети као сав нормалан свет* (1982), р. Милош Радивојевић.

⁵¹⁷ *Живот са стрицем* (1988), р. Крсто Папић. Филм је врло критички говорио о животу у социјалистичкој Југославији и изазвао је бројне реакције, али је такође и освојио Златну арену на фестивалу у Пули.

врло различити тематски и жанровски филмови – *Ко то тамо пева*⁵¹⁸, *Маратонци трче почасни круг*⁵¹⁹, *Како сам систематски уништен од идиота*⁵²⁰ и *Давитељ против давителја*⁵²¹). Пажњу су изазивали и филмови попут *Балкан експреса* Бранка Балетића⁵²², *Балканског шпијуна* Божидара Николића и Душана Ковачевића⁵²³, али и маестрална остварења Живка Николића *Лепота порока*⁵²⁴ и *У име народа*⁵²⁵.

Највећи успех југословенски филм постигао је 1985. када је филм *Отац на службеном путу* редитеља Емира Кустурице освојио Златну палму на фестивалу у Кану⁵²⁶. О популарности и квалитету филмске уметности тог доба у Југославији сведоче и ретроспективе југословенског филма које су организовале најугледније филмске институције на Западу током 1986. и 1987. године, попут центра *Жорж Помпиду* у Паризу, *National Film Theater* у Лондону и *American Film Institute*.⁵²⁷ И гледаност филмова у земљи је драматично расла током 1980-их. Филмови снимани у овој деценији нису, за разлику од црног таласа, имали у фокусу људе са маргине и друштвене отпаднике. Прашка школа (али не само она) ставила је у први план обичног, малог човека, са којим је било лако поистоветити се. Филмови нису више, за разлику од 1960-их, „тукли режим у главу“. Они јесу третирали друштвене проблеме, укључујући и најдубље и најприсутније, али су то чинили са мером, уз блажи приступ, много пријемчивији за широку публику. Данијел Гулдинг је то овако дефинисао: „Попут лососа који плива узводно, извијали су се и поскакивали у страну, умјесто да се наглавце баце против главне струје“.⁵²⁸

Држава се током 1980-их додатно децентрализовала, а партијске стеге су почеле да попуштају. У комбинацији са мудрој редитељско-сценаристичком политиком водећих уметника, ово је довело до озбиљног преиспитивања важећих догми кроз филм. Отварале су се, пре свега, теме које су преиспитивале поратни период у Југославији, укључујући и трауматичне догађаје из 1948. у доба сукоба са Информбироом. При том су се ове велике и контроверзне теме обрађивале кроз судбине појединаца, кроз трагедије обичних људи, што им је додатно давало аутентичност и одвајало их од вулгарног историјског ревизионизма. Иако поједини аутори уочавају тенденцију југословенског филма да се бави ревизијом историје, треба одмах приметити да та тенденција ни у ком случају не може да се сврста у историјски ревизионизам како смо га дефинисали за потребе овог рада.⁵²⁹ Уметници кроз филмове критикују друштвену стварност и преиспитују постојеће догме културе сећања, али ту углавном нема другог, подједнако важног дела дефиниције историјског ревизионизма – идеолошке злоупотребе чињеница и историјских закључака. Поступци режима и друштвена стварност критиковали су се са позиција универзалног хуманизма

⁵¹⁸ *Ко то тамо пева* (1980), р. Слободан Шијан.

⁵¹⁹ *Маратонци трче почасни круг* (1981), р. Слободан Шијан.

⁵²⁰ *Како сам систематски уништен од идиота* (1983), р. Слободан Шијан.

⁵²¹ *Давитељ против давителја* (1984), р. Слободан Шијан.

⁵²² *Балкан експрес* (1983), р. Бранко Балетић.

⁵²³ *Балкански шпијун* (1984), р. Божидар Николић и Душан Ковачевић.

⁵²⁴ *Лепота порока* (1986), р. Живко Николић.

⁵²⁵ *У име народа* (1987), р. Живко Николић.

⁵²⁶ *Отац на службеном путу* (1985), р. Емир Кустурица.

⁵²⁷ Goulding, Daniel J., *Jugoslavensko filmsko iskustvo*, 153.

⁵²⁸ *Исто*, 154.

⁵²⁹ *Исто*, 156.

и општеприхваћених моралних норми, не са становишта било које идеологије, поготову не идеологије национализма.⁵³⁰

Период непосредно након рата обрађују филмови попут *Петријиног венца*⁵³¹, *Само једном се љуби*⁵³² или *Rdeči boogie ali Kaj ti je deklica*⁵³³. Ипак, најважнији табу са којим се филм обрачунавао тих година био је сукоб Југославије и Информбироа, укључујући и брутални обрачун Титовог режима са присталицама Стаљина (али и онима који су за тако нешто били неправедно оптужени). Већ поменути филм Емира Кустурице, *Отац на службеном путу*, класичан је пример осликавања трагичних људских судбина током борбе са ИБ-ом. Важан и награђиван је и филм македонског редитеља Столета Попова (по сценарију Гордана Михића) *Срећна нова '49.*⁵³⁴ И ратни филмови у овом периоду добијају сасвим друго значење и фокус се полако помера са класичних ода НОБ-у на преиспитивање појединих елемената партизанске борбе, као и на појединца и његову судбину у рату. Посебно је упечатљив био филмски поступак Лордана Зафрановића који се кроз филмове *Окупација у 26 слика* и *Пад Италије* у потпуности посвећује патологији насиља у рату, приказујући врло експлицитно сву монструозност до које мржња може да доведе човека.⁵³⁵ Крајем 1980-их филм иде и корак даље, па преиспитује и саме основе мита о НОБ-у, сликајући Други светски рат у много комплекснијим нијансама. Филмови попут *Сокол га није волио* из 1988. по тексту Фабијана Шоваговића⁵³⁶, *Време чуда* из 1989, по роману Борислава Пекића⁵³⁷ или *Глуви барут* из 1990, редитеља Бахрудина Бате Ченгића по истоименом роману Бранка Ћопића⁵³⁸, мењају из основа ракурс из ког се до тада сагледавао рат, а посебно међусобни обрачуни Југословена у том рату (окупатори су у овим филмовима тек статисти). Посебно је важан био *Глуви барут*, који је по први пут на филмском платну представио тежину грађанског рата међу Србима и уместо на борбу за ослобођење, фокус усмерио на међусобни рат партизана и четника.⁵³⁹

Филмови 1980-их ипак се највише издвајају по својој критичности према ономе са чим су се људи суочавали у свакодневном животу. Уметници су у филмовима јасно указивали на распад друштвеног морала, на неспособност и корумпираност бирократије, али и политичке класе, на нефункционалност социјалистичке економије и самоуправних односа и на све веће сиромаштво које је за собом повлачило и пораст криминала, наркоманије и свих других облика девијантног друштвеног понашања. Под лупом су биле и институције самоуправног социјализма, па тако Павле Леви проницљиво запажа да је опус Горана Марковића добрим делом био посвећен управо

⁵³⁰ Изузетак представља филм Драгана Кресоје *Крај рата* из 1984. који говори о освети и отвара питање братоубилачке мржње између Срба и Хрвата, али филм није изазвао већу пажњу због својих слабих уметничких домета и не може да угрози општи закључак да филм 1980-их није промовисао историјски ревизионизам, *Крај рата* (1984), р. Драган Кресоја.

⁵³¹ *Петријин венац* (1980), р. Срђан Карановић.

⁵³² *Само једном се љуби* (1981), р. Рајко Грлић.

⁵³³ *Рдечи боогие али Кај ти је деклица* (1982), р. Карпо Аћимовић Година.

⁵³⁴ *Срећна нова '49.* (1986), р. Столе Попов.

⁵³⁵ *Окупација у 26 слика* (1978), р. Лордан Зафрановић; *Пад Италије* (1981), р. Лордан Зафрановић.

⁵³⁶ У овом филму се по први пут на филмском платну представља блајбуршка трагедија, што га је чинило посебно субверзивним, *Сокол га није волио* (1988), р. Branko Schmidt.

⁵³⁷ *Време чуда* (1989), р. Горан Паскаљевић.

⁵³⁸ *Глуви барут* (1990), р. Бахрудин Бата Ченгић.

⁵³⁹ Притом је реч била о јако квалитетном филму, освајачу последње југословенске Златне арене на фестивалу у Пули, рађеном уз учешће великог броја актера несрпске националности, укључујући редитеља, продуцента, већину глумачке екипе, фотографа и слично.

анализи нефункционалности важних друштвених институција попут поправних домова (*Специјално васпитање*⁵⁴⁰), основних школа (*Мајстори, мајстори*⁵⁴¹) или болница (*Вариола вера*⁵⁴²).⁵⁴³ Слично се може рећи за филмове Горана Паскаљевића *Земаљски дани теку*⁵⁴⁴ и *Посебан третман*⁵⁴⁵ који се баве темама старијих особа, односно алкохолизма, уз критички осврт на друштвену стварност и на институције које би овим темама требало да се баве. У филму *Већ виђено*, Горан Марковић истражује везу психичке нестабилности и партијског и друштвеног притиска током одрастања уз строги комунистички одгој.⁵⁴⁶

Није филм бежао ни од шкакљивих актуелних тема, чак ни од албанске побуне 1981. године. Редитељ Миомир Мики Стаменковић направио је 1984. филм управо о томе – *Опасни траг*, али је теми пришао опрезно и уз вођење рачуна о званичној верзији догађаја.⁵⁴⁷ У филму се обрађује побуна као контрареволуција, а југословенска служба безбедности бори се против иредентиста који желе да прошверцују оружје на Косово. Филм прати не само актуелну политику југословенског врха према албанској побуни, већ и формалну политику југословенске државе према Албанцима, тако да нема говора мржње, нити бесмислених стереотипизација. Уосталом, у писању сценарија учествовао је и Петрит Имами, а улоге су поверене и тада водећим косовским глумцима попут Енвера Петровција, Фарука Беголија, Абдурахмана Шаље и слично. Срђан Карановић ће се 1988. усудити да филмским изразом проговори о актуелном српско-албанском проблему, много храбрије и квалитетније него његов колега четири године раније. У филму *За сада без доброг наслова* покушаће да кроз причу новинара који би да сними филм о трагичној љубави Србина и Албанке на Косову представи комплексне слојеве косовског проблема, али и државе у оквиру које је тај проблем толико ескалирао.⁵⁴⁸ Посебно важан сегмент био је критички осврт на цензуру, медијску злоупотребу међунационалних односа и неефикасност самоуправних односа у друштву. Филм се није уклапао у већ устаљене црно-беле шеме јавне пропаганде (снимљен је 1988), па није изазвао већу пажњу домаће јавности, али је у иностранству добро примљен.⁵⁴⁹

Са друге стране, исте године Жарко Драгојевић је снимио филм *Кућа поред пруге*, у ком се ради о српској породици са Косова која се иселила на периферију Краљева након што је пет Албанаца силовало девојку из те породице (и то врло сугестивног имена – Косовка), а њен брат потом претукао једног од њих.⁵⁵⁰ Филм је изазвао огромну пажњу јавности и био је врло добро прихваћен како од публике, тако и од стручњака (Драгојевић је добио награде на Пулском фестивалу за сценарио и режију, а Љубиша Самарцић за споредну улогу). У филму, Албанци су уклопљени у улогу коју су те године имали и у српској штампи, тј. у новом колективно памћењу које се градило и које је сада имало подршку најважнијих институција у Србији, укључујући и партију. Исте године, као очигледан доказ тренда отварања шкакљивих тема, снимљен је и филм

⁵⁴⁰ *Специјално васпитање* (1977), р. Горан Марковић.

⁵⁴¹ *Мајстори, мајстори* (1980), р. Горан Марковић.

⁵⁴² *Вариола Вера* (1982), р. Горан Марковић.

⁵⁴³ Levi, Pavle, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Beograd: XX vek, 2008, 92.

⁵⁴⁴ *Земаљски дани теку* (1980), р. Горан Паскаљевић.

⁵⁴⁵ *Посебан третман* (1980), р. Горан Паскаљевић.

⁵⁴⁶ *Већ виђено* (1987), р. Горан Марковић.

⁵⁴⁷ *Опасни траг* (1984), р. Миомир Мики Стаменковић.

⁵⁴⁸ *За сада без доброг наслова* (1988), р. Срђан Карановић.

⁵⁴⁹ Goulding, Daniel J., *Jugoslavensko filmsko iskustvo*, 190.

⁵⁵⁰ *Кућа поред пруге* (1988), р. Жарко Драгојевић.

Браћа по матери, редитеља Здравка Шотре, прављен по роману Јована Радуловића.⁵⁵¹ У филму се описује судбина два брата која имају исту мајку, али различите очеве – усташу и партизана (Хрвата и Србина) и њихове судбине у социјалистичкој Југославији. Сплет трагичних историјских околности обележава животе оба брата и на крају их, без обзира на различитост њихових путева, води на исто место – у затвор.

Филмски редитељи, сценаристи и продуценти током 1980-их показали су, поред неспорног талента, изузетан осећај за друштвене проблеме и за стварност у којој су људи живели. И када су отварају теме из прошлости, већином су то чинили са јасном рефлексijом на садашњи тренутак и уз сталну запитаност о последицама на живот савременика. Ти филмови можда нису били оштри или храбри колико филмови црног таласа 1960-их, али јесу отварају важне теме. Чињеница да су били много гледљивији и комерцијалнији од филмова црног таласа, чинила их је неупоредиво утицајнијим у друштву. Национализам је био врло тешко уочљив у филмовима 1980-их све до пред сам крај деценије, чак и у оним који су директно отварају теме злочина из Другог светског рата (што не значи да га уопште није било). Последњи југословенски играни филм – *Вирџину*, режирао је Срђан Карановић. Била је то прича о Крајини у Хрватској крајем 19. века и оцу који принуђава своју ћерку да одраста као дечак.⁵⁵² Ова озбиљно написана и врхунски режирана драмска прича освојила је публику и у земљи и у иностранству, али је успех филма прекинуо рат. Овим филмом, снимљеним уз сарадњу Србије и Хрватске (и уз тесну сарадњу два пријатеља из прашке школе, са две стране националне баријере – Срђана Карановића и Рајка Грлића) затворено је једно од најплодоноснијих и најуспешнијих поглавља југословенске филмске историје.⁵⁵³

1.3.5. *Игра рокенрол цела Југославија – музика 1980-их*

Када су 1990-их трубадури национализма и рата масовно почели да „певају у славу ножева“⁵⁵⁴, а озбиљни музичари стали у прве редове антиратног покрета музичка сцена открила се као један од значајних полигона рата сећања. Потврдила је то и каснија експанзија југоносталгије кроз музику, као и ревитализација партизанских песама као облик (и) отпора доминантној култури сећања.⁵⁵⁵ Иако никада није била најслушанија, рок музика (у најширем смислу те речи) дефинитивно је обележила социјалистичку Југославију и њену културу од тренутка када се појавила. Рок музика је у 1980-е ушла у току свог четвртог таласа, како га класификује Далибор Мишина. Почетак таласа сместио је у 1977, када настаје панк сцена у Словенији, а кључно обележје препознао је у настанку великих рок (и не само рок) покрета током 1980-их: *Нови талас*, *Нови примитивизам* и *Нови партизани*.⁵⁵⁶ Ове покрете карактерисала је друштвена ангажованост, нови начин комуникације са публиком (директна и са јасним референцама из живота људи) и критика система и друштва са позиција левице. Рамет наглашава да се по степену ангажованости југословенски рок 1980-их више сврстава уз трендове Источне

⁵⁵¹ *Браћа по матери* (1988), р. Здравко Шотра.

⁵⁵² *Вирџина* (1991), р. Срђан Карановић.

⁵⁵³ Сасвим симболично, Срђан Карановић је са почетком рата престао да режира и одселио се у САД, чиме је насилно прекинута каријера једног од најталентованијих филмских уметника које је Југославија имала.

⁵⁵⁴ Ђорђе Балашевић, „Регрутеска“, албум *Напоследку*, Београд 1996, доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=X5YPu8sf18E>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁵⁵ Hofman, Ana, *Novi život partizanskih pesama*, Београд: XX век, 2016.

⁵⁵⁶ Mišina Dalibor, „Spit and Sing, My Yugoslavia’: New Partisans, social critique and Bosnian poetics of the patriotic”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 38, 2 (2010), 285.

него Западне Европе.⁵⁵⁷ Сва три поменута покрета била су супротстављена националистичкој реторици и представљала су одговор културе на изазове са којима се Југославија суочавала.

И док су *Нови талас* и *Нови примитивизам* критиковали друштвену стварност и представљали музику побуне (свако на свој, међусобно врло различит начин), *Нови партизани* су пре свега покушавали да формулишу нови патриотизам, да величају југословенско јединство, антифашизам и револуционарне тековине.⁵⁵⁸ Неприкосновени лидер овог таласа била је група *Бијело дугме*, највећа и најважнија музичка група у историји Југославије. *Бијело дугме* и његов вођа, Горан Бреговић, користили су огромну популарност ради ширења идеје новог патриотизма и отвореног супротстављања национализму. Већ 1983, као реакција на српско-албанске тензије на Косову, настала је прва рок песма у Југославији снимљена на албанском језику – *Косовска* од *Бијелог дугмета*. Био је то покушај ове групе да укаже на проблем издвојености албанске националне заједнице у југословенском друштву, па и кроз лингвистичку баријеру.⁵⁵⁹ Следеће, 1984, нову плочу *Бијело дугме* је отворило југословенском химном (*Хеј, Словени*), да би врхунац ангажмана био 1986. када је изашла песма *Пљуни и зајевај, моја Југославијо*, која је постала велики хит у целој земљи.⁵⁶⁰ Песма је изашла на плочи коју је отворила позната револуционарна корачница *Падај сило и неправдо*, а певали су је заједно Бреговић, партизански ветеран Светозар Вукмановић Темпо и хор деце из сарајевског сиротишта.

Музика која је на почетку долазила из Словеније (панк пре свега, а из њега се развио и *Нови талас*) непрестано је провоцирала јавно мњење и власти, али је и стицала све већу подршку међу младима у другим деловима Југославије. О својеврсном судару светова где је тешко могло бити говора о приближавању говори и бизарна ситуација када је лист београдске полиције, *Часопис за питања безбедности и друштвене самозащите*, објавио како графит ПУНК у ствари значи „Помозите Устанак Народа Косова“.⁵⁶¹ Панк је у Југославији, откада се појавио 1977. врло брзо стекао велики број поклоника и развио се (заједно са *Новим таласом* од кога га је врло тешко раздвојити) у један од европских феномена. За југословенску сцену с почетка 1980-их говорило се да је „највиталнија источно од Велике Британије“.⁵⁶² Нови талас је био на врхунцу 1982. када је изашао албум *Одбрана и последњи дани* групе *Идоли*.⁵⁶³ Представници овог таласа и њихови наследници нису се либили да провоцирају владајућу политику. *Идоли* су кокетирали са православном симболиком и православним појањем на албуму *Одбрана и последњи дани*⁵⁶⁴, на пример, а песма *Мојој мајци* бенда *Прљаво казалиште* постала је иконична због стихова о ружи хрватској и проглашена је за својеврсну химну новог националног буђења након периода хрватске

⁵⁵⁷ Ramet, Sabrina, *Balkan Babel*, 127.

⁵⁵⁸ Mišina, Dalibor, „Spit and Sing, My Yugoslavia”, 266 – 269.

⁵⁵⁹ Исто, 170.

⁵⁶⁰ Vesić, Dušan, *Šta bi dao da si na tom mjestu*, Beograd: Laguna, 2014. На омоту албума *Бијело дугме* из 1984. била је позната слика Уроша Предића *Косовка девојка*.

⁵⁶¹ Kyaw, Natalja, „Računajte na nas – Pank i Novi talas/Novi val u socijalističkoj Jugoslaviji“, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đorđe Tomić i Petar Atanacković, Novi Sad: Cenzura, 2009, 91.

⁵⁶² Исто, 81.

⁵⁶³ Овај албум је често проглашаван за најбољи југословенски албум свих времена, видети, на пример: *YU 100: najbolji albumi jugoslovenske rok i pop muzike*, прир. Danilo Štrbac i Duško Antonić, Beograd: YU Rock Press, 1998.

⁵⁶⁴ Идоли, албум *Одбрана и последњи дани*, Београд 1982, доступан на: <https://www.youtube.com/watch?v=lgWtNqmQVfU>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

шутње.⁵⁶⁵ Ипак, *Нови талас* је до краја остао симбол отпора национализму и покрет који је најтеже прихватао идеологију која му је ограничавала животни простор и силом делила публику на нације. По сведочењима актера *Новог таласа* они су током 1980-их развили врло живу и плодну сарадњу и прелазили су републичке границе без икаквих проблема, наступајући пред публиком у свим републикама и превазилазећи чак и језичку баријеру између Словеније и српско-хрватског језичког простора.⁵⁶⁶

И мање радикални музички бендови користили су прилику да кокетирају са националним или верским мотивима, једни из лукративних, други из идеолошких разлога. Група *Алиса* снимила је 1987. године песму *1389 (Неће Фата сина Бајазита)* која на полу-шалтив начин пева о Косовском боју и херојству Милоша Обилића (ког у песми зову Мића).⁵⁶⁷ Група *Југословени* снимила је још 1986. песму *Кунем ти се крсном славом*.⁵⁶⁸ Певач који ће током 1990-их не само промовисати национализам, већ и отворени говор мржње, Бора Ђорђевић, био је крајем 1980-их на врхунцу славе и популаран широм Југославије. Он је био оштар критичар режима, али све до краја 1980-их чинио је то пре свега кроз критику комунизма и власти, не кроз промоцију национализма. Он је добар пример либералне атмосфере у Србији у другој половини те деценије. Године 1987. снимео је без проблема песму *Нећу да будем члан мафије*, у којој се готово није ни трудио да сакрије да мафијом назива Савез комуниста Југославије (са све синтагмама попут мафијска књижица, мафијски другови, члан мафије и слично).⁵⁶⁹ Управо те године, након што је изашао албум са овом песмом, *Рибља Чорба* је свирала на отварању Универзијаде у Загребу, на стадиону *Динама* пред 50.000 људи.⁵⁷⁰

Ни фолк музика, далеко популарнија од било које врсте забавне музике, није током 1980-их показивала наклоност према национализму. Штавише, слично покрету *Нови партизани*, и овде су веома добро прихваћене песме које су величале Југославију и југословенски патриотизам. Посебно су се у томе истицали најпопуларнији певачи и певачице, пре свих Лепа Брена, која је крајем 1980-их постала национална икона и један од симбола Југославије, не само у земљи већ и у непосредном окружењу.⁵⁷¹ Лепа Брена је у дуету са Мирославом Илићем отпевала 1985. године

⁵⁶⁵ Ова група је, након што је 1988. снимила песму *Мојој мајци*, имала турнеју са завршним концертном у Загребу 17. октобра 1989. који се сматра највећом манифестацијом хрватског националног покрета пробуженог управо те године. Цео концерт доступан је на: <https://www.youtube.com/watch?v=x0UpZDT9rvq>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁶⁶ Види интервјуе које су дали челници новоталасних бендова Грегор Томц, Срђан Гојковић Гиле, Петар Ловшин и други у: Kostelnik, Branko, *Moј život je novi val – razgovori sa prvoborcima i dragovoljcima novog vala*, Запрешић: Fraktura, 2004.

⁵⁶⁷ Алиса, *1389 (Неће Фата сина Бајазита)*, Београд 1987, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=ZOdLoKWebI>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁶⁸ Југословени, *Кунем ти се крсном славом*, албум *Дошло ми је да се напијем*, Београд 1986, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=uSNpgsvRzvE>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁶⁹ Рибља Чорба, *Нећу да будем члан мафије*, албум *Ујед за душу*, Београд 1987, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=P0AD4Y32m0o>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷⁰ Званична интернет презентација Рибље Чорбе: <https://riblja-corba.com/hronologija/hronologija-1987/>, последњи пут посећена 22. децембра 2023.

⁵⁷¹ Њени концерти у Софији и Темишвару су били масовни спектакли, у исто време прозор у свет за Бугаре и Румуне, али и врхунска реклама за Југославију, видети екстазу публике у Темишвару 1984. док Брена пева *Живела Југославија* <https://www.youtube.com/watch?v=rohAI7Qt5DE> или реакцију публике у Софији 1990. док пева песму *Југословенка* <https://www.youtube.com/watch?v=kSJoUiBjf4Y>, последњи пут посећене 22. децембра 2023.

песму *Живела Југославија*,⁵⁷² а 1989. снимила је песму *Југословенка*, заједно са Данијелом Поповићем, Владом Калембером и Аленом Исламовићем која је постала велики хит у земљи.⁵⁷³ Касније, током 1990-их, када је новокомпонована музика мутирала у нови правац назван турбо-фолк, код појединих аналитичара дошло је до изједначавања целог правца са национализмом.⁵⁷⁴ Овоме је допринела и несумњива подршка коју је фолк музика имала од стране режимских медија у доба Милошевића.⁵⁷⁵ Ипак, иако су неки од певача и певачица пристали 1990-их да буду иконе национализма, нико од њих (бар не од популарнијих) није изградио своју каријеру на националистичким песмама. Како констатује Маријана Митровић: „Већ етаблиране певачице су коришћене као покушај етаблирања национализма, као националне иконе, или бар учеснице у свакодневной производњи означитеља нације”.⁵⁷⁶ Чак и каснија икона националистичке јавности, Светлана Цеца Ражнатовић, прославила се крајем 1980-их песмама далеко од било каквог национализма. Штавише, једини Цецин ангажовани наступ био је у антиратној песми *Нећу против друга свог*, коју је отпевала 1992. у дуету са Радетом Шербецијом.⁵⁷⁷

О атмосфери међу популарним певачима народне музике говори и податак да је Весна Змијанац одбила 1989. године да пева песму Милутина Поповића Захара *Видовдан*, насталу по специјалној наруџбини ППП РТБ за прославу 600 година Косовске битке.⁵⁷⁸ Осим Захарове супруге, која ће отпевати ову песму, на овом специјално нарученом албуму појавило се још неколико певача са новокомпонованим песмама о Косову и Видовдану, што је био део тадашње масовне хистерије у вези са обележавања 600 година Косовске битке као круном српског националног покрета с краја 1980-их. Национализам се у музици пробијао до људи алтернативним путевима, ван доминантних културних правца. *Глас цркве*, популарна издавачка кућа из Ваљева у власништву СПЦ, објавио је 1988. у част 600 година Косовске битке касету *Нико нема што Србин имаде* на којој два протођакона и певача духовне музике певају што старе, што новокомпоноване српске патриотске песме.⁵⁷⁹ Управо 1989, када је целу Србију захватила хистерија око обележавања 600 година Косовског боја, и када је национална мобилизација била

⁵⁷² Песма је доступна на: https://www.youtube.com/watch?v=Mzyb9yB61_M, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷³ Песма и видео спот доступни су на: <https://www.youtube.com/watch?v=gsKn5KX6XnU>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷⁴ Анализа турбо-фолка као важне, не само музичке, већ и културне и политичке појаве, превазилази оквире овог рада, али за озбиљнији критички приступ појави видети, на пример: Dragičević Šešić, Milena, *Neofolk kultura – publika i njene zvezde*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, 1994; Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji – nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd: Samizdat B92, 2001, 115 – 175, ili Kronja, Ivana, *Smrtonosni sjaj - masovna psihologija i estetika turbo-folka*, Beograd: Tehnokratia, 2001.

⁵⁷⁵ О турбо фолку деведесетих и везама са режимом видети изванредан документарни серијал Радована Купреса *Сав тај фолк*, Б92 (2004), доступан на: <https://www.youtube.com/watch?v=tGSG4VidRw0&list=PLj9amER5BmhiJMIVXQXKSJbmBhMR1JKSG>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷⁶ Митровић, Маријана, *Улога популарне музике у конструисању родних идентитета у постсоцијалистичкој Србији*, Београд: Филозофски факултет, 2017, докторска дисертација, 249.

⁵⁷⁷ Раде Шербеција уз пратњу Светлане Величковић, *Нећу против друга свог*, Сарајево 1992, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=JUg4FZT1m2Q>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷⁸ „Откривена тајна песме 'Видовдан'“, *Вечерње новости*, 19. април 2021, доступно на: <https://www.novosti.rs/scena/poznati/988748/otkrivena-tajna-pesme-vidovdan-napisana-5-minuta-ova-pevacica-odbila-snimi-gocu-proslavila>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁷⁹ *Нико нема што Србин имаде*, Ваљево 1988.

на врхунцу, појавиле су се новокомпоноване песме које су славиле националне мотиве.⁵⁸⁰ Ни тада то нису били популарни певачи и певачице (осим поменутог случаја наручене плоче ППП РТБ-а), већ више специфична врста поткултуре унутар новокомпоноване музике. Најпознатије плоче са песмама о Србији, Косову, али и новом вођи, Слободану Милошевићу, издала је 1989. мала дискографска кућа *Београд тон*, а певали су их слабо познати кафански певачи попут Стојана и Слободанке Стојановић⁵⁸¹ или Снежане Петковић⁵⁸². Како је вођа опеван и шта се од њега очекивало говоре ови стихови:

„На нас, твоју браћу, сестре, не престаје хајка
помози нам Слободане, ти си нама и отац и мајка“⁵⁸³

„Ти си Слобо подметнуо главу, да би српску сачувао славу
Херој прави, душа од човека, бори се за Србију двадесетог века“⁵⁸⁴

„Ко то синоћ кроз Тополу прође, чини ми се да је Карађорђе
Није Ђорђе, не може да дође, већ је Слобу послао народу“⁵⁸⁵

Ови, пре свега економски подухвати малих дискографских кућа и слабо познатих певача и певачица, говоре да је тржиште за ову врсту музике постојало. Квалитет и текстова и музике био је испод нивоа чак и новокомпоноване музике у том тренутку. То је вероватно и разлог што су ове песме (а и певачи) потрајале тек једну или две сезоне и данас их се готово нико не сећа. Они су представљали специфичну поткултурну варијанту једне шире, кафанске поткултуре (често називане културом *Ибарске магистрале* због великог броја кафана око магистралног пута где је био популаран овакав репертоар). Настали су спонтано, као израз потребе дела публике да оно што су волели и у шта су веровали буде опевано. Са друге стране, нису постали средишњи ток новокомпоноване музике, чак ни када је Слободан Милошевић био на врхунцу власти, 1989. године. И из ове ситуације уочљива је постојаност хипотезе да је национализам био присутан међу делом становништва, али и да његово преузимање централних друштвених и културних токова, а посебно јавних институција, није био ни мало лак нити једноставан посао. Цео апарат владајуће структуре, окупљен око Милошевића и партије, и сви јавни ресурси које су они контролисали, морали су да буду упрегнути да би национализам превладао и тиме им омогућио да успоставе ауторитарну владавину, сакривени иза наводне угрожености нације.

⁵⁸⁰ На пример, слабо познати певач Саша Петровић издао је 1989. албум са обрадом популарних песама које су већ објављене на претходно поменутом албуму *Нико нема што Србин имаде*, видети: Саша Петровић, албум *1389 – 1989. На Косову бојном пољу*, Београд 1989.

⁵⁸¹ Дует Стојан и Слободанка Стевановић, *Ој Србијо из три дела, поново ћеш бити цела*, Београд 1989.

⁵⁸² Снежана Петковић, албум *Слободане, мили брате*, Београд 1989.

⁵⁸³ Снежана Петковић, *Слободане, мили брате*, Београд 1989, доступна на: https://www.youtube.com/watch?v=6aIMTZKfK_0, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁸⁴ Надица Јовановић, *Човек двадесетог века*, Београд 1989, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=bkF13WdXj4E>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

⁵⁸⁵ Драгиша Симић, *Ко то синоћ кроз Тополу прође*, Београд 1990, доступна на: <https://www.youtube.com/watch?v=wU1tjehyyU>, последњи пут посећено 22. децембра 2023.

2. АКТЕРИ СЕЋАЊА 1980-ИХ

Културом сећања у СФРЈ (а самим тим и у Србији), како смо описали у претходним деловима рада, доминирало је колективно памћење заштићено од стране државе и промовисано од најмоћних актера сећања, попут партије и кључних друштвених организација. Ово сећање постало је током 1980-их мета жестоких напада. Један део актера наставио је да брани постојећу културу сећања, иако су временом, како је држава мењала страну, остајали све усамљенији на јавној сцени. Актери који су учествовали у нападима имали су различите циљеве – једни су желели да доведу у питање неке поставке колективног сећања, други да га целог сруше. Такође, методе које су користили биле су различите. Један део актера покушавао је критички да преиспита неке елементе колективног памћења путем откривања прећутаних (или недовољно наглашених) чињеница, суочавањем са грешкама и злочинима из доба социјализма и инсистирањем на плуралној култури сећања. Оваква политика историје захтева ваљано коришћење извора, поштовање чињеница, али и јасан вредносни оквир у ком се изводе закључци, заснован на темељним основама попут антифашизма, слободе и уважавања различитости. Други део актера који су учествовали у нападима на постојећу културу сећања користио је политику историје која се заснива на техници историјског ревизионизма, онако како смо га дефинисали за потребе овог рада. Циљ такве политике историје је наметање хегемонског наратива о прошлости који служи циљевима идеологије национализма. Све у овој политици подређено је нацији као јединој вредности и сваки доказ, извор или закључак разматра се кроз националне наочаре.

Нису се сви актери у подухват рушења постојеће и инаугурације нове културе сећања укључивали истовремено, нити са истим жаром. Дobar део се прикључио тек крајем 1980-их, када је целу акцију предводила партија (и њој подређена држава) и када је то постала официјелна државна политика. У почетку, у питању је био мањи део актера сећања, али врло гласан, све гласнији како је долазило до либерализације и попуштања репресије. Међу њима је најважнија била, и по потенцијалу за производњу наратива и по угледу који је имала у јавности, националистичка интелигенција окупљена на платформи опозиције социјалистичким властима.⁵⁸⁶ Уз њу је као веран савезник наступала и Српска православна црква која је током деценија социјализма брижљиво чувала арсенал алтернативних сећања и баштинила идеологију српског национализма. Опозиција притом ниједног тренутка није била монолитна, нити је цела стала уз ревизионистичке наративе које је наметао национализам. Алтернатива у оквиру интелектуалне опозиције такође је била активни чинилац који је утицао на културу сећања, те је посебно и обрађена у овом поглављу.

Поред овде поменутих, на културу сећања активно су утицали цивилно друштво (на првом месту омладинске структуре, али не само оне) и војне структуре (ЈНА и борачка организација као до тада највернији чувар званично санкционисаног колективног памћења). Оба ова актера током 1980-их губе првобитне улоге чувара колективног памћења и трансформишу се у много плуралније делове друштва, из којих ће до краја произаћи и неки од најрадикалнијих промотера нове, националистичке политике историје. Стога је у овом делу посвећена посебна пажња развоју оба поменута актера сећања и њиховој постепеној трансформацији током 1980-их. Све поменуте актере карактерисала је изразита хетерогеност. Ниједна од ових група није била јединствена, нити

⁵⁸⁶ Међу богатом литературом о националистичкој интелигенцији коју ћемо представити и користити у наставку рада, видети посебно: Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

је заузела страну у рату сећања у истом тренутку и са истим ентузијазмом (није мали број оних који су мењали стране и то у кратком временском периоду). Велики број актера остао је неутралан или бар привидно неутралан, што је такође имало свој утицај на коначан исход рата. Националистичка идеологија била је агресивна и наступала је од краја 1980-их са ауторитетом државе и кроз водеће институције и медије што је натерало велики број људи да јој се бар уклони с пута, ако већ нису хтели да се придруже. Имајући све ово у виду, изучавању актера сећања и њиховог понашања треба приступити без редукционистичког свођења комплексних људских поступака на црно-белу слику стварности у којој људи имају на располагању тек заузимање једне или друге стране.

Несумњиво кључну улогу када је у питању култура сећања у једном друштву има власт, тј. држава. У једнопартијској држави каква је била Југославија 1980-их, то практично значи да је улога партије била неприкосновена. Наравно, као што смо већ објаснили, партија је била далеко од монолитне и унутар ње је бујао читав спектар политичких идеја и опредељења која су често водила у жестоке сукобе међу различитим струјама. Некомунистички актери у југословенском друштву све време 1980-их били су на маргини и тек споредно утицали на политичку сцену, док је права борба вођена у оквиру партије, како унутар сваке од осам осамостаљених републичко-покрајинских партијских организација, тако и међу њима на федералном нивоу.⁵⁸⁷ У таквим условима, да би се нови, националистички наративи у оквиру културе сећања наметнули као доминантни, неопходно им је било савезништво партије, али не онако слабе каква је била почетком и средином 1980-их, већ додатно хомогенизоване и предвођене ауторитарним и харизматичним лидером. Слободан Милошевић препознао је потребу националиста за савезником који ће им отворити врата државе, баш као што су они препознали њега као вођу око којег ће се окупити нација и који ће преузети њихов програм. Он је био, речима Ленарда Коена „политички гласноговорник национализма, пре него посвећени националиста”.⁵⁸⁸ Милошевићев пут освајања партије и рушења опонената, прво у Србији, затим у покрајинама и Црној Гори, а онда и покушај да се сличан сценарио изведе у читавој Југославији, детаљно је обрађен у овом поглављу јер даје одговор на важна питања, попут оног како је и зашто главни актер сећања променио страну и како се уз помоћ власти успоставила нова култура сећања, заснована на хомогеном колективном памћењу које је наметнуло свој наратив читавом друштву и потпуно поразило сваку алтернативу.

2.1. Партија као актер сећања 1980-их

2.1.1. Милошевићев поход на српску партију

Српско руководство средином 1980-их изгледало је, бар споља, прилично уједињено када је у питању била политичка будућност земље иако је управо прошло кроз жесток сукоб током избора Милошевића за шефа партије 1986. У основи, идеја им је била заједничка – реформисати земљу, како економски, тако и политички. Сви су били за то да се покрајинама смање овлашћења,

⁵⁸⁷ Bieber, Florian and Galijaš, Armina, „The Revolutions that did (not) Happen: Yugoslavia 1989”, in: *The Revolutions of 1989. A Handbook*, eds. Wolfgang Mueller et al., Vienna: OAW 2015, 170. Ово нипошто не значи да утицај некомунистичких актера није постојао, пре свега кроз интеракцију са партијом и институцијама под њеном контролом, као ни да се није мењао и растао током посматране деценије, као што ћемо показати у наставку рада.

⁵⁸⁸ Cohen, Lenard J., *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder: Westview Press, 2001, 84.

да би Србија уопште могла да функционише као држава.⁵⁸⁹ Међутим, ускоро ће се показати да су постојале значајне разлике када је реч о методама долажења до жељеног резултата, а такве разлике никада нису само методолошке или техничке, већ непогрешиво указују и на суштинска неслагања. Дража Марковић је ово далековидо приметио говорећи на затвореној седници проширеног састава председништва српске партије 1986: „Може се различитим средствима долазити до истог циља, али не и свим средствима. Често се може десити да нас, управо, изабрана средства и њихово коришћење одведу мимо или против прокламованог циља... Нас не сме занимати само резултат, него и како смо до њега дошли”.⁵⁹⁰ А управо о томе како доћи до жељеног резултата српско руководство је, по сведочењу савременика, расправљало редовно и врло бурно на неформалним састанцима које је правио Иван Стамболић од 1984. до 1987. са најважнијим руководиоцима и људима у које је имао поверење.⁵⁹¹ Средства која је заговарао и касније се њима врло радо користио Слободан Милошевић показивала су и његове праве циљеве – успостављање монолитне личне власти. Негде у том периоду, од 1984. до 1987, очигледно је схватио прави потенцијал национализма и приглио га као средство за остварање циља.

Не треба сметнути с ума да је партијско кокетирање са национализмом, укључујући и употребу националистичке идеологије у комбинацији са марксистичко-лењинистичким учењима, било присутно готово све време у комунистичким земљама (наравно, уз специфичности везане за сваку државу), што Кетрин Вердери делом тумачи као вид отпора хегемонији Совјетског Савеза.⁵⁹² Током 1970-их и 1980-их (а негде и пре тога), овај тренд спајања национализма и комунизма постао је доминантан у готово свим источноевропским државама, а посебно на подручју Балкана где су лидери попут Чаушескуа, Тодора Живков или Енвера Хоџе у потпуности прихватили и промовисали национализам као сопствену идеологију.⁵⁹³ Био је то важан начин за учвршћење политичког легитимитета владајућих режима.⁵⁹⁴ Прихватањем национализма као доминантне идеологије и промовисањем његових запаљивих порука, власт неминовно иде ка аутократији. Зато национализам и јесте толико привлачан аутократима, што случај Слободана Милошевића белодано показује. Адам Михњик је 1991. национализам прогласио „последњом речју комунизма” и природним окружењем за диктаторе, наводећи као пример Ким Ил-Сунга, Кастра, али и Слободана Милошевића.⁵⁹⁵ Но, Милошевићева техника освајања власти и њене концентрације у сопственим рукама била је много компликованија и софистициранија од простог ослањања на једну идеологију. Пре свега, морао је да обезбеди апсолутну подршку и контролу над партијом да би овај, и даље доминантан инструмент управљања државом, ставио у службу нове идеологије.

Дејан Јовић је анализирао говор Слободана Милошевића и закључио да је на делу била нова реторика – знатно оштрија и одлучнија. Користио је језик јасних и емотивних израза и

⁵⁸⁹ Милетић, Александар Р., „Генерације српских (ре)централиста 1968 – 1990: оправдани захтеви или пут у распад Југославије”, [хттп://www.yuисторија.цом/сербан/југ_друга_тхт01ц3.хтмл](http://www.yuисторија.цом/сербан/југ_друга_тхт01ц3.хтмл), последњи пут посећено 24. децембра 2023.

⁵⁹⁰ Đekić, Mirko, *Upotreba Srbije*, 346 – 347.

⁵⁹¹ *Интервју са Радојем Стефановићем*, Београд, 18. март 2022, архива аутора.

⁵⁹² Verdery, Katherine, *National ideology under socialism: identity and cultural politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1991, 306 – 308.

⁵⁹³ Shafir, Michael, „Denying the Shoah in Post-Communist Eastern Europe”, 31.

⁵⁹⁴ Braun, Aurel, „Hungary From ‘Goulash Communism’ to Pluralistic Democracy”, in: *The Extreme Right: Freedom and Security at Risk*, eds. Aurel Braun and Stephen Scheinberg, Boulder: Westview, 1997, 201 - 219.

⁵⁹⁵ Michnik, Adam, „Nationalism“, *Social Research*, 58, 4 (1991), 759.

обраћао се људима којима је било потребно да чују нешто другачије од реторике коју су непогрешиво везивали за хаос и кризу у друштву и држави.⁵⁹⁶ У политички језик је, како примећује Јовић, вратио изразе попут јединства (сигурно најпромовисаније вредности у његовом политичком говору), оптимизма, будућности, а управо су то биле поруке које су кепиле душу људима и наилазиле на врло плодно тло.⁵⁹⁷ Слободан Антонић је констатовоа да је Милошевић харизму изводио „непосредно из подршке народа мобилисаног национализмом“.⁵⁹⁸ И Џон Алкок, анализирајући Милошевићеву реторику крајем 1980-их, примећује да се овај представљао као гласноговорник обичних људи, да је враћао у живот традиционалне концепте попут части и колективног осећања одговорности, да је правио црно-белу поделу између народа, ког је уздизао на пиједестал и отуђене, опортунистичке бирократије, као и да се обраћао директно људима, заобилазећи све институције система и самим тим бришући посреднике између вође и поданика.⁵⁹⁹

За прекретницу у Милошевићевом наступу најчешће се узима његов говор у Косову Пољу 24. априла 1987. године. Милошевић је посетио Косово Поље да би саслушао жалбе косовских Срба на дискриминацију и притиске, али се суочио са бесном масом која се сукобила са полицијом.⁶⁰⁰ Милошевић је, по сведочењу Славка Ђурувије, тада новинара *Борбе* који је стајао непосредно до њега, био блед, уплашен, дрхтао је док су људи око њега викали, а неки плакали, жалећи се да их бију. Тада, сасвим спонтано, Милошевић је изговорио реченицу: „Нико не сме да вас бије“ која ће ући у легенду и од њега створити лидера.⁶⁰¹ Милошевићев кућни пријатељ, директор ТВ Београд Душан Митевић, искористио је у потпуности ситуацију, пуштајући непрестано на телевизији потресне слике косовских Срба и Милошевићеву реченицу.⁶⁰² Као што су косовски Срби те ноћи препознали да је неко из партије коначно прешао на њихову страну, то је препознала, бар као могућност, и критичка интелигенција. У њеном најважнијем гласилу, *Књижевним новинама*, само неколико дана након догађаја у Косову Пољу изашла је на насловној страни песма *Химна на ледини*, косовског песника Радослава Златановића посвећена Милошевићу:

„Али, пристиже леп млади говорник,
Сунце које залази пали му на кострешену косу
Разговарају са својим народом на ледини, каже
У школском дворишту и на њиви.“⁶⁰³

⁵⁹⁶ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 373.

⁵⁹⁷ Исто, 375 – 380.

⁵⁹⁸ Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Београд: Оtkrovenje, 2002, 95.

⁵⁹⁹ Allcock, John, B., „Rhetorics of Nationalism in Yugoslav Politics“, in: *Yugoslavia in Transition – Choices and Constraints*, eds. John B. Allcock et al., New York/Oxford: Berg, 1992, 292 – 293.

⁶⁰⁰ Николић, Коста, „Нико не сме да вас бије“ – Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. априла 1987. *Историја и мит*, Београд: ИСИ, 2006, 81 – 82.

⁶⁰¹ Ćuruvija, Slavko, „Godine zapleta – decenija Slobodana Miloševića“, *Borba*, 19. јануар 1993, 15.

⁶⁰² Ђукић, Славољуб, *Између славе и анатеме – политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд: Филип Вишњић, 1994, 52. Видети и сведочење самог Митевића о томе, где каже: „Емитовали смо Милошевићево обећање без прекида. То га је и лансирало“, Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Београд: Radio B92, 1996, 31.

⁶⁰³ Златановић, Радослав, „Химна на ледини“, *Књижевне новине*, 371, 1. мај 1987, 1. Јасна Драговић-Сосо негира значај овог чина, јер је песма изашла без пратећег коментара и јер није било других позитивних текстова о Милошевићу у *Књижевним новинама* још неко време након тога (Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 304). Уз уважавање ових аргумената, ипак нисмо склони да занемаримо важност чињенице да је главно опозиционо гласило на насловној страни објавило оду вођи партије.

Током целе 1987. испливалe су на површину врло озбиљне концепцијске разлике између две струје у СКС – Милошевићеве и Стамболићеве. Док су се око Стамболића окупљали млађи, образованији људи, посвећени реформама и склони договорима и компромисима, Милошевић је око себе углавном окупљао ауторитарне и конзервативне људе, склоне брзом пресецању и несвесне времена у ком су живели, а које је неминовно доносило промене у свакој пори политичког, економског и друштвеног живота. Важна карактеристика Милошевићевих подржавалаца била је изразита склоност као ауторитарном моделу владавине и оданост култу вође. Они старији били су још увек одани култу покојног Тита и у Милошевићу су проналазили најбољег чувара тог култа, док су млађи нашли себи нови објекат обожавања – самог Милошевића. Већ у мају 1987. искоришћена је насловна страница листа *Студент* да се креира афера. На насловној страни овог гласила Универзитетског комитета Савеза социјалистичке омладине (УК ССО) 29. априла 1987. објављена је пародија на плакат за предстојећи Дан младости у виду листа глога са угризом у облику вампирских зуба и насловом *Ноћ вампира*.⁶⁰⁴ *Студент* је већ био препознат као врло критички оријентисано гласило које је доводило у питање многе аспекте тадашњег друштвено-политичког живота, пишући оштро о ситуацији у земљи, неспособности власти да се носи са кризом, о марксизму у школама, штафети младости, измишљању непријатеља, прогону опозиционара и слично.⁶⁰⁵

Насловница је изабрана као повод за офанзиву Милошевићеве струје, док су Стамболићеве сарадници стали иза редакције и супротставили се хајци.⁶⁰⁶ Био је ово почетак сукоба две струје који ће тињати током пролећа и лета 1987, а онда експлодирати у септембру на Осмој седници ЦК СКС. Осим напада на слободнију штампу, медији под Милошевићевом контролом током 1987. распаљивали су и мржњу према Албанцима. Врхунац су достигли почетком септембра 1987. када је војник албанске националности Азиз Кељменди пуцао у своје колеге, убио 4 и ранио 6 војника (игром случаја, међу погинулима су била два Муслимана, један Србин и један Хрват), а затим извршио самоубиство. Трагедија је искоришћена за антиалбанску хистерију, где је цела нација стављена на стуб срама и оптужена за непријатељство према држави. *Политика* је 4. септембра осванула са насловном страном на којој је био текст „Кељменди пуцао у Југославију”. О значају овог догађаја говори и детаљ са једног од састанака о Косову у председништву СФРЈ 1988. Када је председник Председништва САП Косово Ремзи Кољеџи саопштио да од 1983. није било ниједног убиства Србина од стране Албанаца на Косову, Милошевићу му је одговорио да то није тачно, јер се не узимају у обзир убиства у Параћину „која су повезана са Косовом”.⁶⁰⁷ Драгиша Павловић је покушао да заустави галопирајућу навалу национализма у партији и држави. На састанку са уредницима београдских медија, 11. септембра 1987. јасно је упозорио на српски национализам у штампи. Између осталог, Павловић је упозорио да дланови Срба и Црногораца са Косова из аплауза прелазе у песнице, „а то је граница преко које све даље вуче у трагичан развој

⁶⁰⁴ *Student*, 29. april 1987, 1.

⁶⁰⁵ Бонџић, Драгомир, „Београдски универзитет и Осма седница“, у: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osma sednica SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987 – 2007. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007*, ur. Momčilo Pavlović i dr., Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008, 150 – 151.

⁶⁰⁶ Видети текст министра културе Бранислава Милошевића који је бранио Студент и одговор уредника Политике експрес: Бранислав Милошевић, „Тачка на јоти“, *НИН*, 1899, 24. мај 1987, 18 – 19; Бранислав Јовановић, „Зашто министар за културу брани анттититовску линију“, *Политика*, 23. мај 1987, 5.

⁶⁰⁷ АЈ, фонд 803, ф. 452, Састанак у Председништву СФРЈ о Косову, 28. април 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

догађаја”. На крају је изговорио речи које су се убрзо показале пророчким: „Свако ко је данас спреман да се одрекне демократских и социјалистичких принципа и самоуправних путева у име решавања националних питања и националних конфликта, близу је национализму или је већ дубоко у њему без обзира какве законе узима за своје деловање.”⁶⁰⁸

Иступ Павловића био је повод да Милошевићева струја крене у коначни обрачун са противницима. На седници ГК СК Београда 17. септембра 1987. отворила се жестока расправа управо око политике Србије на Косову, коришћења различитих метода и савезништва са националистима. Један од најупечатљивијих говора одржала је Живана Олбина, тада председница издавачког савета *Политике*, која је, између осталог, рекла: „Ниједног момента не смемо прихватити националисте за савезнике. Ма колико у неким моментима указивали на исте проблеме, ма колико у појединим моментима говорили исто, наши су циљеви битно различити. Онај ко на моменат помисли да му националиста бар на тренутак може бити савезник сутра ће горко платити”. И сам Павловић поновио је да се, поред албанског, мора супротставити и српском национализму ког подстиче део штампе у Србији. Реакције Милошевићевих људи на седници јасно су показивале да су они већ променили страну и да су сами постали промотери националистичке идеологије. Јагош Пурић је позивао да се Србима и Црногорцима обезбеди „право на одбрану сопственог прага”, упоређујући ситуацију са 1941, док је Радош Смиљковић позивао „љуту траву на љуту рану”, осуђујући „позивање на стрпљење, на чекање, на хладне главе у ситуацији када су оне кржаве и када се по поду ваљају лешеве уснуних војника и тела силованих девојака, жена, старица”.⁶⁰⁹

Иако је у Градском комитету успео да се одбрани од напада, Павловића је чекала седница председништва ЦК СКС, на којој је био једна од тачака дневног реда, а затим и седница целог ЦК, опет са истом тачком дневног реда.⁶¹⁰ Седница председништва је одржана 17. и 18. септембра 1987. и била је затворена за јавност, иако је Павловић тражио да буде отворена. Међутим, Милошевић је сувише добро познавао технологију владања и није ништа препуштао случају. Ова седница је била пресудна и њен исход унапред је одређивао и саму Осму седницу. Наиме, са седнице председништва ишла је информација која је струја превладала и то је онда био знак члановима ЦК како да гласају (врло је тешко било замислити да ће гласати против одлуке сопственог председништва). На крају, тесном већином (11 за, 4 против и 5 уздржаних), председништво ЦК СКС усвојило је предлог за разрешење Павловића са места члана тог тела и проследило га Централном комитету да о њему расправља на својој Осмој седници 23. и 24. септембра 1987.⁶¹¹ На овој седници, само осам људи гласало је против предлога. Осим Драгише Павловића, против су гласали још Иван Стамболић, Васо Милинчевић, Шпиро Галовић, Иван Стојановић, Борислав Сребрић, Момчило Баљак и Милосав Ђорђевић. Иако нису имали право гласа, својим дискусијама су право да се нађу међу овим часним људима стекли и Љубинка Трговчевић, чланица председништва СР Србије и Радоје Стефановић, председник Привредне коморе Србије.⁶¹²

⁶⁰⁸ Pavlović, Dragiša, *Olako obećana brzina*, Zagreb: Globus, 1988, 90.

⁶⁰⁹ Милан Милошевић, „Политичка јесен 1987 – тренутак истине Драгише Павловића“, *НИН*, 27. септембар 1987.

⁶¹⁰ Љубинка Трговчевић, у то доба чланица председништва Србије, у разговору са аутором истакла је управо чињеницу да је Павловић именован био тачка дневног реда (што није био случај ни са Ђиласом или Ранковићем) као важну карактеристику стаљинистичког обрасца понашања Милошевића и његове струје, *интервју са Љубинком Трговчевић*, Београд, 4. фебруар 2021, архива аутора.

⁶¹¹ Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, 32.

⁶¹² Видети њихове говоре у: *Осма седница ЦК СКС, Београд: Комунист, 1987, 247 – 249, 348 – 350, 431 – 432.*

Милошевић је врло рано разумео значај медија, боље него иједан посттитовски политичар у Југославији, и то је чињеница која ће му у великој мери помоћи не само да освоји потпуну власт, већ и да такву власт одржава све до 2000.⁶¹³ Борисав Јовић сведочио је да је Милошевић лично бирао уреднике новина и директоре радија и телевизије додајући: „Оно што није објављено, није се ни догодило – то је била Милошевићева девиза”.⁶¹⁴ По тврдњи Славољуба Ђукића, и увод у Осму седницу, напад на Драгишу Павловића у тексту у *Политици експрес* који је потписао Драгољуб Милановић, припреман је у породичној кући Мирјане Марковић у Пожаревцу, у присуству Митевића, Живорада Миновића (уредника *Политике*) и Слободана Јовановића (уредника *Политике експрес*).⁶¹⁵ Небојша Владисављевић констатовао је да је по први пут у историји комунистичке Југославије, штампа употребљена да утиче на то ко ће победити у самом сукобу, уместо, као до тада, да води кампању против већ поражених.⁶¹⁶ Посебно је важна у том контексту била улога *Политике*, најстаријег и најугледнијег листа у Србији, који никада није посматран само као дневне новине, већ и као својеврстан државни симбол, без премца по утицају на јавност у Србији.⁶¹⁷ Радник и члан ЦК СКС, Тоде Ђурановић, изјавио је на партијској седници у мају 1989: „Ја у последњих 30 година знам доста дана када сам био без доручка, али без *Политике* нисам и немам намеру да је се одрекнем”.⁶¹⁸

Још пре Осме седнице трајале су интензивне припреме Милошевића да стави под контролу што већи број медија у Србији. Главне мете биле су најтиражнији недељници *НИН* и *Дуга*, који су изазивали велику пажњу отварањем шкакљивих тема током ове деценије. Уредник *Дуге* Грујица Спасовић поднео је оставку почетком 1987. након бројних притисака Милошевићевих људи, а уредничку палицу је преузео Илија Рапаић који ће недељник претворити у пропагандни сервис Милошевића, али и српског национализма.⁶¹⁹ И у *НИН*-у је дошло до великих чистки, укључујући промену уредника.⁶²⁰ На 11. седници ЦК СКС, 22. јуна 1988. у извештају о раду у претходне две године констатовано је да су се СК и органи самоуправљања „на основу јасних идејних опредељења ангажовали на програмским и кадровским променама у *Дуги*, *НИН*-у, *Интервју*-у, Телевизији и издавачкој кући *Политика*”.⁶²¹ Медији су стварали наратив, одређујући оквире „из којих се процењује исправност погледа и поступања јавних актера што их чини пожељном структуром за формулисање политичких идеја”.⁶²² Наравно, наративи нису настајали у вакууму, већ су морали да имају бар делимично припремљено тло или, како то дефинише Тарик Јусић, медији у исто време и стварају оквире, али их и извлаче из постојећих културолошки и

⁶¹³ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, f. 65, 379; Владисављевић, Небојша, *Антибироократска револуција*, Београд: Архипелаг, 2020, 103.

⁶¹⁴ Jović, Borisav, *Knjiga o Miloševiću*, Београд: Nikola Pašić, 2001, 13.

⁶¹⁵ Ђукић, Славољуб, *Између славе и анатеме*, 70 – 71. Миновић тврди да на овом састанку нису договарали напад на Павловића, већ су само јели лубеницу (што такође доста говори о односу Милошевића и уредника српских медија), Minović, Živorad, *Ulični biograf – knjigom na knjige Slavoljuba Đukića*, Београд: Altera, 2010, 112 – 115.

⁶¹⁶ Vladislavljević, Nebojša, „Milošević’s Ascent”, u: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti*, 190.

⁶¹⁷ Nenadović, Aleksandar, „Politika u nacionalističkoj oluji”, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Београд: Republika, 1996, 583 – 584.

⁶¹⁸ ИАБ, фонд 865, к. 65, излагање Тоде Ђурановића, 22. седница ГК СК Београда од 11. маја 1989.

⁶¹⁹ Marković, Zoran, M., „Nacija – žrtva i osveta”, u: *Srpska strana rata*, 637 – 661.

⁶²⁰ Mišović, Miloš, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Београд: издавач Slobodan Mašić, 1999, 199 – 201.

⁶²¹ АС, Б2, к. 507, Извештај о раду Савеза комуниста Србије, јун 1986 – јун 1988.

⁶²² Vasiljević, Jelena, „Narativizacija srpsko-hrvatskog sukoba iz 1990-ih: primeri upotrebe medijskih izvora u antropološkom istraživanju”, *Antropologija*, 9 (2009), 152.

социјално прихватљивих друштвених оквира.⁶²³ Националистички дискурс постојао је све време у српском, као и у свим осталим друштвима, а одржаван је у животу напорима националних радника – интелектуалаца и дела културне и црквене елите. Био је то сасвим довољан оквир да медији, по налогу политичке елите, извуку из њега и широко популаришу наративе као везивно ткиво нове културе сећања, на основу којих ће се процењивати и актери и њихови поступци на јавној сцени.

2.1.2. Милошевићев поход на покрајине

Током прве половине 1988. и даље су главна тема биле уставне промене у Србији и покушаји постизања сагласности између републике и покрајина. У једном тренутку чак се чинило и да је постигнут компромис и да су сви пристали на договорене промене Устава.⁶²⁴ Међутим, власт Слободана Милошевића тежила је да буде што апсолутнија. У томе су јој помоћ пружиле важне научне и културне институције у Србији. У периоду март-април 1988, када се чинило да је могуће постићи компромис, одржано је чак пет научних скупова у Београду, у организацији САНУ, Правног факултета, Марксистичког центра ЦК СКС, Културно-просветне заједнице Србије и Удружења правника Србије. Сви су добили огроман публицитет у српским медијима, а порука је била готово унисона – да предложене промене Устава нису довољне, да морају да буду радикалније и да циљ мора да им буде конституисање Србије као државе на целој својој територији.⁶²⁵ Прва препрека биле су покрајине и оно на шта би оне добровољно пристале свакако није било довољно да се успостави пуна власт Милошевићевог режима. Посебно је било проблематично сломити војвођанско руководство. Већином етнички Срби, војвођански руководиоци нису могли лако да буду оптужени за антисрпско деловање или сепаратизам, за разлику од Албанаца са Косова. Једноставно, али и ефикасно решење било је управо повезивање проблема на Косову са Војводином. Организованом и усмереном кампањом, српски функционери оптужили су Војвођане да опструирају промене Устава, које су нуђене као магична формула за спас Срба са Косова. Како је то описао Милошевић, на састанку у Председништву СФРЈ: „Устав ствара услове за разрешење проблема Косова и зато га стављам на прво место“.⁶²⁶ Противници уставних промена онда су лако оптужени за подршку албанском сепаратизму, па чак и насиљу над Србима на Косову.

Да би успео у томе Милошевић је искористио управо идеологију у чију се моћ уверио у претходном периоду – национализам. Од лета 1988. покрет Срба са Косова фокусирао се на Војводину, означавајући њено руководство као главног противника уставних промена у Србији и тамо пребацио своје митингашке активности. Тако почиње фаза у развоју политичких догађаја у Југославији која се колоквијално назива антибироократска (АБ) револуција и у којој су у првом плану велики скупови грађана у Србији и Црној Гори. Револуција је почела 9. јула 1988, када је Српски покрет отпора организовао митинг у Новом Саду, са циљем да упозна грађане Војводине са положајем Срба на Косову, да затражи подршку за промену Устава Србије и да протестује

⁶²³ Jusić, Tarik, „Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj“, u: *Intima javnosti*, prir. Gordana Đerić, Beograd: IFDT/Fabrika knjiga, 2008, 57.

⁶²⁴ Krunić, Boško, *Decenija zatora i raskola*, Novi Sad: Prometej, 2009, 61 – 62.

⁶²⁵ Бјелица, Слободан, *Спорови око аутономије Војводине – књига друга: 1974 – 1988*, Београд: Службени гласник, 2021, 440 – 441.

⁶²⁶ АЈ, фонд 803, ф. 452, Седница Председништва СФРЈ и представника Србије, 26. септембар 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

против политике војвођанског руководства.⁶²⁷ Конзервативно руководство Војводине реаговало је неспретно и ускратило струју демонстрантима. Ово је изазвало револт код многих грађана али и реакцију штампе под контролом Милошевића која је на насловним странама осуђивала војвођанско руководство као ненародно и „фотељашко” (отуђено од људи).⁶²⁸ Сам Милошевић најавио је јасно мету у програмском интервјуу *НИН*-у 3. јула 1988. На сугестивно питање новинара Милошевић је одговорио прецизно: „...делови руководства покрајина у даљој или ближој будућности желе да покрајине буду државе, али то не смеју да саопште баш тако директно, да не кажем сурово. Јер би то иритирало и друге грађане Србије, ван њене такозване уже територије, али ја мислим иритирало би и многе грађане у другим републикама”.⁶²⁹ Још је јаснији био приликом прославе Дана устанка у Србији која је одржана у Костолцу 6. јула 1988. На том митингу Милошевић је, између осталог, рекао да Србија нема избора – „или ће се конституисати као Република, територијално и политички, и мобилисати све снаге којима располаже за свој економски и културни развој, или ће престати да постоји”. У свом стилу додао је: „На дневном реду није дискусија, на дневном реду је историја”.⁶³⁰

Војвођанско руководство препознало је ове говоре као охрабрење митингашима са Косова и позив на дестабилизацију стања у Војводини.⁶³¹ Сукоб који је уследио између два руководства издвајао се од свих дотадашњих по изузетној жестини изречених ставова и квалификација. Само два дана након митинга у Новом Саду, председништво ССРН Београда је оценило да је војвођанско руководство „ушло у сукоб са народом” и позвало на борбу против бирократије „која своју снагу црпи у слабој Србији и Југославији”.⁶³² Један од партијских идеолога, Првослав Ралић, говорио је да сви у Југославији, па и у покрајини Војводини носе одговорност за положај Срба на Косову, прецизирајући: „Своја кућица, свој мир, своја баштица, то није идеологија СКЈ”.⁶³³ Он је протествовао и што се тражи објашњење за митинг у Новом Саду, јер Срби су тамо протествовали „због генералног етно злочина над десетинама хиљада људи који су криви само зато што су друге нације”.⁶³⁴ Функционер српског ЦК, Радош Смиљковић, закључивао је: „Не успевамо у борби против контрареволуције, јер неки овде не разумеју шта је то геноцид, шта је то национализам, шта је шовинизам”, додајући да је кључ у промени Устава Србије.⁶³⁵

На овом месту важно је да преиспитамо тезу о повезаности национализма и Милошевићевог учвршћења власти кроз антибирократску револуцију. Небојша Владисављевић тврди да Милошевићев долазак на власт не може да се припише националистичкој политици. По његовим речима „Милошевић је почео да гради масовну подршку на таласу незадовољства неодговорном и некомпетентном политичком елитом и неефикасним институцијама власти”.⁶³⁶

⁶²⁷ Бјелица, Слободан, *Спорови око аутономије Војводине – књига друга: 1974 – 1988*, 460 – 464.

⁶²⁸ В. М. М. К., „Грађани траже једну Србију“, *Политика*, 10. јул 1988, 1, 7 – 8; Светислав Спасојевић, „Јединство у име народа“, *НИН*, 17. јул 1988, 19 – 21.

⁶²⁹ Ђоко Стојичић, интервју са Слободаном Милошевићем, „Југославија и социјализам – историјске тековине“, *НИН* 3. јул 1988, 13.

⁶³⁰ Милошевић, Слободан, *Године расплета*, 244.

⁶³¹ Serenčaš, Žužana, „Jogurt revolucija“, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987 – 1989*, prir. Bojana Lekić i dr., Beograd: Službeni glasnik/Status team, 2009, 40.

⁶³² Nikolić, Kosta, „Ili će Srbija biti republika, ili će prestati da postoji – Ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, *Istorija 20. veka*, 30, 2 (2012), 175 - 176.

⁶³³ АС, Б2, к. 508, Излагање Првослава Ралића на 12. седници ЦК СКС 14-15. јула 1989.

⁶³⁴ Исто.

⁶³⁵ АС, Б2, к. 508, Излагање Радоша Смиљковића на 12. седници ЦК СКС 14-15. јула 1989.

⁶³⁶ Vladislavljević, Nebojša, „Institutional power and the rise of Milošević“, *Nationalities Papers*, 32, 1 (2004), 200.

Владисављевић додаје да је Милошевић подржао захтеве различитих група протестаната, као и сам протест као метод политичке борбе, за разлику од других политичара, а национализму се окренуо (као и други политичари који су хтели да преживе) тек када је национални сукоб постао доминантан у Југославији.⁶³⁷ Остаје нејасно у овој анализи који су то други протести (осим АБ револуције) које је Милошевић подржао. Радничке протесте (на пример протесте радника Змаја из Земуна или хрватских и босанских предузећа који су такође одржавани у Београду) Милошевић је све време игнорисао.⁶³⁸

Једини раднички протест који се може директно повезати са Милошевићем је протест радника Раковице 4. и 5. октобра 1988. Радници су дошли испред Савезне скупштине протестујући због лошег материјалног положаја и тражећи смену Савезне владе, али су такође и узвикивали „Хоћемо Слобу”. Милошевић се појавио, одржао кратак популистички говор, пребацио све на национални терен (на шта указује и сам Владисављевић⁶³⁹) и послао раднике кући реченицом „а сад сви на своје радне задатке”.⁶⁴⁰ Новинар Славољуб Ђукић сведочи да је Јагош Ђуретић тада изговорио реченицу која добро описује овај догађај: „Дошли су као радници, вратили се као Срби”.⁶⁴¹ Раднички штрајкови су били чести 1980-их година, али нити су представљали јединствен покрет, нити су били део АБ револуције. Милошевић није подстицао нити подржавао социјално незадовољство, већ их је свесно гушио јачајући тезу о примарности националних и државних питања. Како констатује Предраг Марковић, нови вођа радницима је уместо социјалне правде обећао јаку Србију и повратак достојанства „пониженог српског народа”, након чега су радници лакше заборављали своје невоље, јер су „имали узвишенији циљ: моћну Србију и национални понос”.⁶⁴² Како је и Оливера Милосављевић закључила након пажљиве анализе парола на Милошевићевим митинзима, тамо „само једног типа парола није било – оних социјалне садржине.”⁶⁴³

С друге стране, и много важније, однос Милошевићеве власти и АБ митинга никако не може да се сведе на то да их је он само подржао. Владисављевић исправно констатује да је масовности АБ револуције допринела претходно изборена слобода протеста, остварена кроз окупљања косовских Срба 1985 - 1987, као и кроз бројне радничке штајкове. Ова окупљања власт није спречавала и тиме је створена атмосфера у којој су протести легитиман вид политичке борбе. Такође, нема сумње да је покрет косовских Срба у почетку био аутономан и да је настао као резултат иницијативе самих грађана Косова.⁶⁴⁴ Али је такође несумњиво да су догађаји у склопу АБ револуције били прво омогућени (и свакако подржани), а затим добрим делом и организовани од стране власти у Србији. Сам догађај у Новом Саду 9. јула 1988. великим делом био је последица иницијативе самих косовских Срба, али та се иницијатива не може одвојити од атмосфере против

⁶³⁷ Исто, 200 – 201.

⁶³⁸ Musić, Goran, „‘They Came as Workers and Left as Serbs’: The Role of Rakovica’s Blue Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the Late 1980s”, in: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al, London/New York: Routledge, 2016, 144 – 145.

⁶³⁹ Владисављевић, Небојша, *Антибирокуратска револуција*, 215.

⁶⁴⁰ Musić, Goran, „‘They Came as Workers and Left as Serbs’”, 145 – 146.

⁶⁴¹ Ђукић, Славољуб, *Између славе и анатеме*, 106.

⁶⁴² Марковић, Предраг Ј., „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије“, *Токови историје*, 1 (2014), 62.

⁶⁴³ Milosavljević, Olivera, „Jugoslavija kao zabluda“, u: *Srpska strana rata*, 81.

⁶⁴⁴ Vladislavljević, Nebojša, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba sa Kosova 1985 – 1988”, *Reč*, 70/16 (jun 2003), 83 - 107.

војвођанског руководства коју су стварали Милошевићеви медији.⁶⁴⁵ Иако постоје сведочења да Милошевић није био одушевљен идејом да се организује митинг 9. јула у Новом Саду, такође је чињеница да не само да није ништа урадио да га спречи, већ је одмах 10. јула стао свом снагом српске партије, државе и медија иза демонстраната.⁶⁴⁶ Од септембра 1988, протесте су организовале локалне организације ССРН-а или партије, све под апсолутном контролом Слободана Милошевића.⁶⁴⁷ Сам Милошевић је на састанку у Председништву СФРЈ у септембру 1988, говорио: „У Србији ни један митинг није организован ван Социјалистичког савеза, ни један. Свуда га је организовао Социјалистички савез“.⁶⁴⁸ Српски лидери са Косова покушавали су и даље да буду аутономни фактор, али су их догађаји прегазили и на крају нису имали никакву другу опцију него да безрезервно подрже Милошевићеву политику на Косову.⁶⁴⁹

Власт у Србији крунисала је АБ револуцију великим митингом 19. новембра 1988. у Београду под називом Митинг братства-јединства. Митинг је био организован уз учешће комплетне државне, партијске и друштвене структуре у Београду и Србији. Председник ССРН Београда, Зоран Тодоровић, поднео је извештај о припремама за митинг на ванредној седници ГК СК Београда 18. новембра 1988. Истакао је да је ангажовано 12.000 ученика, извиђача и феријалаца да сређују парк, као и да ће вртићи радити до 17 часова, а школе организовати ваннаставне активности за ученике од 1. до 4. разреда како би родитељи могли да присуствују митингу. По Тодоровићевим речима, Синдикат и ССРН заједно су организовали раднике који ће доћи први на митинг (око 65.000 радника организовано је да дође већ од 9 часова) да заузму прва места. Пароле и транспаренти организовано су се писали „у радним организацијама, месним заједницама и школама“ уз координацију са општинским организацијама ССРН. Тодоровић је још додао: „Град ће бити декорисан као за државни празник“.⁶⁵⁰ И на овом митингу Милошевић је био недвосмислен око мотива АБ револуције: „Нека никога не чуди што се Србија летос дигла цела на ноге због Косова. Косово је сам центар њене историје, њене културе, њеног памћења. Сваки народ има ону љубав која вечно греје његово срце. За Србију је то Косово. Зато ће Косово остати у Србији“.⁶⁵¹ И остали на овом митингу били су јасни да је у питању национална

⁶⁴⁵ О примерима вођења хајке против војвођанског руководства у *Политици* видети: Nenadović, Aleksandar, „'Politika' u nacionalističkoj oluji”, 591.

⁶⁴⁶ Поред медијских прилога у Милошевићевим медијима и наведених званичних реакција српске партије, видети и његову жестоку борбу на седницама председништва ЦК СКЈ да спречи осуду митинга, Čolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije – kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, Београд: Laguna, 2017, 85 – 94.

⁶⁴⁷ Већ на другом митингу, у Панчеву 23. јула говорили су председник извршног већа СО Панчево и председник панчевачког ССРН-а, а трећи митинг, у Новој Пазови 12. августа 1988. технички је организовао локални одбор ССРН-а, као и следећи, у Титовом Врбасу 27. августа 1988 (на њему је говорио и председник СО Титов Врбас). Председници општина говорили су и у Оџацима, Сомбору, Белој Цркви, Зрењанину, Суботици и многим другима местима, као и председници локалних подружница ССРН-а и СУБНОР-а, видети хронологију митинга до 6. октобра 1988. са списком говорника у: Керчов, Сава и др., *Митинзи у Војводини 1988. године - рађање политичког плурализма*, Нови Сад: Дневник, 1990, 42 – 49.

⁶⁴⁸ АЈ, фонд 803, ф. 452, Седница Председништва СФРЈ и представника Србије, 26. септембар 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

⁶⁴⁹ Неки од њих брзо су се покајали и постали врло активни противници Милошевића, видети, на пример, исповест једног од вођа косовских Срба, Момчила Трајковића: Eremire Krasnići, *intervju sa Momčilom Trajkovićem*, 5. februar 2019, доступно на: <https://oralhistorykosovo.org/sr/momcilo-trajkovic/>, последњи пут посећено 24. децембра 2023.

⁶⁵⁰ ИАБ, фонд 865, к. 62, излагање Зорана Тодоровића, ванредна седница ГК СК Београда од 18. новембра 1988.

⁶⁵¹ Говор Слободана Милошевића на митинг братства и јединства у Београду 19. новембра 1988, Милошевић, Слободан, *Године расплета*, 275.

мобилизација Срба.⁶⁵² Милован Витезовић изговорио је на Ушћу реченицу која ће остати упамћена и касније често цитирана: „ово је година у којој се догодио народ“.⁶⁵³

О атмосфери која је 1988. неодољиво подсећала на својеврсни „српски Маспок“, говоре и извештаји о раду најтиражнијих медија. На седници секције за информисање ССРН-а, крајем 1988, пословодство издавачке куће *Политика* наводило је међу сопствене успехе специјалне додатке о појединим догађајима у Србији током 1988. Између осталог набрајала су се специјална издања *Интервјуа* у тој години: „Јуриш у поробљену отаџбину“ (о пробоју Солунског фронта); „Бој на Косову“, „Како је развлашћивана Југославија“, „Косовска голгота“, „Како је створена Југославија“ и „Ђирилица“. Просечни тиражи ових специјалних издања износили су око 80,000 примерака. И издања *Политике* која нису примарно политичка, укључила су се 1988. у подстицање националне еуфорије. Тако је *Илустрована Политика* објавила низ репортажа о Косову „о гажењу људских права и притисцима којима је српски и црногорски живаљ изложен од албанских сепаратиста, али и о исто тако драстичном прогањању искрено југословенски опредељених Албанаца од стране сопствених националиста“. *Радио ТВ ревија* бавила се темама попут уступања југословенског 12. канала *ТВ Тирани*, о мапи *ТВ Љубљана* на којој је Косово имало републичке границе, о „донедавном прогањању југословенски оријентисаних кадрова у *ТВ Нови Сад* од стране аутономаша“, а чак и модни часопис *Базар* је објављивао посебне рубрике о „тешком животу на Косову“.⁶⁵⁴

Националистичка опозиција те године је запечатилa свој савез са новим вођом, а ова реторика, поред извесне либерализације у области културе и издаваштва, пресудно ће томе допринети.⁶⁵⁵ Милован Данојлић је АБ револуцију називао „буђење Срба“ (у тексту из 1989) и закључивао да су симболи коришћени током масовних окупљања „знамења која је наш свет носио у последњим годинама Другог светског рата“, додајући: „Са чим су заспали, са тим су се и пробудили. Сетио сам се буквара и читанки из 1944, 1945. Његош, Вук, Тесла, Војвода Мишић, Свети Сава. Опанак и шајкача... И то је завршетак епохе која је утврдила да Његош није Србин и срушила му капелу на Ловћену.“⁶⁵⁶ И други српски националисти овај период, баш од Осме седнице, виде као прекретницу и као почетак промене државне политике у односу на идеологију српског национализма. Брана Црнчевић, један од најистакнутијих националиста, на питање зашто је стао уз Милошевића, одговарао је: „Тада, у току Осме седнице Савеза комуниста Србије, мој национализам се уклопио у тек пробуђени национализам у Србији.“⁶⁵⁷ Антрополошкиња Мирослава Малешевић закључила је да је национализам био присутан у свим срединама у Југославији, али је „најпре у Србији формулисан у политику, онда када је врховна елита највеће

⁶⁵² Новинар Срђан Шпановић анализирао је поруке говора са митинга и утврдио да су се спомињали Србија и Југославија, да се ниједан други народ није споменуо, да су сви политичари из других средина, осим Тупурковског помињани у негативном контексту, закључивши да је у питању био „митинг једне политичке опције и једне нације“, Španović, Srđan, *Kvadratura jugoslovenskog kruga*, Zagreb: СIP, 1989, 170.

⁶⁵³ Popov, Nebojša, „Srpski populizam od marginalne do dominantne pojave“, *Vreme*, 24. мај 1993, доступно на: <https://www.vreme.com/projekat/srpski-populizam/>, последњи пут посећено 24. децембра 2023.

⁶⁵⁴ АС, Б75, ф. 467, Седница Секције за информисање РК ССРН Србије, 2. март 1989.

⁶⁵⁵ Dragović Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 305 – 308.

⁶⁵⁶ Данојлић, Милован, „Ко смо, шта смо, куда идемо?“, *Србија и коментари*, 1 (1988/1989), 404 – 405.

⁶⁵⁷ Славко Трошељ, „Ја сам здрав српски националиста – интервју са Браном Црнчевићем“, *Политика*, 13. март 2010.

нације одлучила да преуреди федералне односе и промени правила игре отварањем српског националног питања и подстицањем српског национализма”.⁶⁵⁸

2.1.3. Милошевићев поход на Југославију

Талас демонстрација прелио се на јесен 1988. ван Србије, пре свега у Црну Гору, али са тенденцијама да се прошири и на крајеве Босне и Херцеговине и Хрватске у којима су живели Срби.⁶⁵⁹ Била је ово друга фаза антибироградске револуције која се након Србије устремила на целу Југославију. Црна Гора је била логичан избор због јаких веза српског и црногорског народа. Српски покрет отпора са Косова организовао је 20. августа 1988. велики протест у Титограду (и Колашину) на коме се тражило успостављање владавине права на Косову и заштита тамошњих Срба и Црногораца.⁶⁶⁰ Како су се митинзи настављали, захтеви су постајали све радикалнији, укључујући и захтеве за смену руководства Црне Горе. И овде је социјални популизам, проистекао из објективно катастрофалне економске и социјалне ситуације у Црној Гори, комбинован са српским национализмом.⁶⁶¹ У току септембра 1988. одржани су митинзи у Никшићу, на Цетињу и у Андријевици.⁶⁶² Посебно је никшићки митинг одјекнуо широм земље због оштре реторике, честих шовинистичких парола и скандирања и узавреле ситуације, јер је истог дана у граду гостовала фудбалска екипа Приштине.⁶⁶³ Црногорско руководство покушало је репресијом да заустави протесте, растурањем демонстрација у Титограду 8. октобра 1988. и полицијском интервенцијом на Жутој греди, на путу Никшић – Подгорица против радника никшићке железаре који су кренули у помоћ колегама у Титограду.⁶⁶⁴ Тиме је само одложило свој пад, али и изазвало нову буру незадовољства међу грађанима. На митингу у Никшићу, у знак протеста против полицијске интервенције, хиљаде грађана тражиле су смену министра полиције, клицале Милошевићу и јединству са Србијом, а никшићка железара је обуставила рад.⁶⁶⁵

У јануару 1989. је дошло до ерупције незадовољства када се десетине хиљада грађана Црне Горе окупило у Титограду и блокирало цео град. Радници су организовано дошли из никшићке железаре и пиваре, као и из *Радоја Дакића* и других титоградских предузећа, а придружили су им се и студенти. На крају, суочено са огромним притиском, цело црногорско руководство поднело

⁶⁵⁸ Малешевић, Мирослава, „Традиција у транзицији: у потрази за ’још старијим и лепшим’ идентитетом“, у: *Етнологија и антропологија – стање и перспективе*, ур. Драгана Радојичић, Београд: Етнографски институте САНУ, 2005, 221.

⁶⁵⁹ Видети више о покушају извоза АБ револуције у Хрватску током 1989. године видети у: Popović, Dragan, „Vreli dalmatinski srpanj 1989“, *Tragovi*, 4, 2 (2021), 93 – 121, а у Босну и Херцеговину у: Kamberović, Husnija, „The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 256 – 261.

⁶⁶⁰ Стругар, Владо, *Велика буна Црне Горе 1988 – 1989*, Београд/Никшић: Књижевне новине/Универзитетска ријеч, 1990, 233 – 246.

⁶⁶¹ Снимке и изјаве актера, како из АБ револуције, тако и из претходних честих штрајкова широм Црне Горе, видети у: *Prevrat '89. godine*, RTCG (2009), <https://www.youtube.com/watch?v=PYaWqNfgzTs>, последњи пут посећено 24. децембра 2023.

⁶⁶² Владисављевић, Небојша, *Антибироградска револуција*, 212.

⁶⁶³ Између осталог, на транспарентима је писало: „Главу дамо, Косово не дамо“, „Црна Гора је српска Спарта“, „Хљеб вас српски огубао – ПОГАНИ“, а скандирало се: „Напоље Шиптари“ и „Црна Гора и Србија, то је једна фамилија“, видети прилог са митинга и утакмице, уз пластичан опис атмосфере, парола и скандирања у извештају Славише Лекића: „Spisak poznatih imena“, *Novosti* 8, 22. septembar 1988, 14 – 15.

⁶⁶⁴ Детаљан опис ових драматичних догађаја дао је тадашњи шеф црногорског ДБ-а, видети: Keković, Vladimir, *Vrijeme meteža 1988-89*, Podgorica: KPZ Podgorica, 2002, 85 – 99.

⁶⁶⁵ Стругар, Владо, *Велика буна Црне Горе 1988 – 1989*, 322 – 329.

је оставку (укључујући и чланове председништва ЦК СКЈ из Црне Горе) 11. јануара 1989.⁶⁶⁶ На власт су дошли млади кадрови које је АБ револуција избацила у први план – Момир Булатовић, Мило Ђукановић и Светозар Маровић. Српска штампа, иначе популарна у Црној Гори, била је ударна песница црногорске антибијократске револуције. Након пада црногорског руководства Милорад Вучелић је у НИИ-у егзалтирано писао: „Црногорци су данас коначно одахнули и успели да са себе сперу љагу и срамоту која им је дуго наносила, а поготову октобра 1988. и употребом силе над невиним народом коју су наредили ненародни властодршци“.⁶⁶⁷ АБ револуцију у Црној Гори извела је коалиција различитих струја, које су се нашле привремено уједињене на таласу социјалног незадовољства и националистичког популизма који се преливао из Србије.⁶⁶⁸ Захтеви су, чак и када су у почетку били социјални, врло брзо прерастали у националне, пре свега у вези са положајем Срба и Црногораца на Косову, али и генерално борбе за унитарнију Југославију.⁶⁶⁹ Ово је несумњиво остављало озбиљне последице по међунационалне односе у Црној Гори. У Плаву је у јануару 1989. након смене црногорског руководства дошло до међунационалне напетости, јер су на паралелне митинге изашли са једне стране Срби и Црногорци, а са друге Муслимани и Албанци. Док се на првом скупу клицало „Слобо – слободо“, на другом се узвикивало „Стипе Шувар“. Ситуација је била на ивици инцидента, па је из Подгорице морао хитно да дође члан најужег руководства Бранко Костић да смири ситуацију и убеди људе да се разиђу.⁶⁷⁰

Догађаји из октобра 1988, како у Војводини, тако и у Црној Гори, представљали су прекретницу и у односима међу републичким руководством. По први пут у историји СФРЈ, једно руководство (војвођанско) смењено је на улици, а такође по први пут, талас национализма из једне републике прелио се и претио да сруши руководство у другој (Црна Гора). Председник председништва ЦК СКЈ, Стипе Шувар, покушао је да организује политичку акцију против Милошевића на 17. седници председништва ЦК СКЈ, од 17. до 19. октобра 1988, али без већег успеха, иако је већина делегата устала против Милошевића.⁶⁷¹ Једини који су стали уз њега били су Македонци, чији је представник Васил Тупурковски оптужио друге републике за „непринципијелну коалицију“ против Србије.⁶⁷² Овај термин српска штампа присвојила је и користила га често у наредним годинама као опис ситуације не само на 17. седници, већ и у социјалистичкој Југославији од њеног настанка. Био је то још један допринос развоју теорије о Србима као жртви завере свих других, омиљеној у ревизионистичком арсеналу националистичке реторике.⁶⁷³ Седница ће остати упамћена и по реченици коју је стари словеначки комуниста Винко

⁶⁶⁶ Koprivica, Veseljko, „Tri titogradska mitinga“, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987 – 1989*, prired. Bojana Lekić i dr., Beograd: Službeni glasnik/Status team 2009, 67 – 70.

⁶⁶⁷ Милорад Вучелић, „Пала влада (и) усред Титограда“, *НИИ*, 15. јануар 1989, 8.

⁶⁶⁸ Ščekić, Radenko, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980 – 1990“, https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_pub.html, последњи пут посећено 24. децембра 2023.

⁶⁶⁹ Рибих, Владимир, „Политичка мобилизација црногорских комуниста у ’Антибијократској револуцији’“, *Етноантрополошки проблеми*, 7, 4 (2012), 1092 – 1098.

⁶⁷⁰ Костић, Бранко, *1991 – да се не заборави*, Београд: Филип Вишњић, 1996, 195 – 198.

⁶⁷¹ Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat 2 – Na udaru „antibirokratske revolucije“*, Zagreb: Globus, 1989, 160 – 183.

⁶⁷² Čolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije*, 135 – 137.

⁶⁷³ Тупурковски ће касније схватити да је погешао, али остаје чињеница да је савезним функционерима требало доста времена да схвате опасности Милошевићеве политике и да су му својим изјавама и поступцима често ишли у прилог, што говори и о квалитету политичке елите у Југославији крајем 1980-их, видети накнадна тумачења сопствених речи и поступака Тупурковског у: Омер Карабег, Интервју са Василиом Тупурковским, „Распад је био неминован, али не и рат“, *Радио Слободна Европа*, серијал Свједоци распада, 27. фебруар 2008, доступно на: <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045340.html>, последњи пут посећено 24. децембра 2023.

Хафнер изговорио Слободану Милошевићу, држећи притом подигнут кажипрст: „Друже Слободане, размислите добро којим путем сте кренули“.⁶⁷⁴

Управо је словеначко руководство препознало Милошевићеве потезе као покушај наметања српске превласти у целој земљи и реаговало 9. октобра 1988. писмом подршке црногорском руководству. У том писму стајало је да се црногорско руководство бори против „притисака који с позиција српског национализма негирају национални идентитет црногорског народа и угрожавају суверенитет СР Црне Горе”, а ови догађаји повезани су са новосадским који су оцењени као рушење легитимног и демократски изабраног руководства.⁶⁷⁵ Од тог тренутка почиње фаза српске политике у којој су Словенци једна од омиљених мета српског руководства и медија под његовом контролом. Већ 11. октобра 1988. одржана је 13. седница ЦК СКС на којој је Словенија била једна од главних тема. Словеначко писмо и политика словеначке партије осуђена је и у званичном саопштењу, док је Словенија оптужена да помаже политику стварања Велике Албаније.⁶⁷⁶

Сукоб са Словенијом који је у отвореном облику почео у октобру 1988. био је сукоб од суштинског значаја за даље планове Слободана Милошевића, па самим тим и за развој српског национализма, као идеологије коју је већ био приграбио с намером да је искористи. Првобитни план је укључивао преузимање власти у читавој Југославији, путем њене што веће рецентрализације. Од почетка се рачунало на противљење Словеније, али у новој, унитаризованој земљи, ова би република могла да буде прегласана.⁶⁷⁷ Па ипак, отпор који су Словенци пружили доста рано и прилично одлучно, утицао је свакако и на модификацију планова српских власти. Поред Србије и Косова, Словенија је током 1980-их била још једно жариште националног покрета. Словеначка партија била је под огромним притиском опозиционе јавност, која је овде била јача него било где другде у земљи, укључујући и Србију.⁶⁷⁸ У самим партијским структурама, пре свега у словеначком ССО и ССРН врло рано се развило опозиционо расположење које је у периоду 1987-88. и преузело ове институције.⁶⁷⁹ На крају, и сама партија је направила озбиљне компромисе и полако се приближавала опозицији, да би од 1989. представљали готово јединствен фронт како у отпору Милошевићу, тако и у све израженијој жељи да обезбеде што већу самосталност Словеније унутар, па чак и изван Југославијеној националистичкој опозицији.

Увођење ванредног стања на Косову 27. фебруара 1989, након штрајка у Трепчином руднику Стари трг и масовних албанских демонстрација против уставних промена у Србији, био је тренутак када је Словенија осетила да више нема места за узмицање. Претња од увођења ванредног стања у самој Словенији нон-стоп је висила у ваздуху, а управо је откривање плана за

⁶⁷⁴ Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, 51.

⁶⁷⁵ Николић, Коста, *Југославија, последњи дани, 1989 - 1992. Књига прва – „Сви Срби у једној држави”*, Београд: Службени гласник, 2018, 98.

⁶⁷⁶ АС, Б2, к. 508, Материјал са 13. седнице ЦК СКС од 11. октобра 1988.

⁶⁷⁷ О томе видети детаљну анализу сведочења кључних актерија из оног доба, Јовића и Кадијевића, као и правних аката које је Србија доносила у: Popović, Srđa, „Kako smo branili Jugoslaviju”, u: *Milošević vs. Jugoslavija I*, prir. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 11 – 40.

⁶⁷⁸ Целу 1988. годину трајали су интензивни састанци и разговори словеначког и савезног руководства у којима су Словенци покушавали да објасне под каквим су притиском и да се налазе стешњени између агресивности словеначког националног покрета и нераздевања у Београду, видети, на пример: АЈ, фонд 803, ф. 450, састанци Председништва СФРЈ и представника Словеније, 14. април и 26. мај 1988; АЈ, фонд 803, ф. 451, састанци Председништва СФРЈ и представника Словеније, 13. септембар и 13. октобар 1988.

⁶⁷⁹ Видети и одговарајуће делове о омладини и ЈНА као актерима сећања у овом раду.

такав сценарио био разлог великој политичкој и друштвеној кризи на пролеће и лето 1988. и најмасовнијој мобилизацији Словенаца до тада.⁶⁸⁰ Све ово заједно проузроковало је да словеначка партија, културне институције, медији и националистичка опозиција стану у један фронт против Милошевића, симболички га обзнањујући на протестној вечери у Цанкаревом дому у Љубљани, 27. фебруара 1989. Међу бројним порукама, посебно се истицала она словеначког партијског лидера, Милана Кучана, да рудари у Старом тргу бране авнојевску Југославију.⁶⁸¹ То јесте била основна линија наступа словеначке партије. Свако умањење аутономије било које федералне јединице (укључујући покрајине) и свако увођење војске као елемента решавања спорних политичких односа (као у случају ванредног стања на Косову) представљало је за Словенију директну и непосредну претњу њој самој. Стога је Цанкарев дом био пре свега одбрана Словеније. То, уосталом, доказује и понашање словеначке националистичке опозиције која је на Косово потпуно заборавила након што је преузела власт у мају 1990, посматрајући и косовски, као и све друге проблеме федерације, као багаж државе коју су они напуштали.⁶⁸²

У јуну 1989. одржана је седница Председништва ЦК СКС на којој је разговарано о међунационалним односима у земљи и припремљен документ под називом: „Ставови председништва ЦК СКС о актуелним питањима међунационалних односа и задаци СКС у борби за Југославију и социјализам“ који је затим и усвојен на следећој седници.⁶⁸³ На седници је уводничар Влајко Петковић закључио да српски националисти немају упориште у српском народу, због чега и нису значајан фактор политичке сцене додајући: „Чињеница да српски национализам данас у Србији нема своју социјалну рецепцију непосредан је резултат високе демократске свести у српском народу, његове слободарске и демократске традиције и одлучног деловања СКС на решавању акутних проблема као што су уставно конституисање СР Србије, Косово, економска криза... Тиме су комунисти у СР Србији одбацили неосноване покушаје да им се наметне комплекс српског национализма, унитаризма и хегемонизма“.⁶⁸⁴ Након забране словеначких власти да се „митинг истине“ одржи у Љубљани 1. децембра 1989, уследила је још хистеричнија кампања у српским медијима против Словеније, Словенаца, али и словеначких производа.⁶⁸⁵ Гласови оних интелектуалаца који су у српској, као и у словеначкој политици видели манипулацију власти национализмом и намерно распаљивање сукоба да би се задржала власт, нису могли да се виде у дневној штампи, нити на радију или телевизији.⁶⁸⁶

⁶⁸⁰ У питању је велика криза изазвана хапшењем три новинара *Младине* (Јанез Јанша, Франц Заврл и Давид Тасић) и заставника ЈНА Ивана Борштнера. Они су оптужени за одавање војне тајне, тј. за дистрибуцију поверљиве наредбе команданта 9. армије у Словенији Светозара Вишњића о подизању борбене готовости те армије из јануара 1988. Суђење на војном суду, иза затворених врата и на српском језику, извело је на улице десетине хиљада Словенаца да протестују против целог процеса, више о томе видети у: Repe, Vožo, *Jutri je novi dan – Slovenci in razpad Jugoslavije*, Ljubljana: Modrijan, 2002, 212 – 226.

⁶⁸¹ Belić, Dragan i Bilbija, Đuro, *Slovenija i Srbija od Cankarjevog doma do Jugosalata i Gazimestana*, Beograd: Tera, 1989, 30.

⁶⁸² Ramšak, Jure, „’Kosovo, My Land’? Slovenians, Albanians, and the Limits of Yugoslav Social Cohesion”, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 219.

⁶⁸³ АС, Б2, к. 538, „Ставови председништва ЦК СКС о актуелним питањима међунационалних односа и задаци СКС у борби за Југославију и социјализам“, 86. седница председништва ЦК СКС од 22. јуна 1989.

⁶⁸⁴ АС, Б2, к. 509, Уводно излагање Влајка Петковића, 17. седница ЦК СКС од 13. јула 1989.

⁶⁸⁵ Видети карактеристичне примере текстова објављених у рубрици Одјечи и реаговања о овој теми у: Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988 – 1991*, Beograd: Filozofski fakultet, 2008, 230 – 254.

⁶⁸⁶ Група српских интелектуалаца, међу којима и Коча Поповић, Мијалко Тодоровић, Милован Ђилас, Срђа Поповић, Владета Јанковић, Филип Давид, Мирко Ковач, Владимир Глигоров, Загорка Голубовић, Весна Пешић, Лазар

На 14. конгресу на дневном реду је била рецентрализација партије, тј. покушај српског руководства да ствари врати што више уназад, али најмање на стање пре промена с почетка 1970-их.⁶⁸⁷ За Милошевића и његове људе, конгес је био прилика да преко партије, промене и карактер државе, тј. да сруше Устав из 1974.⁶⁸⁸ Уводничар на 15. седници ЦК СКС у априлу 1989, члан председништва овог тела, Ратомир Вицо, образложио је став председништва ЦК СКС о потреби увођења принципа један човек – један глас. По њему надгласавање није када се већински одлучује у организацији „идејних истомишљеника“, а још је јаснији био правећи директну паралелу између АБ револуције и предстојећег конгреса: „Као што се протекле јесени догодио народ, постоје услови да се у припремама и на конгресу догоди чланство, односно да би, изражавајући вољу и мишљење чланства, делегати могли захтевати дубље и радикалније промене него што су садашња руководства спремна да прихвате“. Притом је неувијено упозоравао: „Југославија је вишенационална заједница, али су и њене републике вишенационалне. На то као да заборављају заговорници апсолутизације републичке државности и националних економија“.⁶⁸⁹

Ванредни, 14. конгрес СКЈ, одржан је од 20 – 22. јануара 1990. Српска и словеначка партија изашле су са супротним предлозима, али Србија је имала већину.⁶⁹⁰ Сви словеначки предлози су одбијени, чак и они најбенигнији. Како је горко, али тачно приметио Божо Репе, да су словеначки делегати затражили кафу, већина би подигла црвене картоне.⁶⁹¹ Српски предлози ишли су ка унитаризацији партије, онако како је и најављивано, док су се Словенци томе доследно противили и предлагали стварање савеза републичких комунистичких партија у СФРЈ. Делегати из БиХ и Македоније, иако нису подржавали словеначке предлоге за потпуну федерализацију партије, ипак су се плашили Милошевићеве моћи која се као сенка надвила над целом земљом. Петар Гошев, председник македонских комуниста, сведочио је да их је управо оваква, насилничка и арогантна политика Милошевића терала на другу страну.⁶⁹² На крају, словеначка делегација је због упорног прегласавања напустила конгрес, што је пропраћено бурним аплаузом Милошевићевих присталица у сали и повицима „нека иду“. Сцена када у таквој атмосфери Соња Локар, словеначка функционерка, уплакана излази из сале постала је један од иконичних момената тог времена или како је описао Митја Великоња „један од оних дијелова мозаика и иконографије тог пријеломног повијесног момента који остају дубоко урезани у колективну меморију“.⁶⁹³ Иако је Милошевић инсистирао да се конгрес настави јер и даље постоји кворум, те да се тако практично почне са

Стојановић, Аљоша Мимица, Војислав Коштуница, Драган Бабић и бројни други упозорили су у писму 1. децембра 1989. да владајуће партије у Србији и Словенији „прибегавају изазивању националних сукоба и застрашивањима“ да би „задржале улогу националног заступника и спасиоца“. Писмо је објављено у лондонском емигрантском часопису *Наша реч*, видети: Ђилас, Алекса, *Iz emigracije – izabrani eseji, članci, intervjui i dokumenti*, Београд: Службени гласник, 2009, 385 – 386.

⁶⁸⁷ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 474.

⁶⁸⁸ Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, Београд: Политика, 1995, 25.

⁶⁸⁹ АС, Т2, к. 509, Уводно излагање Ратомира Вица, 15. седница ЦК СКС од 10. априла 1989.

⁶⁹⁰ Конгрес СКЈ био је састављен по пропорционалном принципу, на основу броја чланова у свакој од република, плус ЈНА као посебна делегација. Милошевићева струја имала је подршку делегата из Србије, Црне Горе, већине из ЈНА и дела српских делегата из БиХ, што је било сасвим довољно за већину.

⁶⁹¹ Репе, Božo, „Распад Saveza komunista Jugoslavije“, у: *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, 41.

⁶⁹² Гошев је изнео и сопствени пример како га је Милошевић на сред конгреса нападао јер је гласао за амандман о осуди српске блокаде словеначке робе, видети ова сведочења у: *Како је пронао СКЈ*, РТС (јануар 2020), https://www.youtube.com/watch?v=pd_lhoOD0cc, последњи пут посећено 25. децембра 2023.

⁶⁹³ Perica, Vjekoslav i Velikonja, Mitja, *Nebeska Jugoslavija – interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Београд: XX век, 2012, 9.

планом успостављања централизоване државе без Словеније, то су спречили хрватски делегати на челу са Ивицом Рачаном, одбивши да даље раде без делегата из Словеније. Био је то крај југословенске партије, а упркос оптимистичној оцени премијера Анте Марковића да крај партије не значи и крај Југославије, показаће се да је држава није дуго надживела.⁶⁹⁴

2.2. Интелектуалци као актери сећања

2.2.1. Интелектуална опозиција као актер сећања у Србији 1980-их

Појам интелектуалца један је од оних самоподразумевајућих термина који се врло тешко дефинишу, иако сви имају утисак да тачно знају о чему се ради. Многе су дефиниције интелектуалаца кроз историју, још од кад је Емил Зола објавио свој чувени чланак *J'Accuse* (Оптужујем!) и тиме најавио ступање на сцену појаве која ће постати једно од обележја 20. века.⁶⁹⁵ Научници су се кроз цео тај век (а наставило се до данас) спорили да ли је у питању посебна класа, део класе, ванкласни слој, да ли су интелектуалци обележени образовањем, понашањем или вредностима, да ли је њихова улога потцењена или прецењена.⁶⁹⁶ Од свих ових елемената, јавни ангажман, који притом не мора значити активну политичку улогу у друштву, ипак пресудно одређује оно што већина људи мисли када употребљава реч интелектуалац. Како примећује Газела Пудар Драшко, „може се тврдити да је јавност кључна за одређење интелектуалца и да је основа његовог хабитуса”.⁶⁹⁷ Даниел Морат је у тексту о развоју интелектуалне историје сажео становништа теоретичара Стефана Колинија и дефинисао интелектуалца на следећи начин: „Интелектуалци су, дакле, у правилу припадници академских или умјетничких занимања, који су на свом пољу дјелатности стекли одређен углед, а јавно се оглашавају у прилици која је изван њиховог изворног подручја дјеловања те је од опћег политичког интереса”.⁶⁹⁸ Вођени једноставношћу и свеобухватношћу ове дефиниције, али и поучени примерима научника који су се већ бавили питањима интелектуалаца у Србији⁶⁹⁹, и ми ћемо прихватити ову дефиницију као оквирно значење појма интелектуалца за потребе овог рада.

Улога интелектуалца посебно постаје важна у добу када национализам јача и покушава да оствари доминантни утицај на друштвене токове. Како је Смит дефинисао, интелектуалци су постали „ново свештенство нације” након грађанских револуција, преузимајући пре свега дотадашњу улогу свештеника у преношењу колективног памћења и ширењу осећаја заједништва међу припадницима националне групе.⁷⁰⁰ У овом контексту треба посматрати и одговорност интелектуалаца за формулисање националних покрета, укључујући и овде посматрани српски,

⁶⁹⁴ Pauković, Davor, „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije“, *Suvremene teme*, 1, 1 (2008), 29.

⁶⁹⁵ Више о чланку и целој Драјфусовој афери видети у: Zola, Emil, *Optužujem...*, Beograd: Rad, 1955.

⁶⁹⁶ Одличан преглед развоја појма интелектуалца видети у: Janković, Branimir, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji” у: *Dijalog s povodom 6 - Intelektualna historija*, prir. Branimir Janković, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013, 11 – 80.

⁶⁹⁷ Пудар Драшко, Газела, *Друштвено-политички утицајни интелектуалци и њихово схватање националног у Србији након 2000*, Београд: Филозофски факултет, 2015, докторска дисертација, 54.

⁶⁹⁸ Моратов текст доступан је на хрватском у преводу Иване Цвијовић Јаворине у: Морат, Даниел, „Интелектуалци и интелектуална историја” у: *Dijalog s povodom 6 - Intelektualna historija*, prir. Branimir Janković, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013, 81 – 101.

⁶⁹⁹ На пример, Газела Пудар Драшко у својој докторској дисертацији о интелектуалцима и њиховом односу према националном, такође усваја Колинијево гледиште приликом дефиниције интелектуалаца, види: Пудар Драшко, Газела, *Друштвено-политички утицајни интелектуалци и њихово схватање националног у Србији након 2000*, 51.

⁷⁰⁰ Smith, Anthony D., *Ethnic Origins of Nations*, Malden: Blackwell Publishing, 1986, 157 – 161.

током 1980-их. Иако нису били једини актери изградње нове културе сећања, прилагођене националистичкој идеологији, свакако је њихова одговорност била велика. Дејан Јовић означио их је као „дизајнере идентитета” наводећи да се ради о „државним ‘интелектуалцима’, пропагандистима, понекад и фалсификаторима и промоторима наводних истина, селекторима онога што треба ‘заборавити’ и онога што и како треба ‘памтити’, који помажу политичкој класи како би она новостечену моћ задржала и обранила пред изазовима који се појављују управо кроз процес плурализације и ослобођења друштва”.⁷⁰¹

Посебну врсту резервоара алтернативних сећања на прошлост, али и алтернативних идеолошких идеја о нацији, држави и сличним крупним питањима, представљала је српска дијаспора. У питању је био амалгам различитих антикомунистичких струја које су напустиле земљу након Другог светског рата и победе комуниста, или су избегли касније услед сукоба са режимом.⁷⁰² Интелигенција у дијаспори била је важна, јер је чувала алтернативно сећање на Други светски рат, на Краљевину Југославију, на успостављање социјалистичке власти крајем рата, као и уопште на националну историју. То сећање ће у великој мери преузети опозиција у Југославији 1980-их, окупљена пре свега око критичке интелигенције. За разлику од Пољске где је 1980-их дошло до циљаног савезништва радника и интелигенције, у Југославији тако нешто није било чак ни замисливо. Разлику између дела српских и источноевропских интелектуалаца када је реч о мотивима за побуну против комунистичке власти, Ник Милер је дочарао односом, пре свега Добрице Ћосића, према смени Александра Ранковића, запитавши се да ли би било могуће замислити Хавела или Михњика како стају у одбрану чешког или пољског шефа тајне полиције.⁷⁰³

Опозиција је такође била прилично хетерогена, тако да је део интелектуалаца покушавао са левих позиција да нападне партију, али они су најчешће много горе пролазили него националисти.⁷⁰⁴ Како примећује Олга Манојловић Пинтар описујући искуства своје генерације 1984. и понашање власти, комарци су гађани топовима „а истовремено аболирани кривци за дубоку кризу у којој се друштво налазило”.⁷⁰⁵ И поред репресије, лева опозиција била је врло активна и гласноа. Лино Вељак, сведочи да, иако су очекивали прогоне и хапшења, велики број њих су ипак ишли на различите сесије и скупове против режима, јер је то био и чин отпора репресији, као и својеврсна легитимација у ондашњем интелектуалном миљеу Југославије.⁷⁰⁶ Конзервативнији део партије није се борио против нових трендова само забранама и репресијом. Део руководства хрватске партије предвођен Стипом Шуваром, организовао је током прве половине 1980-их неколико саветовања где су покушали да створе заједнички фронт против анти-системских снага у земљи.⁷⁰⁷ Посебно је одјекнуло саветовање из маја 1984. где се расправљало

⁷⁰¹ Jović, Dejan, *Rat i mit*, 11.

⁷⁰² Подаци међународних организација показују да је најмање 125,000 југословенских грађана које је рат затекао у иностранству одбило да се врати, а у тај број нису урачунате усташе, фолксдојчери, нити они који из страха од прогона због ратних злочина нису хтели да се пријаве Међународном комитету за избеглице. Још око 70,000 људи је у наредних 15 година пребегло из Југославије, делом и из политичких разлога, видети: Glamočak, Marina, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice: KPZ, 1997, 34 – 38.

⁷⁰³ Miller, Nick, „Where Was the Serbian Havel?”, in: *The End and the Beginning – The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, eds. Vladimir Tismaneanu with Bogdan C. Iacob, Budapest/New York: CEU Press, 2012, 368.

⁷⁰⁴ О најпознатијем случају судског прогона левих дисидената, тзв. „суђењу шесторици” видети: Даниловић, Рајко, *Употреба непријатеља – политичка суђења у Југославији 1945 – 1991*, Ваљево: Агенција Ваљевац, 1993, 201 – 203; *Srđa Popović – Poslednja instanca 2*, prir. Zoran Purešević, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, 931 – 1025.

⁷⁰⁵ Manojlović Pintar, Olga, *Poslednja bitka*, 9.

⁷⁰⁶ *Интервју са Лином Вељаком*, Београд, 15. фебруар 2022, архива аутора

⁷⁰⁷ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 345 – 346.

о деловању опозиције у сфери медија и културе од 1982. до 1984.⁷⁰⁸ Много већу „славу“ од самог саветовања доживео је материјал који је за њега припремила стручна служба хрватске партије. У том материјалу наведени су примери оваквог писања, тј. цитати из романа, интервјуа, чланака и других текстова више од 120 јавних личности. Личности које су прозване због „антисоцијалистичког деловања“ на овај списак дошле су критиком власти без прављења разлике између леве и десне опозиције.⁷⁰⁹ Материјал није требало да се јавно објављује, али се врло брзо појавио као самиздат и продавао се у Загребу и Београду на црном тржишту под насловом *Бијела књига*, због боје корица.⁷¹⁰

Пажњу је одмах изазвала чињеница да је већина пописаних јавних личности у *Бијелој књизи* из Србије. Многи су из овога извукли закључак да је у питању био обрачун са Србима и Србијом.⁷¹¹ Међутим, радило се управо о чињеници која је овде већ описана да су различите републике имале врло различите политике према критици и дисидентима. У Србији је политика била неупоредиво либералнија у односу на Хрватску или Босну и Херцеговину и стога је логично било да већина пописаних у *Бијелој књизи* буде управо из ове републике. Но, национализам је вешто користио националну припадност и Шуvara и критикованих јавних личности за разгоревање емоција које су му ишле у прилог. На примеру *Бијеле књиге* занимљиво је посматрати како националистичке претпоставке добијају статус научне истине. Дејан Јовић, објашњавајући реакције на *Бијелу књигу* и саветовање за коју је припремљена, наводи следеће: „Српски националисти скуп су видјели као доказ да је хрватска интелигенција остала националистичка и комунистичка, те да јој зато смета слобода развијена у Београду”.⁷¹² Приређивачи новог издања *Бијеле књиге* на српском (екавизирана овом приликом и названа *Бела књига*), историчари Коста Николић, Срђан Цветковић и Ђоко Трипковић, овако преносе Јовића: „То (Бијела књига – прим.аут) је био и доказ да је хрватској интелигенцији, која је била и остала националистичка и комунистичка сметала слобода јавне речи која се више у Београду није могла ни на који начин зауставити”.⁷¹³

Опозициона јавност, па чак и они делови културне и интелектуалне елите који нису спадали у опозицију поретку, врло су оштро реаговали на појаву *Бијеле књиге*. Била је то прилика да се жестоким ударом на Савез комуниста (па макар само хрватски) потврде достигнуте слободе. Готово је тешко пронаћи било кога ко је у то време бранио *Бијелу књигу* у Београду или Љубљани. Штавише, говорило се да је изостанак са листе озбиљан ударац престижу сваког интелектуалца.⁷¹⁴ Матија Бећковић је *Бијелу књигу* назвао „манифестом неостаљинизма“, Мирко Ковач „црним

⁷⁰⁸ Čale Feldman, Lada, „Bijela knjiga, nepoćudna književnost u kulturnostudijskoj perspektivi“, u: *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, eds. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, 53.

⁷⁰⁹ Pelin, Dunja, „Kulturna politika i jugoslavenska ideja: slučaj Bijele knjige Saveza komunista Hrvatske“, *historiografija.ba*, 12. septembar 2021, доступно на: <https://historiografija.ba/article.php?id=632>, последњи пут посећено 25. децембра 2023.

⁷¹⁰ У Србији је издање које су штампали новинари Растко Закић и Драган Антић забрањено одлуком прекршајног судије у Раковици 1985, видети: *Bela knjiga 1984. Obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom” u SFRJ*, прир. Kosta Nikolić i dr., Beograd: Službeni glasnik, 2010, 59 – 60.

⁷¹¹ Лада Чале Фелдман износи да је Бијела књига прочитана у јавности као: „напад прије свега хрватске политичке бирократије на прије свега српску културну и интелектуалну елиту“, Čale Feldman, Lada, *Bijela knjiga*, 61.

⁷¹² Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 348.

⁷¹³ *Bela knjiga 1984*, 58.

⁷¹⁴ Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 103. Игор Мандић је направио попис аутора поменутих у *Бијелој књизи*, назвавши га “социјалистички маљ за вештице” и објавио га је у *Књижевној речи*, уз пропратни критички текст, Игор Мандић, „Index Autorum Prohibitorum”, *Књижевна реч*, лето 1984, 21.

идеолошким регистром“, Тарас Кермаунер „интелектуалним Голим отоком“. ⁷¹⁵ Овакве оцене изричане су у јавности без икаквог зазора и свакако без последица, тако да се не може рећи да су се прозвани интелектуалци посебно уплашили за себе и своје позиције. Човек који је окупљао опозицију систему у Србији био је књижевник Добрица Ћосић. Две су кључне групе биле окупљене око Ћосића током 1980-их. Прва је националистичка интелигенција, састављена од уметника, писаца, сликара, књижевних критичара, која је била уз њега још од 1945/46. и окупљања у стану у Симиној 9а у Београду (по чему су добили назив *Симиновци*). Иако верници новог доба и социјалистичке револуције, од самог старта су били занесени српским националним питањем и то постаје непресушан извор разговора међу њима. ⁷¹⁶ Група је користила сопствену мрежу, али и одличне везе са партијским врховима да се домогне различитих нивоа институционалне моћи, што у политичким, што у медијским и културним институцијама. ⁷¹⁷ У периоду од 1968. од 1972. Ћосић је у два мандата био председник Српске књижевне задруге (СКЗ), једне од најугледнијих културних институција у земљи у коју је убацио велики број *симиноваца*. ⁷¹⁸

Друга значајна група коју је Ћосић окупљао око себе била је група професора београдског универзитета, углавном са Филозофског и Правног факултета. Група је касније идентификована са београдским сарадницима часописа *Праксис*, иако нису сви сарадници тог, иначе изразито антinationалистичког часописа, пристали уз националистичку идеологију Добрице Ћосића. ⁷¹⁹ Буран крај 1960-их и почетак 1970-их створио је од дела професора са Београдског универзитета, посебно са Филозофског факултета, фактичке вође отпора властима. Они су пружили подршку масовним студентским протестима 1968, солидарисали се са штајком студената, држали ватрене говоре у дворишту Ректората и промовисали вредности попут слободе штампе, аутономије универзитета, политичког плурализма и слично. Пошто су већина њих били сарадници *Праксиса*, а и сам часопис је био изразито критичан, све ово заједно је створило велики притисак на партију у Србији да се обрачуна са непослушним професорима. Именом и презименом идентификовано је осам професора и асистената Филозофског факултета који су сматрани за вође целе ове операције и они су, након дуге борбе, одлуком скупштине Србије уклоњени са Филозофског факултета 1974. године. ⁷²⁰

Један број професора Правног факултета такође је био близак овом кругу, пре свега *Симиновац* Михаило Ђурић, затим професор Андрија Гамс, али и млађи сарадници попут Косте Чавошког, Браниславе Јојић и Војислава Коштунице. Ови наставници посебно су се истакли у критици уставних амандмана из 1971. године када је Југославија додатно децентрализована. Најдаље је у критикама отишао Ђурић који је у свом излагању оштро критиковао владајућу политику, уставна решења, али и однос државних власти према ономе што је видео као српски

⁷¹⁵ *Bela knjiga* 1984, 58 – 59.

⁷¹⁶ Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita – Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd: Dan Graf, 2015, 37.

⁷¹⁷ На пример, Антоније Исаковић постаје први директор обновљеног *НИН*-а 1950. на предлог Добрице Ћосића, Ћосић, Добрица, *Пријатељи*, Београд: Политика/Народна књига, 2005, 42.

⁷¹⁸ Тодоровић, Драгољуб, *Књига о Ћосићу*, Београд: Трећи миленијум, 2005, 117 – 119.

⁷¹⁹ Веома активна улога Ћосићевих блиских пријатеља и угледних сарадника *Праксиса* из Београда, Михајла Марковића и Љубомира Тадића у распиривању српског национализма обележила је целу групу као националистичку и нанела огромну штету читавој *Праксис* оријентацији, видети о томе запис једног од оснивача *Праксиса*, Милана Кангрге у: Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života – refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, Split: Feral Tribune, 2002, 131 – 134.

⁷²⁰ О обрачуна са професорима видети: Попов, Nebojša, *Contra Fatum – Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968 – 1988*, Beograd: Mladost, 1989.

национални интерес. Потпуно у складу са базичним теоријским дефиницијама национализма, била је то веза нације и територије. У Ђурићевом излагању налази се велики број теза које ће касније, током 1980-их, бити преузете прво од националистичке интелигенције и њених институција (укључујући и Меморандум САНУ), а затим и од званичне политике као темељи изградње нове културе сећања. Између осталог, Ђурић је позивао на отрежњење од заблуда прошлости, говорећи о југословенству, границе Србије му нису биле „ни националне ни историјске“ и прилично је отворено позивао на њихову промену, а о Хрватима је говорио као о народу одговорном за геноцид (употребљавао је фразу „национална одговорност за геноцид“) и оптуживао комунисте да су прикрили тај злочин.⁷²¹ Због излагања Ђурића, Чавошког и професора Стевана Ђорђевића Врховни суд је забранио издање часописа *Анали Правног факултета* у ком су објављена сва излагања са јавне расправе.⁷²² Убрзо је покренут и кривични поступак против Михаила Ђурића (за овај, као и за текст који је поводом изградње Његошевог маузолеја на Ловћену објавио у часопису *Уметност* 1971. године⁷²³) који је резултирао осудом на девет месеци затвора.⁷²⁴

Националистичка опозиција деловала је 1980-их кроз институције културе, Српску православну цркву и њене институције (попут листа *Православље* или радија и часописа *Глас цркве*) и кроз књижевне часописе. Тињајуће незадовољством уређењем Југославије и положајем Србије код дела грађана с времена на време би јавно експлодирало. На сахрани Александра Ранковића, Титове десне руке и симбола унитаристичке политике (дакле, политике најближе српским националистима⁷²⁵) 1983. године, неочекивано се скупила маса од неколико десетина хиљада људи која је том приликом скандирала „Лека, Лека“ и од сахране направила политички митинг.⁷²⁶ Националисти су се трудили да ове трендове подстакну, а за то су им биле потребе институције које ће њиховој реторици дати званичан печат и омогућити јој да се чује даље. Удружење књижевника Србије појавило се још 1981. године као центар отпора режиму кроз случај песника Гојка Ђога. Ђого је издао збирку песама *Вунена времена* у мају 1981. године, у којој су и песме које су протумачене као алузија на Јосипа Броза Тита, након чега је ухапшен и осуђен на годину дана затвора на основу члана 133. Кривичног закона Југославије („вербални деликт”).⁷²⁷ У мају 1982, подстакнути овим случајем, писци при УКС организовали су *Одбор за заштиту уметничких слобода*, институцију која је постала глас протеста критичке интелигенције

⁷²¹ Ђурић, Михаило, „Смишљене смутње“, *Анали Правног факултета*, 19, 3 (1971), 232 – 233.

⁷²² Чавошки, Коста, *Анатомија једне чистке – изгон са Правног факултета у Београду 1973 – 1975*, Београд: Службени гласник, 2013, 26 – 31.

⁷²³ Ђурић, Михаило, „Камен раздора“, *Уметност*, 27/28 (1971), 186 – 187.

⁷²⁴ Комплетну документацију о овом суђењу видети у: *Zločin nad mišljenjem – osuda i izgon Mihaila Đurića*, прир. Jovica Trkulja, Београд: CUPS, 2005.

⁷²⁵ Ранковић је постао идол српских националиста независно од сопствене жеље. У извештајима југословенске контраобавештајне службе која је пратила Ранковића наведени су примери где грађани Београда наручују песме *Марш на Дрину*, *Тамо далеко* и *Ој војводо Синђелићу* када Ранковић уђе у кафану (па и примери где сама музика у том тренутку прекида редован репертоар и почиње да свира неку од ових композиција), али и његова очигледна nelaгода због тога – видети: Ковач, Светко и др., *Случај Ранковић–из архива КОС-а*, Београд: Одбрана, 2015, 436 – 438.

⁷²⁶ Снимак скандирања на сахрани, материјал породице Ранковић, доступан је на: <https://www.youtube.com/watch?v=6eu1HkDyLDI>, последњи пут посећен 25. децембра 2023. Процене окупљених се разликују, а неке се крећу чак и до 100.000, видети: Димитријевић, Бојан, *Ранковић – други човек*, Београд: Вукотић медиа, 2020, 422.

⁷²⁷ О случају Ђого видети детаљније у: *Srđa Popović – Poslednja instanca 2*, 733 – 757.

против репресије режима, не само у случају Ђого, већ и у другим случајевима.⁷²⁸ У марту 1983, када је Ђого добио позив за издржавање казне, УКС је организовао серију протестних књижевних вечери које су трајале два и по месеца, до јуна те године.⁷²⁹ Институција протестних вечери касније је била коришћена у готово свим случајевима који су били интересантни за буђење српског национализма попут Косова или положаја Срба у Хрватској. Неке протестне трибине УКС личиле су на мале митинге, па се тако процењивало да је на скупу у УКС на ком је говорио Добрица Ђосић у марту 1986. било чак 1,000 људи.⁷³⁰ Ново председништво УКС, изабрано 1986, својим саставом у ком су били људи попут Ђосића, Бећковића, Исаковића, Драгослава Михаиловића, Миодрага Булатовића и сличних, такође је говорило о новој политици удружења.⁷³¹

Српска партија, бар до 1988, покушавала је да се бори против УКС као опозиционог центра, али је то све време радила врло благо и свакако не у складу са оним што су многи у партији очекивали. На седници секције за културу РК ССРН Србије 3. априла 1986. већ је био уочен тренд да комунисти у УКС гласају у складу са политиком председништва удружења, тј. против онога што су чланови ССРН сматрали комунистичком дужношћу. Књижевник Миленко Вучетић упозоравао је да је борба против српског национализма пре свега људска и морална, па тек онда комунистичка обавеза, али да је у УКС нема ни међу комунистима.⁷³² Постепена промена политике Милошевића и његових следбеника према национализму одразила се и на однос према УКС као центру опозиционог деловања. Иван Ивањи је врло рано препознао да се из врха партије шаљу мешане поруке. „Мени се Александар Петров хвали да има подршку важних другова из партије“, нагласио је Ивањи и позвао Слободана Милошевића и Богдана Трифуновића да се јасно изјасне о свему овоме „јер то што они јавно кажу ја тумачим на један начин, Александар Петров на други“.⁷³³ Он је упозорио и да већина писаца комуниста стоји на страни УКС, као и да је то тако, јер „данас није популарно бити комуниста у књижевним круговима, не добијаш сабрана дела, ни награде“, али са друге стране морају бити и комунисти да би били директори или уредници.

Најважнија научна институција у Србији била је САНУ, а у њој ће, након што је 1972. присиљен да напусти СКЗ, Добрица Ђосић формирати своју нову базу. О постепеном продору националиста у институције науке и културе сведоче и они сами. Један од најистакнутијих, Михаило Марковић, говорећи о САНУ описује како се ситуација тамо мења почетком 1980-их када се прима група економиста и демографа „лево и родољубиво оријентисаних“ (Коста Михаиловић, Никола Чобелић, Иван Максимовић и Милош Мацура)⁷³⁴, а јача и Одељење историјских наука „у коме су водећу реч повели Василије Крестић, Дејан Медаковић, Војислав Ђурић, Чедомир Попов и Милорад Екмечић“. На основу ових промена, Марковић закључује да се може очекивати да САНУ дигне глас поводом кризе у којој се налазила земља и закључује: „Сад је Академија била спремна да преузме улогу водеће националне институције српског народа,

⁷²⁸ Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободе, при београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије, прир. Мирослав Јосић Вишњић, Београд: Књижевна фабрика 'МЈВ и деца', 1984.

⁷²⁹ Gojković, Drinka, Gojković, Drinka, „Trauma bez katarze“, у: *Srpska strana rata*, 367.

⁷³⁰ То је иначе прво обраћање Ђосића неком већем скупу од 1968. године, Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 212.

⁷³¹ Исто, 215.

⁷³² АС, Б75, ф. 463, Излагање Миленка Вучетића, Седница Секције за културу РК ССРН Србије од 3. априла 1986.

⁷³³ АС, Б2, к. 515, Излагање Ивана Ивањија, седница Актива писаца комуниста СР Србије, април 1988.

⁷³⁴ Управо ова група, са све Михаилом Марковићем, поднела је 1985. иницијативу да се изради Меморандум САНУ, види: Марковић, Михаило, *Јуриш на небо 2*, Београд: Просвета, 2009, 199.

која јој је дотле само формално припадала“.⁷³⁵ У мају 1985. скупштина САНУ донела је одлуку да приступи изради Меморандума о актуелним друштвеним питањима.⁷³⁶ Документ је септембру 1986. исцурео у јавност у радној верзији и изазвао прави политички земљотрес.⁷³⁷

Мада никад није саопштено ко је тачно од чланова радне групе писао Меморандум, анализом каснијих изјава и докумената, несумњиво је утврђено да су главни аутори били Коста Михаиловић, Василије Крестић, Антоније Исаковић и Михаило Марковић.⁷³⁸ Меморандум је састављен од парола и тврдњи које су чиниле окосницу нове културе сећања настале деловањем историјског ревизионизма. Поједини аутори давали су му митску важност, проглашавајући га чак упутством Милошевићу за будуће ратове.⁷³⁹ Овакве тврдње тешко се могу извући из садржаја Меморандума, и последица су, са једне стране важности институције која га је написала (САНУ), а са друге историјског поступка објашњавања догађаја уназад. Ипак, он јесте важан као својеврсна збирка теза које су кроз њега изашле у јавност, уклопиле се у већ постојећу ревизионистичку матрицу у делу књижевности и штампе и на крају биле прихваћене као саставни делови нове културе сећања. У одговарајућим деловима овог рада представимо посебно меморандумске тезе у вези са Југославијом, српско-хрватским односима и Косовом, али је овде битно истаћи да је велики број тачака историјског ревизионизма био присутан – од завере Коминтерне, неучешћа Србије у доношењу одлука АВНОЈ-а, преко антисрпске коалиције свих у Југославији (на челу са тандемом Тито-Кардељ), дискриминације Србије у савезним институцијама, па све до асимилације Срба у Хрватској и „геноцида” на Косову.

Одри Бадинг је приметила да Меморандум није донео много тога новог, што се већ није чуло у јавности, већ да је представљао прекретницу „због наговештаја да је Југославија заменљива”.⁷⁴⁰ Иако су челници САНУ упорно тврдили да документ није завршен, чињеница је да никада нису оспорили његов садржај. Такође, САНУ је издала књигу у одбрану Меморандума⁷⁴¹, а многи чланови, укључујући руководство, хвалили су се овим документом.⁷⁴² Председник САНУ Душан Каназир, изјавио је 1991. да је Меморандум „представљао први и врло снажан, научно фундиран напад Академије на неразумну политику и власт националистичко-шовинистичких бирократија у Југославији”, додајући: „Данашња збивања у Југославији јасно показују да су се предвиђања Академије, само пет година после ’Меморандума’ потврдила у друштвеној пракси”.⁷⁴³ Борисав Јовић га је много година касније оценио као „најбољи и

⁷³⁵ Исто, 189 – 190.

⁷³⁶ Milosavljević, Olivera, „Uпотреba autoriteta nauke - javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986-1992)”, *Republika*, 7, 119 – 120, 1-31. jul 1995, 3.

⁷³⁷ Ђукановић, Александар, „Понуда безнађа”, *Вечерње новости*, 24. септембар 1986; Ђукановић, Александар, „И АВНОЈ је ’лажиран’”, *Вечерње новости*, 25. септембар 1986. Текст меморандума видети у: *VIII седница СК СК Србије – Nulta tačka „narodnog pokreta”*, прир. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, Beograd: Službeni glasnik i Status team, 2007, 91 – 119.

⁷³⁸ Helfant Budding, Audrey, „Systemic Crisis and National Mobilization: The Case of the Memorandum of the Serbian Academy”, *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. Harvard Ukrainian Studies*, 22 (1998), 54.

⁷³⁹ Magaš, Branka, *The Destruction of Yugoslavia, Tracking the Break-up 1980 - 1992*, London: Verso, 1993, 4.

⁷⁴⁰ Helfant Budding, Audrey, Srpski nacionalizam u XX veku, u: *Milošević vs. Jugoslavija I*, прир. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 120.

⁷⁴¹ Крестић, Василије и Михаиловић, Коста, *Меморандум САНУ. Одговори на критике*, Београд: САНУ, 1995.

⁷⁴² Milosavljević, Olivera, *Uпотреba nauke*, 4.

⁷⁴³ Рада Саратлић, Интервју Душана Каназира, „Нови меморандум Српске академије”, *Политика*, 30. април – 2. мај 1991, 5.

најцеловитији текст тога времена о стању у Југославији и о положају Србије и српског народа”.⁷⁴⁴ Меморандум је изазвао жестоке реакције и српских и савезних политичара, као и медија у свим деловима земље.⁷⁴⁵ Руководство Србије, на челу са Иваном Стамболићем, повело је жестоку кампању против Меморандума. Стамболић је у свом говору на Београдском универзитету 30. октобра 1986. оценио да је Меморандум „целовита оптужница, не само против руководства и политике СК, већ и читавог друштвеног система, и то почев од првог авнојевског камена” као и да је „*in memoriam* за Југославију”.⁷⁴⁶ Са друге стране, Слободан Милошевић је упадљиво ћутао о Меморандуму и то је био први знак да у српском руководству постоји пукотина, и да се она рађа и шири управо у односу на српски национализам. Драгиша Павловић је на седници Градског комитета СК Београда у фебруару 1988. године огорчено констатовао: „још мало па да и сам поверујем како Меморандум није ни постојао, да је то моја уобразиља као председника ГК, јер Милошевић као председник ЦК никада није јавно изговорио реч Меморандум”.⁷⁴⁷

Дејан Јовић тврди у својој књизи да је до 1987. критичка интелигенција себе трансформисала из „маргиналне групе полуутицајних интелектуалаца у снажну језгру опозицијског покрета који је сада контролирао више националних институција, већину српских медија и културних токова”.⁷⁴⁸ По суду Јовића, то су услови у којима треба разматрати успон Слободана Милошевића на власт 1987. Ова анализа је важно сведочење како део истраживача сагледава српску критичку интелигенцију, пре свега националистичку, те смо дужни да јој посветимо посебну пажњу. Важна карактеристика анализе је оцена да су ови кругови контролисали „већину српских медија”. Најгледанији и без икакве конкуренције најутицајнији српски медији били су Радио-телевизија Београд и дневна штампа (листови *Политика*, *Политика експрес* и *Вечерње новости*). Они су били под апсолутном контролом режима и није било говора о томе да су 1987. били под контролом опозиције. Слободан Милошевић не само да је након Осме седнице 1987. имао потпуну контролу над овим медијима, већ је то био случај и пре саме Осме седнице. Штавише, управо су поменути медији одиграли пресудну улогу током 1987. да Милошевић постане неприкосновени народни вођа и да на крају победи Стамболићеву струју. На челу већине ових медија налазили су се кућни пријатељи брачног пара Милошевић-Марковић са којима је заједно договарана тактика освајања власти.⁷⁴⁹

Оно што Јовић назива критичком интелигенцијом, имало је утицај на недељнике, омладинску и верску штампу у Србији. Опет, овај утицај није био ни апсолутан нити је овако дефинисана интелигенција имала заједничку агенду коју би ови листови спроводили. За разлику од *Књижевних новина* или црквене штампе, недељници, а посебно омладинска штампа, кокетирали су са национализмом не само због сопствених уверења, већ и због јасне жеље да отварају забрањене теме и да допринесу демократизацији јавног простора. Давали су простор опозицији, била она националистичка или не (што није увек могло лако да се раздвоји) због чега су често улазили у сукоб са дневном штампом, верним чуварима партијске догме. Ово ће посебно доћи до изражаја када партија промени страну и пригрли националистичку идеологију 1987-88.

⁷⁴⁴ Меморандум, *грех недовршеног текста*, РТС, 2016, https://www.youtube.com/watch?v=O_JMO-Esih8, последњи пут посећено 25. јула 2023.

⁷⁴⁵ Milosavljević, Olivera, *Upotreba nauke*, 7 – 8.

⁷⁴⁶ Stambolić, Ivan, *Rasprave o SR Srbiji 1979 - 1987*, Zagreb: Globus, 1988, 218 – 219.

⁷⁴⁷ ИАБ, фонд 865, к. 62, излагање Драгише Павловића, 14. седница Градског комитета СК Београда од 4. фебруара 1988, неауторизоване магнетофонске белешке.

⁷⁴⁸ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 370.

⁷⁴⁹ Види део овог рада о партији као актеру сећања у Србији 1980-их.

године. У скретању у десно, помоћ Милошевићевом режиму пружила је управо дневна штампа, док су се недељници и омладинска штампа нашли на удару режима и били подвргнути масовним чисткама. Дакле, нема ни говора да је Милошевићево крило партије било принуђено да пристане на национализам као наводно доминантну идеологију друштва у то доба, нити уопште постоје основи да се закључи да је национализам био доминантан. Милошевић је видео прилику да приграби националистичку идеологију како би убедио Србе да им је потребан јак вођа који ће их заштити од непосредне опасности која им прети од готово свих других у Југославији. Зато је све ресурсе државе, укључујући партију и све тиражне медије ставио у службу своје нове идеологије. У томе су му оригинални носиоци ове идеологије – националистичка интелигенција, СПЦ и покрет Срба са Косова били корисни савезници, али и то само док је он процењивао да су му неопходни.

2.2.2. Националистичка опозиција у загрљају власти

До потпуног савезништва између националистичке опозиције и Милошевићеве власти дошло је у другој половини 1988. и у 1989. години. На свечаној седници радничког савета Народног позоришта у Београду, у новембру 1988, директор Велимир Лукић саопштио је, поводом скорог пресељења у нову зграду на Тргу републике, да се нада да ће то бити „прави српски национални театар у Србији која ће имати и своју државност”, а све то је *Политика* пренела под насловом: „Српски театар у српској држави”.⁷⁵⁰ Већ су рушење војвођанског руководства у октобру 1988. и црногорског у јануару 1989. изазвали егзалтацију код националиста. Истакнути представник националистичке интелигенције, Борислав Михајловић Михиз, тврдио је да се не ради о томе да су интелектуалци пришли власти, већ „су неке њихове идеје победиле и постале владајуће”.⁷⁵¹ Сликар Мића Поповић упоређивао је ситуацију 1989. са 1914. и тврдио да национална угроженост условљава „какву-такву политичку солидарност” уз признање да је онда нормално да су ставови српске критичке интелигенције „не поистовећени, него прилагођени српској власти”.⁷⁵² Атанасије Јевтић, један од најрадикалнијих владика СПЦ, изјавио је 1989: „Како је рекао Слободан Милошевић – понизили су били један поносити народ. Хвала Милошевићу што је то међу првима схватио”.⁷⁵³ А Милорад Павић је констатовао да је Милошевић „први и последњи политичар који је усред антисрпски настројене комунистичке Југославије учинио нешто добро и велико за Србију”.⁷⁵⁴

Посебно је јединство власти, медија, интелектуалне и културне јавности дошло до изражаја 1989. у тренуцима када се довршавао Милошевићев пројекат уједињења Србије. Слободан Наумовић процењује да су три догађаја кључна за 1989. – амандмани на Устав 28. марта; прослава постављања куполе у Храму светог Саве 25. јуна и прослава 600 година Косовског боја 28. јуна на Газиместану. У истој години Србија је повратила целовитост, подигнут је највећи храм највећем светитељу и прослављено је 600 година од „најзначајнијег догађаја у

⁷⁵⁰ Љ. Васић, „Српски театар у српској држави“, *Политика*, 23. новембар 1988, 18.

⁷⁵¹ Zdenka Aćin, Intervju sa Borislavom Mihajlovićem Mihizom, „Staljinska opereta“, *Duga*, 6. decembar 1990, 56.

⁷⁵² Интервју Надежде Гаже са Мићом Поповићем, *Дело*, 30. септембар 1989, објављен у: Gaće, Nadežda, *Jugoslavija – Svočavanje sa sudbinom*, Beograd: Glas, 1989, 201.

⁷⁵³ Ratomir Milić, Intervju sa Atanasijem Jevtićem, *Duga*, 5-18. avgust 1989, 34.

⁷⁵⁴ Милорад Вучелић, Интервју са Милорадом Павићем, „Унутрашње границе морају се променити“, *Политика*, 13. септембар 1991, 7.

духовној историји Срба”.⁷⁵⁵ Уставне промене из марта 1989, представљене као „конституисање Србије као државе”, добиле су огромну подршку и на овом таласу национални покрет је још више ојачао. Центри опозиционог деловања постали су најважнији савезници властима. САНУ је и формално узела учешће у процесу уставних промена у Србији у току 1988. Прво је у марту те године организовала стручни скуп где је подржана иницијатива српских власти, а затим је у новембру усвојен и званичан документ „Мишљење САНУ о променама Устава Србије”.⁷⁵⁶ Да се ситуација променила, сведочили су и провадини медији који су почели да зову академике и дају им простор да говоре. Посебно је сарадња интензивирана између *Политике* и САНУ. Комплетно руководство САНУ посетило је 6. јануара 1989. *Политику* где је постигнут договор о сарадњи „две институције које у историји српског народа имају сличну просветитељску и културну мисију”.⁷⁵⁷

САНУ је почетком јуна 1989. угостила Радоша Смиљковића, председника ГК СК Београда и чланове председништва комитета, а Коста Михаиловић је сарадњу политичког руководства Србије и САНУ оценио речима: „мисли се и ради на истим таласним дужинама”, што је *Политика* одабрала за наслов текста о овој посети.⁷⁵⁸ *Политика* је увела и обичај да прима у посету и појединачне академике, од чега је правила посебне вести и објављивала их на ударним местима, уз пригодне фотографије посете.⁷⁵⁹ Љубав националистичке интелигенције и куће *Политика* повремено је нарушавана међусобним неразумевањем око дневне политике, али никада није престала. Милорад Екмечић је то добро дефинисао у интервјуу 1991. године: „када *Политика* не ваља, онда нећу да купим *Борбу*, него, једноставно, тражим да се *Политика* поправи”.⁷⁶⁰ Један од водећих опозиционих интелектуалаца, Матија Бећковић, примио је 1989. седмојулску награду, што је изгледало као званично помирење власти и националистичке опозиције у име онога што су и једни и други сматрали српским националним интересом.⁷⁶¹ Другом познатом опозиционару, Мићи Поповићу, *Политика* је у јулу 1989. свечано уручила награду за ликовну уметност која му политичком интервенцијом није додељена 1971. године и то је објавила на насловној страни.⁷⁶²

Масовне демонстрације косовских Албанаца и штрајк рудара у Трепчи због мењања Устава Србије у фебруару 1989, као и стајање словеначке државе и тамошњег удружења књижевника на страну косовских Албанаца на скупу у Цанкаревом дому 28. фебруара 1989. довело је до нове експлозије српског национализма, овога пута уз нескривено јединство власти, медија и културних и научних институција. С обзиром на чињеницу да је словеначки скуп организовало тамошње удружење књижевника, УКС је био природно место за одговор. Ванредна скупштина УКС одржана је 4. марта 1989. и претворила се у позорницу са које су се књижевници и њихови гости утркивали у распаљивању националних страсти. *Политика* је о овоме известила врло детаљно и афирмативно, на две стране. Посебно су, у антрфилеима, истакнуте реченице

⁷⁵⁵ Naumović, Slobodan, „Upotreba tradicije – politička tranzicija i promena odnosa prema nacionalnim vrednostima u Srbiji 1987 – 1990”, u: *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić Dvornić, Beograd: Plato, 1994”, 107.

⁷⁵⁶ Milosavljević, Olivera, „Upotreba autoriteta nauka“, 9.

⁷⁵⁷ Бранислава Џунов, „Представници Српске академије наука и уметности у Политици“, *Политика*, 7. јануар 1989, 1.

⁷⁵⁸ Бранислава Џунов, „На истим таласним дужинама“, *Политика*, 8. јун 1989, 14.

⁷⁵⁹ На пример, у јуну 1990. је примила академика и председника СДС, Јована Рашковића, који је у посету дошао са супругом, „Академик Јован Рашковић у Политици“, *Политика*, 16. јун 1990, 7.

⁷⁶⁰ Мирко Царић, интервју са Милорадом Екмечићем, „Југославија има дубок историјски корен“, *Политика*, 6. април 1991, 7.

⁷⁶¹ И. Ловрић, „Признања Републике“, *Вечерње новости*, 8. јул 1989, 2.

⁷⁶² М. Живковић, „Исправљање неправде“, *Политика*, 10. јул 1989, 14.

председника УКС Матије Бећковића, попут ове: „У Љубљани су Албанци проглашени Јеврејима које су јамили Срби. Заборавили су да су јаме једина етнички чиста српска насеља и да је негде под земљом заувек запечаћено јединство Јевреја и Срба” или „Појавили су се антисрпски ‘демократски’ покрети, трибине и гласила. Србима се поручује да их нико неће волети ако престану да се мрзе међу собом”. О томе шта су апсолутни друштвени приоритети председник УКС се јасно изјаснио: „Србија, Република које нема, не може имати пречих задатака него да је има. Ту истину сматрамо старијом од других, а тај циљ важнијим од осталих. Том циљу дајемо предност и подређујемо све што чинимо или не чинимо”.⁷⁶³

Врхунац је достигнут 28. јуна 1989. приликом прославе 600 година Косовске битке. Цела земља, укључујући и готово све институције била је у знаку ове прославе. Није то била обична прослава годишњице једне битке из прошлости. Са једне стране, у питању је била битка која је претворена у оснивачки мит српске нације. Са друге стране, у питању је била прослава поновног националног буђења, нове националне револуције Срба. Био је то „кратак период потпуног националног јединства код Срба”.⁷⁶⁴ Славољуб Ђукић с правом је оценио да је Слободан Милошевић изабрао Газиместан да се тамо крунише.⁷⁶⁵ Он је на позорницу слетео хеликоптером, док је егзалтирана маса клицала „Слобо, Слобо”.⁷⁶⁶ На позорници, која је била грандиозна и стилизована тако да у први план дођу два ћирилична слова С између којих је постављен велики лого манифестације, стајао је на централном месту, између председника председништва СФРЈ Јанеза Дрновшека и председника СКЈ Милана Панчевског.⁷⁶⁷ Иван Меденица, користећи методологију студија извођења, закључује да је у питању био „типично за ауторитарне режиме, пројектован и контролисан догађај”, у коме није било спонтаности, већ се долазило организовано, носили су се професионално израђени транспарентни и одобрене слике Милошевића, Карађорђа, Кнеза Лазара, Његоша и слично.⁷⁶⁸ Говор који је Милошевић одржао ушао је у легенду и до сада је доживео безброј тумачења. Посебно је одјекнула реченица да смо данас опет пред биткама и да „оне нису оружане, мада и такве још нису искључене”.⁷⁶⁹ Помињући и нејединство и битке, Милошевић је говорио о садашњости, а не о прошлости и то су разумели сви којима је послата порука.⁷⁷⁰ Како Меденица примећује, поруке се нису читале толико из онога шта је Милошевић говорио, већ из тога како и где је то изговорио.⁷⁷¹

Како је приметила историчарка Радина Вучетић „уочи прославе јубилеја, није било сфере високе и популарне културе у којој косовски мит није имао одјека”.⁷⁷² Годишњица Косовског боја

⁷⁶³ Јулијана Мојсиловић и Љиљана Васић, „Нека у Југославији свако усправно корача“, *Политика*, 5. март 1989, 8.

⁷⁶⁴ Jovanović, Vladan, „Serbia and the Symbolic (Re)Construction of the Nation”, in: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ed. Pål Kolstø, Farnham: Ashgate Publishing, 2014, 101.

⁷⁶⁵ Ђукић, Славољуб, *Између славе и анатеме*, 122.

⁷⁶⁶ Тасић, Наташа, *Наступи и репертоар хора 'Обилић' на државним светковинама посматраним као културално извођење, а као репрезентативан пример улоге хорског певања у обликовању националног идентитета у Србији после 1989. године*, Београд: ФДУ, 2020, докторска дисертација, 90.

⁷⁶⁷ Dejan Jović s pravom skreće pažnju na važnost ovog pozicioniranja, Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 460.

⁷⁶⁸ Medenica, Ivan, „Vidovdan i njegove izvedbe: 1989-2014”, *Zbornik radova FDU*, 25 - 26 (2014), 240 – 241.

⁷⁶⁹ Govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987 – 1989*, prired. Vojana Lekić i dr., Beograd: Službeni glasnik i Status team 2009, 255.

⁷⁷⁰ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, 360.

⁷⁷¹ Medenica, Ivan, „Vidovdan i njegove izvedbe: 1989-2014”, 240.

⁷⁷² Vučetić, Radina, „Kosovo 1989: The (Ab)use of Kosovo Myth in Media and Popular Culture“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 228.

била је тема трибине Стеријиног позорја у Новом Саду⁷⁷³, а позоришта су наручивала од писаца драме на тему Косовског боја које ће претворити у позоришне комаде.⁷⁷⁴ Битеф је почастео своје гледаоце специјалним музичким програмом „Уочи Видовдана“ који је изведен 27. јуна 1989, а присутнима су затим дељени хлеб, со и црно вино.⁷⁷⁵ Композитори су компоновали неколико дела са овом тематиком, од *Пасије светог кнеза Лазара*, композитора Рајка Максимовића, која је изведена на самој прослави, па затим ораторијума *Задужбине Косова* Ивана Јевтића, опере *Смрт мајке Југовића* Душана Радића, балета *Косовска девојка* Витомира Трифуновића и радиофонског дела *Бој Зорана Христића*.⁷⁷⁶ Расписан је и велики сликарски конкурс који је трајао годину дана, на тему Боја на Косову, а у време обележавања организована је поставка најбољих радова у *Павиљону Цвијета Зузорић* и земунској галерији *Пинки*.⁷⁷⁷ Телевизија Београд ужурбано је припремала филм *Бој на Косову*, у режији Здравка Шотре, по тексту Љубомира Симовића, за који је издвојена трећина укупног буџета културно-уметничког програма за ту годину.⁷⁷⁸ Заједно са новинском кућом *Политика*, *РТБ* је направила и специјалну спомен-публикацију – богато опремљену ревију у боји под насловом: *Косово – душа српског народа*, која је објављена 28. априла 1989. и у којој је први пут штампан и комплетан програм прославе Косовске битке.⁷⁷⁹

У часопису *Дуга*, у јуну 1989. непосредно пред прославу на Газиместану, објављен је по први пут у српској штампи цео текст Меморандума САНУ. Овога пута текст су пратили позитивни коментари уводничара Милорада Вучелића који је закључио да су многе анализе у овом документу биле „тачне и оправдане“ и да је у питању „просвећена анализа југословенске кризе“ и „израз традиције критичке мисли и демократије у Србији“.⁷⁸⁰ И листови ван Београда укључили су се у промоцију јубилеја, па су, на пример, крагујевачки *Кораци* (лист посвећен књижевности) издали двоброј у потпуности посвећен Косову.⁷⁸¹ У питању је била, како је констатовала једна од ауторки у *Одјецима и реаговањима*, потписана као проф. Зорица Станојевић из Пожаревца, „српска ренесанса“ коју је ауторка овако заокружила: „Све што се дешавало недавно на Врачару, на Гази Местану, у свечаним издањима студија о Косову, у величанственом складу речи и тона ‘Пасије’, у шатору и на платнима Милића од Мачве, у ходочашћу песникиње Десанке Максимовић и ‘путника треће класе’ на филму, Телевизији Београд, у импресивном и недостижном казивању Мире Ступице стихова ‘Мајке Југовића’, у надахнутим текстовима ‘Политике’, достојно је дивљења јер открива духовно богатство Србије и представља пуну духовну слободу.”⁷⁸² Представница народа који редовно проговара кроз ову рубрику није била само одушевљена националним заносом, већ и је памтила другачија недавна времена, када слободу Срби нису имали и овако је то представљала: „Брисали су нам историју, одузели територију и достојанство, наметнули националну кривицу народу над којим је вршен

⁷⁷³ В.М. С.П., „Косовски бој инспирација“, *Политика*, 31. мај 1989, 15.

⁷⁷⁴ Иако су наручене и написане, драме *Кнез Лазар* Ивана Студена и *Бој на Косову* Љубомира Симовића нису на крају играле у Народном позоришту, тј. у Југословенском драмском позоришту. Са друге стране, крушевачко и ужичко позориште, као и Београдско драмско направили су представе од текстова Звонимира Костића – *Лазар, кнез српски*, Добрила Ненадића – *Обилић* и Миладина Шеварлића – *Косово*, види: Д. Савић, „За царство небеско“, *Вечерње новости*, 26. март 1989, 20.

⁷⁷⁵ Н.Е.Н., „Уочи Видовдана“, *Вечерње новости*, 28. јун 1989, 8.

⁷⁷⁶ Тасић, Наташа, *Наступи и репертоар хора ‘Обилић’ на државним светковинама*, 78.

⁷⁷⁷ Ј.Г.С., „Награда Милошу Гвозденовићу“, *Политика*, 23. април 1989, 12.

⁷⁷⁸ Бранка Оташевић, „Песничка и историјска истина“, *Политика*, 23. април 1989, 12.

⁷⁷⁹ Д.А., „Косово - душа српског народа“, *Политика*, 23. април 1989, 5.

⁷⁸⁰ „Memorandum: Šta piše, a šta se čita u ozloglašenom dokumentu SANU“, *Duga*, ванредно издање, јул 1989, 4.

⁷⁸¹ „Крагујевачки Кораци о Косову“, *Политика*, 8. јул 1989.

⁷⁸² Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina, *Vreme kada je narod govorio*, 217.

геноцид. Само ми нисмо смели да кажемо да смо Срби”. Наравно, ауторка је текст завршила речима захвалности Слободану Милошевићу „за храброст и враћену наду”.

Није „Зорица” као глас народа у гласилу званичне политике изрекла ништа што већ није било формулисано од стране националистичке опозиције. Поруке су сада биле исте, јер је званична политика преузела реторику националиста. За поређење, треба видети текст Добрице Ћосића, из јула 1989. у *Књижевним новинама*: „у брионској Југославији, српски народ је неравноправан и обесправљен, експлоатисан и туторисан, подвргнут шовинистичком терору, дискриминацијама и асимилацијама, приморан на велике сеобе ка етничкој матици. Српска република била је сведена на београдски пашалук, зависна од приштинског беговата и новосадског војводства, а политичко руководство тог пашалука, вољно и невољно, пристајало је на вазалство у брионском двору и антисрпској коалицији”.⁷⁸³ И сами интелектуалци били су свесни своје велике улоге и нису се либили да је истичу. Књижевни критичар и професор новосадског универзитета, Мирослав Егерић, говорио је 28. марта 1990. на свечаној академији поводом Дана државности Србије (празник посвећен уставним амандманима из 1989, тј. победи антибирокуратске револуције) у земунском манастиру и том приликом оценио национални покрет с краја 1980-их као: „замашни покрет колективног памћења” који је довео до успостављања јединствене Републике Србије. Егерић је посебну заслугу приписао интелигенцији, дефинишући је као: „покрет отпора стваран у Удружењу књижевника Србије, у гнезду умних снага народа, Српској академији наука и уметности, и у племенитом и тихом раду потиштене, а истрајне Српске православне цркве”.⁷⁸⁴

И добар део ненационалистичких интелектуалаца изабрао је политику компромиса и несуклобљавања, како са својим колегама националистима, тако и са њиховим савезницима у виду нове власти у Србији. Драгољуб Мићуновић је то уочио још у мају 1989. и објашњавао специфичном ситуацијом створеном у Србији због проблема Косова и уставног положаја покрајина у Србији. По његовим речима, интелектуалци су морали да бирају да ли да пристану на нешто што је очигледно нелогично и неправедно (мисли на Устав из 1974. и тадашње уређење Србије) „и тиме да се десолидаришу са својим суграђанима, да не кажем са својом нацијом” или да се безрезервно укључе у политичку борбу. Мићуновић је тврдио да је већина изабрала средњи пут – „извесни прећутни консензус, да док се овај значајни национални и политички проблем суверенитета Србије не реши као кључни проблем организације живота у Републици, да се дотле не отварају други проблеми који такође морају доћи на дневни ред”.⁷⁸⁵ Јасна Драговић-Сосо је за ове интелектуалце написала да су „живели у заблуди да се демократија може одложити док се не реши тешко национално питање”.⁷⁸⁶

Нема сумње да је политика попуштања ауторитарној власти зарад онога што је проглашено националним циљевима, на крају дошла на наплату. Када се један део либералних интелектуалаца заложиио средином 1990. да се прво одрже вишестраначки избори, па да тако изабрана, легитимна скупштина донесе нови Устав, Милошевић је то лако одбио, сакривајући се (не последњи пут) иза наводне народне воље. На његов предлог, организован је референдум о томе да ли прво донети

⁷⁸³ Добрица Ћосић, „Успостављање историјског ума“, *Књижевне новине*, 1 – 15. јул 1989, 1.

⁷⁸⁴ Мирослав Егерић, „Несебичност српске интелигенције“, *Политика*, 31. март 1990, 11.

⁷⁸⁵ Intervju Dragoljuba Mićunovića nedeljniku NIN od 7. maja 1989, objavljen u: Mićunović, Dragoljub, *Dijalog s javnošću I - intervjui prof. dr Dragoljuba Mićunovića (1989 – 2000)*, Beograd: Službeni glasnik, 2012, 24 – 25.

⁷⁸⁶ Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 301.

Устав, па тек онда ићи на изборе.⁷⁸⁷ Притом је власт имала унисону подршку националистичке опозиције која је са страница прорезимске штампе непрекидно водила кампању за референдум и да се прво донесе Устав, па онда да се иде на изборе.⁷⁸⁸ *Политика* и *Политика експрес* су 1. јула 1990. објавиле заједнички разговор са Добрицом Ћосићем. Новинарка *Политике* поносно је истакла да је Ћосић решио да прекине „две деценије дугу праксу” да не даје политичке изјаве за штампу, најавивши га као „једног од највећих српских књижевника и мислилаца”. Ћосић је позвао да се гласа на референдуму и да се прво донесе Устав, па онда да се иде на изборе, оспоривши легитимитет опозиционим странкама да се уопште изјашњавају о томе речима: „на којим су демократским изборима они добили право да заступају своје присталице у овим судбоносним данима српског народа”.⁷⁸⁹ На овај начин, националистичка интелигенција и власт, руку под руку, остварили су свој главни циљ – ставили су национално питање испред демократског и за дуго времена определили судбину Србије.⁷⁹⁰

2.2.3. Интелектуална алтернатива – отпор новој култури сећања

Огроман простор који су националистички интелектуалци добијали у најтиражнијим медијима стварао је лажан привид о потпуном јединству интелектуалне, научне и културне елите. Властима у Србији је било важно да грађани добију јединствену поруку од свих који су утицали на јавно мњење. Кетрин Бејкер је исправно приметила да је распад Југославије, осим потпуне доминације националистичких решења, „укључивао и пораз алтернативних исхода, како унутар сваке републике тако и на савезном нивоу, те гашење политичких заједница које нису биле засноване на нацији.”⁷⁹¹ У другим републикама још увек су владале ослабљене комунистичке партије које су све теже контролисале медије, али Србија је имала јаку ауторитарну власт која је већ приграбила националистичку идеологију и комбиновала је са популизмом, обезбеђујући себи основу за широку подршку јавности. Карика која је недостајала били су управо креатори јавног мњења, људи од угледа чија реч је нешто значила, а још више је добијала на тежини када је била део исте поруке непрестано емитоване са свих важнијих електронских и штампаних медија. Стога се део интелектуалаца који су имали другачији поглед на уређење државе и друштва и активно се супротстављали национализму није могао видети у српским медијима.⁷⁹²

За разлику од националистичке интелигенције, ови интелектуалци су пре свега захтевали демократизацију земље и увођење основних елемената демократског система, попут владавине права, заштите људских права и вишестранацја. Њихово деловање интензивирало се почетком

⁷⁸⁷ „Нека грађани Србије одлуче о Уставу“, *Политика*, 26. јун 1990, 1.

⁷⁸⁸ Видети изјаве истакнутих интелектуалаца Антонија Исаковића, Александра Деспића, Ивана Максимовића, Петра Цацића, „Нека народ одлучи“, *Политика експрес*, 27. јун 1990, 7; затим Никше Стипчевића, Предрага Палавестре, Љубомира Симовића, Мирослава Пантића, Мире Алечковић, „Најважнија српска државност“, *Политика експрес*, 28. јун 1990, 5; Михаила Марковића, Љубише Самарџића, Чедомира Мирковића, *Политика*, рубрика Одједи и реаговања, 29. јун 1990, 7; Милутина Гарашанина, Василија Крестића, Оље Ивањицки, Милоша Жутића, *Политика*, рубрика Одједи и реаговања, 28. јун 1990, 9.

⁷⁸⁹ Симонида Симоновић, „Добрица Ћосић: краћи и бољи пут од референдума не видим“, *Политика*, 1. јул 1990, 7.

⁷⁹⁰ И они који су, наводно, били против Устава, ћутали су, видети на пример сведочење Светозара Стојановића који каже да није јавно наступао против Милошевића (иако га није подржавао) све до 1992. уз оправдање да је половину сваке године проводио у иностранству, Stojanović, Svetozar, *Na srpskom delu Titonika*, Beograd: Filip Višnjić, 2000, f. 21, 37.

⁷⁹¹ Baker, Catherine, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, 129.

⁷⁹² „За *Политику* сам од Осме седнице била мртва“ – сведочила је угледна историчарка Љубинка Трговчевић у интервјуу за потребе овог рада, *Интервју са Љубинком Трговчевић*.

1980-их кроз тзв. петиционашки покрет. По угледу на дисиденте из совјетског блока одабрали су стратегију писања петиција држави у којима су тражили измену најрепресивнијих или најпроблематичнијих закона. У питању је био јасан одјек догађања у Источној Европи који је сведочио да Југославија није остала имуна на тадашње источноевропске и европске трендове. Вацлав Хавел је 1978. писао да „баук дисидентства кружи Источном Европом”, играјући се чувеним Марксовим речима.⁷⁹³ Посебно је важна била Повеља 77, захтев чехословачким властима да обуставе репресију и поштују људска права из јануара 1977. године коју је потписало више од 250 чехословачких интелектуалаца.⁷⁹⁴ Био је то почетак великог покрета борбе за људска права који је поткопавао све ауторитарне режиме, па и онај југословенски.⁷⁹⁵ Неке од важнијих петиција биле су оне из 1980. за измену члана 133. Кривичног закона (непријатељска пропаганда) или за амнестију политичких затвореника, као и петиција из 1987. за увођење вишестраначког система.⁷⁹⁶ Иако је и део националистичких интелектуалаца потписивао ове петиције, ипак је у њима видљиво присуство људи који нису били повезани са Ћосићевим упориштима попут *Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања*, САНУ или УКС-а.⁷⁹⁷

Мада су јавним простором (захваљујући контролисаним медијима) доминирали националисти међу књижевницима, нека од највећих имена домаће литературе остала су ван новог идеолошког тока или су му се активно супротставили. На иницијативу Филипа Давида, Мирка Ковача, Живојина Павловића и Видосава Стевановића у децембру 1989. у Сарајеву је основано удружење „Независни писци Југославије” као одговор на националистичку политику постојећих удружења књижевника.⁷⁹⁸ Удружењу је приступило 30 писаца из целе Југославије, а суштина удружења изражена је кроз начела од којих је једно наглашавало да „приступањем Независним писцима представља натполитички гест интелектуалне савести и одговорности, одбијање да се учествује у националним свађама, борби око власти и ресталинизацији друштва”.⁷⁹⁹ Многи угледни писци препознали су у овоме шансу да се заустави доминација

⁷⁹³ Havel, Václav, „The Power of the Powerless,” in: *Open Letters: Selected Writings, 1965–1990* – Václav Havel, ed. Paul Wilson, New York: Vintage, 1992, 127

⁷⁹⁴ О историјату Повеље 77, али и о дисидентству као појави тих година у Чехословачкој видети више у: Bolton, Jonathan, *Worlds of Dissent – Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*, Cambridge/London: Harvard University Press, 2012.

⁷⁹⁵ О значају теме људских права за развој дисидентског покрета и у Југославији, говори и јавно писмо групе отпуштених и проказаних професора Филозофског факултета из 1977. године о људским правима која су описана као „неопходни (мада не и довољни) услови слободног људског живота у било којем друштву“, видети цео текст у: Попов, Небојша, *Contra Fatum*, 262 – 274.

⁷⁹⁶ Петиције и списак потписника видети у: *Srđa Popović – Poslednja instanca 3*, прир. Zoran Purešević, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, 1482 – 1517.

⁷⁹⁷ На пример, петицију за укидање члана 133. или за увођење вишестраначја потписали су интелектуалци попут Срђе Поповића, Весне Пешић, Небојше Попова, Загорке Голубовић, Светлане Слапшак, Лазара Стојановића, Боре Ћосића, Милорада Беланчића, Ђуре Шушњића, Младена Лазића, Обрада Савића, Стојана Церовића, Стјепана Гредела, Аљоше Мимице, Драгана Лакићевића и бројних других који нису припадали националистичкој интелигенцији видети: *исто*.

⁷⁹⁸ Како наводи Филип Давид за атмосферу у УКС „то се више није могло слушати од мржње, од примитивизма, од демагогије...“, видети његово сведочење о оснивању Независних писаца, затим првог независног синдиката на ТВ Београд и касније антиратног и антинационалистичког удружења интелектуалаца „Београдски круг“, у: интервју са Филипом Давидом, 9. јул 2022, *Музеј 90-их*, <https://museum90.com/nepristajanje/antiratni-pokreti/svedocenja/filip-david/>, последњи пут посећено 25. децембра 2023.

⁷⁹⁹ Међу потписницима су, поред четворице иницијатора, била и друга велика имена југословенске књижевности попут Дубравке Угрешин, Радомира Константиновића, Александра Тишме, Павла Угринова, Светислава Басаре, Абдулаха Сидрана, Коље Мићевића, Павао Павличића, Лојзе Ковачича, Шкељзена Малијића, Велимира Висковића

националистичких књижевника, па су удружењу приступили и они који се иначе нису радо јавно изјашњавали, као на пример Александар Тишма.⁸⁰⁰ И Сарајево је изабрано намерно, јер, како је сведочио Видосав Стевановић, подразумевали су „да главни град руши земљу којом би требало да управља”.⁸⁰¹

Део интелектуалаца ангажовао се политички оснивањем Удружења за југословенску демократску иницијативу (УЈДИ) у фебруару 1989, на скупу на Филозофском факултету у Загребу.⁸⁰² Циљ иницијативе био је промоција демократског државног уређења као најважнијег предуслова за опстанак Југославије. У уводном тексту гласила УЈДИ-ја, часописа *Република*, из марта 1989. стоји: „Идеја од које полазимо иста је она којом су се припадници наших народа руководили при стварању заједничке државе и којом се сада руководе у заједничком суживоту, а то је идеја југославенства. Реалност од које полазимо је потреба њених држављана, а самим тиме и увјет њена опстанка – демократско конституирање Југославије.”⁸⁰³ Супротставили су се постојећим национализмима, како сепаратистичким, тако и оном српском, унитаристичком. Ово је била посебно важна тема УЈДИ-ја – одбрана идеје југословенства од Милошевићеве злоупотребе. Предраг Матвејевић је тако раздвајао југословенство, које је назвао патриотизмом, од унитаризма који је означио као национализам, те као „дегенерирану и ратоборну верзију патриотизма”.⁸⁰⁴ Борећи се против све веће кризе и против искључивих решења која су тих година најчешће нуђена, УЈДИ је покушавао да сачува Југославију, али као демократску државу. Врло далековидо су упозоравали шта би значило нестанак земље, између осталог и паролом коју су изабрали за своје деловање – „Или Југославија или рат”.⁸⁰⁵

И док је УЈДИ деловао политички, али врло ограничено у смислу страначке борбе (практично се само у Србији укључио у изборе), Савез реформских снага Југославије (СРСЈ), партија основана 1990. на чијем челу је био савезни премијер Анте Марковић, упустила се у изборну трку у републикама које нису већ завршиле са изборима (све осим Словеније и Хрватске). Захваљујући још увек јакој институцији савезне владе, ова је странка имала и ресурсе, али и подршку савезног листа *Борба* и новосноване телевизије *ЈУТЕЛ*.⁸⁰⁶ Такође, анкете спроведене 1990. показивале су огромну популарност Анте Марковића, а добри резултати привредне реформе ишли су му на руку. Све ово је чинило да СРСЈ изгледа као опасан такмац владајућим

и других. Основна начела и списак потписника доступни су у: Pavlović, Živojin, *Diarium I, Dnevnik 1987/1988/1989*, Novi Sad/Beograd: Prometej/Kwit Podium, 1999, 475 – 482.

⁸⁰⁰ У својим мемоарима Тишма наводи да није могао да одбије јер је коначно формирано удружење „које не подлеже национално-територијалној хистерији“, а такође сведочи и да му је Ото Толнаи, познати новосадски књижевник рекао да је оснивање Независних писаца „најважни догађај код нас последњих година“, што такође говори о расположењу у овом делу књижевне заједнице, Tišma, Aleksandar, *Dnevnik 1942 – 2001 III. Prestajanje*, 159 – 160.

⁸⁰¹ Stevanović, Vidosav, *Dnevnik samoće – izbor fragmenata 1988 – 1993*, Beograd: Službeni glasnik, četvrto izdanje, 2010, 168.

⁸⁰² Orlić, Mila, „Od postkomunizma do postjugoslaenstva – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu“, *Politička misao*, 48, 4 (2011), 101.

⁸⁰³ Uvodni tekst, *Republika*, 1. mart 1989, 1.

⁸⁰⁴ Predrag Matvejević, „Iskušenja jugoslaenstva“, *Republika*, 2, maj 1989, 5-6.

⁸⁰⁵ Orlić, Mila, „Od postkomunizma do postjugoslaenstva – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu“, 108.

⁸⁰⁶ Више о деловању ова два медија крајем 1980-их видети у: Tompson, Mark, *Proizvodnja rata – mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd: Medija Centar/Radio B92, 1995, 31 – 50.

комунистима по републикама, као и њиховој националистичкој опозицији.⁸⁰⁷ Наравно, то су и саме републике схватиле, тако да је 1990. покренута кампања против Анте Марковића, пре свега у српским, али и у другим медијима.⁸⁰⁸ Цела пропаганда машинерија Милошевићевог режима ангажована је да уништи и Марковића и СРСЈ и у томе је добрим делом успела.⁸⁰⁹

Основна порука била је да је у питању тројански коњ антијугословенских снага, а аргумент је налажен у чињеници да је СРСЈ основан тек након избора у Хрватској и Словенији. Само неколико дана након најаве оснивања Савеза реформиста (29. јула 1990. на митингу на Козари), Борисав Јовић је у свом дневнику записао да је написао три чланка о Марковићу и дао их Милошевићу да их да *Политици*, да се објаве под измишљеним именима, додајући: „Морамо га разобличити, јер је народ у великој заблуди ко је он и шта је он. Многи у њему виде неког спасиоца, али он је обичан преварант и непријатељ српског народа”.⁸¹⁰ У нападу на савезног премијера, српска власт још једном је имала јаког савезника у националистичкој интелигенцији. Одмах почетком августа *НИН* је објавио, а *Политика* пренела нападе на идеју о формирању Савеза реформиста од стране Добрице Ћосића, Милорада Екмечића и Љубомира Тадића, под насловом који није остављао простора за дилему: „Ново лукавство антисрпске коалиције”.⁸¹¹ Љубомир Симовић писао је у септембру 1990. да управо у реформистима лежи највећа опасност за Југославију, јер делују само тамо „где неће конкурисати ХДЗ-у”, додајући о тој странци: „Она, с једне стране, хадезеовско опредељење Хрвата не доводи у искушење, а с друге, југословенске емоције Срба користи за решења за која није сигурно да ће бити заиста југословенска”.⁸¹²

Када се анализира понашање српске интелигенције крајем 1980-их, уочљиво је да ни научници из дисциплина традиционално оптуживаних за подршку национализму, попут историје, нису ниједног тренутка били монолитна групација, нити је национализам био општеприхваћена идеологија у овим круговима. Историографија није била просто оруђе у рукама политике у социјалистичкој Југославији, бар не од почетка реформи 1950-их, а посебно не током 1980-их када је дошло до значајне либерализације. Сами историчари увек су и појединачно важни актери сећања и делују на политику историје не само из перспективе идеолошке борбе и савеза са владајућим структурама, већ и из сопствених професионалних разлога и уверења која се не смеју изоставити из разматрања комплексних утицаја на развој науке, а самим тим и друштва. Историчар Бранимир Јанковић показао је на примеру жестоких расправи на загребачком саветовању о пројекту Историје народа и народности Југославије из 1987. да те расправе нису биле условљене само националним сукобима и одбраном доминантних позиција националних историографија. Велике расправе и полемике вођене су о теоријско-методолошкој основи и планираног дела, али и дотадашње југословенске историографије, а показало се да су супротне

⁸⁰⁷ Словеначке и хрватске националистичке опције виделе су у Марковићу опасног такмаца када је у питању била наклоност западних земаља, а Милошевићево руководство видело је противника када је у питању било позивање на Југославију и пројугословенско опредељење, видети детаље у: Sasso, Alfredo, „The Political Dimension of Ante Marković's Reform Project – 'We must develop democracy and a Third Yugoslavia'“, *Contemporary Southeastern Europe*, 7, 1 (2020), 25 – 48.

⁸⁰⁸ Udovički, Jasminka i Torov, Ivan, „The Interlude: 1980 – 1990”, in: *Burn this house, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, eds. Jasminka Udovički and James Ridgeway, Durham/London: Duke University Press, 2000, 100 – 101.

⁸⁰⁹ Видети бројне примере ове кампање, као и њене ефекте у: Branković, Srbobran, „Media interpretation of war as an Instrument of National Homogenisation“, in: *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, 2000, 148 – 150.

⁸¹⁰ Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, 173.

⁸¹¹ „Ново лукавство антисрпске коалиције”, *Политика*, 4. август 1990, 12.

⁸¹² Симовић, Љубомир, *Галоп на пужевима – Срби у југословенском рату*, Београд: Просвета, 1994, 51.

позиције онога што се тада упрошћено звало традиционална и друштвена историја непремостиве бар колико и оне национално условљене.⁸¹³ Самим тим је и очекивано да су постојали историчари, и у Србији као и у другим срединама, који су новој, националистичкој идеологији пружили отпор.

Историчар Сима Ћирковић, неспорно највећи ауторитет српске науке за средњи век, одударао је својим порукама од масовне хипнозе у коју је упало друштво, али су његова усамљена упозорења била недовољна да се супротставе налету историјског ревизионизма. Међу бројним питањима које је тих година постављао, посебно се истиче питање из 1988. у вези са слављењем 600 година Косовске битке: „Треба ли да обележавамо овај јубилеј сами, или треба да охрабримо да нам се придруже сви који имају мали или већи део традиције о косовској бици, који су у неком времену са њом били повезани?“⁸¹⁴ Слични су били иступи Андреја Митровића, једног од највећих имена српске историографије. У интервјуу 1989. године за *Борбу*, Митровић је упозоравао да се чувамо „историје која је плод страсти са циљем да изазове страсти, а уништи мишљење, да мистифицира историјско питање на тај начин што оно губи стварно место“.⁸¹⁵ Иван Ђурић, византолог и припадник млађе генерације историчара писао је о опасностима злоупотребе историје и упозоравао на коришћење мита као историјске истине у функцији националистичке идеологије, а посебно је истицао опасности популизма који је Србијом, по његовом суду, завладао од 1987. године.⁸¹⁶ За ове људе ускоро није било места у медијима под контролом власти, што је значило и да им је простор за утицај на јавно мњење драстично ограничен. Иво Банац оцењивао је да су српски историчари који одударају од главног тока „изоловани у интелектуалне гетое“.⁸¹⁷ Историја је, уосталом, тих година постала много мање значајна од мита као темеља нове политике историје, па је тако коментатор *ТВ Новости* писао поводом скупа на Газиместану 1989: „За оног који данас по пољу Косову тражи стопе Обилића, прошлост није дефинитивна“.⁸¹⁸

Ни у другим наукама није владало јединство, нити је идеологија национализма добила неподељену подршку, како се чинило у провладиним медијима. Проучавајући историју етнологије у Немачкој, Херман Баузингер је указао како је етнологија пре Другог светског рата хранила националсоцијалистичку идеологију и како су многе идеје и појмови развијени у крилу ове науке „у континуитету пренесени у научну машинерију Трећег рајха“, а етнологици наставили да раде на својим пројектима као да се око њих ништа не дешава.⁸¹⁹ Слободан Наумовић примећује да, супротно очекивањима, српска етнологија није током 1980-их потпала под утицај нове идеологије и није дала материјал за изградњу нове културе сећања (наравно, уз изузетке који потврђују правило).⁸²⁰ О специфичној атмосфери и очекивањима од етнолога речито сведочи једна од најпознатијих југословенских антрополошкиња, Мирјана Прошић-Дворнић, коју су крајем 1980-их звали да потпише захтев за ексхумацију остатака Срба из једне од јама у Хрватској

⁸¹³ Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016, 98 – 105.

⁸¹⁴ Sima Ćirković, Govor na svečanoj akademiji održanoj 12. juna 1988. pri Hramu Svetih arhangela u Zemunu, citirano prema: Sima M. Ćirković – *Živeti sa istorijom*, 174.

⁸¹⁵ Slobodanka Ast, „Istorija, mit, profit“, *Borba*, 13. maj 1989, 5.

⁸¹⁶ Đurić, Ivan, *Istorija – pribežište ili putokaz*, Kragujevac: AKC Civis, 1998, drugo dopunjeno izdanje; Ivan Đurić – *vlast, opozicija, alternativa*, prir. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2009.

⁸¹⁷ Banac, Ivo, „Dissolution of Yugoslav Historiography“, in: *Beyond Yugoslavia*, 57.

⁸¹⁸ Видан Арсенијевић, „Између Косова и неба“, *ТВ Новости*, 30. јун 1989, 20.

⁸¹⁹ Bauzinger, Herman, *Etnologija – od proučavanja starine do kulturologije*, Beograd: XX vek, 2002, 64 – 78.

⁸²⁰ Naumović, Slobodan, „Brief Encounters, Dangerous Liaisons and Never-ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism“, in: *Studying Peoples in the People's Democracies II: Socialist Era Anthropology in South-East Europe*, eds. Vintilă Mihăilescu et al., Berlin 2008, 242 – 243.

и њихово поновно сахрањивање, уз образложење да је зову „као етнолога, жену и мајку”.⁸²¹ Етнографски музеј у Београду прикључио се националном заносу везаном за обележавање 600 година Косовског боја 1989. организовањем изложбе „Косовска легенда у народном стваралаштву”.⁸²² Ипак, млађи кустоси у музеју пратили су модернизацијске токове и организовали су изложбе из области урбане антропологије, супкултуре магринализованих група и урбане и руралне свакодневнице.⁸²³ Била је то последица таласа „антропологизације” коју нису могле да зауставе конзервативне структуре у институцијама.⁸²⁴

Отпор доминантним политичким и друштвеним трендовима постао је крајем 1980-их раван издаји. Богдан Богдановић проглашен је за издајника због интервјуа хрватској телевизији у октобру 1991. и тврдње да ће Милошевић одговорати за ратне злочине „у неком новом Нирнбергу” (иначе запањујуће тачно предвиђање и то не једино такво Богдана Богдановића), што је запрепастило новинара *Политике експрес* и навело га да Богдановићеве изјаве оцени као „пљувачке”, њега самог као „човека паклених намера” (текст испод Богдановићеве слике којом се илуструје чланак гласи: „нова-стара школа господина Богдановића – како затрти трагове усташких злочина”), али такође и да истакне да Богдановић има свој круг у Београду у ком су „Ковач, Филип Давид, група људи око Времена и ‘ујдијевци’”.⁸²⁵ Коча Поповић нападнут је као бољшевик и Титов послушник, који је проговоривши „срушио мит о себи” и „показао да више нема легенди”.⁸²⁶ На трибини УКС о србофобији у јануару 1989, велики број учесника бавио се управо одговорношћу „издајника” у српском народу за све што се Србима дешавало. Владика Иринеј Буловић назвао је такве „духовно мртви, одрођени Срби” који су били „битан беочуг у ланцу непринципијелних коалиција против сопствене нације”, Бошко Петровић их је оптужио да имају „осећај мање вредности“, а Вељко Губерина је круг сузио на бивше српске руководиоце за које је оценио да су кључни кривци за положај Срба на Косову.⁸²⁷

Издаја се лоцирала у урбаном, интернационализованом и космополитском ткиву, пре свега Београда, у складу са националистичким митом о здравом сељачком ткиву нације и кварењу које доживљава у сусрету са градом и другим културама. Василије Крестић је за интернационализам и космополитизам оптужио комунистичку власт, а проблематичне интелектуалце географски је сместио у Београд. Ипак, Крестић није очајавао, јер „Београд није право мерило грађанског осећања“, а у мањим градовима и селима „развијеније је здравије осећање“, закључивши: „А у кључним тренуцима, ипак, одлучује српски народ ван Београда”.⁸²⁸ Алтернатива је била доследно и систематски уништавана, јер то је био предуслов да се уопште успостави владавина национализма. Говорећи о Хрватској, али применљиво и на друге делове Југославије, Вјеран Катунарић је закључио да су крајем 1980-их отпочели трендови „реформизма и почетног успона

⁸²¹ Prošić-Dvornić, Mirjana, „Reconstruction of identity and the role of national ethnology: detached observation or active participation”, *Narodna umjetnost*, 33, 2 (1996), 121 – 137.

⁸²² „Косовска легенда и народни уметници“, *Политика*, 22. јун 1989.

⁸²³ Cvetković, Marina, „Displaying National Culture in Antinationalist Times: The Ethnographic Museum in Belgrade under Socialism”, in: *Studying Peoples in the People’s Democracies II*, 301.

⁸²⁴ О важним променама у оквиру југословенске (и српске) етнологије и антропологије видети у: Rihtman-Auguštin, Dunja, *Etnologija i etnomit*, Zagreb: ABS95, 2001; Ковачевић, Иван, *Традиција модерног – прилози историји савремене антропологије*, Београд: Српски генеалогски центар/Филозофски факултет, 2006.

⁸²⁵ Р. Павловић, „Свима на услузи“, *Политика експрес*, 22. октобар 1991, 4.

⁸²⁶ Лука Мичета, „Како нас види Коча Поповић“, *НИН*, 5. март 1989, 22 – 23.

⁸²⁷ Љиљана Богдановић, „О ратничком народу који убија себе“, *НИН*, 15. јануар 1989, 34 – 35.

⁸²⁸ Интервју Василија Крестића *Илустрованој политици*, 23. април 1991, доступан у: Крестић, Василије, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука – интервјуи и изјаве 1985 – 2010*, Нови Сад: Прометеј, 2011, 97.

нових или алтернативних друштвених покрета”, те да су они не само прекинути, већ и добрим делом обрнути уназад након доласка националиста на власт и „спајања политичке ауторитарности... с патријархалним ауторитетом”.⁸²⁹ И Драгутин Лаловић примећује да је у периоду од 1989. од 1992. дошло до „превласти популистичких и тоталитаристичких значајки политичког живота” насупрот таласу демократских промена које су наступиле у време Анте Марковића.⁸³⁰ Победа национализма, само наизглед парадоксално, довела је до тога да се у сред демократских промена у целој Источној Европи, у Југославији клатно померило на другу страну – ка још чвршћој ауторитарној власти комунистичких вођа, сада преобучених у рухо нове, националистичке идеологије.

2.3. Остали актери сећања 1980-их

2.3.1. Цивилно друштво као актер сећања

Цивилно друштво представља сферу аутономног деловања грађана који се добровољно окупљају око заједничких циљева и делују организовано, кроз различите форме непрофитног и недржавног организовања.⁸³¹ Грађани се том приликом користе правом на удруживање, гарантованим свим међународним и домаћим правним актима који се баве заштитом људских права.⁸³² Током седамдесетих и осамдесетих година XX века дошло је до масовних покрета грађана у земљама како Западне, тако и Источне Европе и до јачања цивилног друштва. У комунистичким друштвима ово је постало преовлађујући начин борбе против ауторитарних режима, а угледни теоретичари, попут Хуана Линца и Алфреда Степана ставили су развој слободног и активног цивилног друштва као први предуслов за развој демократије.⁸³³ Била је то фаза развоја цивилног друштва коју Мери Калдор назива активистичка верзија и чији су главни захтеви били не само ограничење моћи државе, већ и свеукупна редистрибуција политичке моћи у друштву.⁸³⁴ Цивилно друштво у Југославији делило је специфичности земље којој је припадало. Прво, било је подложно утицајима и Запада и Истока, али такође је имало и своје специфичности које су га издвајале од главних струја европских трендова у развоју цивилног друштва.⁸³⁵ Друго, било је врло хетерогено, у зависности од републике у којој је деловало, а од ове околности зависио је и однос државних институција према развоју цивилног друштва. Као и у другим земљама Источне Европе, и у Југославији је дошло до процвата грађанског удруживања током 1980-их. Ипак, за разлику од држава комунистичког блока, у Југославији ове форме организовања (неформалне, пре свега) нису биле скопчане са великим ризиком и није било директног непријатељства према систему, иако је било оштре критике (са обе стране).

⁸²⁹ Katunarić, Vjeran, *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja*, Zagreb: Disput, 2013, 179.

⁸³⁰ Lalović, Dragutin, *Države na kušnji*, Zagreb: Disput, 2008, 147.

⁸³¹ Међу бројном литературом о цивилном друштву, видети, на пример: *The Oxford Handbook of Civil Society*, ed. Michael Edwards, Oxford: Oxford University Press, 2011; Cohen, Jean L. and Arato, Andrew, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge/London: The MIT Press, 1992; DeLue, Steven M. and Dale, Timothy M., *Political Thinking, Political Theory, and Civil Society*, New York/London: Routledge, fifth edition, 2021.

⁸³² Видети, на пример, члан 11. Европске конвенција за заштиту људских права и основних слобода, као и водич кроз то право у: *Vodič kroz član 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima – Sloboda okupljanja i udruživanja*, Strasbourg/Beograd: European Court for Human Rights/Beogradski centar za ljudska prava, 2021.

⁸³³ Linc, Huan i Stepan, Alfred, *Demokratska tranzicija i konsolidacija – Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*, Beograd: Filip Višnjić, 1998, 20 – 22.

⁸³⁴ Caldor, Mery, *Global Civil Society – an Answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2003, 8.

⁸³⁵ Kržan, Mojmir, „Of ‘Civil Society’ and Socialism in Yugoslavia”, *Studies in Soviet Thought*, 37, 4 (1989), 287 – 306.

Цивилно друштво најактивније је деловало у Словенији. У овој републици грађанско удруживање највише је личило на примере из Централне Европе, и ту је из цивилног друштва израстао и добар део опозиционе политичке сцене која је учествовала у демократизацији и увођењу вишестранања у Словенији 1990. Овај сценарио није се поновио ни у једној другој републици бивше Југославије. Новинар Теофил Панчић сведочио је да је цивилно друштво какво се заговарало из Словеније било уствари еуфемизам за „вишепартијску демократију, пун светоназорно-политички плурализам, отворено тржиште и окретање од обесмишљене 'несврстане' ка недвосмислено европској парадигми”, додајући: „Европа здај! Не бисте веровали колико је то гесло многима у тадашњој Србији однекуд било јако смешно!”.⁸³⁶ Једна од кључних особина цивилног друштва, као облика упражњавања класичног људског права на слободу удруживања, била је аутономно деловање појединца, тј. индивидуална слобода људи, неспојива са било каквим наметањем и са ауторитарношћу било друштва, било државе. Самим тим је цивилно друштво, борећи се за своју аутономију против ауторитарних тенденција државе и партије, од старта било опозиционо оријентисано и врло политично, без обзира на тему којом се бавило.⁸³⁷ За разлику од Словеније, где је цивилно друштво наступало заједно са новим националним покретом, делимично га бојећи сопственим идејама и где је имало од старта велику масовност, у Србији је оно било сведено на интелектуалне кругове и на расправе које су имале ограничен домет, док на крају није у потпуности потиснуто на маргине пред разгоропађеним национализмом као државном идеологијом. Како то дефинише Вукашин Павловић, у Словенији је рецепт био и национализам и цивилно друштво, а у Србији „национализам без цивилног друштва”.⁸³⁸

Југословенска власт покушала је да држи цивилно друштво под контролом преко кровне организације која је окупљала сва удружења која су постојала у земљи (од удружења филателиста до СУБНОР-а и Ауто-мото савеза) – ССРН Југославије. Важан сегмент била је кровна организација свих омладинских удружења – Савез социјалистичке омладине Југославије (ССОЈ). ССОЈ је такође био колективни члан ССРН-а. Ова организација често је критикована од сопственог чланства (али и од шире јавности) да је чине млади каријеристи и да се, као и Савез комуниста, углавном бави собом, без јасних предлога како да се изађе из свеопште друштвене кризе. Број младих који су се учлањивали у ССОЈ константно је опадао током 1980-их, што је била последица управо оваквог става. Са друге стране, млади су користили инфраструктуру и средства ССОЈ чак и за промоцију најалтернативнијих културних праваца, попут панка и *Новог таласа*. Петар Јањатовић је тачно запазио да, када се погледа уназад, онда се схвати да је цео рок, панк и *Нови талас* финансирао управо ССОЈ, а за узврат није тражио готово ништа.⁸³⁹ И ово је била важна специфичност југословенског система, који је стално лавирао између покушаја контроле нових тенденција у друштву и брзог прелажења на њихову страну и прихватања као нечег пожељног, или бар подношљивог.

Важну улогу играла је и веома развијена инфраструктура ССОЈ, укључујући и култна места попут Студентског културног центра (СКЦ) у Београду који је крајем 1970-их и током 1980-их имао статус седишта алтернативне, па и опозиционе сцене. Ту су свирали рок и панк бендови, али су и организоване врло успешне и актуелне изложбе, затим трибине на којима се критиковао

⁸³⁶ Теофил Панчић, „Taras Kermauner (1930-2008): Duga pisma za duže rastajanje”, *Vreme*, 26. jun 2008.

⁸³⁷ Adam, Frane, „O tri pristupa pojmu 'civilno društvo'”, *Pogledi*, 18 (1988), 163 – 176.

⁸³⁸ Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Politeia, 2004, 184.

⁸³⁹ Spaskovska, Ljubica, *The Last Yugoslav Generation*, 51.

систем, а можда и најзначајнији аспект је била могућност да се људи сретну, разговарају, па и договарају о заједничким активностима. СКЦ је промовисао модерне токове у уметности и политици, гајио је изражени интернационализма уз тесну сарадњу са бројним уметницима, научницима и активистима широм света и био је *Мека* за све прогресивно у том моменту.⁸⁴⁰ Други важан сегмент инфраструктуре били су омладински медији. Свака републичка и покрајинска организација ССО имала је свој магазин (недељник или двонедељник), а такође и свака универзитетска подружница ССО у републикама и покрајинама имала је своје магацине (па и по више њих). На федералном нивоу ССОЈ је такође имао и недељник (*Младост*) и лист студената (*Идеје*). Већина републичких организација имала је и своје радио станице (*Радио Штудент* у Љубљани, *Радио 101* у Загребу, *Омладински радио* у Сарајеву, *Радио Индекс* у Београду и *Клуб 100* у Скопљу).

Омладинска организација је имала улогу у креирању и чувању колективног памћења најважнијих елемената званичне културе сећања, посебно НОБ-а. Млади су представљали важан ослонац идеолошкој поставци социјалистичког уређења. Уклапали су се у изразиту посвећеност социјализма будућности и новим генерацијама. Сам Тито је предложио 1957. да његов рођендан, 25. мај, буде проглашен за Дан младих и званично слављен у Југославији.⁸⁴¹ Од тог тренутка ово је постао један од најважнијих празника социјалистичке Југославије, посвећен управо култу будућности који је социјализам прилежно изграђивао и промовисао (а уклапао се и у страх од трагичне прошлости Другог светског рата). Тог дана, хиљаде младих је организовало слетове – посебне приредбе на којима су се изражавала патриотска осећања и манифестовала вера у бољу будућност, а ношена је штафета младости кроз целу земљу (и на крају предавана Титу).⁸⁴² Током 1980-их су управо ови симболички елементи дошли под удар појединих делова омладинске организације. Најжешћи напади долазили су из Словеније. Тамошња омладинска организација изборила је за себе готово потпуну самосталност и већ од средине те деценије понашала се као опозициона групација, упућујући један за другим изазове поретку и држави. Једна од првих иницијатива, јавно промовисана већ 1983, била је да се промени начин обележавања Дана младих (пре свега да се укине ношење штафете).⁸⁴³ Током наредних година трајале су полемике око овог питања, али је било евидентно да све више младих, не само из Словеније, нагиње променама. Штафета и пратећи слет били су неизоставно везивани за култ ауторитарног лидера, па реформски покрет у земљи, са које год идеолошке позиције полазио, није могао да заобиђе овако очигледну мету. Последња штафета младости и слет одржани су 1987, а онда је у јануару 1988. коначно донета одлука да се овакав начин обележавања Дана младих напусти.

Средина 1980-их довела је до праве експлозије нових друштвених покрета у Југославији, пре свега у Словенији, али и у другим републикама. Други талас феминизма чији је симбол историјска конференција у Београду 1978. под називом „Друг/ца жена: женско питање – нови приступ?“ отварао је теме о којима се до тада није говорило у контексту женских права, попут

⁸⁴⁰ СКЦ је дат омладини на коришћење након студентских демонстрација 1968, видети више о томе: *исто*, 55.

⁸⁴¹ Simeunović Bajić, Nataša, „Medijsko (re)konstruisanje jugoslovenskog kulturnog nasleđa i kolektivnog pamćenja: slučaj ‘Dana mladosti’“, u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan Kovačević, Beograd: Srpski genealoški centar/Filozofski fakultet, 2011, 202 – 203.

⁸⁴² Слетови су коришћени за мобилизацију јавности на линији партије и за јачање јединства руководства и грађана, видети, на пример, како је организован 80. Титов рођендан који је падао у веома важној, 1972. години: Митровић, Момчило, „Осамдесети рођендан Јосипа Броза Тита“, *Токови историје*, 3-4 (2008), 241 – 250.

⁸⁴³ Simeunović Bajić, Nataša, „Medijsko (re)konstruisanje jugoslovenskog kulturnog nasleđa i kolektivnog pamćenja: slučaj ‘Dana mladosti’“, 101.

насиља над женама и равноправности у сваком сегменту живота, посебно у контексту породичних улога које је друштво наметало.⁸⁴⁴ Феминисткиње су до средине 1980-их успеле да се пробију и у медијску сферу, ван омладинских медија, објављујући текстове и радећи интервјуе. Посебно је отворена била ревијална штампа, укључујући високотиражне медије попут загребачког двонедељника *Старт* у коме су сарађивале познате феминисткиње Славенка Дракулић и Весна Кесић или београдског *НИН*-а.⁸⁴⁵ Иако је био врло прогресиван и свеснији националистичке опасности него многи други друштвени покрети, женски покрет такође није био имун на националистичку идеологију. Последњи покушај, из априла 1990, да се направи кровна женска организација у Југославији пропао је делом управо због већ далеко одмакле националистичке инфилтрације у све поре друштва, а делом и због другачијег гледања на однос координације и субординације између различитих струја феминистичког покрета у сва три његова центра (Љубљана, Загреб и Београд).⁸⁴⁶

Поред женског покрета, убрзано су се развијали мировни покрет, антинуклеарни покрет, затим различите варијанте еколошких покрета и слично. Појава мировног, антимилитаристичког покрета у Словенији средином 1980-их посебно је изазвала непријатељску реакцију, пре свега Југословенске народне армије. Покрет је био усмерен на увођење приговора савести у праксу служења војног рока што би довело до могућности служења без оружја и ван војних објеката.⁸⁴⁷ Била је то рукавица бачена у лице ЈНА, али са друге стране и знак да словеначка власт, макар у оквиру омладинске организације и ССРН-а, има слуха за предлоге цивилног друштва. Лист *Младина* стао је врло одлучно уз ове захтеве и практично од 1986. постао водећа снага отпора ЈНА и милитаризму у земљи, што се наредних година само радикализовало.⁸⁴⁸ Све ово заједно водило је неминовном сукобу две концепције будућег уређења земље. Отпор цивилном друштву, посебно алтернативној култури која се издвајала и због визуелног идентитета својих носилаца (попут слушаца панк музике), јављао се не само из државних структура, већ и из конзервативних друштвених слојева. Томаж Мастнак је 1988. приметио да репресија према другачијима и маргинализованима више није иницијатива државе, већ комшија и локалних заједница које су се такође самоорганизовале и наступале прилично аутономно у отпору новим друштвеним покретима и генерално цивилном друштву.⁸⁴⁹ Све су ово били елементи који су утицали на лакшу рецептивност идеологије попут национализма који ће вешто и ефикасно искористити и страх људи од промене, као и страх од непознатог, укључујући нове трендове попут мировних, женских или еколошких покрета.

⁸⁴⁴ Siročić, Zorica, „A Cross-Country Analysis of Women’s Movements in Croatia, Serbia and Slovenia 1978 – 2013“, in: *The Development of Civil Society in the Countries on the Territory of the Former Yugoslavia since the 1980s*, ed. Danica Fink-Hafner, Ljubljana: Faculty of Social Sciences, 2015, 43.

⁸⁴⁵ Дракулић је за *Старт* 1983. интервјуисала и Глорију Стајнем, икону америчког феминизма, више о овоме видети у: Lisinski, Alemka, „Novinarstvo i mediji, izazovi osvojenih sloboda“, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980 – 1991*, 534 – 541.

⁸⁴⁶ Актерке овог покушаја не слажу се међу собом у коликој мери је који од ова два фактора утицао на одлуку да се не направи кровна југословенска организација. Без обзира на то ко је од њих у праву, сама чињеница да је национализам бар од неких учесница примећиван као релевантна појава чак и у феминистичком покрету, сведочи о његовој огромној распрострањености на пролеће 1990. године, више о свему овоме видети у: Miškovska Kajevska, Ana, *Feminist Activism at War – Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, New York/London: Routledge, 2017, 83 – 87.

⁸⁴⁷ Figa, Jozef, „Socializing the State: Civil Society and Democratization from Below in Slovenia“, in: *State - Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992*, 170.

⁸⁴⁸ Figa, Jozef, „Socializing the State: Civil Society and Democratization from Below in Slovenia“, 172 – 173.

⁸⁴⁹ Mastnak, Tomaž, „Totalitarizam odozdo“, *Gledišta*, 29, 5-6 (1988), 80 – 90.

2.3.2. Верске заједнице у Југославији као актери сећања

У односу југословенских власти и верских заједница постојале су значајне разлике, како у односу на различите периоде развоја југословенског социјализма, тако и у односу на различите заједнице, што је углавном зависило од њиховог односа према властима и потенцијалне опасности коју су могле да представљају по поредак. Природно, социјалистичка власт и верске организације тешко су могле да буду искрени савезници. Поред доктринарних разлога, непријатељство је пренето и из Другог светског рата када су две највеће цркве, Римокатоличка и Српска православна већином подржавале антикомунистичке покрете у рату. Период од 1945. до 1953. обележен је јаким непријатељством, прогоном црквених великодостојника који су били најизразитији антикомунисти (попут Алојзија Степинаца и Јустина Поповића), одузимањем црквене имовине и слично. Од средине 1950-их долази до видног побољшања односа, у склопу свеопште либерализације југословенског друштва. Наравно, и даље су постојале разлике у односу према различитим верским заједницама. Док су Исламска верска заједница и Македонска православна црква генерално сматране оданима држави и режиму, католичка и Српска православна црква стално су биле под надзором и сумњичене за непријатељски однос.

Католичка црква је од краја Другог светског рата била на ратној нози са властима. Загребачки надбискуп Алојзије Степинац, који је током Другог светског рата одржавао регуларне односе са усташком влашћу, подржавао независну Хрватску и избегавао да се отвореније супротстави усташком геноциду над Србима и Ромима или Холокаусту, од старта је заузео непријатељско држање према новим властима.⁸⁵⁰ Покушаји Тита и других функционера да се Степинац сломи и да пристане на сарадњу са Југославијом уз удаљавање од Ватикана и стварање народне, хрватске цркве, нису успели.⁸⁵¹ На крају, Степинац је ухапшен због колаборације са усташким властима током рата, и 1946. осуђен на 16 година затвора (1952. је пребачен у родни Крашић где је до смрти, 1960. године, остао у некој врсти кућног притвора), што је изазвало тензије, не само са Ватиканом, већ и са целим Западом.⁸⁵² На крају су, како због именовања Степинаца за кардинала, тако и због подршке Ватикана Италији у Тршћанској кризи, дипломатски односи Југославије и Свете столице прекинути 1952.⁸⁵³ Званични односи обновљени су тек 1965, а пуни дипломатски однос успостављени су 1970, да би Тито, као први лидер једне социјалистичке земље, посетио Папу Павла VI 1971.⁸⁵⁴ Управо су 1960-те период отопљавања односа државе и цркве, у складу са свеопштом либерализацијом прилика у Југославији. Ипак, католичка црква у Хрватској, као и православна у Србији, није одустајала од своје основне мисије – чувара националног духа сопственог народа (у овом случају хрватског) и промотера националистичке идеологије.

Неповерење према комунистичким политичарима условило је и да црква не стане уз Маспок, што је многе изненадило. Деловало је да црква има свој сопствени националистички програм и да не пристаје на споредну улогу у покрету који су предводили други. Ово је довело до

⁸⁵⁰ O ulozi Stepinca i katoličke crkve u Drugom svetskom ratu videti: Tomashevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 - 1945: Okupacija i kolaboracija*, Zagreb: EPH/Novi liber, 2010, 584 – 620.

⁸⁵¹ Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945 - 1970 I*, Београд: ИНИС, 2002, 265 – 271.

⁸⁵² Živojinović, Dragoljub R., *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941 – 1958*, Beograd: Službeni glasnik, 2007, drugo dopunjeno izdanje, 189 – 223.

⁸⁵³ Akmadža, Miroslav, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine”, *Croatica Christiana periodica*, 27, 52 (2003), 171 – 202.

⁸⁵⁴ Radosavljević, Peđa, *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963 – 1978*, Beograd: Službeni glasnik 2012, 85 – 146.

ситуације да је католичка црква постала једини активни чувар хрватског национализма након што је Маспок сломљен 1972. године. Док је у јавности доминирала државна и културна политика позната под називом хрватска шутња, црква је управо у овом периоду, од 1972. до краја 1980-их, активирала све своје потенцијале како би око себе окупила Хрвате и формулисала националну политику супротстављену властима, па и самој држави Југославији. Тако је католичка црква у 1980-е ушла као носилац хрватског национализма и као снага довољно организована и довољно моћна да упути изазов власти, па и самој југословенској држави. Хрватски политичар Мика Шпиљак, упозоравао је на седници председништва ЦК СКЈ 1984. да “Кухарић хода по селима” и да се кардинали и бискупи спуштају међу људе, те да је у питању „опасан политички противник охрабрен догађајима из Пољске”.⁸⁵⁵ Овакав положај хрватске цркве препознали су и српски националисти и усмерили су своју оштрицу управо према њој, хранећи се повратном реакцијом хрватских националиста.

Један од догађаја који ће јасно демонстрирати сва преламања верског, националног и политичког била је тврдња групе младих (четири девојке и два момка од 12 до 17 година) да им се 24. јуна 1981. (на дан када католици славе рођење Светог Јована Крститеља) указала у стени и да је са њима разговарала девица Марија, мајка божија, и како смо већ објаснили, краљица и заштитница Хрвата.⁸⁵⁶ Ово се одиграло у близини места Међугорје, у Западној Херцеговини. И место и време објаве представљају важне елементе за развој целе приче. Овај крај познат је као упориште усташа у току Другог светског рата, а у непосредној близини налазе се места страдања Срба и комуниста које су усташе убијале и бацале у јаме. Догађај настаје непосредно након што су целу Југославију потресли догађаји на Косову и само годину дана након Титове смрти, док је страх од неизвесне будућности још увек био присутан код људи. Чим је прича изашла у јавност, партија и држава реаговале су врло оштро, управо због осетљивости и времена и места у ком се све дешавало. Сва окупљања убрзо су повезана у јавности са хрватским национализмом и забрањена, а локални жупник, као и уредници локалног фрањевачког листа осуђени су на затворске казне.⁸⁵⁷ Цео догађај је мање-више пао затим у заборав, да би се средином 1980-их, када попушта државна репресија и када долази до либерализације, на њега гледало чак са симпатијама, пре свега због огромног девизног прилива који је доносио и том крају и целој земљи.⁸⁵⁸ Ствари су се поново промениле кад се партија у Србији удружила са националистима. И само међугорско „чудо”, али још више оближња јама Шурманци постали су важна места сећања за српски националистички покрет крајем 1980-их, о чему ће бити више речи у делу рада који се бави односом према Хрватима.

Улога религије у српском друштву већ дуго изазива бројна спорења и истраживачи јој приписују сасвим различита значења и тежину. Треба имати у виду специфичан историјски развој Српске православне цркве и историјско наслеђе који не може да се чита само у хришћанском, библијском кључу. СПЦ је увек више била национална, него верска институција. Одлука Васељенског сабора из 1872. да етнофилетизам прогласи за јерес није никада до краја прихваћена у Србији (а ни код других хришћанских народа).⁸⁵⁹ И сама хришћанска религија никада није до

⁸⁵⁵ АЈ, фонд 507, ф. 414, 81. седница Председништва ЦК СКЈ, 26. јун 1984, неауторизоване магнетофонске белешке.

⁸⁵⁶ Aleksov, Bojan, „Marian Apparitions and the Yugoslav Crisis”, *Southeast European Politics*, 5, 1 (June 2004), 1.

⁸⁵⁷ Исто, 7.

⁸⁵⁸ Исто, 8 – 10.

⁸⁵⁹ Етнофилетизам је тежња ка подели хришћанског света на етничке заједнице. О јакој вези националног идентитета и Српске православне цркве написане су бројне студије, видети на пример: Vukomanović, Milan, *Sveto i mnoštvo*,

краја прихваћена у Србији. Говорећи о сељацима 19. века у Србији, Душан Бандић овако описује њихову религију: „Српски сељаци су, на пример, веровали у хришћанског Бога, али тај њихов Бог имао је обележја неког паганског божанства; уважавали су свештеника, али су очекивали од њега да преузме и улогу сеоског врача; поштовали су црквене празнике, али су их светковали приносећи жртве и упражњавајући магију”.⁸⁶⁰ Миодраг Поповић за те исте сељаке каже да су „само по имену хришћани, а у ствари похришћанени пагани” и тврди да је наша средина „често религиозна и данас на преваходно пагански начин”.⁸⁶¹ СПЦ је у току османске владавине била и духовна, али и световна власт, која је судила, представљала православно становништво пред султаном, водила буне и сеобе и од Пећке патријаршије направила фактички центар српства у периоду од 1557. до 1766. године.⁸⁶² У периоду независне Србије и касније прве Југославије, СПЦ је била неодвојива од државе, један од стубова ослонаца владајуће династије.

Овакав историјски развој условио је да православље постане један од симбола српске нације и њен саставни део. Сама црква никада се није одрекла улоге чувара не само националне свести, већ и српског национализма као идеологије. Са комунистичким властима постигнуто је тек примирје, посебно након што су 1950-их власти одустале од репресије према цркви, али ниједна страна ни за тренутак није сумњала да са друге стране стола има непријатеља.⁸⁶³ Већ крајем 1960-их, са либерализацијом друштва и слободнијим отварањем националног питања у Југославији, СПЦ је реактивирала своју улогу баштиника националистичке идеологије. Кроз црквену штампу и свештеничке кругове, прво опрезно, а затим све отвореније почела је реактивација национализма и изградња нове културе сећања – у којој је српски народ био жртва непријатељског комунистичког режима и свих других нација у Југославији. Лист *Православље* почиње да излази 1967. и одмах се укључује у кампању промоције национализма. Између осталог, већ 1968. часопис објављује говор Николаја Велимировића из 1939. године, под насловом „Чији си ти, мали српски народе?” у коме се истиче аријевско порекло Срба и њихова улога заштите Европе „да племена друге расе и друге вере не би узнемиравала крштено Европу”.⁸⁶⁴ Два броја *Православља* забрањена су почетком 1970-их због распиривања мржње.⁸⁶⁵ Ипак, у овом периоду наставља се успон СПЦ, граде се храмови, отварају нове школе, проширује се издавачка делатност, организују се јавне манифестације.⁸⁶⁶

Након деценија сарадње и релативно помирљивих односа са комунистичким властима и у СПЦ се почетком 1980-их појавило радикално крило у виду ученика познатог теолога Јустина Поповића, који ће због тога бити прозвани *јустиновцима*. Поповић је био познато по тврдим конзервативним ставовима, отвореном антикомунизму (због ког је био у некој врсти полу-изгнанства из јавног живота у манастиру Ћелије крај Ваљева), мржњи према екуменизму, католичанству, Европи, просветитељству (укључујући и српске просветитеље на челу са

Београд: Ћогоја, 2001; *Православље између неба и земље*, прир. Драгољуб Ђорђевић, Ниш: Градина, 1991; Gredelj, Stjepan, „Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija”, *Sociologija*, 61, 2 (1999), 143 – 164.

⁸⁶⁰ Bandić, Dušan, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Београд: XX век, 1990, 34.

⁸⁶¹ Popović, Miodrag, *Vidovdan i časni krst – ogled iz književne arheologije*, Београд: XX век, 1998, 169.

⁸⁶² Zirojević, Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, Београд: Srpski genealoški centar, 2009, 84 – 85.

⁸⁶³ Период постепеног отопљавања односа између државе и верских заједница готово сви научници смештају у средину 1950-их. Више о односу социјалистичке Југославије и верских заједница видети у: Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970, I-II*, Београд: ИНИС, 2002.

⁸⁶⁴ „Чији си ти, мали српски народе?”, *Политика*, 7. јул 1968, 7.

⁸⁶⁵ Perica, Vjekoslav, *Balkanski idoli – religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama 1*, Београд: XX век, 2006, 111.

⁸⁶⁶ Исто, 112 – 113.

Доситејом Обрадовићем) и уопште свим тековинама модерног доба.⁸⁶⁷ Његови ученици постали су вође, прво једног крила СПЦ, а затим и целе цркве током деведесетих година XX века. Били су то Амфилохије Радовић, Атанасије Јевтић, Иринеј Буловић и Артемије Радосављевић.⁸⁶⁸ Они су 1980-их били предводници свих црквених акција везаних за покретање питања важних српском националном покрету, попут Косова, усташких злочина из Другог светског рата, заштите ћирилице и слично.⁸⁶⁹ Радовић, Јевтић и Буловић примљени су 1985. у Удружење књижевника Србије, управо на основу оваквог јавног деловања, чиме су се и институционално повезали са другим деловима националистичке опозиције. Ово је запазио и вођа умереног крила СПЦ, митрополит загребачко-приморски Јован који је 1995. изјавио да су „млади професори, будући епископи, напустили теолошки програм рада и упустили се у јефтину дневнополитичку авантуру, којој су одређени тон давали Добрица Ћосић, Антоније Исаковић, Матија Бећковић...”⁸⁷⁰

Епархија шабачко-ваљевска, на челу са владиком Јованом Велимировићем, синовцем Николаја Велимировића, основала је 1985. часопис *Глас цркве* који ће постати један од најрадикалнијих и најпосвећенијих промотера нове политике историје, посебно када је у питању улога Николаја Велимировића у Другом светском рату. У уредничком тексту из 1987. наводили су да им је циљ да допринесу окончању кампање против Велимировића и покушаја да се он протера „из свести и памћења савременика”. Посебно је вредан запажања реторички арсенал који је користио *Глас цркве* још 1987. јер поставља јасне оквире у којима ће се кретати историјски ревизионизам у наредним годинама. Тако је овај часопис противнике Николаја Велимировића описивао као пискарала и лакеје који „својим памфлетима из којих базди отужни мирис масонско-ватиканско-коминтерновске трулежи трују лажима народну свест”.⁸⁷¹ Осим текстовима, *Глас цркве* се рехабилитацији Велимировића придружио и издавачком делатношћу коју је почео интензивније да развија крајем 1980-их, али и организовањем комеморативних скупова.

На овим скуповима редовни гости били су јустиновци међу владикама и свештеницима СПЦ, али и истакнути припадници националистичке интелигенције, попут Матије Бећковића, Вука Драшковића, Милића од Мачве, Радована Карацића, Данка Поповића, Милана Комненића и других.⁸⁷² У мају 1986. организована је централна свечаност обележавања 800 година Студенице. Цела година била је посвећена овом манастиру, који је тада стављен на листу UNESCO-ове заштићене културне баштине.⁸⁷³ Десетине хиљада људи присуствовале су мајским свечаностима, на којима су почасни гости били Добрица Ћосић, Љубомир Симовић, Јован Рашковић и бројни други националистички академици, а сликар Милић од Мачве организовао је своју изложбу у просторијама манастира. И док је патријарх Герман изјављивао да је у Студеници „проговорила српска душа”, дописник *Die Welt*-а је написао: „Оно што се ових дана дешавало у манастиру Студеница било је уједињење Цркве и народа слично ономе у Пољској кад је Папа недавно посетио своју домовину.”⁸⁷⁴

⁸⁶⁷ *Srpska konzervativna misao*, прir. Mirko Đorđević, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003, 23 – 25.

⁸⁶⁸ Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd: Krug, 2001, 11.

⁸⁶⁹ О учешћу великодостојника у покретању ових питања биће више речи у одговарајућим деловима рада.

⁸⁷⁰ Miloslav Rajković, Intervju sa vladikom Jovanom, „Crkvene kameleone niko ne poštuje”, *Duga*, 13. maj 1995, 8.

⁸⁷¹ Vyford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005, 51.

⁸⁷² Исто, 52.

⁸⁷³ Станић, Радомир, *Обележавање осам векова Студенице*, Саопштења XVIII, Београд: Републички завод за заштиту споменика, 1986, 279 – 298.

⁸⁷⁴ Perica, Vjekoslav, *Balkanski idoli – religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama 2*, Beograd: XX vek, 2006, 16.

Следећи Николаја Велимировића и Јустина Поповића, црква је током 1980-их обновила специфичну варијанту српског национализма – тзв. идеологију светосавља. Њу је СПЦ смислила средином 1930-их као облик национализма у ком ће црква задржати кључну улогу и као форму потпуног стапања прво вере и нације, а затим и цркве и државе, на трагу византијске традиције црквено-државног јединства.⁸⁷⁵ Свети Сава је изабран као симбол национализације хришћанске вере у Србији (он је одвојио српску цркву од Цариградске патријаршије 1219), а затим су му, методама интервенције у колективно памћење, придодати бројни идеолошки ставови, пре свега онај о средњем путу између Запада и Истока. Овај покрет развио се уз утицај руских православних теолога који су побегли у Југославију након Октобарске револуције, али је свог најистакнутијег представника добио у Николају Велимировићу. Он је 1935. одржао говор *Национализам Светог Саве* у ком је дао оквир светосавске идеологије, инсистирајући да је српски национализам најстарији у Европи, а да „основу и центар свега Светосавског национализма чини народна црква”.⁸⁷⁶ У том смислу Николај је посебно похвалио Хитлера, који је увидео да је „национализам без вере једна аномалнија, један хладан и несигуран механизам” и који је у XX веку „дошао на идеју Светог Саве, и као лаик подузео у своме народу онај најважнији посао, који приличи једино светитељу, генију и хероју”.⁸⁷⁷ Народна држава, онаква каквом ју је видео Николај и његови поклоници, морала је да буде држава једног народа и једна од највећих опасности било је да обухвати и друге народе, јер би се онда претворила у империју и изгубила духовно и морално, „јер постаје мешавином крви, језика и расположења, а таква мешавина производи страх, немир, себичност, грабеж и осећање сталне несигурности”.⁸⁷⁸

Круна ове црквене офанзиве у јавном простору био је почетак градње Храма Светог Саве 1930-их на врачарском брду који је постао симбол целокупног српства, јединства вере и нације кроз нову идеологију светосавља, али и јединства државе и цркве.⁸⁷⁹ Због овакве симболике храма комунистичке власти нису наставиле изградњу, али нису ни дирале темељ. Та ситуација трајала је све до 1984. када је тадашњи председник председништва Србије, Душан Чкребић, дао дозволу за наставак градње.⁸⁸⁰ Више десетина хиљада људи присуствовало је церемонији освештавања наставка изградње у мају 1985, а патријарх Герман је у говору истакао да је дух и наслеђе Светог Саве помогло отаџбини да преброди сва искушења „од Маричке катастрофе и Косовске трагедије, до Албанске голготе и Јасеновца”.⁸⁸¹ Тако се и наставак градње Храма, као и њен почетак, поклопио са националистичким таласом који је црква добрим делом носила и чији симбол је Храм постао. Амфилохије Радовић писао је 1989. да није случајно што се наставља изградња Храма баш у ово време „потраге за јединством народа и његовим препородом”.⁸⁸² Он је судбину српског народа везао за судбину Храма, наглашавајући посебно тежак положај Храма након Другог светског рата који је трпео насиље власти „све до недавно, као и народ који га гради”.⁸⁸³

⁸⁷⁵ Mirko Đorđević – *negativna svetostavska paralipomena*, prir. Pavel Domonji i Ksenija Đorđević Leonard, Novi Sad: VPA, 2015, 21 – 106.

⁸⁷⁶ Николај Велимировић, „Национализам Светог Саве“, у: Велимировић, Николај, *Сабрана дела, књига IX*, Шабац: Манастир Светог Николаја, 2014, 305.

⁸⁷⁷ *Исто*, 318.

⁸⁷⁸ *Исто*, 306.

⁸⁷⁹ Aleksov, Bojan, „Nationalism in Construction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade”, *Balkanologie*, 7, 2 (2003), 60.

⁸⁸⁰ *Исто*, 66.

⁸⁸¹ Пешић, Бранко, *Спомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895-1988*, Београд: СПЦ, 1988, 80

⁸⁸² Радовић, Амфилохије, *Духовни смисао Храма Светог Саве на Врачару*, Вршац: Епархија Банатска СПЦ, 1989, 6.

⁸⁸³ *Исто*, 11.

У уводнику *Гласа Цркве* из 1989. одавало се признање српском руководству „за решавање српског питања” и зато што је „умело правилно да искористи велику демократску енергију и духовни потенцијал српског народа који је поново почео мислити својом главом и одлучивати о својој судбини”.⁸⁸⁴ Ова државно-црквена идила видела се најбоље у јануару 1990. Први пут од краја Другог светског рата, Божић је био вест дана за партијски контролисане новине, а *ТВ Београд* директно је преносила божићну литургију, што је све заједно у *Гласу цркве* оцењено као „права верска и културна прекретница”.⁸⁸⁵ Градска конференција ССРН укључила се у прославу, организујући духовни концерт на отвореном и увршћујући прославе Бадњег дана и Божића у свој програм јавних манифестација у јануару, што је пропраћено крајње афирмативним интервјуом са председником ГК ССРН, Зораном Тодоровићем Кундаком.⁸⁸⁶ Те године одржана је и грандиозна светосавска академија у Сава центру, а по први пут након Другог светског рата и Светосавски бал у хотелу Југославија. Како је известила *Политика*, и то на насловној страни, Београђани су Светог Саву прославили „као никад после рата” тако што су се десетине хиљада људи окупиле испред Храма Светог Саве на Врачару.⁸⁸⁷ Божићна посланица патријарха Германа 7. јануара 1990. говорила је о непријатељским насртајима на „наш народ, нашу Цркву и Отаџбину” који су кроз векове били исти, долазили са истока или са запада. Он је истицао да су се мењале народности, вера и култура непријатеља, али не и циљеви, јер, по речима поглавара СПЦ сви су они долазили „да потурче и исламизирају, да полатине и поунијате, да однорде и да униште истоветност нашег народног бића”.⁸⁸⁸ Врхунац помирења наступио је у јуну 1990. када су чланови Светог синода посетили Слободана Милошевића и у саопштењу након тога истакли да је дошао крај „тешком и ружном периоду у животу СПЦ, бар што се Србије тиче”.⁸⁸⁹

Симболично, у истом месецу када је Србија на изборима добила световног вођу, верници СПЦ добили су и свог духовног вођу. Након дуге болести, патријарх Герман је разрешен дужности и након 9 кругова гласања⁸⁹⁰, од три изабрана кандидата из шешира је у децембру 1990. извучен нови патријарх – Павле Стојчевић, дотадашњи владика рашко-призренски.⁸⁹¹ Он је био део радикалне црквене струје коју су чинили јустиновци и сигурно није био по вољи српског руководства које се надало победи умерене струје, спремније на сарадњу са државом, предвођене митрополитом загребачко-љубљанским Јованом Павловићем.⁸⁹² Са друге стране, националистичка интелигенција била је у екстази. Живорад Стојковић писао је да је за патријарха дошао „можда једини прави монах међу високодостојницима у историји Српске Православне Цркве“ упозоравајући на историјски задатак духовног препорода „сада слободније, народу све отвореније, а **Србима свим и свуда** све потребније Цркве светосавске и саборне“ (*болдовани текст као у оригиналу*).⁸⁹³ Митрополит дабробосански Владислав, који је председавао изборном

⁸⁸⁴ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, 54.

⁸⁸⁵ Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 24.

⁸⁸⁶ Симонида Симоновић, „Прошло је време послушних“, *Политика експрес*, 14. јануар 1990, 12.

⁸⁸⁷ Хаџи-Драган Антић, „Велика академија у Сава центру“, *Политика*, 28. јануар 1990, 1.

⁸⁸⁸ „Посланица патријарха Германа“, *Политика*, 7. јануар 1990, 7.

⁸⁸⁹ Треба приметити и да у делегацији СПЦ није било јустиноваца, већ су били умерени епископи попут загребачко-љубљанског митрополита Јована, епископа жичког Стефана, сремског Василија, нишког Иринеја и шумадијског Саве, Radić, Radmila, „Crkva i 'srpsko pitanje'”, u: *Srpska strana rata*, 267.

⁸⁹⁰ Милорад Томанић прокоментарисао је овај девети круг речима: „као да је Дух свети желео да наговести шта српски народ и државу чека у наредном периоду“, Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 29.

⁸⁹¹ Исто, 29.

⁸⁹² Исто, 31 – 34.

⁸⁹³ Živorad Stojković, „Novi Patrijarh najobičniji monah!“, *Duga*, 26. decembar 1990, 5.

сабору, јасно је у својој здравици истакао шта се од новог Патријарха очекује: „... да спасете што се да спасти. Мислим на Косово и Метохију који крваре. То је наша колевка, наша мајка. Бојим се да ће крварити и у Санцаку, ако се буде водила политика како се сада води. Као, све је у интересу ‘братства и јединства’, а ми изгубисмо све што је српско. Тако ће бити и у другим крајевима где су Срби бројчано у мањини, где се хоће да постојимо само као Срби католичке вере или као Хрвати римокатоличке вере. То не може да буде, то се не сме дозволити”.⁸⁹⁴

На истом црквеном сабору унапређени су и други припадници радикалне струје, попут Амфилохија Радовића који је постао митрополит црногорско-приморски и Иринеја Буловића, који је именован за епископа бачког. Већ следеће, 1991. и други припадници ове струје су заузели важне позиције, па је Атанасије Јевтић постао епископ банатски, а Артемије Радосављевић од Павла преузео управљање рашко-призренском епархијом.⁸⁹⁵ Ова екипа представљала је ударну песницу црквене подршке рату и ратним злочинцима широм Југославије током 1990-их. У тим напорима са Милошевићем су се често спорили, јер су били радикалнији националисти, али подршка коју су му пружили док је долазио на власт и улога коју су имали у његовом устоличењу за свенародног вођу, учиниће бесплодним њихове напоре да га са те позиције детронизују током 1990-их. Грађани Србије били су наведени да се окупе око вође (уз дејство врло комплексних друштвених и државних механизма о којима говоримо на многим местима у овом раду), не зато што су били убеђени националисти, како се део Цркве надао, већ зато што су веровали да су угрожени и да немају избора, те да је Милошевић тај који може најефикасније да их заштити у датим околностима.

2.3.3. Југословенска народа армија и СУБНОР као актери сећања

ЈНА је била једина југословенска институција која никада није била предмет „федерирања”. Штавише, насупрот самим основама на којима је почивала друга Југославија, у ЈНА је постојао само један језик (српско-хрватски) и само једно писмо (латиница). Армија је била Титов лични забран, оруђе које је користио по потреби, да би показивао своју снагу или да би претио. До краја живота задржао је практичну контролу над Армијом, а људи који су били министри одбране морали су да буду његове најповерљивије особе. Веза Тита и ЈНА искована је у Другом светском рату и нема никакве сумње да је од свих својих животних достигнућа, најпоноснији био на НОВЈ, а од свих признања, на орден Маршала ЈНА. У складу са овим ЈНА је уживала и посебно место у политичком систему земљу. Њене се потребе нису преиспитивале и буџетима јој је додељивано онолико пара колико је захтевала. Имала је и сопствене приходе, пре свега од моћне наменске индустрије (производња и трговина оружјем и муницијом) – 56 великих компанија са 70,000 запослених и још 100,000 добављача.⁸⁹⁶ Била је то једина институција у Југославији која никад није била под знаком питања нити је толерисано било какво сумњичење њене улоге. Армија је имала своју организацију Савеза комуниста, свој здравствени и образовни систем, своја одмаралишта и пољопривредна добра. Све то заједно водило је ка тенденцији све већег издвајања војске из друштва и раста „аутаркичних тенденција“.⁸⁹⁷

⁸⁹⁴ Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 30 – 31.

⁸⁹⁵ Исто, 31.

⁸⁹⁶ Bieber, Florian, „The Role of the Yugoslav People’s Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State?“, in: *State collapse in South Eastern Europe*, 303.

⁸⁹⁷ Hadžić, Miroslav, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd: DanGraf, 2004, 211.

Захваљујући свом специјалном положају, ЈНА је у очима многих постала, поред СКЈ, једини преостали чувар јединства Југославије након што је Тито умро. А и многи у самој армији такође су себе видели на овај начин. ЈНА је отпочела са припремама за своју самосталну улогу у расплету југословенске кризе у другој половини 1986. и почетком 1987. године, када су развијена два сценарија – један који је подразумевао да се СКЈ реформише и суочи се са кризом и други, који је подразумевао да војска преузме власт.⁸⁹⁸ Живећи у сопственој кули од слоноваче, војни врх није приметио да су га догађаји прегазили, како у иностранству, тако и у самој земљи. Стога су се и у нереалност сопствених планова о преузимању власти уверили пре свега када су се суочили са огромним отпором у Словенији и када нису могли да изађу на крај са све слободнијом омладинском штампом. Савезни секретар за народну одбрану, Бранко Мамула, под притиском жестоких јавних удараца из Словеније, био је принуђен да поднесе оставку, а заменио га је Вељко Кадијевић, унитариста и идеолошки конзервативац који ће постати један од кључних криваца за то што се земља у коју је беспоговорно веровао распала у крви.⁸⁹⁹ Војни врх покушавао је на све начине да одржи свој значајан утицај на политичку и друштвену ситуацију у земљи. Како наводи Мирослав Хаџић, „мањак легалитета надокнађивали су вишком идеолошког легимитета“, но све им је теже било да процене ситуацију и прилагоде се брзим променама у свету и код куће.⁹⁰⁰ Током 1980-их појачали су и присуство у јавности, увођењем институција портпарола и саопштења за јавност, уз традиционалне наступе кроз државне институције (попут владе и скупштине), партијске канале (представници ЈНА били су део сваког партијског тела у земљи), али и коришћењем сопствене партијске организације која је била под пуном контролом војног врха.⁹⁰¹

Милошевић је рано препознао потенцијал који имиџ ЈНА има међу гласачима, посебно у традиционалнијим крајевима Југославије, али такође и да користи пријатељске услуге важних личности из ЈНА и да са њима гради врло присне и међусобно корисне односе. Улога Николе Љубичића, најмоћнијег војног лица у Југославији 1980-их, у припремама и изведби Осме седнице већ је постала легендарна и добила је митске размере. Многи публицисти и научници спорили су се око тога колико је Љубичићева улога била пресудна, али свакако јој нико није оспорио огромну важност.⁹⁰² Када је Иван Стамболић коначно и формално смењен са места председника председништва СР Србије, у децембру 1987, на његово место предложен је Петар Грачанин, народни херој и бивши начелник генералштаба ЈНА. Ово Милошевићево окруживање генералима и партизанским првоборцима није остало непримећено. На седници председништва далматинског СУБНОР-а 14. јула 1989, посвећеној повећању националне напетости у Далмацији, борац Маринко Папић је замолио новинаре да напишу да Милошевић није једини виновник, већ да поред њега седе „Чкребић, Швабић, Грачанин, Љубичић, све народни хероји и шпањолски борци, а нитко од њих се не усуђује ударити шаком о стол и рећи: доста је, Милошевићу, овој земљи крви, што ти у ствари још хоћеш?“⁹⁰³ И српска партија је редовно у својим закључцима истицала значај ЈНА за опстанак земље, дајући тако војсци улогу битног фактора у унутрашњим политичким обрачунима. У документу који је дефинисао задатке СКС у међунационалним

⁸⁹⁸ Mamula, Branko, *Slučaj Jugoslavija*, Beograd: Dan Graf, 2014, 107.

⁸⁹⁹ Bieber, Florian, „The Role of the Yugoslav People’s Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State?“, 314.

⁹⁰⁰ Hadžić, Miroslav, *Sudbina partijske vojske*, Beograd: Samizdat B92, 2001, 17 – 18.

⁹⁰¹ Исто, 18.

⁹⁰² И сам Иван Стамболић веровао је у важност улоге Љубичића у свему што се тада дешавало, видети: Stambolić, Ivan, *Put u bespuće*, 241 – 249.

⁹⁰³ Ranko Dorotka, „Narod pokazao na kojoj je strani“, *Slobodna Dalmacija*, 15. jul 1989, 4.

односима и „борби за Југославију и социјализам” из јуна 1989, председништво СКС је истицало да је ЈНА „гаранција интегритета и јединства СФРЈ и демократског развоја међунационалних односа и равноправности народа и народности“ и да се зато Савез комуниста мора „доследно и енергично супротставити свим националистичким нападима на ЈНА“.⁹⁰⁴

У Милошевићевој борби за унитарну државу, војни врх препознао је борбу против сопственог непријатеља број један – децентрализације. Децентрализација је угрожавала војску на много начина, укључујући и стварање републичких територијалних одбрана у складу са стратегијом општенородне одбране усвојеном након догађаја у Чехословачкој 1968. године. Била је то реализација концепта наоружаног народа где су јединице територијалне одбране биле допуна и заједно са ЈНА чиниле одбрамбени систем земље. Међутим, војска је у овим формацијама препознала заметке републичких армија и сопствену конкуренцију, те је све време покушавала да рецентрализује систем одбране.⁹⁰⁵ Највећи успех, иако само делимичан, постигли су војном реформом 1988. године када су делом ставили под контролу територијалне одбране (а косовску су и формално расформирали), али и када су формирали мањи број армија (највећих војних јединица) које нису пратиле републичке границе и чији највиши војни функционери нису постављани по националном кључу.⁹⁰⁶

ЈНА није могла да се помири са распадом СКЈ. За разлику од свог савезника, Милошевића, они нису рачунали ни на какву скраћену, већ на једину Југославију за коју су знали – целу, од Вардара до Триглава, устројену по ауторитарном облику и вођену од стране једне Партије. Генерал Конрад Колшек сведочи да су готово годину дана након 14. конгреса СКЈ трајале расправе о организацији нове партијске структуре, посебно у Словенији и да су наставиле са радом све организације Савеза комуниста у армији, укључујући и оне по установама, јединицама и војним областима.⁹⁰⁷ И када је било јасно да је са једнопартијским системом готово, војска се није предавала. Основали су сопствену партију, Савез комуниста – покрет за Југославију (СКПЈ) где су учланили велики број официрског кадра, често и под присилом.⁹⁰⁸ СКПЈ је била параван за случај да дође до војног удара и требало је да обезбеди управљачки кадар за руководства широм земље, како је сведочио један од оснивача Зоран Чичак.⁹⁰⁹ Управо ова чудна организација говори доста и о размишљањима, али и о способностима тадашњег војног врха. Партија је основана у специфичној врсти кооперације са најдогматскијим делом Савеза комуниста Србије – кругом људи око Мирјане Марковић, супруге Слободана Милошевића.

Како је време пролазило било је све јасније да војни врх нема снагу самосталног ауторитета и да може да буде оруђе, али не и значајан доносилац одлука. Милошевић је то одлично разумео, што показује широка подршка коју је пружио, како војсци, тако и војној партији – СКПЈ, иако је

⁹⁰⁴ АС, Ђ2, к. 502, Ставови председништва ЦК СКС о актуелним питањима међунационалних односа и задаци СКС у борби за Југославију и социјализам, 17. седница ЦК СКС, 13. јул 1989.

⁹⁰⁵ Кадијевић, Вељко, *Моје виђење распада*, Београд: Политика, 1993, 71 – 75.

⁹⁰⁶ Исто, 77 – 78.

⁹⁰⁷ Kolšek, Konrad, *Prvi pucnji u SFRJ – Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, Београд: DanGraf, 2005, 28.

⁹⁰⁸ На оснивачкој скупштини учествовао је цео војни врх и готово сви најугледнији генерали попут Љубичића, Грачанина, Стевана Мирковића, Кадијевића, Ацића, Бровета и многих других, Група аутора, „Наставак битке за Југославију“, *Политика*, 20. новембар 1990, 1.

⁹⁰⁹ *ЈНА 1989 – 1992: Српска верзија слома*, Мрежа (2001), <https://www.youtube.com/watch?v=X-rftwQrSQ8>, последњи пут посећено 26. децембра 2023.

формално у питању била конкуренција његовој партији. Оснивање армијске странке пропраћено је екстензивним и афирмативним текстовима у провладиним медијима.⁹¹⁰ Са друге стране, челници војске били су на располагању режиму, у већој или мањој мери (што је углавном зависило од Милошевића, а много мање од војске) током његове борбе за преузимање власти, прво у Србији (о чему је већ било речи), а онда и у целој Југославији. Савезни министар одбране, Вељко Кадијевић, дао је подршку оснивању СКПЈ, а суштински је подржао СПС на изборима 1990. упућујући притом и не много увијене претње и застрашујући људе сценаријом у ком би на власт дошла опозиција, а из иностранства би уследила војна интервенција.⁹¹¹ На крају, ЈНА је послушно извела тенкове и наоружане војнике на улице Београда након опозиционих демонстрација 9. марта 1991, на захтев Милошевића и без сагласности председништва СФРЈ, што је било флагрантно кршење Устава, али и јасна демонстрација на чијој страни је војска у Југославији.⁹¹²

Савез бораца НОР (СБНОР) основан је 1947. године и имао је више од милион чланова. Како констатује Макс Бергхолц, улога СБНОР-а била је да буде „главни креатор, агитатор и чувар званичног сјећања на рат југословенског комунистичког режима“.⁹¹³ Ова организација је 1961. преименована у Савез удружења бораца НОР (СУБНОР), након што се ујединила са Савезом ратних војних инвалида и Савезом резервних официра и подофицира Југославије.⁹¹⁴ Како је дефинисано приликом оснивања, чланови СБНОР-а имали су важну улогу да „чувају, штите и шире свијетле успомене на херојске подвиге и жртве из ослободилачког рата које би, на неки начин, служиле као важан дио васпитања младости Југославије“.⁹¹⁵ Како се оснивачки мит – НОБ – све више окамењивао током 1980-их, тако је и СУБНОР, заједно са ЈНА, постајао све више конзервативна институција која је љубоморно чувала прописани поредак и истине у које се није смело дирати. Таква ситуација природно их је бацила у наручје онима који су изгледали најзаинтересованији да постојећи поредак очувају и чак да врате часовник уназад, бар на период од пре 1966. Били су то Милошевић и његови националистички савезници.

Са друге стране, Милошевић је доста инвестирао у осигуравање подршке партизанске генерације и институција попут бораčkih организација. Стога је посебна пажња посвећивана сламању отпора који би се у оквиру ових организација појавио. И други џетови отпора унутар борацьке организације били су гушени великом силином. Медијска машинерија српског

⁹¹⁰ *Политика* је вест објавила на насловној страни: Група аутора, „Наставак битке за Југославију“, *Политика*, 20. новембар 1990, 1, 7; *Вечерње новости*, поред целе стране текста, донеле су и фото репортажу на две стране, уз потпуно афирмативан тон, *Вечерње новости*, 19. новембар 1990, 2, 14 – 15.

⁹¹¹ Ово је била добро режирана представа, где је тадашњи новинар листа *Данас*, Мирослав Лазански, урадио интервју са Кадијевићем, који је преко Тањуга пласиран и у друге медије. ТВ Београд је направила посебан аранжман, јер слику Лазанског и Кадијевића није пратио Кадијевићев глас, већ је спикер сугестивним тоном читао његове одговоре (генерал је, наима, био веома лош и нехаризматичан говорник, па је ТВ Београд на овај начин појачала дејство реченог), видети: *Сlike и речи мрзње – година прва*, В92 (1996), <https://www.youtube.com/watch?v=miNxupp4KGS>, последњи пут посећено 26. јула 2023.

⁹¹² Кадијевић је много година касније покушао да се оправда да је тенкове извео због некаквог напада демонстраната на зграду министарства одбране, што се никада није десило, а и да јесте – извођење тенкова на улице свакако не би била адекватна реакција, видети: Кадијевић, Вељко, *Противудар – моје виђење распада Југославије*, Београд: Филип Вишњић, 2010, 131.

⁹¹³ Bergholz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947 – 1965. godine, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, prir. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 77.

⁹¹⁴ Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, 19.

⁹¹⁵ Bergholz, Max, *Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima*, 78.

руководства тако се средином 1988. острвила на председника савезног СУБНОР-а, генерала из Војводине Петра Матића Дулета, који је отворено изражавао непријатељство према Милошевићевој политици. Кампања је вођена и преко београдских медија, рубрике *Одјеци и реаговања*, али и преко АБ митинга у Војводини и у Србији где су и говорници и митингаши често помињали Матића и тражили његову оставку.⁹¹⁶ На крају, суочен са огромним нападима, Матић је поднео оставку, али она није прихваћена, већ је, на захтев СУБНОР-а Србије, организовано гласање у савезном СУБНОР-у и Матић је смењен 20. септембра 1988, чиме је постао први војвођански функционер који је пао као жртва АБ револуције.⁹¹⁷ Ахмет Џубо из председништва СУБНОР-а БиХ је доживео нападе од својих сабораца у Бањалуци само зато што је поменуо *Политику* у негативном контексту (рекао је да је престао да је чита јер, као и *Младина*, није више југословенска). По речима *Политикиног* дописника, борци су на ове речи бурно реаговали, потрчали су са својих места да објасне Џубу да „не може да изједначава *Младину* и *Политику* која осам година говори истину о Косову“, а многи су незадовољни напустили салу.⁹¹⁸

Борци су се често окупљали и уз велику пажњу српских медија, саопштавали своје закључке о томе како треба да се чува Југославија. На скупу босанско-херцеговачких бораца који су живели у Београду у марту 1989, поред подршке уставним променама у Србији и оштрих напада на Словенију, један од њих, Мирко Остојић, подсетио је да је Тито 1971. „јасно рекао да ће, ако треба, позвати и војску да угуши контрареволуцију у Хрватској“.⁹¹⁹ У априлу 1990, београдски борци, неколико хиљада њих, организовали су велики скуп у Сава центру у Београду са ког су поручили да ће се борити за јединствену Југославију „против сваког национализма, сепаратизма, сецесионизма и тероризма“ и упутили пуну подршку српском и југословенском руководству за мере које се предузимају на Косову.⁹²⁰ Борци су позивали на опрез приликом увођена вишестраначја, инсистирали су на јединственом југословенском савезу комуниста и, упркос кризи у којој се нашао социјализам у свету, изражавали веру у његову будућност. Оштре речи упућиване су на рачун „шиптарских сепаратиста“, Кучана, Туђмана и свих других који су оглашени за део завере против Југославије, а посебан аплауз изазвала је изјава генерала Душана Пекића да треба поздравити упозорење представника ЈНА да је „армија способна да заштити територијални интегритет и уставни поредак земље“.⁹²¹ Овакви иступи још више су крунили углед борачке организације у Југославији и потврђивали утисак да је у питању тек још једна продужена рука Милошевићевог режима. Некада моћни актер сећања, самосталан у деловању и способан да утиче на јавно мњење, сам себе је довео у позицију да буде привезак ауторитарне власти једне од република у федерацији. Тиме је и свака аутономност била изгубљена.

⁹¹⁶ Од обиља текстова, видети, на пример: М. Царић, „Петар Матић разбија братство и јединство“, *Политика*, 11. август 1988, 6; Д. Борисављевић, „Зар се ни у хероје више не може веровати“, *Политика*, 10. септембар 1988, 5 – 6; Лука Мичета, „Матић још председник“, *НИН*, 11. септембар 1988, 15; Т. Вујић, „Матић није од јуче аутономаш“, *Политика*, 11. септембар 1988, 6; Стефан Грубач, „Генерал против својих војника“, *Радио ТВ Ревуја*, 16. септембар 1988, 31.

⁹¹⁷ Бјелица, Слободан, *Спорови око аутономије Војводине – књига друга*, 520 – 521.

⁹¹⁸ Душан Кеџман, „Огорчење због једног неумесног упоређивања“, *Политика*, 6. април 1989, 8 – 9.

⁹¹⁹ Влада Мандић, „Непојмљиво је да се 'Младина' игра Босном и Херцеговином да би цепала Југославију“, *Политика*, 17. март 1989, 10.

⁹²⁰ С. Ристић, Р. Ранковић, „Без Југославије нема будућности ни за једну републику“, *Политика*, 16. март 1990, 9.

⁹²¹ С. Стефановић i др., „Југославија мора опстати“, *Политика експрес*, 16. март 1990, 7.

3. ЈУГОСЛАВИЈА – ОДНОС ПРЕМА ДРЖАВИ

Изучавање било ког дела историје Југославије врло често је у сенци њеног распада. Како наводе Грандитс и Зундхаусен када год се бавимо државом која је нестала „велико је искушење да у први план избију управо они елементи који (наводно) објашњавају зашто те државе више нема”.⁹²² Из перспективе некога ко је сведок трагедије Југославије током 1990-их, није тешко бити „пророк уназад“ и устврдити да је Југославија била осуђена на пропаст, да је у питању вештачка творевина коју је једино Титова диктатура држала на окупу. Наравно, ово су аисторијски аргументи, засновани на накнадној памети и никако не могу да прођу научну проверу. Југославија је била вештачка колико је то свака држава, као производ људске инвенције.⁹²³ Аргумент да је вишенационална заједница немогућа, осим што је бесмислен и површан, служи као самооправдање националистичкој идеологији.

Они који су се бавили Србијом (и Југославијом) 1980-их примећују свеприсутност историје у јавном животу. И ово је било добрим делом условљено европским и светским токовима који су укључивали већ дискутовани *memory boom*, све већу популарност студија национализма и процвата јавне историје, како је то дефинисао Џон Тош.⁹²⁴ И иначе се човек „природно занима за историју пошто је реч о занимању човека за човеков живот”.⁹²⁵ Поновним писањем историје стварано је ново колективно памћење у коме је нагласак био на разбијању међусобне солидарности Југословена.⁹²⁶ А разбијање заједништва међу људима у СФРЈ није био једноставан посао. Као што смо показали, чак и испитивања јавног мњења вршена у мају и јуну 1990. показују да је етничка дистанца још увек била мања него што су националисти и њихови савезници очекивали. Срећа Перуновић, након анализе ових резултата, закључила је да је етничка дистанца у Југославији још увек била генерално ниска и да је постојала „велика дискрапанца између онога што су југословенски грађани осећали и желели и онога што су политичке елите и националистички интелектуалци трвили да 'њихови народи' желе”.⁹²⁷ На јачину југословенске идеје и на осећања југословенских грађана морао је да рачуна и Милошевићев режим. Како закључује Јелена Васиљевић, „мобилизацијски потенцијал реторике континуитета није јењавао ни током ратних сукоба у региону”, па је Милошевић вешто управљао „и пројугословенским и националистичким сентиментима грађана Србије”.⁹²⁸

Насупрот заједници равноправних народа која је морала да буде срушена и као идеја и као реалан ентитет, стајала је изградња српске државе, опет, прво као идеја, а затим, у плановима националиста и као будућа стварно постојећа држава. Националисти су у ту сврху лансирали политику историје која је из прошлости вадила оно што је било неопходно да се та замишљена

⁹²² Grandits, Hannes and Zundhausen, Holm, „Jugoslavija šezdesetih godina: protiv teleološkog pristupa u istraživanju“, u: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije – preispitivanja i perspektive*, eds. Hannes Grandits i dr., Sarajevo/Zagreb: UMHS/Srednja Europa, 2019, 24.

⁹²³ Rusinow, Dennison, „Avoidable Catastrophe“, in: *Beyond Yugoslavia*, 13.

⁹²⁴ Тош је, пишући 2005. о Великој Британији, уочио огромно интересовање лаичке јавности за историју, бујање музеја, споменика, историјских ТВ програма, илуструјући то досетком да је „историја нови баштованлук“, Тош, Џон, *У трагању за историјом*, 16.

⁹²⁵ Mitrović, Andrej, *Raspravljajnja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1991, 67.

⁹²⁶ Popović, Milica, *Post-Yugoslav memories as a resistance strategy and the political significance of Yugonostalgia*, 186.

⁹²⁷ Perunović, Sreća, „Animosities in Yugoslavia before its demise: Revelations of an opinion poll survey“, *Ethnicities*, 16, 6 (March 2015), 839.

⁹²⁸ Vasiljević, Jelena, *Antropologija građanstva*, Novi Sad: IFDT/Mediterran Publishing, 2016, 151 – 152.

заједница отелотвори, прво у срцима и душама становника, а онда и у реалности. Та је политика прошлост сликала као непрестану борбу која се протеже и на садашњости и на будућност, уверавајући људе да је претња реална. Добрица Ћосић је 1988. убеђивао грађане да у Југославији „од 1918. па до данас, са краћим прекидима и затишјима, трају грађански међунационални, идеолошки и верски сукоби који представљају један перманентни рат”.⁹²⁹ Селективно одабрани догађаји из историје, и они који ће се памтити и они који ће се заборавити, почивали су на постојећем знању и доступним елементима колективног памћења. Националисти су имали на располагању „арсенал значења конструисаних у XIX веку у време националног буђења” и само је требало посегнути за њим.⁹³⁰

Упоредо су текла два процеса – измишљање традиције о Србији пре Југославије као идеалном моделу државе и рушење постојећег памћења Југославије која је у новој политици историје била „тамница народа” и „највећа српска заблуда”. У оквиру овако широког захвата на колективном памћењу људи, ревизионисти су морали да комбинују различите приступе да би били успешни. Није било могуће само одбацити Југославију и уместо ње инсталирати српску државу као идеал, јер је то, као што смо навели, било супротно осећањима већине грађана. Југословенство је прво било испражњено од своје суштине и дато му је значење које је изазивало одговарајуће реакције за даље распиривање национализма. Пожељна слика Југославије представљена је као облик проширене Србије. У томе је искоришћено искуство прве Југославије. Нова политика историје у потпуности је изменила дотадашње сећање на краљевину, бришући тамне мрље и стављајући у први план жртве Првог светског рата које су уграђене у нову државу. Српски војници, војводе, победе, патње, цео бревијар важних симбола жртвовања и херојства постали су централно место нове културе сећања и издигнути на пиједестал националне славе. Символички, 1. децембар требало је да засени 29. новембар, чиме је послата порука шта је пожељна слика државе, оно што се звало „Југославија по мери Срба“.

Осећања и Срба и других народа била су јасно предвидљива, јер је ова, ревизионистичка идеја Југославије, подразумевала владавину Срба над осталима. Борба за Југославију постала је борба Срба против свих осталих, а прва жртва тог рата била је управо југословенска идеја. Југославија је по дефиницији заједница јужнословенских народа, што подразумева сагласност воља народа који се удружују и свакако искључује доминацију једног народа, а то је управо било оно што су ревизионисти 1980-их наметали као пожељан поредак у Југославији. Уредник *Политике експрес* и блиски савезник Милошевића, Слободан Јовановић, оцењивао је у марту 1989. загребачки лист *Данас* као: „сублимат мржње према СР Србији, према српском народу, према свему што је српско, самим тим и према Југославији“ (*болд аутора*).⁹³¹ Друга Југославија, уствари једина Југославија у којој су удружени народи били равноправни, у ревизионистичком наративу претворена је у симбол пораза онога што су националисти дефинисали као српски национални интерес. Постојала је, по њима, само због чињенице да је „мир у кући осигуравала пасивна, покорена Србија”.⁹³²

⁹²⁹ Ћосић, Добрица, *Српско питање – демократско питање*, Београд: Политика, 1992, 177.

⁹³⁰ Ђорђевић, Иван, „Страх, отпор и идентитет“, у: Ковачевић, Иван и др., *Страх и култура*, Београд: Српски генеалогски центар/Филозофски факултет, 2008, 188.

⁹³¹ ИАБ, фонд 865, к. 65, излагање Слободана Јовановића, 98. седница председништва ГК СК Београда од 10. марта 1989.

⁹³² Медаковић, Дејан, *Ефемерис – хроника једне породице V*, Нови Сад: Прометеј, 1997, 1639.

Бројни ревизионистички наративи развијени су да би се оваква представа учврстила у култури сећања. Искоришћена је и фраза коју је македонски политичар Лазар Колишевски употребио на једној од седница након албанских демонстрација 1981 – „слаба Србија, јака Југославија”, наводећи да је то погрешна политика која води слабљењу Југославије.⁹³³ Националисти су ову ефектну и лако памтљиву паролу прогласили принципом који је наводно владао све време у другој Југославији и који је управљао поступцима свих важнијих политичара на челу са Титом и Кардељем.⁹³⁴ Све што је у овој држави рађено сада је сагледавано кроз националистичке наочаре и као део антисрпске завере, од повлачења граница, преко борбе против ИБ-а, па до унутрашње политике. На оваквом односу према држави, као што ћемо видети, ломила се и на крају преломила кључна борба у оквиру рата сећања у Србији крајем 1980-их. Иако на први поглед изгледа да је победа националиста и њихове политике историје била лака, она је била врло неизвесна све до краја и ниједног тренутка није била неизбежна. Југословенско искуство, чврсто укоревљено међу људима у целој Југославији, до последњег тренутка је пружало жилав отпор офанзивни историјског ревизионизма.

3.1. Измишљање традиције – ревизионистички наратив о Србији пре Југославије

3.1.1. Срби народ најстарији

У свеопштем моралном, вредносном и друштвеном расулу током 1980-их, појавиле су се паранаучне теорије које су у потпуности прескакале не само југословенско искуство српског народа, већ и целу нову еру, измишљајући континуитет са прадавним временима. Оне су много више колале јавним простором у хаосу 1990-их, али појавиле су се управо осамдесетих година ХХ века. Ове теорије биле су део онога што је Хобсбаум луцидно назвао „измишљањем традиције”, али су се копањем по далекој прошлости издвајале као екстремисти у односу на класичну форму ове праксе.⁹³⁵ Веома позната и добро објашњена тенденција да се изградња сопствене нације веже за што дубље корене и да се пронађу што даљи преци, појавила се и у Србији у овом периоду. Тиме се Србија придружила популарном балканском тренду који је Ивајло Дичев назвао „трка ка антикности”.⁹³⁶ Наравно, за класичан словенски народ попут Срба, ова теорија није могла да има значаја као за народе који су свој идентитет тражили у разликама у односу на Словене (попут Грка, Албанаца или Румуна), тако да није имала шансу, бар не током 1980-их, да продре у научне институције или часописе.

Иако су ове теорије са научне тачке гледишта крајње неозбиљне и једва да заслужују пажњу науке, неке од њих успеле су да оставе траг у јавном мњењу. То су чиниле не кроз подршку

⁹³³ Колишевски је у поменутом говору из 1981. истакао је да је подједнако опасна парола што мања аутономија Косова то јача Србија, али тај део говора српски националисти нису претворили у део колективног памћења за разлику од ове поменуте, реторичке врло ефектне паролу о слабој Србији и јакој Југославији, „Југославија јака, ако су сви јаки“, *Борба*, 19. септембар 1988, 4.

⁹³⁴ Колику су важност ревизионисти придавали овој изјави говори податак да је у зборнику Института за савремену историју из 2001. објављена као извор заједно са неколико најважнијих докумената везаних за Косово попут Меморандума САНУ, петиције косовских Срба из 1986. или Резолуције 1244, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878/2000*, ур. Никола Поповић, Београд: Институт за савремену историју, 2001, 268 – 270.

⁹³⁵ *Izmišljanje tradicije*, eds. Erik Hobsbaum i Terens Rejndžer, Београд: ХХ век, 2011.

⁹³⁶ Dichev, Ivaylo, „The Eros of Identity“, in: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, eds. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić, Cambridge: MIT Press, 2002, 237.

или покровитељство (бар не отворено) власти, већ више користећи свеопшти хаос који је настао сломом друштва и друштвених вредности (укључујући ту и научни метод као неприкосновен за утврђивање научних чињеница). Ово издваја област паранауке од класичног тока националистичке идеологије. Она је нуспроизвод националистичког разарања система вредности и промене културе сећања, али није циљ нити се може сврстати у главне токове национализма. Ипак, национализам се бар делимично ослањао и на неке од ових теорија у свом походу на срца и умове људи у Србији. Када су већ институције капитулирале и правила се променила (или боље речено нестала) створена је атмосфера у којој је могла не само да се појави, већ и да се прода у великим тиражима књига Олге Луковић Пјановић под насловом који не оставља дилему: *Срби... народ најстарији*.⁹³⁷ Управо ће ова аматерски написана и са научне тачке потпуно безвредна књига оставити траг у култури сећања коју је национализам градио.⁹³⁸

Занимљива најава свега овога десила се средином 1980-их, када је мексички хотелијер и авантуриста Роберто Салинас Прајс лансирао тезу да се град Троја из Хомерових епова налази у долини Неретве, у близини Чапљине.⁹³⁹ Светлана Слапшак идентификовала је као важан моменат управо појављивање Салинаса у Југославији и његове фантастичне приче о Троји у долини Неретве. Она описује како је присуствовала скупу на Правном факултету у Београду, где није било дозвољено да се коментарише из публике, а присутни говорници упадљиво су избегавали да критикују ненаучне теорије Мексиканца. Након што је са својим пријатељима подсмешљиво коментарисала целу представу, Слапшак је доживела да јој присутни запрете чак и батинама. У овом бизарном случају који је на неколико месеци окупирао пажњу јавности и пунио новинске ступце, Слапшак је препознала елементе који ће се касније користити у међусобном обрачунима југословенских народа, укључујући и идеју о „прошлости као извору права првога”.⁹⁴⁰

Друга важна паранаучна теорија која се појавила 1980-их је теорија о тзв. винчанском писму. Након што су још почетком XX века извршена обимна ископавања, откривени су бројни археолошки предмети који су припадали млађенеолитској култури, по месту ископавања названој винчанска. Керамика и фигурине ископане на том месту имале су неке огреботине, евентуално чак и по нешто што би можда могло да се протумачи као знак. Међутим, 1987. године појавили су се у дневној штампи бомбастични натписи да је извесни Радивоје Пешић открио и „прочитао” са слика ископане керамике оно што је назвао „винчанско писмо”. Овај паранаучник успео је да га „дешифрује” уз помоћ српске ћирилице, а тезу су даље развијали његови наследници.⁹⁴¹ А ту је лежала и цела поента подухвата – проглашавање српске ћирилице за најстарије писмо на свету. Измишљањем доказа, па и простим фалсификовањем, створена је заокружена митологија о

⁹³⁷ Пјановић-Луковић, Олга, *Срби... народ најстарији*, Београд: Досије, 1990.

⁹³⁸ Реченица из наслова постала је током 1990-их део популарне културе, и то подједнако за људе који су је користили да исмеју вернике овог чудног параисторијског правца, као и за оне који ову могућност, да су Срби најстарији народ, нису били спремни да тек тако одбаце. Професор Радивој Радић такође пише о широкој јавној рецепцији и књиге и ове реченице, видети: Радић, Радивој, Радић, Радивој, *Клио се стиди – против злостављања историјске науке*, Београд: Еволута, 2016, 13.

⁹³⁹ Више о овом бизарном случају, као и његовој рецепцији у Југославији видети у: *Troja i kako je steći*, ur. Zlatko Šešelji i dr., Zagreb: VPA, 1985.

⁹⁴⁰ Slapšak, Svetlana, *Ogledi o bezbrižnosti – srpski intelektualci, nacionalizam i jugoslovenski rat*, Beograd: Radio B92, 1994, 57 - 58.

⁹⁴¹ Палавистра, Александар, „Измишљање традиције: ‘винчанско писмо’”, *Етноантрополошки проблеми*, 5, 2 (2010), 242, 243, 249.

винчанској цивилизацији која је користила ћирилицу и имала свој мото „Живот је љубав”.⁹⁴² Професор Александар Палавестра који се бавио разоткривањем ових паранаучника закључио је да је „идеја о прасрпској азбуци *винчаници* потом злоћудно метастазирала и нашла плодно тле у квазиисторијској, квазилингвистичкој и квазиархеолошкој бајци о великом и моћном српском народу који је у прошлости читавом незахвалном свету подарио своја цивилизацијска открића (неолитизацију, металургију, писмо, итд)”.⁹⁴³

За разлику од паранаучних теорија које су ипак биле далеко од већине људи и тешко је национализму било да на њима гради сопствену популарност, мит о славном добу из ког се црпе легитимитет модерне, националне државе био је широко промовисан и популарисан током 1980-их уз сва могућа претеривања и улепшавања. Како је Пјер Нора то дефинисао: „што су грандиознији били корени, то су више увећавали нашу [садашњу] величину.”⁹⁴⁴ И овде се српски ревизионистички наратив уклапао у главне токове европског ревизионизма. На пример, Француска се 1980-их суочила са трендом обнове националних митова из средњег века, на таласу скретања у десно интелектуалне и политичке елите. Дошло је до превредновања револуције и монархије, инсистирало се на националном јединству кроз векове, слављено је 1987. хиљаду година од првог краља из династије Капета под слоганом „Француска је стара хиљаду година“, а у моду су ушле националне биографије и мемоари, национална кухиња, село, традиција.⁹⁴⁵ У Србији, традиција враћања прошлости тражила се у националном покрету током XIX века који је био заснован великим делом на колективном памћењу „славног“ средњег века, тј. доба Немањића.⁹⁴⁶ Тада је успостављена директна веза између 14. и 19. века, а међупериод османске владавине представљен је као насилни прекид континуитета српске државности, епизода која самим тим треба да буде пребрисана из историјског памћења (осим као мрачно доба патњи).

Период социјалистичке Југославије био је прожет покушајима да се историја сагледа рационалније, уз одмак од романтичарског погледа на „златни“ средњи век и што више из ципела потлаченог слоја становништва, што су у средњем веку били кметови. Оваква политика, међутим, врло тешко се пробијала чак и у научним круговима. Мирослав Крлежа, говорећи о задацима *Енциклопедије Југославија*, упозоравао је на паланачку и малограђанску националистичку историографију која и даље влада, наглашавајући да се „нитко од наших хисторика није сјетио да нам прикаже наш бољарски Средњи вијек таквим, какав је он доиста и био: криминална и хајдучка мјешавина феудалне анархије, са веома слабом социјалном подлогом, без градова, без промета и без икакве солидније организоване економске базе”.⁹⁴⁷ Ту је „феудалну анархију“ српски ревизионизам током 1980-их уздигао на пиједестал, обнављајући мит о златном добу.

Период Немањића био је идеалан за изградњу овог мита. У доба ове династије настала је прва српска држава, временом се ширила и развијала (не само територијално, већ и привредно развојем рударства и нових заната), а на крају је постала и царство, са претензијом да замени

⁹⁴² Мото је у ствари био измишљени превод симбола са минијатурног предмета (вероватно пршљенка за вретено) пронађеног у Ватину, а који чак није ни припадао неолитском, већ бронзаном добу, Вуковић, Јасна, „Живот је љубав’: винчанско писмо и измишљање баштине”, *Етноантрополошки проблеми*, 13, 3 (2018), 695 – 706.

⁹⁴³ Палавестра, Александар, „Измишљање традиције: ‘винчанско писмо’”, 250.

⁹⁴⁴ Nora, Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, 16.

⁹⁴⁵ Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, 114 – 115.

⁹⁴⁶ Ejdus, Filip, „Memories of Empire and Serbia’s entry into international society”, in: *Memories of Empire and Entry into International Society*, ed. Filip Ejdus, Milton Park: Routledge, 2017, 121 – 137.

⁹⁴⁷ Krleža, Miroslav, *99 varijacija – lexicographica: eseji i zapisi*, Beograd: XX vek, 1972, 65.

Византију као империјална сила на Балкану. И СПЦ у доба Немањића достиже свој зенит, постаје аутокефална, а сви владари, осим Цара Душана, проглашени су касније свецима од стране цркве.⁹⁴⁸ Најважнији манастири СПЦ подигнути су као задужбине владара из династије Немањића. Чим је дошло до делимичне либерализације односа државе према религији, током шездесетих година XX века, црква је веома брзо обновила култ Немањића и користила га, између осталог, и за обнављање националног покрета. Већ у мају 1968, уз прећутно одобрење власти (иако не и јавну подршку) организована је литија улицама Београда са остацима Цара Душана који су положени у Цркву Светог Марка. Патријарх Герман је том приликом царске мошти означио као „вечног стражара на мртвој стражи православног српства, као будног чувара вере и родољубља“.⁹⁴⁹

Како смо већ описали, СПЦ је била та која је чувала пламен национализма и спремно га разгорела чим се за то указала прилика. Немањићи су тако током 1980-их, удруженим напором цркве, уметника и научника, постали важни оријентираи културе сећања, симболи српског „златног доба“ и самим тим, иконе пробуђеног националистичког покрета. Оглашавајући почетком 1989. године на страницама *Политике* своју нову књигу – *Србија у доба Немањића*, издавачи ТЗР Вајат и ИРО Београд објаснили су да пишу о династији која је за два века довела Србију до „царске круне“ и на делу показала „сву снагу и државотворност нашег народа“. Србија се проглашавала у овој најави за „највиталнију државу свог времена“, а период након Немањића „вековном горчином робовања“. Ово је био и мотив за писање књиге, јер је та славна историја „пречесто заборављана“, а издавачи и аутори су хтели да се „попуни та празнина у породичним библиотекама и у нашој послератној популарној историографији“.⁹⁵⁰ Добрица Ћосић оцењивао је 1988. да су Срби „једини европски народ коме је једна идеологија анектирала читав средњи век и поништила његове ослободилачке ратове“.⁹⁵¹

Мит о златном добу један је од најприсутнијих у развоју нација. Он у себи садржи идеализовану слику историјског периода када је етничка група од које је касније настала одређена нација постигла велики успех на војном, територијалном, културном, религијском или неком другом плану (или, најчешће, комбинацијом успеха на овим пољима). Велики број модерних нација има овакве митове, они су резултат свесне обраде прошлости и стварања пожељног колективног памћења које има врло јасну утиларну сврху. Ентони Смит класификовао је функције овог мита, међу којима су свакако најприсутније изградња аутентичности нације (да постоји „одувек“) и територијално утемељење (да постоји „колевка“ која географски укорењује нацију и заувек је везује за ту територију).⁹⁵² Ове две димензије – временска и просторна, као и осећај континуитета који пружа уверење заједници да су наследници славних предака и да увек могу да поврате славу без обзира на тешкоће и падове у међувремену, постојале су и у српској

⁹⁴⁸ Милеуснић, Слободан, *Свети Срби*, Крагујевац: Каленић, 1989.

⁹⁴⁹ Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве III – За време Другог светског рата и после њега*, Београд: ЈРП, 2002, 144 – 145.

⁹⁵⁰ Реклама за књигу *Србија у доба Немањића*, *Политика*, 11. јануар 1989, последња страна. Реч је о књизи: Благојевић, Милош и Петковић, Сретен, *Србија у доба Немањића – од кнежевине до царства 1168 – 1371*, Београд: ТЗР Вајат/ИРО Београд, 1989.

⁹⁵¹ Ћосић, Добрица, *Српско питање – демократско питање*, 170.

⁹⁵² Smith, Anthony, „The 'Golden Age' and National Renewal“, in: *Myths and Nationhood*, eds. Geoffrey Hosking and George Schöpflin, New York: Routledge, 1997, 48 – 49.

верзији мита о златном добу – оног о немањићкој држави. Како је говорио 1990. академик Мирослав Пантић, „ми смо у Европи од средњег века, признавали нам то или не“.⁹⁵³

Модерна националистичка реторика ослањала се на национал-романтичарске изворе из 19. века, када су национални митови, укључујући и онај о златном добу, већином и формиран. Патрик Гири је закључио да је управо током 19. века формирана слика Средњег века као „доба првобитне аквизиције“ када је Европа раздељена међу „историјским нацијама“, што ће бити кључни аргумент српских националиста током борбе за територије током 1980-их и 1990-их.⁹⁵⁴ Тај период ускоро је у српској публицистици, штампи, а на крају и у јавности, добио праве митске димензије, са све фантастичним детаљима попут приче да је Стефан Немања јео златним виљушкама, док је немачки цар Фридрих Барбароса јео прстима.⁹⁵⁵ *Политика* је објављивала чланке који су говорили о томе како средњовековном Србијом „злато и сребро тече у потоцима“.⁹⁵⁶ Магазин *Свет* објавио је у оквиру свог редовног броја у јулу 1989, специјални додатак на 14 страна о животу у средњовековној Србији. Била је то романтизована прича о животу српских владара, обичајима на двору, моди, исхрани, образовању и лечењу у немањићкој Србији, у којој има и оваквих реченица: „Срби и Српкиње средњег века беху лепи људи правилних црта лица“. Они којих је било највише – обесправљени сељаци, себри – како тврди *Свет*, „за свој несигуран и бедан живот утеху су налазили у православљу“. Како би веза између измаштане прошлости и актуелних догађаја била што јача, редакција је додатак украсила галеријом слика свог фоторепортера са нетом одржане прославе 600 година Косовске битке, на којима су истакнуте пароле попут: „Европо сети се и нас, на Косову бранисмо и ‘нас’“.⁹⁵⁷

Мит о златном добу имао је у српском случају још једну специфичну функцију. Српска средњовековна држава стављана је насупрот другим народима у Југославији који нису имали тако моћне државе као Немањићи током средњег века. Тако је стварана представа о „државотворност“ српског народа, за разлику од свих других народа у Југославији. Павле Ивић заступао је тезу да су Срби „своју прескупо плаћену државу доживљали као најдрагоценије општеномодно добро“, док су Хрвати „вековима живели као подстанари у држави у којој нису били ни једини ни највећи ни најмоћнији.“⁹⁵⁸ И Михиз је слично размишљао, говорећи да је за Србе држава светиња, „њој се даје син јединац, њој се даје во из јарма“, док је за Словенце и Хрвате држава непријатељ, јер су увек живели у туђим државама.⁹⁵⁹ Теоретичар књижевности Крунослав Спасић добио је простор у *Политици* у августу 1990. да пише о томе како су Срби, за разлику од Хрвата, имали краљеве, па су стога могли и да их убијају, „а то су чиниле и највеће и најкултурније европске нације“.⁹⁶⁰

⁹⁵³ Јелена Јововић, интервју са Мирославом Пантићем, „Никад више на штету Србије“, *Политика експрес*, 10. мај 1990, 6.

⁹⁵⁴ Geary, Patrick J., *The Myth of Nations – The Medieval Origins of Europe*, Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2001.

⁹⁵⁵ Naumović, Slobodan, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Beograd: IFDT/Filip Višnjić, 2009, 159 – 160.

⁹⁵⁶ Мирјана Живковић, „Златно посуђе ‘нејаког’ Уроша“, *Политика*, 7. мај 1989, 9.

⁹⁵⁷ Lidija Obradović, „Srednjovekovna Srbija“, *Svet*, 12. jul 1989, 48 – 49.

⁹⁵⁸ Ивић, Павле, „Грешке у логици и логика у грешкама“, *Србија и коментари*, 2 (1990/1991), 192.

⁹⁵⁹ Zdenka Aćin, Intervju sa Borislavom Mihajlovićem Mihizom, „Мемоари кockара који voli да gуби“, *Duga*, 9. novembar 1990, 24.

⁹⁶⁰ Крунослав Спасић, „Три хрватска краља“, *Политика*, 18. август 1990, 14. Ово је била невешта варијација познате анегдоте у којој је Борислав Михајловић Михиз на примедбу неких хрватских колега да су Срби бацали кроз прозор своје краљеве одговорио: „Имали па бацали“.

Важност ове мантре, као и многих других ревизионистичких наратива, није с временом избледела, већ се само учврстила кроз континуитет националистичких политика у Србији, све до данас.⁹⁶¹

3.1.2. „Ослободилачки ратови Србије“ – откривање славне прошлости

Балкански ратови и Први светски рат често се у историјском сећању у Србији третирају као један велики војни подухват који чини целину и назива се „ратови за ослобођење и уједињење“ или „ослободилачки ратови Србије“.⁹⁶² Први светски рат за Србију је био херојски догађај без премца, а резултат рата је било коначно уједињење свих Срба у једну државу. Рат је донео и до тада невиђене жртве, укључујући повлачење српске војске преко Албаније које је у националној историји често упоређивано са Христовим страдањем на брду Голгота.⁹⁶³ Иако жртве никада нису пребројане, нема сумње да су људски губици Србије били енормни. Све то заједно учинило је од овог рата предмет фасцинације и несумњиво један од најслављенијих и најузвишенијих догађаја националне историје. Жртвовање сопственог живота има посебну тежину за изградњу националне државе и „како се неуморно интонира у националистичким литанијама суштински је дар људи држави“.⁹⁶⁴

Управо је Први светски рат, као мало шта до тада, перфектно спојио два култа на којима ће се зидати идеологија српског национализма – култ хероја и култ жртве. Душан Батаковић је 2014. навео: „Нама у Србији, истакао сам, чини се понекад као да се спрема нови ултиматум, јер је за нас Велики рат један од носећих стубова нашег савременог идентитета, јер нема породице у Србији која нема живо сећање на велике победе и страшна страдања, и где се свако злонамерно прекрајање историје доживљава и као оспоравање нашег идентитета и као једна скоро метафизичка неправда.“⁹⁶⁵ Митски статус Првог светског рата у Србији показује и чињеница да се он уобичајено третира као српска појава, више него глобална. Ова стратегија може се видети још у првим ревидираним уџбеницима за основну школу, из 1992, и то онима за 3. и 4. разред за предмет Познавање природе и друштва. Како наводи Дубравка Стојановић, у овом уџбеницима продукovala се слика о Србији као „пупку света“, па Први светски рат почиње Церском и Колубарском битком, а завршава се пробојем Солунског фронта.⁹⁶⁶

Сећање на Први светски рат расло је постојано током 1970-их, пре свега кроз литературу, а онда је добило на убрзању током 1980-их, овога пута кроз готово све видове уметности. Ипак,

⁹⁶¹ На отварању споменика Стефану Немањи у Београду 2021. године, председник Србије Александар Вучић изговорио је реченицу: „до Немање смо били племе, од њега до данас државотворни народ“, што су медији под контролом његовог режима ставили у наслове и извукли као најважнију поруку, „Од Стефана Немање Срби су државотворни народ“, *Политика*, 27. јануар 2021, доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/471731/Od-Stefana-Nemanje-Srbi-su-drzavotvorni-narod>, последњи пут посећено 26. децембра 2023.

⁹⁶² И удружење бораца ових ратова је јединствено и зове се Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918.

⁹⁶³ Коришћење библијских метафора попут голготе и ускрснућа било је врло често у описима онога што су пролазили српска војска и народ у току Првог светског рата, не само у књижевности и публицистици, већ и у науци, чиме се додатно наглашавала судбина Срба као народа – жртве, Stojanović, Dubravka, *Populism The Serbian Way*, 146.

⁹⁶⁴ Kapferer, Bruce, *Legends of people, myths of state - violence, intolerance, and political culture in Sri Lanka and Australia*, Washington D.C/London: Smithsonian Institution Press, 1988, 167.

⁹⁶⁵ Dušan Bataković, „Revizije Prvog svetskog rata – lična iskustva i moguće pouke“, *NSPM*, 27. новембар 2013, доступно на: <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/revizije-prvog-svetskog-rata-licna-iskustva-i-moguće-pouke.html?alphabet=1>, последњи пут посећено 26. децембра 2023.

⁹⁶⁶ Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd: Peščanik, 2010, 93.

тек сам крај те деценије, тј. 1989. представља озбиљнију прекретницу. Символички се тај преокрет види у пријему који је председник Србије Слободан Милошевић приредио за солунске борце у мају 1989, а суштински у обележавању 75 година од почетка рата које је овога пута протекло уз комплетну државну логистику и уз огромну медијску пажњу, укључујући и посебан сценски програм у Сава центру уз учешће бројних фирми, јавних личности и живих ратника.⁹⁶⁷ Преживели Солунци постали су важни елементи нове културе сећања и добили су место које су до тада евентуално имали само најугледнији првоборци НОР-а.⁹⁶⁸ На прославу 600 година Косовске битке на Газиместану, 28. јуна 1989, 10 такси возила бесплатно су превезла Солунце из Београда, а колеге су им том приликом направиле испраћај уз трубе и колону аутомобила, као и уз стотине Београђана који су их поздравили аплаузом.⁹⁶⁹

И у другим сегментима друштва видела се својеврсна рехабилитација тема и симбола из Првог светског рата, и то већ почетком девете деценије ХХ века. Пред званичну утакмицу квалификација за Светско првенство у Шпанији 1982. између Југославије и Италије, у Београду 17. октобра 1981, емитована је са стадионских звучника песма *Марш на Дрину* у организацији Фудбалског савеза Југославије који је за ту прилику обезбедио и народни оркестар.⁹⁷⁰ Посебно је занимљив пример споменика у Пионирском парку. Направљен од камена, објекат је постао видљив када је 1947. године срушена ограда око дворског комплекса.⁹⁷¹ Остао је да стоји ту, готово непримећен, све док 1983. један од читалаца *Политике* није устврдио да се ради о осматрачници коју је краљ Александар Карађорђевић користио приликом пробоја Солунског фронта и која је касније пренета у Београд.⁹⁷² Иако никаква потврда за овако нешто није постојала, полемика је вођена током друге половине 1980-их и у њу су се укључили многи који су горљиво бранили наводни споменик. На крају, солмонско решење је нађено у томе да се на објекат поставе бакарни барелефи српских и француских војсковођа из Првог светског рата, што му је дало форму споменика, а свечано отварање барелефа уклопљено је у програм обележавања 75 година од одбране Београда 1915.⁹⁷³

Иако делом бизарна, ова прича ипак открива важну промену у јавном мњењу током 1980-их и појачан интерес за све што је могло да се доведе у везу са Првим светским ратом. На делу је била очајничка потрага да се пронађу и заштите сва места сећања која би подупрла нову културу сећања и нови доминантни наратив о ратовима 1912-1918. као најсветлијој историјској епизоди. Види се то и из страствених речи које су присталице заштите објекта употребљавале, укључујући и Петра Опачића, војног историчара, који се посебно ангажовао на његовом проглашавању за

⁹⁶⁷ Па чак и свештеничког хора, што до тада није било виђано на манифестацијама које организује држава, види: Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914 - 2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014, 259.

⁹⁶⁸ Ово се претворило у огољену злоупотребу ветерана Првог светског рата које су политичари третирали као важне симболе и користили их за сопствену политичку промоцију. О овоме речито говори случај последњег ветерана Првог светског рата из Србије, Алексе Радовановића, који је преминуо 2004. неколико дана након што му је позлило на предизборном скупу колоритног српског политичара и тајкуна Богољуба Карића, види: *исто*, 13.

⁹⁶⁹ Ж.Р. „Поноћни аплауз – Солунци отпутовали на Газиместан“, *Политика експрес*, 28. јун 1989, 6.

⁹⁷⁰ Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање*, 225.

⁹⁷¹ Стручњаци су процењивали да је највероватније у питању место за игру изграђено за младе краљевиће у међуратном периоду.

⁹⁷² Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање*, 269.

⁹⁷³ С. Митраковић, „Заједнички споменик српским и француским војсковођама“, *Политика*, 23. јул 1990, 8.

споменик.⁹⁷⁴ Овакво место нема само вредност чувања сећања на пожељан део прошлости, већ носи са собом и подтекст – да је било запостављено и заборављено у време социјалистичке Југославије (иако је у самом центру града, преко пута савезне скупштине). Тиме овако специфично место сећања остварује двоструку сврху и учвршћује доминантну идеолошку матрицу на два начина – и афирмацијом пожељног и дифамацијом непожељног историјског периода.

Држава се у овом периоду бавила све интензивније споменицима из Првог светског и балканских ратова. Извршно веће Србије припремило је у октобру 1984. детаљну информацију о стању споменика српским војницима из балканских и Првог светског рата. У информацији се констатује да су у прошлости постојали пропусти у односу према културном наслеђу, укључујући и недовољну заштиту надлежних институција (на пример, помиње се мали број споменика са статусом заштићеног непокретног добра).⁹⁷⁵ Председништво Србије је разговарало о овој информацији и донело закључке у јануару 1985. да се појача заштита ових споменика, као и да се интензивирају разговори са Македонијом где се налазио велики број споменика.⁹⁷⁶ Координациони одбор ССРН Србије за неговање револуционалних традиција разматрао је у новембру 1988. званичну Информацију Републичког завода за заштиту споменика културе о стању споменика из балканских и Првог светског рата.

По овој Информацији добар део споменика у Србији се налазио у лошем стању, пре свега услед недостатка средстава, али и небриге и јавашлука (па је тако недостајао кров на родној кући Степе Степановића, прокишњавала је спомен-костурница на Мачковом камену, није имало новца за обнову спомен-костурнице са 5,000 сахрањених војника у Аранђеловцу...). Ипак, информација о лошем стању споменика у Србији није пропраћена додатним коментаром, али се зато случај споменика на Зебрњаку код Куманова, где је постојао проблем са грађевинским предузећем које је копало камен у близини споменика овако коментарисао: „Није, дакле, тешко установити да је у питању најтежи облик дискриминације, који се и даље продужава упркос бројним интервенцијама”.⁹⁷⁷

Споменици, наравно, никада нису само спомен мртвима, нити обележје нечега што је прошло. Они су форма којом живи комуницирају са живима, којом се шаље порука о идентитету заједнице, о пожељним вредностима које заједница баштини, али и о начину како те вредности треба читати. Они су „симболичке конструкције смисла” и, поред других функција попут идентитетске, такође су и део промишљене политике заједнице (најчешће државе), којом се прописује симболичка функција мртвима, а коју Тодор Куљић назива „танатополитика”.⁹⁷⁸ За разлику од приватних гробних обележја, јавни споменици увек су део идентитетских напора заједнице. Они изазивају емпатију и поистовећивање са објектом меморијализације, градећи заједницу око наратива који споменик проповеда.⁹⁷⁹ Са Француском револуцијом и успоном

⁹⁷⁴ Опачић је тврдио да није важна аутентичност објекта „већ шта он представља“, Петар Опачић, „Документ уместо претпоставки“, *Политика*, 4. мај 1989, 15.

⁹⁷⁵ АС, Б75, ф. 489, Извршно веће Србије, Информација о стању и проблемима заштите споменика, спомен-обележја и гробаља српског порекла у земљи и иностранству из балканских и I светског рата.

⁹⁷⁶ АС, Б75, ф. 489, Закључци председништва СР Србије од 21. јануара 1985.

⁹⁷⁷ АС, Б75, ф. 489, Републички завод за заштиту споменика културе Србије, Информација о стању споменика, спомен-обележја и гробаља српског порекла у земљи из балканских и II светског рата.

⁹⁷⁸ Kuljić, Todor, *Tanatopolitika - sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigoja, 2014, 273.

⁹⁷⁹ Исто, 302.

националних држава, споменици добијају важну улогу симболичких места сећања, чувара доминантног наратива и симбола нације и државе. По речима Олге Манојловић Пинтар, фазе развоја националних држава одражавале су се и кроз фазе споменичке културе, па тако прво имамо антропоморфне симболе нације (на челу са неприкосновеном *Маријаном* – симболом Француске Републике⁹⁸⁰), затим споменике у част владара и политичких првака, а на крају и хиперпродукцију споменика војним и цивилним жртвама који славе жртву у име нације и домовине.⁹⁸¹

У Србији је хиперпродукција споменика наступила крајем 1980-их, пратећи успон националног покрета и подупирући нову културу сећања. И уметници су препознали нови тренд, па се тако једна од најпознатијих вајарки, Дринка Радовановић, од краја 1980-их „са израде уметничких скулптура и споменика партизанима преусмерила ка националној тематици”.⁹⁸² Током 1988. и 1989. урадила је бисте свих српских војвода из Првог српског рата, а биста војводе Мишића постављена је 1988. на Београдском сајму, што је био продор нове политике историје на просторе који до тада нису били подложни оваквим интервенцијама.⁹⁸³ Приликом подизања споменика обавезно су се организовале свечаности где су политичари и медији под њиховом контролом тумачили стварност и слали поруке у складу са новом политиком историје. У Ваљеву је у септембру 1988, у склопу велике кампање обележавања 70 година пробоја Солунског фронта, отворен споменик Живојину Мишићу, а новинар *НИН*-а оценио је да су Ваљевци „престали да се стиде своје историје” и задовољно констатовао да је дошло време да се опет говори „о величанственом суделовању једног малог народа у мењању историје”.⁹⁸⁴

Градоначелник Београда, Милорад Унковић, отварајући споменик војводи Степи Степановићу у Кумодражу у октобру 1990, одржао је мини-историјско предавање о српској војсци која је ослободила и себе, али и све друге у Југославији и о Србији која је поднела огромне жртве за то ослобођење и поручио да генерација војводе Степе није могла ни да замисли да ће њихова дела касније бити омаловажавана. Градоначелник југословенске престонице оценио је да је политика након Другог светског рата „имала за циљ да подсече историјске корене српског народа, поништи резултате ослободилачке борбе, подели и спречи нормални развитак Србије”.⁹⁸⁵ Осим подизања нових, вршене су и реконструкције старих споменика. У Младеновцу су у септембру 1989. на споменик ратницима 1912 – 1918. враћена монархистичка обележја (двоглави орао са круном и крстом) која су била скинута 1947, а цела прича презентована је у *Политици експрес* као симболичка победа традиције над комунизмом, уз закључак новинара да се овога пута споменик дорађује „не по директиви ‘одозго’ већ по вољи народа”.⁹⁸⁶ Тако је социјализам, иако званично државно обележје, демонтиран кроз поступке власти, а монархистичка обележја су у пракси рехабилитована и пре пада Берлинског зида кроз позивање на националну традицију.

⁹⁸⁰ Маријана је женска фигура која симболише слободу, братство и једнакост, као и секуларну републику и која је постала универзални симбол ових вредности у Француској након Револуције, видети: Agulhon, Maurice, *Marianne into Battle – Republican Imaginary and Symbolism in France 1789 – 1880*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

⁹⁸¹ Mанојловић, Pинтар, Olga, *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918 - 1989*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014, 55.

⁹⁸² Makuljević, Nenad, *Memorija i manipulacija – spomenička politika u Srbiji 1989 – 2021*, Beograd: XX vek, 2022, 29 – 34.

⁹⁸³ Радовановић, Дринка, *Скулптуре*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.

⁹⁸⁴ Милан Дамњановић, „Прича о ратнику и миру“, *НИН*, 25. септембар 1988, 26.

⁹⁸⁵ Г. Кастратовић, „Почаст ратнику“, *Политика експрес*, 5. октобар 1990, 16.

⁹⁸⁶ Радослав Милановић, „Грб уклоњен по директиви“, *Политика експрес*, 24. септембар 1989, 9.

Током свеопште либерализације 1960-их и почетком 1970-их, теме из Првог светског рата постајале су све популарније и за издаваче, па су тада објављене збирке сећања ратника из Првог светског рата које су доживеле огромну популарност. Збирка *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918* објављена је 1971, уредник је био Коста Годоровић и садржала је исповести учесника Првог светског рата.⁹⁸⁷ Слично је било и са књигом *Солунци говоре: овако је то било* која је објављена 1979, а приче ратника у књигу је претворио Антоније Ђурић.⁹⁸⁸ Обе књиге доживеле су огроман успех и постали су бестселери. И ово је говорило о магнетској привлачности коју тема Првог светског рата има за велики број грађана Србије (и Југославије). Штавише, амбивалентан однос комунистичких власти према традицијама Првог светског рата створио је идеалну ситуацију за испољавање незадовољства грађана режимом и уопште системом, а без много ризика. Иако званично није оспоравана херојска улога Србије и српске војске, било је јасно да властима није драго да се овај национални моменат пренаглашава. Стога је свако величање јунака и битака из тог доба био и чин отпора властима. Опет, овакво понашање није било скопчано са великим ризиком, јер није било забране да се величају јунаци Првог светског рата. Комбинација привлачности забрањеног воћа и малог ризика деловала је стимулишуће на ширење популарности тема из Првог светског рата међу грађанима.

Популарност Првог светског рата током 1970-их, претворила се у наредној деценији у еуфорију, па су збирке сведочења и књиге настале на причама солунских ратника доживеле нова издања.⁹⁸⁹ Ни позориште није пропустило прилику да се укључи у талас популаризовања Првог светског рата. Представа „Солунци говоре“, по истоименој поменутој збирци Антонија Ђурића, постављена је на сцену Народног позоришта у Београду 1981. и одиграна је више од 450 пута за 10 година играња. У питању су била сведочења самих Солунаца, што је допринело атрактивности представе. Глумци и редитељка сведочили су у разговору са историчарем Данилом Шаренцом о специфичној атмосфери која је владала на представи. Глумац Борис Паулетић описивао је како је једном приликом на представу свечано уведен солунац Лујо Ловрић и како је то пропраћено овацијама целе сале, закључујући: „Догађало се нешто што је веће од позоришта“.⁹⁹⁰ Народно позориште изабрало је да сезону 1990/91 отвори управо овом представом, направивши од тога јавни догађај коме су присуствовали војни аташеи Француске и Грчке, солунски ратници, као и потомци војвода Мишића и Степановића, а *Политика експрес* назвала је ово „велики час историје“.⁹⁹¹ *ТВ Београд* је 1990. снимила и ТВ драму по овом делу.⁹⁹²

Бројна издања о Првом светском рату појавила су се средином 1980-их, пратећи обележавање 70 година од различитих ратних догађаја. Историчар Ђорђе Станковић, пишући о неким од тих књига 1984. примећивао је да у њима „преовлађује ирационална потрага за мученичком историјом Србије у Првом светском рату“.⁹⁹³ Он је упозоравао на нови национал-романтизам који се јавља на таласу обнове интересовања за Први светски и балканске ратове и апеловао да наука раздвоји митско од рационалног. Овакве тежње илустровао је и поступцима

⁹⁸⁷ *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918*, ур. Коста Годоровић, Београд: БИГЗ, 1971.

⁹⁸⁸ Ђурић, Антоније, *Солунци говоре: овако је то било*, Горњи Милановац: Културни центар, 1979.

⁹⁸⁹ *Голгота и васкрс Србије 1914 – 1915*, прир. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Београд: БИГЗ, 1986; *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918*, прир. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Београд: БИГЗ, 1986.

⁹⁹⁰ Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање*, 254.

⁹⁹¹ Б. Голубовић, „Велики час историје“, *Политика експрес*, 16. септембар 1990, 9.

⁹⁹² *Солунци говоре (1990)* – ТВ филм, р. Слободан Радовић.

⁹⁹³ Stanković, Đorđe, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Београд: Rad, 1988, 143.

издавача (*Српска књижевна задруга*) који је 1984. објавио књигу немачког слависте Герхарда Геземана из 1935. под насловом *Са српском војском кроз Албанију*. Међутим, у оригиналу се ова књига зове *Бекство – српски дневник 1915 – 1916*, а промена наслова била је још необичнија када се има у виду да Геземан уопште није ишао са српском војском, већ заобилазно, преко Црне Горе, да би тек код Скадра ушао у Албанију и ишао обалом до Драча (десетина целог његовог пута).⁹⁹⁴

Неприкосновени агент нове културе сећања када је у питању Први светски рат био је писац Добрица Ћосић. Однос према Југославији и југословенској идеји био је у средишту пажње Добрице Ћосића чиме год у животу се бавио.⁹⁹⁵ Он је најпрецизније и најдоследније формулисао идеју Југославије као централизоване, унитарне државе, која је практички остварење сна о великој српској држави. Овај став и политичку идеју о Југославији по мери српских националиста Ћосић је градио доследно још од краја Другог светског рата и промовисао га како кроз институције којима је управљао, јавне говоре које је држао у различитим форумима, тако и кроз романе које је писао. Након што је примљен за члана САНУ, одржао је приступну беседу 29. марта 1978. и она се може узети као програмски документ Ћосићеве политичке идеологије. У овој беседи Ћосић је поновио кредо који је формулисао још 1969, касније често и радо цитиран, да Срби губе у миру оно што добијају у рату.⁹⁹⁶ Тај губитак за Ћосића је био заједничка држава јужних Словена, или како је он назива „злосрећна држава“.⁹⁹⁷ А како је Србима у тој заједници, Ћосић овако објашњава: „Мучно је самим рођењем бити нераздужно дужан мртвима. Још је мучније бити некеме и у свему крив што си син, унук, потомак тих што су заносно и упорно, свесно и заблудно ратовали ‘за слободу и уједињење’ од 1912. до 1918.“⁹⁹⁸

Ћосићев „народ” проговорио је пре свега кроз четвороделну сагу *Време смрти*.⁹⁹⁹ Милорад Вучелић наводио је да је *Време смрти* за његову генерацију постало „својеврсно откриће историје и енергичан пробој из схематизоване, лажно идеологизоване, незанимљиве и једнодимензионалне слике прошлости“.¹⁰⁰⁰ Како се национална револуција код Срба приближавала свом врхунцу, ово дело добијало је готово митски статус. Новинар Вања Булић писао је 1990. године како је из *Времена смрти* сазнао да су српски и аустроугарски војници причали истим језиком, а што у школи није учио.¹⁰⁰¹ Историчари Душан Батаковић и Никола Поповић приредили су 1989. збирку докумената о Колубарској бици и том приликом с поносом о њој истакли: „уметници, историчари књижевности и други радознали духови доживеће је као део историјске (документарне) подлоге за велики романа Д. Ћосића, *Време смрти*“.¹⁰⁰² Петар Зеџ, редитељ који је 1990. на основу овог

⁹⁹⁴ Исто, 144.

⁹⁹⁵ На крају, од јуна 1992. до јуна 1993, Ћосић је био и председник државе која је преостала након распада СФРЈ и коју је Милошевићева власт назвала Савезном Републиком Југославијом, завршивши политичку каријеру оптужен као национални издајник од стране истог режима чијем је доласку на власт у великој мери допринео, Đukić, Slavoljub, *Kraj srpske bajke – obnovljeno i novim događajima dopunjeno izdanje, s nastavkom priče On, Ona i mi*, Beograd: Samizdat B92, 1999, 90 – 111.

⁹⁹⁶ Vučetić, Radina, *Monopol na istinu*, 198.

⁹⁹⁷ Čosić, Dobrica, *Stvarno i moguće: članci i ogledi – drugo dopunjeno izdanje*, Ljubljana/Zagreb: Cankarjeva založba, 1988, 131.

⁹⁹⁸ Исто, 132.

⁹⁹⁹ Ћосић, Добрица, *Време смрти I - IV*, Београд: Просвета, 1972 – 79.

¹⁰⁰⁰ *Књижевне новине*, 738, 15. септембар 1987, 3.

¹⁰⁰¹ Vanja Bulić, „Kad je kaplar ribao maršala”, *Duga*, 4. avgust 1990, 46.

¹⁰⁰² *Колубарска битка*, прир. Душан Батаковић и Никола Б. Поповић, Београд: Литера, 1989, 6.

романа направио сценски еп *Одбрана Београда*, изјавио је том приликом да је *Време смрти* „једна од највећих духовних вредности овог века”.¹⁰⁰³

Поруке које је роман, као моћно средство дисеминације, успешно промовисао, биле су део широког фронта историјског ревизионизма. Заступане су од бројних актера на јавној сцени и понављане до изнемоглости, све док нису постале неупитне истине. У *Времену смрти* читава прича развија се око избора који су Срби направили – да жртвују огроман део свог становништва и све што су до тада стекли (укључујући и државу) како би ослободили своју западну браћу и направили Југославију. Митологија Првог светског рата коначно је кроз овај роман добила своју заокружену, утилитарну форму. Захваљујући Ћосићевом делу Први светски рат доживео је и огромну позоришну „славу“, када је Југословенско драмско позориште 28. децембра 1983. на свој репертоар поставило представу „Колубарска битка“, редитеља Арсенија Јовановића, у драмској обради Борислава Михаиловића Михиза, а по роману *Време смрти*. Сам Ћосић у својим мемоарима за представу каже: „Сценски углавном добро, а сасвим извесно: подстицајно за смалаксалу историјску самосвест Срба”.¹⁰⁰⁴ По сведочењима оних који су представу гледали, у њој је публика врло активно учествовала, дизала се на ноге, навијала, падала у неку врсту заноса.¹⁰⁰⁵ Феликс Пашић, тада позоришни критичар *Вечерњих новости* резигнирано је констатовао: „Навикли смо да тако реагује пристодушна публика у дечијим позориштима”.¹⁰⁰⁶ Како примећује Дубравка Стојановић, изгледало је као да је битка у току, а публика у њој учествује.¹⁰⁰⁷

Предраг Матвејевић погледао је представу 1984. и написао писмо Добрици Ћосићу, молећи га да представу повуче са репертоара: „Када сам, на представи Колубарске битке, чуо и видио како на војводин поклич: ’Помоз Бог, јунаци!’, готово цијела сала громогласно одвраћа: ’Бог ти помогао’, осјетио сам се слично као 1970-1971. у Загребу, кад су при спомену имена Зринскога и др. појединци (и групе) падали у национални транс”.¹⁰⁰⁸ Позоришни живот тема из Првог светског рата ипак неће бити тако бујан нити ће посебно обележити позориште током 1980-их. Вођен вероватно успехом Колубарске битке, ЈДП је 1989. поставио на сцену *Ваљевску болницу*, опет по тексту из романа *Време смрти* Добрице Ћосића и у режији Дејана Мијача. Међутим, ова представа није ни близу достигла популарност своје славне претходнице. Док је код *Колубарске битке* у питању била славна победа, овде је тема била болест, смрт и патња рањеника и тифусара 1915. године у Ваљеву.¹⁰⁰⁹

Критичар *НИН*-а, Владимир Стаменковић представу је оценио као много бољу од *Колубарске битке*, пре свега јер нема патетике, али и јер „пружа савршен пример како треба говорити о сопственом народу - без апологетике, без улешавања, без лепих лажи”.¹⁰¹⁰ Критичарка патриотски настројене *Дуге* назвала је представу касапљењем *Времена смрти* ламентирајући да је једини јунак представе вашка, а да нема „ништа од специфичности балканског, словенског менталитета, ништа јунаштво, гордост, инат, самољубље и остале трице,

¹⁰⁰³ Г. Кастратовић, „Поруке за вечност“, *Политика експрес*, 25. септембар 1990.

¹⁰⁰⁴ Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи 1981 – 1991*, Београд: Филип Вишњић, 2002, 86.

¹⁰⁰⁵ Vučković, Slavica, „Poziv na bitku – recepcija ‘patriotskog’ repertoara osamdesetih”, *Teatron*, 118 (2002), 12 – 16.

¹⁰⁰⁶ *Исто*, 14.

¹⁰⁰⁷ Stojanović, Dubravka, *Populism the Serbian Way*, 142.

¹⁰⁰⁸ Matvejević, Predrag, *Otvorena pisma – moralne vježbe*, Београд: издavaч Slobodan Mašić, 1986, 58.

¹⁰⁰⁹ Radulović, Ksenija, „Nacionalni resantiman na sceni“, *Teatron*, 118 (2002), 7 – 12.

¹⁰¹⁰ Владимир Стаменковић, „Без лепих лажи“, *НИН*, 12. фебруар 1989, 44 – 45.

вашка Србина од других разликује”.¹⁰¹¹ Међутим, теме из Првог светског рата те 1989. ни да су биле „борбеније“ тешко да би могле да се пробију кроз шуму представа о Косову. Патриотски театар био је толики да није могао одједном да апсорбује такве две теме.

3.1.3. Витешки Срби и незахвална браћа

Колективно памћење ратова 1912-1918. које су националистички интелектуалци промовисали, а које је онда прихватила и Милошевићева власт садржало је у себи причу о Србима као херојима који су поднели огромну жртву, али не само због сопствене слободе, већ и за ослобођење других југословенских народа. Из ове приче се развијала политика историје која је Србе смештала на место хероја, али и племенитих ослободилаца који су спремни за друге да поднесу и највећу жртву, али и не мање важно – смештала је друге југословенске народе на место кукавица које су Срби морали да ослобађају и касније на место незахвалника, јер нису на прави начин умели да цене српско жртвовање. Теза да су Срби ослободили Словенце и Хрвате, а да су они узвратили, у најмању руку незахвалношћу, постала је убрзо опште место ревизионистичког наратива код српске националистичке интелигенције. Борислав Михаиловић Михиз изрекао је то на свој, лапидаран начин: „Тукли смо у шест година три царства (...) а не усуђујемо се ни да прославимо годишњице својих победа и прећуткујемо их у неком наметнутом и бесмисленом стиду незамерања другима. Успут смо ослободили своје суседе и рођаке, а они нам то данас памте само као увреду и грех”.¹⁰¹² Добрица Ћосић писао је о Словенцима: „Заборавили су шта су Срби учинили за њих 1918. и касније; заборавили су и удео Срба у присаједињењу Словеначког приморја Словенији”.¹⁰¹³

У *Књизи о Милутину*, јунак (уствари српски народ) вајка се због тога што Срби ослобађају поробљену браћу, а ови их дочекују „врџим оловом”, закључујући: „да је њима до ослобађања, ослободили би се они сами”.¹⁰¹⁴ Драгослав Михаиловић у *Чизмашима*, делу насталом 1983, такође супротставља српску наивност и жртве уграђене у темеље Југославије цинизму, сепаратизму и сталним лошим намерама Хрвата, Словенаца, Македонаца, војвођанских аутономаша и изнад свега – комуниста.¹⁰¹⁵ Није ова линија развоја културе сећања нимало нова, нити непозната у српској интелектуалној јавности. Милош Црњански огорчено је 1935. писао о сталним критикама из Љубљане и Загреба док је у исто време „брисано све што је било српско” и додавао: „ми би требали с дана у дан да одређујемо цену за оно што смо изгубили и дали, а не они који су мало унели сем обмана мајсторских и самообмана за које сми ми сад криви”.¹⁰¹⁶ И један од креатора нове државе, Никола Пашић, јасно је дефинисао чија је држава 1926, говорећи о хрватским захтевима за већом самосталношћу: „Ми нисмо желели да они буду слуге а ми господари, али смо им морали ставити до знања да смо ми – Срби – били ти, који смо извојевали слободу и омогућили уједињење.”¹⁰¹⁷ Због своје заснованости на оваквим, већ постојећим елементима колективног памћења, на наративима који су формулисани у прошлости, нова култура сећања имала је лакши пут да се пробије до срца и умова људи крајем 1980-их.

¹⁰¹¹ Verica Lazović, „Zar samo vaške?“, *Duga*, 18. mart 1989, 61.

¹⁰¹² Михајловић Михиз, Борислав, *Аутобиографија – о другима I*, Београд: БИГЗ, 1992, 107.

¹⁰¹³ Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1981 – 1991)*, 37.

¹⁰¹⁴ Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, 14.

¹⁰¹⁵ Mihailović, Dragoslav, *Čizmaši*, Beograd: BIGZ/SKZ/Prosveta, 1984.

¹⁰¹⁶ Црњански, Милош, „До тог мора доћи“, чланак објављен у листу *Идеје* 15. јуна 1935, доступан у: Црњански, Милош, *Политички списи*, Београд/Подгорица: Штампар Макарије/Октоих, 2008, 24.

¹⁰¹⁷ Станковић, Ђорђе, Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање II*, Београд: БИГЗ, 1985, 265.

Историчар Љубодраг Димић дао је кратак опис резултата Првог светског рата у ком се може лако ишчитати сажета ревизионистичка филозофија народа-жртве: „Србија је у нову државу уложила државност и традицију, за њу жртвовала више од једне четвртине становништва, дефинисала и дипломатски ‘изнела’ југословенски програм, војском сачувала југословенски простор од комадања. На крају рата, Србија се нашла у табору ратних победника, и тиме омогућила осталим југословенским народима (Хрватима и Словенцима) да формирањем југословенске државе напусте страну поражених и, готово без жртава, прикључе се победницима”.¹⁰¹⁸ Да је овај опис добро погодио суштину, сведочи и то да се нашао, готово у целости, у уџбенику историје за 8. разред основних школа у Србији, који је штампан 2005.¹⁰¹⁹ И други су пребројавали и рачунали шта је Србија „унела“ у Југославију и чега се све одрекла. На пример, Предраг Палавистра је констатовао да су Срби унели „своју осамостаљену и афирмисану духовну и материјалну културу, цео свој разуђени културни простор, две самосталне и независне, међународно признате државе, државничке и законске институте, економску основу и политичку свест уздигнуту до слободне парламентарне демократије, а уз то и неке историјске територије, велике ратне жртве и своје војничке победе“.¹⁰²⁰ И Антоније Исаковић, књижевник и потпредседник САНУ, наводи је у пролеће 1990. да су Срби погрешили што су уопште улазили у Југославију, да су у њој били „у сваком погледу експлоатисани”, да су „увек извлачили Словенце и Хрвате”, као и да су, за разлику од ових народа, Срби сами „стварали свој идентитет и своју историју”, док су Хрвати „у све, па и у Југославију, улазили и ушли разним погодбама и условима”. „Ми имамо искуство борбе, а они имају искуство нагодбе” – закључивао је академик анализу разлика између Срба и Хрвата.¹⁰²¹

За наводну наивност Срба и њихових вођа докази су и накнадно произвођени помоћу класичних фалсификата, једног од традиционалних метода историјског ревизионизма. Тако је у кулоарима антикомунистичке дијаспоре настала наводна белешка секретара војводе Мишића, Милорада Павловића Крпе, у којој је он пренео шта му је војвода испречао о Хрватима. Повод је био задатак који је војвода наводно добио од регента Александра да у марту 1919. посети Хрватску и увери се како људи тамо размишљају. Војвода је, по Крпином запису, за „двадесетак дана” посетио десетину градова и разговарао са 2,000 људи и пренео Александру да од заједничке државе нема ништа јер су Хрвати „најодвратнија фукара на свету”, „сви они једнако мисле” и само смо се „обмањивали некаквом идејом братства и заједнице”. Још је регенту предложио да се Србија што пре отцепи, а што се тиче граница – „границе ће бити тамо где их ми повучемо”.¹⁰²² Крпина белешка, по сведочењима савременика, колала је 1980-их по Београду, али су се озбиљнији медији тек почетком 1990-их, када је ревизионистички наратив у потпуности победио, усудили да је представе као некакав аутентичан документ.

¹⁰¹⁸ Dimić, Ljubodrag, „Srbija i Jugoslavija – prostor, društvo, politika. Pogled sa kraja veka“, *Istorija 20. veka*, 15, 1 (1997), 10. Иначе изјава да су Хрвати и Словенци прошли „готово без жртава“ далеко је од стварности, пошто су процене да су губици становништва на територији Хрватске износили око 130.000 војника и 109.000 цивила, Žerjavić, Vladimir, „Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. – 1991. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 25, 2-3 (1993), 78 – 79

¹⁰¹⁹ Рајић, Сузана и др., *Историја за 8. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике, 2005, 93.

¹⁰²⁰ Palavestra, Predrag, „Moderna srpska kultura i srpsko pitanje”, u: *Srpsko pitanje*, ur. Aleksa Dilas, Beograd: Politika, 1991, 140.

¹⁰²¹ Јелена Јововић, интервју са Антонијем Исаковићем, „Више нема заблуда и лажи”, *Политика експрес*, 12. мај 1990, 7.

¹⁰²² Богосав Марјановић, „Сузе и руже Немице Лујзе“, *Политика*, 29. септембар 1991, 13.

Професор Ђорђе Станковић уложио је труд да документ подвргне правилима историографског заната и неупитно утврдио да је у питању обична измишљотина, јер, нити је Мишић био у марту 1919. у Загребу, нити је икада забележено да је имао тако важан задатак од регента Александра, нити је уопште могуће да би начелник генералштаба југословенске војске трошио 20 дана на овакве ствари у сред турбулентне 1919, да не помињемо да је физички немогуће за ондашње услове саобраћаја да је обишао толико градова и разговарао са 2,000 људи.¹⁰²³ Међутим, фалсификат је опстао, јер је био сувише драгоцен за одржање ревизионистичког наратива. Борисав Јовић сведочи да му је Добрица Ћосић препричавао наведени догађај као историјску чињеницу, а све како би убедио Јовића да се одустане од Југославије и да се одмах иде на стварање српске државе.¹⁰²⁴ Војни историчар Петар Опачић упорно је прештампавао белешку у својим књигама и третирао је као историјски извор.¹⁰²⁵ Историчар Драгољуб Живојиновић такође цитира Мишићеве речи о Хрватима, као да је у питању општепозната историјска чињеница.¹⁰²⁶ Мишићеве измишљене реченице постале су и део сценарија серије „Александар од Југославије“, рађене 2020. године по истоименом роману Вука Драшковића, а која се представља као заснована на стварним догађајима.¹⁰²⁷

Великодушни Срби који су „изабрали“ Југославију уместо Велике Србије је честа тема историјског ревизионизма и доприноси значајно целокупној конструкцији о добром, мада помало наивном народу који друге ставља испред себе. Мит о Лондонском уговору један је од камена темељаца ове приче. Потпредседник САНУ и професор Технолошког факултета Александар Деспић оцењивао је 1990. да је „неприхватање Лондонског споразума“ једно од раскршћа српске историје, „са кога се, уместо окретања своме народу на Западу, у крајевима бивше Аустроугарске, определисмо за ослобођење наше јужне браће, за коју се испоставило да нису то што смо веровали да су“.¹⁰²⁸ У питању је тајни уговор који су савезници потписали у априлу 1915. са Италијом како би је приволели да уђе у рат на њиховој страни. У уговору се Италији обећавају велики делови хрватског приморја и Далмације (укључујући и готово сва острва), као и Албаније, а остатак се предвиђа за поделу између Хрватске, Србије и Црне Горе.¹⁰²⁹ Уговор је био тајан, у складу са правилима тадашње дипломатије, и таквим су уговорима велике силе делиле свет.¹⁰³⁰ Не само да није понуђен Србији, већ и поред бројних гласина о његовом постојању и шпекулацијама о томе шта садржи, савезници упорно нису дозвољавали да се српска влада упозна са садржином документа.¹⁰³¹ Тек након Октобарске револуције, када је Лењинов режим одлучио да прекине

¹⁰²³ Станковић, Ђорђе, „Војвода Живојин Мишић у загребачкој катедрали“, *Војноисторијски гласник*, 1 (2009), 187 – 202.

¹⁰²⁴ Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, 194.

¹⁰²⁵ Видети, на пример, Опачић, Петар, *Војвода Живојин Мишић*, Београд: БИГЗ, 2002, 393 – 395.

¹⁰²⁶ Милан Бабовић, „Народ није хтео уједињење“, *Вечерње новости*, 30. новембар 2008, доступно на: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:227375-Narod-nije---hteo-ujedinjenje>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹⁰²⁷ Александар од Југославије (2021), р. Здравко Шотра.

¹⁰²⁸ Јелена Јововић, Интервју са Александром Деспићем, „Симпатични само као жртве“, *Политика експрес*, 17. мај 1990, 7.

¹⁰²⁹ „Тajни Лондонски уговор, Dokumenti (1915–1955) za istraživanje jugoslavensko-talijanskih odnosa“, *Časopis za suvremenu povijest*, 7, 1 (1975), 255 – 256.

¹⁰³⁰ Од четири најважнија тајна уговора, игром случаја чак три су се односила на југословенско подручје, види: Митровић, Андреј, „Питање стварања југословенске државе као међународни проблем у рату 1914 – 1918. године“, у: *Стварање југословенске државе 1918. године*, ур. Васа Чубриловић, Београд: Научна књига, 1989, 22 - 25.

¹⁰³¹ Станковић, Ђорђе, Ђ., *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд: Нолит, 1984, 133 – 144.

праксу тајне дипломатије и да објави све тајне уговоре, и овај уговор постао је познат јавности. Осим Италије, савезници су настојали све време да на своју страну привуку Румунију и Бугарску, и то је такође праћено различитим обећањима.¹⁰³²

Никола Пашић заступао је теорију која је у научним и дипломатским круговима била позната као „решење по примеру концентричних кругова”. По његовим речима, постојала су три сценарија решења српског националног питања након Првог светског рата, везана за три могућа сценарија савезничке победе, које је Пашић назвао малим, средњим и великим. У случају мале победе, где би се постигао мир са Централним силама, Србија би могла да рачуна на Босну и Херцеговину и излазак на море. У средњем сценарију, где би Централне силе биле побеђене, али не до краја, дошло би до „уједињења српства“ – Србија би добила још Војводину и Јужну Далмацију. На крају, у случају велике победе – потпуног пораза Централних сила, дошло би до уједињења свих Југословена у јединствену државу. Да је ово била званично прихваћена политика сведочи и одлука српске владе на Крфу 1917, о преговорима са Југословенским одбором, а у којој се каже да „од величине савезничког успеха зависи да ли ће се у пуној мери моћи извести ове три тачке нашега програма политичког: 1) да се сачува Србија; 2) да се сачувају све српске земље и 3) да се сачувају све југословенске земље“.¹⁰³³ За Пашића и српске радикале, као ни за било ког српског националисту, Велика Србија и унитарна Југославија никада нису биле међусобно противречне. Југославија је постала неприхватљива тек када се трансформисала у сложену државу равноправних народа. И Лондонски уговор и сва слична отимања југословенске територије била су за Пашића ударац његовом схватању Велике Србије, а никако прилика да Велику Србију направи.¹⁰³⁴

И поред великог броја озбиљних историографских дела која су у потпуности расветлила и Лондонски уговор и уопште политику великих сила и дипломатске битке које су вођене током Првог светског рата, ревизионисти су од ове теме направили сопствени мит. Све чињенице које смо навели просто су игнорисали или су их искривили довољно да се уклопе у њихов наратив. У делу *Савезници и југословенска ратна драма*, Веселин Ђуретић лаконски је саопштавао да је „чињеница да је Србија одбила примамљиве понуде Лондонског уговора из 1915”.¹⁰³⁵ Врло брзо је ово постало опште место у штампи и публицистици. „Наивна Србија“ је по овом наративу била преварена и њена великодушност искоришћена је од оних који су убрзо означени као лукава западна браћа. Из овако изграђене приче, да су у заједничку државу само Срби ушли искрено и великодушно помогли другима, а сви други су ушли са „фигом у цепоу”, произашла је и кључна линија ревизионистичког наратива српских националиста о држави која је тако стварана – или ће бити по мери Срба или је напросто неће ни бити.

¹⁰³² Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Службени гласник, друго издање, 2015, 162 – 163; Јанковић, Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914 – 1915*, Београд: Институт за савремену историју, 1973, 98 – 133.

¹⁰³³ Станковић, Ђорђе, Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање I*, Београд: БИГЗ, 181.

¹⁰³⁴ О Пашићевим ратним циљевима видети и занимљиву расправу Драгослава Јанковића из 1973. године: Јанковић, Драгослав, „’Велики’ и ’мали’ ратни програм Николе Пашића (1914 – 1918)“, *Анали Правног факултета*, 2 (1973), 151 – 167.

¹⁰³⁵ Ђуретић, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I*, Београд: Народна knjiga i Balkanološki institut SANU, 1985, 23.

3.2. Југославија по мери Србије – ревизионистички наратив о краљевини Југославији

3.2.1. Југославија и југословенство у очима српског национализма

Држава која је постојала под именом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС) од 1918. до 1929. и под именом Краљевина Југославија од 1929. до 1941. била је великим делом утемељена на војним и дипломатским успесима пре свега Краљевине Србије (мада не само ње) и представљала је реализацију ратних циљева које је српска влада дефинисала још 1914. – уједињење јужнословенских земаља.¹⁰³⁶ Ипак, уједињење није од свих исто схватано, нити су представници различитих народа имали исти поглед на то како будућа држава треба да изгледа. На крилима војничке победе 1918, регент Александар Карађорђевић и две водеће политичке опције у Србији – Народна радикална странка Николе Пашића и новооснована Демократска странка, наметнули су своје виђење заједничке државе – унитарна монархија под чврстом влашћу династије Карађорђевић и уз брисање историјских покрајина у којима су живели југословенски народи. За овакво уређење и Видовдански устав који га је 1921. озваничио, није гласала ниједна странка која је окупљала Хрвате, други народ по бројности у заједничкој држави.¹⁰³⁷

У Србији, за разлику од других делова земље, новостворена Краљевина је била природан резултат онога што је званично називано „борба за ослобођење и уједињење“.¹⁰³⁸ Србија је, по преовлађујућем ставу, имала улогу Пијемонта, тј. центра око кога се други окупљају.¹⁰³⁹ Територије државе СХС, настале распадом Аустроугарске, посматрале су се као освојене и анектиране провинције.¹⁰⁴⁰ У Краљевини СХС, Срби су били војни победници, српска жандармерија је била доминантна, а Срби презаступљени у свим државним службама.¹⁰⁴¹ За све време постојања краљевине, сви министри војске били су Срби и готово сви премијери.¹⁰⁴² Милан Ћурчин, угледни интелектуалац и уредник часописа *Нова Европа*, дефинисао је 1924. постојање концепције „југословенство с примишљу“ код дела српске интелигенције, које се сводило на остварење српске хегемоније у формално југословенској држави („ми Срби смо они који су јачи, ми смо они који смо земљу ослободили испод туђина, ми смо осветили Косово, речју ми смо они који смо државотворни“).¹⁰⁴³

¹⁰³⁶ Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Просвета, 1990.

¹⁰³⁷ Устав је изгласан већином од 223 гласа (210 је била проста већина) посланика радикала, демократа, словеначких „кметијаца“ и муслиманских партија (ЈМО и Џемијет), уз бројне уступке које су дате за последње две групе (а који су се често сводили на лични и материјални положај) – видети: Ćulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata I*, Zagreb: JAZU, 1961, 348 – 352 i Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 I*, Beograd: Nolit, 1988, 147.

¹⁰³⁸ Тако је Краљ Петар, који је у ту борбу кренуо 1912. понео назив „Ослободилац“, а његов син Александар, који је борбу довршио 1918 - „Ујединитељ“.

¹⁰³⁹ Како каже историчарка Мари Жанин-Чалић, Срби су Југославију гледали „као награду за своју ослободилачку борбу“, Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, 95.

¹⁰⁴⁰ Gagnon, Valere Philip, Jr., „Historical roots of the Yugoslav conflict“, in: *International Organizations and Ethnic Conflict*, Milton J. Esman and Shibley Telhmani (eds.), Ithaca: Cornell University Press, 1995, 181.

¹⁰⁴¹ Lampe, John, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 130 – 187; Đilas, Aleksa, *Contested Country: Yugoslav Unity and the Communist Revolution 1919 - 1953*, Cambridge: Harvard University Press, 1991, 82.

¹⁰⁴² Једини несрпски премијер био је Антон Корошец, мање од шест месеци, од јула 1928, до завођења диктатуре 6. јануара 1929, видети списак свих чланова министарских савета у предратној Југославији у: Ćulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb: JAZU, 1961, 287 – 310.

¹⁰⁴³ Prpa, Branka, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 – 1929*, Beograd: Clío, 2018, 80.

И Љубинка Трговчевић уочава да су заговорници централизоване и унитарне Југославије често тражили или бар подразумевали да Србија треба да има специјални статус у таквој држави, тј. како је говорио историчар Станоје Станојевић „да управља целом државом“.¹⁰⁴⁴ Један од највиших функционера Народне радикалне странке и министар у неколико влада Краљевине СХС, Лазар Марковић, образлагао је да држава треба да буде унитарна и да окупи сва три племена истог народа (Србе, Хрвате и Словенце), а да је Србија стожер око ког ће се то уједињење извести.¹⁰⁴⁵ Милан Грол је овакву радикалску политику називао „пруском доктрином“ која подразумева уједињење „са Србијом, изведено од Србије и око Србије“, оптужујући истовремено Пашићеве радикале да државу никад нису ни замишљали „ни као нову ни као југословенску“.¹⁰⁴⁶

Прва Југославија као идеал била је све време део ревизионистичких наратива које су промовисали националисти. Милорад Екмечић је оцењивао да је социјалистичка Југославија најбоље функционисала „када је водила институције које су биле створене за време старе Југославије и када их је водила онако како су вођене за време старе Југославије“.¹⁰⁴⁷ Комунистичка власт покушала је да црно-белом сликом међуратног периода инсталира званичне елементе културе сећања који би били хегемони, тј. који би потиснули свако алтернативно памћење.¹⁰⁴⁸ Наметнути социјалистички наратив о првој Југославији рано је почео да се доводи у питање. Расправе су често пратиле политичка дешавања у земљи, па су тако посебно интензивирани крајем 1960-их и почетком 1970-их када долази до пораста национализма у готово свим крајевима Југославије.¹⁰⁴⁹

Међутим, полемике о карактеру југословенства и Југославије углавном су се кретале у научним круговима, укључујући конгресе историчара, друге научне скупове и текстове у стручним часописима. Део српске историографије покушавао је да превреднује уједињење 1918, да му да већи значај и тиме рехабилитује и целу идеју прве Југославије, што је наишло на жестоко противљење већине историчара из редова других народа. На скупу у Неуму, у оквиру традиционалне *Недеље марксистичких расправа*, у фебруару 1985, ово је била једна од кључних тема, а предводници две струје – Бранко Петрановић и Душан Биландић ушли су након скупа у полемику о карактеру и вредновању прве Југославије која се наставила и наредних година, претварајући два историчара у кључне епигоне српског, односно хрватског националног погледа на историографију.¹⁰⁵⁰ Обојица су те године приредили тј. објавили значајне књиге о историји Југославије које су на различит начин третирали и уједињење и Краљевину Југославију.¹⁰⁵¹ У

¹⁰⁴⁴ Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе, 1914 – 1920*, Београд: Народна књига, 1986, 256.

¹⁰⁴⁵ Пгра, Branka, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 – 1929*, 94 – 95.

¹⁰⁴⁶ Исто, 96.

¹⁰⁴⁷ Интервју са Милорадом Екмечићем из априла/маја 1990, у: Јевтић, Милош, *Чувари традиције – Разговори са истраживачима и тумачима прошлости*, Београд: Службени гласник, 2011, 720.

¹⁰⁴⁸ Subotić, Jelena, „Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans“, 308 – 309.

¹⁰⁴⁹ Погледати, на пример, бурну расправу око књиге Историја Југославије из 1972. године, *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike – polemike u jugoslavenskim časopisima 1973-1977*, прир. Božidar Jakšić, Београд: MostArt, 2022.

¹⁰⁵⁰ Zanimljivo је да ће управо ова двојка високо позicionираних комунистичких функционера и кључних људи у званичним историографијама Србије и Хрватске, након распада земље постати кључни ревизионистички историчари, видети анализу случаја у: Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 451 – 465.

¹⁰⁵¹ *Jugoslavija 1918 – 1984 – zbirka dokumenata*, прир. Branko Petranović и Momčilo Zečević, Београд: Rad, 1985; Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije – glavni procesi 1918 – 1985*, Загреб: Školska knjiga, 1985.

Неуму је Петрановић неубичајено оштро напао Биланцићеву оцену да је на делу покушај целе једне струје у историографији да „конвалидира Краљевину СХС, њен карактер и протагонисте, укључујући чак и краља Александра I Карађорђевића” оцењујући да је реч о дисквалификацији „деперсонализованим и необразложеним оценама“ и „беспризивном пресудом“.¹⁰⁵²

Историчари попут Момчила Зечевића, Јанка Плетерског или Лева Крефта придружили су се полемици на једној или другој страни, што је говорило о актуелности теме.¹⁰⁵³ И други стручни скупови коришћени су тих година да се отвори тема карактера југословенског уједињења 1918, попут расправе о књигама Јанка Плетерског или Ђорђа Станковића 1985. године.¹⁰⁵⁴ Из целе расправе несумњиво је произлазило међусобно неразумевање актера када су у питању страхови и мотиви друге стране. Док је Биланцић отворено упозораво да идеја о више заједништва не сме да долази из Србије јер је „изазивала подозрење и подсећала на старе великодржавне идеје“, у делу београдске јавности такви ставови су доживљени као предрасуде које „одржавају хипотеку над целим српским народом и игноришу све његове жртве у стварању данашње социјалистичке федеративне Југославије“.¹⁰⁵⁵

И док се у научним круговима расправа о уједињењу 1918, иако оптерећена идеолошким ставовима аутора, ипак водила уз поштовање основних правила струке и уз врло ограничен утицај на јавност, њен излазак у тиражне медије, публицистику и друге секторе јавног живота у другој половини 1980-их одиграо је огромну улогу у утемељењу нове културе сећања, пре свега у Србији, али и у целој Југославији. Почети су могли да се виде већ у првој половини деценије, али пре свега у књижевним часописима. *Књижевне новине* су 1982. покренуле анкету о смислу југословенства, упоређујући тај термин са „заједништвом“ и наводећи у старту да за њих „југословенство упућује на историјски и идејни контекст дубљег значаја од термина који има актуелну политичку и комуникативну важност“.¹⁰⁵⁶ Заједништво је тих година постало омражени термин међу заговорницима веће централизације земље и мета напада српске националистичке интелигенције, која је у њему видела намерно истицање партикуларних насупрот југословенског идентитета.¹⁰⁵⁷ У *Књижевним новинама* су бранили сопствену визију Југославије која је за њих била „ипак нешто много више од обичне државне творевине“.¹⁰⁵⁸ Како је деценија одмицала, супротстављене верзије југословенства, сведене у колоквијалном говору на сукоб заједништво *v.* братство-јединство, полако су из недељника и књижевне штампе улазиле и у ширу јавност.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵² Petranović, Branko, „Istoriografske kontroverze o Jugoslaviji“, u: *Nedelja marksističkih rasprava '85 – istoriografija, marksizam i obrazovanje*, ur. Ljubiša Vujošević, Beograd: Komunist, 1986, 57.

¹⁰⁵³ Милорад Вучелић, „Науми из Неума“, *НИН*, 17. фебруар 1985, 29 – 31.

¹⁰⁵⁴ Biro, Laslo, „Partijske direktive i interpretiranje prošlosti – pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji“, u: *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941 – 1948*, ur. Arpad Hornjak i dr., Budimpešta: Mađarska akademija nauka, 2016, 56 – 57.

¹⁰⁵⁵ Милорад Вучелић, „Федерирање историје“, *НИН*, 10. август 1986, 21.

¹⁰⁵⁶ „Културни смисао југословенства данас“, *Књижевне новине*, 10. јун 1982. Сумаран преглед одговора на анкету видети у: Пушкаш, Александар, „Сарадници Књижевних новина о југословенству 1982. године – прилог истраживању“, *Ксио*, 1, 1 (2018), 114 – 131.

¹⁰⁵⁷ Видети, на пример: Милорад Вучелић, интервју са Љубомиром Тадићем, „Националне страсти као замена за демократију“, *Књижевне новине*, 1. мај 1986; Миодраг Перишић, „Разуларени језик“, *Књижевне новине*, 15. новембар 1986.

¹⁰⁵⁸ Милорад Вучелић, „Родољубљем против државе“, *Књижевне новине*, 15. октобар 1984.

¹⁰⁵⁹ Одличну илустрацију представља скеч ТВ Београд о ситуацији у земљи у оквиру програма за дочек нове 1985. године у извођењу популарног Миодрага Петровића Чкаље, где он, између осталог, резигнирано каже: „до недавно смо живели у братству-јединству, а од недавно живимо у заједништву”, <https://www.youtube.com/watch?v=cQI0Lr2bTsEm>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

Ускоро је важан симбол новог колективног памћења постао 1. децембар, дан када је 1918. године створена Југославија. Он се природно наметао као супротност 29. новембру, дану стварања друге Југославије, у Јајцу 1943. године. Крајем 1980-их српске власти прихватиле су да буду покровитељи националистичког таласа који је водио ка рехабилитацији прве Југославије, између осталог и кроз инсистирање на 1. децембру и симболици коју је тај датум носио. Искоришћена је и чињеница да је 1988. обележавано 70 година од стварања Краљевине СХС. Савезна конференција ССРНЈ организовала је консултативни састанак са својим секцијама за културу и образовање и Институтом за савремену историју и Музејом револуције 15. фебруара 1988. и донела је закључак у ком подржава општејугословенско обележавање 1. децембра као дан стварања заједничке државе. Она се позивала на то да је друга Југославија наследила прву уз државно-правни континуитет и уз поруку „да није било прве Југославије, не би било ни друге”. На састанку је изнето да је Југославија настала „као израз вековних тежњи њених народа и њено постојање не може никоме да смета изузев њеним непријатељима”.¹⁰⁶⁰ На овај начин су оспораватељи овог датума и од стране партије означени за непријатеље, чиме је превенирана свака смислена јавна дискусија не само о овом обележавању, већ и о карактеру заједничке државе.

У марту 1988. снимљен је документарни филм *Југославија по вољи народа 1914 -1918*, редитеља Миомира Микија Стаменковића и сценаристе Благоја Илића у продукцији Дунав филма.¹⁰⁶¹ Убрзо је објављена и пратећа фотомонографија у луксузном повезу, са 320 оригиналних документарних фотографија из доба Првог светског рата, у издању новосадског *Дневника*.¹⁰⁶² Држава је у потпуности стала иза реализације и промоције овог пројекта. Реакције су ишле у истом правцу који је означен већ насловом филма, па је тако Божидар Зечевић пројекат прогласио одговором на мит о вештачкој, версајској Југославији лансиран „из коминтерновских канцеларија и франковачких јазбина”.¹⁰⁶³ Сам аутор Илић наглашавао је у интервјуу *Дуги* поводом 1. децембра да „других годишњица у нашој историји сигурно не би било без ове прве, темељне” додајући да је она заборављена и намерно потиснута из историје захваљујући „феноменалној спреми између Ватикана и Коминтерне”.¹⁰⁶⁴ У уводу монографије аутори су истакли: „Ми смо једина земља на свету која је забашуривала и реч и помисао на сопствени настанак. И то пуних 40 година”.¹⁰⁶⁵

У другим деловима Југославије, инсистирања на изједначавању 1. децембра и 29. новембра схватана су као „атентат на авнојевску Југославију“, а посебно је жесток отпор дошао из Македоније где се претило масовним демонстрацијама и напуштањем савезног парламента ако иницијатива за обележавање 1. децембра уопште дође на дневни ред.¹⁰⁶⁶ Сва три републичка дневна листа у Србији „открила“ су тему прве Југославије у исто време, у септембру 1988. и широко промовисала идеју уједињења и 1918. као кључну годину у историји Југославије кроз

¹⁰⁶⁰ АС, Б75, ф. 489, СК ССРНЈ – резиме расправе са консултативног састанка научних, културних и политичких радника у вези са концептом обележавања 70-годишњице стварања Југославије.

¹⁰⁶¹ *Југославија по вољи народа 1914 -1918*, р. Миомир Мики Стаменковић, Дунав филм, 1988.

¹⁰⁶² Илић, Благоје и Стаменковић, Миомир Мики, *Југославија по вољи народа 1914 -1918*, Нови Сад: Дневник, 1988.

¹⁰⁶³ *Прес материјал Југославија по вољи народа 1914 -1918*, прир. Миодраг Вујовић, Нови Сад, 1988.

¹⁰⁶⁴ Severin Franić, „Југославија по вољи народа“, *Duga*, 1. april 1989, 45 – 46.

¹⁰⁶⁵ Илић, Благоје и Стаменковић, Миомир Мики, *Југославија по вољи народа 1914 -1918*, 7.

¹⁰⁶⁶ Круšelj, Željko, „Praznik razjedinjenja“, *Danas*, 28. novembar 1989, наведено према: Круšelj, Željko, *Zarobljenici paralelnih povijesti. Hrvatsko – srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća*, Zagreb: Srednja Europa, 2018, 402 – 406.

веома популарну форму фељтона.¹⁰⁶⁷ *Интервју*, лист куће *Политика*, објавио је 1. децембра 1988. специјално издање о 70 година Југославије, а теме су биле победе и жртве српске војске, непријатељство Ватикана и завера са хрватским политичарима, одушевљење Словенаца новом државом која их је спасла од грамзивих суседа, доказивање да су Словенци и Хрвати брже напредавали економски и социјално у Краљевини него Срби итд.¹⁰⁶⁸ *Нолит* је издао тротомно дело Бранка Петрановића *Историја Југославије 1918 – 1988*.¹⁰⁶⁹

Прослава уједињења, први пут након Другог светског рата, била је свечано организована од стране државе 1988. године. Тродневни научни скуп у заједничкој организацији Савета Академија наука и уметности СФРЈ, савезне конференције ССРН, Савеза историчара Југославије и Заједнице институција за изучавање новије историје народа и народности СФРЈ отворен је свечаном седницом у Скупштини Југославије говорима академика Васе Чубриловића, члана председништва СФРЈ, Веселина Ђурановића и београдског градоначелника Александра Бакочевића, који је нагласио да је прва Југославија створена вољом народа, а не „версајским декретом“.¹⁰⁷⁰ Скуп је даље настављен у САНУ, са њега је објављен зборник, а учесници су имали прилике да премијерно погледају филм *Југославија по вољи народа*, о коме је већ било речи.¹⁰⁷¹ Историјски институт организовао је истог месеца скуп чија тема је била Србија и стварање југословенске државе. У складу са тенденцијама рехабилитације идеја на којима је настала та држава, провладина штампа нагласак је ставила на реферат Николе Поповића објашњавајући да се истакао „дубином аргументације и промишљања“ и да је „доказао да Никола Пашић није био заговорник великосрпских претензија, већ да је стално ишао југословенском линијом“.¹⁰⁷²

На насловним странама дневних новина у Србији уједињење је 1988. добило већи значај него прослава 29. новембра, што је до те године било потпуно незамисливо, а притом је на насловници *Политике* критикована социјалистичка власт због занемаривања 1. децембра и негирања „континуитета између прве и друге Југославије као заједнице народа“.¹⁰⁷³ У Мионици је 1. децембра 1988. организован велики народни збор поводом годишњице уједињења на ком је откривен споменик Живојину Мишићу, а говорио је начелник генералштаба ЈНА, Стеван Мирковић.¹⁰⁷⁴ У Сава центру је 3. децембра 1988. одржана свечана прослава 70 година уједињења

¹⁰⁶⁷ Сима Ћирковић, „Југословенска идеја и стварање Југославије“, *Политика експрес*, 5 – 27. септембар 1988; Благоје Илић, „Југославија по вољи народа 1914 – 1918“, *Вечерње новости*, 5 – 17. септембар 1988; Момчило Зечевић, „Стварање југословенске државе и њено уређење 1914 – 1921“, *Политика*, 30. септембар – 20. октобар 1988.

¹⁰⁶⁸ „70 godina Jugoslavije“, *Intervju*, специјално издање, 1. децембар 1988. О улози фељтона у промени културе сећања 1980-их видети више у: Поповић, Драган, „Фељтони у дневним листовима у Србији 1985 – 1990. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 26, 3 (2019), 73 – 92.

¹⁰⁶⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 I-III*.

¹⁰⁷⁰ Симо Ћирковић и Будимир Поточан, „Догме коче ход реформама“, *Политика експрес*, 6. децембар 1988, 4 – 5.

¹⁰⁷¹ О организацији и програму скупа видети: „Предговор“, у: *Стварање југословенске државе 1918. године*, XII – XVI.

¹⁰⁷² Симо Ћирковић, „Наука руши митове“, *Политика експрес*, 6. децембар 1988, 10. Реч је иначе о чланку Николе Б. Поповића у коме се износи теза да нема доказа да је Пашић имао два ратна програма – мали (српски) и велики (југословенски), већ да је све време заговарао велики. Поред тога што чланак нема никакву специјалну тежину (поготову не у односу на много квалитетније претходне радове о овој теми Драгослава Јанковића, Андреја Митровића или Драгована Шепића), у њему се излаже ревизионистички наратив да је „југословенство“ Николе Пашића нешто што је другачије или чак супротно великосрпској политици, о чему је већ било речи у овом раду, види: Поповић, Никола, Б., „Да ли су постојали 'велики' и 'мали' ратни програм Николе Пашића (1914 – 1918)?“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, ур. Славенко Терзић, Београд: Историјски институт, 1989, 205 – 212.

¹⁰⁷³ С. Д., „Настанак прве југословенске државе“, *Политика*, 1. децембар 1988, 1.

¹⁰⁷⁴ „Остварен сан народа“, *Политика експрес*, 2. децембар 1988, 1.

уз учешће високих функционера, додуше, готово искључиво српске и црногорске националности. И ова чињеница, али и садржај програма, сведочили су речито о новој политици историје и о циљу који је имало српско руководство када је ту политику инаугурисало. Програм под називом „Ако памтиш, човече, усправи се“ изводили су глумци Народног позоришта у Београду и ансамбла ЈНА, а писац је био Антоније Ђурић, један од уредника *Политике експрес* и тиражни публициста који је писао о Првом светском рату. Кључни део програма, сасвим у складу са актуелном употребом нове политике историје, била је ода митингу братства-јединства на Ушћу, 11. новембра те године, врхунцу догађања народа и српског националног покрета тог лета и јесени. У програму су посебно помињани „срчани људи са Косова и Метохије“ који су заузели прве редове на митингу „да што боље чују и што боље виде оне којима безгранично верују“, затим „ђетићи из Никшића и са Цетиња“, „кршни Личани и Кордунаши“, „сељани Семберије, Стига и Поморавља“ и „војвођански паори“. Као што се види, географија „српских земаља“ прецизно је оцртана, уз јасно одсуство свих других.¹⁰⁷⁵

Заступници интегралног југословенства дигли су главе на таласу историјског ревизионизма, али тешко да је могло бити сумње да се ради о тек лоше прикривеном српском национализму. Заступници чврстог курста, унитаристи који су још увек жалили за Ранковићевим временима, тражили су смањење аутономије република и увођење прегласавања у различите структуре одлучивања. Хтели то или не, ови људи наћи ће се у истом строју са српским националистима, потврђујући распрострањену тезу да је унитаризам одувек био лоше прикривен српски национализам.¹⁰⁷⁶ Књижевник Александар Тишма записао је у дневнику 27. јануара 1989. да је у Југославији раскол између истока и запада и додао да „исток, у име кризе, тражи враћање ранковићевској, србоцентричној Југославији”.¹⁰⁷⁷ Историчар Сима Ћирковић елегантно је описао намере српских националиста у односу на социјалистичку Југославију: „или федерација по мери Србије и Срба, или Србија као национална држава на територијама где Срби живе”.¹⁰⁷⁸ Сви националисти су ишли за идејом да етнички Срби треба да живе у истој земљи, која ће притом бити под њиховом контролом. Како ће се то постићи и да ли ће та држава носити име Југославија или Србија, ниједног тренутка није било од пресудног значаја, захваљујући симбиози идеје о пијемонтској улози Србије у Југославији и идеје о уједињењу српских земаља, направљеној још у првој половини XX века. Један од водећих националистичких интелектуалаца, Василије Крестић, овако је то дефинисао у јулу 1991. на округлом столу НИН-а: „тражимо само оно што нам припада: српски етнички простор. Да ли ће се тај простор звати Србија или ’велика’ Србија, или трећа Југославија, то је сасвим споредно питање”.¹⁰⁷⁹

3.2.2. Заједно против Југославије по мери Срба – развој мита о сарадњи комуниста и усташа

Унитарна, Југославија по мери Срба, своју оствареност је налазила не само у жртвама утканим у њено стварање, већ и у скупу непријатеља које је имала, а који је, судећи по новом наративу, био импресиван и непрестано се ширио како је време протицало. Идентификација и демонизација непријатеља државе додатно је доприносила конзистентности нове политике историје кроз приказивање континуираног непријатељског деловања не само несрпских народа,

¹⁰⁷⁵ „Ако памтиш, човече, усправи се“, *Политика експрес*, 5. децембар 1988, 11.

¹⁰⁷⁶ Šuvar, Stipe, *Svi naši nacionalizmi*, Valjevo: Milić Rakić, 1986, 75 – 79.

¹⁰⁷⁷ Tišma, Aleksandar, *Dnevnik 1942 – 2001 III. Prestajanje*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2020, 126.

¹⁰⁷⁸ Ћирковић, Сима, *Срби међу европским народима*, Београд: Еквилибриум, 2004, 297.

¹⁰⁷⁹ Крестић, Василије, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука*, 104.

већ и комуниста. На тај начин прављен је историјски континуитет комуниста као архинепријатеља српства, оних који су рушили Југославију по мери Срба, да би је направили као антисрпску творевину 1943-45. године. Историјски ревизионизам, услед напора да комунистички покрет представи антисрпским, посебно је инсистирао на повезивању комуниста са националистичким покретима других народа у Југославији. Што је покрет био омрзнутији међу Србима, то су и резултати ревизионистичких напора били већи. Јасно је да је прва и најважнија мета коју је требало повезати са комунистима био усташки покрет, као несумњиво најрадикалнији и заснован на мржњи према Србима. Као темељ новом наративу послужила су истраживања историчара током 1980-их о националној политици КПЈ у периоду 1928 – 1935, између Дрезденског конгреса и Сплитског пленума.

Током 1920-их и прве половине 1930-их, трајало је лутање КПЈ у вези са будућим уређењем и решавањем националног питања. Образовани на теорији да су класне разлике много важније и да успостављање бескласног друштва брише националне разлике, комунисти су морали да се суоче са стварношћу да је национално питање итекако важно и да чак доминира код многих грађана. Слободан Јовановић је, пишући о Србији XIX века и добу Обреновића, закључивао: „Једина традиција која постоји, чврста и стамена, јер негована вековима, то је национализам.“¹⁰⁸⁰ Да би уопште могла да освоји поверење људи, КПЈ је морала да се изјасни о овим питањима. Уследиле су бројне жестоке дискусије и међусобне расправе, распад партије на фракције и немогућност да се постигне договор око питања будућности Југославије.¹⁰⁸¹ Прво решење, оно најочигледније, било је да се заступа растурање Југославије као државе наметнуте од стране српске династије и њој верне владајуће класе („буржоазије“). Део комуниста је од 1923. заузео став да сваки југословенски народ има право на самопредељење и да заједничка држава, онаква каква је тада постојала, мора да се растури. На 4. конгресу КПЈ у Дрездену 1928. усвојен је став да се треба залагати за независност Словеније, Хрватске, Македоније и Црне Горе, као и да треба омогућити Албанцима и Мађарима да се прикључе Албанији, односно Мађарској.¹⁰⁸²

Овај став није издржао пробу времена и врло брзо је напуштен. На пленуму ЦК КПЈ 1935. у Сплиту дошло је до коначног усвајања другог става – да Југославију треба прекомпоновати као заједничку државу равноправних народа и њихових република. Тито се изјаснио о националном питању и ставу КПЈ у познатом *Писму за Србију* из 1937. када је истакао да је право на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење нешто што се не доводи у питање, али такође и позвао на очување Југославије објашњавајући то овако: „Љевичари су за слободну заједницу свих народа Југославије у садањим границама, уређену на федеративној основи. Дакле, хрватски, словеначки, српски, македонски и црногорски народ треба да се на демократски начин изјасне како желе да уреде своје међусобне односе у државној заједници. Исто тако, народ у Војводини и Босни и Херцеговини има право да се изјасни о свом односу у државној заједници.“¹⁰⁸³

У периоду након 1929. КПЈ је заузела врло радикалан став према режиму, очекујући масовне устанке (пре свега сељака, али и несрпских народа који су били незадовољни својим положајем) и припремајући се да у тим устанцима не само учествује, већ и да не дозволи да друге снаге преузму примат и предводе масе незадовољних људи. То је и период када се формира

¹⁰⁸⁰ Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића - део II*, Београд: БИГЗ, 1990, 371.

¹⁰⁸¹ Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb: Globus, 1984.

¹⁰⁸² Пешић, Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање*, Београд: Рад, 1983, 234 – 236.

¹⁰⁸³ Broz Tito, Josip, „Pismo za Srbiju“, u: *Sabrana djela III*, Beograd/Zagreb: Komunist, 1977, 33 – 34.

радикални покрет у Хрватској, на темељима праваштва Јосипа Франка (тзв. франковци) који не само да позива на оружану борбу против Југославије, већ покушава и да изведе устанак у Лици 1932. године. Управо овај догађај, сасвим неадекватно назван Лички устанак¹⁰⁸⁴, навео је КПЈ да помисли како су људи много спремнији за револуцију него што су стварно били. Процена вођства КПЈ (тада је на челу КПЈ био Јосип Чижински, познатији под псеудонимом Милан Горкић) била је да земља мора да прође кроз две револуције, прво грађанско-буржоаску, а затим и социјалистичку и да су борци за национална права потлачених народа природни савезници у извођењу тих револуција. Ипак, КПЈ је желела да се стави на чело обе револуције, а не да вођство дели са странкама и покретима који су сврставани било у национално реформистички (пре свих, ХСС), било у национално фашистички блок (као нпр. франковци).

Подршка КПЈ била је јасно усмерена на саме грађане који су се побунили и узели оружје. Комунисти су у својим прогласима и чланцима у партијском листу *Пролетер*, позивали све да пруже подршку оружаном борби „потлачених народа против свију облика националног потлачења... да сами решавају како ће и с ким да живе”. У истом прогласу реч „усташа” користи се у значењу устаник (што јој и јесте било етимолошко порекло), што се јасно види и из коришћења речи „партизански” и „усташки” као синонима. У прогласу се позивају хрватски устаници (*усташе*) да не наседају на покушаје хрватских вођа које шурују са Италијом и Мађарском да се наметну као вође устанка (то се односи на Павелића и друге вође усташког покрета које све време делују под заштитом фашистичке Италије), јер ће им они наметнути на врат друге угњетаче „који држе под фашистичко-угњетачким јармом стотине хиљада Хрвата и Словенаца у Истри”. И српски радници и сељаци позивају се да пруже подршку усташама у Хрватској и да крену у борбу „против војно-фашистичке диктатуре у самој Србији”.

У другом чланку, из новембра 1932. *Пролетер* објашњава да је дужност комуниста да преузму усташки покрет у Хрватској и да не дозволе „утјецај фашистичких елемената (Павелић – Перчец)” које оптужују да им није циљ општи устанак, јер би се он окренуо и против њих „и њихових италијанских господара”, те да зато изводе појединачне терористичке акте.¹⁰⁸⁵ Већ две године касније, 1934. долази до ревизије овакве политике КПЈ и одустаје се од покушаја да се искористе националистички покрети, а Милан Горкић јавно признаје да је у питању била погрешна процена да су наведени покрети зачетак револуционалног деловања потлачених народа. Већ од Четврте земаљске конференције у Љубљани 1934, а посебно након Сплитског пленума 1935, КПЈ ће се дистанцирати од свих националистичких покрета, водећи политику Народног фронта, уз задржавање својих основних принципа да сваки народ у Југославији има право на самоопредељење. За разлику од периода од 1928. до 1934, након овог периода ће КПЈ давати предност очувању Југославије као заједнице равноправних народа, иако никада неће оспорити тим народима право на самоопредељење.

Критика тактике и ставова КПЈ у периоду од 1928. до 1934. године прво је дошла од стране историчарке Десанке Пешић 1983. године. Она је теми пришла озбиљно, уз сва правила историчарског заната. Њеној анализи могло се приговорити да сувише поједностављено

¹⁰⁸⁴ У питању је био напад 10-ак усташа који су дошли из Италије (уз још неколико домаћих симпатизера) на жандармеријску постају у селу Брушане у Лици. Иако је било пушкарања, нико није страдао, али је југословенски режим након тога спровео опсежну акцију хапшења и малтретирања сељака из околних села, уз паљење њихове имовине, што је само додатно допринело мржњи Хрвата према држави и стварању мита о Личком устанку, видети детаљно у: Stojkov, Todor, „O takozvanom Ličkom ustanku 1932“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2 (1970), 167 – 180.

¹⁰⁸⁵ Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije II*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989, 207 – 209.

представља подршку КПЈ усташама, без горе објашњене дистинкције коју су комунисти правили између устаника и руководства усташког покрета, што је, на пример, и учинио историчар Љубо Бобан.¹⁰⁸⁶ Такође, у питању је била врло отворена рехабилитација Симе Марковића и његове, тзв. десне фракције из фракцијских борби двадесетих година унутар КПЈ.¹⁰⁸⁷ Пешић се обрачунавала са политиком разбијања Југославије, са уверењем КПЈ крајем 1920-их и почетком 1930-их да су несрпски народи окупирани, као и са политиком секташког одбацивања сваке сарадње са грађанским странкама.¹⁰⁸⁸ Но ипак, у питању је још увек била стручна полемика која је водила рачуна о правилима заната, чак и када се могла наслутити извесна национална обојеност аутора. Уосталом, студија Десанке Пешић ослањала се добрим делом на већ објављене радове о националној политици КПЈ, пре свега током 1970-их, тако да не може да се оцени као отварање табу теме, али свакако јесте био храбар искорак у неким оценама које смо претходно поменули.¹⁰⁸⁹ Историчари који су од 1970-их предано истраживали национално питање у Југославији (посебно однос КПЈ према том питању), наставили су то да раде и током 1980-их, објављујући важне научне студије.¹⁰⁹⁰

С друге стране, историчар Димитрије Богдановић је 1985. издао своју познату *Књигу о Косову*, која представља један од важнијих манифеста српског национализма. Између осталог, Богдановићева књига је прва која поставља тезу о континуитету антисрпске политике КПЈ, градећи је управо на темељима националне политике у периоду 1928 – 1935. Богдановић корене ове политике проналази у српској социјал-демократији из периода 1912 – 1914, пре свега у Димитрију Туцовићу, али одриче аутентичност оваквој политици. Без позивања на било који извор, Богдановић закључује да „теза о великосрпском хегемонизму и није резултат сопствених сазнања српских социјалиста”, већ „израз аустроугарског погледа на ствари” и „некритично преузимање једнога туђег виђења, обележеног противљењем свакој перспективи ослобођења и нарочито уједињења југословенских народа”.¹⁰⁹¹ Исте године, 1985, овај наратив јавља се и у тиражном роману Добрице Ћосића, *Грешнику*. Кроз уста свог јунака Ивана Катића, Ћосић наводи „да у борби за совјетску власт у Југославији партија сматра својим савезницима непријатеље српског народа, а противнике разбијања Југославије, старе комунисте који не пристају на потчињеност Коминтерни, јури из својих редова и напада их жешће него режимске људе”.¹⁰⁹² Као што се види, ревизионистичка наука и популарна књижевност користили су готово исте фразе, представљајући их као историјске истине.

Академик Љубомир Тадић се крајем 1980-их посебно посветио објашњавању антисрпског деловања Коминтерне, али и КПЈ. У чланку који је објавио у *Књижевним новинама*, као и у интервјуима које је давао за медије током 1988. Тадић је писао да је КПЈ „слепо настојала да по сваку цену постигне један једини циљ: разбијање Југославије“, додајући да је привремени савез

¹⁰⁸⁶ Исто, 214 – 218.

¹⁰⁸⁷ Пешић, Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање*, 281 – 284.

¹⁰⁸⁸ Исто, 236 – 284.

¹⁰⁸⁹ Седамдесетих година XX века су о националном питању у КПЈ врло аргументовано писали многи угледни историчари, видети на пример: Pleterski, Janko, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919 – 1941*, Beograd: Komunist, 1971; Lukač, Dušan, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje, 1918 – 1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1972; Vlačić, Gordana, *KPJ i nacionalno pitanje*, Zagreb: August Cesarec, 1974.

¹⁰⁹⁰ Видети, на пример: Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma*; Pleterski, Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*; Vlačić, Gordana, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919 – 1927) – II dopunjeno izdanje*, Zagreb: Globus, 1987.

¹⁰⁹¹ Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову – треће издање*, Београд: САНУ, 1986, 212.

¹⁰⁹² Ћосић, Добрица, *Грешник*, 246.

са хрватским фашистима почетком 1930-их био „нужна конзеквенца дугогодишње погрешне политике коју је у интересу совјетске државе форсирала Коминтерна и слепом послушношћу подржавала Комунистичка партија и њено вођство“.¹⁰⁹³ Још даље је отишао историчар Милорад Екмечић када је 1990. тврдио да су општејугословенски комунистички покрет 1937. (дакле моменат када Титова струја преузима КПЈ) преузели људи који нису волели ту државу, сматрали су је вештачком творевином и покушали су да уместо јединствене, унитарне Југославије „створе совјетску Југославију“.¹⁰⁹⁴ Коста Чавошки лаконски је 1989. објашњавао да су комунисти прво били жестоки противници Југославије и „свако ко је био против Југославије био је са њима“, а став су променили 1935. „након што су стигле другачије смернице из Москве, па су комунисти преко ноћи постали велики поборници Југославије“.¹⁰⁹⁵

О сарадњи комуниста и усташа у другој половини 1980-их испредане су бројне приче које су биле важно погонско гориво за распиривање ревизионистичке реторике. Прво је искоришћен невешти фалсификат Недићеве администрације, наводни споразум комуниста и усташа из 1935. године у затвору у Сремској Митровици о заједничкој сарадњи ради „уништења свега што је Српско и православно“, потписан од стране Моше Пијаде и будућег усташког министра, Мила Будака.¹⁰⁹⁶ Поред очигледне бесмислености самог текста, Недићева администрација се није потрудила ни да тачно наведе базичне податке (није јој било потребно, јер је летак био намењен обичним људима у Србији, да прикаже антисрпство партизана), па је Моша Пијаде потписан као Мошо, а КПЈ наведена као Југословенска комунистичка странка. Наравно, не треба бити превише паметан па закључити зашто је Недићев фашистички режим за потписника у име КПЈ изабрао јединог јавно експонираног Јеврејина међу комунистима.

Иако би се помислило да овакав текст није вредан ни помена, стварност створена ревизионистичким напорима крајем 1980-их и почетком 1990-их говорила је другачије. Тако је глумица Љиљана Лашић узела овај документ као неприкосновену истину у свом писму *Политици* 19. марта 1990. и чак се питала није ли овај споразум још на снази.¹⁰⁹⁷ Историчар Веселин Ђуретић такође је био уверен у постојање споразума и представљао га је као неупитну чињеницу, једино је променио потписнике, па је уместо Будака ставио Стипу Јавора.¹⁰⁹⁸ И познати новинар *Политикиних* издања, Лука Мичета, представљао је у фебруару 1990. у листу *Свет* споразум као неспорну чињеницу, наводећи да су комунистима и усташама циљеви били исти – „разбијање Југославије, дестабилизација Србије и уништавање српског народа“.¹⁰⁹⁹ Ефекат се брзо видео кроз писма читалаца. Један од њих, запањен што нико не реагује на „откриће Луке Мичете“, захтевао

¹⁰⁹³ Љубомир Тадић, „Коминтерна и национално питање Југославије“, *Књижевне новине*, 15. септембар 1988, 1. Видети и детаљну разраду ове тезе у његовим текстовима из друге половине 1980-их сабраним у књизи: Тадић, Љубомир, *О 'великосрпском хегемонизму'*, Београд: Политика, 1992.

¹⁰⁹⁴ Интервју са Милорадом Екмечићем из априла/маја 1990, 721.

¹⁰⁹⁵ Чавошки, Коста, „Југославија и југословенство у делима Добрице Ћосића“, 179. Једна од занимљивости овог чланка је да Чавошки, сасвим у ревизионистичком маниру, наводи као чињеницу измишљени податак да је СССР признао НДХ.

¹⁰⁹⁶ Stefan Gužvica, „О 'saradnji' komunista i ustaša“, *Novi plamen*, 30. oktobar 2016, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/o-saradnji-komunista-ustasa/>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹⁰⁹⁷ Љиљана Лашић, „Зар ћемо потомке слати у Сентандреју да се увере да су имали прошлост“, *Политика*, 19. март 1990, 11.

¹⁰⁹⁸ Веселин Ђуретић, „Антисрпска 'употреба' савезника и револуције“, *НИН*, 29. април 1990, 37.

¹⁰⁹⁹ Luka Mičeta, „Car je go“, *Svet*, 21. februar 1990, 11.

је изјашњење од челника СКЈ и СКС да ли је споразум још на снази и констатовао: „геноцид и ратни злочин, који су извршени над Србима, најважнија су питања српског народа”.¹¹⁰⁰

Још једна фантастична тврдња о сарадњи комуниста и усташа дошла је од стране двојице познатих публициста – прво Владимира Дедијера, а онда и Вјенцеслава Ценчића који је тврдио да му је причу испричао тада већ покојни Јосип Копинич. Они су лансирали причу да је још један споразум потписан између усташа и комуниста, и то овога пута 17. априла 1941. између усташких функционера Будака и Лорковића и представника КП Хрватске Андрије Хебранга и још једне особе (ту се већ разликују да ли је у питању Бакарић или неко други) и онда су додавали детаље тој причи.¹¹⁰¹ Овај наводни споразум предвиђао је легализацију рада КПХ у НДХ и обавезу комуниста да се не боре против фашиста. И овај се „споразум“ примио у делу јавности и проношен је од стране публициста и новинара као неспорна чињеница. На пример, генерал Павле Јакшић га је у својим мемоарима 1990. узимао као познату чињеницу и на тој тврдњи је градио тезе о антисрпском карактеру КПХ, како у току рата, тако и након њега.¹¹⁰² Као додатни доказ живавости ревизионистичког наратива може да послужи пример завршне речи у поступку за рехабилитацију Драже Михаиловића. Заступник подносиоца предлога, Оливер Антић, наводио је оба поменута споразума о сарадњи као општепознате чињенице, али их је такође и повезао тврдећи да је споразум од 17. априла 1941. само анекс претходног споразума из 1935, а да је управо потпис Мила Будака на оба споразума доказ континуитета. Овај је говор, да заокружимо целу причу, доступан на званичном сајту породице Карађорђевић, која се представља као краљевска породица у Србији.¹¹⁰³

3.2.3. Завера Коминтерне против Срба

Комунистичка интернационала, скраћено Коминтерна, или Трећа интернационала, била је међународна организација комунистичких партија које су прихватиле Лењинова начела комунистичке револуције, укључујући и оружану борбу као револуционарни метод и тиме се врло јасно оградиле од Друге интернационале која је изабрала да се бори унутар система и уз ослањање на синдикате, штајкове, борбу за радничка права и слично и која се распала 1916. када је већина партија одлучила да подржи своје националне државе у Првом светском рату.¹¹⁰⁴ Коминтерна је формално требало да шири идеје комунистичке револуције и помаже такве покрете у државама за које се процени да су ‘зреле’ за револуцију. У стварности, служила је заштити совјетских интереса и СССР-а као једине државе у то време где се таква револуција и догодила.¹¹⁰⁵ КПЈ (тј. још Социјалистичка радничка партија Југославије у то време) је на свом првом конгресу 1919. у Београду донела одлуку о приступању Коминтерни.¹¹⁰⁶ Ревизионистима се тема веома свидела и

¹¹⁰⁰ Borivoje Bogdanović, „Preisпитати историју“, *Svet*, 21. mart 1990, 60.

¹¹⁰¹ Videti, na primer, „Hrvatska 1941 – rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe“, *Časopis za suvremenu povijest*, 23, 1-3 (1991), 69 – 71; Мило Глигоријевић, „Тајни пакт хрватских комуниста и Павелића“, *НИИ*, 16. април 2015; Zdravko Milinović, Intervju sa Vjenceslavom Cencićem, „Тајна повјест хрватских комуниста - Enigma Kopinić ponovno међу Хрватима“, *Globus*, 6. jun 1997.

¹¹⁰² Jakšić, Pavle, *Nad uspomენama I*, Beograd:Rad, 1990, 258.

¹¹⁰³ Завршна реч Оливера Антића у поступку за рехабилитацију Драже Михаиловића, 15. мај 2015, доступно на: <https://royalfamily.org/cir/>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹¹⁰⁴ McDermott, Kevin and Agnew, Jeremy, *The Comintern A History of International Communism from Lenin to Stalin*, London: Macmillan Press, 1996.

¹¹⁰⁵ Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*, London/New York: I.B. Tauris, 2012, 19.

¹¹⁰⁶ *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд: Комунист, 1985, 63.

врло су је радо и често експолатисали. Пре свега, реч је о организацији која има призив тајанствености, а притом су јој циљеви глобални и доноси одлуке које се тичу великог дела света. Моћници који из сенке управљају светом и чије су намере, по правилу, скривене и опасне, идеалан су материјал за креирање класичне теорије завере, а национализам и теорије завере су блиски савезници.¹¹⁰⁷

Други разлог лежи у практичној користи од давања митске улоге Коминтерни у решавању југословенских унутрашњих питања. Представљајући југословенске комунисте (посебно Титову екипу која је око 1937. преузела власт у партији) као слепе послушнике, удара се на важан сегмент мита о југословенској револуцији (а самим тим и НОБ-у) као аутохтоној и ослоњеној на домаће снаге. Јасна Драговић Сосо приметила је да почетком 1980-их међу темама књижевних и историјских преиспитивања доминирају, поред осталих, и „борба фракција унутар Партије и њени односи са Коминтерном, као и приступ националном питању у годинама између два рата”.¹¹⁰⁸ Дуг је списак грехова који се приписују Коминтерни, али иза свих њих стоји основни „грех“ – приписивање хегемонизма српској буржоазији у првој Југославији, што ће националисти интерпретирати као приписивање греха целом српском народу. Идеја о хегемонији српске буржоазије била је један од камена темељаца званичне историографије након Другог светског рата. Поједини историчари покушали су критички да анализирају ову тезу, да одвоје пропаганду од историјских закључака и да укажу на могућа тумачења и правце у којима даља анализа прве Југославије може да се креће.¹¹⁰⁹ Међутим, ревизионистима аргументована расправа и критичко преиспитивање историјских појава нису били у првом плану. Као и у другим случајевима, и на овој теми применили су основни методолошки поступак историјског ревизионизма – формулисали су нову „истину“ која може да служи идеологији национализма и промовисали је као опште знање, као део хомогеног наратива нове културе сећања.

Пионер таквог приступа, бар међу научницима, био је историчар Веселин Ђуретић. У својој књизи *Савезници и југословенска ратна драма*, није се бавио стварним постојањем или непостојањем српске хегемоније у Краљевини Југославији, већ је узео као неспорну чињеницу да такве хегемоније није било.¹¹¹⁰ Саму синтагму Ђуретић редовно ставља под знаке навода и проглашава је за резултат „хора коминтерновског антихегемонизма“ који се користио „старом аустроугарском, италијанском и бугарском антисрпском појмовном терминологијом”.¹¹¹¹ Историчар Душан Бибер добро је приметио да је Ђуретић упорним понављањем настојао „да у

¹¹⁰⁷ Српски национализам од самих почетака у XIX веку радо је користио теорије завере, посебно у оквиру антизападњачког дискурса, а тај наратив обновљен је крајем 1980-их и развио се у потпуности током ратова 1990-их, видети више о томе у: Vyford, Jovan, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretkaa”*, Beograd: Bg centar za ljudska prava, 2006.

¹¹⁰⁸ Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 127.

¹¹⁰⁹ Исто, 139 – 140. Видети, на пример, текстове Андреја Митровића и Ђорђа Станковића о овој теми из средине 1980-их: Андреј Митровић, „Историјским разумом против митова”, *Књижевне новине*, 15. децембар 1985, 27; Теодор Анђелић, Интервју са Ђорђем Станковићем „Југославија без ‘преношења’ свађа“, *НИН*, 22. април 1984, 27 – 29. Посебно је вредан чланак Драга Роксандића, Ђорђа Станковића и Зорице Стипетић из 1985. који управо пледира за научни и критички приступ овом појму и позива на отварање преко потребне широке научне и јавне расправе: Roksandić, Drago i dr., „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918–1941 (Teze)“, *Naše teme*, 29, 7–9 (1985), 878 – 885.

¹¹¹⁰ Само две године пре ове књиге Ђуретић је у својим радовима истицао да је постојала „вишегодишња хегемонија српске монархистичке врхушке“. Додуше, трудио се и тада да је релативизира, али је бар није негирао, видети: Đuretić, Veselin, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivvrječnosti 1941 - 1944*, Beograd 1983, 11.

¹¹¹¹ Đuretić, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I*, 15.

свијести читалаца негира било какво постојање великосрпске хегемоније или националног угњетавања у Краљевини Југославији”.¹¹¹² Он је избројао више од 40 места у Ђуретићевом раду где се помиње великосрпска хегемонија под наводницима и као мит који су формирали бројни српски непријатељи, од Аустроугарске, франковаца и усташа, до комуниста и Коминтерне.¹¹¹³ Колико је Ђуретићев рад био утицајан (бар међу ангажованим интелектуалцима) говори опаска сликара Младена Србиновића на седници *Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања* у марту 1986. Говорећи о потреби да се скине етикета хегемоније са српског народа, Србиновић је наводио: „Књига Веселина Ђуретића показује где су извори те етикете. То је проблем 60 година стар”.¹¹¹⁴

Чак и када се признавало да је хегемонија постојала, Срби су опет били жртве. Они су успоставили државу под српском доминацијом занесени чистим идејама јужнословенског уједињења (по моделу у ком је Србија Пијемонт), „неспособни да схвате непремостиве разлике у вери и мржњу коју нису заслужили”.¹¹¹⁵ Како каже Селенићев јунак: „Србија је била кадра прогутати Хрватску и Словенију, али није била кадра сварити их. Из своје потлачености у Југославији, тако, ево видимо како Хрватска и Словенија излазе моћније него икада. Из своје хегемоније – ево Србије где излази потпуно растурина!”.¹¹¹⁶ Историчари Петрановић и Зечевић наводећи да је Југославија прошла кроз две диктатуре – краља Александра и Јосипа Броза Тита, такође су закључили да су у обе Срби били жртве – у првој јер им је „ударена трајна хипотека да желе наметнути своју превласт осталим народима”, а у другој се према њима гајило подозрење и градила се федерација „на равнотежи која је објективно погађала српске националне интересе, како у рату, тако и после његовог завршетка”.¹¹¹⁷

Завера Коминтерне против српског народа ускоро је постала опште место у излагањима бројних научника, уметника, публициста, а онда и политичара. Књижевник Зоран Глушчевић говорио је у јуну 1987. на јавној трибини у Удружењу књижевника Србије о „познатој завери Стаљина и Коминтерне против Срба“ додајући: „Историјски апсурд је хтео да усташе буду први масовни спроводиоци овог заједничког коминтернинско-стаљинског програма за минимализацију великосрпског ’национализма’, а да шиптарски фашисти постану њихови крвни и биолошки сарадници и настављачи”.¹¹¹⁸ Историчар Бранислав Глигоријевић заокружио је читаву тему Коминтерне и КПЈ књигом издатом 1992. године. Он је полазио од тезе да је залагање, не само за независне националне државе на подручју Југославије, већ и уопште за самоопредељење југословенских народа, аутоматски антисрпски став и онда је лако изводио закључак да је деловање КПЈ антисрпско. По њему, унутарпартијски обрачун унутар КПЈ је „углавном имао националну основу и био понајвише усмерен против српског дела покрета, с циљем да се он сведе на помоћну, готово најамничку снагу за остварење хрватске и словеначке државности, у будућности”.¹¹¹⁹

¹¹¹² Biber, Dušan, „Научна кулерија једнога политичког памфлета. У поводу књиге V. Ђуретића ‘Saveznici i jugoslavenska ratna drama’”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (1985), 96.

¹¹¹³ Исто, 97.

¹¹¹⁴ *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки, Београд: Службени гласник, 2009, 457.

¹¹¹⁵ Посић, Добрица, *Грешник*, 337.

¹¹¹⁶ Selenić, Slobodan, *Očevi i oci*, Beograd: Dereta/Prosveta 1996, 133 – 134.

¹¹¹⁷ Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac: Zaslou, 1991, 223 – 224.

¹¹¹⁸ Глушчевић, Зоран, *Косово и никад краја...*, Београд: издање аутора, 1989, 22 – 23.

¹¹¹⁹ Gligorijević, Branislav, *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992, 312.

Првослав Ралић, један од идеолога српске партије, пишући о нетом пропалом 14. конгресу СКЈ (у јануару 1990) називао је понашање комуниста Словеније и Хрватске коминтерновским и оптуживао две партије да су створене по налогу Коминтерне, као њени највернији савезници. „Требало је створити клицу која ће осушити биљку” закључивао је Ралић доводећи у директну везу међународну организацију из прве половине XX века и догађаје у Југославији почетком последње деценије тог века.¹¹²⁰ Функционер Милошевићеве власти и професор Правног факултета, Будимир Кошутећ, писао је у фебруару 1990. о континуитету антисрпске и антијугословенске политике КПЈ под утицајем Коминтерне, оптужујући посебно загребачки одбор партије на челу са Титом, али и повезујући уставне амандмане из 1970-их са предратном политиком КПЈ и Коминтерне. У складу са новом партијском политиком српског вођства, Кошутећ је пресудио највишем руководству КПЈ укључујући и самог Тита да се: „нису никада до краја ослободили онога што су у младости усвојили, било под утицајем клера или Коминтерне, а то је – антисрпско расположење”.¹¹²¹

3.3. „Слаба Србија, јака Југославија” – ревизионистички наратив о социјалистичкој Југославији

3.3.1. Авнојевске границе – опсесивна тема историјског ревизионизма

Несумњиво најважнија тема националистичке идеологије су границе. Оне омогућавају да се оствари суштина сваког национализма – заокруживање „своје” територије и ограђивање од других. Притом, територија има двоструку везу са нацијом – она се успоставља као ексклузивна територија суверене нације, а са друге стране је механизам идентификације, „неопходна као усидрење сваког идентитета који претендује на стварање суверене заједнице”.¹¹²² Питање граница југословенских република стога је од самог старта представљало вруће политичко питање. Југословенско подручје вековима је било под влашћу моћних мултиетничких империја које нису функционисале на националном принципу и трудиле су се да им становништво буде што измешаније, како би лојалност племенској, клановској, верској и сличним преднационалним заједницама што мање угрожавала лојалност држави. Последице тога виделе су се на етничкој мапи Југославије која је често описивана као леопардово крзно. Различите заједнице живеле су измешане, међусобно су се преплитале, а у ери националних револуција покушавале су да створе нове, замишљене заједнице – нације. Стога је етничка чистоћа југословенског подручја била потпуно искључена. Ова измешаност била је и снага која је подстицала југословенско јединство, јер су рационални разлози говорили у корист заједничке државе, а посебно против покушаја разграничења.

Српски националисти су 1980-их (а посебно 1990-их током ратова за територије) комбиновали етничке, културне и историјске аргументе у покушају да образложе зашто неку територију сматрају српском. Није то било ново понашање. Како показују истраживања Чарлса Јелавића, овај принцип широко је коришћен у уџбеницима за основне и средње школе крајем 19. и почетком 20. века. Тада је било општеприхваћено да се све земље (осим Словеније) које су

¹¹²⁰ Ралић, Првослав, „КП Србије није створена вољом Коминтерне“, *Политика експрес*, 30. јануар 1990, 13.

¹¹²¹ Јован Јањић, Интервју са Будимиром Кошутећем, „Да ли је Броз знао шта ради?“, *НИН*, 4. фебруар 1990, 22 – 23.

¹¹²² Атанасовски, Срђан, „Студије национализма и заокрет ка простору: о концепту националне територије“, *Култура*, 144 (2014), 264 – 265.

касније биле део Југославије проглашавају „српским” земљама. Хрватска, БиХ, Србија и Црна Гора биле су српске земље због тога што су у њима Срби већина (различити аутори уџбеника из тог доба су били једногласни у ставу да су сви који причају истим језиком – Срби), Банат и Бачка јер су важни као културна средишта и културна подршка српској револуцији, а тзв. Стара Србија (Косово, Македонија и Санџак) – због тога што је у средњем веку тамо постојала српска држава (историјски принцип).¹¹²³ Македонци су проглашени Србима на основу једног етнолошког обележја (слављења породичне славе), а за Хрвате који говоре кајкавским и чакавским дијалектом одустало се чак и од формалне аргументације, па је тако најпознатији аутор уџбеника географије с краја 19. века, Владимир Карић, просто закључио: „у српском језику постоје три главна дијалекта – штокавски, кајкавски и чакавски”¹¹²⁴.

Комунистичке власти, као што смо описали, одабрали су принцип националне равноправности, уз гаранцију самосталности историјских југословенских покрајина, али и уз стално истицање предности јединства. Још у току Другог светског рата није било много дилема како ће изгледати будуће саставне јединице југословенске федерације, јер је партија своје огранке и формирала засебно за сваку од историјских покрајина. Наравно, уз огромну комплексност укрштених националних питања и различитог историјског и државно-правног искуства, било је неминовно коначно разграничење обавити пажљиво и уз међусобно договарање. На Другом заседању АВНОЈ-а, 29 – 30. новембра 1943. године шест историјских покрајина проглашене су равноправним републикама у саставу федеративне Југославије (Србија, Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина, Хрватска и Словенија).¹¹²⁵ Друге историјске покрајине, попут Војводине и Косова касније су ушле у састав Србије као аутономне јединице (Аутономна покрајина Војводина и Аутономна косовско-метохијска области)¹¹²⁶ или су подељене између Србије и Црне Горе сопственом вољом, као Санџак.¹¹²⁷

Сличне територијалне јединице ушле су, свака са својим органима власти, у састав Краљевине СХС. Све до доношења одговарајућих прописа на основу Видовданског устава, тј. до 1922, територијална организација Краљевине заснивала се управо на овим јединицама, које су називане историјским покрајинама. Разлика се односила на Далмацију која је била посебна јединица (са Боком которском) и на Хрватску која је у свом саставу имала читав Срем. Македонија, Косово и Санџак били третирани су третирани заједно, као територија коју је Србија заузела у Балканским ратовима и на којој је успостављена српска војна управа, али је било апсолутно јасно да управо ове три територије улазе у састав те покрајине, као и где су границе сваке од њих. Границе Босне и Херцеговине, на пример, биле су тада, као и деценијама пре тога исте као и након 1945. Брисање историјских покрајина рађено је свесно, као услов за стварање унитарне државе. Слободан Јовановић писао је да је први услов за настанак нове државе био раскид са свим дотадашњим уставноправним традицијама и њихово брисање „као што су се

¹¹²³ Jelavich, Charles, „Serbian Textbooks: Toward Greater Serbia or Yugoslavia?”, *Slavic Review*, 42, 4 (1983), 601 - 619.

¹¹²⁴ *Исцо*, 605.

¹¹²⁵ *Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu*, Друго заседание АВНОЈ-а, Јајце 29 – 30. новембар 1943, у: *AVNOJ i revolucija*, 452 – 453.

¹¹²⁶ Резолуција VII покрајинске конференције КПЈ за Војводину, Нови Сад, 5 – 6. април 1945, у: *AVNOJ i revolucija – tematska zbirka dokumenata 1941 – 1945*, 732 – 733; Резолуција Обласне народне скупштине Косова и Метохије, 9. јул 1945, у: *исцо*, 736 – 738.

¹¹²⁷ *Odluka ZAVNO Sandžaka o raspuštanju*, Нови Пазар, 29. март 1945, у: *исцо*, 728 – 729.

морале збрисати све историјске границе које су српско-хрватско-словеначки народ раскомадале на неколико држава и покрајина”.¹¹²⁸

Када је у питању одређивање граница историјских покрајина одлукама АВНОЈ-а, границе Словеније, Македоније и Босне и Херцеговине никада нису ни биле спорне и знало се где су већ деценијама уназад. Црна Гора је добила Боку которску захваљујући жељи тамошњег становништва и то такође нико ниједног тренутка није оспорио. Санџак је одлуком своје ратне власти – Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС) подељен између Србије и Црне Горе по граници која је већ била успостављена 1912, опет, без било каквих примедби са било које стране.¹¹²⁹ Границе Косова остале су исте оне у којима су га српска и црногорска војска освајале 1912, само није више било подељено између ове две републике, већ је и оно што је 1912. освојила Црна Гора (Пећ и околина) поново уједињено са Косовом. Једина граница која је била у већој мери спорна, била је граница између Војводине (тј. Србије) и Хрватске. Ово је било логично, с обзиром да се радило о територијама које су вековима биле у истој држави, изразито мешаног етничког састава, са бурном историјом досељавања и одсељавања, али и са израженим микро-регионалним идентитетима.

Управо су такви региони, попут Срема, Бачке и Барање и били предмет спора између Хрватске и Војводине. За разлику од свих других историјских покрајина чије границе нису биле спорне, овде историја није много помагала. Бачка и Барања биле су традиционално сматране делом Војводине, а Срем је дуго времена био саставни део Краљевине Хрватске и Славоније и као такав је ушао и у састав Краљевине Југославије. Но, оваква подела није одговарала ни националном саставу (и вољи) локалног становништва, ни економској и географској логици. Док је Барања неспорно гравитирала Осиеку и представљала залеђе главног града Славоније, Срем је улазио дубоко у територију Србије, обухватајући добар део залеђа Београда. Стога је формирана комисија коју је предводио Милован Ђилас, а чинили су је функционери из Србије и Хрватске која је сагледала целу ситуацију и предложила решења за све три спорне области.¹¹³⁰

У објашњењу комисије види се јасна логика, која је управо укључивала горепоменуте елементе. За север Бачке, где је постојала компактна хрватска већина око Суботице, закључено је да би било неприродно да се прикључи Хрватској и да би онда тој републици морали да припадну и српски градови попут Сомбора.¹¹³¹ За Барању је такође образложење било јасно – под један, Хрвата је било више него Срба (Мађари и Немци нису рачунати) иако нико није чинио апсолутну већину, под два – радило се о подручју које гравитира ка Осиеку у сваком погледу. За Срем је такође одабрано пре свега етничко решење, поред већ поменуте чињенице да је у питању било залеђе и Београда и Новог Сада. Граница у Срему повучена је између два компактна етничка подручја, и то тако да непосредно са хрватске стране границе није остало ниједно село са српском

¹¹²⁸ Јовановић, Слободан, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“, у: Јовановић, Слободан, *Политичке и правне расправе*, Београд: БИГЗ, 1990, 398.

¹¹²⁹ Постојала је идеја да Санџак као историјска покрајина цео припадне једној или другој Републици, али је то било мањинско мишљење и није добило већину ни у самом ЗАВНОС-у, а ни шире у АВНОЈ-у, видети о партизанској аутономији Санџака у: Lakić, Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945: (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Београд/Nikšić: Стручна knjiga/Univerzitetaska riječ, 1992.

¹¹³⁰ Odluka AVNOJ o obrazovanju komisije za izradu predloga za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske, Zečević, Miodrag i Lekić, Bogdan, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Београд: Грађевинска knjiga, 1991, 121.

¹¹³¹ Zečević, Miodrag i Lekić, Bogdan, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, 129.

већином и обрнуто. Дакле, доследно је поштован етнички принцип. У Хрватској је остала групација српских села северно од Вуковара, али њихово укључивање у састав Србије би било неприродно, јер су дубоко залазили у територију Хрватске, готово до испод Осијека, а такође би захтевало да се Србији припоје и хрватски градови Вуковар и Илок (слично као у ситуацији са северном Бачком).¹¹³²

Од ове одлуке српски ревизионисти направили су сопствени мит чија суштина је била у наводној антисрпској настројености комуниста који су кројили границе да наштете српском народу. Други важан елемент био је доказивање да су границе повлачене „арбитрарно” и без икаквих аргумената, те са самим тим не могу да се сматрају за нешто чврсто и постојано. Колико је потреба да се све што су комунисти радили прогласи антисрпским производела комичне ефекте сведочи закључак до којих су дошли историчари Миодраг Зечевић и Богдан Лекић пишући књигу о границама 1991. Они, на основу једног писма Саве Косановића, узимају као непобитну чињеницу да је крајем 1944. и почетком 1945. огроман број Хрвата досељен у Војводину и констатују: „да се закључити да је у питању свесна политика и да се остваривала у два правца: прво, да се у што већем броју Срби населе у Војводини и тако оставе простор за ширење Хрвата у Крајини и друго, да се слободни простор у Војводини попуни хрватским живљем, чак и усташким породицама”.¹¹³³

У поменутом документу тадашњи министар Косановић износи непоткрепљене приче са терена да је у периоду од 1. новембра 1944. до маја 1945. око 30,000 Хрвата насељено у Бачку (и то у пет конкретних округа – паланачки, оџачки, апатински, кулски и новосадски), а око 5,000 у Источни Срем (Инђија и Стара Пазова).¹¹³⁴ Чак и лаику ове бројке и период на који се односе требало би одмах да изазову сумњу, а камоли стручњацима попут Зечевића и Лекића. У наведеном периоду успостављен је Сремски фронт, јака линија одбране немачких снага од надирања партизанских и јединица Црвене армије. Сремски фронт пробијен је тек 12. априла 1945, а након тога су партизанске јединице ослободиле Славонију и Хрватску.¹¹³⁵ Овакву линију одбране су по Косановићу пробиле десетине хиљада хрватских цивила и из неког разлога населиле се на подручју Војводине. И сам број наведен у овом писму одмах нам сугерише да је податак немогућ. Хрвата је у пет поменутих бачких округа 1948. било око 47,000, што је слично процењеном броја Хрвата на том подручју пред рат.¹¹³⁶ Дакле, број Хрвата је у Бачкој био 1948. мањи од очекиваног на основу нормалног демографског увећања, што је лако објашњиво ратним и демографским губицима. Наводно насељавање десетина хиљада Хрвата у Војводини за време или после Другог светског рата је искључиво плод маште и ту историјски извори не остављају никакву сумњу.

Други важан елемент наведеног антисрпског деловања комуниста приликом разграничења било је занемаривање усташког геноцида и насељавања Хрвата од стране усташког режима, што је, по ревизионистичком наративу, изменило демографску слику тих крајева. Пошто је Бачка припала Србији, она није занимљива за ову анализу. Што се тиче Барање, она је током Другог светског рата припадала Хортијевој Мађарској и из ње су подједнако протеривани и Срби и

¹¹³² Исто, 130.

¹¹³³ Исто, 28.

¹¹³⁴ „Izveštaj Save Kosanovića – Prilike u Vojvodini“, у: *ucmo*, 126 – 127.

¹¹³⁵ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 - 1988 II*, Beograd: Nolit, 1988, 422 – 426.

¹¹³⁶ Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године – књига IX Становништво по народности, Београд: Савезни завод за статистику, 1954; Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 1931 – преглед по општинама, Државни статистички уред ДФЈ, 1945.

Хрвати, а свакако нико од припадника ова два народа није насељаван. Тако остаје питање Срема и његове колонизације. Српски ревизионисти наводили су да се приликом одређивања граница није водило рачуна о томе да је НДХ насељавала Хрвате у ово подручје. Колонизацију Срба у периоду између два светска рата, која је била прилично интензивна у овом крају, логично, нису помињали. Но, оно важније што су ревизионисти игнорисали јесте чињеница да је етничка граница у Срему повлачена на нивоу насеља, а да ниједно сремско насеље које је пре рата било српско није променило националну структуру.¹¹³⁷

Хрватски колонисти из доба НДХ само су делимично остали на овом подручју (један број је протеран након доласка партизана, а неки су се сами вратили), а свакако се нису задржали у местима са српском већином. Део њих, наравно, јесте остао и учествовао је у послератној колонизацији Славоније. Нису то биле „ушашке породице“ како се бесмислено означава у појединим ревизионистичким радовима, већ сиромашни безземљаци, углавном из хрватског Загорја, који су након рата имали озбиљних проблема да се снађу јер су изгубили и старе и нове поседе.¹¹³⁸ Прича о колонизацији, од оне након Првог светског рата, преко НДХ, па до послератног насељавања, суштински и дубински повезана са аграрном реформом, променом друштвено-својинских односа на селу и трагичним сиромаштвом сеоског становништва у целом овом периоду, много је комплекснија од једноставних црно-белих и искључиво национално мотивисаних ревизионистичких гледања на тај проблем. Али, са друге стране, пружа нам још једну прилику да сагледамо темељни принцип и националистичке идеологије и њене политике историје, а то је редукција сложених друштвених појава на једноставне пароле које се лако могу злоупотребити.

По већ устаљеном обрасцу, националистички интелектуалци први су отворили питање граница, градећи наратив који ће власт преузети када јој то буде одговарало. Коста Чавошки је 1986. године објавио текст у *Књижевној речи* у којем је оспорио одлуке АВНОЈ-а, а посебно разграничење југословенских република. Чавошки је том приликом лансирао причу која ће ускоро постати веома популарна, да су федералне јединице пратиле територијалну организацију КПЈ. Притом, из текста је остао утисак да је КПЈ просто измислила своју територијалну организацију, а не да је она пратила историјске покрајине у југословенским земљама. Он одузима и право гласа представницима република (углавном партизанима) у АВНОЈ-у тврдећи да су одлуке доносили пре свега Јосип Броз, чија је реч била пресудна, додајући да је запаженији удео имао и Кардељ, „а потом и преостала двојица такозване велике четворке – Александар Ранковић и Милован Ђилас“.¹¹³⁹ У овом пасусу види се одлично и укрштање са другим ревизионистичким тенденцијама – на пример, са производњом коалиције Тито-Кардељ, а стављањем у други план Ђиласа и Ранковића, иако не постоји никакав доказ да је Кардељево мишљење третирано као важније од мишљења ове двојице.

¹¹³⁷ Детаљан текстуални и графички приказ националне структуре по насељима у целој Хрватској може се видети на интернет страници *Српског привредног друштва Привредник* из Загреба, насталој у оквиру пројекта „Распоред насељености и кретање српског становништва у Хрватској (1880 – 2011)“: <https://p-portal.net/karta/KartaHrvatske.html>, последњи пут посећено 26. децембра 2023.

¹¹³⁸ Више о колонизацији Славоније види у: Матица, Маријан, „Колонизација у Хрватској 1945 – 1948. године“, *Ћасопис за сувремену повјест*, 19, 2 (1987), 27 – 53.

¹¹³⁹ Коста Чавошки, „Из историје стварања нове Југославије“, *Књижевна реч*, 25. децембар 1986, цитирано према: Чавошки, Коста, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, Београд: Рад, 1989, 302.

Чему су практично служиле овакве опсервације показао је сам Чавошки у закључку свог рада, где је оценио да је, уместо равноправности република, авнојевски принцип ког се треба држати уствари равноправност народа и да у том правцу треба вршити и уставне промене.¹¹⁴⁰ Ова теорија, да је Југославија састављена од народа, а не од република, послужиће почетком 1990-их Милошевићевом режиму да крене у ратове за прекрајање републичких граница. Штампана под Милошевићевом контролом радо се и посвећено бавила овом темом. Одређивање граница представљано је управо у горе објашњеном кључу – као комунистички волунтаризам, без икаквих критеријума и на штету Срба. Новинари *Политике експрес* тако су интервјуисали Ђиласа, који им је објаснио да је етнички критеријум био примаран приликом разграничења, а онда у наставку текста наставили да се питају како су границе повучене (потпуно игноришући Ђиласове речи) уз тврдњу неименованих извора, „оних који о разграничењу знају нешто више”, да је Товарник припао Хрватској „само зато што је у њему рођен песник Антун Густав Матош”.¹¹⁴¹

Резултат се убрзо видео кроз готово униформне коментаре у српској јавности да авнојевске границе не важе у случају распада земље. Глумац Бата Живојиновић то је демонстрирао на свој, једноставан начин када је у новембру 1990. изјављивао: „Ако се разводимо, авнојевске границе препустићемо вечном забору. Ако, пак, останемо заједно, граница између нас и нема”.¹¹⁴² Академик и књижевни историчар Предраг Палавестра такође је упозоравао да је питање граница отворено, јер су оне „плод бољшевичког волунтаризма“ и нису настале „према природним, историјским, геополитичким, етничким или другим мерилима“ упозоравајући оне који хоће да се отцепе: „ново време доноси и нова мерила”.¹¹⁴³ Сликар Мића Поповић упозоравао је да се мора наћи решење да се српске територије у Хрватској и Босни и Херцеговини споје са Србијом, и да се „уколико је могуће, тај развод брака заврши без разбијених глава“, процењујући да овога пута нема велике силе која би помогла „фашистичким снагама које су клале и маљевима ударале Србе“ да то поново ураде.¹¹⁴⁴ Патријарх Павле, када је рат у Хрватској већ почео, објашњавао је у писму Лорду Карингтону зашто Срби и Хрвати не могу да живе заједно и као један од аргумената наводио: „Границе те Хрватске нису ни историјске ни етничке, него одређене вољом Јосипа Броза - Тита, вође комунистичке револуције у Југославији, а Хрвата по народности”.¹¹⁴⁵

И сами новинари потрудили су се да ову тему све време држе живом. *Политика експрес* је, на пример, у мају 1990. у наставцима објављивала текстове под насловом „како су кројене границе федералних јединица“ који су вртели од чаршијских наклапања, препричавања из друге или треће руке, сумњивих сведочења и слично. Тако су новинари „сазнали“ како су Ђуро Пуцар и Блажо Јовановић преговарали о граници БиХ и Црне Горе (укључујући и причу ко је шта добио на картама), затим како се Хебранг наводно распитивао о Боки, а онда и како је тражио да морнарица носи хрватску заставу.¹¹⁴⁶ Професорка Правног факултета Смиља Аврамов резолутно је тврдила 1990. да су унутрашње границе само административне и да не могу да остану такве у случају распада земље. Аврамов је српској јавности објаснила да би се у том случају „све вратило

¹¹⁴⁰ Исто, 317.

¹¹⁴¹ Миленко Васовић и Александар Војводић, „Хебранг је тражио Земун“, *Политика експрес*, 17. мај 1990, 7.

¹¹⁴² Шумадинка Радоњић, Интервју са Велимиром Батом Живојиновићем, „Зашто сам социјалиста“, *НИН*, 30. новембар 1990, 36.

¹¹⁴³ Јелена Јововић, интервју са Предрагом Палавестром, „Без мржње и ниских страсти“, *Политика експрес*, 13. мај 1990, 7.

¹¹⁴⁴ Јелена Јововић, интервју са Мићом Поповићем, „Развод без разбијених глава“, *Политика експрес*, 14. мај 1990, 7.

¹¹⁴⁵ Писмо Патријарха Павла Лорду Карингтону, *Православље*, 1. новембар 1991, 1.

¹¹⁴⁶ Миленко Васовић и Александар Војводић, „Јуриш на Боку которску“, *Политика експрес*, 16. мај 1990, 7.

на 1918“, а такође је и упозорила да је „Србија била чланица сила Антанте и да су јој још у току рата призната одређена територијална проширења“. ¹¹⁴⁷ Ако је уопште потребно истицати, ниједна тврдња Смиље Аврамов није била тачна (укључујући ту и ноторне чињенице попут оне да Србија није била „чланица“ Антанте), али је то није спречавало да буде једна од најредовнијих коментаторки ситуације на *ТВ Београд* и у провладиној штампи, посебно од 1991. када је Југославија ушла у фазу распадања.

3.3.2. Сукоб са ИБ-ом као маска за уништење Срба и Србије

Борба Југославије са Стаљином и ИБ-ом након 1948. године била је често сурова и подразумевала је употребу метода ауторитарне, недемократске власти. Међутим, акти југословенских власти нису од стране ревизиониста сагледавани из те перспективе. Поента је била да се помогне наротив који одговара националистичкој идеологији, а не да се критички преиспитају историјски догађаји. Најважнија тема био је Голи оток, радни логор на истоименом ненасељеном острву у близини Раба у Хрватској у који су од јула 1949. године смештане присталице Стаљина како не би били искоришћени у нападу држава Источног блока на Југославију који се тих година очекивао. ¹¹⁴⁸ Голи оток био је једна од првих тема које су отворене у оквиру критичког преиспитивања социјалистичког режима и Титове власти, и то док је Тито још био жив. ¹¹⁴⁹ Међутим, почетком 1980-их Голи оток је постао омиљена тема новинара и јавности. О њему су писали недељници и омладинска штампа, али и дневна, партијски контролисанија штампа полако отвара ову тему, раније него било коју другу. Чак је и званична историографија, која је традиционално бранила партију и државу, учинила озбиљне напоре да расветли цео случај Голог отока и других логора за ибеовце. ¹¹⁵⁰

И књижевност која је обрађивала ову тему у то време добро је прихваћена од стране публике, али и званичних културних кругова. Посебно су одјекнули романи *Ноћ до јутра*, словеначког писца Бранка Хофмана ¹¹⁵¹ и *Трен II* Антонија Исаковића ¹¹⁵². Исаковић је за свој роман добио и *НИН*-ову награду и то једногласном одлуком жирија (што у традицији *НИН*-ове награде није чест случај). ¹¹⁵³ Критичари су се утркивали ко ће више да похвали не само литерарне, већ и политичко-друштвене домете овог дела. У строго контролисаној *Борби*, критичар Богдан Мрвош оцењивао је да роман показује како смо се против стаљинизма понекад борили његовим методама, Игор Мандић у *НИН*-у прогласио га је „књигом епохалне казивачке одважности“, а Александар Илић у *Политици* „изразитим хуманистичким остварењем“. ¹¹⁵⁴ Природно, студентска и књижевна штампа ишла је и даље, па је тако новинар Момчило Петровић у *Студенту* 1982. објавио иронично писмо ЦК СКЈ у коме их позива да, пошто ниједан високи функционер није знао за Голи оток, пронађу „сулудог, стаљинистички настројеног капетана, евенутално мајора“ који је одговоран за овај логор. ¹¹⁵⁵

¹¹⁴⁷ В. Вукотић, интервју са Смиљом Аврамов, „Ако хоће нека се отцпе“, *Политика*, 6. мај 1990, 8.

¹¹⁴⁸ Детаљно о логору видети у: Previšić, Martin, *Goli otok – istorija*, Beograd: Vukotić Media, 2022.

¹¹⁴⁹ Михаиловић, Драгослав, *Кад су цветале тикве*, Нови Сад: Матица српска, 1968.

¹¹⁵⁰ Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd: Radnička štampa, 1985.

¹¹⁵¹ Hofman, Branko, *Noć do jutra*, Zagreb: Znanje, 1982.

¹¹⁵² Исаковић, Антоније, *Трен II*, Београд: Просвета, 1982.

¹¹⁵³ Информација о добитнику *НИН*-ове награде за 1982, *НИН*, <http://www.nin.co.rs/pages/roman.php?id=27758>, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹¹⁵⁴ *Bela knjiga - 1984*, 88 – 89.

¹¹⁵⁵ *Исто*, 84.

Као што се види, тема окрутног поступања према ибеовцима била је једна од легитимних тема од јавног интереса и отворана је на различите начине током 1980-их, укључујући и водеће медије и историчаре. Такво отварање теме није могло да послужи ревизионистима, јер није било подобно за идеолошку злоупотребу. Они су у овој теми пронашли оно што је њима било важно да инаугуришу као део нове културе сећања – наводни антисрпски карактер Голог отока. Установити било какав национални мотив у хапшењима ибеоваца било је готово немогуће. КПЈ је била озбиљно уплашена од Совјетског Савеза и прогањала је бескрупулозно све који су потенцијално могли да представљају пету колону у случају напада Источног блока. Не постоји никаква назнака да је било коме у том тренутку била важна националност заточеника, нити би то имало логике у тако специфичном историјском тренутку. У недостатку индиција да је национална припадност играла било какву улогу, ревизионисти су се ослањали на чињенично стање да је на Голом отоку највише било Срба. Притом је Срба било око 44%, што је проценат близак њиховом учешћу у становништву Југославије, тако да ни тим, чисто математичким аргументом, не може да се извуче било какав релевантан закључак.

Овај проблем ревизионисти су превазилазили спајањем Срба и Црногораца, пре свега због огромног броја Црногораца, много већег него што је била њихова заступљеност међу југословенским становништвом (чак 23 одсто затвореника на Голом отоку били су Црногорци) или просто измишљањем других података. Један од најпознатијих заточеника Голог отока, писац Драгослав Михаиловић, издао је 1990. књигу о Голом отоку (касније ће издати још четири о истој теми) и добио огромну пажњу српских медија.¹¹⁵⁶ У једном од интервјуа *Политици*, новинар Велимир Ђургус га је питао и шта мисли о националној структури затвореника (већ ово питање наговештава да је то за *Политику* важна тема). Михаиловић је прво изразио сумњу у објављени проценат Срба и Црногораца (овде имамо оба наведена ревизионистичка метода – и негирање података и спајање Срба и Црногораца), а онда додао: „Морамо знати да је у идеологији титоизма било уграђено и национално питање по коме су Срби завојевачи и они који тероришу друге тако да се и то и те како узима у обзир. Тито је стално страховао од Срба и увек је било 'мало' ухапшених Срба“.¹¹⁵⁷

И „глас народа“ у *Политикиној* рубрици Одједи и реаговања показује нам у ком смеру се гурала прича о Голом отоку. Тако *Политика* објављује писмо бившег затвореника који се пита да ли је Голи оток био наставак Јасеновца „јер је познато да је 90 одсто било Срба и Црногораца“.¹¹⁵⁸ Извесни Дика Новаковић, за ког је *Политика* такође проценила да треба да му објави писмо у овој рубрици, устврдио је да је претња од ИБ-а била предимензионирана, да је мобилизација вршена само у Србији и да је цела та ситуација искоришћена да би се хапсили Срби и Црногорци. Он своје размишљање закључује речима: „Одговорно тврдим: да није било резолуције ИБ-а, Тито и Кардељ би је измислили да би обесправили Србију и обезглавили њене комунисте“.¹¹⁵⁹ Историчар Саво Скоко оцењивао је да је суровости на Голом отоку доприносила чињеница што су „голооточки сужњи били преко 95 одсто Срби и Црногорци“, оптужујући Јосипа Броза да је

¹¹⁵⁶ Видети, на пример, извештај са представљања књиге у Дому омладине у *Политици*: М. Лучић, „Рушење голооточног зида“, *Политика*, 28. септембар 1990, 14. Иначе је *Политика* била и издавач књиге: Михаиловић, Драгослав, *Голи оток*, Београд: Политика, 1990.

¹¹⁵⁷ Велимир Ђургус, Интервју са Драгославом Михаиловићем, „Чувала ме је књижевност“, *Политика*, 6. октобар 1990, 15.

¹¹⁵⁸ Сретен Ватовић, „Да ли је Голи оток био наставак Јасеновца“, *Политика*, 3. јун 1990, 13.

¹¹⁵⁹ Дика Новаковић, „Друга страна Информбироа“, *Политика*, 26. април 1990, 13.

подстицао суровост према затвореницима и да је на тај начин спроводио своју политику „борбе против ’великосрпског центра’ у Југославији“. Скоко је своју „анализу“ закључио речима: „Наш Голи оток је у много чему надмашио мучења у логорима совјетског стаљинизма”.¹¹⁶⁰

Друга важна мета историјског ревизионизма, у вези са борбом против ИБ-а, била је одлука да нека привредна постројења, пре свега из области војне индустрије, буду пребачена у унутрашњост Југославије, даље од граница са источним блоком, пре свега у Босну и Херцеговину. Ово је уклопљено у шири ревизионистички наратив да је Србија од почетка била жртва економске експлоатације и пљачке у корист Словеније и Хрватске, а разлаз са Стаљином само је пружио оправдање властима за такву политику. Југословенска економска политика пролазила је кроз најразличитије периоде и кретала се од тврдог комунизма, преко аутентичне домаће економске политике, па до слободног тржишта. Када се гледа развој током целог периода постојања социјалистичке Југославије, Србија је у потпуности пратила југословенски просек и сви економски показатељи говоре да је била у средини, ни неразвијена, ни превише развијена.¹¹⁶¹ Како констатује Љубомир Маџар, Србија није могла ни много да добије, ни много да изгуби у економским односима са другим републикама и у редистрибутивним политикама на савезном нивоу. Она је била „просто предодређена да не буде трауматизирана“, те се разлози те трауме не могу тражити у објективним економским факторима, већ пре свега у „интензивној и не много обзирној политичкој употреби нагомиланих незадовољстава“. ¹¹⁶² И Владимир Глигоров оцењује да у Југославији није постојао систем који би било кога чинио повлашћеним. Затекнуте разлике између република нису се смањивале, што је указивало на системске проблеме, али нико није био систематски фаворизован на уштрб других.¹¹⁶³

Нико од озбиљних научника који су се бавили другом Југославијом или њеним распадом није изнео тезу да је Србија била економски експлоатисана или да је била жртва некакве завере (чак и у периодима када је Србија економски слабије стајала од просека или назадовала, није било ниједног доказа да је у питању завера, већ пре унутрашњи фактори развоја у самој Србији).¹¹⁶⁴ Индустрија је била врло слабо развијена у Краљевини Југославији, а и то мало индустријских постројења и машина доживело је огромна разарања током Другог светског рата. Након рата, један број машина које су нацисти опљачкали је враћен, а један део је добијен као вид ратне одштете. Ипак, кретало се са врло ниске полазне позиције, посебно када је индустрија била у питању. Приликом обнове земље предност је дата металској, грађевинској и дрвопрерађивачкој индустрији, иако оне нису страдале у мери у којој су страдале хемијска или текстилна индустрија. Биле су важне фабрике које су производиле железничке шине и прагове, превозна средства, бетон и други грађевински материјал и слично, па су тако одмах 1945. и 1946. у Србији обновљене фабрика мотора у Раковици, фабрика вагона у Краљеву, фабрике хартије и бетона у Београду,

¹¹⁶⁰ Миленко Васовић, „Благослов са највишег места“, *Политика експрес*, 3. мај 1990, 7.

¹¹⁶¹ *Jugoslavija 1945 – 1985*, Београд: Savezni zavod za statistiku, 1985, 204 – 205.

¹¹⁶² Маџар, Љубомир, „Ко кога експлоатише“, у: *Srpska strana rata*, 199.

¹¹⁶³ Глигоров, Владимир, „Југославија и развој: корист и трошкови кључна тема споренја“, http://www.yuhistorija.com/serbian/ekonomija_txt01.html, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹¹⁶⁴ Политика регионалног економског развоја Југославије доживела је неуспех самим тим што није успела да приближи развијене и неразвијене делове и врло је оштро и аргументовано критикована, али то није имало никакве везе са наводним неједнаким односом центра према различитим републикама, нити је било која нација била економски дискриминисана у Југославији, видети критичку студију о регионалном економском развоју Југославије: Pleština, Dijana, *Regional Development in Communist Yugoslavia – Success, Failure and Consequences*, London/New York: Routledge, 1992.

фабрика шамота у Аранђеловцу, беочинска фабрика цемента, циглане у Краљеву и Јагодини, пирана у Новој Вароши итд.¹¹⁶⁵

Крајем 1980-их штампа је кренула је у масовну производњу текстова о исељавању индустрије из Србије што је објашњено непријатељством југословенских власти према Србији. У питању је била пре свега одлука да се авио индустрија сконцентрише у БиХ (фабрика *СОКО* у Мостару), што је условило да један део машина и стручњака из београдског *Икаруса* пређе тамо. Наравно, *Икарус* није уништен, већ је почео да производи аутобусе и постао једна од најуспешнијих фабрика у целој земљи. Предратна фабрика авиона у Краљеву уништена је и опљачкана у потпуности у току рата, прво од стране војске Краљевине у Априлском рату, а затим и од Немаца и након ослобођења није било никаквих услова да се настави са производњом авиона, осим да се све почне испочетка. У складу са централним планирањем, у граду је обновљена фабрика вагона (део опљачканих машина је дошао из немачке ратне одштете) и грађени су нови индустријски објекти у области дрвопрерађивачке и прехранбене индустрије, док се авио-индустрија развијала у другим деловима земље. Ова одлука је на страницама *Политике* представљена је као плод антисрпске завере, а дописник овог листа из Краљева заверенички се питао да ли је фабрика авиона у Краљеву заборављена „случајно или намерно“.¹¹⁶⁶ По свему судећи слично је било са артиљеријском радионицом из Крагујевца, чији мајстори су пресељени у Нови Травник да тамо развијају војну фабрику *Братство*. Лиценца за производњу чешких камиона „Прага“, коју је пре рата купило војно ваздухопловство са намером да их производи у Раковици, после рата је подељена са мариборским *ТАМ*-ом, где су Немци почели производњу камиона. Индустрија мотора Раковица преоријентисала се на тракторе и такође се развила у једну од највећих фабрика бивше Југославије.

Ови појединачни случајеви представљени су у штампи крајем 1980-их као резултат планског осиромашења Србије. *Политика* је у мају и јуну 1989. објављивала фељтон о пресељењу индустрије у коме се комбинују исповести радника, инжењера и бивших политичара и од њихових препричавања ствара велика теорија завере. Иако се чак и у овом фељтону већина примера односила на пресељења фабрика из једног у друго место у Србији, и наслов и опрема текста јасно су говорили да је реч о „пресељењу индустрије из Србије у друге делове Југославије“. Притом су саговорници износили своје политичке оцене много више него сведочења.¹¹⁶⁷ Многи од ових накнадно откривених „сведока“ постајали су по сопственим речима хероји због којих су фабрике остајале у Србији. Пуковник у пензији, Душан Војиновић, од стране *Политике* представљен као „угледни војни стручњак“, сведочио је да је лично заслужан што је фабрика *Слобода* остала у Чачку, као и што неке машине из Крагујевца нису отишле у Лички Осик, како он каже, „познато усташко место“.¹¹⁶⁸ Војислав Лековић, министар индустрије Србије из тог времена, сведочио је да је лично зауставио цео план пресељења и то тако што је једном разговарао са Титом и све му предочио.¹¹⁶⁹ Генерал Павле Јакшић отишао је још и даље у свом сведочењу, тврдећи да је зауставио наводни план за потапање Војводине и Србије у случају руског напада и то тако што је

¹¹⁶⁵ Ракоњац, Александар, „Обнова југословенске индустрије 1944 – 1947. Идеје, планови, пракса“, *Историја XX века*, 36 (2018), 87 – 100.

¹¹⁶⁶ В. Благојевић, „Како је нестала фабрика авиона“, *Политика*, 30. јул 1990, 11.

¹¹⁶⁷ Видети, на пример, делове фељтона: „Многе ствари нисмо знали“, 28. мај 1989; „Многи нису желели да се селе“, 30. мај. 1989; „Односно ко је шта желео“, 8. јун 1989.

¹¹⁶⁸ Славољуб Качаревић, „Слобода је једва сачувана“, 7. јун 1989, *Политика*, 21.

¹¹⁶⁹ Славољуб Качаревић, „Архива је нестала“, 24. мај 1989, *Политика*, 21.

спречио пресељење фабрике *Север* из Суботице 31. децембра 1950. године и тиме стопирао цео план евакуације.¹¹⁷⁰

С обзиром на то да није било много конкретних примера пресељења фабрика из Србије у друге републике, *Политика* је то надокнађивала простим измишљањем. Тако се на пример у мају 1989. најављивао сутрашњи број фељтона у коме ће се открити „како је текстилна индустрија из Ниша пресељена у Хрватску“.¹¹⁷¹ Међутим, у том најављиваном броју објављено је да сведок, службеник републичке владе у том периоду, мисли да је тексилна индустрија требало да се сели негде преко границе, али није сигуран, а у сваком случају не зна где је на крају та фабрика завршила. Притом, Хрватска се уопште не помиње.¹¹⁷² У складу са већ провереним рецептом, посебну снагу фељтону давали су познати научници који су потврђивали ревизионистичке тезе. У овом случају био је то академик, један од писаца Меморандума и Милошевићевић блиски сарадник, Коста Михаиловић, који је потврђивао наводе из фељтона да је економска политика након Другог светског рата највише погађала Србију.¹¹⁷³ Издање куће *Политика*, лист *Интервју*, објавио је 11. августа 1989. специјално издање посвећено овој теми у ком су прештампани дотадашњи текстови из *Политике* и реаговања на њих.¹¹⁷⁴

Колика је била важност овог фељтона, сведочи и чињеница да је делегат у Већу удруженог рада Скупштине Србије, редитељ и сценариста Живорад Ајдачић, позивајући се на фељтон затражио са скупштинске говорнице да се формира републичка комисија која би проучила овај проблем, да се финансира пројекат о пресељењу индустрије из Србије на Економском факултету и САНУ, да се у уџбеницима обради ова тема кроз посебно поглавље, као и да *Политика* изда књигу са целим фељтоном. Занимљиво је како је Ајдачић протумачио поруку фељтона. Наводећи да је било предвиђено пресељење „буквално свих привредних објеката“ из Србије и да је било „забрањено инвестирање у већем делу Србије“, Ајдачић је тврдио да га је фељтон запрепастио и да, ако је само половина наведених ствари тачна, „мора се писати нова и другачија историја Југославије“. Како би та историја требало да изгледа, Ајдачић је овако сумирао: „Косово и Метохија обећани Албанији, Србима забрањен повратак на Косово, Србима забрањено да оснују Комунистичку партију 1937. године... Питам се да ли је тиме српски народ био забрањен и да ли су Срби имали више непријатеља изван или у Југославији“.¹¹⁷⁵

3.3.3. Златиборе, реци Тари, да Крцуна уби Стари - антисрпска коалиција на челу Југославије

У наративу историјског ревизионизма сви токови воде ка главном правцу, уливају се у њега и настављају заједно да граде велику ревизионистичку матрицу, верно служећи политици историје у служби националистичке идеологије. Та матрица садржи и приче које се међусобно не поклапају, па чак и оне које се потпуно потиру. Објашњење за ову особину историјског

¹¹⁷⁰ Јакшић, Павле, *Nad uspomenuma II*, Београд: Рад, 1990, 97 – 98.

¹¹⁷¹ Качаревић, Славољуб, „Откуп сведен на пљачку“, *Политика*, 31. мај 1989, 21.

¹¹⁷² Качаревић, Славољуб, „Судбина земље решавана телефоном“, *Политика*, 1. јун 1989, 17.

¹¹⁷³ Качаревић, Славољуб, „Изневерена политика равномерног развоја“, *Политика*, 2. јун 1989, 17; Качаревић, Славољуб, „Жесток притисак на српског сељака“, *Политика*, 3. јун 1989, 21.

¹¹⁷⁴ „Потапање Србије – сеоба српске привреде у друге крајеве Југославије“, *Интервју*, специјално издање, 11. август 1989.

¹¹⁷⁵ Зоран Радисављевић, Биљана Чпајак, „Потпуну истину о пресељењу индустрије Србије у друге крајеве“, *Политика*, 21. јун 1989, 6.

ревизионизма лежи у његовој апсолутној потчињености остварењу циља. У главном току ревизионистичког наратива о социјалистичкој Југославији антисрпско деловање југословенских власти константа је већ од 1944. године, док се у исто време огромна пажња посвећује прекретници која је наступила током 1960-их када је смењен Ранковић и када је започела децентрализација и демократизација земље. Дакле, у исто време се Југославија каква је била до 1966. и слави (јер је била фактички унитарна због аутократског централизма) и критикује (јер је ипак била производ антисрпски настројених комуниста).

Идеолог Милошевићеве партије, Михаило Марковић, лоцирао је у 1964. почетак процеса који је назвао „разарање свега што је југословенско“.¹¹⁷⁶ Брионски пленум који је након тога уследио за Косту Николића је тачка када је „започео процес дезинтеграције југословенске државе, као и период знатног погоршавања положаја српског народа на Косову и Метохији“, а по његовим речима, српски комунисти „као и увек, нису се опирали Титовим наредбама“.¹¹⁷⁷ И поједини актери Брионског пленума оценили су касније да је у питању завера. Војин Лукић, савезни секретар за унутрашње послове пре Брионског пленума, оценио је 1989. да је пленум био завера која је требало да допринесе „даљем деградирању Србије као Републике и даљем обесправљивању српског народа у складу са политиком ‘слаба Србија – јака Југославија’“.¹¹⁷⁸

Историчар Милорад Екмечић заверу против Југославије (онакве каквом је он прижељкује, дакле унитарне) види као основу „титизма“, који је настојао да онемогући југословенско политичко јединство и који је „побрисао тековине демократског уједињења Југославије 1918“.¹¹⁷⁹ Као главне кривце Екмечић наводи омиљене мете, Тита и Кардеља, за које тврди: „Сваком сепаратистичком лонцу, укључујући ту тенденције ка конфедерацији, прокламацији црногорске и муслиманске нације на Балкану, они су били идејни поклопац.“¹¹⁸⁰ Историчари Бранко Петрановић и Миодраг Зечевић оценили су 1991. године речи Лазара Колишевског да се не може „градити јака Југославија на слабој Србији“, као „први посредни помен с високог јавног места о деловању антисрпске коалиције у Југославији“.¹¹⁸¹

По ревизионистичком наративу, митски архинепријатељ Срба и други члан антисрпске осовине, поред Тита, био је Едвард Кардељ. Као што смо у претходном тексту видели, историчари Коста Николић и Милорад Екмечић приписивали су му моћ не само доношења одлука, већ и суштинског утицаја на пут којим ће се развијати Југославија. Николић је ишао и корак даље, па је Кардеља (а не Тита) лоцирао као кључног човека за спровођење борбе против великосрпске хегемоније.¹¹⁸² Бранко Петрановић и Момчило Зечевић идентификовали су га као званичног конструктора система: „он гради и разграђује, трага за новом формом и неуморно промовише своју неживотну, бирократску доктрину“.¹¹⁸³ Кардељ је, по њиховом суду, главни кривац за разбијање Југославије, укључујући и оно што су видели као „највишу правну потврду деградирања Србије” – Устав из 1974. Додуше, ова два историчара убацују у једначину и

¹¹⁷⁶ Михаило Марковић, „Бирократе замениле буржује“, *Политика експрес*, 12. мај 1989, 10.

¹¹⁷⁷ Николић, Коста, „Нико не сме да вас бије”, 11.

¹¹⁷⁸ Lukić, Vojin, *Brionski plenum. obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja*, Beograd: Stručna knjiga, 1990, drugo izdanje, 306.

¹¹⁷⁹ Милорад Екмечић, „Националистичка болест Титоизма“, *НИН*, 29. април 1990, 28.

¹¹⁸⁰ Исто, 29.

¹¹⁸¹ Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, 85.

¹¹⁸² Николић, Коста, *Југославија, последњи дани, 1989 - 1992*, 19.

¹¹⁸³ Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, 81.

Владимира Бакарића, најмоћнијег хрватског функционера у то доба, ког називају: „прави конзул Мачекове ХСС у СКЈ”, као и самог Тита који је све то аминаовао.¹¹⁸⁴ Владимир Дедијер је Кардељу приписао идеју о стварању Голог отока, стављајући му у уста реченицу: „ако ми не неправимо логор, Стаљин ће од целе Југославије да направи логор”.¹¹⁸⁵ Дедијер је поставио и питање погибије појединих словеначких комуниста, па чак и наводног покушаја убиства Едварда Коцбека из 1942. и то приписао Кардељу, додуше, уз признање да нема доказе, али да очекује од младих словеначких историчара „да посвете озбиљну пажњу овом проблему”.¹¹⁸⁶

Фасцинација личностима и изградња теорије завере коју против Срба кују моћни појединци способни да утичу на политику целе државе није се задржавала на Титу и Кардељу. Једна од омиљених мета био је Иван Стево Крајачић, високи хрватски функционер који је постао неисцрпна тема српске ревизионистичке политике осамдесетих и деведесетих година XX века. Крајачић је био занимљив по више основа. Пре свега, у питању је био предратни комуниста и шпански борац, важан партизански командант који је упамћен по неким од најозбиљних диверзантских акција у окупираном Загребу (једна од њих је извлачење на слободну територију Ивана Рибара, касније председавајућег АВНОЈ-а), али и по врло храбрим борбама у којима је и тешко рањен код Оточца, бранећи одступницу ЗАВНОХ-а.¹¹⁸⁷ Крајачић је био шеф хрватске Озне од 1944 – 1946, а након тога и први хрватски министар унутрашњих послова, што значи да је најодговорнији и за законите и за незаконите ликвидације усташа и других непријатеља режима након рата. На крају, Крајачић је важио за сарадника НКВД-а, што никада није потврђено, али је остало опште место у југословенској историографији, а био је и близак пријатељ Тита и Јованке. Када се овоме дода и очигледно врло напрасит и непријатан карактер Крајачићев, лако се склапа идеалан профил завереника и човека који из сенке вуче konce. Током 1980-их, посебно након што је Крајачић умро 1986. године, ревизионистички публицисти направили су од њега практично супермена. Он је наводно водио руски шпијунски центар за Југославију све до смрти, кадрирао је и у Хрватској и шире, а био је и део сваке могуће завере коју су тих година националисти успели да смисле, од убиства комуниста у Шпанији, преко рушења Ранковића до прикривања усташких злочина. Био је представљен „као цинични хрватски националиста са невероватном личном моћи”.¹¹⁸⁸

Крајачић је одличан пример изградње културе сећања помоћу препривавања непроверљивих епизода, које су притом споредне по својој суштини, али у ревизионистичком наративу добијају кључно место. Крајем 1980-их појавила се прича да је приликом отварања спомен-подручја Јасеновац 1966. године дошло до инцидента где је Крајачић увредио делегацију српског СУБНОР-а. Тадашњем председнику српског СУБНОР-а, Радисаву Раји Недељковићу, магазин НИН и његов новинар Рајко Ђурђевић приписали су сведочење о том догађају, по ком му је Крајачић у директном обраћању рекао: „А ви, гегуле и репоње? Сељачине, Срби? Хоћете да подижете рафинерије у Новом Саду и Панчеву? Шта ви знате шта су рафинерије? У то се ми разумемо, а ви знате само да товите свиње. И много вас је остало, само да знаш!”¹¹⁸⁹ По тој причи,

¹¹⁸⁴ Исто, 83.

¹¹⁸⁵ Dediјer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 3*, Beograd: Rad, 1984, 464 – 466.

¹¹⁸⁶ Слободан Кљакић, Разговор са Владимиром Дедијером, „Како је погинуо Благоје Паровић“, *Политика*, 29. април 1990, 21.

¹¹⁸⁷ *Narodni heroji Jugoslavije 1*, 422 – 423.

¹¹⁸⁸ Macdonald, David Bruce, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press, 2002, 192.

¹¹⁸⁹ Рајко Ђурђевић, „Јасеновац као талац”, *НИН*, 29. април 1990, 20 – 21.

Недељковић је опсовао Крајачића, напустио скуп и све пријавио Титу и другим руководиоцима, али нико није реаговао. Ускоро је прича еволуирала и променила неколико верзија, али је остала чврсто језгро ревизионистичког наратива. Италијански писац Марко Аурелио Ривели, који је објавио врло пристрасну и острашћену књигу о Степинцу и католичкој цркви у Другом светском рату, наводи без икаквог позивања на изворе, као опште познату ствар ово обраћање Крајачића српским борцима, само у његовој верзији у питању је обраћање путем микрофона (Крајачић је мислио да је искључен) и реченица гласи: „Овде смо вас премало побили“.¹¹⁹⁰

Препричана изјава Стеве Крајачића била је необорив доказ да сви Хрвати мрзе Србе и штите „своје“, али и да су такви управљали Југославијом и кројили је по својој мери. Биографија Крајачића коју смо представили, посебно део са Озном и МУП-ом, а која нам говори да тешко да би могао да се нађе функционер који је „заслужан“ за више убијених усташа од њега, па и проста чињеница да су му усташе у Старој Градишци убиле рођеног брата 1942, овде није значила апсолутно ништа. Балон звани Крајачић растао је из године у годину у свим правцима. Бивши високи функционер југословенске обавештајне службе и Ранковићев кадар, Антун Духачек, оптужио је Крајачића да је лично у четири ока са Титом договорио смену Ранковића, па да су онда даље развијали ту заверу.¹¹⁹¹ Такође је оптужио Крајачића да је готово сам организовао Голи оток, да је одлучивао ко сме да посети логор, колико ће да траје, а чак је ишао дотле да је препричао наводни разговор са Крајачићем у ком се овај хвалио да није „дао Хрвате“.¹¹⁹² У емисији Порота на *ТВ Београд* у јулу 1990, Дедијер је Крајачића назвао „најмрачнија личност наше прошлости кога се чак и Тито плашио“, јер је био „резидент IV совјетске обавештајне службе“.¹¹⁹³ Публициста Ђуро Загорац спекулисао је да можда постоје „прсти Стеве Крајачића“ у експлозији муниције у Смедереву у јуну 1941. године.¹¹⁹⁴ *Политика* је чак 1987. пренела тврдње публицисте Живорада Михајловића Шиље како му је Копинич рекао да је Крајачић узео 1946. фонтану са Теразија и ставио је у свој врт, као и да је крао слике из Мимарине збирке.¹¹⁹⁵

Као што су хрватски и словеначки кадрови мистификовани и претворени у управљаче из сенке и спроводиоце антисрпске политике Титовог режима, тако су у ревизионистичком наративу одабрани српски кадрови постали жртве завере против Срба. И овде је коришћен метод придавања посебне важности појединим људима чији су поступци, па чак и само изјаве одједном постајале судбоносне за целу земљу или народ. Први и очигледан избор био је најмоћнији комунистички функционер српског порекла, Александар Ранковић. Иако је логор Голи оток био у директној надлежности савезне Удбе, дакле, под непосредном контролом тадашњег министра унутрашњих послова Александра Ранковића, видели смо да је сва одговорност за овај логор

¹¹⁹⁰ Ривели, Марко Аурелио, *Надбискуп геноцида - Монсињор Степинац, Ватикан и усташка диктатура у Хрватској, 1941 – 1945*, Никшић: Јасен, 1999, 206 – 207.

¹¹⁹¹ Духачек се за овај ексклузиван податак, који је могао да има једино ако је присуствовао састанку Тита и Крајачића, није позвао ни на један извор, већ га је само изнео као чињеницу, Дућачек, Антун, *Ispovest obaveštajca – uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Београд: Grafopress, 1992, 101.

¹¹⁹² *Исто*, 157 – 158. Духачек је временом постао потпуно опседнут Крајачићем, па је 1997. објавио и посебну књигу о њему, опет препуну ничим поткрепљених шпијунских прича и теорија завере: Дућачек, Антун, *O obaviještajcu Ivanu Krajačiću obaviještajac Antun Duhaček*, Подгорца: Unireks, 1997.

¹¹⁹³ Цитирано према: Загорац, Ђуро, *Stevo – zagonetka Ivan Krajačić*, Београд: Dosije, 1997, 6.

¹¹⁹⁴ *Исто*, 27 – 36.

¹¹⁹⁵ Мирјана Радошевић, „Копинич: Крајачић је узео фонтану“, *Политика*, 15. децембар 1987, 13. Копинич је накнадно демантовао да је то рекао: Јосип Копинич, „Ништа не знам о фонтани“, *Политика*, 24. децембар 1987, 17. Међутим, ко од двојице таблоидних публициста није говорио истину је много мање битно од чињенице да је *Политика* уопште била спремна да објави овако крупне оптужбе без икаквих доказа.

сваљена на Кардеља и Крајачића. У српском ревизионистичком наративу, Ранковић је не само готово ослобођен кривице (као наивни следбеник идеологије), већ је постао и херој ове приче, јер је након његове посете логору 1951. тортуре постала блажа и услови за живот бољи. То, и реферат који је Ранковић поднео на четвртом пленуму ЦК СКЈ у Загребу, у јуну 1951, у ком је самокритички изнео нека од кршења закона од стране Удбе, укључујући и незаконита хапшења људи, представљали су основу за ревизионисте да Ранковића прогласе не творцем репресивног апарата, већ његовим реформатором.¹¹⁹⁶

Ранковић је претворен у жртву да би преко њега жртва постао цео српски народ. Његов пад означио је пораз конзервативних снага у земљи, а српски националисти потрудили су се да то пребаце на национални терен и представе као пораз Србије. Ћосић је поводом Брионског пленума писао да је српска нација осрамоћена, да јој је плунуто у лице, да је изиграна и „остала без свог политичког субјекта“, као и да је главни ток „брионизма“ како он назива политику насталу на Брионском пленуму, „морално-политичко компромитовање Србије, подстицање србофобије и набацивање свих неуспеха и пораза, глупости и зала на Ранковићева леђа“.¹¹⁹⁷ Он описује и наводну атмосферу на селу у Србији тих дана и даје практично објашњење ревизионистичког наратива у ком ће Ранковић постати жртва и херој: „...сељаци су на страни Ранковића. Тај прави српски народ одан је њему и жали га као реинкарнацију Српства, као човека кога му је историја наметнула да јој буде политички персоналитет овог доба и државе. Не поштују они њега као организационог секретара Комунистичке партије и шефа Удбе; поштују га зато што верују да је он државни симбол Србије“.¹¹⁹⁸

Током 1989, у време када је Милошевић успоставио чврсту власт над Србијом и кренуо на целу Југославију са циљем да је учини више налик оној из доба пре 1966, провадина штампа кренула је у велику акцију рехабилитације Ранковића. Рехабилитација се одвијала кроз исповести њему блиских људи или пак било кога ко је учествовао у догађајима везаним за Брионски пленум, а хтео је о томе да говори.¹¹⁹⁹ Осим скидања одговорности за прислушкивање, Ранковић је ослобађан и одговорности за рад тајне полиције у Југославији, кроз навођење паралелних служби безбедности и посебно кроз инсистирање на мистериозној улози Ивана Крајачића.¹²⁰⁰ Објављивале су се исповести бивших Ранковићевих сарадника и интервјуисани су функционери који су учествовали у Брионском пленуму, али су се касније разишли са Титом, попут Крсте Црвенковског.¹²⁰¹ Бранко Петрановић бранио је рехабилитацију као „леgitиман поступак утврђивања истине“, одбацујући њене дневно-политичке мотиве.¹²⁰² Посебно су важна била

¹¹⁹⁶ Ревизионистички историчар Бојан Димитријевић оцењује да је Ранковић 1951. „на много оштрији начин критиковао своју службу него што су то учинили његови критичари у време Брионског пленума“, Димитријевић, Бојан, *Ранковић – други човек*, 150.

¹¹⁹⁷ Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1951 – 1968)*, Београд: Филип Вишњић, 2000, 269 – 272.

¹¹⁹⁸ *Исто*, 263.

¹¹⁹⁹ Већина исповести штампана је у популарној форми фељтона, видети, на пример: група аутора, „Случај Ранковић: од завере против државе и Тита до великодушног опраштаја“, *Вечерње новости*, 2 – 15. јун 1989; Милан Ђоковић Поп, „Судбине у слушалици: исповест бившег руководиоца УДБА-е из доба Ранковића“, *Вечерње новости*, 27 – 28. јул 1989; Раша Лазаревић, „Судио сам Ранковићу“, *Вечерње новости*, 23. јул – 18. август 1989.

¹²⁰⁰ Милорад Вучелић и Сава Даутовић, „Шта се крило иза 'прислушкивања'“, *НИН*, 21. мај 1989, 6 – 8.

¹²⁰¹ „Неко је морао бити жртва“, *Вечерње новости*, 23. мај 1989, 13; Milomir Marić, Intervju sa Krstom Crvenkovskim, „Како је заиста оборен Ranković“, *Duga*, 10. јун 1989, 37 – 40, 45; „Косово – епилог брионског пленума“, *НИН*, 16. јун 1989, 52 – 54.

¹²⁰² Славко Гајевић, Интервју са Бранком Петрановићем, „Билас није реалан политичар“, *Политика експрес*, 10. јун 1989, 5.

сведочења Ранковићевих сарадника који су у току 1989. објавили своја сећања.¹²⁰³ И пре него што су објављена у виду књига, ова сећања појавила су се у штампи као ексклузивни фељтони или чланци.¹²⁰⁴ Публицисти и новинари блиски режиму написали су 1989. и 1990. две тиражне књиге о Ранковићу и Брионском пленуму где су га у потпуности рехабилитовали, а његову смену означили као почетак свих проблема у земљи.¹²⁰⁵

Друга личности око које се исплео богат ревизионистички наратив који је подржавао оцену да је Југославија била антисрпска творевина био је Слободан Пенезић Крцун. Крцун је био предратни комуниста, прослављени партизански командант и након рата први шеф Озне за Србију (дакле – пандан Стеви Крајачићу), а после и српски премијер. Важио је за преког и незгодног човека који је умео да одбруси свима, па чак и Титу. Погинуо је 1964. године у саобраћајној несрећи када је његов возач, јурећи огромном брзином, слетео са Ибарске магистрале и ударио у дрво. Управо оваква смрт од Крцуна је створила симбол српског отпора словеначко-хрватској завери који је морао да буде ликвидиран по Титовом наређењу. Крцунови наводни сукоби са разним личностима, укључујући и Тита, постали су брзо чаршијске легенде које су се радо препричавале по кафанама. Временом, све су се усмериле ка томе да је Крцун у сукобе улазио јер је штитио Србе и Србију. Оваквој слици и важном месту које је добио у ревизионистичком наративу нису сметале чињенице попут оне да је управо Крцун водио операцију за хватање Драже Михаиловића и да је, као шеф српске Озне, најодговорнији за ликвидације непријатеља одмах након ослобођења, посебно оне вансудске. И овде се потврђује селективност и отпорност на чињенице историјског ревизионизма. Крцун је националистима био потребан као важан симбол страдања, али и отпора Срба Титовом режиму. Све је то гурнуло у други план стварну биографију Слободана Пенезића. *Политика* је поводом 25 година од његове смрти, у новембру 1989, извештавала да се песме о Крцуну и даље певају, иако су о другим партизанским командантима прилично утихнуле и давала за то објашњење: „Крцун је први од политичара из ове средине, додуше више након смрти него за живота, добио етикету заговорника јаке Србије”.¹²⁰⁶

Крцунова погибија, по закључцима и цивилне и војне комисије које су истраживале случај, догодила се тако што је возач при брзини од 90-100 км/х налетео на блато и исклизнуо са пута, ударивши притом у дрво. У несрећи је поред Крцуна, погинуо и функционер МУП-а Светолик Лазаревић, а сутрадан је преминуо и возач. Двоје преосталих сапутника преживело је несрећу. Чињеница да је дрво у које су ударили прилично усамљено на том подручју и да би преживели да су га промашили, навела је публицисту Бошка Матића да закључи како то чини цео случај још трагичнијим, али такође и чини бесмисленим приче о наводном убиству.¹²⁰⁷ Колико год била незаснована на доказима, прича о Крцуновом убиству ускоро је постала готово неоспорива чињеница. Наравно, приче су колале и одмах након убиства, као и код свих других таквих случајева, али је прекретница настала када је крајем 1980-их држава пригрлила националистички наратив и причу о наводном убиству извукла из кафана и ставила у водеће медије. Владимир Дедијер изнео је своје сумње за *Политику*, базиране искључиво на томе што му није било

¹²⁰³ Numić, Selim, *Dobra zemljo, lažu – do istine u brionskoj aferi prisluškivanja*, Beograd: Filip Višnjić, 1989; Lukić, Vojin, *Brionski plenum*.

¹²⁰⁴ Selim Numić, „Dobra zemljo, lažu”, *Intervju*, 9. jun 1989, 45 – 48.

¹²⁰⁵ Sekulić, Zoran, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd: Dositej, 1989; Kesar, Jovan i Simić, Pero, *Oproštaj bez milosti*, Beograd: Akvarijus, 1990.

¹²⁰⁶ Небојша Ђурђић, „Човек из легенде“, *Политика*, 5. новембар 1989, 11.

¹²⁰⁷ Бошко Матић, „Несрећа, а не убиство“, *Политика експрес*, 30. април 1988, 18.

дозвољено да види извештај војне комисије, па му се због тога јавила сумња у званичну верзију.¹²⁰⁸

Политика експрес посебно се ангажовала да од Крцунове погибије направи случај. Публициста и новинар Живорад Михајловић Шиља добио је прилику да изнесе велики број потпуно непроверљивих прича о Крцуну, због којих је овај наводно убијен. Између осталог, Крцун се по овим причама супротстављао бројним догађајима које је историјски ревизионизам већ представио као антисрпске, од принудног откупа и пресељења фабрика из Војводине, па до економског исцрпљивања Србије и наводног Титовог противљења да се дигне споменик Карађорђу. Ипак, врхунац је била тврдња да је Крцун причао да је сукоб Тита и Стаљина намештен да би се обојица ослободила кадрова који им сметају, као и да је у питању сукоб два совјетска агента, те да га је то одвело у смрт.¹²⁰⁹ Као и обично у оваквим случајевима, *Политика експрес* послужила се и предузимљивим појединцима, попут публицисте из Ужица Горана Лазовића, који је објавио књигу о Крцуновој погибији и то у неколико издања, након што му је *Политика експрес* предусретљиво дала да се данима рекламира на њеним страницама излажући бројне непроверљиве и маштовите тврдње о целој несрећи чија суштина је била да је Крцун убијен по Титовом наређењу „уз помоћ верних српских слуга“.¹²¹⁰

Представа о Крцуну опстала је и након распада земље и демократске транзиције 2000. године. РТС у документарном филму 2017. Крцуна овако описује: „суров, лак на сузу и осетљив на српску традицију“. У истом филму директор Историјског музеја у Ужицу потврђује да је ревизионистички наратив жив и здрав речима да се кроз Пенезића „осликава и судбина Србије“, као и однос савезне власти према Србији.¹²¹¹ Представници српске полиције, укључујући и министре унутрашњих послова, редовно полагају венце на гробове Александра Ранковића и Слободана Пенезића, што ову двојицу чини јединим комунистичким функционерима којима држава Србија одаје почаст.¹²¹² Нема никакве сумње да Јосип Броз није много волео у својој близини јаке личности, не због њихове националности, већ због ауторитарног начина владања (били су му, свако на свој начин и у специфичном историјском моменту, проблематични и Хебранг, и Ђилас, и Ранковић). Ревизионистима, са друге стране, ауторитаризам није био проблем, али су морали да створе представу о угроженим Србима да би цела националистичка прича имала смисла. Мртви попут Ранковића, Крцуна или Благоја Нешковића постали су постхумно борци за српске националне интересе и сходно томе добили важно место у новој култури сећања.

¹²⁰⁸ Слободан Кљакић, интервју са Владимиром Дедијером, „Две верзије о смрти Слободана Пенезића Крцуна“, *Политика*, 5. мај 1990, 23.

¹²⁰⁹ Живорад Михајловић Шиља, „Језик га одвео у смрт“, *Политика експрес*, 9. август 1990, 11.

¹²¹⁰ Видети, на пример: Симонида Симоновић, „Зашто сте ми убили сина?“, *Политика експрес*, 11. август 1990, 9; Горан Лазовић, „Путовање без повратка“, *Политика експрес*, 15. август 1990, 10; Горан Лазовић, „Крцунов убица је жив“, *Политика експрес*, 8. новембар 1990, 10.

¹²¹¹ Стеван Костић и Горислав Папић, *Крцунова република*, РТС, јун 2017, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=a_7Xdu-wHGY, последњи пут посећено 29. децембра 2023.

¹²¹² Јасмина Џабић, „Венци за Ранковића и Крцуна“, 9. мај 2021, *Фонет*, <https://www.fonet.rs/drustvo/35963041/venci-za-rankovica-i-krcuna.html>, последњи пут посећено 29. децембра 2023.

3.4. Победа ревизионистичког наратива о Југославији

Реченица Добрице Ћосића из *Грешника*, изречена кроз уста Вукашина Катића, да је Југославија „најскупља и најтрагичнија заблуда српског народа”,¹²¹³ стекла је код националистичке интелигенције митски статус и понављана је у бројним приликама у наредним годинама. Под Југославијом, овде се мислило на заједнички живот равноправних јужнословенских народа. Академик Војислав Кораћ то је Ћосићу и јавно признао рекавши у интервјуу 1992. године: „Мислим да смо ми жртве југословенске идеје. Не кажем тиме ништа ново, много мојих пријатеља мисли исто то” и појашњавајући: „Очигледно је да та Југославија није била добра и мислим да је Добрица Ћосић у свом ‘Слову’, инаугуралном слову изрекао мисао која је најтачнија – да ми морамо што пре да се ослободимо титоистичких схватања”.¹²¹⁴ Идеја о Југославији као резултату искључиво српских напора и жртава, логички је довела до развоја осећања код дела српског народа да постоји дуговање према Србима које стиже на наплату. И ову је мисао формулисао Добрица Ћосић када је у фебруару 1990. тражио да Србија не спречава отцепљење Словеније, али уз следећи услов: „Срби морају Југославији, па и њима, испоставити своје националне интересе и рачуне, који нису мали, а који морају да се изравнају. Излазак из Југославије мора да се плати.”¹²¹⁵ Сликари Мића Поповић Југославију је у јануару 1989. описао као слику „са пределима из Хијеронимуса Боша, са врбама са којих висе Срби, сада украшену златним рамом братства-јединства”.¹²¹⁶ Момо Капор се у својој редовној колумни у *Политици* 1990. вајкао над изгубљених 40 година живота у Југославији и питао се ко ће то људима да надокнади, јер „не постоји тако вешт адвокат који би у наше име тужио дојучерашњу Југославију за све глупости у којима смо морали да живимо и да им аплаудирамо, а да може да добије тај процес!”¹²¹⁷

Југославија је суштински рушена током Милошевићевог похода на власт. Тај поход подразумевао је промену карактера земље, тј. измену базичних поставки друштвеног конзензуса постигнутог још на заседањима АВНОЈ-а. Овај пут постајао је све очигледнији током 1988. како је текао поход на покрајине, па и на саму федерацију. Уставни амандмани који је требало да смање овлашћења покрајина и поврате неке од надлежности у руке републике, у ствари су били само први корак ка темељном преуређењу читаве Југославије. Нису то много крили ни Милошевићеви људи, а и другима је постало јасно о чему се ради током бурног лета и јесени 1988. обележених антибирокуратском револуцијом и расправом о променама Устава Србије. У уводном излагању на заједничкој седници РК ССРН и Већа Самосталних синдиката Србије 9. децембра 1988. председник Одбора за организовање јавне дискусије о промени Устава Србије, Слободан Вучетић, поднео је извештај о току јавне расправе. По његовим речима није ово била само расправа о амандманима, већ „свенародна политичка расправа о целокупном стању у Југославији“. Тражила се промена и Савезног устава, веће јединство Југославије, хитно решавање „косовске драме Срба и Црногораца“ итд. На свим скуповима у ужој Србији и Војводини изражена је подршка политици „коју води СК Србије након VIII седнице.“ Вучетић је истицао да се та подршка „једнако односи на спровођење нужних уставних промена у Србији, на решење косовске драме, на јачање јединства и националне равноправности у оквиру федеративне

¹²¹³ Ћосић, Добрица, *Грешник*, 291.

¹²¹⁴ Интервју са Војиславом Кораћем у: Јевтић, Милош, *Чувари традиције*, 375 – 376.

¹²¹⁵ Dobrica Ćosić, „Izlazak iz Jugoslavije mora da se plati“, *Duga*, 17. februar 1990, 67.

¹²¹⁶ Љиљана Богдановић, „О ратничком народу који убија себе“, *НИН*, 15. јануар 1989, 36.

¹²¹⁷ Момо Капор, „О изгубљеном времену“, *Политика*, 25. март 1990.

Југославије и на сузбијање изражених сепаратистичких и конфедералистичких тенденција, као и на спровођење најављене привредне реформе“.¹²¹⁸

У говору на 4. седници ЦК СКС 13. марта 1990. Ратомир Вицо, један од Милошевићевић најближих сарадника, пресудио је коначно другој Југославији и њеним главним симболима, укључујући и самог Тита: „Сасвим смирено можемо да констатујемо да је већ да нас потпуно јасно да нико не може побећи историјској одговорности. А посебну историјску одговорности носе они који су, упркос деценијама дуге, неограничене власти, пропустили да раде на демократској интеграцији Југославије. Јер, супротно историјским интересима југословенских народа и супротно кретањима у послератној Европи, Југославија је неодговорним експериментисањем у сфери државног и друштвеног уређења, разбијена и сведена на дезинтегрисану заједницу. Антисрпско расположење је систематски продубљивано у појединим републикама, а српски народ је тенденциозно оптуживан да има хегемонистичке претензије“.¹²¹⁹ Оваква реторика постала је стандардна током 1990. у говорима српских политичара. У говору приликом обележавања 300 година Велике сеобе Срба, у Сремским Карловцима 22. септембра 1990, председник српске владе Станко Радмиловић оценио је период социјалистичке Југославије као време када су српском народу наметане неке нове вредности „да би заборавио шта му је чињено; да би допустио да ван Србије буде асимилован; у Србији посвађан; да Србија буде разједињена; да Срби с Косова буду протерани, а оно отргнуто од своје матице“.¹²²⁰

Овакви ставови и званично су ушли у програм Социјалистичке партије Србије, странке настале уједињењем СКС и ССРН-а 1990. године. Пре него што је дошло до овог уједињења, ЦК СКС је месецима расправљао о програму нове партије – документу под називом „Основна опредељења СКС као партије која се бори за демократски социјализам“. Цела државна машинерија је упрегнута да се организује јавна расправа о овом документу - штампан је у 500,000 примерака, објављен у *Политици* и *Политици експрес* и регионалним листовима, ЦК-у је достављено више од 4,300 записника са преко 5,500 састанака различитих партијских организација. Састанци су показали да је нова култура сећања продрла дубоко међу грађане и да је поглед на социјалистичку Југославију и оно што су до тада биле неприкосновене истине, знатно измењен у међувремену, у складу са новом политиком историје вођеном од стране власти и њој потчињених медија и институција у Србији. Тако је већина локалних организација тражила јасно одређење према грешкама КПЈ из прошлости, посебно према оним грешкама које су учињене „на штету Србије“, па се наводе: премештање фабрика, обрачун са интелектуалцима, пристајање на Устав из 1974, а тражила се и „демистификација улоге Јосипа Броза“.¹²²¹

Документ је усвојен на седници председништва ЦК СКС 11. јуна 1990. У уводном реферату, председник српске партије Богдан Трифуновић осудио је сва руководства која су радила на дезинтеграцији Југославије додајући да је Југославија „због култа личности и његовог опонашања на републичким и покрајинским врховима, због неуспешних експеримената у сфери државног и друштвеног уређења, сведена на лабаву и дезинтегрисану заједницу“.¹²²² Овакав

¹²¹⁸ АС, Б, 75, ф. 392, Уводно излагање Слободана Вучетића, Заједничка седница РК ССРН и Већа ССС од 9. децембра 1988. – извештај о јавној расправи о амандманима на Устав Србије.

¹²¹⁹ Ратомир Вицо, *Информативни билтен ЦК СКС*, број 3 (1990), 6.

¹²²⁰ Тасић, Наташа, *Наступи и репертоар хора 'Обилић' на државним светковинама*, 100 – 102.

¹²²¹ АС, Б2, к. 514, Анализа расправе о предлогу „Основна опредељења СКС као партије која се бори за демократски социјализам“ - 1. јун 1990.

¹²²² АС, Б2, к. 514, Уводно излагање Богдана Трифуновића, Седница председништва ЦК СКС од 11. јуна 1990.

напад на Јосипа Броза, иако без помињања његовог имена, био је квалитативна промена у понашању једног савеза комуниста у Југославији, али такође и у складу са захтевима већ припремљеног јавног мњења. И у другом важном сегменту ревизионизма и на њему засноване нове политике историје – односа према Југославији и њеном уређењу – Трифуновић је изложио јасно партијско становиште: „Антисрпско расположење систематски је продубљивано у појединим републикама, а српски народ је тенденциозно и непрекидно од 1918. оптуживан да има хегемонистичке претензије“. Разарање државе Трифуновић је лоцирао у 1970-е када је по њему дошло „до деформисаног конфедерализма који све више затире и разара национални идентитет Срба широм Југославије, до отвореног деловања антисрпске коалиције, 'дворског живота' државног и партијског врха итд“.¹²²³

Слободан Милошевић је и званично објавио своју политику преуређења Југославије на седници Скупштине Србије у јуну 1990, на којој је усвојен Предлог новог Устава Републике. Устав је био написан за независну државу, са одредбама које су омогућавале Србији да сваки акт савезне државе стави ван снаге ако процени да се тим актима „нарушава равноправност Републике Србије или се на други начин угрожавају њени интереси“.¹²²⁴ Сам Милошевић није то ни крио, понудивши целој земљи две могуће солуције за расплет југословенске кризе – успостављање југословенске федерације (по његовом моделу) или конституисање Србије као независне државе. Међутим, у овом другом моделу, југословенске унутрашње границе више не би важиле, тј, дошло би до територијалне прекомпозиције република или како је то Милошевић јасно рекао: „у случају да се неће федеративна Југославија, питање граница Србије је отворено политичко питање“.¹²²⁵ Дакле, доминантна политика српског национализма од 1918. године, сажета у идеји – или Југославија по мери Срба или Велика Србија – сада је и јавно промовисана као званична политика Милошевићевог руководства. Наравно, нико у том руководству није гајио заблуду да је могућа прва опција, тако да су већ увелико трајале припреме за реализацију друге опције, како показују бројна сведочења, укључујући и она кључних актера попут Борисава Јовића.¹²²⁶

Да би изменио и урушио популарну идеју Југославије, српски национализам је морао да се служи врло суптилним средствима, чему националисти, као баштинници агресивне и искључиве идеологије, нису били склони. Једини који је могао да им омогући успех био је партијски апарат и то не било какав, већ само онај чврсто аутократски устројен око вође. Срби су морали да буду преваспитани, да буду убеђени да је лаж оно што су живели, да им са једне стране прети страшна опасност коју морају превентивно да спрече, а са друге стране, да заслужују више, у смислу положаја у заједничкој држави. То није могло да се уради отвореним нападом на идеју Југославије. Идеја је морала да буде первертирана, испражњена од дотадашњег садржаја (попут братства и јединства и равноправности народа) и испуњена сасвим новом симболиком. А онда се са таквом искривљеном идејом Југославије, истуреном напред као штит, кренуло у рушење земље и стварање државе у којој ће доминирати Срби, како год се она звала. Други национализми у земљи реаговали су на очекиван начин, видевши шансу за себе у одбрани од српског национализма и *danse macabre* могао је да почне.

¹²²³ Историјски део у документу писао је историчар Бранко Петрановић који је прешао на страну историјског ревизионизма заједно са партијом којој је припадао, задржавајући положај неприкосновеног партијског арбитра за историју Југославије.

¹²²⁴ Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, 1/1990, члан 135, став 2.

¹²²⁵ „Нека грађани Србије одлуче о Уставу“, *Политика*, 26. јун 1990, 1.

¹²²⁶ Јовић, Борислав, *Последњи дани СФРЈ*, 160 – 161.

4. ДЕКОНСТРУКЦИЈА ОСНИВАЧКОГ МИТА – ОДНОС ПРЕМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Деконструкција оснивачког мита једне државе ефикасан је начин да се у питање доведе и сама држава. Социјалистичка Југославија, као што смо већ видели, лежала је на темељу који су изградили борци НОВЈ у Другом светском рату. Тај је темељ имао заокружену структуру – своје велике датуме, митске хероје, неприкосновеног Вођу, издају која није успела и огромне жртве као везивно ткиво самог темеља. У складу са трендовима времена, али и природом наратива о оснивачким митовима (који је добрим делом ванвременски), партизанска борба народа Југославије дуго је билаштићена различитим средствима и врло ретко се дозвољавало критичко сагледавање било ког сегмента те појаве. Та лажна савршеност, вештачки брањена од јавне дискусије и научног пропитивања, почела је да се руши 1980-их кроз све критичкију историографију, али и кроз популарну уметност. У врло популарној ТВ серији *Последњи чин* из 1981. четници су већ били нијансирано приказивани, не наравно у позитивном светлу, али није скривано да је постојао развој тог покрета који није био исти на почетку и на крају рата.¹²²⁷ Четнички ликови у серији (као и четничке песме) изазивали су различите реакције, не само негативне, што је најављивало нове погледе на званичну културу сећања након Титове смрти.¹²²⁸

Многи су током 1980-их почели да се баве Другим светском ратом, између осталог и због важности коју је имао за земљу чија будућност је била неизвесна. Сваки историјски наратив преиспитиван је како из историографски исправног, па и пожељног угла, тако и за потребе ревизионистичке прераде прошлости и инаугурације нове владајуће идеологије – национализма. Ту су се борба аргумената, скрупулозна анализа извора и супротстављање нових тумачења старим, изгубили у хаосу заснованом на постојећим кризама (од економске до моралне), а подстицаном систематично од националистичких актера сећања. Ово је условило и својеврсно удаљавање професионалних историчара од теме Другог светског рата. Специфичан историографски ескапизам види се добро у анализи часописа *Историја 20. века*, који по вокацији покрива Други светски рат. Теме из овог рата, иако свакодневно присутне у штампи и публицистици крајем 1980-их и почетком 1990-их, у часопису су биле све ређе из године у годину, од 30 одсто свих текстова 1987. па до тек 15 одсто 1989. и 17 одсто 1990. године.¹²²⁹ Драго Роксандић је примећивао 1991: „Инструментализација 1941. године, насупрот историјскознанственим интерпретацијама, таквих је размјера да сваки покушај критичког утемељивања чињеница изазива лавине оспоравања.”¹²³⁰

Важан елемент који ће бити истражен у овом поглављу је однос власти у Србији према оснивачком миту СФРЈ у тренуцима када је мењала своју политику и прихватила национализам као оруђе за успостављање и учвршћење личне власти. Са једне стране, рушење идеје Југославије, онако како је дефинисана одлукама АВНОЈ-а (а самим тим и НОБ-а) било је међу кључним

¹²²⁷ Последњи чин (1981), р. Сава Мрмак, ТВ Београд.

¹²²⁸ Daković, Nevena, „Istorijski revizionizam i medijska arheologija (i): ekranska istorija četnika”, *Zbornik radova FDU*, 28 (2015), 123 – 124.

¹²²⁹ Ови бројеви настају сабирањем свих текстова из часописа, али пажљивија анализа показује да се односе пре свега на приказе књига, док правих научних чланака о Другом светском рату, посебно на врхунцу јавног интересовања у периоду 1989 – 1990. готово да нема, видети анализу у: Спасојевић, Тамара, „Слика Другог светског рата у часопису ‘Историја 20. века’”, *Историја 20. века*, 22, 1 (2004), 105 – 131.

¹²³⁰ „Hrvatska 1941 – rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe”, 94.

циљевима српског национализма и власт није могла да уђе у савез са националистима, а да не прихвати тај циљ. С друге стране, властима је било неопходно да освајање позиција моћи, прво у Србији са покрајинама, а онда и у савезној држави и другим републикама изведу тако да не изазову аутоматски отпор. Касније, током 1990-их и 2000-их, све оgrade биће одбачене и ревизионизам ће суверено завладати јавним простором, бришући готово све трагове културе сећања из доба социјалистичке Југославије. Али темељ овог посла постављен је 1980-их. Како наводи Јелена Ђуреиновић, наративи о Другом светском рату креирани 1980-их, били су кичма историјског ревизионизма у постсоцијалистичком периоду.¹²³¹

Када је у питању сећање на Други светски рат, Дајана Турковић је закључила да је до 1990. постало мање важно шта се тад стварно дешавало, у односу на оно што су људи натерани да верују да се десило.¹²³² Историчари су, као и у другим областима, и овде направили значајне помаке, ослобођени круте идеолошке стеге. Ипак, то ревизионистима није много значило. Из критичке историографије узимали су оно што им је одговарало за изградњу новог наратива, а све остало су одбацивали. Историчар Бранко Петрановић објавио је 1983. године књигу о Другом светском рату која делимично доводи у питање дотадашње истине, пре свега ону о идеолошком карактеру четничког покрета.¹²³³ Он је четницима признавао антифашизам, иако је наглашавао да су већи део рата сарађивали са окупаторима. Тако је урушаван важан наратив владајуће културе сећања о балансу злочина и издаје међу народима Југославије као саставном делу политике братства и јединства.¹²³⁴ Националистичка идеологија, у склопу дивинизације нације, брисала је свако историјско сећање које је Србе везивало за фашизам и злочине. Најважнија мета накнадног брисања везе између Срба и злочина било је превредновање четничког покрета. Како констатује Дубравка Стојановић, говорећи о четницима: „Кад им се избришу колаборација и ратни злочини и допише антифашизам, од њих је могуће направити идеалне борце за „националну ствар”, који су се због властите наивности, поштења и прљаве игре великих сила, нашли на страни поражених снага у Другом светском рату”.¹²³⁵

Трауматична је улога дела партизанских бораца, укључујући и прослављене народне хероје, као актера сећања током 1980-их, који су, што свесно, што као резултат манипулације, постали промотери нове политике историје, оне која је рушила државу за чије су стварање крварили. И сами функционери СУБНОР-а почели су 1990. да схватају шта се догађа, али тек када је било касно. Један од оних који су пружили подршку Милошевићу док је освајао власт, председник СУБНОР-а Михајло Швабић, резигнирано је примећивао у јуну 1990. да се уреднику четничких *Погледа* дају „четири стране на финој хартији у листу под уредништвом Љиље Булатовић да пласира своје тезе”.¹²³⁶ Начини на који су ревизионистички наративи настајали, преживљавали, а затим током 1980-их пласирани као нове историјске истине били су комплексни и захтевали су учешће великог броја актера. Њихов успех ни међу општом популацијом, а посебно међу борцима није био загарантован, па чак ни изван. Партизански борци били су циљна група

¹²³¹ Ђуреиновић, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia - Collaboration, Resistance and Retribution*, London/New York: Routledge, 2020, 14.

¹²³² Турковић, Dajana, *History And Popular Culture In Yugoslavia 1945 – 1990*, 84.

¹²³³ Петрановић, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945 I-II*, Beograd: Rad, 1983.

¹²³⁴ Sindbæk, Tea, „The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945”, *Journal of Contemporary European Studies*, 17, 1 (2009), 47 – 59.

¹²³⁵ Стојановић, Dubravka, „’Godina okupacije’ – slika ’1945’ u srpskim udžbenicima istorije“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, Zagreb: Disput, 2009, 266.

¹²³⁶ АС, Б75, ф. 423, Излагање Михајла Швабића на седници председништва ССРН Србије, 8. јун 1990.

којој је Милошевићева власт приступила опрезно и лемећи је сегмент по сегмент, без отвореног антагонизирања. Део бораца пружио је отпор, тако да ни ова, као ни било која друга друштвена група, није била монолитна, нити је национализам преовладао без отпора.

На крају су партизани, пре свега њихово вођство на челу са КПЈ и Титом, постали у званично промовисаном колективном памћењу непријатељи и злочинци, део свеопште антисрпске завере која је довела до „окупације” 1945. године, до насилног прекида у континуираном развоју српске нације и до разбијања „српског националног корпуса”. Националистичке снаге из Другог светског рата, од четника Драже Михаиловића, па до Љотићевих фашиста, постале су, са друге стране, жртве историјских околности, издаје великих сила или грађанског рата проузрокованог од комуниста као агената Коминтерне. Тиме су сви Срби постали антифашисти и жртве, а други народи непријатељи у служби фашизма. Други светски рат ишчупан је из свог глобалног контекста и сведен на одбрамбени рат Срба против свих других, али и на трагичан грађански рат међу самим Србима. Тиме су Срби, још једном, били и хероји и жртве само никако злочинци. У овом поглављу биће обрађени сви поменути ревизионистички наративи, методе које су ревизионисти употребили да би произвели нову културу сећања и начин на који су користили вернакуларна сећања, као и улога српских власти и других актера сећања у овој, најтежој и најнеизвеснијој од свих битака у оквиру великог рата сећања у Србији 1980-их.

4.1. Ревизионистички наратив о партизанима као непријатељима Срба

4.1.1. “Носим капу са три рога и ратујем против Бога” – партизани као злочинци

Песму „имам капу са три рога, ми идемо против Бога, ал нећемо против Христа, јер је и он комуниста“ навео је Владимир Дедијер у новим прилозима за биографију Јосипа Броза 1981, додавши да ју је чуо на ослобођеној територији у Хрватској.¹²³⁷ Нико други никада није забележио овакву песму у Другом светском рату. Ово је добар пример стварања ревизионистичке слике о партизанима као авантуристима и зилотима, отпадницима од сопствене заједнице који су рушили све традиционалне вредности и служили анационалном комунистичком интернационализму. Притом, историјски ревизионизам је све време имао циљ да масе (и то искључиво оне у оквиру српског народа) које су пошле за КПЈ и вођством партизанског покрета одвоји од овакве слике и прикаже их као заведене, наивне и напослетку, жртве комунистичке преваре. Тиме су партизани могли да остану злочинци, а да Срби међу њима буду екскулпирани. Сви важни догађаји, посебно злочини против Срба, стављени су у ревизионистичком наративу у посредну или непосредну везу са партизанским покретом, укључујући и Јасеновац. Тема Јасеновца послужила је, осим за распаљивање мржње према Хрватима, и за доказивање злочиначког карактера партизанског покрета. У *Књижевној речи* објављена је 10. маја 1985. песма партизанског команданта из Хрватске, Станка Опачића Ћанице, у којој он прозива своје колеге што нису нападе Јасеновац. У песми командант дивизије позива два корпуса која стоје на обали Саве да нападну логор, али они то не чине. На крају, како каже песник Ћаница:

„За неколико дана погиге командант и свашта се шушка,
А на Јасеновац до краја рата не плану партизанска пушка”.¹²³⁸

¹²³⁷ Dediđer, Vladimir, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita 2*, Rijeka: Liburnija, 1981, 575.

¹²³⁸ Станко Опачић Ћаница, „Јасеновац“, *Књижевна реч*, 10. мај 1985, 256.

Вечерње новости отвориле су још тада тему, али управо на овом примеру можемо видети разлику у односу на каснији период када је држава променила страну у рату сећања. Тема се 1985. разматрала уз помоћ партизанских команданата који су били тада на терену и који су сви до једног апсолутно одбацивали било какву могућност напада на Јасеновац. У питању су били најмеродавнији команданти попут Вељка Ковачевића или Јефто Шашић и Бошко Шиљековић, Срби из Хрватске који су се борили у славонским јединицама у близини Јасеновца.¹²³⁹ На ове сумње они су одговарали не само из позиција тадашњих команданата, већ и лично и емотивно, као људи којима су делови родбине и пријатељи били заточени у Јасеновцу. Међутим, Опачићеве сумње преносиле су се и даље. Тако их је, на пример, понављао таблоидни новинар Миломир Марић у књизи *Деца комунизма* из 1987. где, говорећи о Ћаници, констатује да је овог копкало зашто партизани нису ни метак опалили на Јасеновац „иако су славонске партизанске јединице биле у стању да заузму и већа утврђења“.¹²⁴⁰ Песник Танасије Младеновић, позивајући се на Опачића, констатовао је да је напад на Јасеновац забранио Владимир Бакарић „који је био у сталној вези са Брозом“ и закључио: „и ту се, дакле, огледа франковачка политика!“¹²⁴¹

Бранко Петрановић на научном скупу о Јасеновцу у САНУ, у новембру 1988, говорио је о постојању планова за напад на Јасеновац уз закључак: „зашто до тога није дошло, није јасно“.¹²⁴² Извештај са овог скупа, на коме се говорило о бројним темама везаним за логор и уопште за геноцид, недељник *Новости* 8 објавио је са надсловом: „Партизани никад нису напали Јасеновац“.¹²⁴³ Док су некада медији давали простора партизанским командантима да објасне ситуацију у вези са Јасеновцем, након промене политике партије 1988. ситуација се драстично променила. У *Политикином* недељнику *Свет* у новембру 1989. објављен је текст у ком извесни Милан Кевић, до детаља описује како је планиран напад на Јасеновац и како је на крају то спречио Владимир Бакарић, и то два пута, једном јер је у логору „високи функционер ЦК Хрватске“ чији би живот био угрожен.¹²⁴⁴ Текст су након два дана пренели и *Политика* и *Политика експрес* под истим насловом („Зашто Јасеновац није ослобођен“) и у тек нешто скраћеном издању.¹²⁴⁵ Публицисти Славко Комарица и Славко Одић, који су детаљно истражили ову тему, установили су да је готово цело Кевићево сведочење плод маште и да ниједна од његових тврдњи није могла да се потврди неким другим доказом, укључујући и спекулације да су партизански команданти на том подручју погинули под сумњивим околностима.¹²⁴⁶

Павле Јакшић се у својим мемоарима питао зашто Хебранг никада није поставио питање Главном штабу Хрватске о могућности ликвидације логора у Градишкој и Јасеновцу, закључивши: „Мислим да би ова операција – диверзантска или права војна – као напад на релативно мале снаге обезбеђења за нашу тадашњу војску била права шала!“.¹²⁴⁷ Иначе, начелник

¹²³⁹ Јован Кесар и Драгоје Лукић, „Да ли су наше јединице у току рата могле да ослободе логор Јасеновац-Стара Градишка?“, *Вечерње новости*, 5 – 7. јун 1985.

¹²⁴⁰ Marić, Milomir, *Деца комунизма*, Београд: Младост, 1987, 294.

¹²⁴¹ Zoran Sekulić, Intervju sa Tanasijem Mladenovićem, „Kako је cvilela kruška“, *Svet*, 5. septembar 1990, 39.

¹²⁴² С.С., „Злочин у колевци“, *Вечерње новости*, 23. новембар 1988, 14.

¹²⁴³ М. Dražić, „Fabrika smrti – neosvojiva“, *Novosti* 8, 8. decembar 1988, 14.

¹²⁴⁴ Sreto Dragaš, „Jasenovac ne sme pasti“, *Svet*, 15. novembar 1989, 27 – 29.

¹²⁴⁵ „Зашто Јасеновац није ослобођен“, *Политика експрес*, 17. новембар 1989, 6; „Зашто Јасеновац није ослобођен“, *Политика*, 17. новембар 1989, 8.

¹²⁴⁶ Komarica, Slavko i Odić, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Zagreb: Iros, 2008, 244 – 250.

¹²⁴⁷ Jakšić, Pavle, *Nad uspomutama I*, 523.

тог истог Главног штаба био је управо Павле Јакшић, али нигде у својим опширним сећањима не објашњава како се он није сетио да бар предложи ту „праву шалу“ од операције. Академик Антоније Исаковић је писао почетком 1989. да Јасеновац никада није нападнут и ослобођен, а ако је то и било немогуће, питао се зашто бар није узнемириван, иако је „било у партизанима искусних диверзаната“.¹²⁴⁸ У децембру 1989. Милан Булајић, правник који је истраживао геноцид у НДХ, у недељнику *Свет* је постављао питање зашто је Јасеновац ослобођен тек шест месеци након Београда и констатовао да нико није објаснио зашто су заточеници морали изгинути 22. априла (пробој из логора – прим.аут), иако је Стара Градишка већ седам дана била слободна.¹²⁴⁹

Наводне зле намере партизанског вођства постале су константа и у националистичкој литератури 1980-их. Јунак *Књиге о Милутину* примећује да су Тито и Кардељ дигли устанак у Србији, где Немци примењују политику одмазде сто за једног, уместо да то учине „тамо одакле су“.¹²⁵⁰ Кроз уста четничког команданта, Данко Поповић овако формулише оно што тада, 1985. године, још увек није могло да се нађе у медијима као класичан ревизионистички наратив: „И ви се не питате што тај устанак није поведен у Загорју, па да Немци у Вараждину стрељају петнаес’ иљада ђака и младића, ко у Крагујевцу и Краљеву, драги родитељи отаџбине! Што то врзино коло није тамо заиграло, него другови из Загорја дошли овде, у Шумадију да се животима наше деце и унучади поигравају“.¹²⁵¹ Публициста и новинар *Вечерњих новости* Перо Симић (током владавине Слободана Милошевића био је једно време и главни уредник ових новина) тврдио је да се Тито радовао немачким репресалијама и да су „ушашка зверства над Србима у суштини одговарала Титу и његовој врхушки“.¹²⁵² Мајкл Лиз, о чијем ће раду још бити речи у наставку овог поглавља, партизанску војску оптужио је за масовна убиства, посебно Срба и констатовао да је „врло могуће да је Тито премашио ушашки рекорд“.¹²⁵³

Једна од бројних ратних трагедија, експлозија у немачком магацину у Смедереву 5. јуна 1941. која је довела до погибије око 500 цивила и изазвала огромну материјалну штету такође је накнадно приписана комунистима. Сви докази, укључујући и врло детаљне немачке извештаје, говоре да је у питању био или немар или самозапаљивање лоше ускладиштене муниције.¹²⁵⁴ Наратив који се појавио крајем 1980-их био је класична таблоидно-ревизионистичка производња мита, који је, поред велике трагедије, имао и другу важну компоненту таквих прича – мистериозног шпијуна у лику совјетског обавештајца југословенског порекла, Мустафе Голубића. Коинциденција да је Голубић ухапшен у Београду два дана након експлозије у Смедереву добро је послужила да се од ове личности створи мит који ће имати вишеструку функцију у ревизионистичкој политици историје.¹²⁵⁵ Голубић је био донекле загонетна личност бурне биографије која је укључивала и чланство у *Црној руци*, учешће у балканским и Првом светском рату у редовима српске војске, али и каснији рад за СССР, где се најдуже задржао у

¹²⁴⁸ Antonije Isaković, „Pokolj, strategija zaborava“, *Duga*, 4. februar 1989, 19.

¹²⁴⁹ Milan Bulajić, „Tito nikad nije posetio Jasenovac“, *Svet*, 13. decembar 1989, 24.

¹²⁵⁰ Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, 114.

¹²⁵¹ Исто, 125.

¹²⁵² Симић, Перо, *Тито и Срби – књига 1 (1914–1944)*, Београд: Лагуна, 2016, 107 – 108.

¹²⁵³ Лиз, Мајкл, *Силоване Србије – британска улога у Титовом грабљењу власти 1943 – 1944*, Београд: БИГЗ, 1991, 336.

¹²⁵⁴ Детаљно о трагедији и броју жртава видети у: Лазич, Мирослав П., *Експлозија у Смедереву 5. јуна 1941. године – 80 година после*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2021.

¹²⁵⁵ Да је у питању обична коинциденција говори и чињеница да га агенти Гестапоа на саслушању нису уопште ни питали за Смедерево, Gužvica, Stefan, „Mustafa Golubić – šta zaista znamo?“, 13. decembar 2020, <http://slobodnifilozofski.com/2020/12/mustafa-golubic-sta-zaista-znamo.html#49>

обавештајној служби Црвене Армије. Уз овакву биографију, која сама по себи чини добар материјал за настанак мита, Голубић је још и припадао струји у југословенској партији која се сукобила са Титом непосредно пре Другог светског рата.¹²⁵⁶ А онда је у јулу 1941. ухапшен од стране Гестапоа у Београду, а након мучења (током ког се херојски држао не одавши ниједан важан податак) и стрељан, 29. јула 1941.

Пошто се није знало како је Гестапо сазнао за Голубића, формирана је прича да га је одао Тито, преко Ђиласа или већ неког другог свог сарадника. Ова верзија, иако без икаквих извора, постала је доминантна у јавности, и то не само у публицистици. Историчар Коста Николић тврдио је да је Голубића пријавио Ђилас по Титовом наређењу, наводећи да је то информација „према изворима другог реда“, а онда је прецизирао и мотив – у питању је била борба за превласт у совјетској обавештајној служби, те је после Голубићеве смрти на чело београдског пункта уз Титову подршку дошао Иван Стево Крајачић.¹²⁵⁷ И ову, као и причу да Мустафић стоји иза експлозије у Смедереву, у јавности је међу првима лансирао таблоидни новинар Миломир Марић, који је од Мустафића направио митску личност, једног од кључних јунака своје књиге *Деца комунизма* из 1987. приписујући му потпуно невероватне подвиге, укључујући и атентат на Троцког.¹²⁵⁸ Историчар Алексеј Тимофејев који је детаљно истраживао руске изворе, извео је закључак о „потпуној беспредметности чаршијских прича о повезаности Голубића са експлозијом у Смедереву“, посебно наглашавајући да је готово немогуће да би совјетска служба организовала једну такву акцију у тренутку док је још био на снази совјетско-немачки пакт о ненападању.¹²⁵⁹

Докази или боље речено њихово одсуство, као и обично, нису поколебали ревизионисте. Бранко Петрановић у својој књизи о Србији у Другом светском рату из 1992. године, говорећи о експлозији у Смедереву наводи да „нека сведочанства која се појављују у наше време помињу диверзију коју везују за совјетске обавештајце пуковника Мустафу Голубића и Матију Видаковића“.¹²⁶⁰ Иако не поклања потпуно поверење овој верзији, Петрановић је ипак презентује као легитимну, притом избегавајући да открије чија су „нека сведочанства“, јер би онда морао да се позове на Миломира Марића што би лако довело у питање целу причу. Овакав метод у историографији, иначе често примењиван код Петрановића, где се не подржи до краја ревизионистичко тумачење, али се презентира као легитимно уз избегавање да се оцени изложена историјска грађа, често је много опаснији по последицама од измишљања таблоидних публициста и новинара. Каснији ревизионистички историчари само су логично довели до краја Петрановићеве калкулације, па је, на пример, Коста Николић много година касније практично препричао Марићеву верзију о трагедији у Смедереву, опет без позивања на било који извор, али овога пута је сценарио о одговорности Голубића представио не као један од могућих, већ као неспорно доказан.¹²⁶¹

¹²⁵⁶ Исто.

¹²⁵⁷ Николић, Коста, *Мит о партизанском југословенству*, Београд: Завод за уџбенике, 2015, 201 – 202.

¹²⁵⁸ Уз Голубића, за експлозију је оптужио и Мату Видаковића, шпанског борца и комунисту, вероватно због тога што је био стручњак за експлозиве, па је било погодно да се споји са случајем експлозије, Marić, Milomir, *Деца комунизма*, 82.

¹²⁵⁹ Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд: ИНИС, 2011, 223.

¹²⁶⁰ Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992, 112.

¹²⁶¹ Николић, Коста, *Мит о партизанском југословенству*, 201.

Смрт важних и популарних партизанских команданата послужила је ревизионистима као плодно тло да се партизанско руководство прикаже као злочиначко. Међу оваквим појединцима природно се истицао Жикица Јовановић Шпанац, предратни комуниста и шпански борац, човек који је испалио прве устаничке метке у Србији 7. јула 1941. Он је погинуо у борби са четницима у марту 1942. године у околностима које су биле прилично уобичајене за ратно време (погодио га је метак док се придигао да осмотри непријатељске положаје). Партизански борац и послератни политичар Радивоје Јовановић Брадоња отворио је тему Шпанчеве погибије у *Дуги*, не наводећи ништа конкретно, али саопштавајући да му је Тито три месеца пре тога наредио да Жикицу стреља због лошег командовања.¹²⁶² Ова прича била је једна од бројних накнадних присећања људи попут Брадоње који су све време покушавали да буду присутни у јавности лансирањем бомбастичних прича.¹²⁶³ На овоме би и остало да новинар *НИН*-а Мило Глигоријевић није од овога направио читаву фаму и у неколико бројева објављивао текстове у коме погибију Жикице Јовановића представља као мистериозну и обавијену велом тајне. Глигоријевић је закључио да остаје да о овој погибији „нагађамо до своје смрти” и констатовао како више не знамо „да ли се та погибија збила у борби са четницима или пре борбе”, иако нико од учесника у расправио није тврдио да је Јовановић погинуо пре борбе са четницима.¹²⁶⁴

И за друге значајне револуционаре и партизанске команданте појавиле су се 1980-их теорије о наводно загонетној смрти. Иво Лола Рибар, популарни вођа комунистичке омладине и народни херој, погинуо је на Гламочком пољу 1943. од авионске бомбе.¹²⁶⁵ Публициста Вјенцеслав Ценчић и његов саговорник Јосип Копинич лансирани су 1990. причу да је Лола Рибар убијен по Титовом налогу и да није страдао у нападу немачких авиона. За своје тврдње нису навели ни један доказ нити извор, што није сметало *Вечерњим новостима* да направе цео текст о томе, закључујући да је револуционар Рибар убијен „рукама исте те револуције“. Новинар је притом Ценчића и Копинича назвао „југословенско обавештајно-публицистички тандем број један“.¹²⁶⁶ „Народ”, већ навикнут да му се даје простор онда када иде уз длаку доминантном наративу, спремно се укључио у конструисање теорија завера. Подгорички адвокат у пензији, Ратимир Поповић, писао је *НИН*-у да су убиства партизанских команданата Ратка Павловића Ћићка и Ђорђа Јовановића сумњива и нерасветљена, као и да је он „чуо од неких људи” да је Ћићко завршио са два метка у леђа.¹²⁶⁷ Адвокат је на крају завапио: „Вео са историје једном се мора дигнути”, несвестан да управо учествује у набацивању неколико слојева вела на историјске догађаје.

¹²⁶² Zoran Al. Jovanović, Intervju sa Radivojem Jovanovićem Bradonjom, „Kako je poginuo Žikica Španac”, *Duga*, 5. avgust 1989, 26 – 28.

¹²⁶³ Генерал Миле Милатовић аргументовано је оспорио чак и могућност да је Тито наводну заповест за стрељање славног шпанског борца и човека који је испалио први устанички метак у земљи издао слабо познатом заменику команданта ужичког партизанског одреда, Радивоју Јовановићу Брадоњи, видети: Mile Milatović, „Metak koji još luta“, *Duga*, 14. oktobar 1989, 7 – 9.

¹²⁶⁴ Мило Глигоријевић, „Живот јасан, смрт нејасна“, *НИН*, 4. јун 1989, 23.

¹²⁶⁵ Судбина породице Рибар једна је од најпотреснијих и најпечтљивијих прича из НОБ-а, видети кратак и добар приказ у: Muharem Bazdulj, „Kratka hronika porodice Ribar”, *Vreme*, 28. novembar 2013, доступно на: <https://www.vreme.com/vreme/kratka-hronika-porodice-ribar/>, последњи пут посећено 28. децембра 2023. За класичну биографију Иве Лоле Рибара видети: Petričević, Jozo, *Ivo Lolo Ribar – ponos pokoljenjima*, Beograd: Mladost, 1978.

¹²⁶⁶ Борислав Међедовић, „Лола је убијен!“, *Вечерње новости*, 1. новембар 1990, 15.

¹²⁶⁷ Ратимир Поповић, „Још неке нејасне смрти“, *НИН*, 9. јул 1989, 24 -25.

4.1.2. Србија плаћа „данак у крви” – партизани као казнена експедиција

Антисрпство партизанског покрета (тј. његовог врха), као што смо видели, било је константа током целог Другог светског рата по ревизионистичком наративу. Логично, финале је дошло када су током 1944. године почеле борбе за Србију и када је, судећи по једном од ревизионистичких историчара, Србија морала „да плати данак у крви због подршке четницима”.¹²⁶⁸ Захваљујући стратешком положају, делови Србије били су жестоко брањени од стране Немаца и њихових савезника. А током ове године све антипартизанске снаге објединиле су се у отпору партизанској офанзиви у Србији. Поред Немаца, у заједничком фронту били су и четници, Недићева Српска државна стража, добровољачки корпус Димитрија Љотића, бугарске трупе, албански балисти, муслиманска милиција у Санцаку, руски добровољачки корпус и други.¹²⁶⁹ Савезничка авијација дошла је 1943. године у позицију да може да бомбардује циљеве на Балкану, прво на јадранској обали, а затим, након што су крајем те године успостављене ваздухопловне базе у Јужној Италији, и цело полуострво. Кључна мета биле су налазишта и рафинерије нафте у околини румунског града Плоештија које су представљале један од најважнијих извора сировина за немачку и италијанску војску.¹²⁷⁰ Осим тога мете су биле и друга важна индустријска постројења, фабрике оружја и муниције, аеродроми, железничке станице, инфраструктурни објекти и слично.

Стратешка бомбардовања (унапред планирана и извођена уз велики број тешких бомбардера) спроводила је 15. америчка ваздухопловна јединица чији авиони су полетали из Фође у Италији. Јединица је дејствовала по свим балканским земљама, али и по централној Европи и Италији.¹²⁷¹ Између осталог, 16. и 17. априла 1944. године (иначе први и други дан православног Ускрса) бомбардовала је Београд што је остало упамћено као врло трауматично искуство, јер је довело до великог разарања и значајних цивилних жртава.¹²⁷² Циљеви су били железничка станица, мостови на Сави и фабрике авиона и авионских делова у Земуну и Београду. Од краја 1943. па све до маја 1945. објекти у југословенским градовима, као и широм Европе, били су регуларна мета савезничке авијације. На жалост, безбедност пилота и журба да се што пре сломи Хитлерова машинерија често су имали предност над прецизношћу гађања, па су бомбе бацане са велике висине, уз лошу прецизност и уз велики број страдалих цивила и разрушених цивилних објеката.¹²⁷³ Ово, наравно, није био случај само у Југославији, већ и свим другим земљама,

¹²⁶⁸ Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941 – 1980)*, Београд: Завод за уџбенике, 2011, 182.

¹²⁶⁹ Између немачких снага и дела четника и 1944. постојало је неповерење, па чак и спорадични сукоби, али су четничке јединице ипак на крају одабрале да буду врло важан део заједничког осовинског фронта против партизанског напредовања у Србији, више о томе видети у: Trifković, Gaj, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944”, *The Journal of Slavic Military Studies*, 28, 3 (2015), 524 – 555.

¹²⁷⁰ Румунија је, поред Русије, била највећи произвођач нафте у Европи пре Другог светског рата, видети више о овој теми у: Ристовић, Милан, „Између ‘жртве у крви’ и најважнијег ‘савезничког доприноса’: Трећи рајх и питање југоистичне нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе), *Токови историје*, 1 (2017), 11 – 46.

¹²⁷¹ Mahoney, Kevin A., *Fifteenth Air Force against the Axis Combat Missions over Europe during World War II*, Lanham/Toronto: The Scarecrow Press, 2013.

¹²⁷² Иако никада није утврђен број жртава, било их је најмање 780, а укупан број цивилних жртава (укључујући и 60 затвореника логора Сајмиште, такође погођеног приликом априлског бомбардовања) свих савезничких бомбардовања у Београду процењује се на око 1300 (и још најмање 200 у Земуну), видети: Бојанић, Милош, „Број пострадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943 – 44. године – доступни подаци, процене и анализа”, *Лухорски запис – тематски зборник*, Крушевац 2018, 139 – 150.

¹²⁷³ Процена је да је између 4,200 и 5,000 цивила изгубило живот у Србији као резултат савезничких бомбардовања, *исто*, 147.

укључујући Француску, Холандију, Белгију, целу Источну Европу¹²⁷⁴, па чак се дешавало и да се, грешком или не, бомбардују циљеви у неутралној Швајцарској.¹²⁷⁵

У Југославији је бомбардован велики број градова, а посебно су тешко страдала места која су била важна саобраћајна чворишта (попут Славонског Брода, Ниша, Београда, Сарајева, Косовске Митровице, Краљева и слично), као и лучка места попут Задра, Шибеника, Сплита, Ријеке и Пуле.¹²⁷⁶ Већина мисија биле су део савезничких планова чији циљ је било што брже сламање Трећег рајха и његових савезника. Мањи број операција обављен је на предлог НОВЈ, у посебно критичним тренуцима у току 1944. године. Стручњак за историју америчког ваздухопловства, Ричард Дејвис, дао је списак свих операција 15. ваздухопловне групе и навео да је у Југославији 31 напад извршен на молбу партизана (штаб НОВЈ је могао да шаље молбе, а савезничка команда је одлучивала да ли ће те молбе услишити). Од тога је део био помоћ снагама на земљи у току операције *Коњићев скок* (познатије у домаћој историографији као *Десант на Дрвар*) када су на захтев партизана бомбардовани немачки положаји у том делу земље (Бихаћ, Босанска Крупа, Дрвар, Бањалука, Приједор и слично), а други део је био помоћ јединицама које су се бориле са немачком групом армија Е која се повлачила преко Санџака ка Сарајеву (бомбардовани су Пећ, Нови Пазар, Сјеница, Пријеполје, Вишеград, Ужице, сва места кроз које се немачка војска повлачила).¹²⁷⁷ Ниједно бомбардовање Београда, па ни априлско, није изведено на предлог НОВЈ. Наравно, НОВЈ, као и четнички покрет (онда када је покушавао да се представи као антифашистички) слали су разне депеше савезницима молећи их за помоћ из ваздуха и предлажући различите војне мете које би авијација требало да гађа.¹²⁷⁸

Мало више координације било је током спровођења операције *Ratweek* (“недеља пацова”) почетком септембра 1944. Циљ операције био је уништење железничке инфраструктуре и онемогућавање немачким јединицама из Грчке (група армија Е) да се повуку на север вардарско-моравском долином и помогну у одбрани немачког источног фронта.¹²⁷⁹ У оквиру операције партизанске јединице дејствовале су са земље, а савезничка авијација из ваздуха на кључне тачке попут железничке инфраструктуре, мостова и слично. Операција је осујетила намере Немаца да армијску групу Е изведу из Грчке вардарско-моравском долином и успоставе нову линију одбране Ђердап – Скопље – Скадар. Како је немачки командант Југоистока јављао својој врховној команди 20. септембра 1944: „Тито је већ успео да, у садејству са англо-америчким

¹²⁷⁴ Цивилне жртве су биле веома велике у свим бомбардованим државама, на пример, процене су да су савезничка бомбардовања убила око 70,000 француских цивила, око 60,000 италијанских, око 12,000 белгијских, више од 10,000 холандских и више од 350,000 немачких цивила, Overy, Richard, *The Bombers and the Bombed: Allied Air War Over Europe 1940-1945*, New York: Viking, 2014.

¹²⁷⁵ Helmreich, Jonathan E., „The Diplomacy of Apology: United States Bombings of Switzerland during the Second World War”, *Air University Review*, 28, 4 (1977), 19 – 37.

¹²⁷⁶ Комплетан списак свих операција стратешког бомбардовања може се наћи у: Davis, Richard, G., *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006.

¹²⁷⁷ *Исто*, прилог – табела са операцијама 1944-45. године.

¹²⁷⁸ Видети, на пример, четничке и предлоге југословенске владе у егзилу о томе шта би све требало да гађа савезничка авијација у: Терзић, Милан, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942 - 1944”, *Токови историје*, 1 - 2 (2005), 81 – 112.

¹²⁷⁹ Више о операцији повлачења групе армија Е видети у: *Ослободилачки рат народа Југославије – књига 2*, ур. Velimir Terzić, Београд: Војноисторијски институт, 1957, 343 – 422; *Борбе са главнином немачке групе армија Е на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, ур. Коча Јанчић, Краљево: Историјски архив, 1990; Colić, Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941 – 1945*, Београд: Војноисторијски институт, 1988, 203 – 315.

ваздухопловством, скоро потпуно парализује одвијање железничког саобраћаја из Грчке према Београду, да трупе које су вршиле померања распарча на великим одстојањима и да их многоструко веже, као и да у највећој мери тешко поремети саобраћај цистерни и довоз угља према југу, те да скоро укочи транспорте евакуације”.¹²⁸⁰

Ни у операцији *Ratweek* наређења за ваздушне нападе нису издавале партизанске јединице, већ су само прикупљали информације са терена, слали предлоге и добијали информације шта ће бити мете. У оквиру ове операције спроведено је и стратешко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944, где су практично спојене операција бомбардовања железнице и операција напада на груписане војне снаге Немаца, Бугара, балиста и четника у овом граду.¹²⁸¹ Бомбардовање је спровела америчка 15. ваздухопловна група, али је захваљујући врло широком опсегу циљева и непрецизном гађању дошло до великог разарања града и бројних цивилних жртава. И ова операција искоришћена је од стране ревизиониста да се лансира прича о намерном уништавању српских цивила на захтев Тита и руководства НОВЈ. У конкретном случају искоришћена је чињеница да је командант главног штаба НОВЈ за Србију, Коча Поповић, у два наврата (у јулу и августу 1944) предлагао да савезници бомбардују циљеве у Лесковцу.¹²⁸² На крају, операција није изведена на захтев партизана (што се види јасно из америчке документације), већ на основу прикупљених информација о великој концентрацији непријатељских трупа (не само од стране партизана већ и авионским извиђањем).

Као и у другим ревизионистичким наративима, и овде је официјелни печат на „истинитост” дала званична, призната и угледна историографија. Бранко Петрановић „открио“ је 1992. да су савезничка бомбардовања, која је он представио као тепих бомбардовања тј. „бацање бомби насумице независно од војних објеката“, резултат „координације НОВЈ и немачко-енглеских ваздухопловних снага“ (немачки је очигледна грешка уместо амерички – прим.аут.).¹²⁸³ Посебно је апострофирао Београд и Подгорицу уз речи да се „у литератури претпоставља да је бомбардовање морало потећи на Титов захтев“. Петрановић је писао о бомбардовању српских градова, иако признаје да је бомбардована и територија НДХ, затим Сплит и Шибеник, „мада су размере рушења ових градова биле мање у односу на српске градове“. И Петрановић је наводио као један од циљева бомбардовања Београда помоћ партизанима кроз „уништавање великог броја припадника супарничких војних формација“ у чему опет видимо већ објашњено србоцентрично посматрање историје по коме су савезници предузимали своје операције водећи рачуна о исходу грађанског рата у Србији.¹²⁸⁴

Ово инсистирање на бомбардовању баш српских градова није било нимало случајно. Да би се створила прича о кажњавању Србије, бомбардовању су морали да буду изложени искључиво или бар готово искључиво српски градови. Бомбардовање словеначких, хрватских или босанских градова стога је представљало белу мрљу у ревизионистичком наративу. И онде где нису имали избора него да признају масовно разарање (уз огромне цивилне жртве), као на примеру Задра,

¹²⁸⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XII, knjiga 4 – dokumenti nemačkog Rajha 1944 - 1945*, Београд: Војноиздавачки завод, 1979, 1604.

¹²⁸¹ Видети опис мисије у: *U.S. Army Air Forces in World War II - Combat Chronology 1941 – 1945*, eds. Kit C. Carter and Robert Mueller, Washington, D.C: Center for Air Force History, 1991, 485.

¹²⁸² Павловић, Момчило и Трајковић, Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. – студија и документи*, Лесковац: Народни музеј, 1995, 46 – 52.

¹²⁸³ Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, 614.

¹²⁸⁴ *Исто*, 615 – 616.

ревизионисти су тражили оправдања у италијанском карактеру овог града који је онда, наводно, баш због тога гађан. Суседни хрватски Шибеник разорен је готово исто као Задар (уз велики број цивилних жртава), баш као и сви лучки градови, од Дубровника, преко Сплита, па до Ријеке и Пуле, али то се у ревизионистичком наративу прећуткује.¹²⁸⁵ Посебно су тешко страдали градови у којима су се железничке инсталације налазиле у самом градском језгру, попут Винковаца или Славонског Брода.¹²⁸⁶ Славонски Брод био је, заједно са суседним Босанским Бродом, најбомбардованије место у Југославији, са најмање 900 жртава (подсетимо, у неупоредиво већем Београду укупан број жртава свих савезничких бомбардовања процењује се на око 1300), чему је допринела несрећна околност да су се у овим градовима сконцентрисале и важне железничке инсталације, мост преко Саве чији је стратешки значај за немачку ратну индустрију био огроман и једина фабрика муниције у НДХ.¹²⁸⁷ И сам Загреб је бомбардован неколико пута, пре свега јужна предграђа у којима су биле железничке инсталације, али је цивилних жртава такође било (укључујући фрањевачки самостан у коме су погинуле десетине људи).¹²⁸⁸ Сарајево, тј. пре свега железничка инфраструктура у граду, било је мета савезничког бомбардовања 15 пута (од тога 10 стратегијских) у којима је погинуло најмање 611 цивила, уз огромну материјалну штету у граду.¹²⁸⁹

Историчарка Дубравка Стојановић, анализирајући уџбенике историје из 2002. и 2003, писане од стране истакнутих ревизионистичких историчара, констатовала је да је крај Другог светског рата у Србији представљен као резултат велике завере којом су објашњавани сви догађаји из тог периода, укључујући и сам исход рата.¹²⁹⁰ Део завере су била и савезничка бомбардовања која су служила сламању отпора српских националних снага и изведена су „на захтев Јосипа Броза”.¹²⁹¹ На крају, завера је кулминирала слањем „голобрадих српских младића” на Сремски фронт и кроз „масовна и тајна убиства десетина хиљада људи” са циљем „да се дотуче ‘великосрпски шовинизам’” након ослобођења.¹²⁹² Поменути Сремски фронт овакву репутацију казне за Србију почео је да стиче крајем 1980-их, када су се градили и сви други ревизионистички наративи. Као и обично, предњачила је књижевност. Син Милутина, јунака својеврсне ревизионистичке енциклопедије – *Књиге о Милутину*, погинуо је управо на Сремском фронту, што је Милутин прокоментарисао речима да неко има рачуницу „да у војску ‘оће децу’”.¹²⁹³

¹²⁸⁵ У Шибенику је било више од 300 цивилних жртава бомбардовања, видети: Karakaš Obradov, Marica, „Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugome svjetskom ratu”, *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008), 883 – 894.

¹²⁸⁶ Видети више о савезничком бомбардовању градова у НДХ у: Karakaš Obradov, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu – Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943 – 1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.

¹²⁸⁷ Karakaš Obradov, Marica, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica*, 6 (2006), 469 – 496.

¹²⁸⁸ Станковић, Борђе, „Савезничко бомбардовање НДХ – историјски стереотипи и стварност“, *Токови историје*, 1-4 (2001), 77 – 86. Процена је да је више од 500 цивила погинуло у Загребу у току савезничких бомбардовања, видети: Karakaš Obradov, Marica, „Saveznički zračni napadi na Zagreb i okolicu 1945. godine”, у: *1945 – Razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić-Kolanović i dr., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, 203 – 219.

¹²⁸⁹ Vrana, Sead, „Vazдушна bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”, *Historijska traganja*, 19 (2020), 275 – 305.

¹²⁹⁰ Stojanović, Dubravka, „Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, in: *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds. Sabrina P. Ramet and Ola Linstead, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, 258.

¹²⁹¹ Николић, Коста и др., *Историја за III разред гимназије природно-математичног смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, 194.

¹²⁹² Исто, 202 – 203.

¹²⁹³ Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, 110.

И син јунака Селенићевог популарног дела *Очеви и оци* такође је погинуо на Сремском фронту. Селенић ову војну операцију описује кроз уста свог главног јунака као жртвовање људи ради политичког циља и додаје за комунистичку власт: „они само зарад њега, зарад партизанског престижа, хоће сами постићи у Срему оно што нису кадри учинити без савезничке помоћи, па зато лудо и непотребно гине та одушевљена и, у правој српској традицији, расипно жртвована младеж...”¹²⁹⁴ Тема жртвовања српске омладине тако је формирана кроз дела два писца „чија се реч тада пажљиво слушала и тумачила”.¹²⁹⁵ Описи лутања очева који по Срему траже гробове својих синова код Поповића и Селенића веома су личили на описе које је у емигрантској литератури изнео некадашњи председник Демократске омладине у Краљевини Југославији и касније сарадник четника Милан Рајић. Он је 1975. у Чикагу објавио књигу у којој је Сремски фронт представио као кажњавање Србије због њеног отпора комунизму и изнео бројне непровериве тврдње, попут оних да су младићи налажени са рупама од метка у потиљку, да су носили запечаћена писма у којима је стајало да доносилац буде ликвидираан након доставе и слично, а 1991. књига му је објављена и у Србији.¹²⁹⁶ Ове тврдње, колико год биле очигледан плод маште, епархија Банатска Српске православне цркве одлучила је да објави у свом часопису 1993.¹²⁹⁷

Мобилизација свих који су могли да држе пушку у рукама обављена је 1944. ради коначног ослобођења земље, и то у новоослобођеним областима где је било младића стасалих за борбу. Мобилизација је изазвала доста проблема где год је спровођена, што је и логично с обзиром да више није у питању био добровољни одлазак у партизане као у првим годинама рата, већ организовано прикупљање свих способних за војску од стране сада већ организоване државне власти нове Југославије. У Македонији је мобилизација 1944. изазвала велики отпор, пре свега јер мобилисани младићи нису хтели да иду на север, на Сремски фронт, већ на југ, ка Солуну. Ипак, приоритети НОВЈ су били другачији, па је дошло до сукоба са македонским политичким руководством. На крају је смењен први председник АСНОМ-а (*Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније*), Методије Андонов Ченто.¹²⁹⁸ И на Косову је мобилизација наишла на озбиљне проблеме. Албанци су још мање од Македонаца били вољни да гину за државу коју никако нису могли да препознају као своју. Приликом мобилизације Албанаца дошло је до великог броја неспоразума, сукоба, а на крају је то био и један од разлога велике албанске побуне, са центром у Дреници.¹²⁹⁹ Посебно је међу Албанцима одјекнуо инцидент из априла 1945. када су албански регрути одвођени пешке преко Албаније до Бара, одакле су бродовима превожени на попуњавају јединице IV армије које су се бориле у Истри и око Трста. У једном тренутку избио је сукоб између неких регрута и војника 10. црногорске бригаде у Бару, који је, под још

¹²⁹⁴ Selenić, Slobodan, *Očevi i oci*, 280.

¹²⁹⁵ Вајагић, Предраг М., „Књижевност као део контроверзе о Сремском фронту“, *Баштина*, 32, 58 (2022), 64.

¹²⁹⁶ Рајић, Милан Л., *Српски пакао у комунистичкој Југославији – трилогија комунистичких злочина*, Чикаго: издање аутора, 1975, 30 – 32.

¹²⁹⁷ Милан Л. Рајић, „Сремски фронт – српски мартирологин“, *Банатски весник*, 1/2 (1993), 16 – 18.

¹²⁹⁸ Вељановски, Новица, *Македонија 1945-1991 – државност и независност*, Скопје: Институт за национална историја/Матица Македонска, 2002, 15 – 51.

¹²⁹⁹ Vickers, Miranda, *Between Serb and Albanian – A History of Kosovo*, New York: Columbia University Press, 1998, 141 – 143.

неразјашњеним околностима, резултирао убиством најмање неколико стотина мобилисаних Албанаца.¹³⁰⁰

Прећуткивањем свих ових догађаја и свођењем мобилизације само на Србију, ревизионисти су догађај истргли из историјског контекста и обрадили га да послужи њиховој политици историје, као доказ антисрпског понашања ратних победника. Младићи који су упућивани на Сремски фронт постали су тако део казне за Србију. Бранко Петрановић је 1988. без позивања на изворе наводио да „има команданата јединица НОВЈ из тога времена који отварају и питање целисходности Сремског фронта”.¹³⁰¹ Већ четири године касније, исти аутор постао је много слободнији у изношењу оцена, опет, без икаквих позивања на изворе. Тврдио је да је Сремски фронт „у црно завио Србију”, и то зато што је Тито „највероватније желео да ради реномеа НОВЈ Сремски фронт држе југословенске јединице, без обзира што нису биле припремљене за такву врсту ратовања”.¹³⁰² Радио телевизија Београд снимила је документарни серијал *Југославија у рату 1941–1945.* и емитовала га 1991. и 1992. године. У једној од епизода, под насловом *Мај 1945*, велика пажња посвећена је и Сремском фронту. Сценариста и наратор Божидар Николић оспоравао је податак о 15,000 мртвих на Сремском фронту, наводећи да их је било много више и то „читава одељења из београдских гимназија и других места у Србији”.¹³⁰³ Николић је затим изнео тврдњу како многи сматрају да је српска омладина свесно жртвована на Сремском фронту због антикомунистичког држања Србије у Другом светском рату. Тако је верзија о кажњавању Србије добила званични печат на РТВ-у.

4.1.3. Србија 1944 – партизани као окупатори

Једна од важнијих ревизионистичких теза било је приказивање ослобођења 1944. као окупације Србије. Ово се уклапало у генерални ревизионистички наратив о комунистима као страном ткиву, о анационалним авантуристима који су дошли на руским тенковима (или бар на личким) и окупирали грађански и четнички расположену Србију. Историчар Мирослав Јовановић уочавао је да је „претходни дискурс ’ослобођења’ у потпуности одбачен и замењен дискурсом ’окупације’”.¹³⁰⁴ Историчари Бојан Димитријевић и Коста Николић у својој књизи о Дражи Михаиловићу 2000. године овако су описали 20. октобар 1944: „’ослобођен’ Београд. Почиње ропство српског народа”.¹³⁰⁵ Тема која је пленила пажњу публике и веома лако се ширила било је уништење грађанске класе у Србији 1944–45. године. По овој верзији, комунисти су прогањали грађанску класу, не претежно јер је непријатељска класа, већ јер је српска, а партизани су били тек оруђе у рукама агената Коминтерне и међународног комунизма. Наглашавањем националног елемента припадника грађанске класе који су страдали под комунистима долазило је до заокруживања приче о антисрпским намерама КПЈ, од Коминтерне и савеза са српским

¹³⁰⁰ Нема много радова који истражују овај инцидент, углавном се тиме баве публицисти или су сведоци проговорили након 1990. дајући своју процену, најчеште врло зависну од националне припадности сведока. За покушај сумирања доступне грађе, пре свега из званичних државних извора, као и за објављене кључне документе о овом догађају видети: Николић, Горан, „О масакру у Бару 1945.“, *Пиротски зборник*, 44 (2019), 87 – 146.

¹³⁰¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 II*, 422.

¹³⁰² Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, 645 – 646.

¹³⁰³ *Југославија у рату 1941–1945*, епизода *Мај 1945*, р. Милан Кундаковић, РТВ, 1992.

¹³⁰⁴ Јовановић, Мирослав, „20. октобар – од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, у: *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, ур. Александар Животић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 520.

¹³⁰⁵ Димитријевић, Бојан, Б., Коста Николић, *Дража Михаиловић – биографија*, Београд: Српска реч, 2000, 484.

непријатељима у Краљевини Југославији, преко догађаја у току рата који су служили уништењу српског народа, па на крају до окупације Србије и до уништења њене грађанске класе.

Након крвавог ослободилачког и грађанског рата у Југославији од 1941. до 1945. дошло је до комунистичке револуције и успостављања новог поретка. Отпор оваквом сценарију био је веома снажан. У Југославији је рат трајао дуже него у већини других европских земаља. Док је Немачка 8. маја потписала капитулацију, њени савезници у Југославији (пре свих усташе и четници) пружали су отпор до 15. маја.¹³⁰⁶ У Србији, четничке одметничке банде све до почетка 1950-их вршиле су терор, убијале људе и пљачкале имовину. Од ослобођења до августа 1946. године, према војној евиденцији, одметници су убили 778 цивилна, војника и полицајаца у Југославији, од чега готово половину у Србији.¹³⁰⁷ Комбинација продуженог насиља из Другог светског рата, огорчене идеолошке борбе два табора, потребе за осветом због ужасних злочина, али и несигурност новог режима – све је то довело до револуционарне правде и до вансудских стрељања непријатеља нове власти.

Масовне одмазде извршене су у многим земљама које су се током рата суочиле са злочинима нациста. У Француској је у периоду одмах након ослобођења (1944-45) вансудски погубљено око 10,000 људи оптужених за колаборацију са нацистима. Француска је, све до 1953, спроводила и масовне судске прогоне колаборациониста, па је тако истрага вођена против 350,000 људи од којих је 120,000 и оптужено, а више од 95,000 осуђено на различите казне.¹³⁰⁸ Југославија је имала искуство много крвавијег и бруталнијег грађанског рата. Упоредива са њом је донекле Грчка, где је грађански рат између комуниста и антикомуниста трајао све до 1949. године. Опет, ни Грчка није имала специфичност грађанског рата по етничким линијама и последичне осветничке акције жртава, какав је био случај у Југославији. Стравичне муке и патње које су прошли партизански борци и цивили, а за које су одговорност сносили и окупатори и колаборационисти, довеле су до освете која није могла до краја да се заустави. Чак и прослављени партизански команданти, Коча Поповић и Пеко Дапчевић, у заједничком прогласу након ослобођења Београда су наглашавали да је куцнуо час за правду, која укључује и освету. Како закључује Иван Јанковић, освета је „требало да послужи једној масовној моралној катарзи пренапрегнутих емоција, изазваних ратним наказностима”.¹³⁰⁹ Осветнички талас, као и револуционарна правда, однели су најмање неколико стотина живота у Београду, што у великом броју случајева јесу били несумњиви ратни злочини.¹³¹⁰ Међутим, уместо расветљавања ових злочина, ревизионистичка историографија и публицистика занемарили су у потпуности чињенице и историјски контекст, а злочине приказали као саму срж партизанског покрета и израз њихових наводних антисрпских намера.

¹³⁰⁶ Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945 II*, 194 – 223.

¹³⁰⁷ Radanović, Milan, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941 - 1944) i vojni gubici (1944 - 1945)*, Beograd: Rosa Luxemburg, 2015, 536.

¹³⁰⁸ Rouso, Henry, „Vichy, Crimes Against Humanity and the Trials for Memory”, University of Austin, Texas, предавање од 9. септембра 2003, <https://liberalarts.utexas.edu/france-ut/files/pdf/resources/rouso.pdf>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹³⁰⁹ Јанковић, Иван, *На белом хлебу – смртна казна у Србији 1804 – 2002*, Београд: Службени гласник/Слио, 2012, 405.

¹³¹⁰ Милан Радановић процењује да број убијених након септембра 1944. у Београду може да буде више од 2,000, али упозорава да не постоје истраживања колико од тог броја је стрељано вансудски, а колико је убијено у борбама или на основу одлука судских власти, Radanović, Milan, *Kazna i zločin*, 578.

У оквиру наратива о уништењу грађанске класе, посебно је важно било приказати као жртве партизана угледне људе који су својом биографијом представљали симболе културе сећања. Тако су околности да су непосредно након рата умрли војвода Петар Бојовић и мајор Драгутин Гавриловић довеле до формирања ревизионистичког наратива у ком су обојица убијени од стране партизана. Ни за једног од њих не постоје докази да су их партизани убили. Историчар Срђан Цветковић у издању своје књиге о комунистичкој репресији из 2006. године, без позивања на било који извор, констатовоао је да је Гавриловић након пуштања из немачког заробљеништва био затваран и мучен од стране Озне, да су му обе ћерке силоване и да је од последица тог мучења преминуо, а такође је навео и да је војвода Бојовић „хапшен и малтретиран“.¹³¹¹ Потомци Драгутина Гавриловића демантовали су целу причу.¹³¹² За војводу Бојовића није најјасније шта се тачно десило, тј. да ли је дошло до неког инцидента приликом ослобођења, али не постоје докази да је био ухапшен, нити је реално претпоставити да би нове власти дозволиле себи да се обрачунавају са тако важним симболом колективног памћења Срба и притом старцем од готово 90 година.¹³¹³

Организоване политичке снаге које су представљале део српског грађанства јесу биле на удару и са њима се нова власт оштро обрачунала. У оквиру напора да се успостави нови систем, немилосрдно су рушени остаци предратне рудиментарне демократије, укључујући и нападе на активисте опозиционих странака, организовање нефер и неслободних избора 1945. године, а на крају и забрану свих политичких странака осим КПЈ. Ова тема отворена је релативно рано, књигом Косте Чавошког и Војислава Коштунице из 1983.¹³¹⁴ Аутори су анализирали начин како је уведен једностраначки систем у земљи, уз приказивање свих негативних страна таквог поступка и оштру критику послератних власти. Иако храбар, потез није изазвао велику реакцију нити репресију власти (осим стандардних напада у штампи и уврштавања у Шуварову *Бијелу књигу*), али такође није претерано коришћен ни од стране тадашње интелектуалне опозиције. Са привредном елитом, индустријалцима, банкарима и трговцима, власт се односила са неповерењем и елиминисала је њихов утицај пре свега кроз економске мере одузимања имовине, укључујући и национализацију. Међутим, када је у питању образовна, културна и техничка интелигенција, ту су ствари биле далеко компликованије и однос се кретао, како наводи Наташа Милићевић, од сусрета, преко сукоба до сарадње, већ у зависности од конкретног случаја.¹³¹⁵

Као и у многим другим областима, и овде је књижевност предњачила у стварању ревизионистичког наратива. Први се на озбиљнији начин овом темом бавио Слободан Селенић. Њему је то постала једна од централних прича и провлачио ју је кроз готово све своје романе. Иако је тема присутна још у роману *Пријатељи* из 1980¹³¹⁶, у центар пажње долази у роману *Очеви и оци* из 1985. Главни јунак је интелектуалац и класичан припадник београдске грађанске класе, Стеван Медаковић, коме син одлази у партизана и на крају гине на Сремском фронту. За

¹³¹¹ Цветковић, Срђан, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944 – 1953*, Београд: ISI, 2006, 184.

¹³¹² Марко Лопушина, „Понижено срце Драгутина Гавриловића“, *Вечерње новости*, 6. март 2011, 12.

¹³¹³ Улица у Београду која је до Другог светског рата носила назив по војводи Бојовићу (а који је укинула Недићева администрација), добила је поново то име одмах након ослобођења, што је знак какав је био однос званичних власти према њему, Radanović, Milan, „Кућа терора у Музеју Револуције“, *Peščanik*, 2. јун 2014, доступно на: <https://pescanik.net/wp-content/PDF/kucateroraumuzejurevolucije.pdf>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹³¹⁴ Коштунца, Војислав и Чавошки, Коста, *Stranački pluralizam ili monizam – društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944 – 1949*, Београд: Institut društvenih nauka, 1983.

¹³¹⁵ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944 – 1950*, Београд: ИНИС, 2009, 587 – 597.

¹³¹⁶ Селенић, Слободан, *Пријатељи*, Нови Сад: Матица Српска, 1980.

Селенићевог јунака, комунизам је увезен „из истог правца и истим путем као и импресионизам или сиреализам, кубизам или експресионизам”. Комунисти су неприлагођени монтањари, не представљају „органиски производ нашег социјалног и културног стања” и не разумеју „наше осећање социјалне правде”. У питању је нешто налик верској секти која „оперише са неколико догматских формула и фраза” позајмљених са стране. Селенић описује партизане као хорду, „Хуне и Визиготе” који не знају за ред и који наступају „са природношћу прашумског човека”. Партизани су до максимума искарикирани, „сишли са планина, разгорачено загледи у остатке непознате и њима непотребне цивилизације”. Они уништавају Добровићеву слику или *Steinway* клавир, јер не знају шта је то, а партизанка сриче када чита.¹³¹⁷

Још једна списатељица ставља судбину грађанске класе на крају Другог светског рата у центар свог књижевног описа. Светлана Велмар-Јанковић била је ћерка Владимира Велмар-Јанковића, једног од најпознатијих квислинга за време рата, заменика министра просвете у влади Милана Недића. Велмар-Јанковић и његово министарство, како показује Оливера Милосављевић, отишли су најдаље у промоцији национал-социјализма у тадашњој српској квислиншкој власти. Поред сегрегације коју су спроводили (да се у школе уписују само „физички, умно и етички одабрана деца“), масовног избацивања неподобних ђака из школа, доследне антијеврејске и антиромске политике, имали су и велике планове, па су тако 1943. саставили списак важних националних послова, укључујући уређивање „српског животног простора“ (по угледу на немачки *lebensraum*), оснивање Центра за испитивање биолошких и антрополошких одлика становништва српских земаља и израде „расних карти“ српских области.¹³¹⁸ Након Другог светског рата Велмар-Јанковић је побегао у Италију, а затим и у Франкову Шпанију где је живео заштићен од захтева Југославије да буде испоручен и да му се суди због учешћа у нацистичком режиму.

Његова ћерка уложила је велику енергију да рехабилитује свог оца.¹³¹⁹ Осим јавним деловањем, то је чинила и кроз књижевност. У роману *Лагум* из 1991, централна личност управо је члан Недићеве владе, фиктивни карактер Душан Павловић који је пристао на учешће у тој власти да би спасавао српске избеглице из НДХ и кога су партизани због тога стрељали. Он је историчар уметности, професор универзитета и ликовни критичар, сарадник *Српског књижевног гласника*, *Летописа матице српске*, *Уметничког прегледа*, члан Управног одбора *Српске књижевне задруге*, а све то звучи, како каже Велмар-Јанковић, изговорено из уста партизана „као ознаке за места непојамних злочина“. И овде се наставља традиција приказивања партизана као варвара, незахвалних бивших бакалина и кућепазитеља. Избеглица Зора, спасена управо захваљујући напорима министра Павловића, постаје жестоки бољшевик и свом добротвору узвраћа суровошћу победника. Партизани не говоре „Ви”, врше насиље над језиком (па бакалнице постају продавнице, јер „продавница није подразумевала власника, а бакалница јесте“), не знају шта је *Чипендејл* намештај. Комунистички период је представљен као доба урушавања свих вредности, па чак и визуелно уништавање града чије су зграде некад красили „тамноцрвени

¹³¹⁷ Selenić, Slobodan, *Očevi i oci*, 201 – 203, 230 - 235.

¹³¹⁸ Милосављевић, Оливера, *Потиснута истина – колаборација у Србији 1941 – 1944*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2006, 36 – 37.

¹³¹⁹ Чак је у својству председнице Комисије скупштине Београда за споменике и називе имена и улица 2002. године потписала предлог да се по њеном оцу назове једна врачарска улица, што на крају није прихваћено, Radović, Srđan, „From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transitional Capital”, *Glasnik Etnografskog instituta*, 56, 2 (2008), 65.

сагови“, а на степеништима су биле саксије са палмама и фикусима.¹³²⁰ Готово сваки антипартизански и антикомунистички клише који је могао тих година да се чује на улици уткан је у овакву литературу. А онда је, опет, кроз њу дисеминиран даље, овога пута са печатом награђиване и медијски промовисане књижевности. Тако је историјски ревизионизам градио свој наратив и ширио га међу људима.

Штампа се спремно придружила ревизионистичком таласу, градећи слику о партизанима као дивљацима који су намерно стрељали најуспешније и највредније чланове друштва. Судаћи по *Дуги* ослободиоцима су сметале „њихове комшије, правници, писци, новинари, глумци, инжењери, ситни фабриканти, банкари... умни, угледни и честити људи разних струка и погледа на свет“.¹³²¹ Посебно је атрактивно било писати о судбини глумаца након рата. Осветнички бес победника сручио се и на уметнике који су током Другог светског рата играли у позориштима, наступали на немачком Радио Београду и на приредбама у организацији колаборационистичких власти. Њихово кажњавање спровођено је током 1945. на основу посебних прописа који нису третирали кривичну одговорност, већ су дефинисали посебно кажњиво дело – повреду српске националне части и за њега предвидели неку врсту лустрационих мера попут губитка националне части (што је значило и губитак посла и бирачког права), одузимања имовине и лаког или тешког присилног рада.¹³²² Инкриминисан је широк спектар поступака који су представљали колаборацију са нацистима, али нису спадали у злочине, од учешћа у приредбама и светковинама, стављања својих предузећа на располагање окупаторима (и извлачење материјалне користи из тога), па до забављања непријатељских официра и војника и вршења пропаганде у корист окупационих власти, а пресуде се нису изрицале у име народа, већ у име српског народа, чиме је додатно наглашаван политички и морални карактер почињених престапа. У ту сврху основан је Суд за суђење злочина и престапа против српске националне части, нека врста пара-судског органа који је изрицао поменуте мере и чија већа су радила у свим окружним центрима у Србији, а по овом моделу своје судове части основале су и бројне институције попут универзитета, позоришта, музеја и слично.¹³²³

Одмах након ослобођења, неки глумци који су играли у хумористичким позориштима, иначе важним елементима Недићеве културне политике и симболима лажне нормалности у окупираној Србији, стрељани су од стране ослободилаца, што је био несумњиви злочин.¹³²⁴ Глумица Жанка Стокић, врло популарна пре рата, била је изабрана од стране нових власти да представља егземплар за повреду српске националне части. Током рата она је радила у хумористичким позориштима која су наступала широм Србије, увесељавала окупаторе и колаборационисте и изводила скечеве у којима су исмевани партизани. Још драстичнија је била делатност ноторног Радио Београда, омиљене станице Немаца на источном фронту, која је имала и своју емисију на српском – *Шарено поподне* у коме је Жанка Стокић била једна од главних звезда. Због оваквог понашања Стокић је кажњена на осам година губитка српске грађанске части, током ког периода није могла да ради у позоришту.¹³²⁵ Ова драконска казна, каква није досуђена ниједној другој глумици (иако није само Стокић сарађивала у поменутиим емисијама и

¹³²⁰ Велмар-Јанковић, Светлана, *Лагум*, Београд: БИГЗ, 1992, 11 – 12.

¹³²¹ Branislav Matić, „Pozvoni i pucaj!“, *Duga*, 20. decembar 1990, 37.

¹³²² Митровић, Момчило, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд: ИНИС, 2007, 19 – 23.

¹³²³ *Исто*, 23 – 24.

¹³²⁴ Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији – позоришна политика у Србији 1941 – 1944*, Београд: Алтера, 2010, 259 – 264.

¹³²⁵ Митровић, Момчило, *Српска национална част пред законом 1945. године*, 107 – 112.

позориштима) очигледно је била предвиђена као симбол кажњавања свеукупне културне колаборације у земљи. Међутим, у доба формирања нове политике историје током 1980-их, овај симбол променио је у потпуности своје значење, тако да је Жанка Стокић постала пример комунистичке репресије над српском грађанском класом.

Поред коришћења судбине глумаца за приказивање терора победника, ревизионисти су користили овај наратив за још један важан циљ. Готово да нема никог ко је писао о судбини српских глумаца после рата, а да није поменуо како хрватски глумци нису били кажњавани. Тиме је додатно ојачаван наратив о антисрпском карактеру партизанских власти. Историчар Срђан Цветковић оценио је да је „симптоматично” да су „изгледа једино у Србији стрељани и прогањани глумци због свог глумачког посла у време окупације”.¹³²⁶ *Политика експрес* је у јуну и јулу 1990. објављивала фељтон о судбини српских глумаца после рата, а новинар је посебно подвлачио да се у Сарајеву, Љубљани и Загребу ниједном глумцу „ништа није догодило иако је играо у позоришту током окупације!”.¹³²⁷ Наравно, и овде се, као и у сваком ревизионистичком наративу, радило о полуистини од које је створена теорија завере. Београд је био ослобођен пре Загреба, а београдска уметничка сцена, као престоничка и најугледнија, свакако је била највише на удару партизана који су на тај начин слали и поруку о неприхватљивости колаборације. У Загребу су такође радили судови части, али су глумци и други уметници осуђивани на блаже казне, много примереније тежини дела, мада су обухватиле и најугледније уметнике попут Јакова Готовца или Ловра Матачића (који је прво чак осуђен на смрт).¹³²⁸ Они који су учествовали у усташком режиму нису ни сачекали партизане, већ су побегли пре ослобођења Загреба. Са друге стране, српски ревизионисти попут Цветковића или новинара провладиних медија својим инсистирањем да су у Загребу „позоришта нормално радила” промовисали су и наратив о усташком карактеру свих Хрвата, а посебно културне елите. Притом су прећуткивали да је из Загреба у неколико наврата организован одлазак уметника у партизане, укључујући ту и неке од највећих имена хрватске и југословенске културе попут Владимира Назора, Ивана Горана Ковачића, Вјекослава Афрића, Жоржа Скригина и других.¹³²⁹

4.2. Ревизионистички наратив о српском антифашизму

4.2.1. „Српска загробна армија” – национализација Другог светског рата

Милошевићев режим, као што смо описали, искористио је старе комунисте и конзервативне војне структуре, као и успомену на Титово време, да успостави власт у Србији, да би их након тога брзо одбацио. Ова политика манипулације настављена је пре свега кроз однос према партизанској борби. Настојања српских националиста да у потпуности измене историју Другог светског рата, да рехабилитују четнички покрет и представе га као антифашистички, нису могла да се у потпуни реализују, пре свега јер власт то није дозвољавала. Кључни медији и даље су одржавали постојећу културу сећања, бар у делу у ком је партизански покрет (али не и његово вођство) био позитивно представљен. Настављено је обележавање датума из партизанске борбе,

¹³²⁶ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића – Књига прва: ликвидација „народних непријатеља” 1944 – 1953*, Београд: Службени гласник, 2019, треће издање, 151.

¹³²⁷ Авдо Мујчиновић, „Титов одговор Милану Предићу“, *Политика*, 28. јун 1990, 12.

¹³²⁸ Вановић, Snježana, *Država i njezino kazalište – Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941 – 1945*, Zagreb: Profil, 2012, 347 – 360.

¹³²⁹ Најпознатији одлазак групе уметника из Хрватског народног казалишта догодио се 22. априла 1942, када је у партизане отишло шест глумаца и других уметника на челу са Вјекославом Африћем, *исто*, 331 – 343.

а Дан републике, 29. новембар, остао је званичан државни празник, иако је обележаван неупоредиво мање свечано. Сећање на партизанску борбу, деценијама грађено као окосница идентитета Југославије, није могло тек тако да нестане из свести грађана, а Милошевићу су били потребни управо ти грађани као гласачи и подржаваоци његове политике. Како констатује Небојша Драгосавац, са неким од првобораца у првим редовима СПС-а, „лакше се могла пласирати лаж да се Југославија брани њеним фактичким рушењем”.¹³³⁰

Слично као и са сећањем на Југославију, и овде је у питању била појава коју смо назвали циљани ревизионизам, где се ова метода користила у одговарајућим дозама, онолико колико је одговарало дневно-политичким циљевима власти. Амбивалентност према неким од симбола социјалистичке Југославије (пре свега партизанске борбе) и дуалност код третирања блиске прошлости трајали су све време Милошевићеве владавине стварајући шизофрену слику у којој је држава официјелно обележавала партизанске празнике, али притом ни на који начин није спречавала подизање споменика Дражи Михаиловићу или коришћење четничких симбола.¹³³¹ Штавише, ова пракса биће врло практично искоришћена током ратова 1990-их, када су јединице са четничким обележјима (тзв. паравојне јединице) не само толерисане, већ и подстицане да учествују у ратовима, док се у исто време њихов нерегуларан статус користио да се држава ограда од почињених злочина.¹³³² Решење за овај галиматијас пронађено је у промоцији најмањег заједничког садржаоца националистичке идеологије и Милошевићевог режима када је Други светски рат био у питању – свођењу целог сукоба на национални и инаугурисање националне припадности као кључне у свим догађањима у Другом светском рату. На сцени је била својеврсна национализација партизанског покрета, али и нова политика историје у којој је нестала подела фашизам – антифашизам као основ рата, да би је заменила подела по националној припадности.

Национализација партизанског покрета једна је од стандардних техника историјског ревизионизма у државама насталим распадом Југославије. Братство и јединство, како смо показали, било је темељ нове државе, али и антифашизма као најважније тековине НОБ-а. Партизански покрет нову државу стварао је на јасној премиси о равноправности народа и њихових република и то је уткао у појам антифашизма. Историчар Срђан Милошевић наводи да је национализација партизанске борбе прва значајна релативизација појма антифашизма, и то почињена управо од власти која је, наводно, бранила Југославију и тековине НОБ-а.¹³³³ У новој, ревизионистичкој поставци, није се формално одбацивао антифашизам, али се са своје природне интернационалистичке позиције (са које је наступао у Другом светском рату) свео на националну варијанту. Тако су сада антифашисти постали Срби (и то сви Срби), а остали народи фашисти или бар сарадници фашизма.

И овде је један од главних извора ревизионистичког наратива била књига Веселина Ђуретића из 1985. године. Ђуретић за устанике из 1941. године користи израз покрет отпора, стављајући под њега и партизане и четнике. По њему, четници су били жестоки противници

¹³³⁰ Dragosavac, Nebojša, „Prepakivanje istorije’ masovnim preimenovanjem beogradskih ulica – hronologija i fenomenografija”, u: *Politička upotreba prošlosti*, 339.

¹³³¹ Karačić Darko i dr., *Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo: ACIPS, 2012, 183 - 185

¹³³² Popović, Dragan, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: UNDP, 2022, 72 – 95.

¹³³³ Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 136.

„немачке србофобије” и оптерећени „невиђеном народном патњом”, док су комунисти „тражили у смутном времену шансу за преузимање вођства у покрету отпора”.¹³³⁴ Да не би било забуне о каквом се покрету отпора ту ради, Ђуретић партизане и четнике назива „две струје српског антифашистичког покрета”.¹³³⁵ Марко Шкорић и Миливој Бешлин су исправно приметили да је Ђуретићева књига први рад „у ком се одбацује антифашистички консензус у интерпретацији историје Другог светског рата у Југославији и усваја се национализам као кључна референца за интерпретацију рата”.¹³³⁶ И много година касније, они који су одрасли на Ђуретићевом делу, показују да су га добро разумели. Националистичке *Вечерње новости*, у хвалоспеву Ђуретићу након његове смрти 2019. овако описују чему је овај историчар тежио: „није штедео себе да у свом богатом истраживачком раду докаже да су Срби током прошлог века, а нарочито у Другом светском рату, ‘били растргнути на десет страна’, али и тако идеолошки разједињени, сви увек на страни правде и борбе за слободу.”¹³³⁷

Важан елемент национализације партизанског покрета био је представљање рата, посебно у Хрватској и БиХ, као етничког сукоба Срба са Хрватима и Муслиманима, где су Срби припадници антифашистичких снага, а друга два народа – фашисти. То се постигало стављањем акцента на побуну Срба против усташких злочина, која, наводно, ништа није имала са партизанским покретом и била је мотивисана искључиво национал-патриотским разлозима. Национализацијом устанка у Хрватској и БиХ није се само пребацивао цео српски народ у табор антифашиста (а друга два народа у табор фашиста), већ се и делегитимисала партизанска борба предвођена комунистима као реметилачки и суштински антисрпски фактор. Текст историчара Вељка Ђурића у *Дуги*, у јулу 1990. је пример класичног ревизионистичког става о устанку у Хрватској. Он је устанак описао као спонтани револт Срба који је почео да се распада доласком комуниста на устаничка подручја. Тада, по Ђурићу, комунисти провоцирају грађански рат међу Србима и нападе на Италијане (српске заштитнике) уместо на усташе. Ђурић је чак изнео и невероватну тврдњу како комунисти нису имали „директиву партије” за борбу против усташа, додајући да су након 1943. велики број домобрана и усташа дошли у партизане, као и да је многим Србима суђено током рата као издајницима, „мада кривица није била доказана, а не зна се да је иједном Хрвату у партизанима суђено”.¹³³⁸

Павле Јакшић у својим мемоарима такође непрестано пребројава национални састав партизанских јединица и констатује да су Срби „1941. и 1942. готово сами водили антифашистички, антиокупаторски рат”, а да су и 1944. представљали „огромну, апсолутну већину у НОП-у и НОВЈ”.¹³³⁹ Академик Михаило Марковић констатује да Тито „није ни покушао да устанак диже у свом сопственом, хрватском народу, већ је прешао у Београд и у Србију”.¹³⁴⁰ Ово пребројавање ускоро је постало опште место, чак и у радовима озбиљних историчара. Душан Лукач, некада један од посвећених режимских историчара Другог светског рата, у новим

¹³³⁴ Ђуретић, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I*, 45.

¹³³⁵ Исто, 97.

¹³³⁶ Škorić, Marko i Bešlin, Milivoj, „Politics of memory, historical revisionism, and negationism in postsocialist Serbia”, *Filozofija i Društvo*, 28, 3 (2017), 638.

¹³³⁷ Ј. Матијевић, „Веселин Ђуретић (87) се придружио Бесмртном пуку”, *Вечерње новости*, 22. фебруар 2020, доступно на: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:849056-Veselin-Djuretic-87-se-priduzio-Besmrtnom-puku>, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹³³⁸ Veljko Đurić, „Ovamo partizani, onamo četnici”, *Duga*, 6. jul 1990, 27.

¹³³⁹ Jakšić, Pavle, *Nad uspomutama I*, 366.

¹³⁴⁰ Михаило Марковић, „Успон и пад великог мајстора”, *НИН*, 6. мај 1990, 27.

околностима писао је о намерном „деградирању Срба“ од стране Тита и партизанског руководства кроз забрану да се партизанске јединице зову српске, иако су Срби чинили огромну већину бораца, те да су у питању били „пропаганди трикови“ комуниста како би се показало да сви народи учествују у устанку, па је чак и цео рат назвао „антифашистички рат Срба“.¹³⁴¹

Због различитих историјских околности, устанак се на неким подручјима развијао брже, а на другим спорије, или се развијао различитим темпом током година. Негде су на то утицале околности фашистичког терора, као у поменутом српским крајевима у НДХ, али такође и у хрватским крајевима у Далмацији којима је претила италијанизација и који су се исто тако масовно прикључили партизанима.¹³⁴² Са друге стране, негде су утицале сасвим другачије околности, везане за историјску традицију и свеprisутан елемент величања слободе у култури сећања, попут Црне Горе где је 13. јула 1941. избио убедљиво најмасовнији европски устанак (гледано у односу на број становника) и то против окупационог режима који није био посебно репресиван.¹³⁴³ Дакле, разлози и мотиви за устанак били су различити и делом су зависили од националне припадности, али је чињеница да нигде нису устанак преузели национални елементи, већ вишенационални покрет југословенских партизана. Пребројавање крвних зрнаца партизана, од којих многима, а посебно члановима КПЈ, национална припадност није била примарни идентитет, потпуно је бесмислен поступак и не говори баш ништа ни о циљевима ни о резултатима партизанске борбе. Штавише, поступак накнадне национализације партизанског покрета у суштини је његова негација, тј. рушење основних постулата на којима је покрет саздан и са којима је на крају изборио победу, што је управо и био један од циљева ревизионистичког наратива.

На таласу европског ревизионизма и у Србији се 1980-их јавила идеја о националном помирењу, тј. о класификовању Другог светског рата као пре свега грађанског и братоубилачког унутар српског народа, а затим као сукоб нација на ширем подручју Југославије. У готово свим државама које су пролазиле кроз грађански рат између комуниста и националиста, ревизионисти су се трудили да на сваки начин дезавуишу комунистичку страну, чак и по цену стајања на страну фашизма. У Грчкој су ревизионисти нагласак стављали на грађански рат (који је у Грчкој, са прекидима, трајао од 1943 – 1949) уместо на антифашистичку борбу. Борци за слободу, међу којима је убедљиво највише било комуниста, представљали су се као несмотрени авантуристи који су по сваку цену желели да приграбе власт, не осврћући се на цивилне жртве приликом немачких одмазди. Такође, грчким партизанима се приписивало да су им главни противници били антикомунисти међу Грцима, па тек онда Немци и други окупатори. Колаборација грчких антикомуниста са фашистима правдала се реакцијом на комунистичко насиље и потребом да се спрече немачке репресалије.¹³⁴⁴

¹³⁴¹ Лукач, Душан, „О узроцима раскола легитимистичко-монархистичке и комунистичко-револуционарне опције антифашистичког рата Срба 1941 – 1945“, у: *Други свјетски рат – 50 година касније I-II*, ур. Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ, 1997, 276 – 277.

¹³⁴² Krstulović, Vicko, *Memoari jugoslavenskog revolucionera I-II*, Beograd/Sarajevo: Most Art/Buybook, 2012-13. Посебно велики допринос, као и жртве, Далматинци су дали током једне од најкрвавијих битака Другог светског рата у Југославији – битке на Сутјесци, Kučan, Viktor, *Borci Sutjeske*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 1209 – 1212.

¹³⁴³ Распоповић, Радослав, „Тринаестојулски устанак у европској историји“, *Историјски записи*, 95, 1-2 (2022), 13 – 30.

¹³⁴⁴ Voglis, Polymeris and Nioutsikos, Ioannis, „The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment“, *Siidosteuropa*, 65, 2 (2017), 324 – 327.

Сви ови аргументи, готово у слово исти, јавиће се 1980-их међу српским ревизионистима. Антифашизам је престао да буде вододелница, а једина релевантна постала је национална припадност учесника рата. Сви Срби, били они савезници или противници Хитлера, постали су у ревизионистичкој варијанти једна страна, а трагедија рата огледала се у њиховој међусобној борби. Није Србија била једина република у Југославији у којој су се јавиле овакве тежње. Националисти су свуда покушавали да изведу „национално помирење”, тј. хомогенизацију унутар свог народа, као део идеолошког програма окупљања на бази националне припадности и стварања нових, националних држава на простору Југославије.¹³⁴⁵ Олга Манојловић Пинтар лоцирала је још код Станислава Кракова, у емигрантским радовима 1960-их, настојања да се створи „величанствена српска загробна армија”, помирење свих српских бораца након смрти без обзира на којој су се страни борили, што је била јасна референца на политику националног помирења Франциска Франка. Краков је на овај начин „националном припадношћу оправдао саучесништво у најтежем злочину у историји човечанства, сугестивно вршећи замену улога и од злочинаца чинећи жртве”.¹³⁴⁶

Брисање антифашизма као оквира у ком се сагледава Други светски рат водило је и до лакшег прихватања анти тоталитарне парадигме, о којој је већ било речи у уводу овог рада. Историографије источноевропских држава, као на пример у Чешкој, великим делом су се управо ослањале на анти тоталитарну парадигму у којој су држава и друштво оштро подељени и супротстављени једно другом.¹³⁴⁷ Тиме се одржавала црно-бела слика о комунистичкој окупацији након Другог светског рата и спречавала су се дубља истраживања која би унела мало више боје у ову, свакако много комплекснију слику чешке историје. Власти неких источноевропских држава покушале су да законски заштите своју верзију колективног памћења, да га фиксирају као хомогену верзију прошлости и да спрече свако преиспитивање.¹³⁴⁸ То су чиниле доношењем националних закона, којим се, по угледу на забрану негирања Холокауста, негирало оспоравање комунистичких злочина. Марија Малксо је назвала овај покушај законског прописивања пожељног колективног памћења концептом мнемоничке сигурности, као саставног дела онтолошке сигурности заједнице.¹³⁴⁹ Европски трендови јављали су се и у српском ревизионизму. Некадашњи партизан, Добрица Ћосић, у потпуности је пригрлио ову парадигму и изједначавање фашиста и комуниста, па је у роману *Грешник* (дакле, још 1985. године) наводио: „Стварни пакао настаје у овом веку са два идеологијама – болшевичком и фашистичком; сада се и ратује да победник оствари свој пакао, не схватајући да ће то бити пакао и за себе као победника”.¹³⁵⁰

Национално помирење као модел превазилажења сукоба из Другог светског рата, а уствари, модел брисања антифашизма као битне одреднице прошлости, јавио се међу

¹³⁴⁵ Đokić, Dejan, „The Second World War II: Discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s”, *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 4, 2 (2002), 129 – 130.

¹³⁴⁶ Manojlović Pintar, Olga, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam* 310 – 311.

¹³⁴⁷ Kolář, Pavel and Kopeček, Michal, „A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography After 1989”, in: *Narratives Unbound – Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, eds. Sorin Antohi et al., Budapest/New York: CEU Press, 2007, 223.

¹³⁴⁸ Mälksoo, Maria, „Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe”, *International Political Sociology*, 8, 1 (2014), 82 – 99.

¹³⁴⁹ Mälksoo, Maria, „Memory Must Be Defended”.

¹³⁵⁰ Ћосић, Добрица, *Грешник*, 730.

националистичким интелектуалцима врло рано. Песник Љубомир Симовић објавио је збирку песама *Источнице* 1983, као посебан подлистак *Књижевних новина*.¹³⁵¹ *Књижевне новине*, за разлику од нишке *Градине* која је одбила да штампа ове песме, не само да су их објавиле, већ су и у следећих неколико бројева дале прилику различитим јавним личностима да бране песника и песме од напада дела јавности и партије.¹³⁵² Суштина збирке било је другачије сагледавање Другог светског рата, односно стављање „братоубилачког” рата у први план. Тако је Други светски рат у Симовићевим песмама престао да буде славна прошлост и епопеја достојна памћења, већ је постао крвави сукоб унутар породица, села и читавог српског народа, у ком нема ни славе ни победе, само бесмислене смрти и пораза. Опевао је и битку између партизана и четника на Јеловој гори у септембру 1944. У песми сви су учесници битке једнаки, сви леже покопани и не зна им се број, једино што се зна је да су страдали „од руке кума, оца, сина, или брата”.¹³⁵³ Радивој Цветићанин је оцењивао да Симовић „покушава да изједначи партизана и четнике што не може данас представљати ништа друго него тежак морални пад савременог српског интелектуалца”.¹³⁵⁴ У непотписаном коментару-анализи ових песама, *НИН* је 1983. као закључак извукао да „нису, дакле, клали четници, већ очеви и браћа, а њима се једном може и мора опростити”.¹³⁵⁵

Устанак 7. јула 1941. постао је такође потентна тема историјског ревизионизма управо са становишта свођења антифашистичке борбе на грађански рат. Тог дана, у селу Бела Црква код Крупња, партизански командант и шпански борац Жикица Јовановић Шпанац сукобио се са двојицом жандарма и убио их. У званичном наративу социјалистичке Југославије овај дан је обележаван као Дан устанка у Србији и био је државни празник. Још 1942. Недићева пропаганда осмислила је наратив по ком је ово био почетак грађанског рата, да би је потом политички емигранти развијали у иностранству.¹³⁵⁶ И овај наратив се појавио и у земљи крајем 1980-их. Милошевића власт и овде је била селективна, тако да је сам датум задржала као празник, чувајући га као део традиције која ју је повезивала са сећањима људи на НОБ и Југославију, а са друге стране, мењајући му смисао, пре свега кроз поруке које су пласиране на масовним народним скуповима поводом 7. јула током преломних година учвршћења нове идеологије. Тако су 1989. седмојулске свечаности најактивније биле на Косову, где су говорили највиши функционери попут Николе Љубичића или Миломира Минића, шаљући поруке о неопходности борбе против албанског национализма, позивајући на збијање снага у Србији и Југославији на темељима седмојулског устанка и славећи крај „не тако кратког периода нејединства и заостајања у СР Србији”.¹³⁵⁷

¹³⁵¹ Симовић, Љубомир, *Источнице*, Београд: Књижевне новине, 1983.

¹³⁵² *Bela knjiga – 1984*, 107 – 109.

¹³⁵³ Симовић, Љубомир, „На тридесетогодишњицу битке између партизана и четника на Јеловој гори месеца септембра године 1944”, у: Симовић, Љубомир, *Хлеб и Со*, Београд: СКЗ, 1987, 219 – 220.

¹³⁵⁴ АС, Б2, к. 415, Седница председништва ЦК СКС од 1. септембра 1983.

¹³⁵⁵ „Кондорев лет“, *НИН*, 24. април 1983, 36. Овај чланак је знаковит јер позива да се не понови случај Ђога и да се са Симовићем „обрачунава“ искључиво књижевна критика, јер су „експертисе друге врсте по правилу непримерене када је у питању једно уметничко дело“. И ово сведочи о значајној промени друштвено-политичке ситуације у односу на 1981. и хапшење Гојка Ђога.

¹³⁵⁶ Radanović, Milan, „Oklevetani datum: Dan ustanka naroda Srbije”, 7. jul 2013, <http://www.elektrobeton.net/mikser/oklevetani-datum-dan-ustanka-naroda-srbije/#ftn14>, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹³⁵⁷ Воја Благојевић, Душан Мркић, „Мост спајања људи без обзира на веру и националност”, *Политика*, 8. јул 1989, 5.

Следеће, 1990, поруке су биле још експлицитније. Председник СУБНОР-а, Михајло Швабић, подсетио је да је српски народ 1941. кренуо „у нову борбу Давида против Голијата” и да су поделе у Југославији из 1941. постојеће и данас, позивајући на очување „јаке српске државе” која је „гарант стабилности” Југославије и успут изричући бројне оптужбе на рачун Устава из 1974, Хрвата, Словенаца и Албанаца.¹³⁵⁸ Београдски градоначелник Милорад Унковић на једном од скупова саопштавао је да „Срби, који су формирали прву, а заједно са другим народима и народностима и другу Југославију” не могу бити национална мањина нигде на територији те земље додатно упозоравајући: „Ако нас други присиле на развод брака, онда нама припада оно што смо у тај брак унели”.¹³⁵⁹ Са друге стране, националистичка интелигенција, црква и опозиција ширили су теорију о 7. јулу као почетку грађанског рата, тј. о дану када је „Србин пуцао на Србина”. Ова се теорија директно ослањала на наратив који смо већ описали – да Други светски рат није био рат против фашизма, већ грађански рат међу Србима. У дворишту локалне православне цркве у Белој цркви подигнути су споменици двојици жандарма, а на једном од њих стоје речи: „Да се више никад не догоди да Србин убије Србина”.¹³⁶⁰

Историчар Коста Николић оценио је 1991. да су догађаји из јула и августа 1941. „почетна фаза грађанског рата у Србији” и то кроз сукоб „организованих српских снага: устанички комунистички покрет на једној страни и српске полицијске снаге на другој”.¹³⁶¹ Као што се види, нагласак је био на томе да су обе стране „српске”, што је стварало основу за проглашавање читавог сукоба у Другом светском рату између фашиста и антифашиста – грађанским ратом међу Србима. Коначну победу ревизионистички наратив је доживео након 2000, када је 7. јул званично укинут као празник, а жандарми који су том приликом убијени рехабилитовани судском одлуком.¹³⁶² И ова је рехабилитација изведена уз помоћ ревизионистичких историчара, а која је била сврха сведочи и изјава поступајућег судије: „Нажалост, 7. јула 1941. Србин је убио Србина, што је означило почетак грађанског рата у Србији. Био је то устанак против државе, са јасним циљем промене целокупног система”.¹³⁶³ Овим је стављен државни печат на политику национализације не само свих страна у рату, већ и рата као таквог, који више није био сукоб фашизма и антифашизма, већ рат Срба против осталих, праћен још и трагедијом грађанског рата међу самим Србима, за који су, наравно, одговорност сносили комунисти.

4.2.2. “Да не беше проклетог Черчила, Србија би краљевина била” – измишљање четничког антифашизма

Срби су по доминантној ревизионистичкој матрици имали два антифашистичка покрета која су се у Другом светском рату борила уз савезнике – партизански и четнички. Четнички покрет Драже Михаиловића настао је од дела поражене краљевске војске у Априлском рату 1941. који није хтео да прихвати капитулацију. Као и у многим другим земљама (од Француске, преко Холандије и Пољске до Грчке) представници влада окупираних земаља у избеглиштву (углавном у Великој Британији) третирани су као део савезничке коалиције и подстицани да у својим земљама организују отпор нацистичкој власти. У Југославији, избегличка влада смештена у

¹³⁵⁸ Јован Радосављевић, „Да се више никад не делимо“, *Политика*, 8. јул 1990, 1.

¹³⁵⁹ Никола Тркља, „Срби нигде у Југославији не могу бити национална мањина“, *Политика*, 8. јул 1990, 7.

¹³⁶⁰ Đureinović, Jelena, „Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War”, *Tokovi istorije*, 3 (2017), 75 – 76.

¹³⁶¹ Nikolić, Kosta, „Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 9, 1-2 (1991), 108.

¹³⁶² Исто, 77 – 79.

¹³⁶³ А. Делић, „Шпанац пуцао у недужног човека“, *Вечерње новости*, 8. јануар 2009, 16.

Лондону, прихватила је четнички покрет као своју војску, дала му званични назив Југословенска војска у отаџбини и признала пуковника Драгољуба Дражу Михаиловића за заповедника. Четничке јединице деловале су у различитим деловима земље, свака за себе, под врло слабом централном командом Михаиловића. Ова војска била је позната по својој недисциплини и лошем моралу, носила је најразличитије униформе и ознаке, била склона опијању, крађи и малтретирању људи и деловала је неуредно и запуштено. Мирко Тепавац, описујући своје сусрете са четницима током Другог светског рата, али и оцењујући њихове намере и још више дела – закључио је врло прецизно: „четници су туга и беда, српска и људска.”¹³⁶⁴

Циљ четника био је обнова предратне, монархистичке Југославије, али уз стварање српске покрајине која би била носилац нове државе и која би заузела што већу и етнички што чистију територију Југославије. У том циљу су и деловали вршећи масовне злочине, пре свега над Муслиманима и Хрватима.¹³⁶⁵ Иако су се у почетку прикључили устанку, врло брзо су схватили да су им партизани много већи непријатељи него Немци, те су крајем 1941. отпочели грађански рат у Србији, уз редовну колаборацију са окупаторима. Посебно је блиска била сарадња са италијанским фашистима, тако да су четници на територијама под италијанском окупацијом често деловали као продужена рука окупатора. Иако су званично тврдили да чувају српски народ од нестанка, четници су сами вршили репресалије и убијали цивиле широм Србије, већином Србе по националности. Како констатује Милан Радановић, ниједна домаћа формација није убила толики број жена и деце у ужој Србији као четници.¹³⁶⁶ Притиснути ситуацијом на терену, где се против фашиста практично борила једино партизанска војска, савезници су извршили притисак на избегличку владу и натерали је да се 1944. одрекне четничког покрета, тј. да нареди четницима да пређу под команду Јосипа Броза Тита и у редове НОВЈ.¹³⁶⁷

Важан разлог победе партизана била је политика према међунационалним односима у земљи. У ратној народној песми са Кордуна то је изражено стиховима: „Друг је Тито задобио рата, јер не дијели Срба и Хрвата“.¹³⁶⁸ Као што смо већ описали, национална равноправност прокламована у форми братства-јединства била је основа партизанског покрета и он је уложио огромне напоре током Другог светског рата да заустави међусобна убијања југословенских народа, укључујући и осветничке акције. Четнички покрет заснован је на потпуно другачијим принципима. Као екстремно националистички, он се према свима који нису Срби односио непријатељски и као према потенцијалној претњи.¹³⁶⁹ Међутим, историчари у Србији врло рано су лансирани идеју о четницима као антифашистичком покрету. Истицано је да су, бар на почетку

¹³⁶⁴ Тепавац, Mirko, *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata – autobiografski zapisi*, Zagreb: Razlog, 2012, 138.

¹³⁶⁵ Видети детаљније о четничким злочинима у Санџаку: Живковић, Милутин, *Саџак 1941 – 1943*, Београд: Филозофски факултет, 2017, докторска дисертација, 801 – 976 и у Хрватској: Jelić - Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941 – 1945*, Zagreb: Globus, 1986, 162 – 163.

¹³⁶⁶ Radanović, Milan, *Kazna i zločin*, 172.

¹³⁶⁷ Четничка врховна команда распуштена је одлуком краља Петра II у августу 1944, а Дража Михаиловић разрешен положаја, видети указе Краља Петра II Карађорђевића од 25. и 29. августа 1944, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XIV, knjiga 4 – dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića avgust 1944 – maj 1945*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1985, 1037 – 1038.

¹³⁶⁸ *Народне пјесме Кордуна*, ур. Станко Опачић Ђаница, Загреб: Просвјета, 1971, 218.

¹³⁶⁹ Видети програмске документе четничког покрета и његових идеолога у: Весовић, Милан и Николић, Коста, *Уједињене српске земље – равногорски национални програм*, Београд: Време, 1996.

рата, припадали српским грађанским антифашистичким снагама, како је то дефинисано у тадашњој историографији.¹³⁷⁰

Фашизам као политички покрет екстремне деснице један је од појмова који се не дефинишу лако, пре свега јер је у питању ефикасна етикета која се лепи разним покретима ради дисквалификације. Ипак, како то обично бива, у стварности није толико тешко препознати фашистичке покрете или бар оне који су им веома блиски. У питању су екстремно десничарски покрети засновани на идеји ексклузивно националне и ауторитарно уређене државе, који најчешће користе или се бар не либе да користе насиље за остварење сопствених циљева. Фашизам је, дакле, генерички појам, у који се сврставају различити покрети који су међусобно супротстављени (чак и у оквиру једне националне групе постоје међусобно оштро супротстављени фашистички покрети), а један од њих је био и немачки нацизам.¹³⁷¹ Четници су били екстремно националистички и антикомунистички покрет, користили су се насиљем и заступали су идеје аутократске владавине.¹³⁷² Љубо Бобан је упозоравао да о неким профашистичким елементима четничког покрета може да се разговара, али сигурно не о антифашистичким, закључујући да је, „у најбољем случају” реч о не-фашистичком покрету.¹³⁷³

У ревизионистичком наративу судбину Југославије нису уопште решавали Југословени, укључујући ту и партизански или четнички покрет. Њена судбина била је део велике геостратешке игре, предмет трговине великих сила и последица различитих теорија завера. Та је прича имала своје корене у прочетничкој емиграцији која је одмах након рата кривицу за свој пораз приписала савезницима, пре свега Великој Британији. Британија је била практичан избор, јер се други важан западни члан антихитлеровске коалиције – САД, свесно није мешао у политичка питања Балканског полуострва, препуштајући ту примат Британцима. Осим практичне, и симболичка важност Британије била је велика. Била је то земља у коју се често гледало са подозрењем, које је деценијама одржавала Османско царство у животу, посебно током Источне кризе, која је прва прекинула дипломатске односе са Србијом након свирепог убиства краљевског пара 1903. и у којој је био најразвијенији дискурс о дивљем Балкану и његовим племенима, недовољно вредним да буду део развијене Европе.¹³⁷⁴

Велики део завереничког наратива везан је за личност Винстона Черчила, од теорије о његовом српском пореклу, преко приче да му је Јосип Броз ванбрачни син, па све до врло распрострањене измишљотине да је црнорукаш Воја Танкосић ишамарао Черчила 1910. у

¹³⁷⁰ Видети, на пример: Marjanović, Jovan, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca – britanski štíćenik*, Zagreb: Globus, 1979, 18 – 20; Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945 I*, 129 – 134.

¹³⁷¹ Митровић, Андреј, *Фашизам и нацизам*, Београд: Чигоја, 2009, 13 – 16.

¹³⁷² Четничка омладина на скупу у Шаховићима 1942, уз присуство делегата главног штаба, званично је усвојила закључке којима се тражило да се сва извршна власт након рата власт препусти четницима док се спроведе „изградња и препород земље”, Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb: SN Liber, 1979, 160.

¹³⁷³ Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije – dokumentima i polemikom o temata iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989, 406.

¹³⁷⁴ Markovich, Slobodan G., „British-Serbian Cultural and Political Relations 1784 – 1918”, in: *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st centuries*, ed. Slobodan G. Markovich, Beograd: FPN/Zepter Book, 2018, 13 – 118. О стварању слике Балкана као „дивљег истока Европе” од стране британске културне, новинарске и политичке елите 19. века видети у култној књизи: Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritanije – imperijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika, 2000. Класична ревизионистичка становишта о улози Велике Британије у решавању српског питања у прошлости видети у: Растовић, Александар, *Енглези и Балкан 1837 – 1914*, Београд: Завод за уџбенике, 2015; Живојиновић, Драгољуб, *Надмени савезник и занемарено српство: Британско-српски односи (1875-1941)*, Београд: Албатрос плус, 2015.

Београду и да је то разлог зашто је Черчил „мрзео Србе”.¹³⁷⁵ Опсесија Черчилом управо потиче из ревизионистичког наратива створеног након рата у емиграцији, а детаљно развијеног и покривеног научним печатом током 1980-их. Веселин Ђуретић је Британију и Черчила представио као кључне актере због којих су четници изгубили борбу са партизанима у Другом светском рату. Черчила су по том сценарију преварили Стаљин и комунисти, јер док је он покушавао да помири партизана и четнике, Стаљин и Тито су све време водили јаку античетничку пропаганду која се састојала од представљања партизанског покрета као јединог антифашистичког у Југославији.¹³⁷⁶ Британци су онда подлегли Стаљиновој пропаганди, прихватили борбеност на терену као главну линију идентификације покрета отпора и занемарили идеолошку страну. Како сам Ђуретић наглашава приликом расправе о својој књизи: „Остајем при ставу да је политика Лондона према Југославији била без своје филозофије, да је Черчил био њен смушени кормилар, да је у сваком погледу надигран од стране Стаљина и Кремља, да своју контрареволуционарну политику никада није осмислио до краја”.¹³⁷⁷

И поједини британски аутори су у ратној епизоди Велике Британије на Балкану видели прилику да постану познати. Мајкл Лиз, који је део 1943. и 1944. провео у британској мисији код четника у Јужној Србији, објавио је 1991. године српски превод књиге која је мешавина његових екстремно антикомунистичких ставова и завереничких тврдњи о огромној улози комунистичких шпијуна у британској специјалној тајној служби за борбу против нациста у окупираним подручјима (*Special Executive Operations – COE*). Рецензент књиге био је Веселин Ђуретић, који је посебно поздравио појаву овог дела уз најаву да долази до пуцања основа „на којима је била изграђена послератна антисрпска државна и друштвена зграда”.¹³⁷⁸ Лиз је извео фантастичне закључке да су официри *COE* обмањивали Черчила и слали лажне извештаје, приписујући наклоност ка комунизму кључним официрима ове организације за подручје Југославије попут Дејвидсона, Меклејна, Дикина и Бејлија, па чак правећи и невеште алузије на сарадњу са Совјетима.¹³⁷⁹ Иначе, у питању су били веома угледни људи, углавном конзервативно оријентисани (Меклејн је био посланик конзервативаца у британском парламенту), са беспрекорним ратним досијеом, укључујући врло храбе подухвате иза линија фронта за шта су имали бројна одликовања (постоји легенда да је чувени лик Џемс Бонд делимично заснован на биографији Меклејна).¹³⁸⁰ Иако нису били чак ни левичари, а камоли комунисти, знали су шта је борба и врло су лако препознали храброст и одлучност партизана у својим мисијама о чему су оставили и мемоарске записе.¹³⁸¹ Чак и они за које Лиз мисли да нису били комунисти, попут угледне историчарке Елизабет Баркер која је водила балкански деск у Политичком ратном савету (*Political Warfare Executive – PWE* – институција која се бавила пропагандом у оквиру

¹³⁷⁵ Dejan Anastasijević, „Pet srpskih teorija zavere o Čerčilu“, *BBC na srpskom*, 21. мај 2018, доступно на: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-44176081>, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹³⁷⁶ Ђуретић, Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I i II*. Цела књига врви од оваквих теза, видети посебно закључак, 239 – 253.

¹³⁷⁷ *Sa rasprave u RZN o knjizi „Saveznici i jugoslovenska ratna drama” dr Veselina Đuretića – autorizovane stenografske beleške*, ur. Vidojko Veličković, Beograd: Republička zajednica nauke, 1985, 49.

¹³⁷⁸ Лиз, Мајкл, *Силоване Србије*, XX.

¹³⁷⁹ *Исто*, 26 – 69.

¹³⁸⁰ Claire White, „Sir Fitzroy, the original James Bond, is dead”, *Telegraph*, 18. јун 1996, доступно на: https://web.archive.org/web/20030507203641/http://www.telegraph.co.uk/htmlContent.jhtml?html=/archive/1996/06/18/nb_on18.html, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹³⁸¹ Dikin, Vilijam, *Bojovna planina*, Beograd: Nolit, 1973; Davidson, Basil, *Partisan Picture*, Bedford: Bedford Books, 1946.

Министарства спољних послова), били су по његовом суду „убеђени титоисти” којима је „ефикасно испран мозак”.¹³⁸²

Ревизионистички наратив о наивном Черчилу и перфидним Британцима посебно добија на снази када се види да је исти такав развијен и у суседној Албанији. И тамо је ситуација на терену била слична, тј. са Немцима и Италијанима борили су се готово искључиво комунисти, док су националисти калкулисали или сарађивали са фашистима. Стога је и тамо од 1943. британска помоћ ишла пре свега комунистима. Албански националистички ревизионисти због овога су прогласили Велику Британију одговорном за долазак Енвера Хоџе на власт и пораз националиста у албанском грађанском рату. Штавише, и овде је лансирана прича о комунистичким обавештајцима који су се инфилтрирали у *СОЕ* и тако утицали на британску политику.¹³⁸³ Сваљивање кривице за сопствени пораз (који је искључиво резултат погрешних одлука) на једну моћну силу попут Велике Британије, било је идеално средство правдања, а притом је у игру уводило омиљену националистичку дисциплину - теорију завере. Љубо Бобан, помало иронично, али у основи тачно закључује да се у Другом светском рату, судећи по Веселину Ђуретићу „готово цијели свијет уротио против Срба и различитим пропагандним проверама, ‘постројавањима’ и ‘престројавањима’ наметнуо им ‘југословенске симболе’ и авнојевску Југославију”.¹³⁸⁴

Оно што је овај наратив свесно игнорисао, била је реална ситуација на терену. Фашизам је, захваљујући сопственим ужасавајућим особинама, Други светски рат асполутно одвојио од свих дотадашњих оружаних сукоба и претворио га у неку врсту митске „борбе против зла” или као што је Андреј Митровић истакао, то није била „битка за хегемонију, територије и слично, него битка за слободу као такву”.¹³⁸⁵ Черчилу је било битно да се неко стварно бори против Хитлера и Мусолинија, а у Југославији то су били једино партизани. Како сведочи Фицрој Меклејн, када га је Черчил слао у мисију у Југославију 1943, једино упутство било му је: „пронађи ко тамо убија највише Немаца и предложи како да им помогнемо да убију још више”.¹³⁸⁶ Каснија истраживања показала су да се Черчил ниједног тренутка није ослањао само на извештаје из *СОЕ* центра у Каиру, већ из читавог сплета извора, од којих су посебно важне били пресретнуте комуникације Немаца дешифроване у славном британском центру за шифрирање и кодирање у Блечли парку.¹³⁸⁷ Никаква мистерија у одлуци (која није била ни брза ни преко ноћи, штавише, прилично је закаснела¹³⁸⁸) из 1943. да се подржи НОВЈ не може се наћи ни на основу постојеће архивске грађе, ни на основу рационалног закључивања.

¹³⁸² Лиз, Мајкл, *Силоване Србије*, 317. О Лизу доста говори и његова оцена да је Баркер била ауторитет „зато што је била префињена и шармантна“, *исто*.

¹³⁸³ Baily, Roderick, „Smoke Without Fire? Albania, SOE, and the Communist ‘Conspiracy Theory’“, in: *Albanian Identities – Myth and History*, eds. Stephanie Schwandner-Sievers and Bernd J. Fischer, London: Hurst&Co, 2002, 143 – 155.

¹³⁸⁴ Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije I*, 441.

¹³⁸⁵ Митровић, Андреј, *Фашизам и нацизам*, 103.

¹³⁸⁶ Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, London: Jonathan Cape, 1949, 281.

¹³⁸⁷ Cripps, John, „Mihailovic or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose”, in: *The Bletchley Park Codebreakers - How Ultra Shortened the War and Led to the Birth of the Computer*, eds. Michael Smith and Ralph Erskine, London: Biteback Publishing, 2011, 330 – 362.

¹³⁸⁸ О дилемама британске политике према Југославији и озбиљним сукобима унутар дипломатских, војних и обавештајних кругова поводом те политике видети: Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978, 149 – 170. Видети у истој књизи радове са научне конференције о британској политици према покретима отпора у Југославији и Грчкој у Другом светском рату, одржаној 1973. године у Лондону, *исто*, 261 – 506.

Један од начина за релативизацију четничке колаборације са фашистичким државама била је и нормализација колаборације као такве. За то је било потребно доказати сарадњу партизана и фашиста што би водило ка закључку да су сви сарађивали са окупаторима и да то само по себи уопште није релевантно, а посебно да није ствар која једном покрету даје моралну предност у међусобном упоређивању. Као повод за конструкцију приче о колаборацији партизана са Немцима послужио је догађај из 1943. године када су одржани преговори две зарађене стране ради размене заробљеника. Размене заробљеника две стране одржаване су с времена на време, у зависности од ранга заробљених немачких официра. Прагматичност је Немцима налагала да спасу своје високе официре, чак и по цену преговора са покретом отпора који су сматрали потпуно нелегалним и на који нису примењивали одредбе међународног хуманитарног права. У пракси, ово је значило да су партизани били стрељани без икаквог правног поступка, често одмах након заробљавања. Ниједна друга наоружана формација није на овај начин третирана од стране Немаца, укључујући ту и четнике Драже Михаиловића. На пример, у оквиру операције *Schwarz* (пете непријатељске офанзиве у терминологији домаће историографије) било је предвиђено (и делимично спроведено) разоружање четника (јер се с правом очекивало да би у случају савезничког искрцавања на Балкан стали на њихову страну) и њихово отпремање у немачке заробљеничке логоре где су добили статус ратних заробљеника, што је за партизана било незамисливо.¹³⁸⁹

Управо због оваквог суровог обрачуна како са њима, тако и са становништвом које их је подржавало, партизани су непрестано тежили да добију признање као ратујућа страна и бар неку заштиту на основу одредби међународног права. Контактата на нижем нивоу, између локалних ратујућих јединица, па чак и размене заробљеника било је од самог почетка устанка, посебно након првих успешнијих партизанских акција у којима су заробљавани и немачки официри.¹³⁹⁰ Ипак, немачка врховна команда није благонаклоно гледала на ове размене и углавном их је спречавала, доследно се држећи става да не ратује против равноправног непријатеља, већ против одметника који су стављени ван закона и лишени било какве правне заштите.¹³⁹¹ У јеку четврте офанзиве, која се није одвијала у потпуности према немачким плановима, дошло је до пораза немачко-ушашких снага код Горњег Вакуфа крајем фебруара 1943. и до заробљавања једног немачког мајора.¹³⁹² То је дало партизанима прилику да покушају не само да изврше размену, већ и да пробају да дипломатским маневром отупе оштрицу офанзиве. Наиме, у том тренутку, почетком марта 1943. партизанске јединице налазиле су се у готово безизлазном положају, опкољене у долини Неретве са једне стране Немцима и ушашама, а са друге (на левој обали Неретве) Италијанима и четницима.

Тито и врховни штаб одлучили су да затраже преговоре са Немцима ради размене заробљеника, признавања партизана као зарађене стране и привременог прекида непријатељстава. Разговори су одржани прво у Горњем Вакуфу, а затим и у Загребу, током марта 1943. године, а преговарачи са партизанске стране били су Владимир Велебит (Титов главни

¹³⁸⁹ „Zapovest 1. brdske divizije od 14. maja 1943. potčinjenim jedinicama za izvođenje operacije ‘Švarc’” u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XII, knjiga 3 – dokumenti nemačkog Rajha 1943*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1978, 279 – 283.

¹³⁹⁰ Trifković, Gaj, „Making Deals with the Enemy: Partisan-German Contacts and Prisoner Exchanges in Yugoslavia, 1941-1945” in: *Global War Studies*, 10/2 (2013), 9 – 16.

¹³⁹¹ Детаљно о преговорима партизана и Немаца током Другог светског рата видети у: Trifković, Gaj, *Parleying with the Devil – Prisoner Exchange in Yugoslavia, 1941–1945*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2020.

¹³⁹² Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, Beograd: Narodna knjiga, 1985, 46 – 58.

дипломата који је течно говорио немачки и италијански и једини ишао и у Загреб на преговоре), Милован Ђилас, као члан Врховног штаба и Коча Поповић као најугледнији војни командант (њих двојица су учествовали само у првом делу преговора). У договору са Врховним штабом партизани су Немцима, поред размене заробљеника, понудили и прекид непријатељстава и пребацивање операција из немачке у италијанску зону (тј. прелазак партизана у Санџак). Да би добили на уверљивости, партизански преговарачи су усмено истакли да су им главни непријатељи четници и да ће се преласком у италијанско подручје обрачунати управо са њима, притом истакавши и да би четници стали уз савезнике у случају евентуалног искрцавања на Балкану, док би партизани пружили оружани отпор Енглезима и Американцима.¹³⁹³ Међутим, Немци нису поверовали у партизанске намере, одбили су уопште да преговарају о политичким захтевима и преговори су на крају резултирали једино делимичном разменом заробљеника.

Немци на крају јесу стали на обали Неретве и нису даље гонили партизана, али не због преговора, већ зато што им је то од почетка био план. Уосталом, врло брзо након овога лансирани су нову велику офанзиву против партизана, познатију као пета непријатељска офанзива (операција *Schwarz*).¹³⁹⁴ Мартовски преговори, иако нису ништа донели партизанима на терену, били су значајни јер су фактички означили прелаз рата у нову фазу. Партизани више нису били тек банда одметника, већ оружана сила са којом се ипак разговара, иако се формално не преговара. Такође је дошло до, како констатује један немачки историчар, а преноси Миша Лековић, првог судара партизанског покрета са реал политиком, тј. са комбинацијом политичких разговора и оружане борбе у ситуацији када су са једне стране непријатељске фашистичке силе, а са друге западни савезници још увек подржавају ривалски, четнички покрет.¹³⁹⁵ Преговори су изазвали и жестоку реакцију Коминтерне, којој се потез чинио сувише одважан, а опет изведен без њеног одобрења, што је проузроковало Титово огорчење. Гај Трифковић у овој епизоди чак види почетну пукотину у односима Тита и Москве која ће се временом проширивати све до коначног разлаза 1948. године.¹³⁹⁶ О самим преговорима није остало много писаних трагова, осим поменутог немачког извештаја. Партизански преговарачи добили су задатке усмено, а усмено су Врховном штабу подносили и извештаје. Оставили су иза себе дневничке записе који на исти начин описују цео процес, врло слично као и немачки извештај. О разговорима које је Велебит имао у Загребу са опуномоћеним немачким генералом за НДХ, Глезом фон Хорстенауом не постоје писани трагови, већ само Велебитово сведочење.¹³⁹⁷

Управо овај део преговора, разговор Велебита и фон Хорстенауа искоришћен је од ревизиониста да се направи мит о партизанској сарадњи са Немцима. Недуго после рата, током 1950-их, неколико немачких публициста лансирало је тезу да је Велебит у Загребу званично понудио Немцима прво примирје и обуставу устанка на територији НДХ, а затим и заједничке војне акције против савезника. Први који је лансирао ову тезу био је функционер берлинске

¹³⁹³ Ово није укључено у писани предлог за преговоре партизанске стране, али је забележено у немачкој белешци са састанка, Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, 253 – 256.

¹³⁹⁴ Trifković, Gaj, „Od ‘bandita’ do ‘jugoslovenske armije’ – partizanski rat 1941–1945”, https://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c1.html, последњи пут посећено 27. децембра 2023.

¹³⁹⁵ Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, 231.

¹³⁹⁶ Trifković, Gaj, „Od ‘bandita’ do ‘jugoslovenske armije’ – partizanski rat 1941–1945”, 20.

¹³⁹⁷ Велебит потврђује да је рекао да би у случају савезничког искрцавања партизани пружили отпор и борили се против поновног успостављања монархије у Југославији, што је свакако било тачно, али је то у каснијим публицистичким радовима исконструисано као званични предлог Тита Немцима о сарадњи, видети сведочење Велебита у: Švar, Mira, *Vladimir Velebit – svjedok historije*, Zagreb: Razlog, 2001, 279 – 289.

канцеларије Главног уреда за безбедност Трећег Рајха и пријатељ Глеза фон Хорстенауа. Он је генерала посетио у затвору 1945. године, непосредно пре него што је овај извршио самоубиство и наводно од њега чуо детаље о преговорима које је касније објавио.¹³⁹⁸ И други немачки публицисти, али и део западне штампе, преузео је као чињеницу ову наводну тврдњу фон Хорстенауа и презентовао је јавности без критичког осврта. Када су се много година касније појавиле дневничке белешке фон Хорстенауа из рата, чуване у бечком Државном архиву, испоставило се да генерал помиње посету Велебита, али у контексту жала што су такви људи, из угледних грађанских породица, постали немачки непријатељи, за шта је генерал пре свега кривио злочиначку политику НДХ.¹³⁹⁹ Ни једном речју не помињу се тако крупне ствари као што су наводне званичне Титове понуде Немцима. Имајући у виду детаљност дневничких записа фон Хорстенауа и колико би било значајно да се поменута епизода стварно одиграла, практично је немогуће да би генерал то прећутао.

Нимало изненађујуће, српска националистичка емиграција прихватила је ове тврдње немачких публициста као дар са неба и даље их је додатно разрађивала, додајући детаље у сопственој режији. Љотићевац Боривоје Карапанџић отишао је толико далеко да је у књизи из 1958. године за Велебита устврдио да је био „од стране Тита акредитован као званични представник комунистичког Врховног штаба код Хитлеровог главнокомандујућег генерала у Загребу“.¹⁴⁰⁰ Убрзо су се и антикомунистички историчари прикључили овом тренду, па је тако Иван Авакумовић, канадски историчар српског порекла, писао 1969. да су партизани успели да се извуку из долине Неретве захваљујући „потписаном примирју са Немцима“ и да је то разлог четничког пораза, против којих су, наводно, ратовали и Немци и партизани.¹⁴⁰¹ Као и у многим другим случајевима, и овде је ригидност „декретираних културе сећања“ како је назива Тодор Куљић, била од велике помоћи ревизионистима. Уместо да ову епизоду, која ни на који начин не баца лоше светло на партизана, до краја расветли и објасни, комунистичко руководство углавном ју је прећуткивало све до 1970-их. Тек тада се Тито одлучио да проговори о овим догађајима, притиснут чињеницом да сви ту епизоду бележе, укључујући и угледне историчаре који су објављивани у Југославији.¹⁴⁰² Он је то учинио 1978. на прослави 35 година од Битке на Неретви када је признао да је било преговора, али да су, како он каже, „тројица другова“ имали овлашћење да преговарају само о размени заробљеника.¹⁴⁰³ Имајући у виду да се сведочења ове тројице и немачки извештаји потпуно поклапају, јасно је да Тито није до краја рекао истину и да је покушао одговорност да пребаци на преговараче (од којих су двојица – Ђилас и Поповић, већ били у немилости партије и Тита лично), што је само додатно стварало мистификацију око целог случаја.¹⁴⁰⁴

¹³⁹⁸ Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, 217 – 221.

¹³⁹⁹ Horstenaу, Glez fon, *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala)*, Novi Sad/Beograd: Pravoslavna reč/More, 2013, 234 – 235.

¹⁴⁰⁰ Карапанџић, Боривоје М., *Грађански рат у Србији 1941 – 1945*, Ваљево: Друштво Хиландар, 2010, 52.

¹⁴⁰¹ Avakumović, Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London: Oslobođenje, 1969, 111 – 114.

¹⁴⁰² Посебно је важно било објављивање превода књиге Јозе Томашевића на српско-хрватском 1977. године, у којој се обрађује и овај догађај, Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, 220 – 224. И Ђилас је већ био потврдио своје учешће и уопште цео догађај у мемоарима које је објавио у САД-у 1977. године, Ђилас, Milovan, *Wartime*, New York: Harcourt, 1977, 234 – 241.

¹⁴⁰³ Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, 223.

¹⁴⁰⁴ I Popović i Velebit bili su veoma iznenađeni ovim Titovim govorom i nisu krili ogorčenje, videti: Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb: Globus, 1989, 74 – 76; Šuvar, Mira, *Vladimir Velebit – svjedok historije*, 288 – 289.

Током 1980-их, када се ревизионистички талас раширио по целој земљи, а посебно након 1988. када је добио подршку српске власти и њој оданих медија, мартовски преговори постали су један од кривних доказа да су сви сарађивали са Немцима, те је на тај начин релативизиран и сам појам колаборације. И овде је била видљива прилагодљивост историјског ревизионизма, тј. зависност ове методе од циљева оног ко је употребљава. Партизански борци и команданти писали су о преговорима као ексклузивном сазнању, али без оптужби за колаборацију са Немцима, које су чак и за њих биле превише. Дедијер је у *Новим прилозима* приступао целој теми као ексклузивном открићу, квалификујући преговоре као непотребне и оптужујући Тита и врховни штаб за неспособност приликом руковођења НОБ-ом.¹⁴⁰⁵ Са друге стране, прочетнички оријентисани ревизионисти од овог случаја правили су равнотежу са четничком колаборацијом. Милан Ст. Протић је писао 1990: „Не само да су партизани били ти који су одржавали везе са Немцима, него су са њима водили и преговоре, и то у време 'чувене' битке на Неретви“, оптужујући партизана да су предлагали „заједничку војну акцију партизана и Немаца у случају искрцавања западних савезника на Балкан“.¹⁴⁰⁶ Важно је приметити да без обзира на то у којој мери су примењивали ревизионистичке методе и да ли су били спремни да иду до краја са измишљањем колаборације или су се заустављали само на таблоидизацији једног догађаја, сви су ревизионисти несумњиво доприносили стварању нове културе сећања.

4.2.3. Николај, Недић, Љотић – трагичне фигуре у вртлогу историје

У склопу превредновања актера Другог светског рата и чишћења српских националистичких формација и њихових лидера од колаборационизма, важно место припадало је духовном вођи свих српских националиста тог доба, владики Жичком, Николају Велимировићу. Он је био истакнути националиста, присталица екстремно конзервативних ставова тог доба, противник просветитељства, науке, секуларизације и мање-више свих тековина грађанских револуција. Такође је био радикални антикомуниста и антисемита.¹⁴⁰⁷ У периоду пре Другог светског рата, Николај је, заједно са људима окупљеним око фашистичког покрета *Збор* попут Димитрија Најдановића, осмислио концепт светосавског национализма. Љотићеви и Недићеви идеолози и пропагандисти развијали су током рата даље ову тезу, покушавајући да створе „новог човека“, одговарајућег поданика за Хитлерову „Нову Европу“, доказујући притом да је Свети Сава отац српског национализма заснованог на динарским расним карактеристикама које су равне нордијској раси.¹⁴⁰⁸ Као једног од најугледнијих људи у окупираној Србији и потенцијално опасног непријатеља (био је у одличним везама са Дражом Михаиловићем коме Немци нису веровали), Немци су га током Другог светског рата стално држали под присмотром, а затим му и ограничили кретање, конфинирајући га прво у манастиру Љубостиња код Трстеника, а затим и у Војловици код Панчева, заједно са српским патријархом Гаврилом Дожићем.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁵ Dediјer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, 801 – 812. И овај део Дедијерове књиге изазвао је пажњу историчара и наишао на жестоку критику на округлом столу који је о књизи организовала *Борба* у јануару 1982. године, видети, на пример, прилоге Мехмедалије Бојића, Душана Бибера и Пере Дамјановића у: *Razgovor o knjizi Vladimira Dediјera „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“*, 55 – 60, 87 – 89, 107 – 108.

¹⁴⁰⁶ Протић, Милан Ст., „У сенци Велике Британије“, *Србија и коментар*, 2 (1990/1991), 228 – 229.

¹⁴⁰⁷ Koljanin, Milan, „Srpska pravoslavna crkva i Jevrejsko pitanje“, *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 23 – 34.

¹⁴⁰⁸ Ristović, Milan, „Pokušaj konstruisanja 'nove tradicije' i 'nacionalni mit': Milan Nedić i 'vlada nacionalnog spasa' 1941-1944. godine“, у: *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, ur. Darko Gavrilović, Sremska Kamenica: Fakultet za evropske političko-pravne studije, 2010, 78.

¹⁴⁰⁹ Илић, Предраг, *Српска православна црква и тајна Дахауа – мит и истина о заточеништву Патријарха Гаврила и епископа Николаја Велимировића у Дахауу*, Београд: издање аутора, 2006, 79 – 96.

На крају, када се Црвена армија приближила Војводини, Немци су наредили пребацивање Велимировића и Дожића у затвор за свештенике у оквиру логора Дахау. У овом логору било је смештено око 2,700 свештеника из целе Европе (укључујући и још 11 свештеника СПЦ, поред двојице поглавара), који су имали бољи третман од осталих заробљеника.¹⁴¹⁰ Дожић и Велимировић имали су још бољи третман од наведених свештеника, јер су били смештени у посебном делу затвора званом *Бункер*, где се просторије нису закључавале, јели су исте оброке као СС официри, нису носили затвореничке униформе, нити им је бријана глава, кретали су се слободно по дворишту, одржавали контакте са Србима из Минхена, читали књиге и часописе.¹⁴¹¹ Већ након месец дана пребачени су у хотел у месту Шлирзе, на истоименом језеру у близини Минхена, а оданде су их нацисти, у договору са Недићем, Љотићем и изасланицима Драже Михаиловића, одвели у Аустрију да ојачају заједнички антикомунистички фронт и у Словенију где су током марта и априла 1945. благосиљали квислиншке јединице које су се супротстављале партизанима.¹⁴¹²

У организацији епархије шабачко-ваљевске СПЦ, на чијем челу је до своје смрти 1989. био Велимировићев синовац, владика Јован Велимировић, организована је кампања за рехабилитацију и повратак Николаја у колективно памћење српског народа. То је рађено кроз издања *Гласа цркве* (часописа основаног 1985), чији је сваки број имао бар по неки текст посвећен Николају (часопис је излазио у 10.000 примерака), затим кроз издавачку делатност (*Глас цркве* је први објавио поново Велимировићева дела у Србији), али и кроз јавне манифестације. Посебно је значајно било освештавање капеле у марту 1989. у родном селу Николаја, Лелићу, посвећене њему и подигнуте добровољним прилозима верника. На овом скупу, поред владика СПЦ, били су присутни и представници националистичке интелигенције, од којих су Вук Драшковић, Милан Комненић и Данко Поповић и говорили. Скуп је значајан због тога што је на њему први пут најављена могућност канонизације Николаја и објављени планови СПЦ да ради, како на томе, тако и на повратку остатака покојног владике у Србију.¹⁴¹³

Власти у Србији, у складу са својом политиком циљаног ревизионизма, нису промовисале овај нови наратив, али га нису ни спречавале. Ситуација се постепено мењала како је национализам све више испливавао на сцену. Провладине *Вечерње новости* откриле су тако 1990. не само да је дојучерашњи издајник невин, већ и да је био „Хитлеров заклето непријатељ“ и да је зато био заточен у логору Дахау. *Новости* су примењивале и уходану тактику стварања алтернативног сећања, уместо непожељног које се заборавља. По њима је Велимировић од комуниста проглашен непријатељем, не због својих поступака у Другом светском рату, већ због тога што је 1934. уредио гробове немачких војника у Македонији. У тексту се опширно цитира Данко Поповић и његови афирмативни ставови о Николају, али се посебно, болдованим словима,

¹⁴¹⁰ Исто, 25 – 76.

¹⁴¹¹ Исто, 266. Да су Велимировић и Дожић били у *Бункеру*, потврђују и сећања неколико заточеника из Дахауа, али и текст службеника Патријаршије из 1945, објављен у званичном гласилу СПЦ: Ђорђевић, Бранко, „Свештеници у концентрационом логору Дахау“, *Гласник СПЦ*, 7 (1945), 66 – 67. Видети и заповест главнокомандујућег СС-а за Србију да се посебно поведе рачуна о здравственом стању Дожића и Велимировића приликом транспорта у Дахау у: Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945 – 1970*, 85.

¹⁴¹² Илић, Предраг, *Српска православна црква и тајна Дахауа*, 158 – 182. О боравку Дожића и Велимировића у Бечу и путовању у Словенију видети и мемоаре специјалног опуномоћеника министарства спољних послова Трећег Рајха на Балкану: Nojbaher, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd: Službeni glasnik SCG, 2004, 177.

¹⁴¹³ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, 52 – 53. Велимировић је проглашен за свеца у мају 2003.

наглашава да је владика из Лелића, села које је добило име по лелеку „који се над Подгорином дизао када је 16,000 Срба, избеглица са Косова и Метохије, масакрирано од босанских и других Турака“.¹⁴¹⁴

До потпуне промене дошло је у пролеће 1991. када су посмртни остаци Велимировића пренети у земљу. Сахрани у Лелићу присуствовало је око 15,000 грађана, али и српски премијер Драгутин Зеленовић и министар вера Драган Драгојловић, што је и симболично означило промену државне реторике и односа према Николају Велимировићу. Николај је рехабилитован пре свега кроз изградњу слике о мучеништву. Сасвим у складу са трендовима времена, Велимировић је постао жртва и комунизма и нацизма, спајајући тако својим наводним мучеништвом две идеологије које су тих година нивелисане изразом „тоталитаризам“. Као што је о нацији грађен култ жртве као заштита од оптужби за било шта почињено у њено име, тако се и Николај Велимировић постхумно штитио изградњом мита о његовом мучеништву. Његов краткотрајан боравак у посебним павиљонима логора Дахау искоришћен је да се владика стави у исти ранг са жртвама овог концентрационог логора. У цркви светог Константина и Јелене на Вождовцу, сликар Милић од Мачве насликао је 1989. фреску у којој је Николај приказан заједно са игуманом Пајсијем и ђаконом Авакумом, које су Турци набили на колац, а око њих су жртве усташких логора. Ускоро су уз име Николаја готово неизоставно стављани епитети попут мученик и заточеник.¹⁴¹⁵

Националисти су и отворено упоређивали мучеништво Николаја и српског народа. На сахрани његових посмртних остатака, у Лелићу 1991, митрополит Амфилохије Радовић тврдио је да је биографија Николаја Велимировића у исто време историја српског народа, а црквено гласило објавило је 1987. у свом уводнику да је немогуће замислити страдање српског народа без страдања владике Николаја и Светог Саве и закључило: „они су симбол српског мучеништва“.¹⁴¹⁶ Свака оптужба против Николаја одбацивана је простом реторичком акробатиком мењања теме и позивања на Дахау. Тако је, на пример, и афирмативан чланак у *Илустрованој политици* из 1990. насловљен са „Издајник – а у Дахау“¹⁴¹⁷. Ову тезу понављали су готово сви који су се трудили да рехабилитују Велимировића или да га одбране од критика, од интелектуалаца попут Данка Поповића и Николе Милошевића до црквених великодостојника попут Амфилохија Радовића или Љубомира Ранковића.¹⁴¹⁸

Рехабилитација класичних српских фашиста, попут Милана Недића или Димитрија Љотића, још мање је долазила у обзир током 1980-их. Па ипак, слично Николају Велимировићу, ни ове личности нису биле бескорисне за изградњу нове културе сећања. Уместо злочинаца и нацистичких сарадника, Недић и Љотић постали су трагичне фигуре, релативизацијом доведени готово до положаја жртве (жртве судбине и историјских околности). Како је луцидно приметио Тодор Куљић: „уколико се свима призна статус жртве, нестају целати“.¹⁴¹⁹ „Трагичност“ председника квислиншке владе Србије препознала је и САНУ која га је 1993. уврстила у своју монографију „Сто најзнаменитијих Срба“, а уредник монографије, академик Дејан Медаковић објаснио је да је у питању „једна од најтрагичнијих личности српског народа“ цитирајући самог

¹⁴¹⁴ Павле Павловић, „Владика у туђем гробу“, *Вечерње новости*, 24. септембар 1990, 6.

¹⁴¹⁵ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, 53 – 54, 61.

¹⁴¹⁶ *Исто*, 74.

¹⁴¹⁷ „Издајник – а у Дахау“, *Илустрована политика*, 16. октобар 1990, 46.

¹⁴¹⁸ Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, 83 – 90.

¹⁴¹⁹ Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti*, 426.

Недића: „Захваљујући мојој издаји, бар милион Срба је остало у животу”.¹⁴²⁰ Да би се са Недића (па и Љотића) скинуле све хипотеке морала је посебно да се избели историјска епизода Холокауста у којој су обојица вољно учествовали. Иако су Холокауст у окупираној Србији организоване и спроводиле немачке окупационе снаге, није била занемарљива ни улога квислиншког апарата.¹⁴²¹ Пре свега, и Недић и Љотић су учествовали у жестокој антисемитској кампањи која је служила као припрема за Холокауст.¹⁴²²

Био је ово наставак и логична радикализација политике Краљевине Југославије с краја тридесетих и почетка четрдесетих година XX века. Већ 1940. донете су прве антијеврејске уредбе, а власт Милана Стојадиновића и касније Драгише Цветковића нескривено је нагињала ка савезу са фашистичким државама, промовишући протофашистичку идеологију и у Југославији.¹⁴²³ Истакнути антисемити заузимали су све чешће важне функције, па је тако директор Радио Београда (најзначајнијег медија у Краљевини) 1940. постао Недићев рођак и познати антисемита, књижевник Станислав Краков, који ће и током Другог светског рата наставити да буде један од најревностнијих пропагатора фашизма у Србији.¹⁴²⁴ Недићева администрација, поред спречавања учешћа Јевреја у било ком облику јавног живота, имала је и конкретније задатке. У оквиру полиције био је формиран тзв. Одсек за Јевреје и Цигане који је бринуо да се дискриминаторне мере спроводе, укључујући забрану рада јеврејским радњама, одузимање имовине, пописивање свих Јевреја и Рома, ношење жуте звезде, одазивање на принудни рад и слично. Припадници Недићеве полиције јурили су и хватали Јевреје који се нису добровољно регистровани и испоручивали их Немцима, тако да су и директно одговорни за страдање ових људи у Холокаусту.¹⁴²⁵

Иако Милошевићева власт није рехабилитовала Недића и Љотића, није се ни супротстављала поплави, пре свега емигрантске литературе и публицистике која је почетком 1990-их запљуснула Србију. О атмосфери сведочи и чињеница да су већ 1991. објављена два зборника која су садржала говоре и друга јавна документа Милана Недића.¹⁴²⁶ У емигрантским круговима дошло је до креирања новог наратива о Недићу, пре свега када му је 10 година након

¹⁴²⁰ Медаковић, Дејан, *Очи у очи*, Београд: БИГЗ, 1997, 326.

¹⁴²¹ Историчар Радосав Туцовић је дао оцену да је улога српске колаборационистичке полиције у Холокаусту била помоћна (Немци су били искључиво задужени за ликвидације), али да су ипак „дали значајан допринос нацистичком пројекту 'коначног решења', пре свега кроз помоћне послове на пописивању и интернирању Јевреја, али и хапшењу преосталих јеврејских породица, у последњој фази Холокауста у окупираној Србији“, Туцовић, Радосав, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији: анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији 1941 – 1944*, Београд: ИСИ, 2022, 372.

¹⁴²² Milosavljević, Olivera, *Potisnuta istina – kolaboracija u Srbiji 1941 – 1944*; Ivanković, Mladenka i Stojanović, Aleksandar, „Anti-semitic propaganda and legislation in Serbia 1939–1942: content, scale, aims and role of the German factor”, *Istorija 20. veka*, 37, 2 (2019), 85 – 104.

¹⁴²³ Лазих, Жељко, *Numerus clausus 1940 – уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији*, Ниш: Правни факултет, 2015, докторска дисертација. Више о положају Јевреја у Краљевини Југославији видети у: Кољанин, Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2008. О Милану Стојадиновићу и његовој идеологији видети: Đokić, Dejan, „Leader or Devile? Milan Stojadinović – Prime Minister of Yugoslavia (1935–39), and His Ideology”, in: *In the Shadow of Hitler Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, eds. Rebecca Haynes and Martyn Rady, London: I.B. Tauris, 2011, 153 – 168.

¹⁴²⁴ Пирковић, Симо Ц., *Ко је ко у Недићевеј Србији?*, Београд: ИПС, 2009, 277 – 278.

¹⁴²⁵ Tucović, Radosav „Collaboration of the Special Police in the implementation of the 'Final Solution' in occupied Serbia (1941- 1944)”, *Limes Plus: Journal of Social Science and Humanities*, 15, 2-3 (2018), 41 – 59.

¹⁴²⁶ *Ратни говори генерала Недића српском народу*, прир. Мирослав Костић, Београд: Графопублик, 1991; *Милан Ђ. Недић: живот, говори, саслушања*, прир. Анђелка Цвијић и Миленко Васовић, Београд: издање аутора, 1991.

смрти Српска православна црква у САД-у одржала парастос, уз подршку Николаја Велимировића, и тиме га симболички из редова издајника (што је до тада био и за прочетничку емиграцију) пребацила у ред мученика.¹⁴²⁷ На антикомунистичкој платформи профашистички писци у емиграцији, попут Станислава Кракова, успели су да уједине све националисте креирањем новог, искључиво националног наратива у ком су избрисане све историјске епизоде сарадње са нацистима.¹⁴²⁸ Како констатује Олга Манојловић Пинтар, потиснуте су „чињенице које су доказивале да је Недићева колаборација произилазила из суштинског прихватања, активног уобличавања и најзад свесног промовисања идеологије национал-фашизма”.¹⁴²⁹

Историчар Бранко Петрановић је уложио посебан напор да 1992. одбрани Недића од оптужби да је фашиста. Он га је критиковао због колаборације, злочина његових јединица, ставова које је заступао, подршке коју је до краја давао нацистичкој Немачкој, али је ипак закључио да Недић „није био човек фашистичких схватања”.¹⁴³⁰ Овај став Петрановићу, а и целом ревизионистичком наративу био је потребан да би се направила јасна дистинкција између Срба и других народа, пре свега Хрвата. Срби су могли и да погреше као Недић (мада су за то налажена бројна оправдања), али Хрвати су фашизам прихватили добровољно. Или, како каже Петрановић за Недића: „његова колаборација се не може изједначавати са квислиншком позицијом других снага у Југославији које су је свесно и смишљено остваривале, иако народ из којег су потицале није био угрожен”.¹⁴³¹ Уједињење, макар *post mortem*, српских националиста из Другог светског рата, САНУ је истакла као посебну вредност у већ помињаном зборнику *Сто најзнаменитијих Срба* из 1993, нагласивши да се владика Николај до краја свог живота молио „за Дражу, Милана и Димитрија”.¹⁴³²

Да је нова култура сећања у националистичким круговима прихваћена као доминантна сведоче и речи историчарке и чланице САНУ Мире Радојевић из 2018: „проф. Петрановић је као нико пре њега у српској историографији уочио деликатност ситуације у којој се нашао Милан Недић и жељу да, попут Драже Михаиловића, сачува биолошку супстанцу српског народа”.¹⁴³³ Након оде ревизионистичком правдању квислиншког председника владе, Радојевић доноси и коначну историјску пресуду, бар што се тиче историјског ревизионизма: „Нити је Милан Недић био мученик, нити је био злочинац”.¹⁴³⁴ И њене млађе колеге, Александар Стојановић и Душан Бајагић, књигу Петрановића из 1992. називају прекретницом у сагледавању прошлости и карактеришу је као „до данас најпотпуније, најутемељеније и најнијансираније сагледавање изузетно сложених историјских догађаја и процеса везаних за ратну историју југословенског простора”.¹⁴³⁵ Милан Недић био је промотер и заговорник новог нацистичког поретка, доносио је антијеврејске и антиромске уредбе, величао теорију о супериорности аријевске расе, подржавао

¹⁴²⁷ Manojlović Pintar, Olga, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije”, 309.

¹⁴²⁸ У том смислу врло утицајне су биле књиге Кракова о Недићу, издате први пут 1960-их у емиграцији, а затим и 1990-их у Србији: Краков, Станислав, *Генерал Милан Недић 1-2*, Београд: Нова искра, 1995.

¹⁴²⁹ Manojlović Pintar, Olga, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije”, 311.

¹⁴³⁰ Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, 225.

¹⁴³¹ Исто, 227.

¹⁴³² *Сто најзнаменитијих Срба*, ур. Дејан Медаковић, Београд/Нови Сад: Принцип, 1993, 521.

¹⁴³³ Радојевић, Мира, „Милан Недић у српској историографији”, у: *Контроверзе у српској историографији*, ур. Михаило Војводић, Београд: САНУ, 2018, 93.

¹⁴³⁴ Исто, 97.

¹⁴³⁵ Стојановић, Александар и Бајагић, Душан, „Милан Недић и његова улога у Другом светском рату у светлу српске историографије и нових историјских извора“, *Историографија и савремено друштво*, ур. Бојан Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет, 2014, 197.

антидемократско, ауторитарно и корпоративистичко уређење друштва, снаге под његовом командом учествовале су у Холокаусту, против комуниста и њихових симпатизера спроводио је драконске мере, укључујући и масовне злочине над цивилним становништвом. Ако оваква особа није злочинац, закључак је јасан – ниједан Србин није злочинац.

Нису само Љотић и Недић били мете незваничне рехабилитације, већ и њихови војници. Новинарка *Дуге*, Светлана Васовић, у суперлативима је 1990. године представила хиландарског монаха Митрофана, иначе за време Другог светског рата припадника Љотићевог *Збора*. Њему је *Дуга* поклонила простор за, како су истакли, „први интервју објављен у нашој земљи”.¹⁴³⁶ Митрофан у интервјуу даје Љотићевску верзију рата у којој су комунисти злочинци и авантуристи који су подигли устанак и „нарушили спокојство које је до тада владало у Србији”.¹⁴³⁷ Овакво оправдавање Трећег рајха и његове окупационе политике до тада се могло наћи евентуално у неонацистичким брошурама, али 1990. без проблема је објављивано у штампи под контролом Милошевићевог режима. Када је 1999. Митрофан умро, најдирљивији некролог написао му је Добрица Ћосић, који се са њим спријатељио. Кроз помирење припадника *Збора* и партизанског комесара, Ћосић прижељкује помирење српског народа, закључујући: „Ако се Митрофан и ја братски не измиримо, српске деобе нису окончане; наше судбине и искуства су без икаквог смисла за потомство”.¹⁴³⁸ Тако је национализам, кроз поступке некадашњих ратних непријатеља, а садашњих промотера ове идеологије, успостављао сопствени идеал – брисање разлике између фашизма и антифашизма и промоцију нове културе сећања у којој је нација једино мерило историјских догађаја и личности.

4.3. “Друже Тито, тебе Срби лажу” – ревизионистички наратив о партизанском вођи

4.3.1. Тито - симбол

Јосип Броз Тито био је не само део заштићених вредности социјалистичке Југославије, већ практично симбол државе, у рангу химне, грба или заставе.¹⁴³⁹ Овакав положај изборио је пре свега вођењем Народноослободилачког рата и победом над фашистима 1945. године. Отпор који је пружио Стаљину и целом Источном блоку 1948. додатно је допринео својеврсној дивинизацији Тита. Однос политичких и друштвених елита према Јосипу Брозу мењао се током деценија, пратећи процесе либерализације у друштву, али увек у оквиру граница које се нису смеле прелазити. У оквиру свеопште либерализације друштва с краја 1960-их неминовно је долазило и до преиспитивања лика и дела шефа државе. Прва карикатура Тита и Јованке појавила се у дневној штампи управо 1969. године, из пера Ранка Гузине у *Вечерњим новостима*.¹⁴⁴⁰ По речима Латинке Перовић, Тито је по први пут доживео 1971, на прослави 30 година устанка, да пуна сала Народног позоришта у Београду остане да седи и ћутке испрати његов улазак и излазак из просторије.¹⁴⁴¹ И овакви потези неминовно су утицали да већ остарели ауторитарни вођа окрене кормило на другу

¹⁴³⁶ Svetlana Vasović, „Molitva za novog Rastka”, Intervju sa Mitrofanom Hilandarcem, *Duga*, 14. septembar 1990, 46.

¹⁴³⁷ *Исто*, 46 – 48.

¹⁴³⁸ Добрица Ћосић, „Мој пријатељ Митрофан”, *НИН*, 15. јул 1999, доступно на: [хттпс://www.nin.ср.рц/архива/2533/10.хтмл](https://www.nin.ср.рц/архива/2533/10.хтмл), последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹⁴³⁹ У једној пресуди из 1987. у којој је човек из Мраморка код Ковина осуђен због уништавања Титовог плаката, судија је констатовао да је „друг Тито синоним за Југославију“, Даниловић, Рајко, *Употреба непријатеља*, 50.

¹⁴⁴⁰ Стаменковић, Мирко, *Вечерње новости и сенка Јосипа Броза*, Београд: Емотион, 2020, 184 – 185.

¹⁴⁴¹ Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga*, 282.

страну и покуша конзервативном контрареволуцијом да очува и јединство у земљи и сопствену власт.

Током 1980-их је почела детабуизација лика и дела Јосипа Броза и критичко посматрање његове улоге. Била је то појава која је, иако не много раширена, ипак изазвала жестоку реакцију партијског врха. Да би се спречила критика Тита савезна скупштина усвојила је 1984. Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита.¹⁴⁴² Већ сама чињеница да је Титово дело морало законски да се штити представљала је признање партије да је немоћна у обрачуну са критичарима. Иако је и Закон о симболима државе из 1977. године прописивао заштиту Титовог лика и имена (пре свега од комерцијализације), он није садржавао репресивне одредбе у овој области.¹⁴⁴³ Штавише, занимљиво је да овај закон (за разлику од оног из 1984) није прописивао обавезност истицања Титове фотографије у службеним просторијама, иако су оне свуда биле присутне, како то дефинише Бојана Пејић „по обичајном праву”.¹⁴⁴⁴ Одбрана Титовог лика и дела репресијом само је допринела расту другог тренда – историјског ревизионизма Пошто је био важан симбол социјалистичке Југославије, Јосип Броз Тито био је природна мета ревизионистима. Историчарка Мари-Жанин Чалић дефинисала је дистанцирање од Југославије као вишенационалне државе као важан елемент ревизионизма, додајући: „пошто је Тито био појам свега што је општејугословенско, он мора бити историјски и морално обезвређен. Ко руши антифашизам, партизане и самог Јосипа Броза, уништава основ легитимности југословенске државе.”¹⁴⁴⁵

Напад на Тита био је у јавности готово подједнако непопуларан као и напад на Југославију. Српски националисти имали су своје традиционалне канале и упоришта, али то је било далеко од већинског расположења људи. Партија и њој потчињени медији били су ти који су на крају преокренули ситуацију, али то су радили искључиво у складу са сопственим потребама. И овде, као и на примеру четничког покрета, ревизионизам се суочавао са врло пробирљивом политиком српских власти. Тито је био важан симбол Југославије, али је такође у људима будио успомене на доба када су били сигурнији знајући да чврста рука брине о њиховој будућности. Изградња култа личности била је важан подухват конзервативног дела идеолошког апарата и коришћена је за догматизацију друштва.¹⁴⁴⁶ Уосталом, традиција изградње култа Јосипа Броза директно се настављала на традицију изградње култа краљева из династије Карађорђевића, што се видело кроз исту методологију деификације – од именовања улица и места, преко сличних споменика (споменик Титу у Кумровцу из 1948. Антун Аугустинчич је радио по угледу на свој споменик краљу Александру Карађорђевићу у Вараждину 1931), па до покровитељства над истим манифестацијама (попут Сињске алке) или организовања сличних прослава владарских рођендана попут слетова и ношења штафете младости (зубље у предратном периоду).¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴² Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита, *Службени лист СФРЈ*, 51/1984.

¹⁴⁴³ Закон о употреби грба, заставе и химне СФРЈ и о употреби лика и имена Председника Републике Јосипа Броза Тита, *Службени лист СФРЈ*, 21/1977.

¹⁴⁴⁴ Пејић, Бојана, „’Тито’ или иконизација једне представе“, у: *Ново читање иконе*, прир. Дејан Сретеновић, Београд: Геопоетика, 1999, 114 – 115.

¹⁴⁴⁵ Martin Maria Reinkowski, Intervju sa Mari-Žanin Čalić, „Partizanski duh Titove Jugoslavije“, *Vreme*, 3. decembar 2012, доступно на: <https://www.vreme.com/vreme/partizanski-duh-titove-jugoslavije/>, последњи пут посећено 28. децембра 2023.

¹⁴⁴⁶ Манојловић-Пинтар, Олга, „’Тито је стена.’ (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“, *Годишњак за друштвену историју*, 11, 2 - 3 (2004), 87.

¹⁴⁴⁷ *Исто*, 88 – 99.

Ауторитарно политичко наслеђе није само по себи било проблем ревизионистима, већ искључиво личност којој је култ био посвећен. Једно од првих отворених критичких преиспитивања Титове заоставштине дошло је од познатог писца и академика, притом борца Прве пролетерске бригаде, Антонија Исаковића 1984. године. Он је у говору на седници партијске организације у САНУ оценио да је време да одговорност за кризу понесе и „најодговорнија личност за послератну судбину Југославије”. Притом, криза на коју је Исаковић мислио била је пре свега уставна и политичка или, како је он то дефинисао, проблем је била „брионска Југославија створена 1970-74 која са авнојевском Југославијом није имала ништа” и која је онемогућила конституисање Србије као државе.¹⁴⁴⁸ Дакле, није проблем био у ауторитарном систему него у положају Србије и српског народа. Чак и Титов хедонизам, изражен кроз видно и нескривено уживање у сваком сегменту живота, наилазио је дуго на разумевање Југословена. Природна харизма којом је пленио како Југословене, тако и најмоћније савременике широм света, као и елегантно држање, непосредност у односу са саговорницима и уважавање које су му указивали у свету (не само политичари, већ и уметници и друге јавне личности), створили су од њега једну од најважнијих „медијских икона XX века”.¹⁴⁴⁹

Како констатује Вјекослав Перица, Тито није био ни налик класичним комунистичким лидерима, нити је покушавао да буде, сликовито то описујући разликом између Титових дизајнерских затамњених наочара „насупротив оним огромним ‘пензионерским’, клауновским наочалама дебелих оквира типичног шефа компартије у совјетском блоку”. Перица добро уочава да „Тито неће народу давати особни примјер аскетизма нити очекује од народа да се жртвује него да што боље живи и то одмах, да ужива, да има стила, да се шепури, прави важан, јер то је менталитет заједнички свим припадницима „народа и народности“ с ових простора”.¹⁴⁵⁰ Са све својим хедонизмом, Тито је представљао чувара друштвених вредности и врховног арбитра. Борис Буден је уочио улогу патријархалног оца народа и народности Југославије, коју је Тито све време имао и у том својству „одиграо је улогу симболичког заступника опћих моралних норми, друштвено признатих вриједности, филогенетски стечених културних постигнућа и тако дао темељ изградње колективне савјести”.¹⁴⁵¹

У делу рада који се бави партијом као актером сећања већ смо изложили како је изгледала употреба лика и дела Јосипа Броза Тита од стране Милошевићевих људи, укључујући и веома важну ролу у припремању и реализацији Осме седнице и обрачуна са Стамболићевом струјом у Србији. У току АБ револуције, 1988-89, Милошевић је још увек покушавао да буде нови Тито и да влада целом Југославијом, тако да је и критика Титовог наслеђа била селективна таман толико колико је властима одговарала. Међу демонстрантима у АБ револуцији честа су била повезивања Слободана Милошевића и Јосипа Броза Тита. Неке од популарнијих парола биле су:

*Слободане, сад се народ тита,
Ко ће нама да замени Тита.*

¹⁴⁴⁸ Дискусија Антонија Исаковића на партијском активу САНУ 27. септембра 1984, објављена у: Антоније Исаковић, „Одговорност за разградњу”, *НИН*, 29. април 1990, 32.

¹⁴⁴⁹ *Тито – медијска икона*, ауторка Наташа Мијушковић, РТС (март 2020), <https://www.youtube.com/watch?v=ydwtVI9Lc9o&t=676s>, последњи пут посећено 29. децембра 2023.

¹⁴⁵⁰ Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma – Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, у: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, прир. Olga Manojlović Pintar, Beograd: INIS, 2011, 585.

¹⁴⁵¹ Buden, Boris, *Kaptolski kolodvor – politički eseji*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002, 20.

*Србија се стално пита
Кад ће Слобо мјесто Тита.*¹⁴⁵²

А певале су се и песме које су се дотада редовно певале Титу – *Друже Слобо љубичице бела и Слободане ми ти се кунемо*. У анализи ових порука Иван Чоловић запажа да није лако једнозначно одредити у какву релацију су грађани стављали бившег и садашњег лидера. Поред очигледне воље да уместо једног вође нације сада траже другог, остатак поруке може се читати и као жеља да се Титово наслеђе (онако како га сагледавају АБ демонстранти) настави, али и да дође до дисконтинуитета, бар у некој мери.¹⁴⁵³ Титове слике су још увек биле део редовног митингашког репертоара, а паролама се, од свега што би се могло назвати Титовим наслеђем, пре свега захтевало очување јединства земље. Култ ауторитарног лидера лако се и природно шири у масовним покретима. Серж Московиси писао је о сличној улози оца маса коју је у Француској имао генерал Де Гол. Вођа слободне Француске, човек огромне харизме, сналазио се међу масама као риба у води, заводио их је и из њих црпео моћ која га је стављала изнад политичких партија. У таквим околностима, описује Московиси, догађаји су били и Де Голови „одласци у иностранство, церемонијал који их је пратио, саговорници које је бирао, говори којима је изазивао свеопшту пажњу, те најзад, масе које је привлачио и које су биле састављене од радозналаца и приврженика”.¹⁴⁵⁴ Све су ово били елементи присутни и код Тита, што је Југословенима давало представу да им мир и релативно добар живот зависе од харизматичног лидера и његове чврсте руке. Криза која је наступила већ на крају Титовог живота, али се продубила након његове смрти учврстила их је у том ставу.¹⁴⁵⁵ Пошто је Тито био симбол Југославије и ревизионистима је природно један од основних циљева морао да буде да тај симбол сруше, остало је само да се изабере метод рушења, а да притом српска власт не изгуби подршку већине становништва.

4.3.2. Тито – белосветски вагабунд

Ревизионистички напори да се измени колективно памћење када је у питању покојни Маршал свој замах добили су непосредно након Титове смрти, изненадивши и саму партију. Изненађење је утолико било веће што је разорни напад дошао од стране Титовог званичног биографа, Владимира Дедијера. Чим је Тито умро, Дедијер је променио свој поглед на његову биографију, написао обимно дело под називом *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита* и издао га у три тома од 1980. до 1984.¹⁴⁵⁶ Дело је врвело од непроверених тврдњи, непозданих препричавања из друге или треће руке и фантастичних изјава без икаквог извора. Иво Банац је овако окарактерисао *Нове прилоге*: „Ова је незахвална књига, импровизирана купусара, пуна неповезаних провокација, укључујући Дедијерову опседнутост ‘револуционарним самоубиствима’ и огорчене епитете усмерене против кардинала Степинца, изазвала олујни протест. Такође је широко читана и поставила је пут читавој линији иконокластичких дела српских аутора”.¹⁴⁵⁷ Душан Биланчић је у рецензији констатовао да није у питању научно дело,

¹⁴⁵² Čolović, Ivan, *Bordel ratnika*, 30.

¹⁴⁵³ *Исто*, 30 – 31.

¹⁴⁵⁴ Moskovisi, Serž, *Doba gomile 2*, Beograd: XX vek, 1997, 53.

¹⁴⁵⁵ На друштвеним мрежама широм пост-југословенског простора кружи досетка: „Паметни су одавде побегли чим је Тита први пут заболела нога“.

¹⁴⁵⁶ Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka: Mladost/Liburnija, 1980; Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*; Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 3*.

¹⁴⁵⁷ Banac, Ivo, „Dissolution of Yugoslav Historiography“, 48.

већ серија фељтона у којима је немогуће одредити „што је историографски валидно, а што плод размишљања, па и бујне маште аутора”.¹⁴⁵⁸

Лист *Борба* организовао је стручну расправу о књизи у јануару 1982, са великим бројем историчара, а ТВ Београд је о овој расправи снимила посебну емисију.¹⁴⁵⁹ Готово сви историчари у расправи били су једногласни да се ради о памфлету у коме се ниједно правило историографије није поштовало. Душан Бибер цитирао је колегу који је Дедијерову књигу назвао „дефекција над читавим историчарским еснафом”, уз напомену да би му требали дани само да наброји фактографске грешке „које су последица страховите аљкавости и незнања”.¹⁴⁶⁰ Са друге стране, ревизионисти нису могли бити задовољнији. Предраг Палавистра је препричао знаковит догађај са свечаности поводом Дедијерове приступне беседе у САНУ, 1982. године. Он наводи да се Борислав Михајловић Михиз овако том приликом обратио Дедијеру, пред бројним званицама: „Дошао сам, Владо, да те чујем и да ти се поклоним до црне земље. Ти си данас наш Марко Краљевић – иако си турска придворица, ти си наша прва перјаница! Нико досад није тако растурио Броза као ти, све кроз лепе речи, дивљење и метанисање. Кад се твоја књига прочита, више нема никакве сумње у какве је руке допала судбина двадесет милиона Југословена. Алал ти вера!”¹⁴⁶¹

Љубодраг Ђурић, партизански генерал и Титов лични секретар после рата, одлучио је крајем 1980-их да потврди своју репутацију скандал-мајстора.¹⁴⁶² У записима које је објавио 1989. изнео је велики број непроверених тврдњи и чаршијских прича, покривајући их ауторитетом функције коју је после рата обављао. Између осталог, од њега потиче популарна прича да Јосип Броз Тито није био „прави Тито“, јер, наводно, нико га од комшија није препознао када је након рата дошао у Кумровец.¹⁴⁶³ Цела књига Љубодрага Ђурића састављена је од таблоидних препричавања наводних речи Јосипа Броза и његових сарадника, као и крајње личних и острашћених осврта Ђурића на своје саборце. Тито је у записима Ђурића гротескни лик, разбојник који зубима проверава квалитет опљачканог блага кнеза Павла и не дозвољава Ђурићу да транспортује драгоцености у Народну банку, већ све задржава за себе.¹⁴⁶⁴ Ђурићева сећања постала су бестселер у јавности и промовисана су од стране најтиражнијих медија. *Вечерње новости* објављивале су најпикантније детаље у виду фељтона у мају 1989.¹⁴⁶⁵

Користећи се техником узимања непроверених детаља за доказане истине, ревизионистички историчари су такође радо и често користили ова сећања. Тако Радоица Лубурић преноси поменуто Ђурићево сведочење о Титу у Кумровцу (цитира Ђурића на више од пола стране, очигледно га сматрајући важним извором) које му служи да потврди сопствени закључак о мистериозном Титу за кога се не зна ни шта је радио ни ко је био, бар не до 1941. године.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁵⁸ АЈ, фонд 507, ф. 395, 42. седница Председништва ЦК СКЈ, 12. јул 1983, рецензија Душана Биланчића.

¹⁴⁵⁹ *Razgovor o knjizi Vladimira Dedijera „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita”*, 5 – 6.

¹⁴⁶⁰ *Исто*, 85.

¹⁴⁶¹ Палавистра, Предраг, *Некрополе – биографски есеји*, Београд: Откровење, 2003, 114.

¹⁴⁶² Ђурић је постао познат када је на шестом конгресу СКЈ 1952. направио скандал, изашавши припит за говорницу и изнесећи бројне трачеве и оптужбе на рачун својих колега, због чега је физички удаљен из сале. Између осталог оптужио је Петра Стамболића да му је преотео жену, због чега је цео конгрес у западним медијима назван *Sex kongres* (игра речи уместо *Sixth* – шести), видети о свему овоме у: Ivešić, Tomaž, „Sex Kongres Komunistične partije Jugoslavije novembra 1952“, *Študentski zgodovinski časopis*, 1 (2013), 7 – 12.

¹⁴⁶³ Đurić, Ljubodrag, *Sećanje na ljude i događaje*, Београд: Rad, 1989, 293.

¹⁴⁶⁴ *Исто*, 279.

¹⁴⁶⁵ Љубодраг Ђурић, „Сећања Титовог секретара“, *Вечерње новости*, 15 – 21. мај 1989.

¹⁴⁶⁶ Лубурић, Радоица, *Врући мир хладног рата*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1994, 37.

Коста Николић цитира Ђурића још издашније у својој књизи о историји Србије под Титовом владавином. Овде готово до крајности долази ревизионистичка тактика коришћења непоузданих сведочења, често из друге или треће руке, као историјских чињеница. Готово цела књига се базира на препричавањима људи који су нескривено и несумњиво мрзели Тита (неки од пре, а неки тек од када је то постало безбедно, па и профитабилно) попут Павла Јакшића, Љубодрага Ђурића, Милована Ђиласа или Добрице Ћосића. Николић тако цитира поменута Ђурићева „сећања“ која укључују невероватно прецизне цитате шта му је Тито рекао у четири ока 1944. или 1945. године или пак његово препричавање епизода какво је било наводно пљачкање блага или Титово проверавање квалитета драгоцености зубима.¹⁴⁶⁷

Михаило Марковић оцењивао је 1990. да је Тито од ране младости „чезнуо за успоном у високо друштво, за влашћу и луксузним животом“ и када у томе није успео другим путевима, „латио се јединог преосталог – револуције“. Марковић потом закључује: „Ако је у револуцији апсолутну власт могла да преузме личност која је све друго подређивала личном успеху, моћи и материјалном богатству – исход је морао да буде трагичан“.¹⁴⁶⁸ О Титовој љубави према новцу, злату и луксузу новинари су крајем 1980-их писали без икакве мере. *НИН* је направио причу на основу тврдњи уредника *Интервјуа* и познатог таблоидног новинара Драгана Влаховића да су испод Белог двора 1980. пронађени тајни тунели пуни злата. Уместо да причу непоткрепљену било каквим доказом занемари, новинар *НИН*-а Тома Џацић направио је текст у коме је оптуживао високе државне функционере за заверу ћутања и нескривено алудирао да „ту има нешто“. Новинар *НИН*-а је у заверу умешао и Ивана Стеву Крајачића, који је наводно са генералом Иваном Долничаром носио делове блага у Љубљану и Загреб. Адвокат Тома Фила спремно се укључио у тему тако што је незванично саопштио податке да је благо пронађено и „продато у Лондону ради враћања државних дугова“.¹⁴⁶⁹

Циљано претварање Тита у гротескну фигуру, белосветског бандита, човека без порекла у чијем животу је сваки детаљ сумњив, претворила се током 1989. и 1990. у експлозију трачева и таблоидног новинарства са каквим се Југославија није суочила још од доба Крсте Цицварића.¹⁴⁷⁰ Свако ко је хтео добијао је простор у штампи, само под условом да каже неку што невероватнију информацију о Титу. Извесни Перо Будимир, пензионер из Новог Сада, добио је насловну страну *Политике експрес*, јер је тврдио да је његов отац – прави Тито.¹⁴⁷¹ Анте Цилига, контроверзни публициста и авантуриста писао је о наводним Титовим љубавницама у затворима и другим пикантним детаљима о којима је „чуо од неких затвореника“.¹⁴⁷² *Политика Експрес* је истраживала и колико је прстију имао Јосип Броз и да ли се можда звао Иван и још много сличних бесмислица.¹⁴⁷³ Књижевник Миодраг Булатовић причао је да је Тито имао партнерски однос са Хаилом Селасијем и да је у Етиопији поседовао акције у руднику злата, градском саобраћају и авионској компанији, додајући реченицу која се може сматрати манифестном за то време: „Док се не докаже да није тачно, легенда остаје да важи“.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁶⁷ Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941 – 1980)*, 374 – 377.

¹⁴⁶⁸ Михаило Марковић, „Успон и пад великог мајстора“, *НИН*, 6. мај 1990, 26.

¹⁴⁶⁹ Тома Џацић, „Тајно Титово злато?“, *НИН*, 22. април 1990, 20- 21.

¹⁴⁷⁰ Цицварић је отац српског таблоидног новинарства, антисемита и фашиста, стрељан након ослобођења 1944. у Београду, видети више у: Milosavljević, Olivera, *Potisnuta istina*, 373 – 389.

¹⁴⁷¹ „Мој отац је прави Тито“, *Политика експрес*, 26. јул 1990, 1.

¹⁴⁷² Зоран Петровић Пироћанац и Марјан Јурлека, „Љубав из решетака“, *Политика експрес*, 3. јул 1990, 11.

¹⁴⁷³ Д. Јанојлић, „Тито се звао Иван“, *Политика експрес*, 28. јун 1990, 11.

¹⁴⁷⁴ Zoran Sekulić, Intervju sa Miodragom Bulatovićem, „Pisac sa petokrakom“, *Svet*, 17. oktobar 1990, 49.

И сама сахрана постала је предмет детаљних „истрага“ таблоидних новинара. Уредница магазина *Свет* и једна од ударних песница Милошевићевог режима, Љиљана Булатовић, лично се ангажовала да утврди зашто на Титовом надгробном споменику нема петокраке, да би јавности сервирала бизарне детаље о тачном начину сахране Титових посмртних остатака, са посебним нагласком да је сахрана била ноћу, представивши све то као ствар од изузетног интереса за јавност.¹⁴⁷⁵ Наравно, цео подтекст био је јасан – трагало се за доказом да је Тито био масон, јер, наводно, начин сахране и изглед гроба су на то указивали, о чему је тих дана навелико распредано у београдској чаршији. И сама ауторка своју исповест *Политици експрес*, која је верно пратила и објављивала све „налазе“ магазина *Свет*, завршава вајкањем због чега Титова сахрана није могла да буде организована „на природнији начин, примеренији обичајима нашег народа“.¹⁴⁷⁶ Историчари, попут Стевана Павловића, дали су објашњење за стилистику Титовог гроба, позивајући се на покојничко одушевљење Рузвелтовим спомеником у Хајд парку (једноставан мермерни блок са именом и датумом), али ревизионисти свакако нису придавали много значаја озбиљним историографским радовима, а још мање историографској методи.¹⁴⁷⁷

Осим што је некада обожавани Маршал постао обичан белосветски пробисвет „са провинцијским манирима“ који зубима гризе злато, захваљујући напорима ревизиониста изгубио је и ореол легендарног војсковође и претворио се у кукавицу. Добрица Ћосић, са неколико деценија заостатка, препричао је своје наводне разговоре са Ранковићем у којима овај о Титу говори на врло ружан начин који прилично одудара од онога што је о Ранковићевом односу према Титу забележено од стране других људи који су га знали или од служби које су га пратиле. Између осталог, Ранковић је наводно Ћосићу препричао како се Тито успаничио приликом десанта Немаца на Дрвар 1944. и како је обукао маршалску униформу „и уз вриску своје секретарице Даворјанке, чекао Немце да се преда“. Наводно га је у томе спречио Сретен Жујовић, по наређењу Александра Ранковића, и то тако што му се обратио „Изази, стара кукавице! Оћеш да се предаш Немцима и као командант спасеш главу, а упропастиш и издаш нашу борбу!“.¹⁴⁷⁸ Ћосић је из ове епизоде извукао закључак да су преплашеном Титу главе тада спасли Ранковић и Жујовић, да би их овај касније обојицу политички ликвидирао.¹⁴⁷⁸ Иако не постоји никаква потврда за ове приче, ревизионистички историчар Коста Николић цео Ћосићев запис пренео је у својој књизи као да цитира озбиљан историјски извор, а не рекла-казала причу из друге руке.¹⁴⁷⁹

И Титово командовање на Сутјесци било је сада под лупом. *Политика експрес* пронашла је у мају 1990. пензионисаног потпуковника Радомира Вељковића, који је 1972. осуђен на меру обавезног психијатријског лечења и све до 1987. био у психијатријској установи, по сопственом тврдњи, због оспоравања Титових командантских вештина. Вељковићу је *Експрес* пружио прилику да у два наставка детаљно образложи где је све Тито погрешио приликом вођења битке на Сутјесци, због чега су, бар по Вељковићу, непотребно страдале хиљаде бораца и рањеника.¹⁴⁸⁰ И генерал-пуковник Павле Јакшић, закључио је 1990. да је Тито био неспособан командант и да

¹⁴⁷⁵ Ljiljana Bulatović, „Kako je sahranjen Tito“, *Svet*, 4. oktobar 1989, 4 – 6; Ljiljana Bulatović, „Dovoljno je bilo – Tito“, *Svet*, 18. oktobar 1989, 5; Ljubomir Kljakić, „Petokraka zvezda – na početku i na kraju“, *Svet*, 1. novembar 1989, 4 – 5.

¹⁴⁷⁶ В. Вуковић, „Неспоразуми око сахране“, *Политика експрес*, 30. октобар 1989, 5.

¹⁴⁷⁷ Pavlowitch, Stevan K., *Tito, Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*, London: Hurst, 1992, 87.

¹⁴⁷⁸ Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1969 – 1980)*, Београд: Филип Вишњић, 2001, 240.

¹⁴⁷⁹ Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941 – 1980)*, 357 – 358.

¹⁴⁸⁰ Миленко Васовић, „Страдање Радомира Вељковића због студије о трагедији на Сутјесци“, *Политика експрес*, 4 – 5. мај 1990.

није играо никакву улогу у рату. Штавише, по Јакшићевим речима, партизански команданти на Тита нису обраћали никакву пажњу – „он заиста није био способан да командује партизанском војском, нити је његово мишљење било ко од нас узимао за озбиљно“.¹⁴⁸¹ Командант легендарне Прве пролетерске бригаде, Коча Поповић, иако се са Титом давно разишао, никада себи није дозволио овакве моралне лупинге. И 1989, када је постало модерно нападати Тита, Поповић је на питање да ли је имао приговоре или резерве према Титу као стратегу и лидеру у рату одговорио: „Напротив”, додавши: „Имао је све аутентичне одлике вође: спретност, одважност, одлучност, довитљивост. На челној позицији нико му, сигуран сам, не би био раван. Био је, да тако кажем, прави вук, или ако хоћете, кондотијер, што је иначе, мислим, његова карактеристична особина”.¹⁴⁸²

Када су се времена променила и наратив историјског ревизионизма преузео јавни дискурс, Бранко Петрановић је о Титу писао као о човеку духовно сиромашном и необразованом, описујући га као „припростог човека гвоздене воље, јасног циља и безобзирности у његовој реализацији“.¹⁴⁸³ Петрановић, као члан комисије Добрице Ћосића (тада председника Савезне Републике Југославије) која је 1992. истраживала Титову резиденцију на Дедињу, описао је на основу тога Тита као сакупљача и грабљивца „који није желео ништа да испусти и који је имао неутољиву глад за поседовањем.“ Петрановић је тврдио и да су његовој колегиници велика купатила „будила асоцијацију на мучионицу“. Најугледнији историчар Титове Југославије на крају се питао: „Како се народу до краја успео наметнути и залудети га тај човек?“¹⁴⁸⁴

4.3.3. Тито – злочинац

Јосип Броз Тито морао је у новом историјском наративу да постане и злочинац да би заузео своје, по логици ствари веома високо место у хијерархији антисрпске завере. Различите приче су конструисане да би послужиле овој сврси. Једна од потентнијих била је његово представљање као совјетског, тј. Коминтерниног шпијуна пре Другог светског рата и то не било каквог, већ шпијуна који је имао важну улогу у прљавим пословима Коминтерне. Овакав сценарио доводио је у везу не само Тита персонално са Коминтерном, већ и цео народноослободилачки покрет са Совјетима, доприносећи изградњи теза о комунистима и партизанима као страном ткиву у српском народу. Два су наратива развијана у вези са хипотезом о Титу као коминтернином специјалном шпијуну која су градила његов злочиначки карактер. Један је Титов наводни боравак у Шпанији за време Шпанског грађанског рата и улога коју је тамо имао, а други је наратив о Титу као цинкарошу који је писао негативне карактеристике о својим друговима из партије и директно их осуђивао на Стаљинове чистке. Пошто Тито никада није поменуо да је боравио у Шпанији (нити је био ко од шпанских бораца то икада изјавио, ни након Титове смрти, чак ни они који су се озбиљно разишли са партијом), претпоставка је била да је у питању некаква мрачна тајна.¹⁴⁸⁵ Није требало много да се одатле извуче закључак да је Тито био задужен за стаљинистичке чистке, тј. за ликвидацију обележених мета међу комунистима у Шпанији.

¹⁴⁸¹ Ж. Токалић, „Нисмо знали Тита“, *Политика експрес*, 14. јул 1990, 7.

¹⁴⁸² Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, 131 – 132.

¹⁴⁸³ Петрановић, Бранко, *Историчар у савремена епоха*, Београд: Војска, 1994, 208.

¹⁴⁸⁴ *Исто*, 209 – 210.

¹⁴⁸⁵ Pavlaković, Vjeran, *Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2017, 64.

Политика експрес опсесивно се током 1990. бавила управо Титовим боравком у Шпанији. Целу причу лансирао је београдски књижевник Миодраг Булатовић тако што је изјавио да му је Салвадор Дали 1960-их рекао да је Тито био у Шпанији, па чак и да о томе постоји фотографија коју је дао неком југословенском дипломату у Њујорку по имену Синобад. Ова тврдња била је довољна да *Политика експрес* не само отпочне своју „истраживачку причу“ о томе, већ и да унапред закључи да је Тито свакако био у Шпанији и да та фотографија сигурно постоји. Потврда је прво нађена у књизи Алена Боскеа *Разговори са Далијем*, где сликар даје интервју Боскеу у присуству Булатовића и том приликом се присећа да је у свом родном граду Фигуерасу виђао током грађанског рата Јосипа Броза који је „запрепашћивао становнике својим држањем и елегантном одећом“ и шетао се „са скупоценим бичом“.¹⁴⁸⁶ Нашли су и дипломату из Њујорка, тада шефа југословенског културног центра, Златка Синобада који је новинару испричао да је био у југословенском културном центру у то време, али да Далија никад није срео. „Не верујем да се не бих сетио Далија, јер је већ тада он био име“, рекао је Синобад, који је новинаре, сасвим логично, упутио на Кочу Поповића који сигурно зна да ли је Тито био у Шпанији.¹⁴⁸⁷

Фотографије, наравно, није било, али је зато објављен текст у *Политици експрес* неколико дана касније под насловом „Фотографија ипак постоји“. Додуше, и даље није било наводне Далијеве фотографије, али је пронађена нова на којој је група бораца у Шпанији. За једног од њих, енглески добровољац у Шпанском грађанском рату и писац Фредерик Коупмен тврдио је да је „Шапајев, сада познатији као Тито, маршал Југославије“.¹⁴⁸⁸ Командант батаљона *Димитров* у републиканској армији јесте себе називао Чапајев (по чувеном руском револуционару), али је у питању био Михали Салваи, мађарски револуционар из доба Беле Куна, а касније и функционер мађарске војске након Другог светског рата.¹⁴⁸⁹ Перо Симић је надоградио целу причу наводећи да је Тито у Шпанији радио за „обавештајну службу Коминтерне“ и додајући: „највероватније се Тито бавио избором и распоређивањем једног броја обавештајаца, контролом њиховог рада и координацијом њихове делатности“.¹⁴⁹⁰ Већ неколико дана касније *Политика експрес* пренела је из недељника *Интервју* (такође издање *Политикине* куће) чланак у коме Петар Поповић Црни, наводни сарадник Мустафе Голубића, Тита оптужује да је „чистио“ људе у Шпанији по налогу Коминтерне.¹⁴⁹¹ Перо Симић је касније оптужио Тита да је руководио целим одељењем НКВД-а задуженим за убиства високих комунистичких функционера у Шпанији, а за ову тврдњу доказ је пронашао у архивским документима које је Дедијер поклатио љубљанском архиву. Ради се о Дедијеровом запису да му је биограф шефа француске комунистичке партије Мориса Тореза испричао како је од Тореза чуо да је Тито био задужен за ликвидације у Шпанији.¹⁴⁹²

Дедијер је у својој књизи из 1981. покренуо и тему наводне ликвидације предратног комунистичког функционера Благоја Паровића. Паровић је погинуо као борац интернационалних бригада у Шпанском грађанском рату, у јулу 1937, а ревизионисти су од његове погибије направили још једну оптужницу на рачун Тита. Током 1980-их, људи попут Дедијера и Пере

¹⁴⁸⁶ Биљана Михаић-Чварковић и Милена Марјановић, „Тито је био у Шпанији“, *Политика експрес*, 30. јун 1990, 13.

¹⁴⁸⁷ Б.М. Чварковић и П. Самарџија, „Потрага за фотографијом“, *Политика експрес*, 3. јул 1990, 11.

¹⁴⁸⁸ Олга Панић и Биљана Михаић-Чварковић, „Фотографија ипак постоји“, *Политика експрес*, 4. јул 1990, 11.

¹⁴⁸⁹ Видети, на пример, интернет архиву интернационалне бригаде Абрахам Линколн у чијем саставу је био батаљон *Димитров*: https://albavolunteer.org/2016/07/jarama-series-16-the-regiments/#_edn12

¹⁴⁹⁰ Биљана Михаић-Чварковић, „Зашто је Шпанија табу“, *Политика експрес*, 8. јул 1990, 8.

¹⁴⁹¹ М.Б., „Калафатић зна истину“, *Политика експрес*, 21. јул 1990, 14.

¹⁴⁹² Иван Миладиновић, „Нова аутентична открића о Титу: учествовао у Шпанском грађанском рату, ликвидирао Благоја Паровића!“, *Вечерње новости*, 13. новембар 2016.

Симића лансирани су тврдње да је Паровић убијен јер је био Титов такмац за чело КПЈ, да га је ликвидирао Влајко Беговић по наређењу Тита (или бар Коминтерне), као и да су трагови барута на Паровићевој глави указивали да је убијен с леђа. Ниједна од ових тврдњи није била поткрепљена било каквим доказима. Штавише, Дедијер се прво позвао на сведочење Николе Ковачевића, за ког је после утврђено да није ни био на лицу места кад је Паровић погинуо.¹⁴⁹³ Девет година касније, у разговору за *Политику*, заборавио је Ковачевића, али је у игру убацио Карла Мразовића, који сада није видео барут на леђима, али је видео да је „хитац дошао са стране“.¹⁴⁹⁴ Неке од теорија које су колале по тадашњој штампи наводиле су да је Тито послао предратног комунисту (и сарадника НКВД) Влајка Беговића да убије Паровића, на основу чињенице да је Беговић сутрадан фотографисао поприште битке (и јавно објавио велики број фотографија, укључујући и погинулог Паровића).¹⁴⁹⁵ Песник Вук Крњевић објавио је у марту 1990. у *Политици* песму о Паровићевом убиству са стиховима:

„Да ли му је метак погодио чело
или се мучки ушуљао у потиљак“
...
„да знам зашто он испусти крвцу
или за душмана ил за братоубицу.“¹⁴⁹⁶

Научници који су се бавили тим периодом закључили су да нема никаквих доказа да је Паровић убијен од својих, а посебно да нема доказа да је Тито у том тренутку био толико моћан да убија чланове ЦК или да даје наредбе агентима НКВД-а попут Беговића (у тренутку погибије Паровића, Горкић је још био секретар Партије).¹⁴⁹⁷ Међутим, и историчари попут Петрановића и Зечевића, наводили су, без позивања на изворе, како „постоје сумње да је СССР умешан и у подмукло ликвидирање југословенских револуционара у Шпанији (Благоја Паровића и других)“.¹⁴⁹⁸ О дубокој пенетрацији ревизионистичког наратива међу људима сведочи и поступак протестаната који су из Невесиња дошли у Београд у новембру 1989. На протесту су, поред слика Слободана Милошевића и Његоша, носили и слику Благоја Паровића (који је био родом из Невесиња) уместо до тада уобичајене слике Јосипа Броза.¹⁴⁹⁹

Перо Симић се специјализовао за Тита и његову биографију, али се оцена лика и дела маршала драстично разликовала пре и после 1989. Тачније, у оба случаја оцена Титовог дела из

¹⁴⁹³ Dediјer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, 319 – 320. Pavlaković, Vjeran, *Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu*, 67.

¹⁴⁹⁴ Слободан Кљакић, Разговор са Владимиром Дедијером, „Како је погинуо Благоје Паровић“, *Политика*, 29. април 1990, 21.

¹⁴⁹⁵ И ове су теорије настале искључиво на основу препричавања Владимира Дедијера како му је некад неко нешто рекао, па он то онда пренео Симићу или записао у свом необјављеном архиву, све у свему стандардна ревизионистичка метода претварања трачева и измишљотина у изворе, видети: Gužvica, Stefan, „Smrt Blagoja Parovića“, *Novi Plamen - online*, 7. septembar 2017, доступно на: https://www.noviplamen.net/glavna/smrt-blagoja-parovica/#_ftn12, последњи пут посећено 29. децембра 2023. Видети такође и преписку из 2014. Беговићевог сина, Бориса Беговића и Пере Симића тим поводом у чланку Борис Беговић, „Смрт Благоја Паровића“, *Политика*, 20. август 2014. и у интернет коментарима испод текста: <https://www.politika.rs/scc/clanak/302774/Smrt-Blagoja-Parovica>, последњи пут посећено 29. децембра 2023.

¹⁴⁹⁶ Крњевић, Вук, „Гроб Благоја Паровића“, *Политика*, 26. мај 1990, 13.

¹⁴⁹⁷ Gužvica, Stefan, „Smrt Blagoja Parovića“.

¹⁴⁹⁸ *Jugoslavija 1918 – 1988 – tematska zbirka dokumenata*, 407.

¹⁴⁹⁹ Горан Козић, „Не треба нам милицијски кишобран изнад демократских права“, *Политика*, 18. новембар 1989, 9.

пера Симића била је на линији са званичном партијском политиком, само што је та политика у периоду 1989-90. доживела преокрет. Симић је тако 1985. писао фељтон о успесима Титове дипломатије величајући њена достигнућа у борби за независност земље, уз бројна претеривања и недоказане тврдње.¹⁵⁰⁰ Јубилеј – 50 година од Титовог доласка на чело КПЈ – обележавао се свечано 1987. у штампи, а једно од централних места припало је управо Симићевом фељтону у коме нема ничега ни спорног, ни контраверзног у том периоду Титове биографије.¹⁵⁰¹ Међутим, 1989. и посебно 1990. када партијски контролисана штампа потпуно мења наратив о Титу, и Симић ће извести другачије закључке. У току 1990. Симић је објавио серију фељтона и чланака у *Вечерњим новостима* у којима је Тита прогласио цинкарошем одговорним за смрт Југословена у Стаљиновим чисткама, затим шпијуном Коминтерне и НКВД-а, Стаљиновим највернијим послушником и тако даље.¹⁵⁰² Своје закључке Симић је преточио и у високотиражну књигу *Тито – агент Коминтерне* издату 1990.¹⁵⁰³

На овај начин отварала се и друга важна прича из корпуса представљања Тита као Стаљиновог извођача прљавих радова – она о Титовој улози у унутарпартијским борбама у КПЈ у другој половини 1930-их. Симић је чињеницу да је Тито, као и сви који су тада сарађивали са Коминтерном, писао карактеристике о својим партијским друговима представио као крунски доказ да је био шпијун Коминтерне. Ова тврдња није поткрепљена ниједним доказом, али то није спречило Симића да тако назове своју књигу. Руски историчар Никита Бондарев показао је уверљиво да је писање карактеристика било масовна појава у Коминтерни тог времена и да је на овај начин са Кадровским одељењем Коминтерне сарађивало више од 1,000 људи, као и да их то никако није чинило агентима Коминтерне или НКВД-а.¹⁵⁰⁴ Штавише, Тито је врло опрезно писао ове карактеристике, трудећи се да звуче што неутралније, да опише и позитивне и негативне особине сваке од описаних личности.¹⁵⁰⁵ Био је то вероватно Титов покушај да се не истакне превише у турбулентним временима када се глава лако губила. Није ово било неуобичајено понашање за Тита, који је и у унутарпартијским борбама у КПЈ често заузимао неутрално становиште, а и када је коначно формирао сопствену струју, у њу се трудио да привуче што више некадашњих жестоких противника (попут Ђиласа или Ивана Милутиновића).¹⁵⁰⁶

Тито је ове карактеристике (било их је шест) дао приликом запошљавања у Коминтерни 1935. што је била уобичајена процедура. Како показује истраживање Ива и Славка Голдштајна, свих шест су биле претежно позитивне или бар неутралне, те су с правом поставили питање како су на основу тих текстова неки аутори (јасно да је у питању Перо Симић) могли закључити: „стил и карактер већине ових докумената је недвосмислен: ради се о агентурној делатности Јосипа Броза“.¹⁵⁰⁷ Напротив, њих двојица су на основу опсежног истраживања недвосмислено закључили да не постоје никакви докази да је Тито био „обавјештајац НКВД-а ни денунцијант својих

¹⁵⁰⁰ Перо Симић, „Иза линије фронта“, *Вечерње новости*, 26. април – 9. мај 1985.

¹⁵⁰¹ Перо Симић, „Сви Титови јубилеји“, *Вечерње новости*, 21. септембар – 8. октобар 1987.

¹⁵⁰² Видети, на пример: Перо Симић, „Како је Јосип Броз Тито давао карактеристике Коминтерни о комунистима 1935. и 1936“, *Вечерње новости*, 20 – 24. јун 1990; Перо Симић, „Кад су мртви сведочили“, *Вечерње новости*, 24. септембар – 14. октобар 1990; Перо Симић, „Титова тајна веза“, *Вечерње новости*, 19 – 20. новембар 1990.

¹⁵⁰³ Simić, Pero, *Tito – agent Kominterne*, Beograd: ABC produkt, 1990.

¹⁵⁰⁴ Bondarev, Nikita, *Misterija Tito – moskovske godine*, Beograd: Čigoja, 2013, 94.

¹⁵⁰⁵ Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi 1*, Beograd: Laguna, 2013, 49.

¹⁵⁰⁶ Gužvica, Stefan, *Prije Tita – Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936 - 1940*, Zagreb: Srednja Europa, 2020, 70 – 71, 92.

¹⁵⁰⁷ Goldstein, Ivo i Goldstein, Slavko, *Tito*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2018, 111.

другова“.¹⁵⁰⁸ Но, за ревизионисте је било битно да ова прича о Титу као агенту Коминтерне (и НКВД-а) опстане у јавности. Тако је историчар Бранислав Глигоријевић потпуно некритички прихватио тврдњу Пере Симића и изнео је у својој књизи као утврђену чињеницу. По њему Тито је давао исказе агентима НКВД-а и „углавном су то негативне карактеристике у којима су најнепожељније црте биле интелектуализам и приватан живот“. Глигоријевић је додатно закључио да је овакво давање карактеристика захтевало посебно поверење у онога ко их даје и на основу ове, иначе потпуно нетачне тврдње, закључио да ово Тита „издваја од других партијских функционера“.¹⁵⁰⁹

У својој трансформацији у оквиру нове културе сећања, Јосип Броз ускоро је постао непријатељ број један српског народа и креатор или бар учесник готово свих зала које су Срби доживели у XX веку. У веома популарном кабареу извођеном током целе 1991. године, глумац Милан Гуговић певао је о Туђману: „Нашег Фрању школов’о је Броз, како Србе да истреби скроз“.¹⁵¹⁰ Идеја о Титу као србомрсцу постала је, како наводи Тодор Кулић, аксиом, тј. *proton pseudos*, логичка првобитна грешка на основу које се онда сасвим ваљаним резонавањем извлаче ревизионистичке тврдње.¹⁵¹¹ Историчар Веселин Ђуретић Тита је у тексту за *НИН* 1990. године сместио у оквиру „стаљинистичке антисрпске и антијугословенске пропаганде“ коју овај није креирао, али ју је спроводио „са страшћу хрватског националисте и са повременим испадима антисрпског менталитета“.¹⁵¹² Милорад Екмечић веровао је да је једини резултат титоизма уништење Југославије и „брисање тековина демократског уједињења Југословена 1918“.¹⁵¹³ Титов проблем, по суду овог историчара, био је што му је историја доделила да води земљу коју није волео и коју је хтео да разбије, а народу је „нанео више патњи него иједан његов владар у последњи двестотина година“.¹⁵¹⁴ Оцењујући овакве појаве у историографији крајем 1980-их и почетком 1990-их, Тодор Кулић је констатовао да је „невероватно са којом брзином је српска историографија начинила заокрет од глорификације Тита ка његовој демонизацији“ додајући: „Антититоизам је код интелигенције постао салонски део идентитета“.¹⁵¹⁵

Један детаљ из биографије Јосипа Броза посебно је добро послужио српским ревизионистима да га прикажу као србомрсца и злочинца. Тито је био мобилисан, као и десетине хиљада других јужнословенских поданика Аустроугарске монархије и провео је 1914. годину у борбама на српском фронту. У јануару 1915. пребачен је на руски фронт, где је у марту рањен и заробљен.¹⁵¹⁶ Ратовање у Србији голицало је машту сваког ревизионисте, а томе је допринела и чињеница да Тито ову епизоду није никада истицао. У сведочењима Милована Ђиласа постоји податак да је Ранковић сугерисао Титу да не прича много о искуству на српском фронту, „јер су Срби по том питању јако осетљиви“.¹⁵¹⁷ И Дедијер је тврдио да је у својој првој биографији о Титу користио Титову аутобиографију из 1945. у којој се није помињало ратовање у Србији и да није

¹⁵⁰⁸ Исто, 116.

¹⁵⁰⁹ Gligorijević, Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 330.

¹⁵¹⁰ Кабаре Милана Ланета Гуговића, мај 1991, <https://www.youtube.com/watch?v=MAwuKqMWEgA>, последњи пут посећен 29. децембра 2023.

¹⁵¹¹ Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora*, Beograd: Čigoja, 2011, 77.

¹⁵¹² Ђуретић, Веселин, „Антисрпска ‘употреба’ савезника и револуције“, *НИН*, 29. април 1990, 37.

¹⁵¹³ Екмечић, Милорад, „Националистичка болест титоизма“, *НИН*, 29. април 1990, 28.

¹⁵¹⁴ Исто, 30.

¹⁵¹⁵ Kuljić, Todor, *Tito – sociološko istorijska studija, treće dopunjeno izdanje*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2010, 266.

¹⁵¹⁶ Goldstein, Ivo i Goldstein, Slavko, *Tito*, 36 – 37.

¹⁵¹⁷ Đilas, Milovan, *Wartime*, 103.

смео да одступа од онога што је тамо написано.¹⁵¹⁸ Ове непотребне мистификације послужиле су ревизионистима као погонско гориво, а његова ћутња о том делу биографије допринела је „легализацији начела 'корисних неистина'“.¹⁵¹⁹ Титово ратовање против Србије проглашено је новооткривеном чињеницом која баца светло на целу његову биографију и у великој мери боји однос будућег председника Југославије према српској нацији.

Новинар *Дуге* Вања Булић посветио је цео текст 1990. овом делу Титове биографије, уз иронично објашњење како је вођа партизана научио тактику борећи се против Срба. Он је притом смислио и наводну медаљу за храброст коју је Тито добио за ратовање против Срба. Због назива Титове матичне јединица у коју је био мобилисан, 25. домобрански пук, Булић га зове „домобран“ играјући се плитким алузијама на домобранске јединице НДХ.¹⁵²⁰ Да би употпунио слику о Јосипу Брозу као ђаволу, Булић му додаје и друга на ратишту са којим се заједно борио против Срба – ни мање ни више него Адолфа Хитлера.¹⁵²¹ На преувеличавању Титове улоге на српском фронту највише је урадио Перо Симић. Он је теорију о наводној медаљи поткрепио некаквом белешком из архива Коминтерне у којој стоји да је Тито за време Првог светског рата добио два ордена за храброст. На основу ове информације, Симић је извео закључак да други орден (први је добијен за борбе у Русији) мора да буде за борбе у Србији. Симић и иначе приказује Тита као веома важног аустријског подофицира у нападу на Србију, набраја сва места где је била његова јединица, а онда паралелно износи податке о великим губицима становништва у том крају, оптужујући тиме посредно Тита за ратне злочине над Србима.¹⁵²²

И наводно прикривање усташких злочина над Србима била је акција комунистичких власти на челу са Титом, судећи по ревизионистима. Дедијер је на пролеће 1990. оцењивао да је Титов највећи грех што се није поклонио жртвама Јасеновца, „а имао је времена да прима глумице и глумце“, закључујући да ће му због тога „судити историја“.¹⁵²³ По Титу је владајућа идеологија социјалистичке Југославије добила име титоизам, што су представници интелигенције радо и често користили, пре свих Добрица Ћосић.¹⁵²⁴ По њему, титоизам, у ком су се сјединиле аустроугарска и коминтернина антисрпска идеологија, чинио је све „да дезинтегрише српски народ и у томе много успео“.¹⁵²⁵ Ћосићева опседнутост Титом прешла је на крају из сфере политике у сферу књижевности, па је о маршалу кога је некада обожавао написао роман-оптужницу, последњи том саге започете Коренима.¹⁵²⁶ Професор Светозар Стојановић писао је да су с протеком времена „из дубине код Тита све више деловали потиснути аустроугарски, хрватски и коминтерновски ставови према Југославији“.¹⁵²⁷ У својој следећој књизи Стојановић је отишао и корак даље, па је смислио термин „Титоник“ за Југославију.¹⁵²⁸ Тако је круг затворен и Тито је

¹⁵¹⁸ Dediјer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, 245 – 246.

¹⁵¹⁹ Cvijović Javorina, Ivana, „Josip Broz u Srbiji 1914. godine“, u: *Zbornik Drage Roksandića*, ur. Damir Agičić i dr., Zagreb: FF press, 2019, 996.

¹⁵²⁰ Vanja Bulić, „Kad je kaplar ribao maršala“, *Duga*, 4. avgust 1990, 45 – 48.

¹⁵²¹ Адолф Хитлер никада није био на српском ратишту, нити је служио за време Првог светског рата у аустроугарској војсци, већ у немачкој.

¹⁵²² Симић ово износи у неколико својих књига, видети, на пример: Simić, Pero, *Tito – fenomen 20. veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 29 – 30.

¹⁵²³ Слободан Кљакић, интервју са Владимиром Дедијером, „Књига мртвих у Јасеновцу“, *Политика*, 14. мај 1990, 17.

¹⁵²⁴ О poreklu termina i његовој употреби видети u: Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora*, 31 – 33.

¹⁵²⁵ Вучелић, Милорад, *Разговори са епохом*, Нови Сад: КЗНС/Политика, 1992, 44.

¹⁵²⁶ Ћосић, Добрица, *Време власти II*, Београд: Просвета, 2007.

¹⁵²⁷ Stojanović, Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd: Filip Višnjić, 1995, 37.

¹⁵²⁸ Stojanović, Svetozar, *Na srpskom delu Titonika*.

повезан са различитим злочинима против Срба у другој половини XX века. Као најтежи злочин приписано му је стварање Југославије као заједнице равноправних народа и њихових република чиме су се укрестили ревизионистички наративи о Југославији и Титу.

4.4. Победа ревизионистичког наратива о народноослободилачкој борби

Други светски рат, посебно народноослободилачка борба, остали су готово све време владавине Слободана Милошевића подручје са којим се манипулисало у складу са потребама тренутка, али без коначног обрачуна. Била је то добра процена Милошевића да из наслеђа на којем је почивала озбиљна и од огромне већине становништва вољена земља, може да се извуче још много тога у сврху успостављања личне власти и да није паметно све одбацити на ђубриште историје. Наравно, колективно памћење било је већ добрим делом прерађено и, као што смо објаснили у претходном тексту, партизани су постали српски покрет, заведен од непријатељских комуниста, али ипак и даље вредан слављења. Власти су наставиле са обележавањем важних датума, укључујући и 7. јул, мада не тако помпезно. Све до почетка ратова, четници су за власт и даље били злочинци или су се бар служили неприхватљивим методама у својој борби. Кроз текстове у медијима, људи су с времена на време подсећани на четничке злочине и на насиље које је неизоставно ишло уз четнички покрет.

Са друге стране, нова, ревизионистичка верзија четничког покрета пуштана је опрезно у медије, јер је служила пре свега рушењу оснивачког мита социјалистичке Југославије. *Вечерње новости* јављале су 1989. да је у Југославију стигло издање књиге *У име народа* прочетнички оријентисаног књижевника из дијаспоре Петра Милатовића Острошког у тиражу од чак 20,000 примерака. Иако *Новости* осуђују што се оваква дела растурају у земљи, ипак верно преносе све што тамо пише, од предлога за обједињавање српских земаља, па до захтева за рехабилитацију Драже Михаиловића и оцене аутора да „исто мисле српски интелектуалци у отаџбини и четнички идеолози у емиграцији”.¹⁵²⁹ Дакле, четници јесу били злочинци, али су ипак били Срби, те завређују, поред осуда, и одређено разумевање. Што је најважније, никако нису били упоредиви са националистичким покретима других народа, поготову не са усташама.

Део националистичке интелигенције који се борио у партизанима и даље је задржао лоше мишљење о четницима, па је тако на пример један од припадника ужег Тосићевог круга, Живорад Стојковић, описивао 1990. године четнике као „оличење домаћег, посебно окоморавског олоша“, али није имао разумевања ни за свој, партизански покрет, закључујући: „И јамарска петокрака и кољачка кокарда за мене су погубни симболи народа коме припадам”.¹⁵³⁰ Није ово била ни ретка, ни необична ситуација. Свођење антифашистичког рата на грађански дозогољавало је да се без проблема осуде све стране у том рату, чак и једна више од друге, све док је на првом месту нација у име које се овакве поделе и сукоби осуђују. Члан главног одбора СПС-а, диригент Александар Павловић, представљајући ову странку на телевизији 1990. говорио је управо о опасности подела на четнике и партизане, изражавајући уверење да би српски народ имао разлога да распише своје потернице и за Титом и за Дражом, као што су то нацисти урадили.¹⁵³¹

¹⁵²⁹ Микан Миловановић, „Ореол за 'ђенерала'“, *Вечерње новости*, 20. септембар 1989, 2.

¹⁵³⁰ Zdenka Aćin, „U potrazi za prosvetljenim apsolutizmom“, Intervju sa Živoradom Stojkovićem, *Duga*, 1. septembar 1990, 18.

¹⁵³¹ „Потерница за Тита и Дражом“, *Политика експрес*, 13. новембар 1990, 10.

За разлику од партизанског покрета, који је још могао да се искористи од стране режима (мада национализован и темељно прерађен), његов командант Јосип Броз Тито, након Осме седнице у којој је још једном искоришћен као симбол, више не да није уживао никакву заштиту, већ је у току 1990. постао недвосмислено крив за све што му је чаршија по кулоарима пребацивала. Стеван Павловић констатује да су му те године приписивана „сва зла у Југославији“, као и да га више нису звали Тито, већ само Јосип Броз.¹⁵³² Пресуду је извршила званична штампа, под контролом Слободана Милошевића. Колико је важно било обрачунати се са Титом сведочи и чињеница да је *Политика експрес* 18. августа 1990, у дану када су Срби из Хрватске блокирали путеве и тако почели тзв. балван-револуцију, на насловној страни, поред те теме, објавила чак три крајње негативна текста о Јосипу Броз Титу.¹⁵³³ Током августа 1990. изашло је ново издање *Буквара*, по први пут са Вуком Караџићем на насловној страни, уместо Јосипа Броза Тита, уз тврдњу директора Завода за уџбенике да је самоиницијативно изменио насловницу.¹⁵³⁴ Говорећи у септембру 1990. на сабору у Тршићу, Матија Бећковић високо је вредновао овај догађај речима: „ове године Вук се вратио на прву страну Буквара на место онога који представља највећу примедбу свеукупној српској историји”.¹⁵³⁵

Националистичка интелигенција, окупљена око *Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања*, написала је у јуну 1988. јавну оптужницу против Тита, назвавши то „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита”. У Предлогу се Тито прозива као најодговорнији за кризу, али и за „политику сталног подозрења према српском народу као тобожњем носиоцу угњетачког унитаризма и централизма, на чему је инсистирала Коминтерна преко својих опуномоћених представника, међу којима је од 1937. био и Јосип Броз”.¹⁵³⁶ Даље су се наводиле приче из стандардног ревизионистичког репертоара, попут „систематске, одобрене и непрекидне албанизације Косова и Метохије“, затим разбијања Србије и њеног неравноправног статуса у федерацији, политике „Слаба Србија – јака Југославија“ која је наводно све време доминирала, репресије у току и након рата над противницима, Голог отока као „једног од најмрачнијих логора на тлу модерне Европе“ и слично. Интелектуалци нису пропустили да помену ни велике трошкове и расипништво Јосипа Броза, укључујући имовину којом је располагао „а чији су обим и порекло до данас остали непознати”.¹⁵³⁷

Намера српског режима да до краја искористи везаност људи за стару културу сећања, пре свега за НОБ, видела се и у првим уџбеницима историје који су настали под контролом Милошевићеве власти. Већ у уџбенику за 8. разред основне школе штампаном 1990, нестала је посебна лекција о Титу, која је била неизоставни део свих претходних уџбеника. Тито је нестало и из већине других лекција, осим оних о Другом светском рату, где је још увек приказиван у позитивном светлу, као и цео партизански покрет (занимљиво је да се ово потпуно подударно налазом Дејана Јовића о идентификацији Милошевића са раним Титом – партизанским

¹⁵³² Pavlowitch, Stevan K, Tito, *Yugoslavia's Great Dictator*, 92.

¹⁵³³ *Политика експрес*, 18. август 1990, 1.

¹⁵³⁴ Naumović, Slobodan, „Употреба традиције – политичка транзиција и промена односа према националним вредностима у Србији 1987 – 1990”, 109 – 110.

¹⁵³⁵ М. Влајић, Д. Вукашиновић, „Вук – име народа“, *Вечерње новости*, 17. септембар 1990, 5.

¹⁵³⁶ „Предлог за слободно и критичко преиспитивање историјске улоге Јосипа Броза Тита” од 27. јуна 1988, објављен у: *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања*, 240.

¹⁵³⁷ *Исто*, 239 – 243.

командантом).¹⁵³⁸ У уџбенику историје за завршне године средњих школа из 1992. Тито није демонизиран, иако је критички посматран. Пре свега је остало позитивно вредновање њега као партизанског команданта и вође отпора како фашизму, тако касније и стаљинизму.¹⁵³⁹ Ово се у потпуности уклапало са напорима режима да се прикаже као чувар традиција партизанског покрета и чувар Југославије, иако је Југославија већ била срушена. Једини споменик Јосипу Броз у Србији подигнут за његовог живота, онај у Ужицу вајара Франа Кршинића, уклоњен је са централног трга у том граду 1991. године.¹⁵⁴⁰

Дејан Јовић, говорећи о режимима Србије и Хрватске након 1990. и њиховим напорима да измене колективно сећање становништва констатује да су једноставно замењене налепнице „запамтити” и „заборавити” на кутијама са историјским памћењем, па је оно што је дотада било „заборављено” сада званично „памћено”, а зликовци су постали хероји и обрнуто. Тако је у јавности прошло потпуно незапажено 100 година од рођења Јосипа Броза Тита 1992.¹⁵⁴¹ Посао је већ био завршен, национализам је постао доминантна идеологија, а људи су се окренули новим националним вођама и од њих очекивали спас у времену рата, кризе и свеопште несигурности. Јосип Броз Тито могао је да постане поп-културна икона, део носталгичног сећања на тек прохујалу, а ипак тако далеку прошлост. Занимљиву оцену ревизионистичких напора у овој области дао је један од највећих српских интелектуалаца, Радомир Константиновић. Он је у рушењу НОБ-а и самог Тита видео више од простог обрачуна са једним временом и његовим наслеђем, оцењујући га као „параноидну негацију света” јер „Народноослободилачка борба јесте сами зенит наше светске историје, нашег учешћа у свету: Тито је светски човек”.¹⁵⁴² А свет се, то такође знамо из дела Радомира Константиновића, у доживљају паланачког духа који „неизбежно јесте и дух национализма” налази „са неке друге стране брда”.¹⁵⁴³

¹⁵³⁸ Pavasović Trošt, Tamara, „A Personality Cult Transformed: The Evolution of Tito’s Image in Serbian and Croatian Textbooks, 1974 – 2010”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 14, 1 (2014), 154.

¹⁵³⁹ Kuljić, Todor, *Sećanja na titoizam*, 173 – 175.

¹⁵⁴⁰ Детаљније о споменику у: Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja*, 274 – 276.

¹⁵⁴¹ Jović, Dejan, „’Official memories’ in post-authoritarianism: An analytical framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 2 (2004), 102.

¹⁵⁴² Konstantinović, Radomir, „Da se vratimo u svet”, у: *Stvaranje i razaranje avnojske Jugoslavije*, Београд: Друштво за истину о НОБ, ур. Младенко Колић и др., 1996, 6.

¹⁵⁴³ Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Београд: Otkrovenje, седмо издање, 2008, 6, 203.

5. БУЂЕЊЕ НАЦИЈЕ - ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМА

Алеида Асман је написала да је јеврејска нација изграђена на два оснивачка мита. Један је херојски и везује се за Рат за независност 1948, а други је мит о жртви који се односи на Холокауст. Ово се рефлектовало аутоматски на односе Израела са суседима будући да на мит херојског настанка државе није смела да падне сенка злочина против палестинског становништва, а са друге стране „сопствена траума служила је као штит од траума других”.¹⁵⁴⁴ Управо је случај Србије с краја XX века показао универзалност речи Алеиде Асман. Траума из Другог светског рата, умотана у митску обланду, свакодневно је сервирана припадницима српске нације и унапред је оправдавала политичке (а касније и војне) акције српских власти широм Југославије. На крају, послужила је и да оправда масовне ратне злочине током 1990-их. Проглашавање сопствене нације жртвом даје моралну предност у свим будућим сукобима. Жртва има право да учини оно што други немају, она може понекад да претера у реакцији, може да делује из афекта, може, на крају крајева, да делује и превентивно да спречи да јој се злочин понови.

Комбинација историје и мита претворила је српски народ у једини важан историјски субјект, у ванвременски ентитет, који је увек тема историје, било да је херој или жртва. Иван Чоловић је то овако описао: „Два тока приче, један у коме се ређају савремени догађаји и други, у коме се евоцирају њима слични догађаји из прошлости, уливају се у један који се претвара у причу о једном ванвременом догађају, који се зове на пример, 'вековна борба', а главни актер те борбе такође је ванвремени лик српског Народа, који више нема историјску димензију, него је добијен спајањем предака и потомака, у неку врсту вечног националног субјекта”.¹⁵⁴⁵ Претварање српске нације у колективну жртву свих других и то од давних времена добило је крајем 1980-их непојмљиве размере. Националистички интелектуалци су се утркивали ко ће бомбастичније фразе да употреби како би описао Србе као нацију-жртву. Енрико Јосиф, говорећи на трибини УКС о србофобији у јануару 1989, изрекао је мисао да су Срби један од малобројних народа „чија есхатолошка мисија у историји чини да буду омражени до краја времена“. На истој трибини, професор Војин Димитријевић поставио је кључна питања, доводећи у питање појам србофобије, али и намере интелектуалаца који су га промовисали: „Мислимо ли ми Срби да смо ода свуд окружени мрзитељима?“ и „сматрамо ли да је то константа, да нас то чека у будућности и да ту будућност треба да планирамо уз стално присуство мржње према Србима и страха од Србије?“.¹⁵⁴⁶

Колико је реторика о непријатељству свих суседних народа према Србима постала доминантна крајем 1980-их говори и речит пример дописа Народног музеја Ниш Одбору ССРН-а за неговање револуционарних традиција из јануара 1988, а поводом обележавања 180 година од боја на Чегру 1989. године. У допису музеј наводи да прослава има и политички значај јер „Бугари већ годинама својатају чегарски бој и Ћеле кулу трудећи се да докажу да су то њихови споменици”.¹⁵⁴⁷ Као што је лаконски закључивао један од најутицајнијих српских интелектуалаца, Михаило Марковић, „у непријатељима нисмо никада оскудевали”.¹⁵⁴⁸ У склопу ревизионистичког наратив о угроженој српској нацији формулисана је и нова политика историје

¹⁵⁴⁴ Assmann, Aleida, „One land and three narratives: Palestinian sites of memory in Israel”, *Memory Studies*, 11, 3 (2018), 292.

¹⁵⁴⁵ Čolović, Ivan, *Balkan – teror kulture. Oglеди o političkoj antropologiji*, 2, Beograd: XX vek, 2008, 50.

¹⁵⁴⁶ Љиљана Богдановић, „О ратничком народу који убија себе“, *НИН*, 15. јануар 1989, 36.

¹⁵⁴⁷ АС, Ћ75, ф. 489, Допис Народног музеја Ниш Одбору за неговање револуционарних традиција и прослава Републичке конференције ССРН од 29. јануара 1988.

¹⁵⁴⁸ В. Ћ., „Час је да се каже – да“, *Политика*, 29. јун 1990, 7.

када је у питању однос према Црногорцима, Македонцима и Муслиманима. Оно што је повезивало ове три нације, бар у ревизионистичком нарративу, јесте њихов „творцац“ – Тито и социјалистичка Југославија. Све три нације потпуно равноправност са осталим јужнословенским народима оствариле су управо у другој Југославији, што је од стране српских националиста протумачено као „разбијање српског националног простора“ и стварање нових, измишљених нација на рачун Срба.

Измишљене нације нису ни нов, ни непознат појам у историји национализма, а поготову не у историји српског национализма. Штавише, у питању је стара теорија где различити непријатељи, на штету српског народа, смишљају „вештачке“, нове нације и тако смањују број Срба. Оно што се кроз историју мењало био је идентитет непријатеља, па су то у XIX и почетком XX века биле Бугарска или Аустроугарска, да би након 1945. то постали пре свега комунисти.¹⁵⁴⁹ Ова теорија ослања се на примордијалистичко сагледавање нације као вечне категорије која постоји одувек и заувек. Балкан је посебно погодан за развој оваквих теорија, с обзиром на чињеницу да је у питању амалгам бројних културолошких и политичких утицаја који су временом стварали и разарали националне колективитете, већ у зависности од историјских околности. Ревизионисти су 1980-их логично кренули од таквог погледа на нацију и почели да користе постојање других националних идентитета за додатну оптужбу на рачун социјалистичке Југославије. На мети су биле пре свега три нације које су одлукама АВНОЈ-а признате као равноправне - Македонци, Црногорци и Муслимани (иако формално признати као нација тек 1971, Муслимани су третирано као равноправни са другим југословенским народима већ од првих одлука ЗАВНОБиХ и АВНОЈ-а). Формулисана је једна од омиљених ревизионистичких теза – признање националног идентитета ове три групе била је намерна производња нових, вештачких нација од стране Титовог режима, да би се ослабио „српски национални корпус“.

Љубодраг Димић писао је 2004. како се проценат Срба смањивао у Југославији не само због демографије, већ и због онога што је он називао „однарођавањем“ и зашта је кривио политику и идеологију „посебно у другој половини века“. Димић је том приликом закључио: „Слабећи везе националне периферије са српским националним бићем, подстичући националну свест 'младих нација' у формирању, проглашавајући нове нације чији је идентитет налажен у државној традицији или верској посебности српство је дробљено и тањено“.¹⁵⁵⁰ Бранко Петрановић је користио мало другачију терминологију, али је закључак био исти. Он је 1993. оцењивао да су „комунистичке снаге у југословенској држави у складу са својом националном политиком подстицале програме запостављених народа што је објективно ишло на штету других, Срба, као највећег народа, пре свега“.¹⁵⁵¹ Василије Крестић је, уз тврдњу да је Тито прогласио нове, дотле непостојеће нације, закључио да је тиме задат „један од најтежих удараца нашем народу, посматран са становништа српске националне интеграције“.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁹ Milosavljević, Olivera, „Renegati, konvertiti, izmišljeni narodi: nacionalizam i tumačenje nastanka drugih nacionalnih subjektiviteta“, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 3, Pečuj, 12 –14. maja 2000*, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb: Dijalog, 2001, 90.

¹⁵⁵⁰ *Србија 1804 – 2004, Три виђења или позив на дијалог*, ур. Љубодраг Димић и др., Београд: Удружење за друштвену историју, 2009, друго издање, 33.

¹⁵⁵¹ Петрановић, Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист, 1993, 17.

¹⁵⁵² Крестић, Василије, „О интеграцији и дезинтеграцији српског народа“, у: *Српско питање данас – други конгрес српских интелектуалаца*, ур. Василије Крестић, Београд: Српски сабор, 1995, 45.

Љубомир Тадић је писао да је КПЈ успела „у периоду од пола века да оснује три посебне нације у Југославији са образложењем да тиме решава национално питање и то углавном све у борби против ‘великосрпског хегемонизма’”.¹⁵⁵³ У предговору зборнику о ставовима српске емиграције о националном питању, Драган Суботић као већ утврђену чињеницу наводи Титово стварање „низа новокомпонованих ‘комунистичких’ нација у самоуправној верзији социјализма, које су водиле порекло од српске нације (Црногорци, Муслимани, Македонци)”.¹⁵⁵⁴ И српска партија убрзо је прихватила ревизионистички наратив о „измишљеним” нацијама и наставила да га шири међу грађанима. Будимир Кошутећ, високи функционер Милошевићевог режима, оценио је 1990. да је Југославија „захваљујући комунистичком режиму, била лабораторија за стварање националних држава оних народа који то нису успели да ураде у својој дотадашњој историји”, а да су југословенске институције прављене тако да се изврши „најпотпунија неутрализација српског националног фактора” закључујући, заједно са новинаром, да су комунистичке власти успеле оно што нису „сви непријатељи Југославије” нити „велике силе у историји”.¹⁵⁵⁵

Идеја о нацији-жртви која је била у самом темељу нове културе сећања градила се кроз однос према другима, онима који нацију угрожавају и прете њеном опстанку. У случају српског националистичког покрета, иако су готово сви били у некој мери непријатељи, ипак су се издвајала два архинепријатеља. Били су то Хрвати и Албанци. Ова два народа изабрана су због историјског искуства повремених конфликта и због значаја који су имали за целокупну нову културу сећања. Односи са Хрватима били су кључни за постојање југословенске државе, те се кроз њих преламала не само ова, већ и друга важна тема ревизионизма – однос према држави. Албанци су, са друге стране, претендовали на Косово, територију која у митологији српског национализма заузима кључно место – колевку нације и оваплоћење већине оснивачких митова српске нације, попут мита о златном добу, мита о паду и мита о обнови. Наративи о односима са Хрватима и Албанцима грађени су кроз класичну методологију историјског ревизионизма уз ослонац на селективно изабране догађаје из историје, преувеличавање и апсолутизацију сукоба и минимизирање сарадње или других контаката и стварање хомогеног наратива који је наметао пожељно колективно памћење и истовремено потискивао његове алтернативне облике.

За потребе конструисања новог памћења користили су се већ постојећи елементи културе сећања који чувају успомене на сукобе и злочине, углавном из алтернативних колективних сећања локалних заједница и породица. Ти су се догађаји онда деконтекстуализовали и стављали у историјски ланац непрекидних сукоба који је детерминистички одређен и траје колико и историја самих народа. Захваљујући томе народи су постајали „геноцидни“ и „дивљи“, а припадници тих народа циљано дехуманизовали што је био први корак за превентивни напад и легитимизацију и релативизацију будућег насиља. Јосип Глаурдић и Михал Мохтак су констатовали да је „процес предконфликтног стварања 'другог' у јавном дискурсу - облик негативне политичке кампање с највећим могућим улозима – уочен у готово свим друштвеним и историјским контекстима у којима се догађају оружани сукоби”.¹⁵⁵⁶ На крају, сви у Југославији били су непријатељи и претња Србима и српским интересима, што је од српске нације стварало готово митску нацију-жртву, а од националистичке власти и поготову аутократског вође логичног и неопходног заштитника.

¹⁵⁵³ Тадић, Љубомир, *О 'великосрпском хегемонизму'*, 48 – 49.

¹⁵⁵⁴ *Неугашено српство – српска политичка емиграција о српском националном питању (1945 – 1990)*, прир. Драган Суботић, Београд: Друштво Српска Крајина, 1992, 19.

¹⁵⁵⁵ Мишко Калежић, „Kako su građani osvojili Ustav”, *Интервју са Будимиром Кошутећем, Duga*, 14. септембар 1990, 12.

¹⁵⁵⁶ Glaurdić, Josip and Mochtak, Michal, „Prewar Public Discourse: Letters to Politika, Belgrade, 1988–1991”, *Europe-Asia Studies*, 74, 4 (2022), 569.

5.1. „Геноцидни” народ – ревизионистички наратив о Хрватима

5.1.1. Историјски развој ревизионистичког наратива о Хрватима

Кварење српско-хрватских односа без сумње је био највећи изазов за националисте. Миша Глени је говорио да у Југославији разни народи могу да буду у конфликту, али да само Срби и Хрвати могу да произведу рат.¹⁵⁵⁷ Притом, најмање разлика у начину живота, ономе што се популарно назива „културом”, могло се видети управо између Срба и Хрвата. Немачки новинар Норберт Нидик писао је управо о овом феномену, позивајући се и на ауторе из доба Аустроугарске који су били фасцинирани малим културолошким разликама међу балканским народима, а чак и те су додатно избледеле у социјалистичкој Југославији где је најважнија разлика – религија – узмицала пред процесима секуларизације и модернизације. Он наводи и занимљив детаљ да су Срби и Хрвати најмање једни о другима причали вицева, а оно мало вицева који су постојали нису били засновани ни на каквим културолошким посебностима, већ су искључиво говорили о „конкуренцији за власт између тих двају народа”.¹⁵⁵⁸ Истраживања рађена крајем 1980-их и у току 1990. године показивала су да главна политичка порука и српских и хрватских националиста – да је њихова нација дискриминисана у Хрватској на рачун ове друге – није прихваћена од стране већине становништва чак ни пред саме изборе у Хрватској 1990. Такође су показивала да се проценат и Хрвата и Срба који верују да ниједна од ове две заједнице није повлашћена у Хрватској креће од 65 до чак 80 одсто, у зависности од истраживања.¹⁵⁵⁹ Душко Секулић, анализирајући ова истраживања, закључио је да је између 1985. и 1989. расла политичка тензија између република, али да се то није преносило на индивидуални план и да људи нису имали лично искуство лоших међунационалних односа у Хрватској, већ само слику да су ти односи лоши на међурепубличком нивоу.¹⁵⁶⁰

Промотери нове културе сећања која се базирала на непријатељству Срба и Хрвата морали су стога веома да се потруде да људи прихвате овакву слику као реалну и да потисну у други план сопствено искуство које је говорило другачије. Кроз пример односа Срба и Хрвата можемо видети у пракси потврду тезе Једлицког да нема конфликта у XX веку у Источној Европи, а да важну, понекад и одлучујућу улогу у распиривању нису играли мотиви и чињенице извучени из прошлости. Два су начина на који политика историје распаљује актуелне конфликте. Прво, кроз процес „посвећивања неких историјских догађаја који њихове датуме, места, актере и реликвије претвара у снажне симболе, а приче у обједињавајуће митове”. Друго, памћење историјских неправди оптерећује садашње конфликте на начин да се они неизоставно представљају или као понављање историје или као историја која је дошла на наплату.¹⁵⁶¹ Овај процес развија се полако и уз постепено довођење људи у позицију где им се чини да је „њихова” страна једини могући избор, тј. да су они који се представљају као заштитници националних интереса и који нуде план за заштиту угрожене нације, природан избор који треба направити. Нико на почетку не нуди рат,

¹⁵⁵⁷ Gleni, Miša, *Pad Jugoslavije – Treći balkanski rat*, Beograd: Samizdat B92, 2002, 109.

¹⁵⁵⁸ Наведено према: Kordić, Snježana, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux, 2010, 238 – 239.

¹⁵⁵⁹ Dugandžija, Nikola, „Domet nacionalne zaokupljenosti”, 106. Videti analizu različitih istraživanja iz tog doba u: Gagnon, Valere Philip, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, 34 – 39.

¹⁵⁶⁰ Sekulić, Duško et al., „Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia”, *Ethnic and Racial Studies*, 29, 5 (2016), 821.

¹⁵⁶¹ Jedlicki, Jerzy, „Historical Memory as a Source of Conflicts in Eastern Europe,” *Communist and Post-Communist Studies*, 32 (1999), 226.

нити људи мисле да је он реално могућ. Међутим, након одређеног времена проведеног у распаљивању страха од „другог”, мржња се толико распламса да рат изгледа не само као могуће, већ и као једино логично решење.¹⁵⁶² Егзистенцијални страх за голи живот постаје саставни део групе и преноси се кроз њу док на крају не дође готово до свих чланова групе.¹⁵⁶³

Две су теме историјског ревизионизма биле доминантне када је у питању доказивање да је заједнички живот Срба и Хрвата немогућ. Једна је тзв. „геноцидност” хрватског народа, тј. његова константна историјска тежња да истреби Србе уз примену свих средстава, од протеривања и покатоличавања, до масовних убистава и геноцида. Друга је покушај да се ова мржња припише целом хрватском народу, тј. да се завера за уништење Срба припише свим хрватским политичким снагама, од Штросмајера, Старчевића и Рачког, преко Трумбића, Радића и Мачека, затим Степинца и Павелића, па све до комунистичких функционера, на челу са Андријом Хебрангом, Владимиром Бакарићем и Јосипом Брозом Титом. Наравно, ове су две теме најчешће комбиноване и приказиване заједно, јер су једна другој давале снагу и замах. Са историјским ревизионизмом у овој области југословенска историографија сусретала се с времена на време у свим деценијама након Другог светског рата. Парадоксално, у томе јој је помагала званична историографија на линији СКЈ која је многе ствари из прошлости представљала у идеолошком, црно-белом кључу. Тако су у исти кош трпани противници комунизма, било да су у питању предратни грађански политичари, великодостојници црква и верских заједница или колаборационисти из Другог светског рата.

Овај црно-бели приступ озбиљно је наштетио историографском методу и критичкој науци уопште. Представници српских и хрватских грађанских странака, попут Мачека, Шубашића, Грола или Слободана Јовановића, стављени су у исти ранг са Павелићем, Недићем, Михаиловићем или Љотићем. Виктор Новак је у свом капиталном делу, *Magnum Crimen*, објављеном још 1948. истицао да се Мачек и Павелић надопуњују „и онда кад су различни, и онда кад су исти” и да нема разлика у њиховим настојањима и циљевима, а Мачека је описивао као: „јанусовски лик препреденог фишкала који иде ка истоме циљу као и Павелић, само кроз етапе и другим средствима и методама”.¹⁵⁶⁴ И Фердо Чулиновић, далеко опрезнији и професионалнији историчар од Новака, стављао је знак једнакости између Мачека и Павелића, па су они по његовом суду водили међусобну борбу за власт, али „у суштини политичког питања између њих битне разлике није било – и једни и други су радили за стварање засебне хрватске државе”.¹⁵⁶⁵ Историјски, овакво груписање било је бесмислено и нетачно, јер се заснивало на простом односу према КПЈ, што никако не може да буде једини критеријум. Српски ревизионисти искористили су 1980-их ову муницију и изједначавање свих хрватских представника са усташама користили као већ утврђену чињеницу.

Један од првих који је промовисао такву политику, уз огромну медијску пажњу, био је пензионисани генерал-пуковник Велимир Терзић. Он је прашину дигао када је први пут објавио своје дело о Априлском рату и слому Краљевине Југославије, још 1963, што је тада било нападнуто од многих баш због инсистирања на хрватској кривици за априлску капитулацију и

¹⁵⁶² Oklobdžija, Mira, „The creation of active xenophobia in what was Yugoslavia”, *Journal of Contemporary European Studies*, 1, 3 (1993), 95.

¹⁵⁶³ Rusinow, Dennison, „Avoidable Catastrophe“, 18.

¹⁵⁶⁴ Novak, Viktor, *MAGNUM CRIMEN. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd: Nova knjiga, 1986, 487.

¹⁵⁶⁵ Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb: JAZU, 1961, 164.

због оптуживања Хрвата за издају.¹⁵⁶⁶ Терзић је 1982. објавио допуњено и проширено издање књиге, овога пута уз много већу подршку у Србији. У овом издању још јасније се видела намера да се Хрвати означе као кривци за распад југословенске армије 1941, али и за пропаст земље уопште.¹⁵⁶⁷ Цела прича уклопила се и са почетним корацима рехабилитације прве Југославије. Осим издаје Хрвата, друга важна теза Терзићеве књиге је изједначавање Мачека, Степинца и Павелића, тј. стављање свих њих у јединствен фронт за стварање независне Хрватске. Владимир Дедијер је ово „свето тројство” српског ревизионизма, када су Хрвати у питању, истакао у разговору са Јаковом Блажевићем за *Политику* 1981, објављеном под насловом „Спрега: Степинац-Мачек-Павелић”. Блажевић је био главни тужилац на суђењу Степинцу 1946. и познат по изразито антицрквеним ставовима, тако да је био добар саговорник на ове теме српским ревизионистима.¹⁵⁶⁸ И у овом тексту истакао је своје уверење да без Степинца и Мачека не би било НДХ и да је „НДХ заиста творевина, пре свега, Мачека и Степинца”.¹⁵⁶⁹ Дедијер се са овим ставовима сложио, наводећи да је дошао до сличних закључака „прегледајући иностране документе”.¹⁵⁷⁰

Терзић је, уместо проверених историјских чињеница, поверење поклатио мистериозном документу из архива обавештајне службе војске Краљевине Југославије који је, наводно, представљао препис тајне окружнице (службеног писма) ХСС-а својим месним организацијама из 1939. године, након потписивања споразума Цветковић – Мачек. У овом документу се наводи да подружнице на терену треба споразум о Бановини Хрватској да схвате као први корак ка потпуној независности Хрватске, да се Версајски систем руши и да ће са њим пропасти и Југославија, да је главно да се сруши Југославија, а да ће хрватско вођство знати да балансира између сила Осовине и демократских држава, да католичка црква помаже целу акцију и стоји на бранику Хрватске и слично.¹⁵⁷¹ Ово наводно упутство ХСС-а својим месним организацијама Генералштабу Војске Краљевине Југославије доставио је сарадник Обавештајног одељења током јануара 1941. и то као препричану верзију документа који је наводно видео „један врло виђени господин” код свог пријатеља, „истакнутог члана ХСС-а”.¹⁵⁷² Ниједан други примерак ове наводне окружнице није пронађен било где, иако је обавештајац тврдио да је послата месним организацијама ХСС-а.¹⁵⁷³ Па ипак, многи су се историчари ослањали на овај документ, притом му придодавући штошта, па је тако код Виктора Новака постао летак који је ширен по

¹⁵⁶⁶ Терзић, Велимир, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград: Графички завод, 1963. Од озбиљних критика, посебно видети: Butić, Fikreta, i Jelić, Ivan, „О такозваном усташком ustanku u Hrvatskoj 1941”, *Putovi revolucije*, 2, 3-4 (1964), 508 – 520. За остале критике, видети: Николић, Коста, *Прошлост без историје*, 32 – 36.

¹⁵⁶⁷ Делови о Хрватској сељачкој странци и политици хрватских грађанских политичара, укључујући Споразум Цветковић-Мачек, представљају најобимније и централно поглавље књиге, Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Uzroci i posledice I*, Beograd/Ljubljana/Titograd: Narodna knjiga i dr., 1982, 26 – 118.

¹⁵⁶⁸ Написао је и предговор за ново издање књиге *Magnum Crimen* која је посвећена доказивању одговорности католичке цркве у Хрватској за усташке злочине, Novak, Viktor, *Magnum Crimen*, VII – XXIV.

¹⁵⁶⁹ Vladimir Dedijer, „Sprega: Stepinac-Macek-Pavelić”, *Politika*, 9. novembra 1981.

¹⁵⁷⁰ Овај текст Дедијер је објавио и у својој књизи, Dedijer, Vladimir, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita* 2, 561 – 562.

¹⁵⁷¹ Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine I*, 566 – 571.

¹⁵⁷² Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941 I*, Zagreb: Liber, 1974, 221.

¹⁵⁷³ Boban, Ljubo, „Извод из строго повјерљиве комбинаторике Velimira Terzića. А понешто и о другим комбинаторикaма”, *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 3 (1983), 100 – 101.

Хрватској¹⁵⁷⁴, док је Чулиновића спекулисао да је документ врло вероватно настао у круговима блиским Мачеку иако за то „нема непосредних доказа”.¹⁵⁷⁵

Терзић је у књизи измислио и проглас надбискупа Степинца током Априлског рата, и то компилирајући неколико докумената, укључујући и наведену окружницу. Тако је славodobитно закључио да су Степинац и Мачек користили чак и исте реченице.¹⁵⁷⁶ Наведеног Степинчевог прогласа нема у изворима које је Терзић навео, нити у било којим другим изворима из тог времена. Историчар Љубо Бобан убедљиво је показао да се ради о компилацији реченица из позива усташког градоначелника Загреба грађанима да дочекају немачку војску и поменуте окружнице.¹⁵⁷⁷ И карику која недостаје – хрватске комунисте – Терзић додаје у закључцима своје књиге. Тако он поткрепљује тезу о јакој укореењености хрватске тежње за независношћу тврђом да су Маспок из 1970-их и снаге унутар СК Хрватске које су га предводиле „радиле у духу ове Окружнице, па је чак у неким ставовима и надмашиле у негативном смислу! Раније се радило о 'хрватском сељачком народном покрету', а 1971. године о 'хрватском масовном покрету!'”¹⁵⁷⁸ И редактор књиге, пуковник у пензији Милутин Шушовић извео је исти закључак описујући Терзићеву књигу и објавио га је у *Народној армији*, гласилу ЈНА. По њему, управо је горепоменута окружница представљала „не само платформу за разбијање Југославије коју су спроводили реакционарни и сепаратистички кругови у Хрватској бановини од закључења Споразума Цветковић-Мачек 1939. па до почетка рата, него и платформу масовног покрета у Хрватској 1971. године”.¹⁵⁷⁹

Новинар Мило Глигоријевић направио је интервју са Терзићем за лист *Интервју* након изласка књиге и одмах на почетку констатовао да се без овог дела „више не може писати ни мислити о Априлском рату”.¹⁵⁸⁰ На насловној страни чланка истакнуте су Терзићеве речи да је брзој пропасти у овом рату највише допринело „одсуство слоге и јединства наших народа и њихове чврсте решености да удружено бране заједничку домовину”. Након што је заједничким снагама новинара Глигоријевића и интервјуисаног Терзића утврђено чија је одговорност за слом Краљевине Југославије, Глигоријевић је од Терзића тражио да прокоментарише изјаву једног од рецензента и промотера књиге, историчара Вука Винавера, да је „Јасеновац прва последица слома Краљевине Југославије”. Терзић је ово искористио као шлагворт, поручујући: „Да бисте разумели ‘порекло Јасеновца’ морате у свом истраживачком напору првенствено проучити доктрину Анте Старчевића, његово доба и његова дела, а затим ићи у хронолошкој поступности преко 1878, 1908, 1914, 1918. и 1941. – па ћете лакше стићи до Јасеновца”.¹⁵⁸¹

Историчар Љубо Бобан уочио је тенденцију изједначавања свих хрватских политичких представника у збирци докумената о југословенском федерализму коју су историчари Бранко Петрановић и Момчило Зечевић издали 1987. године. Селективним одабиром докумената, објављивањем без неопходних разјашњења и историјског контекста и пропратним

¹⁵⁷⁴ Novak, Viktor, *Magnum Crimen*, 488.

¹⁵⁷⁵ Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata II*, 160 – 164.

¹⁵⁷⁶ Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine II*, 573.

¹⁵⁷⁷ Boban, Ljubo, „Извод из строго повјерљиве комбинаторике Велимира Терзића”, 109 – 113.

¹⁵⁷⁸ Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine I*, 573 – 574.

¹⁵⁷⁹ Boban, Ljubo, „Извод из строго повјерљиве комбинаторике Велимира Терзића. А понешто и о другим комбинаторикама – други дио”, *Časopis za suvremenu povijest*, 16, 1 (1984), 55 - 80, 56.

¹⁵⁸⁰ Milo Gligorijević, „Velimir Terzić: Bili smo razbijeni pre izlaska na front“, *Intervju*, 5. avgust 1983, 6.

¹⁵⁸¹ Исто, 9.

приређивачким коментарима, Петрановић и Зечевић су историју међуратне Југославије представили практично као константну борбу хрватског сепаратизма против заједничке државе. Та борба почиње још 1918. када Стјепану Радићу приписују да је био против уједињења и оптужују га за сепаратизам.¹⁵⁸² Радић је, уствари, био за другачије уједињење, за федералну државу равноправних република, али, као што смо навели, историјски ревизионизам је свако овакво заглање аутоматски подводио под непријатељски однос према заједничкој држави. Пошто су за Петрановића и Зечевића сепаратисти и Анте Трумбић, и Владко Мачек, и цео ХСС, плус ноторни усташки покрет и сумњиви хрватски комунисти, Бобан логично закључује: „Све у свему, тако испада, сви Хрвати, или, рецимо, највећа већина, су сепаратисти“.¹⁵⁸³

Део ревизионистичког наратива о издаји и вечној мржњи Хрвата постале су током 1980-их и фотографије уласка немачке војске у Загреб, где је неколико хиљада људи изашло да их поздраве бацајући цвеће на пут. Те фотографије објавио је Велимир Терзић у својој књизи из 1982. као још један доказ тезе о издајничком деловању Хрвата.¹⁵⁸⁴ Мило Глигоријевић је у поменутом интервјуу посебно апострофирао да је Терзић приликом представљања своје књиге у Београду истицао да су окупатори у неким крајевима Југославије дочекивани као ослободиоци. Терзић то, наравно, потврђује и прецизира да су у питању северна Хрватска, многи региони БиХ са хрватском и муслиманском већином, источна Македонија и крајеви где су живеле националне мањине, представљајући то као резултат „велике и тајне међународне завере против Југославије“.¹⁵⁸⁵ Ове су фотографије, а затим и филм о уласку немачке војске у Загреб постале врло популарне и масовно су приказиване у бројним приликама. Редитељ Емир Кустурица уврстио је документарне снимке уласка нациста у Загреб и Марибор на почетку филма *Подземље* из 1995, и то уз песму *Лили Марлен*, а затим и улазак Немаца у разрушени и пусти Београд, као врсту контратеже.¹⁵⁸⁶ Била је ово банална, али јасна визуелна порука гледаоцима (посебну врсту преваре представља убацивање Марибора у овај контекст, пошто су тамо Хитлерове војнике дочекивали припадници веома бројне немачке заједнице, а не Словенци) којом се наспрам српском страдању стављају непријатељске и издајничке нације – Хрвати и Словенци.¹⁵⁸⁷

Историчар Бранко Петрановић изјавио је 1991. да дочек Немаца у Загребу „као да је превазилази слављем дочек Хитлера у Линцу након аншлуса“.¹⁵⁸⁸ Улазак немачке војске у Загреб јесте с радошћу дочекао један број грађана, што је јасна последица друштвено-политичке ситуације у међуратном периоду, о чему је у овом раду било речи. Такође, неки су то искористили да свој бес и мржњу испоље на симболима Југославије, па чак и да нападну војнике у југословенским униформама. Бучна руља испољавала је читав спектар расположења – од среће због краја државе коју су доживљавали као туђу, преко среће због краја рата (Априлског), па до простог изражавања шовинистичке мржње према Србима. Како то тачно запажа Вук Перишић „да у Хрватској, као и било гдје другдје, постоје људи опседнути мржњом и да су способни на све у окриљу каоса и гомиле, чињеница је која не казује ништа нарочито специфично о

¹⁵⁸² *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost I*, 120 – 121.

¹⁵⁸³ Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije II*, 196.

¹⁵⁸⁴ Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine II*, 366 – 367.

¹⁵⁸⁵ Milo Gligorijević, „Velimir Terzić: Bili smo razbijeni pre izlaska na front“, 9.

¹⁵⁸⁶ *Подземље - Била једном једна земља* (1995), р. Емир Кустурица.

¹⁵⁸⁷ Levi, Pavle, *Raspad Jugoslavije na filmu*, 146 – 148.

¹⁵⁸⁸ Petranović, Branko, Prikaz knjige Radomira Bulatovića „Konzentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu – istorijsko-sociološka i antropološka studija“, *Istorija 20. veka*, 8, 1-2 (1990), 216.

Загребу”.¹⁵⁸⁹ Са друге стране, у том тренутку на улицама Загреб су били и неки други Хрвати, попут Тита и руководства КПЈ и КПХ које је управо тог дана одржало седницу и формирало војни комитет на челу са Титом. Резултат утиска са загребачких улица 10. априла биле су и Титове речи преточене у први ратни проглас КПЈ народима Југославије, од 15. априла 1941. у ком се, између осталог, каже: „Догађаји у Загребу приликом доласка освајача биће најтамнија љага у твојој повијести, хрватски народе”.¹⁵⁹⁰

5.1.2. Геноцид – кључни појам ревизионистичког наратива о Хрватима

Тема геноцида постала је доминантна у српским медијима у лето 1988.¹⁵⁹¹ То је време када Милошевић креће у реализацију плана за освајање власти, прво у Србији, а затим и у целој Југославији. Холм Зундхаусен констатује да ниједна реч није током 1980-их (и 1990-их) „тако много коришћена и злоупотребљавана као реч геноцид”, додајући: „Њено стално понављање у разним варијантама (као физички, политички, правни, културни, верски, административни итд. геноцид) створило је један образац виђења ствари из којег је потиснуто готово све остало”.¹⁵⁹² Јелена Суботић уочила је да југословенски простор представља праву лабораторију историјских наратива који су у константном међусобном дијалогу, посебно наратива геноцида који „једни друге конституишу и постају моћни инструменти друштвене акције”.¹⁵⁹³ Изучавајући употребу геноцида у Југославији, Ксавије Бугарел такође закључује да је преломни моменат долазак Милошевића на власт и да од тада штампа масовно користи дискурсе „прошких, садашњих и будућих геноцида над српским народом који за главни циљ имају допринос националистичкој мобилизацији Срба”.¹⁵⁹⁴ Како констатује Војин Димитријевић, „историјски осврти на геноцид почињен над Србима у Хрватској током Другог светског рата постали су део свакодневног програма државне телевизије и других државних медија”.¹⁵⁹⁵

Након Другог светског рата ова реч није много употребљавана, чак ни када се говорило о истребљењу Јевреја, што се уклапало у објашњени тренд потискивања цивилних жртава и етничког мотива за масовне злочине. Значајан изузетак појављује се 1972. у контроверзној *Историји Југославије* у којој је Владимир Дедијер обрадио XX век. Он тада уводи у широку употребу појам геноцида, што је вероватно везано са његовим ангажманом у Раселовом суду и покушајима да убиства Вијетнамаца од стране војске САД-а назове тим термином.¹⁵⁹⁶ У *Историји Југославије* Дедијер геноцидом означава и усташке злочине над Србима, као и четничке злочине над Муслиманима и Хрватима, али такође и насиље над Србима у БиХ од стране Аустроугарске за време Првог светског рата.¹⁵⁹⁷ Безобалним приступом геноциду Дедијер је уносио свој таблоидни стил у науку и у приличној мери обесмишљавао и сам термин. Његове колеге,

¹⁵⁸⁹ Vuk Perišić, „April u Zagrebu 1941“, *Peščanik*, 28. decembar 2010, <https://pescanik.net/april-u-zagrebu-1941/>, последњи пут посећено 29. децембра 2023.

¹⁵⁹⁰ Goldstein, Ivo i Goldstein, Slavko, *Tito*, 198 – 199.

¹⁵⁹¹ Dragović-Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 172.

¹⁵⁹² Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд: Clio, 2009, 416.

¹⁵⁹³ Subotić, Jelena, „Genocide Narratives as Narratives-in-Dialogue”, *Journal of Regional Security*, 10, 2 (2015), 178 – 179.

¹⁵⁹⁴ Bougarel, Xavier, „Od krivičnog zakona do memoranduma: upotrebe pojma „genocid“ u komunističkoj Jugoslaviji”, *Političke perspektive*, 2 (2011), 17.

¹⁵⁹⁵ Dimitrijević, Vojin, „Srbija: u evropsku integraciju s teretom prošlosti?“, u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, priredio Miroslav Hadžić, Београд: CCVO, 2004, 213.

¹⁵⁹⁶ Bougarel, Xavier, „Od krivičnog zakona do memoranduma: upotrebe pojma „genocid“ u komunističkoj Jugoslaviji”, 14 – 15.

¹⁵⁹⁷ Božić, Ivan i dr., *Istorija Jugoslavije*, Београд: Prosveta, 1972, 395, 467.

националистички академици, прихватили су тему геноцида као једну од кључних, не само за сопствена истраживања и јавне наступе, већ и за актуелни друштвено-политички тренутак у ком се градила нова култура сећања. Један од најугледнијих, историчар Радован Самарџић, овако је 1989. дефинисао место геноцида у новом колективном памћењу Срба: „Геноцид је један од најважнијих чинилаца у одређивању српске историје. Ова историјска појава, будући да је дуго трајала, може се условно назвати судбином српског народа”.¹⁵⁹⁸

Када су националисти стекли позиције у САНУ, опседнутост геноцидом добила је моћног покровитеља. САНУ се формално укључила у промоцију ревизионистичког наратива о геноциду као кључном моменту српско-хрватских односа када је у оквиру академије основан 1984. посебан *Одбор за прикупљање материјала о геноциду над српским и другим југословенским народима у Другом светском рату*.¹⁵⁹⁹ На челу Одбора био је управо Владимир Дедијер, а важни чланови били су истакнути националистички интелектуалци попут Добрице Ћосића, Милорада Екмечића и Радована Самарџића. У Одбору је посебно био активан правник Милан Булајић који је често наступао у јавности у име Одбора и који је, на пример, у име САНУ посматрао суђење Артуковићу у Загребу.¹⁶⁰⁰ Након оснивања започела је обимна продукција научних дела која су се бавила злочинима, пре свега над Србима, укључујући и зборнике докумената и сведочења преживелих. Дедијер је, говорећи о мисији Одбора, наводио пример Јасеновца и понављао измишљену причу да је 1964. процењено да се на десетини масовне гробнице у Градини налази 60,000 лешева, као и да је даље ископавање зауставио Иван Стево Крајачић. Даље је наводио као чињенице препричавања да је грађа о Јасеновцу уништана у Загребу и Сарајеву, да су архиви намерно затворени и да је политика после рата „спречавала да се сазна пуна истина о геноциду у Југославији”.¹⁶⁰¹

Председник Одбора САНУ за Србе у Хрватској, Василије Крестић, стекао је тих година неприкосновени статус међу националистичком интелигенцијом када је у питању однос према Хрватској и Хрватима. То је, пре свега, постигао чланком „О генези геноцида над Србима у НДХ” објављеним у *Књижевним новинама* 1986. године.¹⁶⁰² Чланак је изазвао велику буру у научној заједници због своје нескривене намере да целокупну хрватску политику од 17. века окарактерише као континуитет геноцидних намера и радњи према Србима. Наравно, обе јавности су из текста читале тврдњу да су Хрвати геноцидан народ. Видевши и сам опасност овако формулисане оптужбе Крестић је уложио напор да објасни како је мислио на геноцидност политике, а не народа, но то је деловало као неуверљива одбрана. Ако су сви представници хрватске политике и сви чланови владајућих елита у периоду од неколико векова „геноцидни”, наравно да је то једнако оптужби да је геноцидан и сам народ. Крестић је убрзо схватио да није имао чега да се плаши и да није морао панично да се брани од оптужби да Хрвате проглашава геноцидним, пошто је државна политика већ била одустала од гоњења људи за говор мржње.

¹⁵⁹⁸ Лука Мичета, интервју са Радованом Самарџићем, „Вертикала српске историје”, *НИН*, 30. април 1989, 65.

¹⁵⁹⁹ Кљакић, Слободан, „Кратка историја Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду над српским народом и другим народима Југославије у XX веку,” у: *Catena Mundi II*, прир. Предраг Драгић - Кијук, Краљево: Ибарске новости, 1992, 498 – 512.

¹⁶⁰⁰ Byford, Jovan, „Put do srpskog ‘Yad Vashema’ – manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac”, у: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, eds. Andriana Benčić i dr., Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2018, 92.

¹⁶⁰¹ *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944: svedočanstva*, прир. Vladimir Dediđer i Antun Miletić, Beograd: Prosveta, 1990, 11 – 12.

¹⁶⁰² Крестић, Василије, „О генези геноцида над Србима у НДХ”, *Књижевне новине*, 15 септембар 1986, 1 – 5.

Штавише, оно што је 1986. било могуће само у *Књижевним новинама* и у црквеној штампи, већ од 1988. постаће главни ток високотиражне провладине штампе у Србији, а Василије Крестић чест гост у издањима кућа *Политике* и *Новости*, као и на телевизијама Београд и Нови Сад.¹⁶⁰³

Без обзира што је Крестић покушао да се оправда да није мислио на цео народ када је говорио о геноцидности, ова флоскула постала је почетком 1990-их широко прихваћена у медијском простору Србије и послужила је као јако пропагандно средство за распиривање ратног расположења међу Србима. Тиражни публициста Петар Џацић предлагао је да се издвоји и анализира „бацил геноцидности” код Хрвата, Драган Суботић је писао о одговорности целе хрватске нације за геноцид, а поново су штампане и књиге и текстови екстремне емиграције који су Хрвате колективно оптуживали за геноцид у Другом светском рату.¹⁶⁰⁴ Јеремија Митровић је у зборнику *Catena Mundi II* писао да су Хрвати „неизлечива рана у овом делу Европе” и позивао Србе да се осигурају од „великохрватске геноцидне помаме”.¹⁶⁰⁵ Поменути Џацић, пишући за Политикин *Свет* 1990. године, доказивао је да је могуће „дуготрајним подстицањем и усмеравањем некрофилно-садистичких потенцијала... произвести геноцидни синдром и трајније га усадити у шире слојеве становништва”, наводећи да се управо то десило Хрватима.¹⁶⁰⁶ Наравно, није требало дуго чекати, па да се и међу хрватским националистима појави теза о „геноцидности” српског народа, па су тако историчари Михаел Соболевски и Здравко Диздар у књизи из 1999. године о четничким злочинима тврдили да су четници само ставили петокраке 1944-45. и „наставили са злочинима над Хрватима и Муслиманима”, као и да све то заједно, уз искуство ратова 1990-их показује „да очита геноцидног знатног дела српског народа још увијек није потрошена”.¹⁶⁰⁷

Српска православна црква и у овој области је била важан актер нове културе сећања и промотер национализма, уз раме са књижевницима и академицима. Страдања СПЦ током Другог светског рата била су највећа управо на територији НДХ, у Хрватској и БиХ.¹⁶⁰⁸ Једна струја у цркви држала је те ране отвореним и на њима градила сопствену политику ресентимана. Већи ангажман СПЦ када је у питању тема српско-хрватских односа почиње 1984. године, у септембру, освећењем спомен-цркве у Јасеновцу.¹⁶⁰⁹ Црквени историчар Ђоко Слијепчевић прогласио је освештавање ове цркве, поред наставка радова на Храму Светог Саве, за највеће

¹⁶⁰³ Када је написао поменути текст 1986, против Крестића је организована јавна кампања отворена врло оштрим коментаром Предрага Витаса на ТВ Београд, а 1987. против њега је наступао и директор те куће Душан Митевић, док су га браниле само *Књижевне новине* и *Студент*. Након промене државне политике 1988, Витас и Митевић постаће највернији промотери Крестићевих идеја о српско-хрватским односима и кључно допринети ширењу мржње према Хрватима на ТВ Београд. Више о нападима на Крестића 1986-87. видети у: Крестић, Василије, Ђ., *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина: Гамбит, треће допуњено издање, 2007, 167 – 179.

¹⁶⁰⁴ Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma*, 261 – 262.

¹⁶⁰⁵ Митровић, Јеремија, „Српство Дубровника и великохрватски поход до Дрине и Црне Горе“, у: *Catena Mundi II*, 316 – 325.

¹⁶⁰⁶ Текст објављен у: Џацић, Петар, *Нова усташка држава?*, Београд: Политика, 1990, 46.

¹⁶⁰⁷ Dizdar, Zdravko i Sobolevski, Mihael, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i BiH 1941 - 1945. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999, 148 – 149.

¹⁶⁰⁸ Radić, Radmila, *Verom protiv vere - država i verske zajednice u Srbiji 1945 – 1953*, Beograd: INIS, 1995, 125.

¹⁶⁰⁹ У само 14 дана крајем августа и почетком септембра 1984. у Хрватској су одржане велике верско-политичке манифестације све три кључне верске заједнице (католички еухаристијски конгрес у Марији Бистрици, отварање цамије у Загребу и освећење православне цркве у Јасеновцу), што је изазвало велику пажњу у целој земљи, АЈ, фонд 507, ф. 414, 81. седница Председништва ЦК СКЈ, 26. јун 1984, Информација о новијим активностима клера и о могућим мерама.

„дрквенационалне успехе“ СПЦ и патријарха Германа.¹⁶¹⁰ СПЦ је од тог момента активно преузела улогу креатора нове културе сећања кроз стално подсећање на усташке злочине и свођење целокупних српско-хрватских односа на период НДХ. Атанасије Јевтић је 1984. објавио књигу својих текстова из *Православља* о прогону и страдањима Срба широм Југославије, посебно на Косову и у Хрватској, допуњену сведочењима преживелих Срба из Другог светског рата.¹⁶¹¹ Положај Срба у Хрватској све више се стављао у контекст Другог светског рата, уз нескривено повлачење паралела и стварање атмосфере страха и несигурности. Магазин *НИН* дао је прилику Кости Чавошком да у јануару 1989. (на православни Божић) напише опширан текст о недовршеном православном храму у Сплиту као слици односа Хрватске према Србима, подсећајући нимало суптилно да су усташе рушиле православне цркве да би затрле српски народ, а да то такође данас раде и Албанци (Чавошки реч „Албанци“ пише малим словом).¹⁶¹² Ново колективно памћење, како констатује Срђан Врџан, по свом је садржају било пре свега памћење зла и неправди из прошлости, стварних и измишљених.¹⁶¹³

Са друге стране, дописник британског *Independenta* из Београда, писао је 1989. да су у Београду „напади на Папу популарни као и у протестантском делу Белфаста”.¹⁶¹⁴ Оваква оцена није била претеривање тих година. Католичка црква и њен поглавар постали су једна од омиљених мета српског национализма. Методама историјског ревизионизма од католичке цркве је прављен вечни непријатељ Срба и Србије, што је коришћено вишеструко. Прво, ово је било саставни део наратива о Хрватима као геноцидном народу и немогућности опстанка било какве државе са њима. Наратив о геноцидности укључивао је обавезно и католичку цркву као инспиратора геноцида, а често и извршиоца. Друго, Ватикан се, слично Коминтерни, а нешто касније и америчкој обавештајној служби, одлично уклапао у теорије завере, верног пратиоца националистичке идеологије.¹⁶¹⁵ У питању је моћна организација, обавијена велом тајновитости, која у целом свету, не само у Србији, привлачи присталице теорија завере. Треће, истицање непријатељског понашања католичке цркве неминовно је водило и до истицања православлa као једног од кључних обележја српске нације. Тиме је добијала на значају и СПЦ, важна институција за промоцију српског национализма и верна савезница овој идеологији.

Милорад Екмечић бавио се опсесивно улогом католичке цркве у југословенској историји практично кроз целу своју каријеру. У овој организацији видео је кривца зато што није дошло до стварања јединственог југословенског народа и унитарне државе, са Србијом као Пијемонтом. Екмечић је НДХ називао „католичком диктатуром”, уз већ традиционални ревизионистички поступак селективног ослањања на изворе кроз реченицу „усташку државу данас и католички историчари оцењују као ‘католичку диктатуру’ која није била основана на историјским циљевима хрватског националног покрета него прорачунима црквеног вођства”.¹⁶¹⁶ Како учачава Озрен Жунец, на овај начин је НДХ извлечена из историјског контекста, а усташе, уместо конкретне

¹⁶¹⁰ Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве III*, 151.

¹⁶¹¹ Јевтић, Атанасије, *Од Косова до Јадовна*, Београд: Просвета, 1987.

¹⁶¹² Коста Чавошки, „Песница у лице граду”, *НИН*, 7. јануар 1989, 76 – 78. Детаљно о историјату изградње храма Светог Саве у Сплиту видети у: Perica, Vjekoslav, *Sveti Petar i Sveti Sava – sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*, Beograd: XX vek, 2009.

¹⁶¹³ Vrcan, Srđan, *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split: Slobodna Dalmacija, 2001, 204.

¹⁶¹⁴ Perica, Vjekoslav, *Balkanski idoli 2*, 75.

¹⁶¹⁵ Популарна теза о завери Коминтерне, Ватикана и ЦИА-е против Србије остала је предмет бројних шала у српској јавности, али и даље има значајно упориште у делу јавности инфициране национализмом.

¹⁶¹⁶ Екмечић, Милорад, „Националистичка болест титоизма”, *НИН*, 29. април 1990, 29.

историјске појаве која је имала своје узроке, појавне облике, последице, претварале су се у „манифестацију католичанства Хрвата”, дакле трајну, ванисторијску категорију, што практично значи да докле год су Хрвати католици, а Срби православци „они ће увијек имати исте улоге крвника и жртава и међу њима мора опстојати ратно стање”.¹⁶¹⁷

Милан Булајић такође се горљиво трудио да покаже како је управо католичка црква била одговорна за злочине над Србима. Надбискупа Степинца називао је духовним оцем НДХ и „кључним моралним ослоном усташке државе”.¹⁶¹⁸ Душан Батаковић је целу католичку цркву оптужио да је стајала иза идеје расно и религијски чисте хрватске државе, а католички клер да је заједно са усташама спроводио злочине над Србима „уз благослов Хитлерове Немачке и Ватикана”.¹⁶¹⁹ И Смиља Аврамов је писала о Ватикану као „великом заговорнику геноцида” и о католичким свештеницима који су са црквених говорница позивали на свети рат за етнички чисту Хрватску.¹⁶²⁰ Историчар Драгољуб Живојиновић и публициста (и познати теоретичар завере) Дејан Лучић, приредили су 1988. године обимну књигу докумената, чланака и најразличитијих текстова (укључујући сопствене коментаре) о мржњи Ватикана према Србима, коју су прогласили новим прилозима уз Новаков *Magnum Crimen*.¹⁶²¹ Живојиновић је одмах добио прилику да у *НИН*-у, уз обилату помоћ новинара Луке Мичете, промовише тезе о Ватикану као узрочнику готово свих зала које су Србе задесиле у 20. веку. Живојиновић је категорички тврдио и да је Ватикан у потпуности био свестан геноцида у НДХ, додајући: „то су показали, прво Виктор Новак, па је то доказао Владимир Дедијер, па ево, сада, и Милан Булајић” што је леп пример коришћења ревизионистичке методе позивања ревизиониста једних на друге о којој је било речи у уводу рада.¹⁶²²

Књижевност се врло брзо укључила у производњу новог наратива о Хрватима. Слободан Селенић написао је 1989. године роман *Тимор Мортис*, у коме се кроз исповест 100-годишњег старца Стојана Благојевића, иначе Србина из Хрватске, приповеда историја српско-хрватских односа од краја 19. века као припрема за усташки геноцид. Хрвати су представљени потпуно стереотипно, готово сви са једном једином идејом – да Срби нестану из Хрватске на било који начин. Селенић комбинује и већ презентоване детаље о усташким злочинима у штампи, које инкорпорира у своје дело, попут исповести Љубана Једнака о злочину у глињској цркви (са суђења Артуковићу) или наводе о разбијању дечијих глава о зидове, које само из долине Неретве пребацује у Славонију и ставља у нешто другачији контекст (кућа уместо школе, стара липа уместо зида).¹⁶²³ Песник Стеван Раичковић написао је 1991. збирку песама под именом: *Сувишна песма – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима*. Раичковић је у предговору и пратећим коментарима додатно истакао важност теме усташког геноцида, истичући да би писао он и раније о овоме, али је осетио да време „нимало не погодује таквим исповестима”.¹⁶²⁴ Сада,

¹⁶¹⁷ Žunec, Ozren, *Goli život – socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I*, Zagreb: Demetra, 2007, 404.

¹⁶¹⁸ Bulajić, Milan, *The Role of the Vatican in the Break-up of Yugoslavia*, Beograd: Ministarstvo informisanja, 1993, 83.

¹⁶¹⁹ Bataković, Dušan, „Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution”, *Serbian Studies*, 11, 2 (1997), 81.

¹⁶²⁰ Avramov, Smilja, *Genocide Against the Serbs*, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1992, 197.

¹⁶²¹ Živojinović, Dragoljub i Lučić, Dejan, *Varvarstvo u ime Hristovo – novi prilozi za Magnum Crimen*, Beograd: Nova knjiga, 1988.

¹⁶²² Лука Мичета, „Нови прилози за историју бешћашћа“, интервју са Драгољубом Живојиновићем, *НИН*, 1. јануар 1989, 41 – 42.

¹⁶²³ Селенић, Слободан, *Тимор Мортис*, Београд: Просвета, 1996, 182 – 192.

¹⁶²⁴ Раичковић, Стеван, *Сувишна песма – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима*, Београд: СКЗ, 1991, 9.

када је време итекако погодновало теми, песник је оценио да се полувековно ћутање о злочинима осветило свима, па и песнику, јер, по његовим речима: „уместо да се у своме најзрелијем добу, а то су баш ове године, окрене несагледивим дубинама људских душа и човековог смисла у животу – он се као хипнотисан буквално загледао у дубине јама у којима је тај живот био на најбруталнији начин тотално обесмишљен”.¹⁶²⁵

Након што је наратив о злочиначким Хрватима са којима нема живота постао доминантан и државно промовисан, појавили су се и амбициозни новинари који су пожелели да буду књижевници. Оно што је код Селенића била књижевност са јаким политичким и идеолошким порукама (али ипак – књижевност), претворило се код његових „наследника” у кич промовисан са државних медија. У томе се посебно истакла Љиљана Хабјановић-Ђуровић која је 1991. из новинарства (била је новинарка *Дуге*) прешла у књижевност и направила огроман тржишни успех са петпарачким романима прожетим национализмом, вулгарним етничким стереотипима о Хрватима (који су сви хладни, мрзе Србе и чији фратри „сисају крв” српској деци) и величањем вредности попут традиционализма и патријархата.¹⁶²⁶ Захваљујући оваквом наративу, када су кретали у побуну 1990, Срби се нису више бунили против хрватских конзервативних власти које су им угрожавале стечена колективна права, већ су директно спречавали нови Јасеновац и сопствено уништење. Како наводи Душан Рељић, етнички сукоб је тиме „биологизован“, тј. у питању није била никаква политичка борба, већ се радило о преживљавању колектива и сваког појединаца унутар њега.¹⁶²⁷

Теорија о геноцидности Хрвата поткрепљивана и је и сталним инсистирањем на бестијалности усташких злочина. Примери ритуалних убистава узимани су као образац понашања не само за усташе, већ и за све Хрвате, а онда су им додаване нове, све монструозније приче, за које не само да није било потврде о аутентичности, већ се она није ни тражила. Вељко Ђурић је тако, у специјалном броју *Дуге* из јула 1990. посвећеном Србима у Хрватској, на седам страна описивао стварне и измишљене злочине у НДХ под надсловом „историја ненадмашеног геноцида”, користећи се неименованим изворима који су говорили о вађењу нерођене деце из утроба мајки, вађењу срца из живих људи, дрању коже, „...од невиних дечијих очију плетени су ћердани” и још много сличних описа патолошких злочина.¹⁶²⁸ Ревизијална штампа редовно је објављивала фотографије злочина, укључујући одсечене главе, обешене људе, хрпе лешева, мртву децу и слично, праћене текстуалним потписима који додатно указују на сво зло и бестијалност усташких поступања.¹⁶²⁹ Сlike и видео записи су имали огроман утицај на јавно мњење, много већи него текстови. Грађани Србије са свих страна били су затрпани дечијим лешевима и људским лобањама. Била је то идеална припрема за оно што ће уследити – стављање знака једнакости

¹⁶²⁵ Исто, 10.

¹⁶²⁶ Роман *Ана Марија ме није волела* из 1991. има за једну од централних тема српско-хрватске односе, приказане потпуно стереотипно и у складу са националистичком идеологијом, а прате га и друга два романа тзв. биографске трилогије: Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Ана Марија ме није волела*, Београд: Књижевне новине, 1991; Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Ива*, Београд: Просвета, 1994; Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Женски родослов*, Београд: Народна књига, 1996. Видети одличну анализу ових дела у: Ivanović, Nevena, „Zaposedanje drugog i manipulacija 'ženskim pismom'“, *Reč*, 59 (2000), 199 – 245.

¹⁶²⁷ Reljić, Dušan, *Pisanje smrti – mediji u vremenima sukoba*, Београд: Radio B92, 1998, 60.

¹⁶²⁸ Đurić, Veljko, „Pobiti, raseliti, превести, pretopiti, počistiti“, *Duga*, 6. јул 1990, 24 – 30.

¹⁶²⁹ Видети, на пример: Растислав Б. Петровић, „Извештај Федора Лукача“, *НИН*, 27. мај 1990, 42 – 45; Мило Глигоријевић, „Девети круг пакла“, *НИН*, 29. јун 1990, 50 – 53; Zoran Nikodijević, „Od pileta do starca“, *Duga*, 6. јул 1990, 60 – 65; Darko Pejović, „Praštam, ali ne zaboravljam“, *Svet*, 25. јул 1990, 8 – 11.

између НДХ и Републике Хрватске и проглашавања сваког, па и оружаног отпора таквој Хрватској, легитимним, чак и сасвим логичним и очекиваним чином.

5.1.3. Јасеновац и друга стратишта – места сећања нове политике историје

Јасеновац се може посматрати као централно место сећања српске колективне меморије када је у питању представљање нације као вечне историјске жртве. Како констатују Одак и Бенчић, он је постао „симбол и обележје идентитета у односу на који имају да се читају и разумеју све будуће патње“.¹⁶³⁰ Матија Бећковић означио је Јасеновац 1990. као „збирно место свих јама, од Велебита до пола Земунског моста“.¹⁶³¹ Као симбол свеукупне трагедије српског народа, Јасеновац није обично место страдања и свакако не подлеже регуларним оквирима научних истраживања или јавне презентације. Он игра улогу коју у историји јеврејског народа игра Аушвиц. Концентрациони логор тиме није само издигнут на ниво симбола који у себи обједињује све друге логоре и места страдања Срба у НДХ, већ је постао и директна веза између страдања Срба и Холокауста. Изједначавањем Срба и Јевреја постизао се максимални пропагандни учинак – Срби су се издизали у ранг најпрогоњеније групе 20. века. Инструментализација Холокауста у националистичке сврхе почела је већ средином 1980-их, пре свега у књижевним и публицистичким круговима. Вук Драшковић је 1985. објавио писмо „писцима Израела“ у ком је изједначио судбину Срба и Јевреја уз речи: „као да смо ми оно тринаесто, изгубљено, а најнесрећније племе Израелово“.¹⁶³² У писму Драшковић објашњава колегама из Израела да су Срби у два светска рата изгубили „око три милиона душа“ и да „сваки педаљ земље српске постаде Јерусалим“, али и да „падосмо махом од руке рођака које називасмо браћом и једноплеменицима, ама ни тада не разабрасмо да наши највећи душмани говоре нашим језиком“.¹⁶³³

Патријарх СПЦ Павле такође је инсистирао на аналогiji између Срба и Јевреја (али и Хрвата и Немаца) у већ помињаном писму Лорду Карингтону 1991. године: „Време је да се схвати да жртве геноцида и његови негдашњи, а можда и будући, виновници не могу више живети заједно. После Другог светског рата нико није присиљавао Јевреје да живе заједно са Немцима у истој држави. Срби су, међутим, били присиљени да живе заједно са Хрватима, додуше у оквиру Југославије...“¹⁶³⁴ Милан Булајић је 1989. дефинисао однос националистичке елите према Холокаусту – он у Југославији није могао да се одвоји од злочина над Србима, јер су и Срби и Јевреји убијани на исте начине, на истим местима и у име истих циљева.¹⁶³⁵ Управо је Булајић постављен за директора Музеја жртава геноцида, институције основане 1992. са циљем да сакупља податке и обезбеди „трајно сећање на жртве геноцида над Србима“.¹⁶³⁶ Идеју је представио почетком 1990, и то као начин да се супротстави „забрани сагледавања жртава Другог светског рата“, али и да се одговори наводима хрватских националиста, попут Туђмана, о 40,000

¹⁶³⁰ Odak, Stipe and Benčić, Andriana, „Jasenovac — A Past That Does Not Pass: The Presence of Jasenovac in Croatian and Serbian Collective Memory of Conflict”, *East European Politics and Societies*, 30, 4 (2016), 861.

¹⁶³¹ Матија Бећковић, „Ако јесмо људи“, *Политика*, 13. октобар 1990, 15.

¹⁶³² Драшковић, Вук, *Одговори*, Београд: Глас, 1987, 74.

¹⁶³³ *Исто*, 73.

¹⁶³⁴ Писмо Патријарха Павла Лорду Карингтону, 1.

¹⁶³⁵ Byford, Jovan, „When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’. Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia“, *East European Jewish Affairs*, 37, 1 (2007), 59.

¹⁶³⁶ Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник РС*, 49/92, 53/93 - др. закон, 67/1993 - др. закон, 48/94 - др. закон, 101/2005 - др. закон, 49/2021. Видети и: Byford, Jovan, „When I say the ‘Holocaust’”, 56 – 59.

страдалих у Јасеновцу.¹⁶³⁷ Била је то идеја о стварању српске верзије *Јад Вашема* која је одмах добила широку јавну подршку. Публициста Петар Цацић, ког је *Политика* позвала да подржи ову идеју, врло отворено је истакао да је циљ да се спречи обнова НДХ коју је он видео у Републици Хрватској, додајући: „балкански *Јад Вашем* помоћи ће да се нацистички вампир, који креће по нову крв (погледај отиске зуба на врату младог Млинара) врати у своје лежиште“.¹⁶³⁸

Целокупна активност и националистичке интелигенције и српских власти на повезивању судбине Срба и Јевреја била је добрим делом мотивисана и важношћу односа према јеврејском страдању у јавном мњењу западних земаља.¹⁶³⁹ Како је запазио Дејвид Мекдоналд, Срби и Хрвати су користили Јевреје „као лакмус папир за историјско страдање“.¹⁶⁴⁰ Притом је овај српски *Јад Вашем* требало, по Булајићевим плановима, да се отвори баш на Сајмишту, месту где је у току Другог светског рата био концентрациони логор у ком је убијено око 20,000 људи, а од тога 7,000 Јевреја, углавном у посебно дизајнираном камиону – душегупки.¹⁶⁴¹ За ову прилику логор на Сајмишту је национализован, тј. потиснуте су у страну и претходна верзија културе сећања на ово место која је инсистирала на свејугословенском карактеру и на великом броју комуниста и партизана у логору, али и посебно колективно памћење јеврејске заједнице које је чувало успомену на Сајмиште као на *Judenlager Semlin*, у коме је убијена половина свих Јевреја у окупираној Србији. Милан Булајић и његови сарадници осмислили су посебан наратив који је Сајмиште претварао у „шири круг логора Јасеновац“, тј, у један од бројних логора на подручју НДХ, а центар целог логорског система био је управо Јасеновац.¹⁶⁴² Клара Мандић је своју подршку формирању српског *Јад Вашема* образлагала потребом да се „покаже да је српски народ један од највећих жртава геноцида у историји“.¹⁶⁴³ Енрико Јосиф је инсистирао да се не дозволи да савезна влада управља меморијалом, јер Србија и српска влада морају да „изборе право на оно што је до сада било забрањено и да сруше зид ћутања који је – из не знам каквих измишљених политикантских, политичких, коминтерновских, ватиканских и није важно све којих разлога – окруживао српске жртве у Хрватској више од 45 година“.¹⁶⁴⁴

По суду Владимира Жерјавића, број мртвих у Јасеновцу представља „основни извор свих несугласица и трвења између српског и хрватског народа“.¹⁶⁴⁵ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача послала је крајем 1945. извештај Међународном војном суду у Нирнбергу у коме тврди да је у Јасеновцу убијено 600.000 људи, а сличан закључак (од 500.000 до 600.000) донела је и Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових

¹⁶³⁷ Byford, Jovan, „Put do srpskog ‘Yad Vashema’“, 93 – 94.

¹⁶³⁸ Петар Цацић, „Јасеновац на савести“, *Политика*, 27. јул 1990. Мирослав Млинар, који се овде помиње, био је председник СДС Бенковца и повређен је ножем у нападу 19. маја 1990. који никада није расветљен, али је искоришћен за даље заостравање ситуације у Хрватској.

¹⁶³⁹ Živković, Marko, „The Wish to Be a Jew: The Power of the Jewish trope in the Yugoslav Conflict“, *Cahiers de l'Unité de Recherche Migrations et Société*, 6 (2000), 69.

¹⁶⁴⁰ Macdonald, David Bruce, *Balkan Holocausts?*, 160.

¹⁶⁴¹ Међу бројним делима о историји логора Сајмиште видети посебно: Browning, Christopher, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London: Holms & Meier, 1985; Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: ISI, 1992.

¹⁶⁴² Byford, Jovan, *Staro Sajmište - Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Bg centar za ljudska prava, 2011, 138 – 147.

¹⁶⁴³ A. Brkić, „Srbi ne znaju koliko ih nema“, *Svet*, 1. april 1990, 65.

¹⁶⁴⁴ „Okrugli sto – Muzej žrtava genocida“, *Svet*, 1. april 1990, 6.

¹⁶⁴⁵ Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 13.

помагача у Хрватској и то на основу исказа сведока.¹⁶⁴⁶ У Титовој биографији из 1953. Владимир Дедијер само у једној фусноти помиње Јасеновац, при том оцењујући да је тамо убијено „више од 200.000 људи”¹⁶⁴⁷. У *Новим прилозима за биографију Јосипа Броза*, 1981. године, број жртава Јасеновца увећао је на 600.000 људи.¹⁶⁴⁸ У истој књизи објављен је и запис Антуна Милетића који наводи податак о 700.000 жртава уз коментар: „што није нимало произвољна тврдња”.¹⁶⁴⁹ Петрановић и Зечевић у својој збирци докумената о Југославији из 1985. године такође су објавили процену комисије (од 500,000 до 600,000), али и додали: „Најновија антропометријска испитивања говоре чак и о 700,000 ликвидираних”, иако никаквих испитивања у Јасеновцу није у то време било.¹⁶⁵⁰ Игру бројева са жртвама различитих геноцида у свету, Рони Ландау је назвао „гротескно такмичење у патњи”.¹⁶⁵¹ У српско-хрватском случају ова гротеска постала је централно питање у међусобном односима.

Социјалистичка култура сећања зацементирала је у оквиру званичног историјског наратива и бројке које су служиле за наплату репарација или за приказивање целе Југославије као нације-жртве. Међу овим бројкама опстала је и она од неколико стотина хиљада убијених у Јасеновцу (у међувремену се усталио број од око 700,000), која је без икакве сумње била претерана и нереална. Када је доминантни наратив почео да пуца, српски националисти напали су га пре свега због прикривања етничког порекла ових 700,000 жртава, а хрватски због превеликог броја који су сматрали антихрватском завером Срба и комуниста. Српски ревизионисти нису се задржали само на одбацавању умањења броја жртава у Јасеновцу, већ су игру бројева наставили у другом смеру – увећањем чак и ових 700,000. Велимир Терзић је у књизи *Слом краљевине Југославије* из 1983. навео више од милион убијених Срба у Јасеновацу.¹⁶⁵² Закључно са 2022. годином, Спомен-подручје Јасеновац пописало је 83,145 жртава логора Јасеновац, од којих су око 47,600 Срби, 16,100 Роми, 13,100 Јевреји, 4,200 Хрвати, 1,100 Муслимани итд.¹⁶⁵³ Ово је, самим тим, несумњиво највећи и најмонструознији логор смрти на подручју Југославије у току Другог светског рата. Када се погледају и подаци Спомен-подручја да су више од 20,000 жртава деца млађа од 14 година, постаје јасно да је свако преувеличавање овако стравичног злочина потпуно бесмислено и да не служи одавању поште жртвама, већ искључиво практичним циљевима националистичке идеологије.

Осим кроз број мртвих, јасеновачки мит је грађен и кроз начин на који су људи тамо убијани. Посебна свирепост усташа, која се читовала у ритуалним убијањима људи и различитим облицима патолошког понашања¹⁶⁵⁴, коришћена је од стране српских ревизиониста да докаже тезу о немогућности заједничког живота и о геноцидности хрватског народа. Неки од ревизионистичких публициста са српске стране додавали су потпуно произвољно стравичне

¹⁶⁴⁶ Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2019, 773. Видети и *Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача - Злочини у логору Јасеновац*, ур. Ненад Новаковић, Бањалука: Бесједа, 2000, 38.

¹⁶⁴⁷ Dediđer, Vladimir, *Josip Broz Tito – prilozi za biografiju*, Beograd: Kultura, 1953, 545.

¹⁶⁴⁸ Dediđer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, 544.

¹⁶⁴⁹ Исто, 555.

¹⁶⁵⁰ *Jugoslavija 1918 – 1984 – zbirka dokumenata*, 455 – 456.

¹⁶⁵¹ Landau, Ronnie, *Studying the Holocaust Issues, Readings and Documents*, London/New York: Routledge, 1998, 4.

¹⁶⁵² Terzić, Velimir, *Slom kraljevine Jugoslavije II*, 610.

¹⁶⁵³ Интернет страница Спомен-подручја Јасеновац, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, последњи пут посећена 3. јануара 2023.

¹⁶⁵⁴ Levy, Michele Frucht, „The Last Bullet for the Last Serb – The Ustaša Genocide against Serbs, 1941 – 1945”, *Nationalities Papers*, 37, 6 (2009), 823 – 825.

начине на који су људи у Јасеновцу убијани. Тако су се оптужбе, без икаквих позивања на изворе или друге доказе, протезале од сољења огуљене коже, преко забадања кука у очи, па до наводне фабрике сапуна која је користила логораше као сировину, а у ствари, како констатује Колсто, били су то чисти плодови маште, „као да је јасеновачкој хорор причи уопште потребно додатно појачавање“.¹⁶⁵⁵ Прва стална изложба о злочинима у Јасеновцу, отворена је у овом спомен-подручју 1968. Потенцирала је југословенску верзију злочина у Другом светском рату, која је наглашавала да су у питању жртве фашизма, без превише наглашавања националне припадности жртава. На изложби није било фотографија експлицитног насиља, нити мртвих тела.

До промене долази 1988. када се поставља нова изложба. Она у великој мери задржава претходни наратив, укључујући истицање партизанског херојства и слављење братства-јединства, без претераног наглашавања националне припадности жртава и починилаца.¹⁶⁵⁶ Ипак, изложба је била значајно другачија у једној ствари – сада се у оквиру ње излажу експлицитне фотографије усташких зверстава.¹⁶⁵⁷ Ово наглашавање бруталности усташа дошло је након што је једна делегација САНУ била 1985. у посети Јасеновцу и том приликом закључила да неки од важних доказа нису приказани јавности, мислећи управо на ове фотографије. Оваква промена изазвала је и одговарајуће реакције, додатно доливајући уље на ватру и учвршћујући оба, сада већ преовлађујућа наратива о Јасеновцу, бар у научној и политичкој јавности. Додатно је од материјала из Јасеновца направљена и путујућа изложба под називом „Мртви живима отварају очи“, која је садржала велики број фотографија зверстава и очигледно је служила распаљивању мржње и дехуманизацији свих Хрвата. Изложба се од 1986. до 1991. приказивала у касарнама ЈНА и праћена је интензивном пропагандом о усташким злочинима на страницама војног гласила *Народна армија*, што целој активности даје још већу тежину.¹⁶⁵⁸

Један догађај из 1986. дао је српском национализму подстицај о коме је могао само да сања. Највиши живи усташки функционер, министар унутрашњих послова у влади НДХ, Андрија Артуковић, испоручен је Југославији из САД-а и организовано му је суђење за ратне злочине у Загребу. Артуковића су САД дуго штитиле, пре свега захваљујући хладноратовској атмосфери у којој се све посматрало кроз призму односа према комунизму.¹⁶⁵⁹ Помак је наступио почетком 1980-их када се делимично изменила пракса САД-а, те је сарадњом између два министарства праде дошло до изручења Артуковића Југославији.¹⁶⁶⁰ Суђење Артуковићу изазвало је огромну

¹⁶⁵⁵ Kolsto, Pal, „The Serbian-Croatian Controversy over Jasenovac”, in: *Serbia and the Serbs in World War Two*, 236.

¹⁶⁵⁶ Benčić, Andriana, „Jasenovac and the Persistence of the Past”, *Accessing Campscapes: Inclusive Strategies for Using European Conflicted Heritage*, 2 (2017), 47.

¹⁶⁵⁷ Benčić, Andriana, „Koncentracijski logor Jasenovac: konfliktno ratno nasljeđe i osporavani muzejski postav”, *Polemos*, 21, 1 (2018), 48.

¹⁶⁵⁸ Jovičić, Nataša, „Jasenovac Memorial Museum’s Permanent Exhibition – The Victim as an Individual”, *Review of Croatian History*, 2, 1 (2006), 295 – 296.

¹⁶⁵⁹ Није Артуковић једини – и највиши живи четнички официр, командант злогласне Динарске дивизије Момчило Ђујић, такође је живео у Америци која је до краја одбијала да га испоручи Југославији како би му се судило за ратне злочине.

¹⁶⁶⁰ Више о целокупној процедури до 1984. видети у: Stanojević, Branimir, *Ustaški ministar smrti – anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd: Nova knjiga, 1985, 11 – 14. Детаљан преглед (укључујући и транскрипт најважнијих делова) судског процеса о депортацији Артуковића у Лос Анђелесу од 1984. до 1986. године, видети у: Ličina, Đorđe, *Dossier Artuković*, Zagreb: CIP, 1986, 82 – 182.

пажњу јавности. Многи у Југославији веровали су да је то домаћа верзија суђења Ајхману.¹⁶⁶¹ Међутим, док су фељтони и чланци о усташким злочинима у *Вјеснику* и другим хрватским новинама тих дана и могли да постигну ефекат суочавања Хрвата за злочинима НДХ, агресивно писање српских медија рушило је и саму могућност оваквог резултата и изазивало контра-ефекат будући и хрватски национализам у повратној реакцији. Чланци у српској штампи целе те године држали су у фокусу тему усташких злочина, истичући њихову суровост, преносећи најбизарније детаље и разгоревајући старе ране. У свим дневним листовима у Србији објављивани су током 1986. фељтони о усташким злочинима са врло детаљним приказом стравичних детаља монструозних убијања људи.¹⁶⁶² Предраг Ташић, тада дописник *Вјесника* из Београда, оцењивао је управо појаву ових фељтона као прекретницу у третирању национализма у српској дневној штампи.¹⁶⁶³

У новембру 1988. организована је конференција о Јасеновцу у САНУ, чији домаћин је био академик Владимир Дедијер, председник Одбора за проучавање геноцида. На конференцији су учесници набрајали различите начине на који су Срби убијани у Јасеновцу и до детаља описивали сваку морбидност за коју су чули о тамошњим зверствима. Била је то круна дотадашњих ревизионистичких напора и на једном месту сакупљен репозиторијум оптужби на рачун Југославије, комунистичких власти и Хрвата. Скуп је трајао три дана, али посебну важност дала му је медијска пажња дневних и недељних новина који су га претворили у један од кључних догађаја тог доба. Тако је *Политика* сваког дана објављивала чланке о научном скупу, веома афирмативне и без икакве критичке дистанце. Новинар *Политике*, Сава Даутовић, серијал је отворио речима да се тема Јасеновца истражује „са четири деценије закашњења“ али и додао да за то није крива историјска наука јер су: „највеће сметње, не само научном истраживању подручја бившег логора Јасеновац, него и његовом благовременом и одговарајућем обележавању прављене од стране власти и појединаца“.¹⁶⁶⁴ Судски антрополог Србољуб Живановић, који је 1964. радио на откопавањима гробница у околини Јасеновца, јавио се из иностранства 1989. са тврдњом да је његова екипа антрополога на основу ископаних гробница израчунала да је у Јасеновцу убијено најмање 700,000 људи, а да је свака од рака имала по 800 људи.¹⁶⁶⁵ И чланица поменуте комисије која је откопавала гробнице, Вида Бродар, али и званични извештај који су они заједно поднели, доказују да је ова тврдња потпуна измишљотина, јер никада нису процењивали број жртава, а гробнице које су откопали имале су од 2 до максималних 197 скелета.¹⁶⁶⁶ Овај авантуриста добио

¹⁶⁶¹ Суђење високом нацистичком функционеру Адолфу Ајману у Израелу 1961. године било је прекретница у односу јавности према Холокаусту у готово целом свету, видети о овом процесу у: Agent, Nana, *Eichmann u Jerusalmu – izveštaj o banalnosti zla*, Београд: Samizdat B92, 2000. И Југославија је званично пратила суђење, а на њен захтев је Ајхман испитан о везама са Артуковићем, које је негирао, Jurić, Bernadica, „Jasenovačke žrtve i uspostava nacionalnog programa u Srbiji (1986. – 1995.)“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 49 (2017), 242 – 243.

¹⁶⁶² На пример: Перо Станивуковић и Јурица Керблер, „Патње козарачке деце“, *Вечерње новости*, 31. јануар – 9. фебруар 1986; Јован Кесар и Перо Симић, „Сведочанства са ломаче“, *Вечерње новости*, 7. март – 1. април 1986; Александар Војводић, „Андрија Артуковић, највећи живи ратни злочинац – коначно у рукама правде“, *Политика експрес*, 13 – 20. фебруар 1986; Ђорђе Личина, „Крвави злочини ‘Балканског Химлера’“, *Политика*, 14 – 28. фебруар 1986.

¹⁶⁶³ Ташић, Predrag, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, Скопље: AI, 1994, 61 – 62.

¹⁶⁶⁴ Сава Даутовић, „Масовна гробница“, *Политика*, 22. новембар 1988, 23.

¹⁶⁶⁵ Србољуб Живановић, „Зна се број жртава“, *Политика*, 8. октобар 1989.

¹⁶⁶⁶ Žerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 29 – 31.

је прилику да своју теорију промовише у ударном термину на ТВ Београд, затим у дневној штампи, а објављен му је текст о овоме и у књизи Милана Булајића о усташким злочинима.¹⁶⁶⁷

Поред Јасеновца, и друга стратишта откривана су крајем 1980-их и претварана у живе ране којима се хранио национализам. Како луцидно примећује Михаела Шојбле: „Док су у непосредним годинама након Другог светског рата мртви прогонили (присилно потиснута) сећања живих, од касних 1980-их чини се да живи прогоне мртве у покушају да их осигурају као савезнике у сопственим политичким подухватима“.¹⁶⁶⁸ Кризе су, саме по себи, тренуци када се историја враћа на сцену и када се „живи боре за срца, умове и душе мртвих“ показујући на тај начин политичку важност прошлости за садашњост.¹⁶⁶⁹ Јаме у кршним пределима Хрватске и Босне и Херцеговине постале су важна места сећања. Јаме су биле важне и као камени међаши који су обележавали будуће границе у националистичким пројекцијама српских интелектуалаца. Вук Драшковић је, говорећи на ванредној скупштини УКС у марту 1989, саопштио да је западне границе Србије поставио Анте Павелић – „оне су тамо где су српске јаме и гробови“.¹⁶⁷⁰ Реторика о жртвама и гробовима који оцртавају границе није нова ни у национализму, али ни у Југославији, где су се територијалне претензије према Трсту 1945. године браниле управо паролем „Kjer so naše žrtve – tam so naše meje“.¹⁶⁷¹ Националистичка интелигенција користила је до границе неукуса тему јама и посмртних остатака жртава. Песник Милан Комненић назвао је Матију Бећковића „јамопојцем“ и констатовао (афирмативно, не иронично) да „Бећковићев вапај над јамама не пристоји анализи, већ литургији“.¹⁶⁷² Лингвиста Ранко Бугарски упозоравао је током ратова 1990-их на снагу изречених речи истичући да је „неодговорна употреба речи геноцид претходила обнови геноцидних радњи, као што је пропагандистичко-некрофилно прекопавање гробова из прошлог рата уродило новим масовним гробницама“.¹⁶⁷³

У септембру 1990. почело је интензивно откопавање јама у Источној Херцеговини. Новинари *Политике* редовно су пратили ископавања и објављивали репортаже и изјаве рођака убијених. Ипак, највећу пажњу изазвало је отварање јама на територији општине Чапљина, посебно јаме Голубинка, која се налази у непосредној близини места где су поједини католици тврдили да су видели лик Девнице Марије у камену. Управо ова околност створила је од Голубинке централно место сећања на све јаме и јасан политички симбол, супротстављен светилишту католичке цркве у Међугорју. У тексту у *Политици* директор Института за судску медицину Медицинског факултета у Београду, Владислав Дожић, који је присуствовао вађењу костију из јама, жалио се како је несхватљиво да се хиљаде људи скупљених у Међугорју не моле за ове жртве и питао се: „Да ли је тај злочин Госпа дозволила и благословила само зато што су то била српска деца?“¹⁶⁷⁴ Новинар *Политике* о јами је извештавао да се налази „на пушкомет од

¹⁶⁶⁷ Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine 4*, Beograd: Rad, 1989, 1101. Видети и интервју са њим у *Политици* поводом иницијативе за оснивање Музеја жртава геноцида: Слободан Кљакић, „На подручју Јасеновца више од 700.000 жртава“, *Политика*, 25. јул 1990, 11.

¹⁶⁶⁸ Schäuble, Michaela, „How History Takes Place - Sacralized Landscapes in the Croatian-Bosnian Border Region“, *History and Memory*, 23, 1 (Spring - Summer 2011), 53.

¹⁶⁶⁹ Keane, John, „More theses on the philosophy of history“, in: *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, ed. James Tully, Cambridge: Polity, 1988, 204 – 217, 204

¹⁶⁷⁰ Говор Вука Драшковића на ванредној скупштини УКС, *Књижевне новине*, 15. март 1989, 5.

¹⁶⁷¹ Klabjan, Borut, „'Our Victims Define Our Borders': Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 2 (2017), 300.

¹⁶⁷² Комненић, Милан, *Обраћања*, Београд: Глас цркве, 1989, 80.

¹⁶⁷³ Bugarški, Ranko, *Jezik od mira do rata*, Beograd: Čigoja/XX vek, 1997, 66.

¹⁶⁷⁴ Бранко Ђурица, „Усташе су убијале и новорођенчад“, *Политика*, 22. новембар 1990, 17.

Међугорја”.¹⁶⁷⁵ Исти лист пренео је у својој злогласној рубрици *Одјеци и реаговања* текст песме Драгана Жигића под насловом „Госпа међу јамама” у којој је Госпа „утвара рата” која призива време кама и представља „лажну савест целата”, а пева се и о „црвеним сејачима илузија” који „не дају сенима испод бетона”.¹⁶⁷⁶ И познатији песници писали су о вези између Госпе и јама, па је тако, на пример, Стеван Раичковић написао 1991. и следеће стихове:

“Надохват Шурманачке јаме
У Међугорју
Појављује се кадикад и Госпа
Али се моја Сеја и Маја
Никада неће појавити...”¹⁶⁷⁷

Слично је било и у Хрватској са истим актерима и истом медијском пратњом. Новинари *Политике* и на месту усташког логора Јадовно пронашли су таблу која им је засметала (уз бизарна објашњења како је постављена да се намерно не види јасно са пута и слично) и на којој је писало: „На овом месту налази се у љето 1941. злогласни концентрациони логор Јадовно у коме су слуге окупатора – усташе, звјерски побиле хиљаде људи из Лике и других крајева наше домовине. Ово мјесто нека буде трајна осуда издајника који су у служби туђинаца починили страшне злочине. Нека је слава палим борцима! 27. VII 1961.”¹⁶⁷⁸ У Јадовну су новинари *Политике* отишли и корак даље, па су организовали екипу (новинар, сниматељи и фоторепортер) која се са спелеолозима спуштала у Шаранову јаму на Велебиту, једно од места где су усташе убијале затворенике из Јадовна.¹⁶⁷⁹ Како сама *Политика* наглашава: „за ово смо се одлучили из чисто људских, хуманитарних разлога после одлуке Српске демократске странке из Книна да поведе акцију за вађење костију из јама”.¹⁶⁸⁰

Данима су крајем јула и почетком августа 1990. читаоци *Политике* били у прилици да читају детаљне извештаје новинара-спелеолога не само о лобањама, костима и „српском опанку” који су пронашли у јамама, већ и да гледају мучне слике које су то све илустровале, плус да читају исповести различитих усташких кољача са свим монструозним детаљима. Чему је ово све служило, *Политика* није ни покушавала да сакрије. У једном од делова серијала новинар је наводио да и данас има, посебно у „чврстом језгру ХДЗ-а”, оних „који би се поново упустили у зверства”. Одговарајући онима који не верују да ће нова „динс” генерација узети нож у руке, новинар *Политике* је наводио да се „школа за ‘кољаче’ лако завршава” и то поткрепљивао детаљном исповешћу младог усташе којег су током рата учили како да убија децу (уз пластичан опис како се чизмом разбија дечија глава).¹⁶⁸¹ Колико је коришћење слика о монструозним детаљима злочина било важно за нову политику историје говори и чињеница да су пластични описи усташких зверстава укључени и у уџбенике за основне и средње школе 1993. године када су они мењани. Како наводи Дубравка Стојановић ови уџбеници „били су потпуно посвећени

¹⁶⁷⁵ Бранко Ђурица, „Нека виде Срби и цео свет“, *Политика*, 29. децембар 1990, 11.

¹⁶⁷⁶ Драган Жигић, „Госпа међу јамама“, *Политика*, 28-30. новембар 1990, 15.

¹⁶⁷⁷ Раичковић, Стеван, *Сувишина песма*, 65.

¹⁶⁷⁸ Бранко Ђурица, „Одавде су путеви водили у јамама“, *Политика*, 28. јул 1990, 9.

¹⁶⁷⁹ Ова информација објављена је и на насловној страни *Политике* у издању од 25. јула 1990.

¹⁶⁸⁰ „Покушаћемо да се спустимо у пакао Јадовна“, *Политика*, 25. јул 1990, 11.

¹⁶⁸¹ Бранко Ђурица, „Српски опанак на дну јамама“, *Политика*, 30. јул 1990, 9.

томе да се и најмлађим ученицима утисне снажан осећај припадања народу – највећој жртви ратова“.¹⁶⁸²

5.1.4. СФРЈ – Југославија по мери Хрвата

Као што смо већ видели у другим деловима овог рада, па и у претходним пасусима овог поглавља, ревизионисти су своје наративе увек комбиновали и користили их да се међусобно подупиру. И однос према Хрватима, тј. ревизионистички наратив у овој области коришћен је додатно за подривање југословенске државе, онакве каква је настала током Другог светског рата. У политици историје коју су ревизионисти брижљиво градили и промовисали Титова Југославија понашала се заверенички према Србима, тенденциозно је умањивала и негирала српске жртве и протежирала је Хрвате. У томе су помагали и издајници међу Србима, без којих нема ниједне, па ни ове националистичке приче. То је најјасније сажео Добрица Ћосић у предговору књиге Јована Рашковића из 1990. године када је навео да је Титов режим корумпирао српске генерале, полицајце, бирократе и политичаре те су заједно са хрватским комунистима кривотворили историју, лажно изједначили усташе и четнике, прикривали истину о Јасеновцу и јамама и „негом заборавља усташких злочина и тихом рехабилитацијом усташке НДХ што је чинио добар део хрватске интелигенције, особито историографија и литература“ утемељили историјску лаж из које се „обнавља усташки шовинизам према српском народу, обухватајући све шире делове хрватског народа, особито омладину“.¹⁶⁸³

Министарство информисања Србије издало је почетком 1991. књигу новинара Слободана Кљакића о Јасеновцу и НДХ на енглеском језику. У књизи су сабрани сви дотадашњи ревизионистички наративи о овој теми и додатно ојачани новим детаљима. Између осталих, Кљакић је послератну комунистичку власт оптужио да су намерно 1950. булдожерима сравнили остатке Јасеновца како би прикрили трагове злочина.¹⁶⁸⁴ Милан Булајић правио је у својим делима директну везу између усташких злочина и судбине Срба у Хрватској и БиХ након ослобођења. У једној од бројних књига које је објавио тих година, наводи: „После усташких злочина геноцида у НДХ, уследили су велики таласи иселјавања Срба са тих подручја у ослобођеној Југославији“.¹⁶⁸⁵ Из текста у текст *Политика* је упорно понављала да сахрана посмртних остатака није била могућа због антисрпске политике Југославије или, како прецизира новинар овог листа, „због познате политике заташкавања усташких злочина у тзв. НДХ“.¹⁶⁸⁶

По ревизионистима, комунисти не само што су прикривали злочине у Јасеновцу, већ су оптужени и да су намерно уништавали архиве и документацију. Осим преко већ ноторног Дедијера, *Политика* се потрудила да ову причу отвори и из других „извора“. Новинар Мухарем Дурић пронашао је мајора Озне из периода с почетка 1950-их, Војислава Ољачу и приписао му да је имао задатак да уништава грађу о Јасеновцу која је из Сарајева слата у фабрику хартије у Београду. Ова прича исконструисана је на основу анонимне дојаве редакцији и иако није било потврде шта је било међу папирима, *Политика* је закључила да су у питању „документи који

¹⁶⁸² Stojanović, Dubravka, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913 – 2021*, Beograd: XX vek, 2023, 260.

¹⁶⁸³ Ćosić, Dobrica, „Predgovor“, u: Rašković, Jovan, *Luda zemlja*, Beograd: Akvarijus, 1990, 9.

¹⁶⁸⁴ Kljakić, Slobodan, *A Conspiracy of Silence: Genocide in the Independent State of Croatia and Balkan holocausts*, Beograd: Ministarstvo informisanja Republike Srbije, 1991, 23.

¹⁶⁸⁵ Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine* 3, Beograd: Rad, 1989, 62.

¹⁶⁸⁶ Бранко Ђурица, „Јагодњача страшна опомена“, *Политика*, 18. октобар 1990, 12.

сведоче о злоделима усташа“ и да су „на мистериозан начин уклоњени“.¹⁶⁸⁷ Историчари Миодраг Зечевић и Јован Поповић (у то време директор Архива Југославије) приредили су и објавили 1990-их у више књига документа Државне комисије за утврђење злочина окупатора и њихових помагача која је радила од 1943. до 1948. године. У првој књизи, објављеној 1996. приређивачи помињу гашење те Комисије, уз тврдњу да није јасно због чега је угашена иако је имало још увек материјала за истраживање. Ова тврдња пропраћена је текстом у фусноти у ком се каже: „Према неким непровереним сведочењима, предлог је потекао из Хрватске и Босне и Херцеговине, а између осталог и из разлога јер би сваки други Хрват и Муслиман из Херцеговине био проглашен за ратног злочинца“¹⁶⁸⁸.

Ситуацију су искористили и некадашњи партизански команданти који су се у међувремену из различитих разлога разишли са властима или су били незадовољни својим положајем у друштву и држави. Тако су крајем 1980-их објављена сведочења партизанских команданата – Срба из Хрватске, попут Гојка Половине, Станка Опачића Ћанице и Павла Јакшића. Лички командант Гојко Половина, бавио се теоријама завера о страдањима појединих комуниста попут Марка Орешковића, за чије страдање је оптужио велики број комунистичких руководилаца, без икаквог доказа.¹⁶⁸⁹ Опачић је такође у своја сећања убацио велики број гласина, пре свега о Хебрангу и другим руководиоцима КПХ, оптужујући их за сарадњу са усташама, за намерно потискивање српског идентитета, за одстрањивање српских кадрова из врха партије и слично.¹⁶⁹⁰ Генерал Павле Јакшић, прослављени командант Седме банијске дивизије, у мемоарима објављеним 1990. закључио је да је врх партије (осовина Тито-Кардељ) ковао заверу против српског народа, да су од почетка рушили Југославију и да су готово све своје одлуке базирали на антисрпству.¹⁶⁹¹ У питању су били закључци формиран на основу већ објављених ревизионистичких ставова о Коминтерни, Хебрангу, КПХ и сличним питањима. Тако су ревизионисти једни од других преписивали, пребацивали тезе из књижевности у науку, из науке у публицистику и тако укруг, доприносећи утиску свеprisутности у јавности.¹⁶⁹² Павле Јакшић је, због својих високих војних функција и у току рата и након њега, имао и већу тежину. Његови мемоари изазвали су огромну пажњу и били су нашироко промовисани у српским медијима, као и свако његово појављивање.¹⁶⁹³

Важан елемент нове културе сећања био је стварање слике Хрвата као јединственог организма чији сви делови мисле и раде у истом циљу. Као што су историчари и публицисти изједначавали све Хрвате у прошлости, тако су и интелектуалци, политичари и њима одани медији на исти начин приказивали све актере хрватске политичке, интелектуалне и новинарске

¹⁶⁸⁷ Мухарем Дурић, „Наређење за младе официре УДБ-е“, *Политика*, 26. мај 1990, 24.

¹⁶⁸⁸ *Dokumenti iz istorije Jugoslavije – knjiga 1*, прир. Миодраг Зећевић и Јован Р. Поповић, Београд: Архив Југославије/ZAD, 1996, 12, ф. 10.

¹⁶⁸⁹ Polovina, Gojko, *Svedočenje – prva godina ustanka u Lici*, Београд: Рад, 1988, 194 – 198.

¹⁶⁹⁰ Опачић Ћаница, Станко, *Србин у Хрватској*, 7 – 105.

¹⁶⁹¹ Jakšić, Pavle, *Nad uspomenu II*, 461 – 493.

¹⁶⁹² А и једни друге су активно подржавали. Тако је Владимир Дедијер био рецензент Половинине књиге и писац предговора за Јакшићеве мемоаре.

¹⁶⁹³ На пример, *Политика експрес* извештај са гостовања Јакшића на трибини у Краљеву, у јулу 1990, објављује неколико дана за редом, са надсловом „Легендарни командант проговорио“, види: Ж. Токалић, „Зашто сам ћутао“, *Политика експрес*, 13. јул 1990, 9; Ж. Токалић, „Нисмо знали Тита“, *Политика експрес*, 14. јул 1990, 7; Ж. Токалић, „Зликовац је плакао“, *Политика експрес*, 17. јул 1990, 10. У августу 1990. исти лист ексклузивно је објављивао фељтон са изводима из мемоара који тек треба да изађу, уз најаве на насловним страницама данима пре: Павле Јакшић, „У главном штабу Хрватске: сазнање о великој завери“, *Политика експрес*, 20 – 30. август 1990.

сцене с краја 1980-их. Омиљена мета, још од краја 1988. био је Стипе Шувар, водећи хрватски комуниста, познат по пројугословенским и антинационалистичким ставовима. Критике на рачун Милошевићеве политике од Шувара су у српској штампи направиле једног од омраженијих ликова међу хрватским политичарима крајем 1988. и почетком 1989. године.¹⁶⁹⁴ Председник београдских омладинаца, Зоран Чичак, назвао га је „главни архитекта антисрпске политике“¹⁶⁹⁵, а Универзитетски комитет Београда оптуживао га је да шири мржњу између Срба и Хрвата и да инспирише „мрачне снаге из часописа *Данас*, као и оне који подмећу бомбе, разбијају излоге и руше споменике борцима револуције по Хрватској“.¹⁶⁹⁶ На седници ЦК СКЈ у априлу 1989, председник Привредне коморе Србије Михаило Милојевић тражио је да Шувар не председава седницом, јер је суштина његовог политичког програма „мржња према Србији“ и покушај разбијања Југославије, упозоравајући да „ту више није реч о политичким разликама“.¹⁶⁹⁷ И након што је ХДЗ преузео власт, Шувар је повремено био тема, али сада га је *Политика експрес* оптуживала да је тајно сарађивао са Туђманом и пре смене власти у Хрватској и да треба да послужи ХДЗ-у за разбијање Југославије. Новинар је Шувара називао једним од „четири најзнаменитија Хрвата“ који има специјалан задатак рушења СРФЈ, а дефинисао је и задатке остала „три најистакнутија хрватска врховника: Туђмана, Рачана и Анте Марковића – први је ујединио Хрвате, други је то припремио и преварио Србе у Хрватској, а трећи настоји да обмане и подели Србе у Србији“.¹⁶⁹⁸

О Фрањи Туђману и ХДЗ-у могло је у српској штампи апсолутно све да се напише. Новинари и јавне личности утркивали су се ко ће да смисли отровнију доскочицу и ко ће више да увреди Туђмана. Књижевник Радомир Смиљанић упозоравао је након оснивачког сабора ХДЗ-а у дворани *Ватрослав Лисински* да се припрема стварање „нове, неопавелићевске, овога пута Туђманове, Ђоданове, Шексове НДХ” и да је у Лисинском „тријумфовао нацизам“.¹⁶⁹⁹ Прослављени голман Партизана и југословенске репрезентације, Милутин Шошкић, писао је у *Политици* о Туђману као „дрву који трује здраву и румену јабуку”, који прети геноцидом и „протура своју болесну идеју међу младе здраве људе“.¹⁷⁰⁰ Са друге стране, са *ТВ Београд* су избацивали емисије у оквиру југословенске ТВ размене када је Туђман гостовао на *ТВ Загреб* и уместо њих пуштали друге садржаје.¹⁷⁰¹ „Непријатељ“ није смео да се прикаже ни на који начин осим кроз отровне коментаре и дехуманизујуће приче о повратку усташке идеологије. Нова хрватска власт приказивала се као директна наследница *Маспока*, док је овај са друге стране посматран као наследник политике из доба НДХ. Тако је стварана директна линија антисрпске политике која се протезала кроз цело постојање социјалистичке Југославије (а видели смо – и пре ње) и коју су спроводили хрватски комунисти. Посебно је важна мета био Владимир Бакарић,

¹⁶⁹⁴ Више о политичком деловању Шувара и сукобима са Милошевићевом влашћу видети у: Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat 1 – Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?*, Zagreb: Globus, 1989; Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat 2*.

¹⁶⁹⁵ Р. Самарџија, „Оспорена кандидатура Шувара за председништво СФРЈ“, *Политика*, 18. јануар 1989, 17.

¹⁶⁹⁶ Дарко Чварковић, „Увреде Србије у предизборном програму“, *Политика*, 14. април 1989, 5.

¹⁶⁹⁷ „Оно што је Шувар говорио на седници ЦК СКХ не може донети ништа добро овој земљи“, *Политика*, 15. април 1989, 3.

¹⁶⁹⁸ Рајко Вујатовић, „Тајно шуровање Стипе Шувара“, *Политика експрес*, 6. јул 1990, 7.

¹⁶⁹⁹ Радомир Смиљанић, „Срби неће да финансирају Туђманову НДХ“, *Политика*, 2. март 1990, 13.

¹⁷⁰⁰ Милутин Шошкић, „Туђман и његови навијачи“, *Политика*, 5. март 1990, 9.

¹⁷⁰¹ „Скинут и Туђман“, *Вечерње новости*, 15. мај 1990, 25.

водећи хрватски политичар у Југославији, коме су пронађене тајне везе како са *Маспоком*, тако и са усташком дијаспором.¹⁷⁰²

Тезе за нови наратив о односу Срба и Хрвата у Хрватској формулисали су националистички интелектуалци и представили их врло јасно у Меморандуму САНУ. По њима, Срби у Хрватској су дискриминисани, крајеви где они живе су сиромашни и принуђени су да се селе што у Србији, што у друга места у Хрватској у којима су „као дошљачка, мањинска и друштвено инфериорна група, веома подложни асимилацији“. Закључак дела Меморандума о правима Срба у Хрватској посебно је јако одјекнуо у југословенској јавности: „Изузимајући период постојања НДХ, Срби у Хрватској никада у прошлости нису били толико угрожени колико су данас. Решење њиховог политичког положаја намеће се као прворазредно политичко питање. Уколико се решења не пронађу, последице могу бити вишеструко штетне, не само по односе у Хрватској, већ и по читаву Југославију“.¹⁷⁰³ Ова традиција међунационалних сукоба није измишљана *ex nihilo*, као што то никада није случај. Ослањала се на повремене сукобе из прошлости, али је сада учињен „дискурзивни помак који је омогућио периферним и пригушеним сећањима да постану централне тачке нових дефиниција идентитета.“¹⁷⁰⁴ Оквир који је спречавао развој овог непријатељства и који је деценијама био главна мета оба национализма – заједничка држава – морао је да нестане.

5.2. Албанци – уљез у колевци

5.2.1. Историјски развој ревизионистичког наратива о Албанцима

Историчарка Олга Манојловић Пинтар представила је историјску културу као преплитање концентричних кругова сећања – историје, традиције и мита и закључила да је „инсистирање на препознавању њихових посебности и разлика предуслов рационалног сагледавања прошлости“.¹⁷⁰⁵ Ретко где су та преплитања тако густа и тешко размрсива као у односу према Албанцима и повезаним питањем улоге Косова у српској историјској култури. Тема Косова увек је са собом повлачила отварање теме мита у српској историји, његовог порекла, функције, вредносног одређења и свеукупног утицаја на прошлост, али још више на садашњост и будућност. Пал Колсто наглашава да постоје просветитељски и функционалистички приступ историјским митовима. Док просветитељски настоји да мит разобличи и одвоји га од историјске истине, те да људе ослободи притиска митологизоване културе сећања, функционалистички приступ не улази уопште у истинитост мита и не бори се против њега, већ искључиво изучава функције мита – како он утиче на друштво. Оба приступа су легитимна и сам Колсто уочава да их је могуће и комбиновати, бар до тренутка док функционалистички приступ не пређе у релативизацију и једнако третирање свачије „истине“. Колсто у том смислу заговара да би се просветитељским

¹⁷⁰² Видети, на пример, „Повратак ’поражених‘“, *НИН*, 20. мај 1990, 24 – 27 или фелтоне који се појављују у српској штампи у исто време у мају 1990. о догађајима из 1970-их: Јурица Керблер, „Прети ли реприза 1971“, *Вечерње новости*, 18 – 31. маја 1990. или: Никола Ј. Мариновић, „Политичке мистерије седамдесетих – улога Јосипа Броза“, *Политика експрес*, 21. мај – 24. јун 1990.

¹⁷⁰³ Меморандум САНУ у: *Osmo sednica CK SK Srbije*, 115.

¹⁷⁰⁴ Bowman, Glenn, „Xenophobia, Fantasy and the Nation: The Logic of Ethnic Violence in Former Yugoslavia“, in: *Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*, ed. Victoria Goddard et al., London: Berg, 1994, 152. 143 – 171.

¹⁷⁰⁵ Манојловић Пинтар, Олга, *Arheologija sećanja – spomenici i identiteti u Srbiji 1918 – 1989*, 45.

приступом, тј. демитологизацијом помогло друштву да теже буде жртва политичких и етничких предузетника „који би га мобилизирали у агресивне сврхе”.¹⁷⁰⁶

Косовска битка игра централну улогу у колективном памћењу српског народа и таква је улога циљано и систематски грађена од почетка XIX века и стварања српске државе, а посебно након међународног признања независности Србије 1878.¹⁷⁰⁷ Поједини аналитичари ову посебну везу Косовске битке и српског националног памћења сматрају јединственом у Европи.¹⁷⁰⁸ Сама битка није имала толико велику улогу у историју, тј. била је једна од бројних битака у то време које су значиле продор Турака на Балкан. О њој знамо врло мало, штавише, са сигурношћу можемо једино рећи да су се на Косову пољу 28. јуна 1389. судариле српска и турска војска и да су оба предводника, кнез Лазар Хребељановић и султан Мурат I, погинули у бици.¹⁷⁰⁹ Све друго предмет је накнадних тумачења, изградње колективног сећања са јасним утилитарним циљевима, који су се притом мењали кроз историју, у зависности од потреба националне митологије.

Међу елементима митског приказа битке издвајају се свакако херојство кнеза Лазара, Милоша Обилића (наводног убице султана Мурата) и других витезова који су пошли у борбу свесни да ће погинути, као и спремност на жртву, тј. оно што ће црквене власти представити као свестан избор небеске насупрот земаљској Србији и као врхунски чин жртвовања за веру.¹⁷¹⁰ Поред херојског и мартиолошког елемента, косовски мит носио је и поруку о издаји, формулисану преко дела мита који је говорио о издаји великаша Вука Бранковића као важном делу пораза и трагедије. Сви ови елементи коришћени су и 1980-их од стране Милошевићевог режима као део нове политике историје у којој се садашњост читала кроз призму митске прошлости. Тако су крајем 1980-их оживели ликови из косовског мита, па је Милошевић постао Кнез Лазар, њему супротстављена руководства (посебно она где је било Срба и Црногораца, попут војвођанског или црногорског) издајници попут Вука Бранковића, а Албанци завојевачи који отимају свету земљу, тј. модерни Турци.¹⁷¹¹

Миодраг Поповић је писао о опасностима претварања видовданског мита у „трајно стање духа” и о потреби критичког преиспитивања митова и наглашавао да и часни крст и Видовдан имају смисла једино док су део ирационалног, уметничког контекста. Када се изваде из њега губе своју уметничку лепоту и постају део „интелектуалног сурогата у коме се не само губе границе

¹⁷⁰⁶ Kolsto, Pal, „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima“, u: *Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 34 – 35.

¹⁷⁰⁷ Све до 1870-их, иако је постојао, косовски мит није у толикој мери дефинисао политику српске државе, па се тако Вук Караџић 1860. питао да ли Метохија треба да припадне Србији или Албанији, а Гарашанин у свом Начертанију из 1844. ниједном речју није спомињао Косово, видети: Stefanović, Đorđe, „Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804– 1939”, *European History Quarterly*, 35, 3 (2005), 465 – 492.

¹⁷⁰⁸ Judah, Tim, *Serbs - History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven: Yale University Press, 2000, 30.

¹⁷⁰⁹ Михаљчић, Раде, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*, Београд: БИГЗ, 1989, 115 – 120; Ћирковић, Сима, „Косово поље, 15. јуни 1389“, у: *Битка на Косову 1389. године*, ur. Драгослав Срејовић, Београд: Галерија САНУ, 1989, 72 – 79.

¹⁷¹⁰ Постојала је и својеврсна конкуренција између црквених и световних власти у различитим периодима историје око интерпретације косовског мита која своје корене вуче од периода одмах након битке када је Лазарева супруга Милица уз помоћ црквених врхова покушавала да осигура своју власт, видети детаљно о историјском развоју косовског мита у: Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita*, Beograd: XX vek, 2017.

¹⁷¹¹ Bieber, Florian, „Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering The Kosovo myth from 600th anniversary to the present”, *Rethinking History*, 6, 1 (2002), 102 – 103.

између архаичне и савремене свести, већ долази и до неке врсте поремећене свести, која више не разликује мит од збиље”.¹⁷¹² Управо се то десило крајем 1980-их, када су српски интелектуалци свесно претворили мит у стварност и од Косова направили заставу српског национализма. Историчар Радован Самарцић тврдио је да је мало Срба „који са собом не носе косовски завет”.¹⁷¹³ И књижевник Слободан Зубановић тврдио је да је за Србе косовски завет „унутрашња снага која је тај народ спајала да живи за ослобођење, да се држи уједно и да се не осипа”.¹⁷¹⁴ За књижевника Александра Петрова митска, десетерачка прича о Косову је „прича о историји, а још више о човековој судбини на земљи и у свемиру, о греху, жртви, спасењу и васкрсењу” и судећи по њему узор јој је Јеванђење.¹⁷¹⁵

Крајем 1980-их, Косово се свесно и намерно одвајало од своје стварности, од положаја аутономне покрајине у којој већину становништва чине Албанци који имају сопствене тежње и циљеве. Александар Фотић у *Књижевној речи* 1988. тврдио је да се појам Косова „временом обликовао у посебну етику” и да је, уз СПЦ, често био „једини елемент свести заједништва” међу Србима и самим тим централни елемент националног идентитета, али и „симбол отпора туђој религији и култури, које су се упорно и систематски трудиле да га потчине, прогутају и претопе, пре свега духовно, уништавајући све што би га подсећало на његову постојбину и национални идентитет”.¹⁷¹⁶ Иван В. Лалић је опевао Принципа и Сарајевски атентат као наставак Боја на Косову уз објашњење: „Косовка битка у нашој историји не представља догађај, него процес”.¹⁷¹⁷ Љубомир Симовић је Косово прогласио за „средишњу тачку наше историје“ и за „морално раскршће“ на ком смо се определили „за неке више вредности и за неке више облике постојања”.¹⁷¹⁸ За Матију Бећковића, Косово је „полутар српске планете”, „посрбљена прича о Потопу”, „српски Нови завет”, „легенда уз коју расте српски народ”, али бесмртну славу у националистичким круговима Бећковић је ипак стекао својим најпознатијим текстом о Косову: „Косово је најскупља српска реч. Плаћена је крвљу целог народа. По цену те крви је устоличена на престолу српског језика. Без крви се није могла купити, без крви се не може ни продати”.¹⁷¹⁹ Слободан Милошевић прихватио је у потпуности реторику националистичке интелигенције, па је тако 1995. у интервјуу за *BBC* наглашавао: „Читава наша историја је на Косову. Сви наши манастири су на Косову”.¹⁷²⁰

У колективном памћењу српског народа Албанци су током 1980-их заузели позицију апсолутног непријатеља. Непријатељски дискурс према Албанцима није појава новијег датума у српској историји, али, као ни када су у питању било који други народи, никада није представљао једино историјско искуство. Два национална покрета су током 19. века формулисали своје циљеве на начин да су долазили у директну колизију, пре свега у захтевима за територијом (Косово, али и север Албаније). Дефинитивни судар у борби за исту територију догодио се током балканских

¹⁷¹² Popović, Miodrag, *Vidovdan i časni krst*, 171.

¹⁷¹³ Самарцић, Радован, *Косовско опредељење*, Београд: СКЗ, 1990, 70.

¹⁷¹⁴ Слободан Зубановић, „Пуномоћ“, *Књижевне новине*, 1 – 15. јул 1989, 5.

¹⁷¹⁵ Александар Петров, „Прича о Косову – света прича српског народа“, *Књижевне новине*, 785, 1. новембар 1989, 12.

¹⁷¹⁶ Фотић, Александар, „Задужбине Косова“, *Књижевна реч*, 314, 25. јануар 1988, 9.

¹⁷¹⁷ Иван В. Лалић, „Принцип на бојишту“, *Књижевне новине*, 1 – 15. јул 1989, 9.

¹⁷¹⁸ Симовић, Љубомир, *Ковачница на Чаковини – разговори, писма, есеји, 1981 – 1990*, Београд: СКЗ, 1991, 114.

¹⁷¹⁹ Бећковић, Матија, *Косово – најскупља српска реч*, Ваљево: Глас цркве, 1989.

¹⁷²⁰ *Смрт Југославије*, ББЦ (1995), доступан на: <https://www.youtube.com/watch?v=XcGc2n8IKs4>, последњи пут посећен 5. јануара 2023.

ратова. Српска војска заузела је подручја Косова, Санцака и Македоније и прикључила их Србији на основу одлука великих сила на конгресу у Букурешту 1913, након окончања Другог балканског рата. Албанци су покушали да пруже отпор, прво у оквиру турских јединица, а онда и самостално, али су били поражени. Да би оправдале своја освајања на Косову, али и у Албанији, српске власти су штампале посебне пропагандне публикације у којима је доказивано да Албанци не могу сами собом да управљају и да им треба тугор, а Србија је нуђена као решење. Најугледнији политичари оног доба, попут Стојана Протића и Владана Ђорђевића били су аутори ових дела. Да би се албански захтеви за независном државом блокирали, коришћена је врло оштра и непријатељска реторика, укључујући и тврдње Ђорђевића да су Албанци „европски црвенокожи“ који подсећају на праисторијске људе „који су се због страха од дивљих зверова спавали на дрвима, за која су се држали својим реповима да не падну“. И Стојан Протић је исте године, 1913. издао своју књигу, а као и Ђорђевић, тврдио је да Албанци „немају азбуку, народну литературу, народних умотворина“, додајући да су Албанци остали на истом ступњу развика „на ком су били и пре хиљаде година“.¹⁷²¹

Важан део овог дискурса био је и тврдња да су Албанци само оруђе у туђим рукама, пошто су већ неспособни да сами формулишу свој национални програм, а посебно да створе сопствену државу. Владан Ђорђевић је писао о Аустроугарској и Италији које хоће „од лењих дивљака да направе државу само да омету у напредовању друге вредне и храбре народе“.¹⁷²² Српска штампа, бар онај њен централни ток попут *Политике*, у потпуности је следила ову пропагандну матрицу, посебно у ратним годинама 1912-13. Милан Миљковић, који је изучавао управо ову тему, констатује да се у том периоду „слика албанског народа конструисала као модел једног ванцивилизацијског простора, дивљег и неприступачног света у којем никаква културна правила европских држава не важе и у којем владају само закон оружја, насиља и злочина, док се менталитет албанског становништва описује појмовима дивљег, животињског, ирационалног и инстинктивног“.¹⁷²³ *Весник СПЦ* славио је 1912. годину која је „донела слободу, после више од 500 година поробљеном српском народу, од кога су азијатски варвари и бесни Арнаути начинили огромну људску кланицу“.¹⁷²⁴ Овај расистички наратив, како ћемо показати, спремно је преузет од стране ревизионистичке политике историје 1980-их и коришћен је у процесу дехуманизације Албанаца.

Краљевина Југославија третирали је Албанце као грађане другог реда, ускраћујући им готово сва права, укључујући и она која су имали, на пример, Немци или Мађари у северним крајевима. Званични језик био је српски и са државном администрацијом је могло да се комуницира само на овом језику. Школе на албанском су забрањене, а оне које су затечене након 1918. су затворене.¹⁷²⁵ Међутим, ни социјалистичка Југославија није дозволила Косову право на самоопредељење које је дозвољено свим другим историјским покрајинама. Партизански борци са Косова, али и део њихових сабораца из северне Албаније, организовали су од 31. децембра 1943.

¹⁷²¹ Детаљно о овим делима и мотивима за њихово писање видети у: Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma*, 226 – 227.

¹⁷²² Исто, 226.

¹⁷²³ Miljković, Milan, „Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913“, у: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, у: Aleksandar Pavlović i dr, Beograd: IFDT/Beton, 2015, 69.

¹⁷²⁴ *Весник Српске Цркве*, јануар-фебруар 1913, цитирано према: *Srbija i Albanci – pregled politike Srbije prema Albancima od 1878, do 1914. godine – knjiga 1*, у: Војан Korsika, Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989, 64.

¹⁷²⁵ Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva – nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd: INIS, 2005, 225.

до 2. јануара 1944. конференцију у месту Бујан, у северној Албанији, на којој је основан Народноослободилачки одбор за Косово и Дукађин, као највиши орган политичке власти на територији Косова. На конференцији је учествовало 49 делегата, од којих је 41 био албанске националности (њих десет из северне Албаније), седам Срба и Црногораца и један Муслиман и усвојена је резолуција у којој је стајало да је циљ Албанаца са Косова да се уједине са Албанијом и да ће се о томе изјаснити народ након победе над фашизмом.¹⁷²⁶ Иако је генерално поздравила резолуцију као „правилну“, КПЈ је критиковала став о решење националног питања, уз поруку да за то сад није време, већ да се треба посветити борби против фашизма, а након победе разговарати о разграничењу и решавању националних питања.¹⁷²⁷

Одлука КПЈ да одустане од принципа самоопредељења када су у питању косовски Албанци у великој мери била је условљена њиховим slabим учешћем у партизанским јединицама. Албанци са Косова већ су у току Другог светског рата били део Велике Албаније и нису имали много разлога да се дигну на устанак, бар не из разлога националног ослобођења. И у саопштењима КПЈ током рата види се повезаност одлуке о самоопредељењу народа и борбе против фашизма када је у питању Косово.¹⁷²⁸ Бранко Хорват примећује да би, да су Албанци више учествовали у НОБ-у, Косово врло лако могли завршити као седма република у Југославији 1945.¹⁷²⁹ Делегати Обласне скупштине Косова и Метохије изгласали су у јулу 1945. једногласну одлуку да се припоје Србији, уз поруку да су уверени да ће права Албанаца бити поштована у новој држави.¹⁷³⁰ Ипак, на улазак југословенске војске на Косово, крајем 1944. године, део Албанаца је реаговао масовним устанком у ком је учествовало више од 30,000 људи и који је у крви угушен.¹⁷³¹ И овај устанак, али и сукоб са Источним блоком (укључујући и Албанију) 1948. допринели су да се Албанци фактички третирају као сумњиви и као потенцијално непријатељски елемент, упркос формалним правим која су им била призната.

Након пада Ранковића и либерализације политике према Албанцима крајем 1960-их, долази до таласа развоја институција на албанском језику, до већег укључивања Албанаца у органе власти, али и до раста незадовољства младих Албанаца сопственим положајем у Југославији. Кулминација је наступила 1981. када 11. марта долази до побуне студената у ресторану студентског дома у Приштини због лоших услова исхране и смештаја, али и генерално лоше економско-социјалне ситуације на Косову.¹⁷³² Полиција је реаговала врло оштро и сузбила демонстрације репресијом. Наредних дана бројни студенти су ухапшени због непријатељског деловања, писања политичких парола или због вербалног деликта, док медији нису извештавали уопште о демонстрацијама. Ово је довело до још већег незадовољства, које се манифестовало 26. марта када се у Приштини организовао јавни дочек Штафете младости. Студенти су се окупили у студентском дому, где их је полиција опколила, а затим и интервенисала применивши бруталну

¹⁷²⁶ Horvat, Branko, *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1988, 54 – 56.

¹⁷²⁷ Đaković, Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd: Narodna knjiga, 1986, 383 – 384.

¹⁷²⁸ Исто, 381 – 382.

¹⁷²⁹ Horvat, Branko, *Kosovsko pitanje*, 57.

¹⁷³⁰ Момчило Павловић, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији, 1944–1991”, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878/2000*, 142.

¹⁷³¹ Интерна партијска процена била је да је током гушења побуне убијено око 3,000 Албанаца, видети: Petrović, Aleksandar and Stefanović, Đorđe, „Kosovo, 1944–1981: The Rise and the Fall of a Communist ‘Nested Homeland’”, *Europe-Asia Studies*, 62, 7 (2010), 1083.

¹⁷³² Више о економско-социјалној ситуацији на Косову у то време видети у: Horvat, Branko, *Kosovsko pitanje*, 130 – 131.

силу. Таква полицијска реакција упалила је варницу побуне у бројним градовима. Студенти, али и други грађани скандирали су „Косово република”, „Нисмо Југословени, већ Албанци”, „Живео Енвер Хоџа”, „Трепча ради – Београд се гради” и слично.¹⁷³³ Демонстрације су се шириле и добијале на замаху, да би кулминацију достиле 2. и 3. априла, када је погинуло девет људи (осам демонстраната, од тога 5 средњошколаца и један студент, као и један полицајац). Председништво СФРЈ прогласило је 2. априла 1981. кризну ситуацију на Косову, што је било друго име за ванредно стање и послало јединице ЈНА у покрајину.¹⁷³⁴ Поред десетина рањених, стотине Албанаца биле су ухапшене непосредно током и након демонстрација.¹⁷³⁵

Целе 1980-е протекле су у сенци сукоба Албанаца и државе, који се врло брзо трансформисао у албанско-српски сукоб. За људе у Србији, који нису имали никакве информације о томе какво је расположење Албанаца и шта се догађа на Косову, ови догађаји представљали су потпуни шок. Новинар Раде Радовановић, који је са екипом ТВ Београд пратио штафету младости 1981. и о томе праврио документарну емисију, сведочи да је сусрет са косовском стварношћу у којој мање од годину дана након Титове смрти неко баца камен на штафету за њега у том тренутку било равно слетању ванземаљаца на Земљу.¹⁷³⁶ Ванредно стање успостављено 2. априла 1981, увело је војску и уопште снаге безбедности као важан политички фактор на Косову, а турбулентни политички сукоби интензивирали су се крајем те деценије, производећи и људске жртве. Ово је оквир у ком се развијао националистички наратив о Косову у Србији. Насиље, инциденти, национална нетрпељивост и дискриминација били су идеално окружење за националисте да формулишу своју политику и наметну је читавом друштву.

5.2.2. Косовске миграције у ревизионистичком наративу

Када је у питању Косово, националистичка историографија и публицистика у Србији још мање је презала од отворених неистина него када су друге теме историјског ревизионизма биле на дневном реду. Непроверени подаци о стотинама хиљада Албанаца који су се доселили на Косово без устручавања су изношени као непобитне чињенице. Приликом пописа становништва 1948, првог након Другог светског рата, испитивано је и порекло становништва, тј. родни крај, како се та рубрика званично звала. На Косову је живело укупно 4,837 особа које нису биле рођене у Југославији, од којих је 3,584 било несловенског порекла (сви несловени су обрађивани заједно, али је логично да су огромна већина Албанци).¹⁷³⁷ Од тог броја, већину су чиниле жене (2,904) што говори да је значајан део досељавања био мотивисан склапањем брака.¹⁷³⁸ Такође, Савезно извршно веће објавило је у априлу 1990. податке о досељенима из Албаније, као одговор на посланичко питању у савезној скупштини. Укупно је од 1948. до 1990. из Албаније у Југославију пребегло 7,187 особа, од којих је у земљи остало њих 679, а остали су наставили на Запад или су се вратили у Албанију.¹⁷³⁹

¹⁷³³ Hetemi, Atdhe, *Student Movements for the Republic of Kosovo 1968, 1981 and 1997*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, 136 - 140.

¹⁷³⁴ АЈ, фонд 803, к. 99, 68. седница Председништва СФРЈ, 5. април 1981, Информација о политичко-безбедносној ситуацији у САП Косово.

¹⁷³⁵ Hetemi, Atdhe, *Student Movements for the Republic of Kosovo 1968, 1981 and 1997*, 144 – 145.

¹⁷³⁶ *Интервју са Радетом Радовановићем*, Београд, 28. фебруар 2022, архива аутора.

¹⁷³⁷ *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948 – књига VI: Становништво по родном крају*, Београд: Савезни завод за статистику, 1955, 34 – 35.

¹⁷³⁸ *Исто*, 11.

¹⁷³⁹ Д. Поповић, Н. Нешић, „Одбачена пријава против Ћосића“, *Политика експрес*, 12. април 1990, 5.

Душан Батаковић је у својој књизи из 1992. позивајући се на Веселина Ђуретића, број досељених Албанаца проценио на 80,000.¹⁷⁴⁰ Ђуретић је тврдио да су југословенски органи утврдили 72-75,000 досељених, али да „пребројавање није било завршено, јер су га прекинуле актуелне идеје о ‘Балканској федерацији’”.¹⁷⁴¹ Иако мало закамуфлирано непрецизним цитирањем, ово је у ствари био цитат из чланка Предрага Живанчевића у *НИН*-а из 1988, где је изнео ничим поткрепљену тврдњу да су „одговарајући органи нове Југославије (ОЗНА, КПЈ, Народни фронт, експозитуре народне власти и др)” утврдили „оквиран број од 72,000 до 75,000 досељеника који су се населили на територији ДФЈ са намером да трајно остану на Косову и Метохији”.¹⁷⁴² Бројеви попут 70,000 или 80,000 постали су толико раширени да их научници стављају у своја дела као општепознати податак. Број од „око 70,000“ наводи, на пример, Александар Животић у својој монографији о југословенско-албанским односима¹⁷⁴³, као и Ђорђе Борозан.¹⁷⁴⁴ Ненад Антонијевић у докторској дисертацији о ратним злочинима над Србима на Косову наводи без икаквог извора да је насељено између 80,000 и 100,000 Албанаца током Другог светског рата.¹⁷⁴⁵ И други су 1980-их почели да лицитирају са бројевима досељених Албанаца и одсељених Срба. Генерал Павле Јакшић писао је да је „по попису из 1939. године на Косову и Метохији било 167.000 Албанаца и 247.000 Срба”, као и да је за време рата досељено 120.000 Албанаца, а одсељено исто толико Срба.¹⁷⁴⁶ Високи комунистички функционер Душан Чкребић саопштавао је као чињеницу да је у току италијанске окупације насељено „преко две стотине хиљада Албанаца из Албаније, а можда и знатно више (број никада није тачно утврђен)”.¹⁷⁴⁷ Историчар Венцеслав Глишић наводио је у зборнику САНУ 1991. да је на Косову у току Другог светског рата насељен неутврђен број Албанаца, „од 15 до 80 хиљада”, као и да „сада није јасно како те људе протерати кад то није урађено непосредно после ослобођења, када је била повољна ситуација да се ово питање реши”.¹⁷⁴⁸

И у периоду након Другог светског рата, по наводима ревизионистичких историчара, настављало се насељавање Албанаца. У време најжешће кризе и готово ратног стања између Југославије и Албаније од 1948. до 1952, по званичним подацима је на Косово пребегло око 1,200 избеглица из Албаније, од којих су многи били држани по затворима, сумњичени за непријатељску делатност, враћани у Албанију, па чак и убијани, а већина их је временом пребегла

¹⁷⁴⁰ Bataković, Dušan, *Kosovo Chronicle*, Београд: Plato, 1992.

¹⁷⁴¹ Ђуретић, Веселин, „Косово и Метохија у Југославији”, у: *Косово и Метохија у српској историји*, ур. Радован Самарџић и др., Београд: СКЗ, 1989, 329.

¹⁷⁴² Предраг Живанчевић, „Популације у мимоходу“, *НИН*, 2. октобар 1988, 50. По тадашњем уходаном обичају, Живанчевић је своје текстове из *НИН*-а сакупио и објавио у књизи: Živančević, Predrag, *Emigranti – naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, Београд: Ekspres, 1989.

¹⁷⁴³ Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945 – 1961)*, Београд: Архипелаг/ИНИС, 2011, 77.

¹⁷⁴⁴ Borozan, Đorđe, „Југославија и Албанија у XX веку“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1999), 17; Borozan, Đorđe, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“, у: *Dijalog povjesničara – istoričara 3, Pečuj, 12 –14. maja 2000*, прир. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb: Dijalog, 2001, 369.

¹⁷⁴⁵ Антонијевић, Ненад, *Ратни злочини на Косову и Метохију 1941 – 1945. године*, Београд: Филозофски факултет, 2015, докторска дисертација, 641.

¹⁷⁴⁶ Jakšić, Pavle, *Nad uspomenu II*, 466. Иначе 1939. није било пописа становништва, већ су срески начелници достављали своје податке о броју и националној структури становника Косова, али ови бројеви се не уклапају ни у те податке, видети: Obradović, Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918 – 1941)*, Приштина: Institut za istoriju Kosova, 1981, 223 – 224.

¹⁷⁴⁷ Чкребић, Душан, *Живот, политика, коментари*, Београд: Службени гласник, 2008, 259.

¹⁷⁴⁸ Глишић, Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије 1941 – 1945“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, ур. Андреј Митровић, Београд: САНУ, 1991, 285.

на Запад, јер се у Југославији суочавала са прилично непријатељском атмосфером.¹⁷⁴⁹ Историчар Храбак наводи све ове податке, али онда констатује да је избеглица из Албаније у целој Југославији могло бити највише 30,000, без прецизирања одакле му тај број (граница Албаније и Југославије тих година је једна од најстроже чуваних са обе стране, тако да је немогуће да је велики број људи пребегао, а да их југословенски органи нису регистровани).¹⁷⁵⁰ Душан Батаковић преузео је број од 30,000 као утврђену чињеницу, па их је још сместио све на Косово „где су од државних власти добили имања са обрадивом земљом”.¹⁷⁵¹ Веселин Ђуретић број досељених од 1948. до 1956. дигао је на 40,000, а укупан број од 1941. на чак 300-350,000 досељених из Албаније.¹⁷⁵²

Историчари попут Веселина Ђуретића, Душана Батаковића и њихових наследника који су касније писали о овој теми нису се чак ни осврнули на званичне државне податке, чиме су демонстрирали један од метода историјског ревизионизма које смо већ дефинисали – занемаривање података и историјских извора који ревизионистима не иду у прилог. Опет, као и у свим другим областима, и овде су националистички научници имали подршку провладиних медија и институција како би ови подаци дошли до шире јавности. Члан Савета Републике Србије (републичко саветодавно тело састављено од угледних личности које је постојало на основу устава из 1974), Душан Карић, писао је у *Политици* 1990. да број од 15,000 емиграната из Албаније од 1941. до 1988. није тачан, већ да чак трећину албанског становништва на Косову чине „дошљаци” и њихови потомци, нудећи за то врло занимљив историјски извор – „према неким подацима”.¹⁷⁵³ Поменути новинар *НИН*-а, Предраг Живанчевић, лаконски је у фебруару 1990. отписао извештаје државних институција као непоуздане и установио да се досељавање одвија без прекида од 1941. године, уз закључак да је „свакодневни живот демантовао извештаје”.¹⁷⁵⁴ Миодраг Зечевић је констатовао у књизи о историји Југославије 1994: „Испоставило се да на Косову и Метохији данас живи неколико стотина хиљада Албанаца који немају југословенско и српско држављанство“, без навођење било ког извора за ову тврдњу.¹⁷⁵⁵

Током 1970-их и 1980-их дошло је до појачаног исељавања Срба и Црногораца са Косова. Део исељавања без сумње је имао економски узрок, али део је био узрокован поремећим националним односима, притисцима и инцидентима, страхом српског и црногорског становништва и уопште атмосфером несигурности која се стварала. Косово је било најнеразвијенији део Југославије, не само економски, већ и по степену ослобађања од традиционалних, патријархалних и конзервативних образаца понашања и живљења. Након пада Ранковића и промене југословенске политике према Косову и Албанцима долази до преокрета, који се делимично огледа и у значајнијем учешћу Албанаца у јавном животу. Ова драстична промена, од Срба и Црногораца као до тада несумњивих управљача на Косову, ствара мањинску групу, притом обележену као непријатељску и мету одмазде код једног дела Албанаца. Сама

¹⁷⁴⁹ Храбак, Богумил, „Албански емигранти у Југославији 1948 – 1954“, *Токови историје*, 1-2 (1994), 77 – 104.

¹⁷⁵⁰ *Исто*, 104.

¹⁷⁵¹ Батаковић, Душан, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Београд: Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, 1998, 179.

¹⁷⁵² Ђуретић, Веселин, „Косово и Метохија у Југославији”, 342 – 343.

¹⁷⁵³ Душан Карић, „Дошљаци из Албаније чине једну трећину шиптарског становништва на Косову“, *Политика*, 13. октобар 1990, 21.

¹⁷⁵⁴ Предраг Живанчевић, „Гостопримство без евиденције“, *НИН*, 11. фебруар 1990, 14 – 15.

¹⁷⁵⁵ Зечевић, Миодраг, *Југославија 1918-1992 – Јужнословенски државни сан и јава*, Београд: Просвета, 1994, ф. 20, 163.

чињеница да постају мањина, за Србе је била трауматична и они су се врло тешко мирили са таквим положајем. Модел доминације једне групе, која кроз преузимање институција како државе, тако и партије, намеће своју хегемонију и врши притисак на заједницу која је „изгубила” власт, настављен је, само овога пута су Албанци и Срби заменили улоге.¹⁷⁵⁶

САНУ је управо у време када су се вести о исељавањима пробиле у јавност почела на организован и систематичан начин да се бави Косовом. *Одбор за проучавање Косова и Метохије* основан је 1983. и једна од његових првих активности била је управо испитивање исељавања Срба са Косова. У ту сврху је 1985. оформљен тим на челу са социолошкињом Ружом Петровић и направљен је упитник за анкету међу исељеним Србима. Анкета је обављена крајем 1985. и делом почетком 1986. у пет општина у Србији на, како су саме ауторке истакле, нерепрезентативном узорку од 500 домаћинстава.¹⁷⁵⁷ Као јединице испитивања нису узети појединци, већ домаћинства и разговарано је са особом која се у анкети назива „старешина“.¹⁷⁵⁸ Анкета је донела велики број прича о разлозима исељавања, посебно о дискриминацији и различитим врстама притиска на Србе и Црногорце. Наравно, приче су испричане у специфичном историјском контексту и, као и сва сећања, несумњиво се под утицајем социјалног окружења прерађивана. Ово је посебно јасно из одговора где је давана оцена ситуације на Косову, а који обилују националистичким стереотипима присутним у јавности. Тако поједине „старешине“ у одговорима дају следеће опсервације: „нико не може да ме убеди да су у Приштини случајно подигли хотел Гранд, зграду СДК и халу спортова – да гледано из ваздуха дају слику двоглавог орла“; „Односи у насељу су раније били много бољи – власт је била друга, када је смењен Ранковић, Албанци су дигли главу и почело је исељавање“; „Мислили смо да се иселимо и раније, али сам решио 1978. када су им дали албанску заставу, то није личило на Југославију, већ на Албанију“; „Средства која се издвајају за неразвијена подручја не троше се за привреду, већ се тим новцем купују српске и црногорске куће“¹⁷⁵⁹.

И поред свих мањкавости резултата који су из овакве анкете неосновано извлачени (на пример, о постојању систематске дискриминације или о организованој завери за исељавање Срба у којој су учествовали и органи власти и слично), прикупљени материјал је драгоцен сведочанство, пре свега о међунационалним односима на Косову, али и о стању друштва у тој покрајини, које су, бар у делу који је обухваћен анкетом, карактерисали врло укореван конзервативни начин живота, велике породичне заједнице са доминантним патријархатом, сукоби око земље и других ресурса и слично. Све заједно указивало је на неразвијено подручје опрхвано бројним развојним проблемима, идеално за бујање национализма и међунационалних сукоба.¹⁷⁶⁰ Независна комисија коју је 1990. формирао УЈДИ такође је пронашла да је исељавање последица низа међусобно условљавајућих фактора, али пре свега демографских (у које су спадали и културни и економски) и политичких.¹⁷⁶¹ Висок наталитет Албанаца у комбинацији са ниском

¹⁷⁵⁶ Многи аутори указују на сукцесиван процес смене политичке доминације две етничке групе као кључан за разумевање косовског конфликта, Cohen, Lenard J., *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, 6.

¹⁷⁵⁷ Петровић, Ружа и Благојевић, Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије – резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Београд: САНУ, 1989, 5.

¹⁷⁵⁸ Исто, 23 – 24.

¹⁷⁵⁹ Петровић, Ружа и Благојевић, Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, 60, 61, 65, 68.

¹⁷⁶⁰ Критичку анализу закључака истраживања, укључујући и комплекснији корпус разлога за миграције понудило је антрополошко-демографско истраживање Јудина Хамела и Мирјане Стевановић: Hammel, Eugene and Stevanović, Mirjana, „The Migration of Serbs and Albanians within and Between Inner Serbia and Kosovo, c. 1930 - 1981”, *CSEES Newsletter Special Supplement*, 19, 2 (Spring 2002), 1 – 16.

¹⁷⁶¹ *Kosovski čvor, drešiti ili seći?*, ur. Srđja Popović i dr., Beograd: Chronos, 1990, 12.

територијалном покретљивошћу (која је, добрим делом, условљена и предрасудама према Албанцима у свим деловима Југославије) и без додатних фактора водио је ка порасту процента албанског становништва. Додатну разлику правили су политички фактори, тј. оно што је комисија дефинисала као традиционални модел доминације, а који се огледао у вишедеценијској пракси да једна група преузме институције моћи и власти и наметне своју доминацију другој.¹⁷⁶²

И сами Срби са Косова, незадовољни сопственим положајем, почели су средином 1980-их да се организују и тиме постали прва организована опозиција режиму, тј. први политички покрет на чије организовање власт није имала утицај, познат под називом Српски покрет отпора. Групе Срба покушавале су 1983. и 1984. да се поводом различитих проблема обраћају републичким и савезним институцијама и одлазиле су на састанке, што је посматрано као део борбе покрајинског и републичког руководства, али није изазивало већу пажњу нити је успело да мобилише већи број људи.¹⁷⁶³ Ситуација се променила 1985. када је Косово постало важна тема у јавности, због случаја Мартиновић, али и због ангажовања дела интелектуалне опозиције у Београду. Окупљена пре свега око два месна партијска одбора у градићу Косово Поље поред Приштине, група Срба активирала се 1985. године и организовала потписивање петиције у којој су тражили да се заустави дискриминација Срба на Косову.¹⁷⁶⁴ Петиција је садржала 15 тачака формулисаних врло ратоборним језиком, у којима се, између осталог, тражило поновно успостављање надлежности Републике над покрајинама, забрана албанских симбола, увођење српско-хрватског као званичног језика на Косову, протеривање Албанаца који су се доселили из Албаније од 1941. године, поништавање уговора о продаји српских имања и слично. У петицији се наводило да је Косово „под окупацијом фашиста” и да се над Србима спроводи геноцид. По признању Добрице Ћосића, он је дао идеју за ову петицију, коју је затим написао новинар Дуге Рајко Ђурђевић, да би је Ћосић редиговао.¹⁷⁶⁵

Званична подршка петицији дошла је од *Одбора за одбрану слободе мисли и говора* који је у јануару 1986. направио Апел као подршку петицији и послао га јавности.¹⁷⁶⁶ У Апелу се захтевало да се петиција косовских Срба стави на дневни ред савезне и републичке скупштине и да се о њеним захтевима разговара. Апел је добар извор за доминантне наративе историјског ревизионизма када је у питању однос према Албанцима. У њему се констатује да су Срби три века жртве константног прогона на Косову и да се мењају само „заштитници насилника: место Отоманске империје, Хабзбуршке монархије, фашистичке Италије и нацистичке Немачке – албанска држава и владајуће институције Косова” уз додатак да је нов „једино спој племенских омраза и геноцида маскираног марксизмом”. У Апелу су истакнути и нови мученици – Ђорђе Мартиновић и Даница Милинчић, а дефинисана је и главна мета кроз речи: „под плаштом борбе против ‘великосрпског хегемонизма’ већ деценијама траје монтирани политички процес српском народу и његовој историји”. Интелектуалци нису само дали „анализу”, већ и неопходна решења: „промене у односима САП и СР Србије, односно СФР Југославије” уз претећу поруку: „ако Косово и даље остане само проблем Србије, оно ће постати највеће разочарање српског народа у

¹⁷⁶² Исто, 15 – 22.

¹⁷⁶³ Ристановић, Петар, „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године“, *Баштина*, 52 (2020), 330 – 333.

¹⁷⁶⁴ Пошто је иницијални број потписника био 2016 петиција је остала препознатљива под тим именом, видети: „Захтеви 2016 становника Косова“, *Књижевне новине*, 15. децембар 1985, 2.

¹⁷⁶⁵ *Добрица Ћосић – Косово*, прир. Ана Ћосић – Вукић, Београд: Вечерње новости, 2004, 43.

¹⁷⁶⁶ Ћосић је тврдио да је он написао Апел, а да су га даље допуњавали и редиговали Димитрије Богдановић, Коста Чавошки, Данило Лекић и Љубомир Тадић, *Добрица Ћосић – Косово*, 49.

југословенску заједницу”.¹⁷⁶⁷ Списак потписника био је импресиван, а међу њима су били и неки антинационалистички оријентисани интелектуалци.¹⁷⁶⁸ Био је то чин отпора режиму, али и чин солидарности не само са косовским Србима, већ и унутар интелектуалне јавности, где су разлике потискиване у име вишег циља.

Косовски Срби појачавали су своје активности и све више их радикализовали, укључујући и претње колективним исељавањем, сведочења у скупштини Југославије и митинге у Београду у току важних партијских састанака. Заједничко свим овим активностима било је потпуно неповерење у косовске институције и константан захтев да Република и Федерација преузму на себе обезбеђивање мира и сигурности на Косову. Иван Стамболић је пробао да усмери косовске Србе на институционалне методе решавања проблема, али његова политика није била оно што су Срби с Косова очекивали, а посебно не његова порука да решење за проблеме треба да траже у покрајини, а не на другом месту.¹⁷⁶⁹ Оваква политика доживела је пораз на 8. седници ЦК СКС, а на сцену је ступила Милошевићева политика злоупотребе незадовољства Срба са Косова. Измештањем из институција случајеви, били они стварни или не, постајали су фактички нерешиви, тј. од стварних људских проблема настајали су симболи страдања читаве једне заједнице. Тражила се измена уставног уређења, пре свега да би се замениле улоге доминантне и потлачене групе, још једном након краја 1960-их. Недељници *НИН*, *ТВ Новости* и *Интервју* стали су врло рано, још крајем 1985. и почетком 1986. године на страну демонстраната и пружили су им велики простор да изнесу своју страну приче, укључујући и преношење комплетних сведочења о насиљу и дискриминацији које су косовски Срби износили на састанку са савезним функционерима у фебруару 1986. године.¹⁷⁷⁰ Била је то значајна помоћ, јер су се у борбу укључили врло тиражни медији, много значајнији од црквене или књижевне штампе која је до тада писала о Косову, што је као важан фактор за наставак окупљања и протеста препознала и анализа ДБ-а у то време.¹⁷⁷¹ Потенцијал за распаљивање националистичких страсти је дефинитивно постојао и као и увек био је комбинација реалних проблема и губитка поверења у институције.

5.2.3. „Европски црвенокожи” – дехуманизација Албанаца у ревизионистичком наративу

Националистичка интелигенција, пре свега црквени кругови од почетка 1980-их, а књижевни од средине те деценије, градила је сопствену слику стања на Косову. У суштини, била је то изградња слике Албанаца као уљеза и непријатеља. Ова национална заједница систематски је дехуманизована, понекад до гротескности. У прилог националистима ишле су развијене предрасуде које су се када је о Албанцима реч, поистовећивале са расизмом. Албанци су 1980-их све више изједначавани са животињама (види се то и кроз често коришћене метафоре, па је, на пример, наталитет Албанаца описиван реченицом „коте се као зечеви“, а њихово насељавање називало се „најезда“), чиме се унапред рационализовала свака политика усмерена против њих,

¹⁷⁶⁷ Цео текст из кога су наведени цитати видети у: *Kovanje antijugoslovenske zavere 1*, прир. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 113 – 115.

¹⁷⁶⁸ Између осталих и Загорка Голубовић, Небојша Попов, Дринка Гојковић, Душан Макавејев, Иван Јанковић, Дејан Мијач, Вида Огњеновић и други, *исто*, 115 – 119.

¹⁷⁶⁹ Ристановић, Петар, „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године“, 345.

¹⁷⁷⁰ Транскрипте са састанка косовских Срба и руководства савезне скупштине *НИН* је објавио у четири наставка 1986: „Шта су Косовци рекли у скупштини“, *НИН*, 23. март 1986; 30. март 1986; 6. април 1986; 13. април 1986. *ТВ Новости* су једине, поред *Књижевних новина*, објавиле информацију о петицији: „Како је настала петиција“, *ТВ Новости*, 13. децембар 1985.

¹⁷⁷¹ Ристановић, Петар, „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године“, 339.

укључујући и насиље.¹⁷⁷² Славенка Дракулић описала је врло прецизно положај Албанаца у Југославији: „Постојали су одвојено од нас, једва видљиви људи на маргинама нашег друштва, са својим чудним језиком који нико није разумео, својом племенском организацијом, крвном осветом, другачијим навикама и одевањем”, додајући да су Срби и Хрвати могли међусобно да ратују, али никада једни друге нису третирали као Албанце уз закључак: „То није национализам. То је мање или више прикривени расизам”.¹⁷⁷³

Као део ове слике, злочини српских и југословенских трупа над Албанцима били су бела мрља српских ревизионистичких историчара. У обимној историји Југославије из 1988. Бранко Петрановић злочине југословенске војске из периода 1918 – 1924. (када су били најинтензивнији) помиње кроз једну магловиту реченицу: „Упади ’качака’ повлачили су кажњавање чланова породице”.¹⁷⁷⁴ Извештаји тадашњих социјалистичких часописа и њихових дописника попут Косте Новаковића, потпуно су игнорисани.¹⁷⁷⁵ Мирослав Крлежа описивао је 1920-их једну од кампања југословенске војске против Албанаца: „Дигла се војска и победила топовима двјеста властитих грађана, да би арнаутској раји објаснила *ad oculos*, што значи Право Мача”.¹⁷⁷⁶ Овакве догађаје Бранислав Глигоријевић релативизује 1990. наводећи да је било случајева када је страдало невино становништво „јер су се качаци обично баракадирали у утврђења и пружали оружани отпор“ и додаје: али „такви случајеви били су обично под контролом јавности: о њима су вођене истраге, као и расправе у Скупштини.”¹⁷⁷⁷ Миомир Гаталовић у докторском раду о политици југословенске државе на Косову од 1958. до 1974. године даје и релативно исцрпан преглед историјских догађаја пре Другог светског рата. И док набраја насиље над Србима након 1878, нападе Албанаца 1912. и 1913, затим нападе на српску војску приликом повлачења преко Албаније 1915, као и упаде качака након 1918, ниједном једином речју не помиње ниједан злочин над Албанцима у овом периоду.¹⁷⁷⁸

У оквиру наратива о Албанцима као дивљим варварима и злочинцима који су сами криви јер не дозвољавају да их „цивилизује“ Србија, кретала се у потпуности оцена историјских односа два народа током 1980-их, у налету историјског ревизионизма. И други елементи колонијалне политике на Косову између два рата оспоравани су у ревизионистичком наративу. Бранислав Глигоријевић оспоравао је да је аграрна реформа на Косову спровођена за време Краљевине Југославије била усмерена против Албанаца и наводио да су земљу пре свега добијале чивчије (врста кметова који су обрађивали земљу ага и бегова на Косову), независно од националне припадности, а да су колонисти добијали државну, општинску земљу „слободну од било којег приватног власништва”.¹⁷⁷⁹ Међутим, аграрна реформа, која је спровођена у целој Југославији, на Косову је имала и посебан циљ, који је владајућа Радикална странка јасно истакла на својој

¹⁷⁷² Jalušič, Vlasta, „Rod i viktimizacija nacije – predratni i posleratni diskurs identiteta“, u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, prir. Miroslav Hadžić, Beograd: CCVO, 2004, 151.

¹⁷⁷³ Drakulić, Slavenka, „We are all Albanians“, *The Nation*, 7. jun 1999, доступно на: <https://www.thenation.com/article/archive/we-are-all-albanians/>, последњи пут посећено 3. јануара 2023.

¹⁷⁷⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije I*, 37.

¹⁷⁷⁵ Новаковић је био војник српске војске и своје извештаје из периода 1912 – 1914. објављивао је у *Радничким новинама* и *Борби*, видети: *Srbija i Albanci*, 134 – 151.

¹⁷⁷⁶ K Krleža, Miroslav, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Beograd: Sloboda, 1977, 387.

¹⁷⁷⁷ Глигоријевић, Бранислав, „Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, 213.

¹⁷⁷⁸ Гаталовић, Миомир Б., *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958 - 1974*, Београд: Филозофски факултет, 2014, докторска дисертација, 15 – 21.

¹⁷⁷⁹ Глигоријевић, Бранислав, „Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима“, 218.

земаљској конференцији 1920. Они су наглашавали да аграрна реформа мора да буде повезана са колонизацијом и то пре свега „онамо где је то за појачање нашег народног елемента потребно“.¹⁷⁸⁰

Министар аграрне реформе Јурај Деметровић истицао је у говору у скупштини 1933. да је „насељавање Јужних крајева једно од прворазредних питања наше државе, и као национално-политичко и као економско-социјално“.¹⁷⁸¹ У аграрној реформи подељена је државна земља, али је такође дељена и приватна. Стварана су колонијална насеља усред албанских крајева, како би се разбила територијална повезаност Албанаца и у ту сврху је коришћена не само државна, већ и земља албанских сељака који су живели у околним местима.¹⁷⁸² И саме аграрне власти правдале су овакву политику државним и националним и интересима јавне безбедности наводећи да је неопходно да насељеничке заједнице успеју, „да се на њима подигну нове заједнице најпоузданијег нашег елемента“.¹⁷⁸³ Од 1936. Албанцима у пограничним крајевима одузимала се сва земља осим 0,4 хектара по члану домаћинства, јер је план био да они изгубе економску базу и буду принуђени да напусте те крајеве.¹⁷⁸⁴

Нову политику историје која је служила дехуманизацији Албанаца, како смо већ рекли, промовисали су током 1980-их пре свега националистичка интелигенција, црква и Српски покрет отпора, три кључне групе актера на изградњи наратива о Косову као најважнијој, судбинској теми за опстанак Срба и Србије.¹⁷⁸⁵ Прва се огласила Српска православна црква, тј. 21 свештеник и монах који су у априлу 1982. упутили јавни апел за спас српског народа на Косову (потписала су и три епископа – јустиновца – Амфилохије Радовић, Атанасије Јевтић и Иринеј Буловић). У њему се помиње „плански геноцид над српским народом“, што ће у другој половини те деценије постати званична реторика српске партије и државе.¹⁷⁸⁶ Међутим, у овом периоду, националистичка реторика у вези са Косовом господарила је само црквеном штампом, којој ће ускоро да се придруже *Књижевне новине*, као и поједини недељници. Дневна штампа наступала је доста опрезније, држећи се упуштава партије, али се на случају Косова види да нису исти аршини примењивани на односе са другим југословенским народима и на односе са Албанцима. Када су у питању инциденти на Косову, чак и дневна штампа у Србији користила је бомбастичне информације и распаљивала националистичке страсти.¹⁷⁸⁷

Лист *Православље* од почетка 1980-их постаје гласноговорник наратива о вечној угрожености српског народа и о Косову које је „наше памћење, наше огњиште, жића нашег бића“.¹⁷⁸⁸ У листу се све чешће објављивали текстови о насиљу над Србима на Косову. Главни коментатор и писац текстова је Атанасије Јевтић. Он је посебно искористио убиство Данила Миљинчића, Србина из села Самодрежа код Вучитрна, ког је убио Албанац Мујо Ферат 2. јуна

¹⁷⁸⁰ Obradović, Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918 – 1941)*, 68.

¹⁷⁸¹ Исто, 105.

¹⁷⁸² Види бројне примере оваквог поступања у: исто, 115 – 120.

¹⁷⁸³ Исто, 119.

¹⁷⁸⁴ Jovanović, Vladan, *Slika jedne neuspele integracije – Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd: Pešćanik/Fabrika knjiga, 2014, 121.

¹⁷⁸⁵ Ejodus, Filip, *Crisis and Ontological Insecurity Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, London: Palgrave, 2020, 70 – 73.

¹⁷⁸⁶ „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“, *Православље*, 364, 15. мај 1982, 1 – 4.

¹⁷⁸⁷ Видети примере у: Ђокић, Бојан, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој аутономној покрајини Косово 1981 – 1989*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, докторска дисертација, 54 – 76.

¹⁷⁸⁸ „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову“.

1982.¹⁷⁸⁹ На суђењу, на ком је убица осуђен на смртну казну, утврђено је да сукоб није имао националну позадину, већ је спор био око имовинских односа.¹⁷⁹⁰ Међутим, јавност у Србији добила је другу поруку и ово убиство је постало симбол трајног страдања Срба на Косову, пре свега кроз преношење речи Данилове мајке Данице да су јој тако и мужа Славољуба убили албански сепаратисти, иако је утврђено да су за његово убиство осуђени њен отац и најстарији син.¹⁷⁹¹ *Православље* се одмах укључило у промоцију случаја Милинчић као симбола судбине Срба на Косову кроз текст Атанасија Јевтића у ком он повлачи паралелу између Данила Милинчића и српског народа на Косову.¹⁷⁹² Већ у следећем броју, *Православље* је објавило колаж од чланака из српских медија о овом случају, посебно наглашавајући речи Данице Милинчић: „Не верујем у њину власт“.¹⁷⁹³

Интелектуална елита укључила се тек средином 1980-их у акцију поводом Косова, препознајући у овој теми огроман потенцијал за формулисање политичке алтернативе. Формално се то радило пре свега кроз већ помињани *Одбор за проучавање Косова и Метохије* у оквиру ког је настало 1985. дело Димитрија Богдановића – *Књига о Косову*. Књига је свечано промовисана у Академији и постала је веома популарна.¹⁷⁹⁴ Суштина књиге било је доказивање да постоји српско историјско право на Косово и да су Албанци уљези чије је насељавање на Косову од 18. века до данас „оставило у историјској свести српског народа крвав траг насиља, мрачну слику која се не може избрисати“.¹⁷⁹⁵ По Богдановићевој конструкцији, цела историја Албанаца на Косову је више-мање непрекинуто насиље над Србима које он означава као „континуирани геноцид“ који траје и у СФРЈ када се стварају покрајине „да би се ослабила Србија“, а албански националисти раде у сарадњи са комунистичким руководством земље да остваре етнички чисто Косово.¹⁷⁹⁶ Књига је брзо стекла култни статус и постала је једна од цитиранијих међу националистичким интелектуалцима. Промена у понашању УКС (али и целокупне културне јавности) према Косову, везује се управо за 1985, о чему речито сведочи и податак да ни у *Књижевним новинама* ни у омладинском часопису *Књижевна реч* нема ниједног текста о Косову у периоду од 1981. до 1985, док од 1985. ова тема постаје једна од главних у оба гласила.¹⁷⁹⁷

До заокруживања дискурзивног оквира у коме се кретала реторика нове културе сећања када су у питању Албанци и Косово долази у Меморандуму САНУ 1986. године. Косово се тамо третира као једна од најважнијих тема, а политички захтеви косовских Албанаца, посебно након 1981. означени су као „специјалан, али отворен и тоталан рат“ који је припреман деценијама и који ужива подршку „појединих политичких центара у земљи“ и као „неофашистичка

¹⁷⁸⁹ З.З, Н.С, „Убица притворен – истрага у току“, *Политика*, 4. јун 1982, 10.

¹⁷⁹⁰ И.К, „Смртна казна за Ферата Мују убицу Данила Милинчића“, *Политика*, 29. јул 1982, 7.

¹⁷⁹¹ Ђокић, Бојан, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој аутономној покрајини Косово 1981 – 1989*, 70.

¹⁷⁹² Атанасије Јевтић, „Са Косова и око Косова“, *Православље*, 356, 15. јун 1982, 3.

¹⁷⁹³ „Породица Милинчић није напустила огњиште“, *Православље*, 357, 1. јул 1982, 5.

¹⁷⁹⁴ За годину дана је имала три издања, што је врло необично за књиге у издању САНУ, Stefanov, Nenad, „Producing and Cracking Kosovo Myths. The Serbian Academy of Sciences and Arts and the Emergence and Critique of a New Ethnonationalism, 1984 – 1990“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 347.

¹⁷⁹⁵ Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову*, 139.

¹⁷⁹⁶ *Исто*, 309 – 310.

¹⁷⁹⁷ Башчаревић, Иван, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, Београд: Филозофски факултет, 2016, докторска дисертација, 131 - 132.

агресија“.¹⁷⁹⁸ Над Србима се на Косову врши „физички, политички, правни, културни геноцид“ који је „најтежи пораз у ослободилачким ратовима што их је водила Србија од Орашца 1804. до устанка 1941. године“.¹⁷⁹⁹ Кривца за овакво стање писци Меморандума препознали су у комунистичкој, југословенској власти и у опортунистичким српским политичарима. Академици су у тексту изложили готово све што ће крајем те деценије постати саставни део колективног памћења становништва – Косово је фактички добило статус Републике, границе између Косова и Албаније биле су отворене, извршена је индоктринација преко језика, образовања и културе из Албаније, савезне власти су опструисале истраге и прикривале злочине Албанаца над Србима, итд. Све су ово теме које ће прорежимски медији развијати у годинама након Меморандума, служећи се истим фразима као и академици.

Поред већ описаног случаја Милинчић, још један случај насиља вешто је искоришћен од националистичке јавности. Ђорђе Мартиновић, пољопривредник из околине Гњилана, јавио се у гњиланску болницу 1. маја 1985, са остацима стаклене флаше у ректуму. Од тог тренутка две паралелне верзије догађаја ушле су у јавност, већ оштро подељену по националном кључу на Косову. Док је верзија коју су саопштили званични органи Косова, укључујући полицију, била да се Мартиновић повредио приликом samozадовољавања, српски интелектуалци и црква лансирани су верзију да су Мартиновића напали Албанци и то тако што су му флашу натакнуту на дрво гурнули у ректум. Дејан Јовић је оценио да је овај случај појачао перцепцију о ‘геноцидности’ Албанаца и створио осећај страха код Срба.¹⁸⁰⁰ Важан елемент целе приче био је наводно заташкавање случаја у ком су учествовали савезни органи, ЈНА и фамозни Стане Доланц као шеф савезне полиције. Мића Поповић је насликао Мартиновића разапетог на крсту, као Христоса. Уз Албанце који га разапињу на крст, у првом плану је лик полицајца који не обраћа пажњу на цео догађај и тиме симболише равнодушност (па и саучествовање) државе у патњама Срба.¹⁸⁰¹ Брана Црнчевић је овај случај назвао „Јасеновац за једног човека” и захтевао је да га СПЦ прогласи за свеца.¹⁸⁰² Удружење књижевника Србије одржало је 16. јуна 1985. делегатску скупштину са које је послато отворено писмо Скупштини Србије са захтевом да формира комисију која би утврдила све околности случаја Мартиновић.¹⁸⁰³ На фестивалу југословенског документарног и краткометражног филма у Београду у марту 1988, исте вечери приказана су три филма о Косову, од којих је један био о судбини Ђорђа Мартиновића, а на улазу у Дом синдиката (где се фестивал одржавао) постављена је скулптура богиње правде Јустиције са повезом и теразијама на којима је у једном тасу била разбијена флаша, а у другом зашиљено дрво.¹⁸⁰⁴

Висок наталитет Албанаца сагледаван је као део плана за освајање територије. Ова тврдња уклапала се у стереотипно виђење Албанаца као примитивних и насилних дивљака, који немају своју индивидуалност, већ све што раде – раде за своју заједницу. Овај рад за више циљеве нације подразумевао је и стратешко прављење великог броја деце, како би бројчано победили друге народе, пре свега Србе.¹⁸⁰⁵ Дискурс по коме је високи наталитет политичко оружје у

¹⁷⁹⁸ Михаиловић, Коста, Василије, Крестић, *Меморандум САНУ после тридесет година*, Београд: Вечерње новости, 2017, 178.

¹⁷⁹⁹ Исто, 179.

¹⁸⁰⁰ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 352.

¹⁸⁰¹ Dragović Soso, Jasna, *Spasioci nacije*, 201.

¹⁸⁰² Brana Crnčević, „Logor za jednog čoveka“, *Duga*, 16. jun 1985, 9

¹⁸⁰³ Spasojević, Svetislav, *Slučaj Martinović*, Београд: Partizanska knjiga, 1986, 63 - 64.

¹⁸⁰⁴ Милан Митић, „Косово у пакету“, *Вечерње новости*, 31. март 1988, 20.

¹⁸⁰⁵ Macdonald, David Bruce, *Balkan Holocausts?*, 76 – 78.

међунационалном спору врло брзо је ушао у партијске и државне структуре и у званични говор. Тако је Коча Јончић, угледни стручњак за националне мањине и члан ЦК СКЈ, на 22. седници овог тела 17. новембра 1981, изнео став да је постоји „подстицање претерано високог прираштаја албанског становништва од стране националистичких елемената” и да је оно „комплементарно подстицању насилног исељавања Срба и Црногораца, јер узајамно и заједно тенденциозно усмеравају те две акције ка истом циљу: етнички чистом Косову и другим подручјима Југославије”.¹⁸⁰⁶ Генерал Пеко Дапчевић оштро се супротставио оваквој реторици уз речи: „Мене је стид да сада ми слушамо овдје један другог колико се ко множи у Југославији и колико ко више дјеце има; или то да смо у Југославији дошли и на то да пребројавамо колико се множе Хрвати, колико Срби, колико Црногорци, Албанци, Мађари итд. Немојмо то ми да радимо”.¹⁸⁰⁷

Међутим, флоскула о наталитету као оружју постала је након 1987. свеprisутна како у медијима и публицистици, тако и у говорима партијских званичника. Недељник *НИН* пронашао је 1989. гинеколога који је 10 година радио на Косову и на основу тога извукао далекосежне закључке о наталитету као стратешком циљу „националиста и сепаратиста”, али и разликама у обољевању између Српкиња и Албанки, између осталог и закључак да жене муслиманке не мењају сексуалне партнере, за разлику од хришћанки, те су мање подложне обољевању од рака.¹⁸⁰⁸ Председник Удружења универзитетских наставника и других научних радника СР Србије, Војислав Стојановић (иначе један од најугледнијих хирурга у Југославији и учесник НОБ-а од 1941. године), оцењивао је у име своје организације да Албанци следе Хитлерове идеје о освајању животног простора и да су с тим циљем развили „нечувену и невиђену пропаганду за што већи фертилитет својих сиромашних и јадних жена”.¹⁸⁰⁹ Генерал Павле Јакшић у својим мемоарима писао је да „експлозивни наталитет – на рачун југословенске заједнице – тешко да није политички форсиран у циљу стварања етнички чистог Косова – дела будуће Велике Албаније – коминтерновске и фашистичке замисли”.¹⁸¹⁰

Супротни ставови дочекивани су са нескривеним чуђењем, па чак и са непријатељством. Новинар Лука Мичета, у тексту против Коче Поповића у *НИН*-у 1989. између осталог замера овом што је изјавио да албанска демографска експлозија није планирана уз реченицу: „Гледиште којем коментар заиста није потребан”.¹⁸¹¹ Питање наталитета све чешће се помињало и на седницама највиших политичких форума. Радомир Трајковић на седници ЦК СКС посвећеној Косову, у фебруару 1990. истицао је да висок наталитет није због традиције него је то циљ сепаратиста, објашњавајући да због тога постоји висок наталитет и код породица где су супружници интелектуалци.¹⁸¹² И албански лекари били су честа мета напада и део завере, а приписиване су им најмонструозније оптужбе, без икаквих последица. Новинар Вуксан Церовић, чија књига о континуираној контрареволуцији на Косову је штампана 1989. у великом тиражу, писао је за докторку Сехадете Мекули, директорку Гинеколошко-акушерске клинике Медицинског факултета у Приштини да стерилише, па чак и да убија српску и црногорску децу и жене.¹⁸¹³ Петар

¹⁸⁰⁶ 22. седница ЦК СКЈ – *Politička platforma za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu*, Београд: Комунист, 1981, 204.

¹⁸⁰⁷ *Исто*, 216.

¹⁸⁰⁸ Владан Томић, „Кријући од мужева“, *НИН*, 8. јануар 1989, 24 – 25.

¹⁸⁰⁹ Војислав Стојановић, „Истина о геноциду на Косову и Метохији“, *Политика*, 10. фебруар 1990, 19.

¹⁸¹⁰ Јакшић, Павле, *Nad uspomenamа II*, 466.

¹⁸¹¹ Лука Мичета, „Како нас види Коча Поповић“, *НИН*, 5. март 1989, 23.

¹⁸¹² АС, Б2, к. 513, Излагање Радомира Трајковића на 3. седници ЦК СКС, 15. фебруар 1990.

¹⁸¹³ Церовић, Вуксан, *Косово – контрареволуција која тече*, Београд: Нова књига, 1989, 278 – 279.

Грачанин, народни херој и првоборац, тада председник Председништва Србије, у септембру 1988. је упозоравао да се албански национализам радикализује и да се организовано нападају Срби „скоро истовремено у свим срединама у Покрајини где живе“, као и да се „са зебњом одлази на прегледе код лекара Албанаца“.¹⁸¹⁴ Сам Слободан Милошевић укључио се у овај тренд упозоравајући у септембру 1988: „У Европи данас нигде нема силовања на националној основи, нити има на тој основи понижења деце и старца, барем не масовно и организовано“. По његовим речима, Срби са Косова су баш зато показали „стрпљење за неефикасност своје државе“ какво не би показао ниједан народ у Европи, уз упозорење: „овог лета је том стрпљењу дошао крај“.¹⁸¹⁵

Контролисана штампа пратила је партију у стопу. Поред бројних репортажа, чланака, анализа и фељтона о тешком положају Срба и Црногораца на Косову и проблемима које само уставне промене могу да реше, служили су се и фотографијом, као моћним средством за преношење поруке и за изазивање емоција. Један од најпознатијих случајева је фотографија коју је фоторепортер *Политике* Миољуб Јелесијевић направио у селу Прекале код Србице, где жена чува децу са пушком о рамену.¹⁸¹⁶ Касније су се појавиле информације да је репортер додао жени пушку да би му фотографија била упечатљивија, но шта год да је истина, у питању је једна од моћних слика-симбола које су градиле колективно памћење на положај Срба на Косову.¹⁸¹⁷ Познати фоторепортер НИИ-а, Томислав Петернек, својим фотографијама из новембра 1988. доказивао је да Албанци намерно носе југословенску заставу наопако, да врх звезде петокраке буде на доле, јер „по паганском обичају, звезда наопако има значење демона-ђавола“.¹⁸¹⁸

И овде је партија (и њој подређена штампа) само преузела реторику од националистичке интелигенције. Добрица Ћосић је у новембру 1986, у писму Споменки Хрибар, упозоравао да је силовање „облик тоталног рата који се против српског народа води плански и систематски са батаљонима малолетника отрованих националном мржњом, које штите власт и закон“. Он је том приликом наводио да му је неименовани пријатељ рекао да у општини Клина силовано током тог лета преко 20 девојака и девојчица, како лекари Албанци (он их зове Шиптари) не желе да констатују повреду силованим Српкињама, како су пре 15 година малолетни Албанци каменовали старца од 80 година, „а онда га као мали псићи опколили, оборили, изгазили и дотукли“.¹⁸¹⁹ И Дејан Јовић цитира ово писмо као показатељ „до које је мјере перцепција о сексуалним злочинима Албанаца ушла у јавни дискурс“.¹⁸²⁰ У истом месецу, Слободан Милошевић је на састанку у Председништву СФРЈ поводом ситуације на Косову говорио да „штаб контрареволуције очигледно озбиљно форсира метод силовања и понижавања за распиривање мржње и погоршавање стања“.¹⁸²¹ Реторика двојице вођа српског националног покрета, политичког и интелектуалног, све више се подударала како је партија улазила у савез са национализмом, али на

¹⁸¹⁴ АС, Б2, к. 508, Уводно излагање Петра Грачанина, Заједничка седница председништва СР Србије и председништва ЦК СКС, 5. септембар 1988.

¹⁸¹⁵ Милошевић, Слободан, *Године расплета*, 257.

¹⁸¹⁶ Оригинална слика објављена је у *Радио ТВ ревији* (издање куће *Политика*) 9. септембра 1988: Раде Негојевић, „Оружјем чувају своју децу“, *Радио ТВ ревија*, 9. септембар 1988, 30. Касније су је преузела сва издања ове куће и редовно су њом илустровала текстове о Косову.

¹⁸¹⁷ Видети више о целом случају у: Boris Dežulović, „Kako je sporni otkup stana teži greh od nespornog raspirivanja mržnje“ *Dosije NUNS*, 28 (mart – maj 2009).

¹⁸¹⁸ Томислав Петернек, „Петокрака као демон“, *НИИ*, 11. децембар 1988, 22.

¹⁸¹⁹ Ћосић, Добрица, *Српско питање – демократско питање*, 87.

¹⁸²⁰ Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, 354, f. 27.

¹⁸²¹ АЈ, фонд 803, ф. 448, састанак у Председништву СФРЈ поводом ситуације на Косову, 6. новембар 1986, неауторизоване магнетофонске белешке.

питању Косова већ 1986. се види потпуно поклапање. Косовско питање је стога лако постало темељ поменутог савеза и кључна тема Милошевићевог похода на власт кроз АБ револуцију.

5.2.4. Југословенска држава и Албанци у ревизионистичком наративу

Наративи албанских и српских националиста слагали су се у нападима на однос југословенске државе према Албанцима. Наравно, ти су напади долазили из дијаметрално другачијих позиција. За албанске националисте свака Југославија била је тамница, држава Јужних Словена у којој су они били потлачено. За српске националисте, социјалистичка Југославија била је држава која је Албанце фаворизовала, давала им права на уштрб српских националних интереса и на крају их довела до тога да на Косову направе сопствену државу. Мета српских националиста посебно је била политика југословенске државе након Брионског пленума и пада Александра Ранковића. Период пре тога, када су Удба, војска и полиција, састављене у огромној већини од Срба и Црногораца, спроводили масовну репресију над Албанцима представљан је двоструко – некада са носталгијом (јер су Албанци били „под контролом”, а Срби су владали Косовом), а некада уз просто игнорисање чињеница о репресији и једноставно успостављање антисрпског континуитета у деловању југословенских власти све од краја Другог светског рата.¹⁸²²

Говорећи о ситуацији пред попис становништва 1971. Слободан Селинић, између осталог, каже да су „на Косову и Метохији била свежа сећања на демонстрације Албанаца, а националне односе је оптерећивало и протеривање и исељавање Срба и Црногораца”.¹⁸²³ Репресију над Албанцима која је трајала скоро до пред сам тај попис, Селинић није видео као нешто што је „оптерећивало националне односе”. Овакав однос, између игнорисања и оправдавања, постаће ускоро закономерност када је у питању однос српских ревизиониста према периоду 1945 – 1966. на Косову. Бранко Петрановић у свом волуминозном делу *Историја Југославије 1918 – 1988*. не бележи ништа занимљиво у периоду од 1945. до 1966. када су косовски Албанци у питању. Али велику пажњу придаје Брионском пленуму као преломној тачки за Косово. Под наводнике ставља било какву репресију над Албанцима до тада на Косову, а истиче као најважнију последицу демократизације и децентрализације земље након пада Ранковића „преузимање целокупне власти на Косову од стране ‘ђаковичке групе’, чији је највећи број припадника стигао из Албаније 1941. године”. Овако Петрановић описује тај период: „Збила се појава без преседана у савременој историји: да група албанских комуниста из емиграције преузме целокупну власт у области, односно покрајини, ослоњена на део српских и црногорских кадрова који су, опседнути влашћу, сарађивали без обзира на карактер спровођене политике.”¹⁸²⁴ Иако је врло лако и прецизно дефинисао ко је „владао” Косовом након 1966, о томе ко је владао пре те године, Бранко Петрановић нам ништа не саопштава у свом капиталном делу.

Поменута ђаковичка група била је у центру пажње још једне велике ревизионистичке приче активирани крајем 1980-их. У склопу борбе против албанског сепаратизма и утицаја из НР Албаније, Удба је хватала многе групе које су, с разлогом или не, сумњичене за непријатељску

¹⁸²² О репресији над Албанцима и третирању целе заједнице као сумњиве и непријатељске видети више у: Ströhle, Isabel, „The Yugoslav State Security Service and Physical Violence in Socialist Kosovo”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 4, 6, (2021), 101 – 130; Гаталовић, Миомир, *Југословенска државна политика на Косову и Метохију 1958 – 1974*, 269 – 295.

¹⁸²³ Селинић, Слободан, „Национално питање у попису становништва Југославије 1971”, *Токови историје*, 24, 1 (2016), 63 – 64.

¹⁸²⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 - 1988 III*, 388 – 389.

делатност. Једна од тих група осуђена је 1956. пред судом у Призрену и то суђење познато је под именом Призренски процес. Од других сличних суђења издвојило се по помињању највиших косовских руководилаца као људи који су одржавали везу са Сигуримијем – албанском тајном службом, укључујући Фадила Хоџу, Мехмета Хоџу, Имера Пуљу, Џевдета Хамзу и још неке. За овакве тврдње нису постојали материјални докази, ништа осим тврдњи неких сведока да су писма (чију садржину нису знали) требало да буду испоручена поменутиим функционерима (а и ове изјаве дате су у истрази, пред Удбиним иследницима, што само по себи доводи у сумњу њихов садржај).¹⁸²⁵ Списак људи који су учествовали у истрази и кривичном прогону наводних сарадника Сигуримија сам по себи говори много о тадашњем времену и политици – наиме, од првог до последњег сви су били српске националности.¹⁸²⁶ Интервенцијом из Београда (није најјасније чијом) у самом процесу се није инсистирало на именима ових функционера (иако су поменути), али је након пада Ранковића процес означен као један од примера обрачуна са албанским вођством на Косову.¹⁸²⁷

На захтев косовских власти, процес је поново отворен 1968, а осуђени су рехабилитовани.¹⁸²⁸ Ипак, идеја о одговорности скоро целокупног врха косовских Албанаца за сарадњу са Албанијом, која је лако доказивала да су сви Албанци непријатељи и да међу њима нема никаквих разлика, била је сувише привлачна за српске ревизионисте. Целу причу поново је отворила Љиљана Булатовић, уредница недељника *Интервју*, објављујући 1987. низ текстова о Призренском процесу, базираних на исповестима бивших удбаша и полицајаца који су учествовали у истрази.¹⁸²⁹ Наравно, закључак је био неупитан – сви поменути косовски функционери, укључујући и главну мету – Фадила Хоџу, радили су за *Сигурими* и били су део завере против Југославије и Србије. По њеном суду, та је завера настављена и касније, након 1966, када су поменути функционери преузели власт на Косову и уз помоћ савезних органа активно радили на етничком чишћењу Косова и његовом отцепљењу од Југославије.¹⁸³⁰ Остали медији врло спремно су дочекали нову причу у оквиру ревизионистичког наратива о Косову и Албанцима, посебно овако потентну за инаугурацију нове политике историје.¹⁸³¹

Како треба поступати са Албанцима и са Косовом, националисти су показивали коришћењем специфичне политике историје која је славила период војне управе на Косову,

¹⁸²⁵ Занимљиво је да је стан Мехмета Хоџе у Београду, где је он живео и радио у то време, био прислушкиван од 1956. до 1964. и да, по сведочењу Светислава Стефановића, нису пронађени никакви компромитујући материјали, Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ од 21. јуна 1968, у: *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, 331.

¹⁸²⁶ Булатовић, Љиљана, *Призренски процес*, Нови Сад: КЗНС, 1988, 10.

¹⁸²⁷ У иступању на 6. седници ЦК СКС, 1966, чија тема је била злоупотреба служби безбедности и обрачун са Ранковићевим наслеђем, Вели Дева је управо Призренски процес означио као најкрупнију аферу чији циљ је био да „докрајчи један број кадрова из редова Шиптара, и то најугледнијих“, Извод из стенографских белешки са VI седнице ЦК СКС, 14 – 15. новембар 1966, у: *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, 803.

¹⁸²⁸ Гаталовић, Миомир, *Југословенска државна политика на Косову и Метохију 1958 – 1974*, 334 – 336.

¹⁸²⁹ На основу ових текстова Булатовић је 1988. издала и високотиражну књигу о Призренском процесу: Булатовић, Љиљана, *Призренски процес*.

¹⁸³⁰ Овај ревизионистички наратив и даље је присутан код националистичких историчара који пишу и 2022. о завери Фадила Хоџе и његове групе „која је заводио режим страха и насиља над Србима крајем шездесетих година“, Вукадиновић, Игор, „Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године“, *Токови историје*, 2 (2022), 150.

¹⁸³¹ *Политика* је одмах у септембру 1987, у наставцима преносила главне исповести полицајаца и удбаша из *Интервјуа* као сензационалну вест, видети: „Из ванредног броја Интервјуа“, *Политика*, 1 – 4. септембар 1987. Тема је и касније с времена на време покретана у медијима, када је актуелни политички тренутак захтевао овакву, креативну употребу политике историје, видети, на пример: Александар Војводић, „Како је тужилац ’поништио’ правоснажну пресуду изречену на ’Призренском процесу’“, *Политика експрес*, 4 – 6. јуна 1990.

заведене 1944. године. *НИИ* је 1988. жестоко напао критику војне управе на Косову, бранећи је управо ставовима тадашњих војних и полицијских команданата. Људи задужени за спровођење војне управе, попут генерала Саве Дрљевића, позивани су у медије у тренуцима кризе на Косову, да објасне континуитет деловања албанског сепаратизма, али и неопходност оштре борбе против те појаве.¹⁸³² Косовски Срби, учесници анкете о исељавању коју је САНУ радила 1985-86. године, такође су у великом броју препознавали Брионски пленум и пад Ранковића као вододелницу, уз наглашавање да тада почињу притисци, да се ситуација мења, да је до Брионског пленума „све било добро”, да од тада „Албанци дижу главу” и да су „просто подивљали”, да су пре 1966. Срби били већина у партији, а да су сада „Албанци на власти”, да се уводи албански језик у школе и слично.¹⁸³³ Марко Никезић је 1969. препознао ову тенденцију у говору Добрице Ћосића и овако је описао: „Ћосић је говорио, већ тада (на 14. седници ЦК СКС 1968 – прим.аут.) о незахвалности Албанаца према широкогрудости која је према њима показана. Очигледно, да му је изгледало да је оно што се дешава после Четвртог пленума извесна распуштеност, да је то прекид једног, иначе нормалног стања које је владало 20 година. И ту и јесте наш проблем, јер има још увек много људи у Србији а сигурно и у Савезу комуниста, који сматрају да је све то што је било на Косову 20 година – нормално”.¹⁸³⁴ Управо нормализација политике према Косову и Албанцима како Краљевине Југославије, тако и социјалистичке Југославије до 1966, била је важан циљ српских националиста током њихових ревизионистичких напора.

Социјалистичка Југославија, по матрици из Меморандума, ускоро је у провладиној штампи у Србији постала главни кривац за ситуацију на Косову. Новинар *НИИ*-а Рајко Ђурђевић навео је у фебруару 1990. читав списак грехова Југославије, од досељавања Албанаца, преко забране повратка српским колонистима, затим претварања српских њива у утрине, уништавања црква и споменика, принудног откупа само од Срба, утеривања Срба у задруге, смањења војске на Косову, куповања кућа и беле технике албанским емигрантима, потапања српских села, запошљавања Албанаца, до укидања имена Метохија и готово свега другог што му је тог тренутка пало на памет.¹⁸³⁵ По њему, све ово нису могли да остваре сами албански сепаратисти, већ је кривица на Југославији која је „не само стварала услове за геноцид над Србима већ и директно учествовала у њему” и чији врх је „раскућио пола милиона Срба” и „ископао њихов корен и огњишта”. Срби на Косову, закључио је Ђурђевић, издржали су све у историји, али „не и мере нове Југославије”.¹⁸³⁶

Свака тежња у доба Југославије да се Албанцима обезбеде већа права, и културна, али посебно политичка, у ревизионистичком наративу представљана је као непријатељство, па чак је и изједначавана са одобравањем или подстицањем насиља над Србима. Посебно је на мети била поменута Бујанска конференција, која није оспоравана само политички, већ је у новом наративу постала непријатељски и велеиздајнички акт уперен против Србије и Југославије. Неколико српских уметника са Косова организовано су 1987. вратили *Децембарске награде* (тако су се звала највиша покрајинска признања – пандан награди АВНОЈ-а на савезном нивоу) које су добијали претходних година, јер су, наводно, тек тада схватили да су везане за обележавање Бујанске

¹⁸³² Саво Дрљевић, „Бујански корени“, *НИИ*, 5. март 1989, 18.

¹⁸³³ Петровић, Ружа и Благојевић Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, 126, 133, 174, 312.

¹⁸³⁴ *Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala*, 113.

¹⁸³⁵ Рајко Ђурђевић, „Како је држава раскућила Србију“, *НИИ*, 18. фебруар 1990, 8 – 12.

¹⁸³⁶ *Исто*, 12.

конференције.¹⁸³⁷ У настојања да се учврсти нови наратив о Бујанској конференцији укључили су се убрзо и историчари у Србији. У организацији Комисије за историју ЦК СКЈ у новембру 1988. је организована научна конференција о овом догађају. Док су албански историчари бранили конференцију као најзначајнији политички догађај НОБ-а на Косову и као остварење начела о праву народа на самоопредељење, српски су полазили од претпоставке да је захтев за самоопредељењем Албанаца непријатељски чин сам по себи и корен свих невоља на Косову. Историчар Миомир Дашић прецизно је дефинисао да је остварење права Албанаца на самоопредељење „најдиректније уперено против интереса српског и црногорског народа, против њихових националних и историјских права на Косово и Метохију”.¹⁸³⁸ *Политика* је данима објављивала главне тезе из наступа српских научника и публициста, док је албанске исмејала и њихова излагања оценила као произвољна и научно неутемељена, закључивши да су албански научници дошли на скуп „са унапред припремљеном платформом која је више политичка него научна”.¹⁸³⁹

Крајем 1980-их долази до поплаве текстова у прорежимским медијима и различитим публицистичким издањима о континуитету непријатељског деловања албанских функционера од Другог светског рата, па кроз цео социјалистички период. Осим напада на југословенску званичну политику, циљ је био и представљање Албанаца као хомогене целине, слично као и у већ објашњеном хрватском случају. За готово сваког угледног Албанца изнете су тврдње да је у младости сарађивао са фашистима. Најважнија мета био је најмоћнији албански функционер у Југославији – Фадиљ Хоџа. У складу са ревизионистичком методологијом Хоџа је постао одговоран за све што се десило на Косову, укључујући учешће у наводној завери за убиство Боре Вукмировића и Рамиза Садикуа, а касније и Миладина Поповића, секретара Обласног комитета СК Косова и Метохије и једног од организатора устанка у Албанији и на Косову.¹⁸⁴⁰ Иако никакви докази нису постојали о умешаности Фадиља Хоџе у ове ствари, Милошевићев идеолог Првослав Ралић 1989. у *Политици* у чланку посвећеном овом косовском функционеру, набраја све погинуле и убијене функционере у току рата, закључујући да су њихово убиство организовали „они којима су сметали прави револуционари и југословенски оријентисани Албанци“ и констатује: „није тешко наслутити ко би то могао да буде”.¹⁸⁴¹ *Дуга* је била још маштовитија, па је у неколико бројева на пролеће 1989, Фадиљ Хоџа постао „Мусолинијев стипендиста“, организатор укључивања фашиста у партизанске редове на Косову, сарадник Енвера Хоџе, човек који је преварио Тита, па чак и одговоран за покушај самоубиства Панајота Пљакуа, високог албанског функционера који је пребегао у Југославију 1957.¹⁸⁴²

За коначан обрачун са Хоџом искоришћена је и његова наводна изјава на неформалном ручку са борцима у близини Призрена крајем 1986. године. *Политика* је годину дана касније волшебно дошла до белешке коју је неко од присутних на ручку саставио и у којој се тврди да се Хоџа шалио на рачун силовања и то уз речи да треба либерализовати проституцију и доводити

¹⁸³⁷ Песникиња Даринка Јеврић вратила је награду коју је добила још 1974. године уз речи да је „згранута и понижена“, М. Ж., „Згранута и понижена“, *Политика*, 15. септембар 1987, 8.

¹⁸³⁸ Миомир Дашић, „Сепаратизам има дубоке корене“, *Политика*, 23. децембар 1988, 10 – 11.

¹⁸³⁹ Сава Даутовић, „Одбрана сепаратистичког акта“, *Политика*, 21. децембар 1988, 10 – 11.

¹⁸⁴⁰ Видети, на пример, књигу бившег функционера Удбе на Косову, Спасоја Ђаковића из 1989, која је цела посвећена Фадиљу Хоџи: Ђаковић, Спасоје, *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*, Београд: Научна књига, 1989.

¹⁸⁴¹ Првослав Ралић, „Ко то убија истомишљенике“, *Политика експрес*, 31. децембар 1989, 12.

¹⁸⁴² Vanja Bulić, „Isto misli Hodža u Tirani i Hodža u Prištini“, *Duga*, 1. april 1989, 26 – 29, 74 – 75; Vanja Bulić, „Gorčine jednog revolucionara“, *Duga*, 29. april 1989, 28 – 31.

Српкиње и жене других националности пошто су оне, за разлику од Албанки, спремније да на такве ствари пристану.¹⁸⁴³ И неки присутни на скупу и сам Хоџа оштро су демантовали ову изјаву, али је она ипак покренула талас протеста жена српске националности на Косову, а касније и у Београду.¹⁸⁴⁴ Истинитост изјаве, по класичној ревизионистичкој матрици, више није била важна. Правница Зорица Мршевић у анализи за часопис *Правни живот* позвала је на утврђивање кривичне одговорности Хоџе због ове изјаве лаконски закључујући да деманти „није много веродостојан“.¹⁸⁴⁵ Борци српске националности из Београда, а који су били пореклом са Косова, поднели су 1987. кривичну пријаву против Фадила Хоџе и бројних других функционера у којој су на 12 страница описали све што је у штампи могло да се пронађе тих година о албанским функционерима, од тога да су радили за Сигурими, преко организовања убиства Боре, Рамиза и Миладина Поповића, па до спровођења „контрареволуције“. Кривична пријава је са правног становишта била бесмислена, али је служила српским медијима да је повремено ваде из фиоке и подсећају јавност на њене наводе који су представљани као чињенице.¹⁸⁴⁶

Посебно је било важно облатити најугледније и несумњиво пројугословенски оријентисане Албанце, јер је то дефинитивно потврђивало тезу да су сви исти. Познати књижевник, функционер и дипломата, Реџај Сурои, оптужен је да је био припадник СС јединице *Скендербег* и то 1944. када је имао 15 година. По уходаном рецепту, тврдњу је прво објавио новинар Миле Кордић у књизи *Ој, Косово* 1988. године (и то као причу коју је, наводно, чуо од једног колеге), да би је затим као посланичко питање у Савезној скупштини изнео делегат Васа Ђукановић, а одатле пренели режимски медији.¹⁸⁴⁷ Амбасадор Сурои погинуо је у саобраћајној несрећи у Шпанији недуго након тога (22. децембра 1988), што није спречило *НИН* да објави текст у коме се поново износе ове оптужбе уз цинично жаљење што никада нису проверене. Штавише, новинар *НИН*-а Стеван Никшић потенцирао је као релевантну и чињеницу да је Сурои брат жене Фадила Хоџе „која је ратних дана у Призрену виђена и сликана са припадницама фашистичког покрета“. На списак „грехова“ Суроиа додаје се и наводна тврдња „шпанске штампе“ да је амбасадор био близак са две Албанке које су покушале да из Шпаније изнесу већу количину шпанских пезета. Иначе, Реџај Сурои је дипломирао на Правном факултету у Београду, био је уредник Радио-Приштине, потпредседник косовске владе, директор *Рилиндије*, заменик Савезног секретара иностраних послова, амбасадор Југославије у Боливији, Мексику и Шпанији, учествовао је у оснивању Приштинског универзитета, писао је књижевна дела и публицистику... Овакву биографију новинар Стеван Никшић назвао је „спорни људски досије“.¹⁸⁴⁸

Напори националистичке интелигенције да се нови наратив о Албанцима учврсти достигли су свој врхунац крајем 1980-их, посебно 1989. Еуфорија која је захватила земљу врхунац је достигла приликом обележавања 600 година од Косовске битке, 28. јуна 1989. Поред бројних

¹⁸⁴³ Горан Козић, „Група изјава о силовањима“, *Политика*, 9. октобар 1987, 11.

¹⁸⁴⁴ Николић, Коста и Цветковић, Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20 веку (1912 – 1990)*, Београд: ИСИ, 2014, 200 – 205.

¹⁸⁴⁵ Зорица Мршевић, „Дефинисање кривиче Фадила Хоџе“, *Политика*, 28. децембар 1987, 6.

¹⁸⁴⁶ Видети, на пример: Vanja Bulić, „Komandante, zašto si nas izdao?“, *Duga*, 10. јун 1989, 25 – 28; Предраг Живанчевић, „Од издаје до увреде“, *ТВ Новости*, 20. октобар 1989, 18 – 19; Миленко Васовић, „Фадиљ је знао зашто пролеће касни“, *Политика експрес*, 4. март 1990, 10.

¹⁸⁴⁷ Кордић, Миле, *Ој, Косово*, Београд: Стручна књига, 1988, 43. *Политика* је ово питање извукла у наслов текста о скупштинским питањима тог дана, Мирјана Аксентијевић и Александра Мијалковић, „Да ли је ‘дипломата Реџаји’ наш амбасадор Реџаји Суроји у Шпанији“, *Политика*, 14. децембар 1988, 8.

¹⁸⁴⁸ Стеван Никшић, „Смрт спорног амбасадора“, *НИН*, 1. јануар 1989, 43 – 44.

књижевних и научних дела о којима је већ било речи, за ширу јавност је снимљен филмски спектакл *Бој на Косову*, у режији Здравка Шотре, а по тексту Љубомира Симовића, који је продуцирала Телевизија Београд.¹⁸⁴⁹ Уредник уметничког програма ТВ Београд, Милован Витезовић констатовао је поводом примедби да та кућа касни са снимањем филма, да смо „током дугих деценија били принуђени да се стидимо сопствене историје” и да ћемо убудуће „све мање каснити у односу на оно што морамо да учинимо”.¹⁸⁵⁰ Роберт Розенстоун је крајем 1980-их добро разумео и објаснио однос визуелних медија (филма, пре свега) и историје када је констатовао да су визуелни медији главни извор историјског знања за већину популације.¹⁸⁵¹ Симовићеву драму, као и филм, отвара питање „Куда се иде на Косово?“, на које Праља, као симбол „обичног народа” одговара: „Кога год да сретнеш, иде на Косово! Све што има ноге, иде на Косово (...) Можеш и у овом и у оном правцу! И оним узбрдо и оним низбрдо! И оним уз ветар, и низ ветар! И да оћеш не можеш промашити: данас у Србији и нема другог пута, до пута на Косово! Ни других путника до путника на Косово”.¹⁸⁵² Филм је премијерно пуштен на првом програму *ТВ Београда* 26. јуна у 20.00 часова, одмах након другог дневника, како је духовито приметио Марко Шуица, готово као додатак вестима.¹⁸⁵³

У фебруару 1990. одржана је посебна седница ЦК СКС о Косову, на којој је усвојен документ „СКС за мир, слободу, равноправност, демократију и просперитет Косова“ који је садржао нове мере репресије против Албанаца. У документу се наводи да је Косово „у читавом поратном периоду било попрште мање или више несметаног деловања албанског национализма и сепаратизма који је - у спреси и уз подршку национално-бирокарских структура у легалним органима - проузроковао тешке последице.“ Документ констатује и да се од 1941. одселило више од 400.000 Срба и Црногораца, а од 1961. до 1987. око 130.000, као и да је Србија Уставом из 1974. „вештачки и неисторијски подељена”.¹⁸⁵⁴ У јулу 1990. укинуте су готово све културне и научне институције Косова, попут косовске академије наука и уметности, историјског и албаношког института, завода за уџбенике и слично. Истог месеца законом су укинута скупштина и извршно веће Косова, а на крају, почетком 1991, укинута је и председништво Косова, чиме је покрајина остала без иједног легитимног органа власти.¹⁸⁵⁵ Ревизионистички наратив, чија суштина је била да је Косово света српска земља, а Албанци узурпатори и нецивилизовани непријатељи, у потпуности се реализовао на терену, претварајући аутономну покрајину у полуколонијалну територију над којом је Милошевићева власт спровођена репресијом и уз примену отворене дискриминације. На тријумфу ревизионистичког наратива о Косову, тријумфовала је политика Слободана Милошевића и тиме се у потпуности исплатило његово савезништво са националистичком идеологијом. Високу цену тог савезништва платили су прво Албанци, а убрзо затим и Срби, као и сви други на Косову и у целој Југославији.

¹⁸⁴⁹ Бој на Косову (1989), р. Здравко Шотра.

¹⁸⁵⁰ Исто.

¹⁸⁵¹ Rosenstone, Robert A., „History in Images/History in Words: Reflections on the Possibility of Really Putting History onto Film”, *The American Historical Review*, 93, 5 (1988), 1174.

¹⁸⁵² Симовић, Љубомир, *Бој на Косову*, Београд: СКЗ, 1991, 11.

¹⁸⁵³ Šuica, Marko, „The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation”, in: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States - History, Nationhood and the Search for Origins*, eds. R.J.W. Evans and Guy P. Marchal, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 169.

¹⁸⁵⁴ АС, Б2, к. 513, „СКС за мир, слободу, равноправност, демократију и просперитет Косова“, 3. седница ЦК СКС, 15. фебруар 1990.

¹⁸⁵⁵ Закон о престанку рада скупштине САП Косово и Извршног већа САП Косово, *Службени гласник СР Србије* 33/1990; Закон о престанку рада Председништва САП Косово, *Службени гласник СР Србије* 15/1991.

ЗАКЉУЧАК

Култура сећања као начин на који заједница памти своју прошлост, ослањао се у Југославији на доминантно колективно памћење, промовисано од кључних актера сећања, пре свега од власти и њој подређених државних институција и друштвених организација. Оно није било у потпуности хомогено и делом се развијало кроз стални рат сећања између различитих заједница, укључујући преживеле из рата, борце НОБ-а и друге актере који су имали интерес да сачувају своју верзију колективног памћења. Кључни елементи доминантне културе сећања били су званично промовисани иштићени државном репресијом. Били су то пре свега партизанска борба као оснивачки мит државе и кључни принцип на ком је Југославија почивала – братство и јединство њених народа и народности које је укључивало у себи равноправности народа и њихових република, југословенску варијанту решења компликованог националног питања у земљи. Оваква Југославија, заснована на поменутих вредностима, била је непремостива препрека за идеологију национализма. Да би ова идеологија завладала Југославија је морала да нестане. Рушење друге Југославије није било ни лако ни једноставно. Темелји земље били су јаки, пре свега заједничка херојска борба њених народа у партизанским јединицама и чињеница да је такав масован и истрајан отпор Хитлеру ретко ко пружио. Тај је темељ додатно учвршћен када је пружен отпор Стаљину 1948. и када је дефинитивно потврђена независност Југославије у односу на оба војно-политичка блока. Несразмерно велика улога у светској политици (кроз оснивање Покрета несврстаних, али и кроз упорно и доследно спровођење политике подршке угроженима и слабијима широм света) донела је земљи међународни углед, али и учврстила осећање поноса код Југословена. Масовна модернизација, укључујући описмењавање, развој науке, секуларизацију, борбу против патријархата и традиционалних друштвених односа који су велики део становништва држали у стању потлачености, такође је утицала да се међу грађанима развије јак осећај лојалности држави.

Националисти су све време чували алтернативна сећања, заснована пре свега на вернакуларном памћењу и усменој историји, али и на напорима националистичких научника, публициста и политичара из периода пре 1945. године. Од важнијих заједница сећања, поред оних локалних које су усменим преношењем чували (али и модификовали) лична сећања чланова заједнице претварајући их у колективно памћење, важни чувари националистичког наратива биле су верске организације и политичке заједнице у дијаспори настале на отпору комунистичком режиму. Ова сећања су повремено избијала на површину, посебно у временима када је јавни дијалог о националном питању постајао ужаренији. Иначе, овај дијалог никада није престао у Југославији (па је чак у неким тренуцима и подстицан од стране власти) и непрестано се укрштао са другим важним питањима, попут оних о уређењу земље и односима између република, покрајина и савезне власти, укључујући и економске односе. Ипак, доминантно колективно памћење било је довољно снажно да издржи ове повремене ударе. Партија и партијска држава на различите начине су штитиле то памћење, некада подстицањем расправе уз морални притисак на актере, а некада и коришћењем државне репресије. Велико је питање какви су били ефекти овог последњег метода. Постоји довољно чињеница, а многе од њих изнете су и у овом раду, да је репресијом постиган контраефекат. Утисак који је остајао код грађана након примене репресивних мера је да оно што мора да се брани силом и није толико снажно, а вероватно онда ни довољно вредно.

Колективно памћење, а са њим и заједница чијем је постојању доприносило, било је снажно, јер је почивало, како смо већ навели, на јаким темељима и на универзалним вредностима које су биле лако одбрањиве. Партизани су баштинили борбу против фашизма као универзалну борбу против зла и били су неспорни и врло уважени чланови антифашистичке коалиције. Са друге стране, партизански покрет и КПЈ која га је водила, од самог почетка су врло децидно заузели став против међусобног убијања југословенских народа. У том циљу су и активно деловали заустављајући крвави круг међусобне освете у готово немогућим условима комбинованог ослободилачког и грађанског рата у Југославији. Идеја нове државе почивала је на равноправности југословенских народа и њихових република које су у суштини биле историјске покрајине са својим, не само националним, специфичностима. То је подразумевало и строгу забрану истицања заслуга једног народа било за борбу против окупатора, било за стварање државе. Како је Тито говорио – сваки народ дао је у антифашистичкој борби онолико колико је могао. Сви ови елементи колективног памћења – равноправност народа, поштовање историјских покрајина, борба против освете и ресентимана, модернизација друштва, одсуство повлашћених националних елита, признање свачијег доприноса без међусобног мерења и упоређивања – сви до једног били су сушта супротност владајућем режиму сећања у Краљевини Југославији. И ово учење на грешкама и исправљање осећања неправде које је већина народа памтила као искуство прве Југославије, чинило је другу Југославију чвршћом и стабилнијом.

Од свих национализама (а сви су, по дефиницији, имали проблем са заједничком југословенском државом) неупоредиво најопаснији и најмалигнији био је српски и управо он је предмет изучавања овог рада. Осим објективних околности попут бројности припадника српске нације или њихове географске разуђености по целој земљи, и субјективна околност пажљиво гајеног историјског сећања доприносила је разорном потенцијалу српског национализма. Као што смо објаснили, друга Југославија великим делом настала је учећи из грешака прве и представљала је антипод држави Карађорђевића. А управо је прва Југославија била једина Југославија по мери српског национализма. Она је била остварење сна о великој националној српској држави, у оној мери у којој су објективне околности то дозвољавале. Државом су управљали српска династија и српска политичка елита, настала је на традицији и постигнућима српске војске и дипломатије, те је перципирана као проширена Србија и као награда за српске жртве и патње у Првом светском рату. Друга Југославија, са својом политиком равноправности народа и југословенских историјских покрајина, била је по природи ствари непријатељ српском национализму. Да би се срушила заједничка држава непходно је било изменити колективно памћење и тако разорити важан елемент идентитета државе. Националисти су на располагању имали омиљено оружје своје политике историје – историјски ревизионизам, метод злоупотребе историјских извора и доказа у идеолошке сврхе. Међутим, донети овакве политике историје ограничени су донетима актера сећања који је формулишу и промовишу.

Националисти су у другој Југославији имали врло ограничен круг актера који су били спремни да до краја преузму њихову идеологију, иако су многи, укључујући бројне партијске функционере, непрестано кокетирали са национализмом. Током осамдесетих година XX века, ревизионистичке наративе у корист националистичке идеологије промовисали су делови Српске православне цркве, део књижевне и омладинске штампе (не сви са истим мотивима и свакако не истим интензитетом) и мањи део културне и научне јавности. Ово ни изблиза није било довољно да дође до измена у култури сећања. Притом су националисти имали невероватно погодан сплет околности. Југославија је у овој деценији упала у свеопшту економску, политичку и друштвену

кризу, са комплексним узроцима и потенцијално разорним последицама. Са друге стране, свет се драстично мењао те деценије и земља је губила и свој међународни престиж, као и подршку засновану на интересима великих сила. Нерешено косовско питање, једино национално и територијално питање које су комунисти оставили у виду очигледно незадовољавајућег полурешења на крају Другог светског рата (што је имало своје специфичне разлоге, али и бројне последице) експлодирало је у овој деценији, доносећи српском национализму дар са неба у виду ревитализације најважнијег националног мита – мита о Косову.

И други национализми, вођени кризом у земљи и кретањима у свету, дизали су главе, што је по принципу спојених судова, додатно хранило и српски национализам. У исто време, ова деценија врела је од важних годишњица, од 70 година Првог светског рата, преко 300 година Велике сеобе Срба до 600 година Косовске битке, што је пружало нови сет могућности за коришћење ритуала као важних инструмената политике историје. И опет, када се све ове околности узму заједно, национализам и даље није имао шансе да се сам наметне грађанима, измени доминантне токове у култури сећања и тиме сруши Југославију као последњу препреку свом походу на власт. И истраживања јавног мњења, и трендови у култури, науци, спорту, и политички процеси који су се одвијали у земљи, све је указивало да је колективно памћење на ком је изграђена заједничка држава још увек било јако и да се национализам третирао као нешто анахроно и опасно. Суштинска промена наступила је када је национализам стекао најјачег могућег савезника – саму партију на власти. У партијској држави, партија је асполутно најмоћнији актер сећања, са утицајем на институције и на кључне медије.

Међутим, ни партијске државе нису све исте. У Србији (и Југославији) до 1987. постојао је изражен плурализам унутар партије који је укључивао сталне расправе (понекада врло оштре и јавне) око кључних државних и друштвених питања. Била је то традиција коју је СФРЈ гајила, посебно од 1960-их година, а која је налагала да се стално траже нова решења за проблеме развоја земље, да се нон-стоп балансира између интереса различитих друштвених група (укључујући наравно и нације), да се води стална борба између конзервативаца и либерала и слично. У том специфичном политичком плурализму и други, некомунистички актери проналазили су канале да у јавности промовишу своје идеје (наравно, до границе дозвољеног која се временом мењала, а и није била иста у свим срединама). Током 1987, једна струја српске партије, на челу са амбициозним Слободаном Милошевићем, променила је овакав партијски и државни курс. У намери да успостави личну, ауторитарну власт, Милошевић је морао прво да заведе ред у српској партији. Чистка коју је извршио била је дубинска и суштинска. Негде у периоду постепеног пробијања до врха партије, између 1984. и 1987, Милошевић је препознао савезника који му може омогућити успостављање личне власти. Била је то идеологија национализма. Да би успоставио потпуну контролу над партијом искористио је најважнију тему српског национализма – косовско питање.

Национализам је ауторитарна идеологија која се труди да избрише сваки вид плурализма и разлике у мишљењима. Нација се третира органицистички, као јединствен организам који не трпи никаква одступања или искакања. Ауторитарни лидер и национализам природни су савезници. Национализму је потребан јак вођа, неко ко ће му обезбедити надмоћ над другим идеологијама у друштву и ко ће бити спреман да ради на остварењу најважнијег циља сваког национализма – стварања што веће националне државе. Са друге стране, ауторитарном лидеру национализам обезбеђује послушност колектива, јер шири страх од других и држи грађане у

сталном страху и неизвесности. У таквим условима људи се окрећу јаким вођи као некоме ко их може заштити од непријатеља и пружити им основну егзистенцијалну сигурност. Опет, ауторитарни вођа такође користи идеологију национализма прво да елиминира сопствене конкуренте, а затим и да по могућству увећа територију коју контролише и број људи над којима има власт. Тако су крајем 1980-их Слободан Милошевић и српски националисти ушли у брак из рачуна који ће на крају целу Југославију одвести у катастрофу.

Чак ни са подршком власти, национализам није једноставно победио и освојио већину у јавном мњењу Србије. Била је то комплексна и свеобухватна операција рушења Југославије, онакве каква је створена након Другог светског рата, посебно након уставних промена из 1970-их. Мета је била култура сећања, тј. њен доминантни део – владајуће колективно памћење као конститутивни елемент југословенске заједнице. У раду смо показали да је напад био усмерен на две кључне карактеристике друге Југославије – НОБ као оснивачки мит и братство-јединство као темељну вредност заједнице. Политика историје коју су сада заједнички промовисали националистичка интелигенција, Српска православна црква и власт у Србији служила се историјским ревизионизмом као основним методом деловања. То је значило да су из утврђених историјских чињеница и постојећих доказа извлечени тенденциозни закључци, непровериве тврдње представљане су као аксиоми, докази су фалсификовани или прећуткивани, а фама о уверљивости предочених теорија стварана је кроз међусобно цитирање ревизионистичких аутора. Притом, у питању је био циљани ревизионизам, јер је власт бирала која сећања ће и у којој мери да нападне, како би извукла максималну корист, а у исто време како би избегла да се супротстави оним деловима културе сећања који су били превише јаки. Стога се, на пример, никада није одустало од популарног имена Југославије, иако је тај назив напорима српских власти био потпуно испражњен од дотадашњег садржаја.

Милошевићев режим је контролисао све главне медије (укључујући једине тада постојеће телевизије у Србији и готово све дневне новине) и преко њих је класичном пропагандом промовисао ревизионистичке наративе. Ревизионистички наративи преузимани су из богатог арсенала којим је већ располагала националистичка опозиција у социјализму (било у земљи или у иностранству) или су стварани нови, опет на темељу већ постојећих кулоарских гласина. Ниједан наратив није измишљан од нуле, јер такав не би ни могао успешно да продре међу људе. Сваки је морао да има бар неки темељ у већ постојећем вернакуларном памћењу, предрасудама, чаршијским причама и слично. Наративи су стицали снагу и врсту легитимитета када су из ових, претежно приватних или бар локалних затворених сфера пребацивани у јавну сферу деловањем актера сећања какви су интелектуалци (научни и културни радници пре свега), али и новинари, публицисти и сви други са било каквом врстом јавног посла и утицајем на јавно мњење. Од националистичких прича формирале су се паранаучне хипотезе, које су најчешће имале неку од кључних антинаучних карактеристика попут непроверљивости и необоривости или су просто игнорисале научну критику.

Ревизионистички наративи, као и теорије завере (а често су се ова два вида наратије укрштали), најчешће се не могу оборити у научно верификованом поступку. Они су смишљени да буду велике истине, аксиоми, да се не преиспитују. Антисрпска завера предвођена Титом и Кардељем постојала је јер тако верују националисти. Ни теоретски не може да се замисли доказ који би такву тврдњу могао да побије. Тврдње које би евентуално могле да буду оборене, претварале су се у необориве, јер се није прихватала никаква научна критика и игнорисани су

докази који су их оспоравали. Ревизионистички наратив да су партизани победили у Другом светском рату, јер је „Черчил издао Дражу”, игнорисао је безброј докумената и других извора, као и огроман број научних радова који потврђују да су се једино партизани борили против сила Осовине, те су стога били једини могући савезник антихитлеровској коалицији. Прича о стотинама хиљада Албанаца усељених током и након Другог светског рата једноставно је игнорисала резултате пописа и демографију, а заснована је на измишљању новинара и касније путем „инцестуозног цитирања“ претворена готово у аксиом.

Три су кључне области у којима се, под дејством историјског ревизионизма, мењала култура сећања заједнице - однос према држави, однос према НОБ-у и однос према нацији. Најчешће су биле заједничка мета ревизионистичких наратива који су се преклапали. У оквиру односа према држави, главни напор био је усмерен на рушење идеје о Југославији као заједници равноправних народа и њихових република. Југословенство је у очима српског национализма могло да постоји само као облик великодржавне српске идеје, дакле као залагање за унитарну државу под српском доминацијом. У овом је опису лако препознати прву Југославију, која је стога постала предмет озбиљног историјског ретуширања. Рушене су све научне поставке које су говориле о неправедности те државе, о владавини српске елите (на челу са династијом Карађорђевић) над осталима, о политичкој репресији (укључујући и убиства), корупцији, друштвеној неједнакости, одсуству модернизације и слично. Држава је сагледавана искључиво кроз призму национализма – дакле у односу према српској нацији.

Сви који су доводили у питање овакву државу у ревизионистичком наративу претворени су у издајнике и непријатеље. Логично, главна мета била је Комунистичка партија Југославије, не само због своје чврсте критике Краљевине Југославије, већ и због неопходности да се од ње направи непријатељ и тако повежу наративи о првој Југославији по мери Срба и другој, комунистичкој, наводно антисрпској творевини коју треба рушити. Сама идеја о равноправности народа и федералном државном уређењу, иначе наслеђе које је КПЈ преузела и од српске социјалдемократске мисли, представљена је као непријатељска и антисрпска. Из такве премисе није било тешко извући закључак о антисрпству КПЈ. Притом је нова култура сећања ову партију представила као агента страних сила (у овом случају мистериозне Коминтерне) која чак и „антисрпство” није успела сама да смисли, већ је радила по страном диктату.

Друга Југославија претворила се у ревизионистичком наративу у тамницу српског народа, вештачки пројекат који је на сваком пољу угрожавао српске националне интересе. Синхронизованом акцијом интелектуалаца, власти и медија стварано је ново колективно памћење у ком је Србија прво окупирана 1944. године, затим су јој уништене витални делови друштва попут грађанске интелигенције и села, опљачкана је и економски експлоатисана, за Србе су организовани логори попут Голог отока, исцртане су унутрашње границе на штету Срба, потискивана је српска историја, а жртве су прећуткиване. Земљом је по тој причи управљала антисрпска коалиција на челу са Титом и Кардељем, а одржавали су се на власти помоћу корумпиране и издајничке српске комунистичке елите. Они који су јој се супротставили (бар у ревизионистичком наративу) били су или политички одстрањени, као Александар Ранковић, или су погинули под наводно сумњивим околностима, као Слободан Пенезић Крцун. На крају, наратив је говорио да је Србија до краја понижена Уставом из 1974. када је федерализована. Све ово били су елементи нове културе сећања, пажљиво грађени и представљани као доминантан наратив од стране владајућих елита у Србији крајем 1980-их. За сваки од ових елемената детаљно

смо у раду истражили и презентовали како је настао, у коју сврху и помоћу којих инструмената је коришћен и промовисан и на крају, како је стекао превагу у јавности.

Посебно важан део изградње нове културе сећања било је рушење оснивачког мита друге Југославије – народно-ослободилачке борбе југословенских партизана. И овде је коришћена политика историје која је извлачила наративе формулисане од колаборациониста и српских фашиста и директно их преносила у културу сећања користећи се научним и публицистичким радовима националних радника, а касније и медијским и институционалним покровитељством државе и владајуће партије. НОБ-у је одузета основна карактеристика – да је у питању био ослободилачки и антифашистички рат. У новом наративу партизани су били група идеолошких занесењака, а руководство им је била група плаћеника Коминтерне. По тој причи, устанком су нанели штету српском народу, а затим су га гурнули у грађански рат. Цео Други светски рат је у новој култури сећања национализован и сведен на судбину Срба који су се једини борили против окупатора, али и против свих других јужнословенских народа, иначе редом фашистичких сарадника и подржавалаца. Пошто је национална припадност постала вододелница, сви Срби су у новом наративу постали вишеструке и искључиве жртве. Са једне стране, били су жртве својих крволочних суседа и њихових страних господара, а са друге стране жртве бесмисленог грађанског рата након што су комунисти испровоцирали сукоб са четницима због жеље да изведу комунистичку револуцију. На крају, Срби су у овом наративу постали жртве саме историје и несрећних судбинских околности.

Сама природа национализма налаже да је подједнако важно, можда чак и важније, дефинисати непријатеље, него сопствену заједницу. Уосталом, дефинисањем другог, национализам дефинише и себе, јер у тој идеологији постојање заједнице нема много смисла ако нема непријатеља на границама који јој стално прети и тера је на мобилизацију и окупљање. Током 1980-их коришћењем инструмената политике историје, националистичка интелигенција и њени нови савезници у виду српске партије и њој подређених институција и медија, све друге нације у Југославији представили су као непријатељске Србима и део завере да се српски народ уништи. Била је то опсежна акција великог броја актера сећања чији главни задатак је био да се целокупна историја сведе, прво на међунационалне односе (с тим је паралелно промовисан и наратив да су нације вечне и непроменљиве заједнице), а затим и на сукобе међу народима. Овај наратив се непрестано укрштао са горе поменутих наративима о држави. Заједничка држава рушена је кроз приказивање Срба као жртва околних народа који су своје антисрпско понашање спроводили управо кроз покровитељство савезне државе.

У овом наративу непријатељи су постали и тзв. измишљене нације – три народа који су своју пуну равноправност изборили у оквиру друге Југославије – Црногорци, Македонци и Муслимани. Прича о „отпадничким“ или „измишљеним“ нацијама била је актуелна од самих почетака српског националистичког покрета у XIX веку, а мењали су се непријатељи који су помогли опадање од српске нације. И док су то некада били Турци, који су подстицањем преласка на ислам „отимали“ део Срба, Бугари који су својом пропагандом македонске Словене (дакле Србе, у националистичкој матрици) преводили у сопствени национални корпус или Аустроугарска која је спроводила политику завади па владај и кроз њу подстицала формирање различитих нација на Балкану, након Другог светског рата идеалан кривац пронађен је у социјалистичкој Југославији. У СФРЈ су сви јужнословенски народи признати као равноправни (иако је кроз цело њено постојање трајала борба за поједине елементе националне самосталности,

од имена, преко језика, до културе) што је била црвена марама за српски национализам. Муслимани, Македонци и Црногорци у ревизионистичком наративу били су нове, вештачке нације које је створио Тито ради сузбијања српске доминације и лакше контроле над Србима.

Ипак, као што смо у раду показали, фокус у овој области био је пре свега на две нације које су одговарајућим методама политике историје могле да буду представљене као архинепријатељи. Били су то Хрвати, као највећа нација у Југославији након Срба и са којима су Срби живели измешано у већини република Југославије и Албанци, нација која је насељавала Косово – територију везану за саме корене српске националистичке идеологије. Политика историје користила се да се из колективног памћења избрише искуство заједничког живота и било какве сарадње са овим нацијама, а да се искуство сукоба претвори у историјски континуитет. У ревизионистичким представама Хрвати су постали колективно одговорни за зла над Србима, „геноцидни“ народ чија је историјска мисија да униште Србе. Све политичке и друштвене структуре хрватског народа, од XVII до XXI века, представљене су као антисрпске и злочиначке. Наравно, круна је био период Независне државе Хрватске, који је извлачен из друштвено-историјског контекста Другог светског рата и објашњаван као логична последица вековних хрватских тежњи за уништење Срба.

Историја Албанаца такође је представљена као континуирани низ насиља над Србима, а овом народу одузимана је чак и могућност да формулише сопствене политичке циљеве, већ је посматран искључиво као оруђе у туђим рукама. То се уклапало у стандардни култур-расистички поглед на Албанце, доминантан међу свим јужнословенским народима у XX веку, па чак и у доба модернизацијски најнапредније од свих словенских држава – СФРЈ. Расизам према Албанцима условио је да се овај народ лакше дехуманизује, да му се ускрати право на сопствене интересе и да се просто игнорише све што су Албанци желели или за чим су тежили. Потпуним одстрањивањем Албанаца као политичког фактора добијала се празна територија, и то не било која, већ она проглашена за колевку нације. На односу према Албанцима и Косову Милошевић је изградио и учврстио своју власт, те је овај ревизионистички наратив, препун испреплетаних слика Срба као народа – жртве, митских елемената на којима је почивала српска национална идеја и Албанаца као уљеза, насилника и освајача, чинио само срце комплетног подухвата промене културе сећања. Бројни су наративи извођени или укрштани са описаним ревизионистичким наративом о Албанцима. Као и код односа према Хрватима, и овде се циљано приказивала социјалистичка Југославија као антисрпска творевина, у случају односа према Албанцима чак и са више жара због успостављања Косова као аутономне покрајине и покушаја обезбеђивања бар базичне равноправности за Албанце након 1966. године.

Историја је претворена у оружје током 1980-их, и то кључно оружје у рату који је националистичка идеологија повела за срца и душе људи. У оквиру нове политике историје, ликови и догађаји из прошлости оживели су и почели да парадирају улицама и друмовима, појавиле су се усташе, четници, балисти, муслиманске милиције. Појмови из прошлости, попут „дахија“, „Бизанта“, „латинске јереси“ напустили су историјске читанке и уџбенике и почели да се користе као опис садашњости. У помоћ су позвани давно мртви великани, који су накнадно додатно национализовани и чије су мисли и реченице истргнуте из свог историјског контекста и прилагођене захтевима садашњице (баш као што је националистичка политика историје радила са свим другим артефактима прошлости). Потиснути симболи и заставе у славу смрти наново су шивене са идејом да опет произведу исти, застрашујући ефекат. Историја се помешала са

садашњошћу стварајући експлозивни амалгам модификованог колективног памћења и ванвременске, судбински детерминисане вечне патње нације. Брисање границе између прошлости, садашњости и будућности, створило је утисак код људи да се трауматични догађаји из прошлости нису завршили, да се дешавају управо сада и да је њихова дужност да заштите себе и своју породицу. Као логичан излаз чинило се окретање ка сопственом племену и ка идеологији која племе ставља на прво место, испред и изнад свега.

Нова култура сећања са собом је носила и неминовну последицу доминације националистичких наратива. Била је то радикализација политике и стварање агресивног масовног покрета људи који су сада били убеђени не само да су жртве вишедеценијске неправде, већ и да им прети непосредна егзистенцијална опасност ако не пруже отпор и не реагују превентивно. Тежње Милошевића да влада што већом територијом и националистичке идеологије да што више прошири границе националне државе поклопиле су се и навеле их да делују у садејству, јачајући и хранећи једно друго, али су такође довеле и до развоја једине могуће опције да се такве тежње остваре. Био је то рат за територије који ће на крају не само убити идеју југословенства и заједничке државе равноправних јужнословенских народа, већ ће однети више од 130,000 људских живота, уз милионе расељених, унесрећених и обесправљених. Уместо државе која је, уз сва ограничења и мане, донела југословенским народима напредак, модернизацијски искорак и положај у свету какав никада ни пре ни после тога нису могли да замисле, створене су државне творевине од којих већина и данас има проблем са базичним елементима сопствене егзистенције, дави се у нерешеним идентитетским питањима, а грађанима није у стању да обезбеди основне претпоставке за живот достојан човека.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

Архив Југославије

1. Централни комитет Савеза комуниста Југославије – фонд 507.
2. Председништво СФРЈ – фонд 803.

Историјски архив Београда

1. Градски комитет Савеза комуниста Београда – фонд 865.

Архив Србије

1. Централни комитет Савеза комуниста Србије – фонд Ђ2.
2. Савез социјалистичког радног народа Србије – фонд Ђ75.

Интервјуи

1. *Интервју са Лином Вељаком*, Београд, 15. фебруар 2022, архива аутора.
2. *Интервју са Радетом Радовановићем*, Београд, 28. фебруар 2022, архива аутора.
3. *Интервју са Радојем Стефановићем*, Београд, 18. март 2022, архива аутора.
4. *Интервју са Љубинком Трговчевић*, Београд, 28. новембар 2021, архива аутора.

Објављени извори

1. *18. седница СК СК Србије*, Београд: Komunist, 1982.
2. *22. седница СК СКЈ – Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљанја, братства и јединства и заједништва на Косову*, Београд: Komunist, 1981.
3. *VIII седница СК СК Србије – Nulta tačka „narodnog pokreta”*, prir. Slaviša Lekić i Zoran Pavić, Београд: Službeni glasnik i Status team, 2007.
4. *AVNOJ i revolucija – tematska zbirka dokumenata 1941 – 1945*, prir. Slobodan Nešović i Branko Petranović, Београд: Narodna knjiga, 1983.
5. *Bela knjiga 1984. Обрачун са „kulturnom kontrarevolucijom” у SFRJ*, prir. Kosta Nikolić i dr., Београд: Službeni glasnik, 2010.
6. *Broz Tito, Josip, Sabrana djela III, Beograd/Zagreb: Komunist, 1977.*
7. *Vodič kroz član 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima – Sloboda okupljanja i udruživanja*, Strasbourg/Beograd: European Court for Human Rights/Beogradski centar za ljudska prava, 2021.
8. *Vodič za član 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima – Sloboda izražavanja*, Strasbourg: European Court for Human Rights, 2020.
9. Декларација Скупштине Југославије о даљњем укључивању СФР Југославије у интеграцијске процесе у Европи од 25. јануара 1990, *Службени лист СФРЈ*, 50/1990.
10. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije – knjiga 1*, prir. Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, Београд: Arhiv Jugoslavije/ZAD, 1996.

11. Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник РС*, 49/92, 53/93 - др. закон, 67/1993 - др. закон, 48/94 – др. закон, 101/2005 – др. закон, 49/2021.
12. Закон о престанку рада Председништва САП Косово, *Службени гласник СР Србије*, 15/1991.
13. Закон о престанку рада скупштине САП Косово и Извршног већа САП Косово, *Службени гласник РС*, 33/1990.
14. Закон о ратификацији Европске конвенције о насиљу и недоличном понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама, *Службени лист СФРЈ*, 9/90.
15. Закон о употреби грба, заставе и химне СФРЈ и о употреби лика и имена Председника Републике Јосипа Броза Тита, *Службени лист СФРЈ*, 21/1977.
16. Закон о употреби имена и лика Јосипа Броза Тита, *Службени лист СФРЈ*, 51/1984.
17. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XII, knjiga 3 – dokumenti nemačkog Rajha 1943*, Београд: Војноиздавачки завод, 1978.
18. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XII, knjiga 4 – dokumenti nemačkog Rajha 1944 - 1945*, Београд: Војноиздавачки завод, 1979.
19. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu, tom XIV, knjiga 4 – dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića avgust 1944 – maj 1945*, Београд: Војноиздавачки завод, 1985.
20. *Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача - Злочини у логору Јасеновац*, ур. Ненад Новаковић, Бањалука: Бесједа, 2000.
21. Зећевић, Мiodrag и Лекић, Bogdan, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Београд: Грађевинска књига, 1991.
22. *Информативни билтен ЦК СКС*, Београд 1990.
23. *Jugoslavija 1918 – 1984 – zbirka dokumenata*, прир. Branko Petranović и Momčilo Zečević, Београд: Rad, 1985.
24. *Jugoslavija 1918 – 1988 – tematska zbirka dokumenata*, прир. Branko Petranović и Momčilo Zečević, Београд: Rad, 1988.
25. *Jugoslavija 1945 – 1985*, Београд: Savezni zavod za statistiku, 1985.
26. *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost 1-2*, прир. Branko Petranović и Momčilo Zečević, Београд: Prosveta, 1987.
27. *Kovanje antijugoslovenske zavere 1 - 2*, прир. Sonja Biserko, Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
28. *Колубарска битка*, прир. Душан Батаковић и Никола Б. Поповић, Београд: Литера, 1989.
29. Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948 – књига VI: Становништво по родном крају, Београд: Савезни завод за статистику, 1955.
30. Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године – књига IX Становништво по народности, Београд: Савезни завод за статистику, 1954.
31. *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941 - 1945*, Београд: Reparaciona komisija pri vladi FNRJ, 1945.
32. Матић, Goranka, *Dani bola i ponosa*, Београд: Vreme књиге, 1995.
33. Николић, Коста и др, *Историја за III разред гимназије природно-математичног смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
34. *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи*, прир. Коста Чавошки, Београд: Службени гласник, 2009.

35. Одлука о проглашењу амандмана на Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, 70/1988 и 71/1988 – испр.
36. *Осма седница ЦК СКС, Београд: Комунист, 1987.*
37. *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944: svedočanstva*, prir. Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Beograd: Prosveta, 1990.
38. Рајић, Сузана и др, *Историја за 8. разред основне школе*, Београд: Завод за уџбенике, 2005.
39. *Саопштења, записници и писма Одбора за заштиту уметничке слободе, при београдској секцији писаца у Удружењу књижевника Србије*, прир. Мирослав Јосић Вишњић, Београд: Књижевна фабрика 'МЈВ и деца', 1984.
40. *Srđa Popović – Poslednja instanca 1 - 3*, prir. Zoran Purešević, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2003.
41. Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 1931 – преглед по општинама, Државни статистички уред ДФЈ, 1945.
42. „Тajни Лондонски уговор, Документи (1915–1955) за истраживање југославенско-талијанских односа”, *Časopis za suvremenu povijest*, 7, 1 (1975), 253 – 259.
43. *Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum*, prir. Jovan P. Popović, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1999.
44. Савезно извршно веће, *Програм даљих реформи југославенског друштва – Време промена*, Београд: Секретаријат за информације, 1990.
45. Станић, Радомир, *Обележавање осам векова Студенице*, Саопштења XVIII, Београд: Републички завод за заштиту споменика, 1986, 279 – 298.
46. Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, 1/1990.
47. Устав СФРЈ, *Службени лист СФРЈ*, 9/1974.

Periodika

1. *Банатски весник* (Вршац)
2. *Борба* (Београд)
3. *Вечерње новости* (Београд)
4. *Vjesnik* (Zagreb)
5. *Vjesnik u sredu* (Zagreb)
6. *Vreme* (Beograd)
7. *Глас цркве* (Шабац)
8. *Гласник СПЦ* (Београд)
9. *Globus* (Zagreb)
10. *Danas* (Zagreb)
11. *Дневник* (Нови Сад)
12. *Duga* (Beograd)
13. *Економска политика* (Београд)
14. *Илустрована Политика* (Београд)
15. *Intervju* (Beograd)
16. *Јединство* (Приштина)
17. *Књижевна реч* (Београд)
18. *Књижевне новине* (Београд)
19. *Књижевност* (Београд)
20. *Mladina* (Ljubljana)

21. *Mladost* (Beograd)
22. *Naša Borba* (Beograd)
23. *Naši dani* (Sarajevo)
24. *НИН* (Београд)
25. *Nova revija* (Ljubljana)
26. *Novosti 8* (Beograd)
27. *НОН* (Београд)
28. *Oslobođenje* (Sarajevo)
29. *Политика* (Београд)
30. *Политика експрес* (Београд)
31. *Православље* (Београд)
32. *Практична жена* (Београд)
33. *Радио ТВ ревија* (Београд)
34. *Revija 92* (Beograd)
35. *Svet* (Beograd)
36. *Slobodna Dalmacija* (Split)
37. *Start* (Zagreb)
38. *Student* (Beograd)
39. *ТВ Новости* (Београд)
40. *Teatron* (Beograd)
41. *Telegram* (Zagreb)

Мемоари и publicistika

1. Belić, Dragan i Bilbija, Đuro, *Slovenija i Srbija od Cankarevog doma do Jugoalata i Gazimestana*, Beograd: Tera, 1989.
2. Bilić, Jure, *'71 – koja je to godina*, Zagreb: CIP, 1990.
3. Blečić, Mihailo i Dolenc, Ivica, *Slučaj Žanko*, Beograd: izdanje autora, 1986.
4. Buden, Boris, *Kaptolski kolodvor – politički eseji*, Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002.
5. Булатовић, Љиљана, *Призренски процес*, Нови Сад: КЗНС, 1988.
6. Велимировић, Николај, *Сабрана дела, књига IX*, Шабац: Манастир Светог Николаја, 2014.
7. Vesić, Dušan, *Šta bi dao da si na tom mjestu*, Beograd: Laguna, 2014.
8. Вучелић, Милорад, *Разговори са епохом*, Нови Сад: КЗНС/Политика, 1992.
9. Gaće, Nadežda, *Jugoslavija – Suočavanje sa sudbinom*, Beograd: Glas, 1989.
10. Глушчевић, Зоран, *Косово и никад краја...*, Београд: издање аутора, 1989.
11. *Голгота и васкрс Србије 1914 – 1915*, прир. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Београд: БИГЗ, 1986.
12. *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918*, прир. Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Београд: БИГЗ, 1986.
13. *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918*, ур. Коста Тодоровић, Београд: БИГЗ, 1971.
14. Грујић, Раде, *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колектива у Србији*, Београд: Привредни преглед, 1989.
15. Davidson, Basil, *Partisan Picture*, Bedford: Bedford Books, 1946.
16. Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo: OKO, 1999.
17. Dikin, Vilijam, *Војовна планина*, Београд: Nolit, 1973.
18. *Добрица Ћосић – Косово*, прир. Ана Ћосић – Вукић, Београд: Вечерње новости, 2004.

19. Dragosavac, Dušan, *Zbivanja i svjedočenja*, Zagreb: Globus, 1985.
20. Драшкович, Вук, *Одговори*, Београд: Глас, 1987.
21. Duhaček, Antun, *Ispovest obaveštajca – uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Београд: Grafopress, 1992.
22. Duhaček, Antun, *O obaviještajcu Ivanu Krajačiću obaviještajac Antun Duhaček*, Podgorica: Unireks, 1997.
23. Đekić, Mirko, *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*, Београд: Beseda, 1990.
24. Đilas, Aleksa, *Iz emigracije – izabrani eseji, članci, intervjui i dokumenti*, Београд: Službeni glasnik, 2009.
25. Đilas, Milovan, *Wartime*, New York: Harcourt, 1977.
26. Ђукић, Славољуб, *Између славе и анатеме – политичка биографија Слободана Милошевића*, Београд: Филип Вишњић, 1994.
27. Ђукић, Славољуб, *Како се догодио вођа: борба за власт у Србију после Јосипа Броза*, Београд: Филип Вишњић, 1992.
28. Ђукић, Slavoljub, *Kraj srpske bajke – obnovljeno i novim događajima dopunjeno izdanje, s nastavkom priče On, Ona i mi*, Београд: Samizdat B92, 1999.
29. Ђукић, Slavoljub, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Београд: Filip Višnjić, 1990.
30. Ђукић, Slavoljub, *On, Ona i Mi*, Београд: Radio B92, 1997.
31. Ђурић, Антоније, *Солунци говоре: овако је то било*, Горњи Милановац: Културни центар, 1979.
32. Ђурић, Ljubodrag, *Sećanje na ljude i događaje*, Београд: Rad, 1989.
33. Živančević, Predrag, *Emigranti – naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, Београд: Eksportpres, 1989.
34. Zagorac, Đuro, *Stevo – zagonetka Ivan Krajačić*, Београд: Dosije, 1997.
35. Jakšić, Pavle, *Nad uspomenama I-II*, Београд: Rad, 1990.
36. Јевтић, Атанасије, *Од Косова до Јадовна*, Београд: Просвета, 1987.
37. Јевтић, Милош, *Чувари традиције – Разговори са истраживачима и тумачима прошлости*, Београд: Службени гласник 2011.
38. Jović, Borisav, *Knjiga o Miloševiću*, Београд: Nikola Pašić, 2001.
39. Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ*, Београд: Политика, 1995.
40. Кадијевић, Вељко, *Моје виђење распада*, Београд: Политика, 1993.
41. Кадијевић, Вељко, *Противудар – моје виђење распада Југославије*, Београд: Филип Вишњић, 2010.
42. Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života – refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti*, Split: Feral Tribune, 2002.
43. Карапанчић, Боривоје М., *Грађански рат у Србију 1941 – 1945*, Ваљево: Друштво Хиландар, 2010.
44. Keković, Vladimir, *Vrijeme meteža 1988-89*, Podgorica: KPZ Podgorica, 2002.
45. Kesar, Jovan i dr., *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Београд: Književne novine, 1990.
46. Kesar, Jovan i Simić, Pero, *Oproštaj bez milosti*, Београд: Akvarijus, 1990.
47. Kljakić, Slobodan, *A Conspiracy of Silence: Genocide in the Independent State of Croatia and Balkan holocausts*, Београд: Ministarstvo informisanja Republike Srbije, 1991.
48. Kolšek, Konrad, *Prvi pucnji u SFRJ – Sećanja na početak oružanih sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj*, Београд: DanGraf, 2005.
49. Комненић, Милан, *Обраћања*, Београд: Глас цркве, 1989.

50. Кордић, Миле, *Ој, Косово*, Београд: Стручна књига, 1988.
51. Kostelnik, Branko, *Мож живот је нови вал – разговори са првоборцима и драговољцима новог ваља*, Запрешић: Fraktura, 2004.
52. Костић, Бранко, *1991 – да се не заборави*, Београд: Филип Вишњић, 1996.
53. Краков, Станислав, *Генерал Милан Недић 1-2*, Београд: Нова искра, 1995.
54. Крестић, Василије, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука – интервјуи и изјаве 1985 – 2010*, Нови Сад: Прометеј, 2011.
55. Krleža, Miroslav, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Београд: Sloboda, 1977.
56. Krstulović, Vicko, *Мемоари југославенског револуционара I-II*, Београд/Sарајево: Most Art/Buybook, 2012-13.
57. Krunić, Boško, *Decenija zamora i raskola*, Нови Сад: Prometej, 2009.
58. Krušelj, Željko, *Zarobljenici paralelnih povijesti. Hrvatsko – srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća*, Загреб: Srednja Europa, 2018.
59. Ličina, Đorđe, *Dossier Artuković*, Загреб: СІР, 1986.
60. Лиз, Мајкл, *Силоване Србије – британска улога у Титовом грабљењу власти 1943 – 1944*, Београд: БИГЗ, 1991.
61. Lukić, Vojin, *Brionski plenum. Обрачун са Александром Ранковићем – сећања и saznanja*, Београд: Стручна књига, 1990.
62. Ljosa, Mario Vargas, *Pola veka sa Borhesom*, Београд: Laguna, 2021.
63. Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, London: Jonathan Cape, 1949.
64. Mamula, Branko, *Slučaj Jugoslavija*, Београд: Dan Graf, 2014.
65. Marić, Milomir, *Deca komunizma*, Београд: Mladost, 1987.
66. Marković, Dragoslav, *Život i politika I-II*, Београд: Rad, 1987/88.
67. Марковић, Михаило, *Јуриш на небо 2*, Београд: Просвета, 2009.
68. Marković, Mirjana, *Noć i dan – Dnevnik (decembar 1992 – juli 1994)*, Београд: BMG, 1995.
69. Matvejević, Predrag, *Otvorena pisma – moralne vježbe*, Београд: издавач Slobodan Mašić, 1986.
70. Медаковић, Дејан, *Ефемерис – хроника једне породице I – V*, Нови Сад: Прометеј, 1997.
71. Медаковић, Дејан, *Очи у очи*, Београд: БИГЗ, 1997.
72. Милан Ђ. Недић: *живот, говори, саслушања*, прир. Анђелка Цвијић и Миленко Васовић, Београд: издање аутора, 1991.
73. Милошевић, Слободан, *Године расплета*, Београд: БИГЗ, 1989.
74. Minović, Živorad, *Улични биограф – књигом на књиге Slavoljuba Đukića*, Београд: Altera, 2010.
75. Mićunović, Dragoljub, *Dijalog s javnošću I - intervjui prof. dr Dragoljuba Mićunovića (1989 – 2000)*, Београд: Službeni glasnik, 2012.
76. Михајловић Михиз, Борислав, *Аутобиографија – о другима II*, Београд: БИГЗ, 1992.
77. Мишовић, Милош, *Naslednici bez testamenta. Razgovori sa glavnim urednicima NIN-a*, Београд: издавач Slobodan Mašić, 1999.
78. Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Загреб: Globus, 1989.
79. *Неугашено српство – Српска политичка емиграција о српском националном питању (1945 - 1990)*, прир. Драган Суботић, Београд: Друштво српска Крајина, 1992.
80. Nikolić, Miodrag, *Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku - Vesnici kosovskih svitanja*, Gornji Milanovac: Dečje novine, 1974.
81. Nojbaher, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд: Službeni glasnik SCG, 2004.
82. Numić, Selim, *Dobra zemljo, lažu – do istine u brionskoj aferi prisluškivanja*, Београд: Filip Višnjić, 1989.

83. Опачић Таница, Станко, *Србин у Хрватској – казивања кордунашког сељака, ратника, министра, осуђеника...*, Београд: Литера, 1989.
84. Палавестра, Предраг, *Некрополе – биографски есеји*, Београд: Откровење, 2003.
85. Pavlović, Dragiša, *Olako obećana brzina*, Zagreb: Globus, 1988.
86. Pavlović, Živojin, *Diarium I, Dnevnik 1987/1988/1989*, Novi Sad/Beograd: Prometej/Kwit Podium, 1999.
87. Perković, Ante, *Sedma republika – pop kultura u YU raspadu*, Beograd/Zagreb: Službeni glasnik i Novi Liber, 2011.
88. Perović, Latinka, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo: Svjetlost, 1991.
89. Petričević, Jozo, *Ivo Lolo Ribar – ponos pokoljenjima*, Beograd: Mladost, 1978.
90. Пјановић-Луковић, Олга, *Срби... народ најстарији*, Београд: Досије, 1990.
91. Polovina, Gojko, *Svedočenje – prva godina ustanka u Lici*, Beograd: Rad, 1988.
92. Popović, Jovo, *Suđenje Andriji Artukoviću i što nije rečeno*, Zagreb: Stvarnost/Jugoart, 1986.
93. Поповић, Радован, *Српски књижевни зверињак. Књижевни живот Србије 1944 - 2000*, Београд: Службени гласник, 2011.
94. Радовић, Амфилохије, *Духовни смисао Храма Светог Саве на Врачару*, Вршац: Епархија Банатска СПЦ, 1989.
95. Рајић, Милан Ј., *Српски пакао у комунистичкој Југославији – трилогија комунистичких злочина*, Чикаго: издање аутора, 1975.
96. *Ратни говори генерала Недића српском народу*, прир. Мирослав Костић, Београд: Графопублик, 1991.
97. Rašković, Jovan, *Luda zemlja*, Beograd: Akvarijus, 1990.
98. Ривели, Марко Аурелио, *Надбискуп геноцида - Монсињор Степинац, Ватикан и усташка диктатура у Хрватској, 1941 – 1945*, Никшић: Јасен, 1999.
99. Rosenberg, Alfred, *Memoirs*, Ghent: Skull Press Ebook Publications, 2013.
100. Sekulić, Zoran, *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd: Dositej, 1989.
101. Simić, Pero, *Kada Tito, kako Tito, zašto Tito*, Beograd: Akvarijus, 1989.
102. Simić, Pero, *Tito – agent Kominterne*, Beograd: ABC produkt, 1990.
103. Simić, Pero, *Tito – fenomen 20. veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
104. Симић, Перо, *Тито и Срби – књига I (1914–1944)*, Београд: Лагуна, 2016.
105. Симовић, Љубомир, *Галоп на пуљевима – Срби у југословенском рату*, Београд: Просвета, 1994.
106. Симовић, Љубомир, *Ковачница на Чаковини – разговори, писма, есеји, 1981 – 1990*, Београд: СКЗ, 1991.
107. Slapšak, Svetlana, *Ogledi o bezbrižnosti – srpski intelektualci, nacionalizam i jugoslovenski rat*, Beograd: Radio B92, 1994.
108. Spasojević, Svetislav, *Slučaj Martinović*, Beograd: Partizanska knjiga, 1986.
109. *Српско питање данас – други конгрес српских интелектуалаца*, ур. Василије Крстић, Београд: Српски сабор, 1995.
110. Stambolić, Ivan, *Put u bespuće*, Beograd: Radio B92, 1995.
111. Stambolić, Ivan, *Rasprave o SR Srbiji 1979 - 1987*, Zagreb: Globus, 1988.
112. Стаменковић, Мирко, *Вечерње новости и сенка Јосипа Броза*, Београд: Емотион, 2020.
113. Stevanović, Vidosav, *Dnevnik samoće – izbor fragmenata 1988 – 1993*, Beograd: Službeni glasnik, četvrto izdanje, 2010.

114. Stanojević, Branimir, *Ustaški ministar smrti – anatomija zločina Andrije Artukovića*, Beograd: Nova knjiga, 1985.
115. Stojanović, Svetozar, *Na srpskom delu Titonika*, Beograd: Filip Višnjić, 2000.
116. Стругар, Владо, *Велика буна Црне Горе 1988 – 1989*, Београд/Никшић: Књижевне новине/Универзитетска ријеч, 1990.
117. Ташић, Predrag, *Како је убијена друга Југославија*, Скопље: АИ, 1994.
118. Теравас, Mirko, *Мој Други светски рат и мир. О рату после рата – autobiografski zapisi*, Zagreb: Razlog, 2012.
119. Тишма, Aleksandar, *Dnevnik 1942 – 2001 III. Prestajanje*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2020.
120. Todorović, Dragoljub, *Knjiga o Ćosiću – Dobrica Ćosić, prilozi za političku biografiju*, Beograd: Treći milenijum, 2005.
121. Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb: Globus, 1990.
122. Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1951 – 1968)*, Београд: Филип Вишњић, 2000.
123. Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1969 – 1980)*, Београд: Филип Вишњић, 2001.
124. Ћосић, Добрица, *Пишчеви записи (1981 – 1991)*, Београд: Филип Вишњић, 2002.
125. Ћосић, Добрица, *Пријатељи*, Београд: Политика и Народна књига, 2005.
126. Ћосић, Добрица, *Српско питање – демократско питање*, Београд: Политика, 1992.
127. Ćosić, Dobrica, *Stvarno i moguće: članci i ogledi*, Ljubljana/Zagreb: Sankarjeva založba, drugo dopunjeno izdanje, 1988.
128. Horstenau, Glez fon, *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontroverznog generala)*, Novi Sad/Beograd: Pravoslavna reč/More, 2013.
129. Церовић, Вуксан, *Косово – контрареволуција која тече*, Београд: Нова књига, 1989.
130. Црњански, Милош, *Политички списи*, Београд/Подгорица: Штампар Макарије/Октоих, 2008.
131. Чкребић, Душан, *Живот, политика, коментари*, Београд: Службени гласник, 2008.
132. Ćolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije – kako su posle Titove smrti republički lideri dokrajčili Jugoslaviju*, Beograd: Laguna, 2017.
133. Цацић, Петар, *Нова усташка држава?*, Београд: Политика, 1990.
134. Španović, Srđan, *Kvadratura jugoslovenskog kruga*, Zagreb: СIP, 1989.
135. Šuvar, Mira, *Vladimir Velebit – svjedok historije*, Zagreb: Razlog, 2001.
136. Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat 1 – Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?*, Zagreb: Globus, 1989.
137. Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat 2 – Na udaru „antibirokratske revolucije“*, Zagreb: Globus, 1989.
138. *YU 100: najbolji albumi jugoslovenske rok i pop muzike*, prir. Danilo Štrbac i Duško Antonić, Beograd: YU Rock Press, 1998.

КЊИЖЕВНОСТ

1. Vasara, Svetislav, *Fama o biciklistima*, Beograd: Dereta, 1987.
2. Бећковић, Матија, *Косово – најскупља српска реч*, Ваљево: Глас цркве, 1989.
3. Велмар-Јанковић, Светлана, *Лагум*, Београд: БИГЗ, 1992.
4. Драшковић, Вук, *Нож*, Београд: Српска реч, 2000.
5. Zola, Emil, *Орпуџет...*, Beograd: Rad, 1955.
6. Исаковић, Антоније, *Трен II*, Београд: Просвета, 1982.

7. Kiš, Danilo, *Čas anatomije*, Beograd: Prosveta, 2005.
8. Крњевић, Вук, „Гроб Благоја Паровића”, *Политика*, 26. мај 1990, 13.
9. Лубарда, Војислав, *Вазнесење*, Горњи Милановац: Дечије новине, 1990.
10. Mihailović, Dragoslav, *Ћizmaši*, Beograd: BIGZ/SKZ/Prosveta, 1984.
11. Михаиловић, Драгослав, *Голи оток*, Београд: Политика, 1990.
12. Михаиловић, Драгослав, *Кад су цветале тикве*, Нови Сад: Матица српска, 1968.
13. *Народне пјесме Кордуна*, ур. Станко Опачић Ћаница, Загреб: Просвјета, 1971.
14. Огњеновић, Вида, *Меланхоличне драме*, Београд: СКЗ, 1991.
15. Опачић Ћаница, Станко, „Јасеновац”, *Књижевна реч*, 10. мај 1985, 256.
16. Павић, Милорад, *Хазарски речник – роман лексикон у 100.000 речи*, Београд: Просвета, 1985.
17. Рекић, Borislav, *Zlatno рино 1-7*, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
18. Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, Београд: Књижевне новине, 1986.
19. Раичковић, Стеван, *Сувишна песма – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима*, Београд: СКЗ, 1991.
20. Selenić, Slobodan, *Ољеви и осе*, Beograd: Dereta/Prosveta 1996.
21. Селенић, Слободан, *Пријатељи*, Нови Сад: Матица Српска, 1980.
22. Селенић, Слободан, *Тимор Мортис*, Београд: Просвета, 1996.
23. Селенић, Слободан, *Убиство с предумишљајем*, Београд: Просвета, 1993.
24. Симовић, Љубомир, *Бој на Косову*, Београд: СКЗ, 1991.
25. Симовић, Љубомир, *Хлеб и со*, Београд: СКЗ, 1987.
26. Симовић, Љубомир, *Источнице*, Београд: Књижевне новине, 1983.
27. Solženjicin, Aleksandar, *Arhipelag Gulag 1-3*, Beograd: Rad, 1988.
28. Стефановић Карачић, Вук, *Српске народне пјесме II*, Београд: Просвета, 1988.
29. Ћосић, Добрица, *Грешник*, Београд: БИГЗ, 1985.
30. Ћосић, Добрица, *Отпадник*, Београд: БИГЗ, 1986.
31. Ћосић, Добрица, *Верник*, Београд: БИГЗ, 1990.
32. Ћосић, Добрица, *Време смрти I - IV*, Београд: Просвета, 1972/79.
33. Ћосић, Добрица, *Време власти II*, Београд: Просвета, 2007.
34. Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Ана Марија ме није волела*, Београд: Књижевне новине, 1991.
35. Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Ива*, Београд: Просвета, 1994.
36. Хабјановић-Ђуровић, Љиљана, *Женски родослов*, Београд: Народна књига, 1996.
37. Hofman, Branko, *Ноћ до јутра*, Zagreb: Znanje, 1982.
38. Чолановић, Воја, *Зебња на расклапање*, Београд: Просвета, 1987.

Филмографија

1. *Специјално васпитање* (1977), р. Горан Марковић.
2. *Окупација у 26 слика* (1978), р. Лордан Зафрановић.
3. *Земаљски дани теку* (1979), р. Горан Паскаљевић.
4. *Посебан третман* (1980), р. Горан Паскаљевић.
5. *Петријин венац* (1980), р. Срђан Карановић.
6. *Ко то тамо пева* (1980), р. Слободан Шијан.
7. *Мајстори, мајстори* (1980), р. Горан Марковић.
8. *Маратонци трче почасни круг* (1981), р. Слободан Шијан.

9. *Пад Италије* (1981), р. Лордан Зафранић.
10. *Само једном се љуби* (1981), р. Рајко Грлић.
11. *Последњи чин* (1981), р. Сава Мрмак, ТВ Београд.
12. *Вариола Вера* (1982), р. Горан Марковић.
13. *Живети као сав нормалан свет* (1982), р. Милош Радивојевић.
14. *Рдечи боогие али Кај ти је деклица* (1982), р. Карпо Аћимовић Година.
15. *Задах тела* (1983), р. Живојин Павловић.
16. *Балкан експрес* (1983), р. Бранко Балетић.
17. *Како сам систематски уништен од идиота* (1983), р. Слободан Шијан.
18. *Давитељ против давитеља* (1984), р. Слободан Шијан.
19. *Балкански шпијун* (1984), р. Божидар Николић и Душан Ковачевић.
20. *Опасни траг* (1984), р. Миомир Мики Стаменковић.
21. *Крај рата* (1984), р. Драган Кресоја.
22. *Отац на службеном путу* (1985), р. Емир Кустурица.
23. *Лепота порока* (1986), р. Живко Николић.
24. *Срећна нова '49.* (1986), р. Столе Попов.
25. *Већ виђено* (1987), р. Горан Марковић.
26. *У име народа* (1987), р. Живко Николић.
27. *Браћа по матери* (1988), р. Здравко Шотра.
28. *За сада без доброг наслова* (1988), р. Срђан Карановић.
29. *Живот са стрицем* (1988), р. Крсто Папић.
30. *Кућа поред пруге* (1988), р. Жарко Драгојевић.
31. *Сокол га није волио* (1988), р. Бранко Сцхмидт.
32. *Југославија по вољи народа 1914 -1918*, р. Миомир Мики Стаменковић, Дунав филм, 1988.
33. *Време чуда* (1989), р. Горан Паскаљевић.
34. *Бој на Косову* (1989), р. Здравко Шотра.
35. *Глуви барут* (1990), р. Бахрудин Бата Ченгић.
36. *Солунци говоре* (1990) – ТВ филм, р. Слободан Радовић.
37. *Вирџина* (1991), р. Срђан Карановић.
38. *Југославија у рату 1941–1945*, р. Милан Кундаковић, РТБ, 1992.

Дискографија

1. Ладарице, „Југославијо”, Београд 1980.
2. Идоли, албум *Одбрана и последњи дани*, Београд 1982.
3. Бијело дугме, „Косовска”, албум *Успаванка за Радмилу М*, Загреб 1983.
4. Бијело дугме, албум *Бијело дугме*, Сарајево 1984.
5. Бијело дугме, албум *Пљуни и зајевај моја Југославијо*, Сарајево 1986.
6. Југословени, „Кунем ти се крсном славом”, албум *Дошло ми је да се напијем*, Београд 1986.
7. Алиса, „1389 (Неће Фата сина Бајазита)“, албум *Да ли си чула песму уморних славуја*, Београд 1987.
8. Рибља Чорба, „Нећу да будем члан мафије”, албум *Ујед за души*, Београд 1987.
9. Ера Ојданић, „Ој Србијо, родила те мајка”, Александровац 1987.
10. Албум *Нико нема што Србин имаде*, Ваљево 1988.
11. Дует Стојан и Слободанка Стевановић, „Ој Србијо из три дела, поново ћеш бити цела”, Београд 1989.

12. Албум *За Видовдан 1989*, Београд 1989.
13. Саша Петровић, албум *1389 – 1989. На Косову бојном пољу*, Београд 1989.
14. Снежана Петковић, „Слободане, мили брате”, Београд 1989.
15. Лепа Брена, „Југословенка”, Београд 1989.
16. Надица Јовановић, „Човек двадесетог века”, Београд 1989,
17. Драгиша Симић, „Ко то синоћ кроз Тополу прође”, Београд 1990.
18. Ђорђе Балашевић, „Регрутеска“, албум *Напошетку*, Београд 1996.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, зборници, приручници

1. Avakumović, Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London: Oslobođenje, 1969.
2. Avramov, Smilja, *Genocide Against the Serbs*, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1992.
3. Agulhon, Maurice, *Marianne into Battle – Republican Imaginary and Symbolism in France 1789 – 1880*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
4. Albvaš, Moris, *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2013.
5. Anderson, Benedikt, *Nacija, zamišljena zajednica*, Beograd: Plato, 1998.
6. Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd: Otkrovenje, 2002.
7. Arent, Hana, *Eichmann u Jerusalimu – izveštaj o banalnosti zla*, Beograd: Samizdat B92, 2000.
8. Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, 1998.
9. Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: XX vek, 2011.
10. Aćimović, Ljubivoje, *Svet i jugoslovenska kriza*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.
11. Auty, Phyllis, *Yugoslavia*, London: Thames & Hudson, 1965.
12. Baker, Catherine, *The Yugoslav Wars of the 1990s*, London: Palgrave, 2015.
13. Bandić, Dušan, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Beograd: XX vek, 1990.
14. Banjeglav, Tena i dr., *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju – vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Documenta, 2021.
15. Banović, Snježana, *Država i njezino kazalište – Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941 – 1945*, Zagreb: Profil, 2012.
16. Barker, Elisabeth, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1978.
17. Bataković, Dušan, *Kosovo Chronicle*, Beograd: Plato, 1992.
18. Батаковић, Душан, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Београд: Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, 1998.
19. Baćević, Ljiljana i dr., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1991.
20. Bauzinger, Herman, *Etnologija – od proučavanja starine do kulturologije*, Beograd: XX vek, 2002.
21. Bachleitner, Kathrin, *Collective Memory in International Relations*, Oxford: Oxford University Press, 2021.
22. Bennett, Christopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and Consequences*, New York: New York University Press, 1995.
23. Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila – Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo/Zagreb: Buybook, 2018.

24. Berk, Piter, *Francuska istorijska revolucija – škola Anala 1929 – 1989*, S. Karlovci: IK Zorana Stojanovića, 2011.
25. Berkhoff, Karel, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*, Cambridge: Belknap Press, 2008.
26. Bernard, Sara, *Deutsch Marks in the Head, Shovel in the Hands and Yugoslavia in the Heart – The Gastarbeiter Return to Yugoslavia (1965 - 1991)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019.
27. Bešlin, Milivoj, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji – knjiga 1*, Novi Sad/Beograd: Akademska knjiga/IFDT, 2022.
28. Bieber, Florian, *Debating Nationalism - The Global Spread of Nations*, London/New York: Bloomsbury Academic, 2020.
29. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije – glavni procesi 1918 – 1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
30. Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita 1980 - 1985*, Zagreb: Globus, 1986.
31. Bilig, Majkl, *Banalni nacionalizam*, Beograd: XX vek, 2009.
32. Бјелица, Слободан, *Спорови око аутономије Војводине – књига друга: 1974 – 1988*, Београд: Службени гласник, 2021.
33. Благојевић, Милош и Петковић, Сретен, *Србија у доба Немањића – од кнежевине до царства 1168 – 1371*, Београд: ТЗР Вајат/ИРО Београд, 1989.
34. Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije – dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989.
35. Boban, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije II*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989.
36. Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928 – 1941 I*, Zagreb: Liber, 1974.
37. Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову*, Београд: САНУ, треће издање, 1986.
38. Bogetić, Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju – od ideje do pokreta*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2019.
39. Božić, Ivan i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.
40. Bolčić, Silvano, *Razvoj i kriza jugoslovenskog društva u sociološkoj perspektivi*, Beograd: Studentski izdavački centar, 1984.
41. Bolton, Jonathan, *Worlds of Dissent – Charter 77, The Plastic People of the Universe, and Czech Culture under Communism*, Cambridge/London: Harvard University Press, 2012.
42. Bondarev, Nikita, *Misterija Tito – moskovske godine*, Beograd: Čigoja, 2013.
43. *Борбе са главнином немачке групе армија Е на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, ур. Коча Јанчић, Краљево: Историјски архив, 1990.
44. Bošković, Dušan, *Stanovišta u sporu – Stanovišta i sporovi o slobodni duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950 – 1960*, Beograd: SSO Srbije, 1981.
45. Boym, Svetlana, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001.
46. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, eds. John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic, Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
47. Brown, Archie, *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
48. Browning, Christopher, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, London: Holms & Meier, 1985.
49. Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
50. Bugarski, Ranko, *Jezič od mira do rata*, Beograd: Čigoja/XX vek, 1997.

51. Bulajić, Milan, *The Role of the Vatican in the Break-up of Yugoslavia*, Beograd: Ministarstvo informisanja, 1993.
52. Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine, 3-4*, Beograd: Rad, 1989.
53. Burg, Steven L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, Princeton: Princeton University Press, 1983.
54. Burke, Peter, *Varieties in Cultural History*, Ithaca: Cornell University Press, 1997.
55. Byford, Jovan, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005.
56. Byford, Jovan, *Staro Sajmište - Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Bg centar za ljudska prava, 2011.
57. Byford, Jovan, *Teorija zavere – Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Beograd: Bg centar za ljudska prava, 2006.
58. Vajnrih, Harald, *Leta – umetnost i kritika zaborava*, Beograd: Fabrika knjiga, 2008.
59. Vasiljević, Jelena, *Antropologija građanstva*, Novi Sad: IFDT/Mediterran Publishing, 2016.
60. Велер, Ханс-Улрих, *Национализам. Историја – форме – последице*, Нови Сад: Светови, 2002.
61. Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, Beograd: XX vek, 2010.
62. Вељановски, Новица, *Македонија 1945-1991 – државност и независност*, Скопје: Институт за национална историја/Матица Македонска, 2002.
63. Verdery, Katherine, *National ideology under socialism: identity and cultural politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1991.
64. Весовић, Милан и Николић, Коста, *Уједињене српске земље – равнгорски национални програм*, Београд: Време, 1996.
65. Vickers, Miranda, *Between Serb and Albanian – A History of Kosovo*, New York: Columbia University Press, 1998.
66. Vidal-Naquet, Pierre, *Assassins of Memory. Essays on the Denial of the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 1992.
67. Владисављевић, Небојша, *Антибироократска револуција*, Београд: Архипелаг, 2020.
68. Vlačić, Gordana, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje (1919 – 1927)*, Zagreb: Globus, drugo dopunjeno izdanje, 1987.
69. Vlačić, Gordana, *KPJ i nacionalno pitanje*, Zagreb: August Cesarec, 1974.
70. Vrcan, Srđan, *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split: Slobodna Dalmacija, 2001.
71. Vukomanović, Milan, *Sveto i mnoštvo*, Beograd: Čigoja, 2001.
72. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
73. Vučetić, Radina, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Beograd: Clio, 2016.
74. Gagnon, Valere Philip, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca/London: Cornell University Press, 2004.
75. Geary, Patrick J., *The Myth of Nations – The Medieval Origins of Europe*, Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2001.
76. Gellner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998.
77. Glamočak, Marina, *Koncepcije velike Hrvatske i velike Srbije u političkoj emigraciji*, Užice: KPZ, 1997.

78. Glaurdić, Josip, *The Hour of Europe - Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*, New Haven/London: Yale University Press, 2011.
79. Gleni, Miša, *Pad Jugoslavije – Treći balkanski rat*, Beograd: Samizdat B92, 2002.
80. Gligorijević, Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
81. Gligorov, Vladimir, *Zašto se zemlje raspadaju? Slučaj Jugoslavija*, Beograd: Peščanik 2014.
82. Goati, Vladimir, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Zagreb: Naprijed, 1989.
83. Goldstein, Ivo i Goldstein, Slavko, *Tito*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2018.
84. Goldstein, Ivo, *Jasenovac*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2019.
85. Goldstein, Slavko, *Prijedlog 85 – Glas iz privrede*, Zagreb: Scientia Yugoslavica, 1985.
86. Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritanije – imperijalizam mašte*, Beograd: Geopoetika, 2000.
87. Gordi, Erik, *Kultura vlasti u Srbiji – nacionalizam i razaranje alternativa*, Beograd: Samizdat B92, 2001.
88. Goulding, Daniel J, *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945 - 2001 – oslobođeni film*, Zagreb: V.B.Z, 2004.
89. Gužvica, Stefan, *Prije Tita – Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936 - 1940*, Zagreb: Srednja Europa, 2020.
90. Davis, Fred, *Yearning for Yesterday – a Sociology of Nostalgia*, New York: The Free Press, 1979.
91. Davis, Jonathan, *The Global 1980s – People, Power and Profit*, New York/London: Routledge, 2019.
92. Davis, Richard, G., *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006.
93. Даниловић, Рајко, *Употреба непријатеља – политичка суђења у Југославију 1945 – 1991*, Ваљево: Агенција Ваљевац, 1993.
94. De Saint-Laurent, Constance, *Social Thinking and History - A Sociocultural Psychological Perspective on Representations of the Past*, Milton Park/New York: Routledge, 2021.
95. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 2*, Rijeka: Liburnija, 1981.
96. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita 3*, Beograd: Rad, 1984.
97. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka: Mladost/Liburnija, 1980.
98. Dedijer, Vladimir, *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Beograd: Kultura, 1953.
99. Deletant, Dennis, *Hitler's Forgotten Ally – Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940 – 44*, New York: Palgrave Macmillan, 2006.
100. DeLue, Steven M. and Dale, Timothy M., *Political Thinking, Political Theory, and Civil Society*, New York/London: Routledge, fifth edition, 2021.
101. Deutsch, Karl, *Nationalism and Its Alternatives*, New York: Alfred A. Knopf, 1969.
102. Dizdar, Zdravko i Sobolevski, Mihael, *Prešućeni četnički zločini u Hrvatskoj i BiH 1941 - 1945. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999.
103. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952*, Beograd: Rad, 1988.
104. Димитријевић, Бојан Б. и Николић, Коста, *Дража Михаиловић – биографија*, Београд: Српска реч, 2000.
105. Димитријевић, Бојан, *Ранковић – други човек*, Београд: Вукотић медиа, 2020.
106. Dinan, Dezmon, *Sve bliža unija – uvod u evropsku integraciju*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.
107. Dinkić, Mladen, *Ekonomija destrukcije – velika pljačka naroda*, Beograd: Stubovi kulture, 1997.

108. *Dobrodošli u pustinju postsocijalizma*, ur. Srećko Horvat i Igor Štiks, Zagreb: Fraktura, 2015.
109. Докнић, Бранка, *Културна политика Југославије 1946 – 1963*, Београд: Службени гласник, 2013.
110. Драгићевић Шешић, Милена, *Neofolk kultura – publika i njene zvezde*, S. Karlovci: IK Zorana Stojanovića, 1994.
111. Драговић-Сосо, Јасна, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Београд: Фабрика књига, 2004.
112. Дубил, Хелмут, *Niko nije oslobođen istorije – nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*, Београд: Samizdat B92, 2002.
113. Дуйзингс, Гер, *History and Reminders in East Bosnia – Srebrenica a 'safe' area*, Amsterdam: NIOD, 2002.
114. Дјекер, Давид, *Yugoslavia – Socialism, Development and Debt*, New York: Routledge, 2011.
115. Ђаковић, Спасоје, *Sukobi na Kosovu*, Београд: Народна књига, 1986.
116. Ђаковић, Спасоје, *Fadilj Hodža i Enver Hodža – sličnosti i razlike*, Београд: Научна књига, 1989.
117. Ђентиле, Емилио, *Religije politike. Između demokratije i totalitarizma*, Београд: XX век, 2009.
118. Ђилас, Алекса, *Contested Country: Yugoslav Unity and the Communist Revolution 1919 - 1953*, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
119. Ђуреиновић, Јелена, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia - Collaboration, Resistance and Retribution*, London/New York: Routledge, 2020.
120. Ђурећић, Веселин, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama I-II*, Београд: Народна књига/Балканолошки институт SANU, 1985.
121. Ђурећић, Веселин, *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti 1941 - 1944*, Београд 1983.
122. Ђурић, Иван, *Istorija – pribežište ili putokaz*, Kragujevac: AKC Civis, drugo dopunjeno izdanje, 1998.
123. Ејдус, Филип, *Crisis and Ontological Insecurity Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*, London: Palgrave, 2020.
124. Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд: Просвета, 1990.
125. Ериксен, Томас Хилан, *Etnicitet i nacionalizam*, Београд: XX век, 2004.
126. Ерл, Астрид, *Memory in Culture*, Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan, 2011.
127. Џерјавић, Владимир, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb: Globus, 1992.
128. Џивојиновић, Драголјуб и Лућић, Дејан, *Varvarstvo u ime Hristovo – novi prilozi za Magnum Crimen*, Београд: Nova књига, 1988.
129. Џивојиновић, Драголјуб Р., *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941 – 1958*, Београд: Службени гласник, drugo dopunjeno izdanje, 2007.
130. Живојиновић, Драголјуб, *Надмени савезник и занемарено српство: Британско-српски односи (1875-1941)*, Београд: Албатрос плус, 2015.
131. Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945 – 1961)*, Београд: Архипелаг/ИНИС, 2011.
132. Џунес, Озрен, *Goli život – socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I-II*, Zagreb: Demetra, 2007.

133. Žunić, Dragan, *Nacionalizam i književnosti – srpska književnost 1985 – 1995*, Budapest: Open Society Institute, 1999.
134. Županov, Josip, *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus, 1983.
135. Зечевих, Миодраг, *Југославија 1918-1992 – Јужнословенски државни сан и јава*, Београд: Просвета, 1994.
136. Zerubavel, Yael, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago/London: University of Chicago Press, 1995.
137. Zirojević, Olga, *Srbija pod turskom vlašću 1459 – 1804*, Beograd: Srpski genealoški centar, 2009.
138. *Zločin nad mišljenjem – osuda i izgon Mihaila Đurića*, prir. Jovica Trkulja, Beograd: CUPS, 2005.
139. Zundhausen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2009.
140. *Ivan Đurić – vlast, opozicija, alternativa*, prir. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2009.
141. Ignatieff, Michael, *Blood and Belonging – Journey into the New Nationalism*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1993.
142. *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbaum i Terens Rejndžer, Beograd: XX vek, 2011.
143. Илић, Благоје и Стаменковић, Миомир Мики, *Југославија по вољи народа 1914 - 1918*, Нови Сад: Дневник, 1988.
144. Илић, Предраг, *Српска православна црква и тајна Дахауа – мит и истина о заточеништву Патријарха Гаврила и епископа Николаја Велимировића у Дахауу*, Београд: издање аутора, 2006.
145. Inge, William Ralph, *The End of an Age and Other Essays*, London: Macmillan Company, 1948.
146. Irwin-Zarecka, Iwona, *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*, New Brunswick: Transaction Books, 1994.
147. *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike – polemike u jugoslavenskim časopisima 1973-1977*, prir. Božidar Jakšić, Beograd: MostArt, 2022.
148. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд: Комунист, 1985.
149. Jakovina, Tvrтко, *Budimir Lončar – od Preka do vrha svijeta*, Beograd: Službeni glasnik, 2021.
150. Jakovina, Tvrтко, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948 – 1963)*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.
151. Jakovljević, Branislav, *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945 - 91*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016.
152. Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.
153. Јанковић, Драгослав, *Србија и југословенско питање 1914 – 1915*, Београд: ИСИ, 1973.
154. Janković, Ivan, *Na belom hlebu – smrtna kazna u Srbiji 1804 – 2002*, Beograd: Službeni glasnik/Clio, 2012.
155. Јанјетовић, Зоран, *Deca careva, pastorčad kraljeva – nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd: INIS, 2005.
156. Jaspers, Karl, *Pitanje krivice*, Beograd: Samizdat B92, 1999.
157. Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941 – 1945*, Zagreb: Globus, 1986.
158. Jerovšek, Janez i dr., *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb: Globus, 1986.

159. Jovanović, Vladan, *Slika jedne neuspele integracije – Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd: Peščanik/Fabrika knjiga, 2014.
160. Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића - део II*, Београд: БИГЗ, 1990.
161. Јовановић, Слободан, *Политичке и правне расправе*, Београд: БИГЗ, 1990.
162. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb/Beograd: Prometej/Samizdat B92, 2003.
163. Jović, Dejan, *Rat i mit – politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb: Fraktura, 2017.
164. Judah, Tim, *Serbs - History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*, New Haven: Yale University Press, 2000.
165. Kapferer, Bruce, *Legends of people, myths of state - violence, intolerance, and political culture in Sri Lanka and Australia*, Washington D.C/London: Smithsonian Institution Press, 1988.
166. Karačić Darko i dr., *Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo: ACIPS, 2012.
167. Karakaš Obradov, Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu – Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943 – 1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
168. Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: XX vek, 2014.
169. Kattago, Siobhan, *Memory and Representation in Contemporary Europe. The Persistence of the Past*, Farnham: Ashgate, 2012.
170. Katunarić, Vjeran, *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja*, Zagreb: Disput, 2013.
171. Kerčov, Sava i dr., *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine - rađanje političkog pluralizma*, Novi Sad: Dnevnik, 1990.
172. Klasić, Hrvoje, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb: Srednja Europa, 2006.
173. Ковач, Светко и др., *Случај Ранковић – из архива КОС-а*, Београд: Одбрана, 2015.
174. Ковачевић, Иван, *Традиција модерног – прилози историји савремене антропологије*, Београд: Српски генеалогски центар/Филозофски факултет, 2006.
175. Кока, Јирген, *О историјској науци*, Београд: СКЗ, 1994.
176. Koleva, Daniela, *Memory Archipelago of the Communist Past - Public Narratives and Personal Recollections*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
177. Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd: ISI, 1992.
178. Кољанин, Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2008.
179. Komarica, Slavko i Odić, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Zagreb: Iros, 2008.
180. Konerton, Pol, *Kako društva pamte*, Beograd: Samizdat B92, 2002.
181. Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Beograd: Otkrovenje, sedmo izdanje, 2008.
182. *Kontinuiteti i inovacije - Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 26-28. rujna 2019*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović, Zagreb/Pula: Srednja Europa/Sveučilište Jurja Dobrile, 2021.
183. Kuposov, Nikolay, *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
184. Kordić, Snježana, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux, 2010.

185. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945 – 1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.
186. Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Zagreb: Naprijed, 1989.
187. *Kosovo u Метохија у великоалбанским плановима 1878/2000*, ур. Никола Поповић, Београд: Институт за савремену историју, 2001.
188. *Kosovski čvor, drešiti ili seći?*, ур. Srdja Popović i dr., Beograd: Chronos, 1990.
189. Kočović, Bogoljub, *Sahrana jednog mita - žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Beograd: Otkrovenje, treće izdanje, 2005.
190. Koštunica, Vojislav i Čavoški, Kosta, *Stranački pluralizam ili monizam – društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944 – 1949*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1983.
191. Крестић, Василије и Михаиловић, Коста, *Меморандум САНУ. Одговори на критике*, Београд: САНУ, 1995.
192. Крестић, Василије, Ђ., *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина: Гамбит, треће допуњено издање, 2007.
193. *Крiza југословенског економског система – узроци и перспективе*, ур. Иван Максимовић, Београд: САНУ, 1986.
194. Krleža, Miroslav, *99 varijacija – lexicographica: eseji i zapisi*, Beograd: XX vek, 1972.
195. Kronja, Ivana, *Smrtonosni sjaj - masovna psihologija i estetika turbo-folka*, Beograd: Tehnokratia, 2001.
196. Kuljić, Todor i dr., *Balkanski rašomon – istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
197. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja, 2006.
198. Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti, Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
199. Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam – između diktata i otpora*, Beograd: Čigoja, 2011.
200. Kuljić, Todor, *Sociologija generacije*, Beograd: Čigoja, 2009.
201. Kuljić, Todor, *Tanatopolitika - sociološko istorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigoja, 2014.
202. Kuljić, Todor, *Tito – sociološko istorijska studija*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, treće dopunjeno izdanje, 2010.
203. Kučan, Viktor, *Borci Sutjeske*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996.
204. Lakić, Zoran, *Partizanska autonomija Sandžaka 1943-1945: (ZAVNO Sandžaka – dokumenta)*, Beograd/Nikšić: Stručna knjiga/Univerzitetska riječ, 1992.
205. Lalović, Dragutin, *Države na kušnji*, Zagreb: Disput, 2008.
206. Lampe, John, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
207. Landau, Ronnie, *Studying the Holocaust Issues, Readings and Documents*, London/New York: Routledge, 1998.
208. Lane, Ann, *Yugoslavia – When Ideals Collide*, New York: Palgrave Macmillan, 2004.
209. Лазих, Мирослав П., *Експлозија у Смедереву 5. јуна 1941. године – 80 година после*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2021.
210. Le Goff, Jacques, *History and Memory*, New York: Columbia University Press, 1992.
211. Levi, Pavle, *Raspad Jugoslavije na filmu*, Beograd: XX vek, 2008.
212. Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, Beograd: Narodna knjiga, 1985.

213. Lilly, Carol S., *Power and Persuasion Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder: Westview Press, 2001.
214. Linc, Huan i Stepan, Alfred, *Demokratska tranzicija i konsolidacija – Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*, Beograd: Filip Višnjić, 1998.
215. Lipstadt, Deborah, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, New York: Free Press, 1992.
216. Losurdo, Domenico, *War and Revolution - Rethinking the Twentieth Century*, London/New York: Verso, 2015.
217. Лубурић, Радоица, *Врући мир хладног рата*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1994.
218. Лукач, Душан, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje, 1918 – 1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1972.
219. Лукић Крстановић, Мирослава, *Спектакли XX века – музика и моћ*, Beograd: Етнографски институт САНУ, 2010.
220. Lydall, Harold, *Yugoslavia in Crisis*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
221. Macdonald, David Bruce, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press, 2002.
222. Magaš, Branka, *The Destruction of Yugoslavia, Tracking the Break-up 1980 - 1992*, London: Verso, 1993.
223. Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији – позоришна политика у Србији 1941 – 1944*, Beograd: Алтера, 2010.
224. Макуљевић, Ненад, *Меморија и манипулација – споменичка политика у Србији 1989 – 2021*, Beograd: XX vek, 2022.
225. Malešević, Siniša, *Grounded Nationalism - A Sociological Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
226. Malešević, Siniša, *Identity as Ideology – Understanding Ethnicity and Nationalism*, New York: Palgrave Macmillan, 2006.
227. Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja: Spomenici i identiteti u Srbiji 1918 - 1989*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014.
228. Manojlović Pintar, Olga, *Poslednja bitka – Španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019.
229. Marjanović, Jovan, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca – britanski štićenik*, Zagreb: Globus, 1979.
230. Marko Nikezić: *Srpska krhka vertikala*, prir. Latinka Perović, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
231. Марковић, Предраг Ј., *Београд између Истока и Запада 1948 – 1955*, Beograd: Службени лист СРЈ, 1996.
232. Martin, Terry, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca: Cornell University Press, 2001.
233. Mahoney, Kevin A., *Fifteenth Air Force against the Axis Combat Missions over Europe during World War II*, Lanham/Toronto: The Scarecrow Press, 2013.
234. McDermott, Kevin and Agnew, Jeremy, *The Comintern A History of International Communism from Lenin to Stalin*, London: Macmillan Press, 1996.
235. McGrattan, Cillian, *Memory, Politics and Identity. Haunted by History*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.

236. *Mediatization of Communication*, ed. Knut Lundby, Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2014.
237. *Memory and Change in Europe – Eastern Perspectives*, eds. Małgorzata Pakier and Joanna Wawrzyniak, New York/Oxford: Berghahn Books, 2016.
238. *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Muller, New York: Cambridge University Press, 2002.
239. Mertus, Julie, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley: University of California Press, 1999.
240. Milenković, Pavle, *Škola Anala – ogledi o sociološkoj istoriografiji*, Novi Sad: Stylos, 2004.
241. Милеуснић, Слободан, *Свети Срби*, Крагујевац: Каленић, 1989.
242. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944 – 1950*, Београд: ИНИС, 2009.
243. Миликић, Ратомир, *Југославија и Савет Европе 1980 – 2003 – Југославија и Парламентарна скупитина Савета Европе од Титове смрти до нове државе*, Београд: Службени гласник/ИСИ, 2012.
244. Mivojević-Mađarev, Marina, *Biti u pozorištu - rediteljski stilovi u Jugoslovenskom dramskom pozorištu: Dejan Mijač, Slobodan Unkovski i Dušan Jovanović*, Beograd: JDP, 2008.
245. Milkić, Miljan, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943 – 1947*, Beograd: INIS, 2012.
246. Milosavljević, Olivera i dr., *Snaga lične odgovornosti*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
247. Milosavljević, Olivera, *Potisnuta istina – kolaboracija u Srbiji 1941 – 1944*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
248. Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma I – Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933 – 1941*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010.
249. Milosavljević, Olivera, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
250. Mimica, Aljoša i Vučetić, Radina, *Vreme kada je narod govorio. Odjeci i reagovanja u Politici, 1988 – 1991*, Beograd: Filozofski fakultet, 2008.
251. Mirić, Jovan, *Sistem i kriza*, Zagreb: Cekade, 1984.
252. Mirko Đorđević – negativna svetostavska paralipomena, prir. Pavel Domonji i Ksenija Đorđević Leonard, Novi Sad: VPA, 2015.
253. Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих – политичка историја великих држава Европе 1919 – 1939*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.
254. Mitrović, Andrej, *Raspravljjanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*, Sarajevo: Svjetlost, 1991.
255. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Службени гласник, друго издање, 2015.
256. Митровић, Андреј, *Фашизам и нацизам*, Београд: Чигоја, 2009.
257. Митровић, Момчило, *Изгубљене илузије – прилози за друштвену историју Србије 1944 – 1952*, Београд: ИНИС, 1997.
258. Митровић, Момчило, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд: ИНИС, 2007.
259. Mitten, Richard, *The Politics of the Antisemitic Prejudice - The Waldheim Phenomenon in Austria*, Boulder: Westview Press, 1992.

260. Михаиловић, Коста и Василије, Крестић, *Меморандум САНУ после тридесет година*, Београд: Вечерње новости, 2017.
261. Михаљчић, Раде, *Лазар Хребелјановић – историја, култ, предање*, Београд: БИГЗ, 1989.
262. Miškovska Kaјevska, Ana, *Feminist Activism at War – Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, New York/London: Routledge, 2017.
263. Moscovici, Serge, *Social representations: Explorations in social psychology*, Cambridge: Polity Press, 2000.
264. Moskovisi, Serž, *Doba gomile 1-2*, Београд: XX век, 1997.
265. Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Ithaca: Cornell University Press, 1991.
266. Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988 – 2013*, Београд: Rosa Luxemburg Stiftung, 2013.
267. Naumović, Slobodan, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Београд: IFDT/Filip Višnjić, 2009.
268. *Nedelja marksističkih rasprava '85 – istoriografija, marksizam i obrazovanje*, ur. Ljubiša Vujošević, Београд: Komunist, 1986.
269. Neumann, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Загреб: Naprijed, 1992.
270. Николић, Коста и Цветковић, Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20 веку (1912 – 1990)*, Београд: ИСИ, 2014.
271. Николић, Коста, *Југославија, последњи дани, 1989 - 1992. Књига прва – „Сви Срби у једној држави”*, Београд: Службени гласник, 2018.
272. Николић, Коста, *Мит о партизанском југословенству*, Београд: Завод за уџбенике, 2015.
273. Николић, Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941 – 1944*, Н. Пазова: Бонарт, 2001.
274. Николић, Коста, „Нико не сме да вас бије” – Слободан Милошевић у Косову Пољу 24 – 25. априла 1987. *Историја и мит*, Београд: ИСИ, 2006.
275. Николић, Коста, *Прошлост без историје – Полемике у југословенској историографији 1961 - 1991*, Београд: ИСИ, 2003.
276. Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941 – 1980)*, Београд: Завод за уџбенике, 2011.
277. Николић, Коста, *Тито говори што народ мисли – култ Јосипа Броза Тита 1944 - 1949*, Београд: Службени лист Србије и Црне Горе, 2006.
278. Novak, Viktor, *MAGNUM CRIMEN. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Београд: Nova knjiga, 1986.
279. Novick, Peter, *The Holocaust in American Life*, Boston: Houghton Mifflin, 1999.
280. *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, prir. Vojin Dimitrijević, Београд: Beogradski centar za ljudska prava, 2010.
281. Obradović, Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918 – 1941)*, Приштина: Institut za istoriju Kosova, 1981.
282. Опачић, Петар, *Војвода Живојин Мишић*, Београд: БИГЗ, 2002.
283. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1 - 2*, ur. Velimir Terzić, Београд: Vojnoistorijski institut, 1957.

284. Pavković, Aleksandar, *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in Balkans, second edition*, New York: Palgrave Macmillan, 2000.
285. Pavlaković, Vjeran, *Jugoslaveni u Španskom građanskom ratu*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2017.
286. Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Politeia, 2004.
287. Павловић, Момчило и Трајковић, Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. – студија и документи*, Лесковац: Народни музеј, 1995.
288. Pavlowitch, Stevan K, Tito, *Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*, London: Hurst, 1992.
289. Pantić, Dragomir, *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, Beograd: SSO Srbije, 1987.
290. Peoples, Columba and Vaughan-Williams, Nick, *Critical Security Studies – an Introduction*, Milton Park: Routledge, third edition, 2021.
291. Perić, Ivan, *Ideje „masovnog pokreta” u Hrvatskoj*, Zagreb: Centar za aktualni politički studij, 1974.
292. Perica, Vjekoslav, *Balkanski idoli – religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama I - 2*, Beograd: XX vek, 2006.
293. Perica, Vjekoslav i Velikonja, Mitja, *Nebeska Jugoslavija – interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Beograd: XX vek, 2012.
294. Perica, Vjekoslav, *Sveti Petar i Sveti Sava – sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*, Beograd: XX vek, 2009.
295. Перишић, Миодраг, *Од Стаљина ка Сартру – формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945 – 1958*, Београд: ИНИС, 2008.
296. Perović, Latinka, *Dominantna i neželjena elita – Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd: Dan Graf, 2015.
297. Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*, Zagreb: Globus, 1984.
298. Petersen, Roger, D., *Understanding Ethnic Violence. Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
299. Petranović, Branko i Zečević, Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac: Zaslona, 1991.
300. Петрановић, Бранко, *Историчар и савремена епоха*, Београд: Војска, 1994.
301. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 I-III*, Beograd: Nolit, 1988.
302. Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу: 1945 – 1950*, Подгорица: ЦАНУ, 1998.
303. Петрановић, Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист, 1993.
304. Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945 I-II*, Beograd: Rad, 1983.
305. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
306. Петровић, Ружа и Благојевић, Марина, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије – резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Београд: САНУ, 1989.
307. Пешић, Бранко, *Спомен храм Св. Саве на Врачару у Београду 1895-1988*, Београд: СПЦ, 1988.
308. Пешић, Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање*, Београд: Рад, 1983.
309. Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi I-2*, Beograd: Laguna, 2013.

310. Pjanić, Zoran, *Anatomija krize*, Beograd: Ekonomika, 1987.
311. Pleština, Dijana, *Regional Development in Communist Yugoslavia – Success, Failure and Consequences*, London/New York: Routledge, 1992.
312. Pleterski, Janko, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919 – 1941*, Beograd: Komunist, 1971.
313. Pleterski, Janko, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd: Komunist, 1985.
314. Podunavac, Milan i dr., *Politika i strah*, Zagreb: Politička kultura, 2008.
315. Popov, Nebojša, *Contra Fatum – Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968 – 1988*, Beograd: Mladost, 1989.
316. Popović, Miodrag, *Vidovdan i časni krst – ogled iz književne arheologije*, Beograd: XX vek, 1998.
317. *Православље између неба и земље*, прир. Драгољуб Ђорђевић, Ниш: Градина, 1991.
318. Previšić, Martin, *Goli otok – istorija*, Beograd: Vukotić Media, 2022.
319. Prekić, Adnan, *Crvena ideja Crne Gore*, Podgorica: Matica Crnogorska, 2020.
320. Prpa, Branka, *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 – 1929*, Beograd: Clio, 2018.
321. Radanović, Milan, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941 - 1944) i vojni gubici (1944 - 1945)*, Beograd: Rosa Luxemburg, 2015.
322. Радић, Радивој, *Клио се студи – против злостављања историјске науке*, Београд: Еволута, 2016.
323. Radić, Radmila, *Verom protiv vere - država i verske zajednice u Srbiji 1945 – 1953*, Beograd: INIS, 1995.
324. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945 - 1970 I-II*, Београд: ИНИС, 2002.
325. Радовановић, Дринка, *Скулптуре*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.
326. Radonjić, Nemanja, *Slika Afrike u Jugoslaviji*, Beograd: INIS, 2023.
327. Radonjić, Radovan, *Izgubljena orijentacija*, Beograd: Radnička štampa, 1985.
328. Radosavljević, Peđa, *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963 – 1978*, Beograd: Službeni glasnik 2012.
329. *Razgovor o knjizi Vladimira Dedijera „Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita”*, ur. Branko Jovanović, Beograd: Borba, 1982.
330. Ramet, Sabrina P., *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder: Westview Press, 1996.
331. Ramet, Sabrina, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
332. Растовић, Александар, *Енглези и Балкан 1837 – 1914*, Београд: Завод за уџбенике, 2015.
333. *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama – kontroverze, interpretacije, nasljeđe*, ur. Dubravka Stojanović i Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.
334. *Realms of Memory, The Construction of the French Past I Conflicts and Divisions*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1996.
335. *Realms of Memory, The Construction of the French Past II Traditions*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1997.
336. *Realms of Memory, The Construction of the French Past III Symbols*, eds. Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman, New York: Columbia University Press, 1998.
337. Reljić, Dušan, *Pisanje smrti – mediji u vremenima sukoba*, Beograd: Radio B92, 1998.
338. Ренан, Ернест, *Шта је нација?*, Београд: Српска национална омладина, 1907.
339. Repe, Božo, *Jutri je novi dan – Slovenci in razpad Jugoslavije*, Ljubljana: Modrijan, 2002.

340. Ристовић, Милан, *Експеримент Буљкес – Грчка утопија у Југославији 1945 – 1949*, Нови Сад: Платонеум 2007.
341. Rihtman-Auguštin, Dunja, *Etnologija i etnomit*, Zagreb: ABS95, 2001.
342. Rot, Klaus, *Od socijalizma do Evropske Unije: ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: XX vek, 2012.
343. Rouso, Henry, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, Cambridge: Harvard University Press, 1991.
344. Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment, 1948 – 1974*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 1978.
345. *Sa rasprave u RZN o knjizi „Saveznici i jugoslovenska ratna drama” dr Veselina Đuretića – autorizovane stenografske beleške*, ur. Vidojko Veličković, Beograd: Republička zajednica nauke, 1985.
346. Самарцић, Радован, *Косовско опредељење*, Београд: СКЗ, 1990.
347. Sanford, George, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and Memory*, London/New York: Routledge, 2005.
348. Селинић, Слободан, *Србија 1980 – 1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*, Београд: ИНИС, 2021.
349. Селинић, Слободан, *Србија и језички сукоб у Југославији 1967*, Београд: Институт за новију историју, 2017.
350. Shermer, Michael and Grobman, Alex, *Denying History: Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 2009.
351. Silber, Lora i Litl, Alan, *Smrt Jugoslavije*, Beograd: Radio B92, 1996.
352. *Sima M. Ćirković – Živeti sa istorijom*, prir. Vlastimir Đokić, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2020.
353. Sindbæk, Tea, *Usable History? Representations of Yugoslavia’s difficult past – from 1945 to 2002*, Aarhus: Aarhus University Press, 2012.
354. Singleton, Frederick, B., *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
355. Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве III – За време Другог светског рата и после њега*, Београд: ЈПЈ, 2002.
356. Smit, Antoni D., *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 1998.
357. Smith, Anthony D., *Ethnic Origins of Nations*, Malden: Blackwell Publishing, 1986.
358. *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016.
359. Spaskovska, Ljubica, *The Last Yugoslav Generation. The Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism*, Manchester: Manchester University Press, 2017.
360. *Србија 1804 – 2004, Три виђења или позив на дијалог*, ur. Љубодраг Димић и др, Београд: Удружење за друштвену историју, друго издање, 2009.
361. *Srbija i Albanci – pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1914. godine – knjiga I*, ur. Војан Косика, Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1989.
362. *Srpska konzervativna misao*, prir. Mirko Đorđević, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
363. Станковић, Ђорђе, Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање I-II*, Београд: БИГЗ, 1985.
364. Stanković, Đorđe, Đ., *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1984.

365. Stanković, Đorđe, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Beograd: Rad, 1988.
366. Станковић, Ђорђе, *Неизвесна прошлост Србије*, Нови Сад: Прометеј, 2014.
367. *Сто најзнаменитијих Срба*, ур. Дејан Медаковић, Београд/Нови Сад: Принцип, 1993.
368. Stojanović, Dubravka, *Populism The Serbian Way*, Belgrade: Peščanik, 2017.
369. Stojanović, Dubravka, *Prošlost dolazi – Promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913 – 2021*, Beograd: XX vek, 2023.
370. Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd: Peščanik, 2010.
371. Stojanović, Svetozar, *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*, Beograd: Filip Višnjić, 1995.
372. Stone, Dan, *The Holocaust, Fascism, and Memory – Essays in the History of Ideas*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
373. Subotić, Jelena, *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*, Ithaca: Cornell University Press, 2019.
374. Subotić, Milan, *Na drugi pogled – Prilog studijama nacionalizma*, Beograd: IFDT/Filip Višnjić, 2007.
375. Subotić, Milan, *Napred, u prošlost – studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Beograd: Fabrika knjiga, 2019.
376. Sudar, Vlastimir, *A Portrait of the Artist as a Political Dissident: The Life and Work of Aleksandar Petrović*, Chicago: University of Chicago Press, 2013.
377. *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010.
378. Suvin, Darko, *Splendour, Misery, and Possibilities. An X-Ray of Socialist Yugoslavia*, Leiden/Boston: Brill, 2016.
379. Тадић, Љубомир, *О 'великосрпском хегемонизму'*, Београд: Политика, 1992.
380. Taylor, Frederick, *The Berlin Wall, August 13, 1961 - November 9, 1989*, New York: HarperCollins, 2007.
381. Терзић, Велимир, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград: Графички завод, 1963.
382. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Uzroci i posledice I-II*, Beograd/Ljubljana/Titograd: Narodna knjiga i dr., 1982.
383. Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд: ИНИС, 2011.
384. Todorović, Mijalko, *Političko biće društvene krize*, Zagreb: Scientia Yugoslavica, 1986.
385. Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd: Krug, 2001.
386. Tomashevich, Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Zagreb: SN Liber, 1979.
387. Tomashevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 - 1945: Okupacija i kolaboracija*, Zagreb: EPH/Novi liber, 2010.
388. Tompson, Mark, *Proizvodnja rata – mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd: Medija Centar/Radio B92, 1995.
389. Tompson, Pol, *Glas prošlosti – usmena istorija*, Beograd: Clio, 2012.
390. Тош, Џон, *У трагању за историјом*, Београд: Цлио, 2008.
391. *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes Volume II – Country Studies*, ed. Neil J. Kritz, Washington D.C: USIP, 1995.

392. Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе, 1914 – 1920*, Београд: Народна књига, 1986.
393. Trifković, Gaj, *Parleying with the Devil – Prisoner Exchange in Yugoslavia, 1941–1945*, Lexington: The University Press of Kentucky, 2020.
394. *Troja i kako je steći*, ur. Zlatko Šešelji dr., Zagreb: VPA, 1985.
395. Tumarkin, Nina, *The Living and the Dead - The Rise and fall of the Cult of WWII in Russia*, New York: Basic Books, 1994.
396. Turner, Mathew, *Historians at the Frankfurt Auschwitz Trial - Their Role as Expert Witnesses*, London/New York: IB Tauris, 2018.
397. Туцовић, Радосав, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији: анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији 1941 – 1944*, Београд: ИСИ, 2022.
398. *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia (Post)Socialism and Its Other*, eds. Dijana Jelača et al., Cham: Palgrave Macmillan, 2017.
399. *The Oxford Handbook of Civil Society*, ed. Michael Edwards, Oxford: Oxford University Press, 2011.
400. Ћирковић, Сима, *Срби међу европским народима*, Београд: Еквилибриум, 2004.
401. Ћирковић, Симо Ц., *Ко је ко у Недућевој Србији?*, Београд: ИПС, 2009.
402. *U.S. Army Air Forces in World War II - Combat Chronology 1941 – 1945*, eds. Kit C. Carter and Robert Mueller, Washington, D.C: Center for Air Force History, 1991.
403. Uvalić, Milica, *Investment and Property Rights in Yugoslavia. The Long Transition to a Market Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
404. Uvalić, Milica, *The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavija*, Berlin: DoC Research Institute, 2018.
405. Ugrešić, Dubravka, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Београд: Фабрика књига, 2008.
406. Friedrich, Carl Joachim and Brzezinski, Zbigniew K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge: Harvard University Press, 1956.
407. Fujii, Lee Ann, *Interviewing in Social Science Research - A Relational Approach*, London/New York: Routledge, 2018.
408. Halbwach, Maurice, *The Collective Memory*, New York: Harper Colophon Books, 1980.
409. Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*, London/New York: I.B. Tauris, 2012.
410. Hadžić, Miroslav, *Jugoslovenska narodna agonija*, Београд: ДанГраф, 2004.
411. Hadžić, Miroslav, *Sudbina partijske vojske*, Београд: Samizdat B92, 2001.
412. Hellema, Ducco, *The Global 1970s – Radicalism, Reform and Crises*, London/New York: Routledge, 2019.
413. Herf, Jeffrey, *Divided Memory: The Nazi Past in Two Germanys*, Cambridge: Harvard University Press, 1997.
414. Hetemi, Atdhe, *Student Movements for the Republic of Kosovo 1968, 1981 and 1997*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
415. Hirsch, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca: Cornell University Press, 2005.
416. *Historians and Social Values*, eds. Joep Leerssen and Ann Rigney, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000.
417. Horvat, Branko, *Jugoslavensko društvo u krizi – kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Zagreb: Globus, 1985.

418. Horvat, Branko, *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1988.
419. Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb: Globus, 1983.
420. Hofman, Ana, *Novi život partizanskih pesama*, Beograd: XX vek, 2016.
421. Hutchings, Robert L., *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1997.
422. Caldor, Mery, *Global Civil Society – an Answer to War*, Cambridge: Polity Press, 2003.
423. Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића – Књига прва: ликвидација „народних непријатеља” 1944 – 1953*, Београд: Службени гласник, треће издање, 2019.
424. Svetković, Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944 – 1953*, Beograd: ISI, 2006.
425. *Clashes in European Memory – The Case of Communist Repression and the Holocaust*, eds. Muriel Blaive et al., Innsbruck: Studienverlag, 2011.
426. Close, David H., *The Origins of the Greek Civil War*, New York/London: Longman, 1995.
427. Cohen, Jean L. and Arato, Andrew, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge/London: The MIT Press, 1992.
428. Cohen, Lenard J., *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder: Westview Press, 2001.
429. Cohen, Lenard J., *The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia*, Oakville: Mosaic Press, 1989.
430. Colić, Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941 – 1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988.
431. Чавошки, Коста, *Анатомија једне чистке – изгон са Правног факултета у Београду 1973 – 1975*, Београд: Службени гласник, 2013.
432. Čavoški, Kosta, *Revolucionarni makijavelizam i drugi eseji*, Beograd: Rad, 1989.
433. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Цлио, 2013.
434. Čolović, Ivan, *Balkan – teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji, 2*, Beograd: XX vek, 2008.
435. Čolović, Ivan, *Bordel ratnika – folklor, politika i rat*, Beograd: XX vek, četvrto izdanje, 2007.
436. Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu polju – istorija kosovskog mita*, Beograd: XX vek, 2017.
437. Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata I-II*, Zagreb: JAZU, 1961.
438. Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914 - 2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014.
439. Šuvar, Stipe, *Svi naši nacionalizmi*, Valjevo: Milić Rakić, 1986.
440. Quiroga, Alejandro, *Making Spaniards - Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–30*, New York: Palgrave Macmillan, 2007.
441. Walker, Edward W., *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2003.
442. Wang, Zheng, *Memory Politics, Identity and Conflict. Historical Memory as a Variable*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
443. Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press, 1976.
444. Wertsch, James V., *Voices of Collective Remembering*, New York: Cambridge University Press, 2002.

445. Wilmer, Franke, *The Social Construction of Man, the State, and War – Identity, Conflict, and Violence in the Former Yugoslavia*, New York/London: Routledge, 2002.
446. Winter, Jay, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven/London: Yale University Press, 2006.
447. Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945 - 1990*, Princeton: Princeton University Press, 1995.
448. Young, James, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press, 1993.
449. *Yugoslavia – a Country Study*, ed. Glenn E. Curtis, Washington D.C: US Government Printing Office, 1990.

Чланци, расправе и поглавља у зборницима

1. Adam, Frane, „O tri pristupa pojmu 'civilno društvo'“, *Pogledi*, 18 (1988), 163 – 176.
2. Akmadža, Miroslav, „Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine“, *Croatica Christiana periodica*, 27, 52 (2003), 171 – 202.
3. Aleksov, Bojan, „Marian Apparitions and the Yugoslav Crisis“, *Southeast European Politics*, 5, 1 (June 2004), 1 – 23.
4. Aleksov, Bojan, „Nationalism in Construction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade“, *Balkanologie*, 7, 2 (2003), 47 – 72.
5. Allcock, John, B., „Rhetorics of Nationalism in Yugoslav Politics“, in: *Yugoslavia in Transition – Choices and Constraints*, eds. John B. Allcock et al., New York/Oxford: Berg, 1992, 276 – 296.
6. Anderson, Benedict, „Introduction“, in: *Mapping the Nation*, ed. Gopal Barachrisnan, London: Verso, 1996, 1 – 16.
7. Apor, Péter and Rousso, Henry, „Pasts“, in: *Europe's Postwar Periods – 1989, 1945, 1918. Writing History Backwards*, eds. Martin Conwey et al., London/New York: Bloomsbury, 2019, 179 – 192.
8. Apor, Péter, „Eurocommunism: Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe“, in: *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, ed. Małgorzata Pakier and Bo Stråth, New York: Berghahn, 2010, 233 – 246.
9. Archer, Rory et al., „Bringing Class Back In – an Introduction“, in: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016, 1 – 20.
10. Archer, Rory, „Imaš kuću, vrati stan - Housing inequalities, socialist morality and discontent in 1980s Yugoslavia“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 20, 3 (2013), 119 – 139.
11. Assmann, Aleida, „Europe's Divided Memory“, in: *Memory and Theory in Eastern Europe*, eds. Uilleam Blacker et al., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, 25 – 43.
12. Assmann, Aleida, „Memory, individual and collective“, in: *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin and Charles Tilly, Oxford: Oxford University Press, 2006, 210 - 224.
13. Assmann, Aleida, „One land and three narratives: Palestinian sites of memory in Israel“, *Memory Studies*, 11, 3 (2018), 287 – 300.
14. Assmann, Aleida, „Transnational memories“, *European review*, 22, 4 (2014), 546 – 556.
15. Assmann, Jan, „Communicative and Cultural Memory“, in: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2008, 109 – 118.

16. Ashplant, Timothy G. et al., „The Politics of War Memory and Commemoration – contexts, structures and dynamics”, in: *The Politics of War Memory and Commemoration*, eds. Timothy G. Ashplant et al., London/New York: Routledge, 2000, 3 – 85.
17. Атанасовски, Срђан, „Студије национализма и заокрет ка простору: о концепту националне територије“, *Култура*, 144 (2014), 259 – 275.
18. Axboe, Nielsen, Christian, „Serbian Historiography after 1991”, *Contemporary European History*, 29 (2020), 90 – 103.
19. Branković, Srbobran, „Media interpretation of war as an Instrument of National Homogenisation“, in: *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, 2000, 145 – 152.
20. Braun, Aurel, „Hungary From ‘Goulash Communism’ to Pluralistic Democracy”, in: *The Extreme Right: Freedom and Security at Risk*, eds. Aurel Braun and Stephen Scheinberg, Boulder: Westview, 1997, 201 – 219.
21. Brkljačić, Maja, „Popular Culture and Communist Ideology: Folk Epics in Tito’s Yugoslavia”, in: *Ideologies and National Identities – The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, eds. John Lampe and Mark Mazower, Budapest: CEU Press, 2004, 180 – 210.
22. Byford, Jovan, „Put do srpskog ‘Yad Vashema’ – manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac”, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić i dr., Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2018, 87 – 110.
23. Bădică, Simina, „Life and Death of the Communist Object in Post-Communist Romanian Museums“, in: *Occupation and Communism in Eastern European Museums – Re-Visualizing the Recent Past*, eds. Constantin Iordachi and Peter Apor, London: Bloomsbury Academic, 2021, 181 – 200.
24. Bailer-Galanda, Brigitte, „Revisionism in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, in: *Anti-Semitism and Xenophobia in Germany after Unification*, eds. Hermann Kurthen et al., New York/Oxford: Oxford University Press, 1997, 174 – 189.
25. Baily, Roderick, „Smoke Without Fire? Albania, SOE, and the Communist ‘Conspiracy Theory’“, in: *Albanian Identities – Myth and History*, eds. Stephanie Schwandner-Sievers and Bernd J. Fischer, London: Hurst&Co, 2002, 143 – 155.
26. Banac, Ivo, „Dissolution of Yugoslav Historiography“, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 39 – 65.
27. Banchev, Biser, „Serbia and the European Community Before 1989 – History Forgotten”, *Études Balkaniques*, 55, 2 (2019), 212 – 225.
28. Bataković, Dušan, „Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution”, *Serbian Studies*, 11, 2 (1997), 64 – 89.
29. Baćević, Ljiljana, „Nacionalna svest omladine“, u: *Deca krize – omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, ur. Srećko Mihailović i dr., Beograd: Institut društvenih nauka, 1990, 147 – 172.
30. Bevernage, Berber, „Transitional Justice and Historiography: Challenges, Dilemmas and Possibilities”, *Macquarie Law Journal*, 13 (2014), 7 – 24.
31. Benčić, Andriana, „Jasenovac and the Persistence of the Past”, *Accessing Campscapes: Inclusive Strategies for Using European Conflicted Heritage*, 2 (2017), 42 – 51.
32. Berenskoetter, Felix, „Parameters of a national biography”, *European Journal of International Relations*, 20, 1 (2014), 262 – 288.
33. Berger, Stefan and Niven, Bill, „Introduction”, in: *Writing the History of Memory*, eds. Stefan Berger and Bill Niven, London: Bloomsbury Academic, 2014, 1 – 23.

34. Berger, Stefan, „Writing National Histories in Europe: Reflections on the Pasts, Presents, and Futures of a Tradition“, in: *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, eds. Konrad H. Jarausch and Thomas Lindenberger, New York: Berghahn Books, 2007, 55 – 68.
35. Bergholz, Max, „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947 – 1965. godine“, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, prir. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju 2006, 75 – 100.
36. Bešlin, Milivoj, „Četnički pokret Draže Mihailovića – Najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji“, u: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ur. Momir Samardžić i dr., Novi Sad: AKO, 2013, 83 – 102.
37. Bešlin, Milivoje, „Simbiotička veza historiografije i nacionalizma u postsocijalističkoj Srbiji“, u: *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoističnoj Evropi*, ur. Amir Duranović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019, 77 – 102.
38. Biber, Dušan, „Naučna kuliserija jednoga političkog pamfleta. U povodu knjige V. Đuretića ‘Saveznici i jugoslavenska ratna drama’“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (1985), 95 – 119.
39. Bieber, Florian and Galijaš, Armina, „The Revolutions that did (not) Happen: Yugoslavia 1989“, in: *The Revolutions of 1989. A Handbook*, eds. Wolfgang Mueller et al., Vienna: OAW 2015, 161 – 175.
40. Bieber, Florian, „Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering The Kosovo myth from 600th anniversary to the present“, *Rethinking History*, 6, 1 (2002), 95 – 110.
41. Bieber, Florian, „The Role of the Yugoslav People’s Army in the Dissolution of Yugoslavia: The Army without a State?“, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia’s disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 301 – 332.
42. Bing, Albert, „Tito(ism) and National Self-Determination“, in: *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory - Volume Two, Tito’s Yugoslavia, Stories Untold*, eds. Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić, New York: Palgrave Macmillan, 2016, 67 – 104.
43. Biro, Laslo, „Partijske direktive i interpretiranje prošlosti – pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj historiografiji“, u: *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941 – 1948*, ur. Arpad Hornjak i dr., Budimpešta: Mađarska akademija nauka, 2016, 39 – 66.
44. Бјелица, Слободан, „Војвођанска аутономија - кризно жариште социјалистичке Југославије“, *Култура полуса*, XV (2018), 73 – 80.
45. Бјелица, Слободан, „Плава књига и њена рецепција 1977. године“, *Токови историје*, 2 (2016), 37 – 64.
46. Black, Jeremy, „Contesting the Past“, *History*, 93, 2 (2008), 224 – 254.
47. Blustein, Jeffrey, „Bridging the gap between the social science and the social ontology of collective memory“, *Memory Studies*, 15, 4 (2022), 731 – 750.
48. Boban, Ljubo, „Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama“, *Časopis za suvremenu povijest*, 15, 3 (1983), 79 – 117.
49. Boban, Ljubo, „Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama – drugi dio“, *Časopis za suvremenu povijest*, 16, 1 (1984), 55 – 80.
50. Bogosavljević, Srđan, „Nerasvetljeni genocid“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 159 – 170.
51. Бојанић, Милош, „Број настрадалих цивила у савезничком бомбардовању Србије 1943 – 44. године – доступни подаци, процене и анализа“, *Јухорски запис – тематски зборник*, Крушевац 2018, 139 – 150.

52. Bolčić, Silvano, „Class interests and post-war economic development in Yugoslavia”, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 31 – 41.
53. Bond, Lucy et al., „Introduction: Memory on the Move” in: *Memory unbound: tracing the dynamics of memory studies*, eds. Lucy Bond et al., New York: Berghahn Books, 2017, 1 – 26.
54. Бонцић, Драгомир, „Београдски универзитет и Осма седница“, у: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987 – 2007*, ur. Momčilo Pavlović i dr., Beograd: ISI/Centar za proučavanje evropskog susedstva, 2008, 149 – 160.
55. Bonnell, Victoria E. and Hunt, Lynn, „Introduction”, in: *Beyond the Cultural Turn - New Directions in the Study of Society and Culture*, eds. Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt, Berkeley/LA: University of California Press, 1999, 1 – 32.
56. Borak, Neven, „Economic Background to National Conflicts in Yugoslavia”, in: *Economic Change and the National Question in Twentieth-Century Europe*, eds. Alice Teichova et al., Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 310 - 337.
57. Borozan, Đorđe, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“, u: *Dijalog povjesničara/istoričara 3, Pečuj, 12 –14. maja 2000*, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb: Dijalog, 2001, 353 – 369.
58. Borozan, Đorđe, „Jugoslavija i Albanija u XX veku“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1999), 9 – 20.
59. Bougarel, Xavier, „Od krivičnog zakona do memoranduma: upotrebe pojma „genocid“ u komunističkoj Jugoslaviji”, *Političke perspektive*, 2 (2011), 7 – 24.
60. Bourke, Joanna, „Introduction ‘Remembering’ War,” *Journal of Contemporary History*, 39, 4 (2004), 473 – 485.
61. Bowman, Glenn, „Xenophobia, Fantasy and the Nation: The Logic of Ethnic Violence in Former Yugoslavia”, in: *Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*, ed. Victoria Goddard et al., Oxford/Washington D.C.: Berg, 1996, 143 – 171.
62. Boyer, Dominic, „From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania”, in: *Post-Communist Nostalgia*, eds. Maria Todorova and Zsuzsa Gille, New York: Berghahn Books, 2010, 17 – 28.
63. Broad, Matthew, „Deepening Ties but Unfulfilled Hopes: The EFTA Dimension of Western Europe’s Relations with Tito’s Yugoslavia”, *The International History Review*, 44, 3 (2022), 595 – 612.
64. Brubaker, Rogers, „Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states”, *Ethnic and Racial Studies*, 34, 11 (2011), 1785 – 1814.
65. Burke, Peter, „Istorija kao društveno pamćenje”, *Reč*, 56, 2 (1999), Beograd, 83 – 92.
66. Butić, Fikreta, i Jelić, Ivan, „O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941”, *Putovi revolucije*, 2, 3-4 (1964), 508 – 520.
67. Byford, Jovan, „When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’. Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia“, *East European Jewish Affairs*, 37, 1 (2007), 51 – 74.
68. Vajagić, Predrag M., „Književnost kao deo kontroverze o Sremskom frontu“, *Baština*, 58 (2022), 63 – 70.
69. Vasiljević, Jelena, „Narativizacija srpsko-hrvatskog sukoba iz 1990-ih: primeri upotrebe medijskih izvora u antropološkom istraživanju“, *Antropologija*, 9 (2009), 147 – 173.
70. Velikonja, Mitja, „When Times were Worse, the People were Better - The Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia”, in: *Nostalgia on the Move*, eds. Mirjana Slavković and Marija Đorgović, Beograd: The Museum of Yugoslavia, 2017, 7 – 13.

71. Verdery, Katherine, „Whither ‘Nation’ and ‘Nationalism’?“, in: *Mapping the Nation*, ed. Gopal Balakrishnan, London: Verso, 1996, 226 – 234.
72. Vladislavjević, Nebojša, „Does Scholarly Literature on the Breakup of Yugoslavia Travel Well?“, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al., Farnham: Ashgate, 2014, 67 – 79.
73. Vladislavjević, Nebojša, „Institutional power and the rise of Milošević“, *Nationalities Papers*, 32, 1 (2004), 183 – 205.
74. Vladislavjević, Nebojša, „Milošević’s Ascent“, u: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osmo sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987 – 2007*, ur. Momčilo Pavlović i dr., Beograd: ISI/Centar za proučavanje evropskog susedstva, 2008, 173 – 195.
75. Vladislavjević, Nebojša, „Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba sa Kosova 1985 – 1988“, *Reč*, 70/16 (jun 2003), 83 – 107.
76. Voglis, Polymeris and Nioutsikos, Ioannis, „The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment“, *Südosteuropa*, 65, 2 (2017), 316 – 333.
77. Vrana, Sead, „Vazдушna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu“, *Historijska traganja*, 19 (2020), 275 – 305.
78. Vratuša, Anton, „Jugoslavija, 1971“, *Foreign Affairs*, 50, 1 (October 1971), 148 – 162.
79. Vujović, Sreten, „Društvene nejednakost u stanovanju“, u: *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*, ur. Mihajlo V. Popović i dr., Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1987, 79 – 120.
80. Vujović, Sreten, „Nelagoda od grada“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 132 – 158.
81. Vujović, Sreten, „Social Inequality and Dwelling“, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 241 – 254.
82. Вукадиновић, Игор, „Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године“, *Токови историје*, 2 (2022), 125 – 152.
83. Вуковић, Јасна, „Живот је љубав“: винчанско писмо и измишљање баштине“, *Етноантрополошки проблеми*, 13, 3 (2018), 695 – 706.
84. Vučetić, Radina, „Kosovo 1989: The (Ab)use of Kosovo Myth in Media and Popular Culture“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 223 – 243.
85. Вучетић, Радина, „Речник с проблематичним речима: случај забране Московљевићевог Речника“, *Годишњак за друштвену историју*, 23, 1 (2016), 65 – 82.
86. Vučković, Slavica, „Poziv na bitku – recepcija ‘patriotskog’ repertoara osamdesetih“, *Teatron*, 118 (2002), 12 – 16.
87. Gagnon, Valere Philip, Jr., „Historical roots of the Yugoslav conflict“, in: *International Organizations and Ethnic Conflict*, eds. Milton J. Esman and Shibley Telhmani, Ithaca: Cornell University Press, 1995, 179 – 197.
88. Gillis, John R., „Memory and Identity: The History of Relationship“, in: *Commemoration: The Politics of National Identity*, ed. John R. Gillis, Princeton: Princeton University Press, 1994, 3 – 24.
89. Glaurdić, Josip and Mochtak, Michal, „Prewar Public Discourse: Letters to Politika, Belgrade, 1988–1991“, *Europe-Asia Studies*, 74, 4 (2022), 569 – 597.
90. Glaurdić, Josip, „Yugoslavia’s Dissolution: Between the Scylla of Facts and the Charybdis of Interpretation“, in: *Debating the End of Yugoslavia*, eds. Florian Bieber et al., Farnham: Ashgate, 2014, 23 – 37.

91. Глигоријевић, Бранислав, „Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, ур. Андреј Митровић, Београд: САНУ, 1991, 211 – 220.
92. Глишић, Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије 1941 – 1945“, у: *Срби и Албанци у XX веку*, ур. Андреј Митровић, Београд: САНУ, 1991, 277 – 308.
93. Goati, Vladimir, „Distribution of Power in the Yugoslav Communist League“, *Sociologija*, Special Issue prepared for the IX World Congress of Sociology, Beograd 1986, 163 – 175.
94. Gojković, Drinka, „Trauma bez katarze“, у: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, прир. Небојша Попов, Београд: Република, 1996, 365 – 393.
95. Gow, James, „After the Flood: Literature on the Context, Causes, and Course of the Yugoslav War-Reflections and Refractions,“ *Slavonic and East European Review*, 75, 3 (July 1997), 446 – 484.
96. Grandits, Hannes and Zundhausen, Holm, „Jugoslavija šezdesetih godina: protiv teleološkog pristupa u istraživanju“, у: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije – preispitivanja i perspektive*, ур. Hannes Grandits et al., Sarajevo/Zagreb: UMHS/Srednja Europa, 2019, 23 – 34.
97. Grdešić, Marko, „Serbia's Anti-Bureaucratic Revolution as Manipulation? A Cultural Alternative to the Elite-Centric Approach“, *Comparative Studies in Society and History*, 58, 3 (July 2016), 774 – 803.
98. Gredelj, Stjepan, „Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija“, *Sociologija*, 61, 2 (1999), 143 – 164.
99. Daković, Nevena, „Istorijski revizionizam i medijska arheologija (i): ekranska istorija četnika“, *Zbornik radova FDU*, 28 (2015), 113 – 127.
100. Danojlić, Milovan, „Ko smo, šta smo, kuda idemo?“, *Serbia i komentari*, 1 (1988/1989), 403 – 421.
101. De Baets, Antoon, „Laws Governing the Historian’s Free Expression“, in: *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, eds. Berber Bevernage and Nico Wouters, London: Palgrave Macmillan, 2018, 39 – 68.
102. Dević, Ana, „What nationalism has buried – Yugoslav social scientists on the crises, grassroots powerlessness and Yugoslavism“, in: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016, 21 – 37.
103. Dimitrijević, Vojin, „Srbija: u evropsku integraciju s teretom prošlosti?“, у: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, прир. Miroslav Hadžić, Београд: CCVO, 2004, 211 – 215.
104. Dimić, Ljubodrag, „Srbija i Jugoslavija – prostor, društvo, politika. Pogled sa kraja veka“, *Istorija 20. veka*, 15, 1 (1997), 7 – 34.
105. Ditcher, Ivaylo, „The Eros of Identity“, in: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, eds. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić, Cambridge: MIT Press, 2002, 235 – 250.
106. Dragosavac, Nebojša, „’Prepakivanje istorije’ masovnim preimenovanjem beogradskih ulica – hronologija i fenomenografija“, у: *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, ур. Momir Samardžić i dr., Novi Sad: AKO, 2013, 333 – 351.
107. Dragović-Soso, Jasna, „Why did Yugoslavia Disintegrate? an Overview of Contending Explanations“, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia’s disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 1 – 39.

108. Dugandžija, Nikola, „Domet nacionalne zaokupljenosti”, u: *Položaj naroda i međunarodni odnosi u Hrvatskoj*, ur. Štefica Bahtijarević i Mladen Lazić, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1991, 101 – 114.
109. Đokić, Dejan, „Leader or Devile? Milan Stojadinović – Prime Minister of Yugoslavia (1935–39), and His Ideology”, in: *In the Shadow of Hitler Personalities of the Right in Central and Eastern Europe*, eds. Rebecca Haynes and Martyn Rady, London: I.B. Tauris, 2011, 153 – 168.
110. Đokić, Dejan, „The Second World War II: Discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s”, *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 4, 2 (2002), 127 – 140.
111. Ђорђевић, Иван, „Страх, отпор и идентитет“, у: Ковачевић, Иван и др, *Страх и култура*, Београд: Српски генеалошки центар/Филозофски факултет, 2008, 127 – 190.
112. Ђорђевић, Mirko, „Književnost populističkog talasa“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Београд: Republika, 1996, 394 – 418.
113. Đureinović, Jelena, „Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War”, *Tokovi istorije*, 3 (2017), 59 – 84.
114. Ђуретић, Веселин, „Косово и Метохија у Југославији”, у: *Косово и Метохија у српској историји*, ур. Радован Самарцић и др, Београд: СКЗ, 1989, 301 – 361.
115. Ђурић, Михаило, „Камен раздора“, *Уметност*, 27-28 (1971), 186 – 187.
116. Ђурић, Михаило, „Смишљене смутње“, *Анали Правног факултета*, 19, 3 (1971), 230 – 233.
117. Ejodus, Filip, „Memories of Empire and Serbia’s entry into international society”, in: *Memories of Empire and Entry into International Society*, ed. Filip Ejodus, Milton Park: Routledge, 2017, 121 – 137.
118. Eley, Geoff, „Nazism, Politics and the Image of the Past - Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987”, *Past & Present*, 121 (1988), 171 – 208.
119. Erll, Astrid, „Cultural Memory Studies: An Introduction“, in: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2008, 1 – 15.
120. Erll, Astrid, „Travelling Memory”, *Parallax*, 17, 4 (2011), 4 – 18.
121. Žerjavić, Vladimir, „Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. – 1991. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 25, 2-3 (1993), 65 – 84.
122. Živković, Marko, „The Wish to Be a Jew: The Power of the Jewish trope in the Yugoslav Conflict”, *Cahiers de l’Unité de Recherche Migrations et Société*, 6 (2000), 69 – 84.
123. Županov, Josip, „Teze o društvenoj krizi”, *Revija za sociologiju*, 9, 3-4 (1979), 40 – 45.
124. Zerubavel, Eviatar, „Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory”, in: *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection (Politics, History, and Culture)*, ed. Jeffrey K. Olick, Durham/London: Duke University Press, 2003, 335 – 358.
125. Zerubavel, Eviatar, „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past,” *Qualitative Sociology*, 19, 3 (1996), 283 – 300.

126. Ivanković, Mladenka i Stojanović, Aleksandar, „Anti-semitic propaganda and legislation in Serbia 1939–1942: content, scale, aims and role of the German factor”, *Istorija 20. veka*, 37, 2 (2019), 85 – 104.
127. Ivanović, Nevena, „Zaposedanje drugog i manipulacija 'ženskim pismom'“, *Reč*, 59 (2000), 199 – 245.
128. Ivešić, Tomaž, „Sex Kongres Komunistične partije Jugoslavije novembra 1952“, *Študentski zgodovinski časopis*, 1 (2013), 7 – 12.
129. Ивић, Павле, „Грешке у логици и логика у грешкама”, *Србија и коментари*, 2 (1990/1991), 185 – 199.
130. Irvine, Jill, „The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia”, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 149 – 178.
131. Irwin, Zachary, T., „Yugoslavia's Relations with European States”, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 349 – 393.
132. Jakovina, Tvrтко, „Mozaik hrvatskoga reformskog pokreta“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrтко Jakovina, Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2012, 385 – 427.
133. Jakovina, Tvrтко, „Sovjetska intervencija u Afganistanu i Titova smrt”, *Historijski zbornik*, 60 (2007), 295 – 320.
134. Jakovina, Tvrтко, „The Evolution of Yugoslav Non-alignment – How Yugoslavia Abandoned its Opposition to Neutrality”, in: *Notions of Neutralities*, eds. Pascal Lottaz and Herbert R. Reginbogin, Lanham: Lexington Books, 2019, 239 – 266.
135. Jalušić, Vlasta, „Rod i viktimizacija nacije – predratni i posleratni diskurs identiteta“, u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, prir. Miroslav Hadžić, Beograd: CCVO, 2004, 145 – 166.
136. Janković, Aleksandar S., „(De)mistifikacija sećanja i identiteta – popkulturni tekstovi 2010/2011“, *Zbornik radova FDU*, 21 (2012), 385 – 398.
137. Janković, Branimir, „Prema historiji intelektualaca i intelektualnoj historiji” u: *Dijalog s povodom 6 - Intelektualna historija*, prir. Branimir Janković, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013, 11 - 80.
138. Јанковић, Драгослав, „'Велики' и 'мали' ратни програм Николе Пашића (1914 – 1918)“, *Анали Правног факултета*, 2 (1973), 151 – 167.
139. Jedlicki, Jerzy, „Historical Memory as a Source of Conflicts in Eastern Europe,” *Communist and Post-Communist Studies*, 32 (1999), 225 – 232.
140. Jelavich, Charles, „Serbian Textbooks: Toward Greater Serbia or Yugoslavia?”, *Slavic Review*, 42, 4 (1983), 601 – 619.
141. Јовановић, Мирослав, „20. октобар – од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, у: *Ослобођење Београда 1944: зборник радова*, ур. Александар Животић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 505 – 523.
142. Jovanović, Vladan, „Serbia and the Symbolic (Re)Construction of the Nation”, in: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ed. Pål Kolstø, Farnham: Ashgate Publishing, 2014, 87 – 114.
143. Jović, Dejan, „Osma sjednica – uzroci, značaj, interpretacije“, u: *Slobodan Milošević: Put ka vlasti. Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice - Srbija 20 godina kasnije 1987 – 2007*,

- ur. Momčilo Pavlović i dr., Beograd: ISI/Centar za proučavanje evropskog susedstva, 2008, 33 – 68.
144. Jović, Dejan, „'Official memories' in post-authoritarianism: An analytical framework”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 2 (2004), 97 – 108.
 145. Jović, Dejan, „The Disintegration of Yugoslavia: a Critical Review of Explanatory Approaches”, *European Journal of Social Theory*, 4, 1 (2001), 101 – 120.
 146. Jovičić, Nataša, „Jasenovac Memorial Museum's Permanent Exhibition – The Victim as an Individual”, *Review of Croatian History*, 2, 1 (2006), 295 – 299.
 147. Jurić, Bernadica, „Jasenovačke žrtve i uspostava nacionalnog programa u Srbiji (1986. – 1995.)”, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 49 (2017), 227 – 260.
 148. Jusić, Tarik, „Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj“, u: *Intima javnosti*, prir. Gordana Đerić, Beograd: IFDT/Fabrika knjiga, 2008, 40 – 63.
 149. Kamberović, Husnija, „Stav političke elite o nacionalnom identitetu Muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom 1960-ih godina”, *Prilozi*, 38 (2009), 165 – 191.
 150. Kamberović, Husnija, „The Discourse about Kosovo in Bosnia-Herzegovina”, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 245 – 265.
 151. Karakaš Obradov, Marica, „Saveznička bombardiranja Slavenskog i Bosanskog Broda i okolnih mjesta tijekom Drugog svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica*, 6 (2006), 469 – 496.
 152. Karakaš Obradov, Marica, „Saveznička bombardiranja Šibenika u Drugome svjetskom ratu”, *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008), 883 – 894.
 153. Karakaš Obradov, Marica, „Saveznički zračni napadi na Zagreb i okolicu 1945. godine”, u: *1945 – Razdjelnica hrvatske povijesti*, ur. Nada Kisić-Kolanović i dr., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, 203 – 219.
 154. Kasapović, Mirjana, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 3 (2019), 939 – 960.
 155. Keane, John, „More theses on the philosophy of history”, in: *Meaning and Context: Quentin Skinner and his Critics*, ed. James Tully, Cambridge: Polity, 1988, 204 – 217.
 156. Klabjan, Borut, „'Our Victims Define Our Borders': Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland”, *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 2 (2017), 290 – 310.
 157. Klemenčić, Matjaž, „Međunarodna zajednica i SRJ/zaraćene strane, 1989 – 1997“, u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama – inicijativa naučnika*, prir. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert, Sarajevo: Buybook, 2010, 152 – 196.
 158. Кљакић, Слободан, „Кратка историја Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду над српским народом и другим народима Југославије у XX веку,” у: *Catena Mundi II*, прир. Предраг Драгић - Кијук, Краљево: Ибарске новости, 1992, 498 – 512.
 159. Kocka, Jürgen and Haupt, Heinz-Gerhard, „Comparison and Beyond – Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History”, in: *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives*, eds. Heinz-Gerhard Haupt and Jürgen Kocka, New York/Oxford: Berghahn Books, 2009, 1 – 30.
 160. Kolář, Pavel and Kopeček, Michal, „A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography After 1989”, in: *Narratives Unbound – Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, eds. Sorin Antohi et al., Budapest/New York: CEU Press, 2007, 173 – 248.
 161. Koljanin, Milan, „Srpska pravoslavna crkva i Jevrejsko pitanje“, *Istorija 20. veka*, 1 (2010), 23 – 34.

162. Kolsto, Pal, „The Serbian-Croatian Controversy over Jasenovac”, in: *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds. Sabrina P. Ramet ad Ola Listhaug, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, 225 - 246.
163. Kolsto, Pal, „Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima“, u: *Historijski mitovi na Balkanu – zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003, 11 – 37.
164. Konstantinović, Radomir, „Da se vratimo u svet”, u: *Stvaranje i razaranje avnojske Jugoslavije*, Beograd: Društvo za istinu o NOB, ur. Mladenko Colić i dr., 1996, 5 – 6.
165. Koprivica, Veseljko, „Tri titogradska mitinga“, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987 – 1989*, prir. Bojana Lekić i dr., Beograd: Službeni glasnik i Status team 2009, 55 – 70.
166. Kuposov, Nikolay, „Historians, Memory Laws, and the Politics of the Past”, *European papers*, 5, 1 (2020), 107 – 117.
167. Kramer, Mark, „The Demise of the Soviet Bloc”, in: *The End and the Beginning. The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, eds. Vladimir Tismaneanu and Bogdan C. Iacob, Budapest/New York: CEU Press, 2012, 171 – 256.
168. Крестић, Василије, „О генези геноцида над Србима у НДХ“, *Књижевне новине*, 15 септембар 1986, 1 – 5.
169. Kržan, Mojmir, „Of ‘Civil Society’ and Socialism in Yugoslavia”, *Studies in Soviet Thought*, 37, 4 (1989), 287 – 306.
170. Kuzmanović, Bora, „Socijalna distanca prema pojedinim nacijama“, u: *Razaranje društva – jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, prir. Mladen Lazić, Beograd: Filip Višnjić, 1994, 225 - 244.
171. Kuljić, Todor, „Delatni potencijal autobiografije“, *Kritika*, 3, 1 (2022), 53 – 63.
172. Kyaw, Natalja, „Računajte na nas – Pank i Novi talas/Novi val u socijalističkoj Jugoslaviji“, u: *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đorđe Tomić i Petar Atanacković, Novi Sad: Cenzura, 2009, 81 – 102.
173. Levy, Michele Frucht, „The Last Bullet for the Last Serb – The Ustaša Genocide against Serbs, 1941 – 1945”, *Nationalities Papers*, 37, 6 (2009), 807 – 837.
174. Levy, Carl, „Historians and the ‘First Republic’”, in: *Writing National Histories – Western Europe since 1800*, eds. Stefan Berger et al., London: Routledge, 1999, 265 – 278.
175. Le Gof, Žak, „Pamćenje“, in: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sladeček i dr., Beograd: Zavod za udžbenike, 2015, 111 - 125.
176. Lilla, Marc, „The Other Velvet Revolution: Continental Liberalism and its Discontents”, *Daedalus*, 123 (1994), 129 – 157.
177. Lisinski, Alemka, „Novinarstvo i mediji, izazovi osvojenih sloboda“, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980 – 1991*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 525 – 552.
178. Lorenz, Chris, „Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past”, in: *Performing the Past – Memory, History, and Identity in Modern Europe*, eds. Karin Tilmans et al., Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, 67 – 102.
179. Лукач, Душан, „О узроцима раскола легитимистичко-монархистичке и комунистичко-револуционарне опције антифашистичког рата Срба 1941 – 1945“, у: *Други светски рат – 50 година касније I-II*, ур. Владо Стругар, Подгорица: ЦАНУ, 1997, 263 – 279.

180. Lukić, Jasmina, „Recent historical novels and historiographic metafiction in the Balkans” in: *History of the Literary Cultures of East Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries. Vol. 1*, eds. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004, 480 – 493.
181. Luthar, Breda and Pušnik, Maruša, „The Lure of Utopia – Socialist Everyday Spaces”, in: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, eds. Breda Luthar and Maruša Pušnik, Washington D.C: New Academia Publishing, 2010, 1 – 33.
182. Mack Smith, Denis, „Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography”, *Modern Italy*, 5, 2 (2000), 193 – 210.
183. Makuljević, Nenad, „Ideološki i društveni konteksti umetnosti i kulture“, u: *Jugoslavija: poglavlje 1980 – 1991*, ur. Latinka Perović i dr., Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 801 – 824.
184. Малешевих, Мирослава, „Традиција у транзицији: у потрази за 'још старијим и лепшим' идентитетом“, у: *Етнологија и антропологија – стање и перспективе*, ур. Драгана Радојичић, Београд: Етнографски институте САНУ, 2005, 219 – 234.
185. Mälksoo, Maria, „Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe”, *International Political Sociology*, 8, 1 (2014), 82 – 99.
186. Mälksoo, Maria, „Memory Must Be Defended”, *Security Dialogue*, 46, 3 (2015), 221 – 237.
187. Manojlović Pintar, Olga, „Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović, Beograd: Udruženje Španski borci 1936-1939/FPN, 2014, 305 – 312.
188. Manojlović Pintar, Olga, „Музеји комунизма: носталгија, банализација, криминализација социјалистичке прошлости”, u: *Stigma totalitarizma – antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije leveice*, ur. Milivoj Bešlin i Vojislav Martinov, Novi Sad: AKO, 2014, 129 – 134.
189. Манојловић Пинтар, Олга, „'Тито је стена.' (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији ХХ века“, *Годишњак за друштвену историју*, 11, 2 - 3 (2004), 85 – 100.
190. Marković, Zoran, M., „Nacija – žrtva i osveta“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 637 – 661.
191. Марковић, Предраг Ј., „Раднички штрајкови у социјалистичком и транзиционом друштву Југославије и Србије“, *Токови историје*, 1 (2014), 53 – 74.
192. Markovich, Slobodan G., „British-Serbian Cultural and Political Relations 1784 – 1918”, in: *British-Serbian Relations from the 18th to the 21st centuries*, ed. Slobodan G. Markovich, Beograd: FPN/Zepter Book, 2018, 13 – 118.
193. Martinoli, Ana, „Staro Sajmište – istorijsko sećanje i virtuelno promišljanje budućnosti“, *Zbornik radova FDU*, 21 (2012), 417 – 438.
194. Mastnak, Tomaž, „Totalitarizam odozdo“, *Gledišta*, 29, 5-6 (1988), 80 – 90.
195. Maticka, Marijan, „Kolonizacija u Hrvatskoj 1945 – 1948. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 19, 2 (1987), 27 – 53.
196. Madžar, Ljubomir, „Ko koga eksploatiše“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 171 – 200.
197. Medenica, Ivan, „Vidovdan i njegove izvedbe: 1989-2014”, *Zbornik radova FDU*, 25 - 26 (2014), 233 – 252.

198. Medina, Jose, „Toward a Foucaultian epistemology of resistance: Counter-memory, epistemic friction, and Guerrilla pluralism”, *Foucault Studies*, 12 (2011), 9 – 35.
199. Michnik, Adam, „Nationalism“, *Social Research*, 58, 4 (1991), 757 – 763.
200. Milosavljević, Olivera, „Upotreba autoriteta nauke - javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986-1992)”, *Republika*, 119 – 120, 1-31. jul 1995, 1 – 30.
201. Miljković, Milan, „Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913“, u: *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović i dr., Beograd: IFDT/Beton, 2015, 55 – 74.
202. Miller, Nick, „Where Was the Serbian Havel?“, in: *The End and the Beginning – The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, eds. Vladimir Tismaneanu with Bogdan C. Iacob, Budapest/New York: CEU Press, 2012, 363 – 379.
203. Milojević, Ana i Ugrinić, Aleksandra, „The Iron Curtain in the Memory of the Serbian Newsprint Media”, in: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript, 2012, 233 – 245.
204. Милорадовић, Горан, „Целулоидни мост: две супротстављене интерпретације Другог светског рата у Југославији на играном филму (1941-1991)“, у: *Мост у књижевности, историји и кинематографији*, ур. Александра Вранеш, Вишеград: Андрићев институт, 2017, 83 – 109.
205. Milosavljević, Olivera, „Renegati, konvertiti, izmišljeni narodi: nacionalizam i tumačenje nastanka drugih nacionalnih subjektiviteta”, u: *Dijalog povjesničara – istoričara 3, Pečuj, 12 – 14. maja 2000*, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb: Dijalog, 2001, 85 – 101.
206. Milosavljević, Olivera, „Jugoslavija kao zabluda“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 60 – 88.
207. Milosavljević, Olivera, „Ponavljači na barikadama kolaboracije“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, Novi Sad: AKO, 2012, 169 – 171.
208. Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji”, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, prir. Milo Petrović, Beograd: Udruženje Španski borci 1936-1939/FPN, 2014, 129 – 142.
209. Митровић, Андреј, „Питање стварања југословенске државе као међународни проблем у рату 1914 – 1918. године”, у: *Стварање југословенске државе 1918. године*, ур. Васа Чубриловић, Београд: Научна књига, 1989, 21 – 39.
210. Митровић, Јеремија, „Српство Дубровника и великохрватски поход до Дрине и Црне Горе“, у: *Catena Mundi II*, прир. Предраг Драгић - Кијук, Краљево: Ибарске новости, 1992, 316 – 325.
211. Митровић, Момчило, „Осамдесети рођендан Јосипа Броза Тита“, *Токови историје*, 3-4 (2008), 241 – 250.
212. Mišina Dalibor, „‘Spit and Sing, My Yugoslavia’: New Partisans, social critique and Bosnian poetics of the patriotic”, *Nationalities Papers*, 38, 2 (2010), 265 – 289.
213. Molden, Berthold, „Resistant pasts versus mnemonic hegemony: On the power relations of collective memory”, *Memory Studies*, 9, 2 (2016), 125 – 142.
214. Morat, Daniel, „Intelektualci i intelektualna historija“ u: *Dijalog s povodom 6 - Intelektualna historija*, prir. Branimir Janković, Zagreb: Filozofski fakultet, 2013, 81 – 101.
215. Musić, Goran, „‘They Came as Workers and Left as Serbs’: The Role of Rakovica’s Blue Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the Late 1980s”, in: *Social Inequalities and*

- Discontent in Yugoslav Socialism*, eds. Rory Archer et al., London/New York: Routledge, 2016, 132 – 154.
216. Musić, Goran, „Yugoslavia: Workers’ Self-Management as State Paradigm“, in: *Ours to Master and to Own: Workers’ Control from the Commune to the Present*, eds. Immanuel Ness and Dario Azzellini, Chicago: Haymarket books, 2011, 172 – 190.
 217. Nadkarni, Maya and Shevchenko, Olga, „The Politics of Nostalgia – A Case for Comparative Analysis of Post-socialist Practices“, *Ab Imperio: Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2 (2004), 487 – 519.
 218. Najbar-Agičić, Magdalena, „Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje“, u: *Zla prošlost – suočavanje s prošlošću koja opterećuje*, prir. Magdalena Najbar-Agičić, Zagreb: Srednja Europa, 2018, 5 – 19.
 219. Naumović, Slobodan, „Brief Encounters, Dangerous Liaisons and Never-ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism“, in: *Studying Peoples in the People’s Democracies II: Socialist Era Anthropology in South-East Europe*, eds. Vintilă Mihăilescu et al., Berlin: LIT-Verlag, 2008, 211 – 260.
 220. Naumović, Slobodan, „Upotreba tradicije – politička tranzicija i promena odnosa prema nacionalnim vrednostima u Srbiji 1987 – 1990“, u: *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić Dvornić, Beograd: Plato, 1994, 95 – 119.
 221. Nenadović, Aleksandar, „Politika u nacionalističkoj oluji“, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 583 – 609.
 222. Niven, Bill, „Reactive Memory: The Holocaust and the Flight and Expulsion of Germans“, in: *Memory and Postwar Memorials Confronting the Violence of the Past*, eds. Marc Silberman and Florence Vatan, New York: Palgrave Macmillan, 2013, 51 - 70.
 223. Niederacher, Sonja, „The Myth of Austria as Nazi Victim, the Emigrants and the Discipline of Exile Studies“, *Austrian studies*, 11 (2003), 14 – 32.
 224. Николић, Горан, „О масакру у Бару 1945.“, *Пиротски зборник*, 44 (2019), 87 – 146..
 225. Nikolić, Kosta, „‘Ili će Srbija biti republika, ili će prestati da postoji’ - Ustavne promene u Srbiji 1989 (I)“, *Istorija 20. veka*, 30, 2 (2012), 165 – 188.
 226. Nikolić, Kosta, „Kako je Slobodan Milošević izabran za vođu srpskih komunista“, *Istorija 20. veka*, 1 (2006), 9 – 26.
 227. Nikolić, Kosta, „Prilog proučavanju karaktera ustanka u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 9, 1-2 (1991), 91 – 125.
 228. Niven, Bill, „Review Article – On the Use of ‘Collective Memory’“, *German History*, 26, 3 (2008), 427 – 436.
 229. Nolte, Ernst, „The Past that will not Pass: A Speech that could be Written but not Delivered“, in: *Forever in the Shadow of Hitler? Original documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 18 – 23.
 230. Nora, Pierre, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations*, 26 (spring 1989), 7 – 24.
 231. Oberschall, Anthony, „The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia“, *Ethnic and Racial Studies*, 23, 6 (2000), 982 - 1000.
 232. Odak, Stipe and Benčić, Andriana, „Jasenovac — A Past That Does Not Pass: The Presence of Jasenovac in Croatian and Serbian Collective Memory of Conflict“, *East European Politics and Societies*, 30, 4 (2016), 805 – 829.

233. Oklobdžija, Mira, „The creation of active xenophobia in what was Yugoslavia”, *Journal of Contemporary European Studies*, 1, 3 (1993), 91 - 101.
234. Olick, Jeffrey K., „From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products”, in: *Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning, Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2008, 151 - 161.
235. Orlić, Mila, „Od postkomunizma do postjugoslavenstva – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu“, *Politička misao*, 48, 4 (2011), 98 – 112.
236. Павловић, Момчило, „Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији, 1944–1991”, у: *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878/2000*, ур. Никола Поповић, Београд: Институт за савремену историју, 2001, 133 – 174.
237. Palavestra, Predrag, „Moderna srpska kultura i srpsko pitanje”, у: *Srpsko pitanje*, ур. Aleksa Đilas, Београд: Politika, 1991, 131 – 145.
238. Pantić, Dragomir, „Vrednosti mladih u vreme krize: anomična generacija“, у: Srećko Mihailović i dr., *Deca krize – omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*, Београд: Institut društvenih nauka, 1990, 173 – 202.
239. Pantić, Dragomir, „Nacionalna distanca građana Jugoslavije“, у: Baćević, Ljiljana i dr., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Београд: Institut društvenih nauka, 1991, 168 – 186.
240. Pavasović Trošt, Tamara and David, Lea „Renationalizing Memory in the Post-Yugoslav Region”, *Journal of Genocide Research*, 24, 2 (2022), 228 – 240.
241. Pavasović Trošt, Tamara, „A Personality Cult Transformed: The Evolution of Tito’s Image in Serbian and Croatian Textbooks, 1974 – 2010”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 14, 1 (2014), 146 – 170.
242. Painter, David S., „Oil and geopolitics: the oil crises of the 1970s and the Cold War”, *Historical Social Research*, 39, 4 (2014), 186 – 208.
243. Палавестра, Александар, „Измишљање традиције: ‘винчанско писмо’”, *Етноантрополошки проблеми*, 5, 2 (2010), 241 – 258.
244. Pauković, Davor, „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije“, *Suvremene teme*, 1, 1 (2008), 21 – 33.
245. Пејић, Бојана, „’Тито’ или иконизација једне представе“, у: *Ново читање иконе*, прир. Дејан Сретеновић, Београд: Геопоетика, 1999, 107 – 155.
246. Penslar, Derek Jonathan, „Innovation and Revisionism in Israeli Historiography”, *History and Memory*, 7, 1, (Spring - Summer 1995), 125 – 146.
247. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma – Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, у: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, прир. Olga Manojlović Pintar, Београд: INIS, 2011, 582 – 597.
248. Perunović, Sreća, „Animosities in Yugoslavia before its demise: Revelations of an opinion poll survey”, *Ethnicities*, 16, 6 (March 2015), 819 - 841.
249. Petranović, Branko, Prikaz knjige Radomira Bulatovića „Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu – istorijsko-sociološka i antropološka studija”, *Istorija 20. veka*, 8, 1-2 (1990), 213 – 218.
250. Petrović, Aleksandar and Stefanović, Đorđe, „Kosovo, 1944–1981: The Rise and the Fall of a Communist ‘Nested Homeland’”, *Europe-Asia Studies*, 62, 7 (2010), 1073 – 1106.
251. Petrović, Vladimir, „Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti”, *Hereticus*, 7, 1 - 2 (2009), 19 – 34.

252. Petrović Trifunović, Tamara i Spasić, Ivana, „Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti i iskrivljenja”, u: *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović, Zagreb/Pula: Srednja Europa/Sveučilište Jurja Dobrile, 2021, 227 – 250.
253. Petrović, Vladimir, „From Revisionism to ‘Revisionism’”, in: *Past in the Making: Recent History and Historical Revisionism*, ed. Michal Kopecek, Budapest: CEU Press, 2008, 17 – 37.
254. Piper, Ernst, „Afterword to the Historikerstreit”, in: *Forever in the Shadow of Hitler? Original documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 272 – 275.
255. Polić, Milan, „Radnici, seljaci i poštena inteligencija“, *Filozofske sveske*, 25, 1 (2005) 183 – 187.
256. Popović, Dragan, „Vreli dalmatinski srpanj 1989”, *Tragovi*, 4, 2 (2021), 93 – 121.
257. Popović, Dragan, „Krvavi trag srpskih radikala od 1991. do 1993. godine“, u: *Ogledi o ratovima devedesetih – zbornik radova mladih istraživača*, ur. Marijana Toma i Ivan Jovanović, Beograd: UNDP, 2022, 72 – 95.
258. Поповић, Драган, „Фелтони у дневним листовима у Србији 1985 – 1990. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 26, 3 (2019), 73 – 92.
259. Поповић, Никола, Б., „Да ли су постојали ‘велики’ и ‘мали’ ратни програм Николе Пашића (1914 – 1918)?“, у: *Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, ур. Славенко Терзић, Београд: Историјски институт, 1989, 205 – 212.
260. Popović, Srđa, „Kako smo branili Jugoslaviju”, u: *Milošević vs. Jugoslavija 1*, prir. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 11 – 40.
261. Pribičević, Branko, „Relations with the Superpowers“, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 331 – 348.
262. Протић, Милан Ст., „У сенци Велике Британије”, *Србија и коментари*, 2 (1990/1991), 223 – 230.
263. Prošić-Dvornić, Mirjana, „Reconstruction of identity and the role of national ethnology: detached observation or active participation”, *Narodna umjetnost*, 33, 2 (1996), 121 – 137.
264. Puhovski, Žarko, „Hate silence“, in: *Media and War*, eds. Nena Skopljanac Brunner et al., Zagreb/Beograd: Centre for Transition and Civil Society Research/Argument, 2000, 41 – 49.
265. Пушкаш, Александар, „Сарадници Књижевних новина о југословенству 1982. године – прилог истраживању“, *Ксено*, 1, 1 (2018), 114 – 131.
266. Radeljić, Branislav, „Blessing the Collapse of Yugoslavia: the Vatican’s Role in EC Policy Making”, *Serbian Studies Research*, 2, 1 (2011), 177 – 203.
267. Radić, Radmila, „Crkva i ‘srpsko pitanje’”, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, prir. Nebojša Popov, Beograd: Republika, 1996, 267 – 304.
268. Radović, Srđan, „From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transitional Capital”, *Glasnik Etnografskog instituta*, 56, 2 (2008), 53 – 74.
269. Радојевић, Мира, „Милан Недић у српској историографији”, у: *Контроверзе у српској историографији*, ур. Михаило Војводић, Београд: САНУ, 2018, 83 – 99.
270. Radulović, Ksenija, „Nacionalni resantiman na sceni“, *Teatron*, 118 (2002), 7 – 12.
271. Rakonjac, Aleksandar, „Obnova jugoslovenske industrije 1944 – 1947. Ideje, planovi, praksa”, *Istorija 20. veka*, 36 (2018), 87 – 100.
272. Ramet, Pedro, „Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia“, in: *Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro Ramet, Boulder: Westview Press, 1985, 3 – 26.

273. Ramet, Sabrina, „The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame,” *Südosteuropa*, 55 (2007), 26 – 69.
274. Ramet, Sabrina, „Views from Inside: Memoirs concerning the Yugoslav Breakup and War”, *Slavic Review*, 61, 3 (autumn 2002), 558 – 580.
275. Ramšak, Jure, „‘Kosovo, My Land’? Slovenians, Albanians, and the Limits of Yugoslav Social Cohesion”, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 205 – 222.
276. Распоповић, Радослав, „Тринаестојулски устанак у европској историји“, *Историјски записи*, 95, 1-2 (2022), 13 – 30.
277. Rev, Istvan, „The Terror of the House”, in: *(Re)Visualizing National History: Museums and National Identities in Europe in the New Millennium*, ed. Robin Ostow, Toronto: University of Toronto Press, 2008, 47 – 89.
278. Repe, Božo, „Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala: institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti”, *Zgodovina za vse*, 3, 1 (1996), 69 – 78.
279. Repe, Božo, „Raspad Saveza komunista Jugoslavije“, u: *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, 21 – 50.
280. Рибић, Владимир, „Политичка мобилизација црногорских комуниста у ‘Антибирокуратској револуцији’“, *Етноантрополошки проблеми*, 7, 4 (2012), 1072 – 1101.
281. Ристановић, Петар, „Одлазак Ивана Стамболића у Косово Поље 6. априла 1986. године“, *Баштина*, 52 (2020), 329 – 350.
282. Ристовић, Милан, „Између ‘жртве у крви’ и најважнијег ‘савезничког доприноса’: Трећи рајх и питање југоистичне нафте у Другом светском рату (с посебним освртом на британске и америчке анализе), *Токови историје*, 1 (2017), 11 – 46.
283. Ристовић, Милан, „Кома припада историја Југославије?”, *Годишњак за друштвену историју*, 20, 1 (2013), 133 – 143.
284. Ristović, Milan, „Pokušaj konstruisanja „nove tradicije” i „nacionalni mit” : Milan Nedić i „vlada nacionalnog spasa” 1941-1944. godine”, u: *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, ur. Darko Gavrilović, Sremska Kamenica: Fakultet za evropske političko-pravne studije, 2010, 69 – 87.
285. Roksandić, Drago, „‘Bratstvo i jedinstvo’ u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919–1945. godine” u: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*, prir. Olga Manojlović Pintar, Beograd: INIS, 2011, 28 – 42.
286. Roksandić, Drago i dr., „Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918–1941 (Teze)“, *Naše teme*, 29, 7–9 (1985), 878 – 885.
287. Roksandić, Drago, „Komparativna historija – izazovi i mogućnosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga, 2004, 9 – 34.
288. Rosenstone, Robert A., „History in Images/History in Words: Reflections on the Possibility of Really Putting History onto Film”, *The American Historical Review*, 93, 5 (1988), 1173 – 1185.
289. Rousso, Henry, „The Political and Cultural Roots of Negationism in France”, *South Central Review*, 23, 1 (Spring 2006), 67 – 88.

290. Rusinow, Dennison, „Avoidable Catastrophe“, in: *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics and Culture in a Shattered Community*, eds. Sabrina Ramet and Ljubisa Adamovich, Boulder: Westview Press, 1995, 13 – 37.
291. Rusinow, Dennison, „Nationality Policies and 'National Question', in: *Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro Ramet, Boulder: Westview Press, 1985, 131 – 165.
292. Rusinow, Dennison, „Reopening of the 'National Question' in the 1960s“, in: *State collapse in South Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's disintegration*, eds. Lenard J. Cohen and Jasna Dragović-Soso, Chicago: Purdue University Press, 2007, 131 – 147.
293. Sekulić, Duško et al., „Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia“, *Ethnic and Racial Studies*, 29, 5 (2016), 797 – 827.
294. Селинић, Слободан, „Национално питање у попису становништва Југославије 1971“, *Токови историје*, 1 (2016), 63 – 96.
295. Serenčaš, Žužana, „Jogurt revolucija“, u: *Kako se događao narod: „Antibirokratska revolucija“ 1987 – 1989*, prir. Bojana Lekić i dr., Beograd: Službeni glasnik/Status team 2009, 35 - 52.
296. Simeunović Bajić, Nataša, „Medijsko (re)konstruisanje jugoslovenskog kulturnog nasleđa i kolektivnog pamćenja: slučaj 'Dana mladosti'“, u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan Kovačević, Beograd: Srpski genealoški centar/Filozofski fakultet, 2011, 194 – 224.
297. Sindbæk, Tea, „The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945“, *Journal of Contemporary European Studies*, 17, 1 (2009), 47 – 59.
298. Singleton, Frederick, B., „Economic Grievances and Cultural Nationalism“, *The World Today*, 39, 7/8 (July - August 1983), 284 – 290.
299. Siročić, Zorica, „A Cross-Country Analysis of Women's Movements in Croatia, Serbia and Slovenia 1978 – 2013“, in: *The Development of Civil Society in the Countries on the Territory of the Former Yugoslavia since the 1980s*, ed. Danica Fink-Hafner, Ljubljana: Faculty of Social Sciences, 2015, 41 – 67.
300. Smith, Anthony, „The 'Golden Age' and National Renewal“, in: *Myths and Nationhood*, eds. Geoffrey Hosking and George Schöpflin, New York: Routledge, 1997, 36 – 59.
301. Smith, Anthony, D., „Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism“, *Nations and Nationalism*, 2, 3 (1996), 371 – 388.
302. Spasić, Ivana, „Lociranost znanja: Novije kritike slepih mrlja društvene teorije“, u: 2021, Feminizam, aktivizam, politike: proizvodnja znanja na poluperiferiji. Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson, ur. Sanja Čopić i Zorana Antonijević, Beograd: IKSI, 2021, 89 – 118.
303. Спасојевић, Тамара, „Слика Другог светског рата у часопису 'Историја 20. века'“, *Историја 20. века*, 22, 1 (2004), 105 – 131.
304. Станковић, Ђорђе, „Војвода Живојин Мишић у загребачкој катедрали“, *Војноисторијски гласник*, 1 (2009), 187 – 202.
305. Станковић, Ђорђе, „Савезничко бомбардовање НДХ – историјски стереотипи и стварност“, *Токови историје*, 1-4 (2001), 77 – 86.
306. Stefanov, Nenad, „Producing and Cracking Kosovo Myths. The Serbian Academy of Sciences and Arts and the Emergence and Critique of a New Ethnonationalism, 1984 – 1990“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2-3 (2021), 335 – 354.

307. Stefanović, Đorđe, „Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804– 1939”, *European History Quarterly*, 35, 3 (2005), 465 – 492.
308. Стојановић, Александар и Бајагић, Душан, „Милан Недић и његова улога у Другом светском рату у светлу српске историографије и нових историјских извора“, у: *Историографија и савремено друштво*, ур. Бојан Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет, 2014, 190 – 207.
309. Stojanović, Dubravka, „’Godina okupacije’ – slika ’1945’ u srpskim udžbenicima istorije“, u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, Zagreb: Disput, 2009, 265 – 274.
310. Stojanović, Dubravka, „Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, in: *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds. Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011, 247 – 264.
311. Stojkov, Todor, „O takozvanom Ličkom ustanku 1932“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2 (1970), 167 – 180.
312. Stokes, Gale et al., „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession”, *Slavic Review*, 55, 1 (spring 1996), 136 – 160.
313. Stone, Dan, „Memory Wars in the ‘New Europe’”, in: *The Oxford Handbook of Postwar European History*, ed. Dan Stone, Oxford: Oxford University Press, 2012, 714 – 732.
314. Ströhle, Isabel, „The Yugoslav State Security Service and Physical Violence in Socialist Kosovo”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 4, 6, (2021), 101 – 130.
315. Subotić, Jelena, „Genocide Narratives as Narratives-in-Dialogue”, *Journal of Regional Security*, 10, 2 (2015), 177 – 198.
316. Subotić, Jelena, „Political memory, ontological security, and Holocaust remembrance in post-communist Europe”, *European Security*, 27, 3 (2018), 296 – 313.
317. Subotić, Jelena, „Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans”, *Slavic Review*, 72, 2 (Summer 2013), 306 – 326.
318. Shafir, Michael, „Denying the Shoah in Post-Communist Eastern Europe”, in: *Holocaust Denial - The Politics of Perfidy*, ed. Robert Solomon Wistrich, Jerusalem/Berlin: The Hebrew University Magnes Press/De Gruyter, 2012, 27 – 66.
319. Schäuble, Michaela, „How History Takes Place - Sacralized Landscapes in the Croatian-Bosnian Border Region”, *History and Memory*, 23, 1 (Spring - Summer 2011), 23 - 61.
320. Теравас, Мирко, „Tito: 1945 – 1980”, in: *Burn this house, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, eds. Jasminka Udovički and James Ridgeway, Durham/London: Duke University Press, 2000, 64 – 79.
321. Терзић, Милан, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942 - 1944”, *Токови историје*, 1 - 2 (2005), 81 – 112.
322. Traverso, Enzo, „Totalitarianism between History and Theory“, *History and Theory*, 55 (December 2017), 97 – 118.
323. Trifković, Gaj, „Making Deals with the Enemy: Partisan-German Contacts and Prisoner Exchanges in Yugoslavia, 1941-1945”, *Global War Studies*, 10, 2 (2013), 6 – 37.
324. Trifković, Gaj, „The Key to the Balkans: The Battle for Serbia 1944”, *The Journal of Slavic Military Studies*, 28, 3 (2015), 524 – 555.

325. Tucović, Radosav „Collaboration of the Special Police in the implementation of the ‘Final Solution’ in occupied Serbia (1941- 1944)”, *Limes Plus: Journal of Social Science and Humanities*, 15, 2-3 (2018), 41 – 59.
326. Ђирковић, Сима, „Косово поље, 15. јуни 1389“, у: *Битка на Косову 1389. године*, ур. Драгослав Срејовић, Београд: Галерија САНУ, 1989, 72 – 79.
327. Udovički, Jasminka i Torov, Ivan, „The Interlude: 1980 – 1990”, in: *Burn this house, The Making and Unmaking of Yugoslavia*, eds. Jasminka Udovički and James Ridgeway, Durham/London: Duke University Press, 2000, 80 – 108.
328. Figa, Jozef, „Socializing the State: Civil Society and Democratization from Below in Slovenia“, in: *State - Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992*, eds. Melissa K. Bokovoy et al., New York: St. Martin’s Press, 1997, 163 – 182.
329. Fogu, Claudio and Kansteiner, Wulf, „The Politics of Memory and the Poetics of History”, in: *The Politics of Memory in Postwar Europe*, eds. Richard Ned Lebow et al., London: Duke University Press, 2006, 284 – 310.
330. Fronza, Emanuela, „The Punishment of Negationism: The Difficult Dialogue between Law and Memory“, *Vermont Law Review*, 30, 3 (2006), 609 – 626.
331. Habermas, Jürgen, „A Kind of Settlement of Damages: The Apologetic Tendencies in German History Writing”, in: *Forever in the Shadow of Hitler? Original documents of the Historikerstreit – the Controversy Concerning Singularity of the Holocaust*, ed. Ernst Piper, New Jersey: Humanities Press, 1993, 34 – 44.
332. Havel, Václav, „The Power of the Powerless,” in: *Open Letters: Selected Writings, 1965–1990 – Václav Havel*, ed. Paul Wilson, New York: Vintage, 1992, 127 – 214.
333. Hammel, Eugene and Stevanović, Mirjana, „The Migration of Serbs and Albanians within and Between Inner Serbia and Kosovo, c. 1930 - 1981.”, *CSEES Newsletter Special Supplement*, 19, 2 (Spring 2002), 1 – 16.
334. Hahn, Eva and Henning Hahn, Hans, „’The Holocaustizing the Transfer-discourse’ – historical revisionism or new wine in old bottles“, in: *Past in the Making: Recent History and Historical Revisionism*, ed. Michal Kopecek, Budapest: CEU Press, 2008, 39 - 58.
335. Helfant Budding, Audry, Srpski nacionalizam u XX veku, u: *Milošević vs. Jugoslavija 1*, прир. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 41 – 124.
336. Helmreich, Jonathan E., „The Diplomacy of Apology: United States Bombings of Switzerland during the Second World War”, *Air University Review*, 28, 4 (1977), 19 – 37.
337. Helfant Budding, Audrey, „Systemic Crisis and National Mobilization: The Case of the Memorandum of the Serbian Academy”, *Harvard Ukrainian Studies*, 22 (1998), 49 – 69.
338. Himka, John-Paul, „The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd”, *Canadian Slavonic Papers*, 53, 2-4 (2011), 209 – 243.
339. Hjarvard, Stig, „Mediatization of Society – A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change“, *Nordicom Review*, 29, 2 (2008), 105 – 134.
340. Hrabak, Bogumil, „Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948 – 1954“, *Tokovi istorije*, 1-2 (1994), 77 – 104.
341. „Hrvatska 1941 – rasprava u povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe”, *Časopis za suvremenu povijest*, 23, 1-3 (1991), 57 – 104.
342. Calic, Marie-Janine, „The Beginning of the End – The 1970s as a Historical Turning Point in Yugoslavia”, in: *The Crises of Socialist Modernity – the Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, eds. Calic, Marie-Janine et al., Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011, 66 – 86.

343. Cattini, Giovanni, „Historical revisionism. The reinterpretation of history in contemporary political debate”, *Transfer: Journal of Contemporary Culture*, 6 (2011), 28 – 37.
344. Cvetković, Marina, „Displaying National Culture in Antinationalist Times: The Ethnographic Museum in Belgrade under Socialism”, in: *Studying Peoples in the People's Democracies II: Socialist Era Anthropology in South-East Europe*, eds. Vintilă Mihăilescu et al., Berlin 2008, 285 – 305.
345. Cvijović Javorina, Ivana, „Josip Broz u Srbiji 1914. godine”, u: *Zbornik Drage Roksandića*, ur. Damir Agičić i dr., Zagreb: FF press, 2019, 979 – 996.
346. Cioflanca, Adrian, „Grammar of Exculpation in Communist Historiography: Distortion of the History of the Holocaust under Ceausescu”, *Romanian Journal of Political Sciences*, 4, 2 (2004), 29 – 46.
347. Conway, Brian, „New Directions in the Sociology of Collective Memory and Commemoration”, *Sociology Compass*, 4, 7 (2010), 442 – 453.
348. Cohen, Lenard J., „Partisans, Professionals, and Proletarians: Elite Change in Yugoslavia, 1952-78”, *Canadian Slavonic Papers*, 21, 4 (1979), 446 – 478.
349. Cripps, John, „Mihailovic or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose”, in: *The Bletchley Park Codebreakers - How Ultra Shortened the War and Led to the Birth of the Computer*, eds. Michael Smith and Ralph Erskine, London: Biteback Publishing, 2011, 330 – 362.
350. Čale Feldman, Lada, „Bijela knjiga, nepoćudna književnost u kulturnostudijskoj perspektivi“, u: *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, 53 – 69.
351. Čolović, Ivan, „Sve je počelo u Srbiji?“, u: *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, Beograd: XX vek, 2009, 37 – 57.
352. Džuverović, Branislav, „Društvene nejednakosti u obrazovanju“, u: *Srbija krajem osamdesetih*, ur. Mihailo V. Popović i dr., Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 1991, 313 – 348.
353. Šiber, Ivan, „Psiholojski aspekti međunacionalnih odnosa“, *Politička misao*, 22, 1-2 (1985), 75 – 86.
354. Škorić, Marko i Bešlin, Milivoj, „Politics of memory, historical revisionism, and negationism in postsocialist Serbia”, *Filozofija i Društvo*, 28, 3 (2017), 631 – 649.
355. Šuica, Marko, „The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation”, in: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States - History, Nationhood and the Search for Origins*, eds. R.J.W. Evans and Guy P. Marchal, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 152 – 174.
356. Šušnjić, Đuro, „Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje”, u: *Sećanje i zaborav*, prir. Zorica Kuburić i Pavle Milenković, Novi Sad: CEIR i Filozofski fakultet, 2016, 15 - 34.
357. Wolfe, Thomas C., „Past as Present, Myth, or History? Discourses of Time and the Great Fatherland War”, in: *The Politics of Memory in Postwar Europe*, eds. Richard Ned Lebow et al., London: Duke University Press, 2006, 247 – 283.
358. Wydra, Harald, „Dynamics of Generational Memories – Understanding the East and West Divide”, in: *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*, eds. Eric Langenbacher et al., New York/Oxford: Berghahn Books, 2012, 14 – 38.

359. Yurchuk, Yuliya, „Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN–UPA Memory Politics and Nation Building in Ukraine (1991–2016)”, in: *War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus*, eds. Julie Fedor et al., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017, 107 – 137.
360. Waligórska, Magdalena, „Remembering the Holocaust on the fault lines of East and West-European memorial cultures: the new memorial complex in Trastsianets, Belarus”, *Holocaust Studies*, 24, 3 (2018), 329 – 353.
361. Wachtel, Andrew, „Postmodernism as Nightmare: Milorad Pavic's Literary Demolition of Yugoslavia”, *The Slavic and East European Journal*, 41, 4 (Winter, 1997), 627 – 644.
362. Williams, Collin and Smith, Anthony D., „The National Construction of Social Space,” *Progress in Human Geography*, 7, 4 (1983), 502 – 518.
363. Wimmer, Andreas and Schiller, Nina Glick, „Methodological nationalism and beyond: nation–state building, migration and the social sciences”, *Global Networks*, 2, 4 (2002), 301 – 334.

Докторске дисертације и мастер радови

1. Антонијевић, Ненад, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941 – 1945. године*, Београд: Филозофски факултет, 2015, докторска дисертација.
2. Башчаревић, Иван, *Однос српске интелигенције осамдесетих година двадесетог века према косовском миту као топосу националних интереса*, Београд: Филозофски факултет, 2016, докторска дисертација.
3. Bešlin, Milivoj, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968 – 1972 – između 'revolucionarnog kursa' i reformskih težnji*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, doktorska disertacija.
4. Bogdan, Chiriac, *The 'Retrial' of Marshal Ion Antonescu in Post-Communist Romanian Historiography*, Budapest: CEU, 2008, MA Thesis.
5. Гаталовић, Миомир Б., *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958 - 1974*, Београд: Филозофски факултет, 2014, докторска дисертација.
6. Ђокић, Бојан, *Српска јавност о међунационалним односима у Социјалистичкој аутономној покрајини Косово 1981 – 1989*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, докторска дисертација.
7. Đurašković, Stevo, *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2013, PhD Thesis.
8. Живковић, Милутин, *Санџак 1941 – 1943*, Београд: Филозофски факултет, 2017, докторска дисертација.
9. Лајбеншпергер, Ненад, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945 – 1980)*, Београд: Филозофски факултет, 2019, докторска дисертација.
10. Лазић, Жељко, *Нумерус цлаусус 1940 – уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији*, Ниш: Правни факултет, 2015, докторска дисертација.
11. Митровић, Маријана, *Улога популарне музике у конструисању родних идентитета у постсоцијалистичкој Србији*, Београд: Филозофски факултет, 2017, докторска дисертација.
12. Popović, Milica, *Post-Yugoslav memories as a resistance strategy and the political significance of Yugonostalgia*, Paris/Ljubljana: Sciences Po/Univerza v Ljubljani, 2021, PhD Thesis.

13. Пудар Драшко, Газела, *Друштвено-политички утицајни интелектуалци и њихово схватање националног у Србији након 2000*, Београд: Филозофски факултет, 2015, докторска дисертација.
14. Стипић, Давор, *Однос према Холокаусту у Југославији (1945 – 1991)*, Београд: Филозофски факултет, 2021, докторска дисертација.
15. Тасић, Наташа, *Наступи и репертоар хора 'Обилић' на државним светковинама посматраним као културално извођење, а као репрезентативан пример улоге хорског певања у обликовању националног идентитета у Србији после 1989. године*, Београд: ФДУ, 2020, докторска дисертација.
16. Tokić, Mate, *Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia 1945-1991*, Ann Arbor: University of Pennsylvania, 2007, PhD Thesis.
17. Turković, Dajana, *History And Popular Culture In Yugoslavia 1945 – 1990*, Montreal: McGill University, 2006, MA thesis.
18. Hwang, Brianne, *Constructing the Communist Other: A Comparative Study of Museum Representations of Communism*, Budapest: CEU, 2009. MA Thesis.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Интернет чланци

1. Gligorov, Vladimir, „Jugoslavija i razvoj: korist i troškovi ključna tema sporenja“, http://www.yuhistorija.com/serbian/ekonomija_txt01.html.
2. Gužvica, Stefan, „Mustafa Golubić – šta zaista znamo?“, 13. decembar 2020, [http://slobodnifilozofski.com/2020/12/mustafa-golubic-sta-zaista-znamo.html#\[49\]](http://slobodnifilozofski.com/2020/12/mustafa-golubic-sta-zaista-znamo.html#[49]).
3. Gužvica, Stefan, „O 'saradnji' komunisti i ustaša“, *Novi plamen*, 30. oktobar 2016, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/o-saradnji-komunisti-ustasa/>.
4. Gužvica, Stefan, „Smrt Blagoja Parovića“, *Novi Plamen - online*, 7. septembar 2017, https://www.noviplamen.net/glavna/smrt-blagoja-parovica/#_ftn12.
5. Dragojević, Rade, „Šuvar i Punk“, *Kritika h,d,p*, decembar 2022, <https://kritika-hdp.hr/suvar-i-punk-3/>
6. Drakulić, Slavenka, „We are all Albanians“, *The Nation*, 7. jun 1999, <https://www.thenation.com/article/archive/we-are-all-albanians/>
7. Jović, Dejan, „1989: godina koja nam se nije dogodila“, *Politička misao*, <http://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila>.
8. Miletić, Aleksandar R., „Generacije srpskih (re)centralista 1968 – 1990: opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije“, http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html.
9. Pelin, Dunja, „Kulturna politika i jugoslavenska ideja: slučaj Bijeke knjige Saveza komunisti Hrvatske“, *historiografija.ba*, 12. septembar 2021, <https://historiografija.ba/article.php?id=632>.
10. Perišić, Vuk, „April u Zagrebu 1941“, *Peščanik*, 28. decembar 2010, <https://pescanik.net/april-u-zagrebu-1941/>.
11. Popov, Nebojša, „Srpski populizam od marginalne do dominantne pojave“, *Vreme*, 24. maj 1993, <https://www.vreme.com/projekat/srpski-populizam/>
12. Radanović, Milan, „Kuća terora u Muzeju Revolucije“, *Peščanik*, 2. jun 2014,

- <https://pescanik.net/wp-content/PDF/kucateroraumuzejurevolucije.pdf>.
13. Radanović, Milan, „Oklevetani datum: Dan ustanka naroda Srbije”, 7. jul 2013, <http://www.elektrobeton.net/mikser/oklevetani-datum-dan-ustanka-naroda-srbije/#ftn14>.
 14. Rousso, Henry, „Vichy, Crimes Against Humanity and the Trials for Memory”, University of Austin, Texas, predavanje od 9. septembra 2003, <https://liberalarts.utexas.edu/france-ut/files/pdf/resources/rousso.pdf>
 15. Trifković, Gaj, „Od ‘bandita’ do ‘jugoslovenske armije’ – partizanski rat 1941–1945”, https://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c1.html.
 16. Šćekić, Radenko, „Društveno-politički odnosi u Crnoj Gori 1980 – 1990“, https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_pub.html.

Интернет странице

1. www.yuhistorija.com
2. <https://museum90.com/nepristajanje/antiratni-pokreti/svedocenja>
3. www.oralhistorykosovo.org
4. www.historiografija.hr
5. www.historiografija.ba
6. www.znaci.org
7. www.noviplamen.net
8. www.pescanik.net
9. www.elektrobeton.net
10. www.ucionicaistorije.wordpress.com
11. www.bbc.com
12. www.nytimes.com
13. www.washingtonpost.com
14. www.albavolunteer.org
15. www.balkanist.net
16. www.fonet.rs
17. www.vreme.com
18. www.nin.co.rs
19. www.danas.rs
20. www.politika.rs
21. www.novosti.rs
22. www.nspm.rs
23. www.royalfamily.org
24. www.sanu.ac.rs
25. www.ivoandric.org.rs
26. www.khazars.com
27. www.czkd.org
28. <http://teatroslov.mpus.org.rs>
29. <https://arhiva.atelje212.rs>
30. <https://bdp.rs/arhiva/>
31. www.pozorje.org.rs
32. www.jdp.rs
33. www.zvezdarateatar.rs

34. www.riblja-corba.com
35. www.jusp-jasenovac.hr
36. <https://p-portal.net/>
37. www.osce.org

Интернет емисије и снимци

1. Арсен Дедић, Бора Ђорђевић, Зоран Предин, *Домовина*, Месам, Београд 1989, https://www.youtube.com/watch?v=j2lqEqDH_Yk
2. Кабаре Милана Ланета Гутовића, мај 1991, <https://www.youtube.com/watch?v=MAwuKqMWEgA>
3. *Како је пропао СКЈ*, ауторка Светлана Јанићијевић, РТС (јануар 2020), https://www.youtube.com/watch?v=pd_lhoOD0cc
4. *ЈНА 1989 – 1992: Српска верзија слома*, Продукцијска кућа Мрежа (2001), <https://www.youtube.com/watch?v=X-rftwQrSQ8>
5. Концерт Прљавог казалишта 17. октобра 1989. у Загребу, <https://www.youtube.com/watch?v=x0upZDT9rvq>
6. Лепа Брена пева песму *Живела Југославија* у Темишвару 1984, <https://www.youtube.com/watch?v=rohAI7Qt5DE>
7. Лепа Брена пева песму *Југословенка* у Софији 1990, <https://www.youtube.com/watch?v=kSJoUiBjf4Y>
8. Лепа Брена и Мирослав Илић певају песму *Живела Југославија* на прослави Дана младости у Београду 1985, https://www.youtube.com/watch?v=Myzb9yB61_M
9. *Меморандум, грех недовршеног текста*, ауторка Светлана Јанићијевић, РТС (новембар 2016), https://www.youtube.com/watch?v=O_JMO-Esih8
10. *Преврат '89. године*, ауторка Снежана Ракоњац, РТЦГ (2009), <https://www.youtube.com/watch?v=PYaWqNfgzTs>
11. Раде Шербеџија уз пратњу Светлане Величковић, *Нећу против друга свог*, Сарајево 1992, <https://www.youtube.com/watch?v=JUg4FZT1m2Q>
12. *Сав тај фолк*, Б92 (2004), <https://www.youtube.com/watch?v=tGSG4VidRw0&list=PLj9amER5BmhiJMIVXQXKSJbmBhMR1JKSG>
13. *Свјedoци распада Југославије*, Радио Слободна Европа (2008), <https://www.slobodnaevropa.org/z/717>
14. *Слике и речи мржње – година прва*, Б92 (1996), <https://www.youtube.com/watch?v=miNxupp4KGs>
15. *Смрт Југославије*, ББЦ (1995), <https://www.youtube.com/watch?v=XcGc2n8IKs4>
16. Снимак скандирања на сахрани Ранковића 1983, материјал породице Ранковић, <https://www.youtube.com/watch?v=6eu1HkDyLDI>
17. Стеван Костић и Горислав Папић, *Крцунова република*, РТС, јун 2017, https://www.youtube.com/watch?v=a_7Xdu-wHGY
18. *Тито – медијска икона*, ауторка Наташа Мијушковић, РТС (март 2020), <https://www.youtube.com/watch?v=ydwtVI9Lc9o&t=676s>
19. *Топ листа надреалиста*, сезона 1, епизода 3, 1984, <https://www.youtube.com/watch?v=8Z4rXAOGVCI>

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АБ револуција – Антибирокуратска револуција
АФЖ – Антифашистички фронт жена
АСНОМ – Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније
АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
БАФ – *Balkan Air Force*
БДП – Београдско драмско позориште
БДП – Бруто друштвени производ
БиХ – Босна и Херцеговина
ЦГ – Црна Гора
ЦИА – *Central Intelligence Agency*
ЦК – Централни комитет
ДПЕС – Дугорочни програм економске стабилизације
ДС – Демократска странка
ЕУ – Европска унија
ЕЗ – Европска заједница
ГАТТ – *General Agreement on Tariffs and Trade*
Гестапо – *Geheime Staatspolizei*
ГК – Градски комитет
ХДЗ – Хрватска демократска заједница
ХСС – Хрватска сељачка странка
ИБ – Информбиро
ИК – Извршни комитет
ЈАТ – Југословенски аеротранспорт
ЈАЗУ – Југословенска академија знаности и умјетности
ЈДП – Југословенско драмско позориште
ЈНА – Југословенска народна армија
КЕБС – Конференција за европску безбедности и сарадњу
КГБ – *Комитет государственной безопасности*
КНОЈ – Корпус народне одбране Југославије
Коминтерна – Комунистичка интернационала
КПГТ – Казалиште, Позорште, Гледалишче, Театар
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
Краљевина СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
ЛГБТ – *Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*
Маспок – Масовни покрет
МКТЈ – Међународни кривични трибунал за бившу Југославију
МПЦ – Македонска православна црква
НАТО – *The North Atlantic Treaty Organization*
НДХ – Независна држава Хрватска
НКВД - *Народный комиссариат внутренних дел* (Народни комесаријат унутрашњих послова)
НОБ – Народноослободилачка борба
НОР – Народноослободилачки рат
НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије

НСК – *Neue Slovenische Kunst*
ОУР – организација удруженог рада
Озна – Одељење за заштиту народа
ПЕН – *Poets, Essayists and Novelists*
PWE – *Political Warfare Executive*
РАФ – *Royal Air Force*
РДБ – Ресор државне безбедности
РК – Републичка конференција
РТБ – Радио телевизија Београд
РТС – Радио телевизија Србије
САД – Сједињене америчке државе
САНУ – Српска академија наука и уметности
САП – Социјалистичка аутономна покрајина
СДА – Странка демократске акције
СЕВ - *Совет экономической взаимопомощи* (Савез за узајамну економску помоћ)
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
СИВ – Савезно извршно веће
СИЗ – Самоуправна интересна заједница
СКБиХ – Савез комуниста Босне и Херцеговине
СКЦ – Студентски културни центар
СКЦГ – Савез комуниста Црне Горе
СКХ – Савез комуниста Хрватске
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије
СКС – Савез комуниста Србије
СКЗ – Српска књижевна задруга
СМИП – Савезно министарство иностраних послова
СОЕ – *Special Operations Executive*
СПЦ – Српска православна црква
СПО – Српски покрет обнове
СПС – Социјалистичка партија Србије
СР – Социјалистичка република
СРСЈ – Савез реформских снага Југославије
ССО – Савез социјалистичке омладине
ССРН – Савез социјалистичког радног народа
СССР – Савез совјетских социјалистичких република
СУБНОР – Савез бораца Народноослободилачког рата
ШКУЦ – Штудентски културни центар
Тањуг – Телеграфска агенција нове Југославије
ТВНС – Телевизија Нови Сад
Удба – Управа државне безбедности
УЈДИ – Удружење за југословенску демократску иницијативу
УК – Универзитетски комитет
УКС – Удружење књижевника Србије
УН – Уједињене нације
UNESCO – The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

ЗАВНОБиХ – Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Босне и Херцеговине
ЗАВНОХ – Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске
ЗАВНОС – Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санцака
ЗСМС – Звеза социјалистичне младине Словеније
ЗУР – Закон о удруженом раду

БИОГРАФИЈА

Драган Поповић је рођен у Краљеву 1980. године где је завршио основну и средњу школу. Правни факултет Универзитета у Београду завршио је 2003. године, а 2014. године на истом факултету је одбранио и мастер тезу *Право на истину у међународном праву*. Докторске студије уписао је на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2020. године.

Консултант је за Србију Европског фонда за демократију. Радио је у неколико организација цивилног друштва на позицијама истраживача, координатора програма, програмског и извршног директора. Оснивач је и директор Центра за практичну политику и члан управног одбора Куће људских права у Београду. Активан је у бројним националним, регионалним и међународним мрежама које окупљају организације за људска права и друге организације цивилног друштва.

Објавио је велики број публикација, анализа и извештаја из области људских и мањинских права, владавине права, европских интеграција и транзиционе правде. Био је предавач и тренер на бројним школама, семинарима и радионицама на тему заштите људских права, суочавања с прошлошћу, историје СФРЈ и владавине права у Србији и региону. Објавио је неколико научних радова који се односе на историју Југославије, културу сећања и национализам.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Драган Поповић
Број индекса 5и 20-15

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом „Промене у политици историје и култури сећања у Европи – случај Србија 1980 – 1990“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, 19. јануара 2024.

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Драган Поповић

Број индекса: 5и 20-15

Студијски програм: Историја

Наслов рада: Промене у политици историје и култури сећања у Европи – случај Србија 1980 – 1990.

Ментор: Проф. Др Радина Вучетић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду. Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 19. јануара 2024.

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: „Промене у политици историје и култури сећања у Европи – случај Србија 1980 – 1990“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, 19. јануара 2024.

Потпис аутора

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално - без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.